

ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2024/№4

**ТА'ЛИМ ВА
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№4/2024
APREL (II)

Muassis:
 Buxoro davlat universiteti
 Fan va ta'lim MChJ

Bosh muharrir: Ma'murov Bahodir Baxshulloyevich, Buxoro davlat pedagogika instituti rektori

Jamoatchilik kengashi raisi:
 Xamidov Obidjon Xafizovich, Buxoro davlat universiteti rektori

Mas'ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
 Buxoro shahar,
 Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy

E-mail:
 eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
 www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021yil30 sentyabrda 306/6-son Qarori bilan **PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI** bo'yichafalsafadoktori(PhD) vafandoktori(DSc)ilmiydarajasiga talabgorlarningdissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiynatijalarinichopetishtavsiy aetilgan ilmiynashrlar ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:
 10.05.2024 y.
 Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5.
 Buyurtma raqami №0324 «FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar <https://interscience.uz/> saytida joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O'zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro'yxatidan o'tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi. 2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko'chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning to'g'riligi uchun muallif mas'uldir

ILM FAN UMMONI ARBOBLARI TOMONIDAN YARATILGAN NODIR ASARLARGA FIKRNOMA		
Бобоев Ф. Туркистондаги миллий озодлик ҳаракати тарихи бўйича янги асар		3
Асрор Пардаев, Туркистондаги очарчилик даҳшатлари ҳақида ҳаққоний китоб		5
Ҳайитов Ш. А.Бухоролик уч нафар жаҳид мунавварларига авлодларининг уч китобда жамланган ҳурмати ва эҳтироми		10
Ғаффоров Ш. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари тўғрисида залворли китоб		13
Рашидов О. Ўзбекистон ССРда совет давлатининг емирилиши ҳамда қайта қуриш сиёсатининг таназзули ҳақида ноёб китоб		16
07.00.00 – TARIX FANLARI		
Abdullaeva D. A. Sovet hokimiyati davrida buxoro me'moriy obidalari ta'mirotidagi muammolar		19
Asadova R. B. O'zbekiston va Hindiston munosabatlarning tarixiyligi		24
Baxtiyorov B. B. Rossiya imperiyasining O'rta osiyodagi mustamlakachilik siyosati va unga qarshi o'lkada amalga oshirilgan xalq ozodlik harakatlari		27
Boltayev B. B. Buxoroda muzey faoliyatitarixiga bir nazar		32
Djuraeva S. N. Janubiy O'zbekiston ziyoratgohlarining tarixshunoslik tahlili		38
Ergashev A.A. O'rta Osiyo mamlakatlari: Buxoro va Afg'oniston davlatlarining XVIII -asr 2-yarmidagi siyosiy, ijtimoiyaloqalari		47
Ембергенова Г. К. История формирования рисового комплекса каракалпакстана		55
Majidov A. F., Majidov A. Sho'rolar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi qatag'on siyosati va uning oqibatlarini xususida (Jizzax viloyati misolida)		59
Mamatqulov B. Sh. O'zbekistonda sanoat kadrlar tarkibini shakllantirish va korxonalarini ishchilar bilanta'minlash muammolari: tarixiy tahlil va natijalar (janubiy viloyatlar misolida)		64
Muxamedov Ya. K. Ilk o'rta asrlarda choch vohasi boshqaruv tizimini xorijlikolimlarning tadqiqotlarida yoritilishi		69
Naimov I. N. Buxoro amirligi markaziy qozixonasi va uning faoliyati		73
Salimova D. B. Gidrotexnika inshootlari qurilishining qisqacha tarixi hamda gidrotexnika inshootlari haqida umumiy tushunchalar		80

Sultanov Sh.E. Buyuk ipak yo'lida aholi migratsiyasi va uning etnomadaniy munosabatlarga ta'siri	89
Ризаев Б. Н. Социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизиминингмеъёрий-ҳуқуқий асослари	95
Хамраев I. M. Shohrud kanalining Buxoro suv ta'minoti tizimida tutgan tarixiy ahamiyati	101
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Allamuratova Kh. Exploring the synergies: project-based learning and foreign languageteaching for enhancing critical thinking skills	105
Азамжоновна С.Ш., Давронова З. Б. Просодические свойства фонем во французском языке	114
Арипова X. A. Инновационные приемы обучения русскому языку как иностранному	119
Asqarova J B. O'zbek xalq sehrli ertaklarida homiy obrazi haqida	127
Bekberdiyeva G. O. O'qituvchilarni kasbiy tayyorlashning pedagogik o'ziga xosligi	231
Bo'riyeva N. G. On the linguistic expression of the concept "person" in english and uzbek	135
Eshqobilova F. U. Ingliz bolalar o'yin folklorida lingvokulturemalarning aks etishi	140
Fayziyeva S. Fitrat- sharq adabiyoti tadqiqotchisi	145
Haydarov A. A., Yodgorova M. U. Ingliz va o'zbek tillarida baxt konseptining frazeologik birliklarda ifodalanishi	149
Haydarov A. A., Barnoyeva M. A. So'zlararo ma'noviy munosabat turlari (antonimiya hodisasi misolida)	152
Hikmatova A. Q. Ways of expression of simile in the english language and general notions on stylistic devices	156
Ishqobilova H. Ingliz va o'zbek tillarida "baby shower" leksik birligining chog'ishtirma tahlili	164
Islomova B. U. Manbalarda Muhammad Yusuf doiy haqida	168
Karimova K. K. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kasbiy kompetentlikni takomillashtirishning usul, metod va vositalari	172
Klichev O. A. Sharqona diplomatiyada tortiqlar qabuli	181
Muminova N. S. Tilshunoslikda haqiqat konseptining leksik-semantik xususiyatlari	185
Nigmatova F., Mamatova F. M. Building constructionterminologyandlexic-semanticanalysis	190
Саттарова И. Б. Способы структурирования «Персонажного субтекста» Бекки Шарп в романе Уильяма Теккерея «Ярмарка тщеславия»	194
Soyipov S. N. Abdurauf Fitratilshunos olim	199
Tillaboyeva G. S. Qiyoslanadigan tillarda ayollar kiyimi va modasi lug'atining rivojlanish tarixi	204
Tursunov E. U. O'zbek qodiriyshunoslarining monografik tadqiqotlarini o'rganish	208
Yuldashev M. Zamonaviy tilshunoslikda terminlar tadqiqot tendensiyalari	213
Yuldashev X. N. Ko'p sonli ingliz tili o'rganuvchilardan iborat auditoriyada fikr-mulohaza berishning amaliy qiyinchiliklari va yechimlari	219
Sharipov F. Cognitive basis of the linguistic category of desire	224
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Abdug'aniyeva D. A. Talabalarda uchrovchi destruktiv emotsional holatlar va shaxs xususiyatlari aloqadorligi	228
Abdumavlonov M. A. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida psixodiagnostik kompetensiyalarni shakllantirish	233
Aytbayeva G. Y. Tarbiya bag'rikenglik muhitini yaratishdan boshlanadi	238
Babakulova M. N. Psixologik bilimlarnita'lim jarayoniga ta'sir etish mexanizmlari	241
Norbekova B., Rahmatullayeva M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiy salohiyat rivojlanishiningijtimoiy-psixologik determinantlari	245
Obidova D.M. Dinamik steriotiplar insonda yuzaga keluvchi murakkab hissiy holatlarning asosi sifatida	252

Qodirova D. M. Bo'lajak psixologlarning kommunikativ kompetentligini tadqiq etishning amaliy asoslari	256
Sirliyev E. N. Yoshlarda harbiy vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishning milliy va halqaro huquqiy asoslari hamda ijtimoiy-psixologik mexanizmlari	261
Usmonov R. R. Haydovchilarning ruhiy salomatligining ijtimoiy-psixologik omillarga bog'liqligi	266
Xalilova M. N. Yuqori sinf o'quvchilari emotsional munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	270
Xayrullaeva Z. T. Psixologiyada qadriyat tushunchasini tadqiq etilishi	275
Xusanbayeva Z. M. Oilada otaning farzandlar psixik taraqqiyotiga ta'sirining psixologik xususiyatlari	279
Xotamqulova O.M. Talabalarda kreativlikni rivojlantirishning psix-ologik xususiyatlari	282
Mirzayeva S. R. Zamonaviy oilaviy hayotga tayyorgarlikning psixologik xususiyatlari	286
Kubitdinov J. A. Arithmetic mean values of performance indicators by athletes-wrestlers of technical techniques studied during the pedagogical experiment	292
Ткачук А. А. Влияние детско-родительских отношений на учебную мотивацию	296
Fayzullayev M. M. Psixologik savodxonlik strategiyalarini o'rganish	301
Насибуллов К. И. В ритме взаимодействия: подражание и координация в межличностной синхронизации поведения.	308
G'ayibova N. A. Oilaviy psixokonsultatsiyada kognitiv terapiya imkoniyatlari	314
Xursanova R. O. Eshitishda va nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning jismoniy tayyorgarligini oshirish uchun milliy va harakatli o'yinlarni saralash va ularni yo'naltirish	317
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Hasanov B. N. Kompleks sonlar va ular ustida amallar	322
Urazaliyeva Sh. Sh. Integratsiya muammosining pedagogik tadqiqotlarda o'rganilganlik holati	332
Rustamova Z. X. O'zbek tili elektron korpusida dialektal korpus loyihasi	336
Alimov A. A. Bo'lajak muhandis-texnologlarni tayyorlashda muammolar tahlili	339
Azamjonova O. Q. Kursantlarda muzokaraga kirishish ko'nikmasini rivojlanishiga shaxs tiplarining ta'siri	345
Abdumutalibova M. M. Oliy ta'lim faoliyatida tyutorlik va fasilitatorlik faoliyatini tashkil etishning mohiyati.	349
Ro'zmetova M. Biznes ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt	354
Dustov S. R. Tabiiy fanlarni o'qitishda o'quvchi ekologik tafakkurini shakllantirish metodikasi (III sinf misolida)	360
Habibova G. G. Talabalarni vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashning pedagogik xususiyatlari	365
Ro'ziyeva N. K. Maktab o'quvchilariga hosilaning geometrik ma'nosini o'rgatishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish.	371
Axmedova Z. Z. Innovatsion yondashuv asosida maktab direktorlarining kasbiy rivojlanish kompetensiyalari	376
Turdieva N. S. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda innovatsion yondashuv	379
Абдусаматова Ш. С. Проявления толерантности у студентов	383
Igamberdieva A. A. 6-7 yoshdagi bolalarning tadqiqiy- tajriba malakalarini shakllantirishning ijobiy ahamiyati	387
Boltayeva N. F. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqi tarbiyalashda milliy urf-odatdan foydalanish texnologiyasi	391
Zaynitdinova M. A. O'quvchilarda kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirishda ota-onalar bilan hamkorlik	396

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

- Djurayev Risboy Haydarovich*, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori
Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti
Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali
Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor
Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti
Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI XORIJ OLIMLARI

- Artamonova Yekaterina Iosifovna*, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti
Yemelyanova Irina Yevgeneyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti
Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi
Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina
Lazarenko Irina Rudolfovna, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya
Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya
Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi
Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina
Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori
Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i
Timur Xo'jao'g'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)
Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)
Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti
Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI TARIX FANLARI

- Inoyatov Sulaymon Inoyatovich*, tarix fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Azamat Ziyov, tarix fanlari doktori, akademik, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori
Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi
Rashidov Oybek Rasulovich, tarix fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

FILOLOGIYA FANLARI

- Madjidova Ra'no Urishevna*, filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Akramova Surayo Renatovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa do'ntori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PEDAGOGIKA FANLARI

- Tolipov O'tkir Qarshiyevich*, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Dilova Nargiza Gaybullaevna, pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti
Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti
Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti
Davronov Nurzod Ismoilovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PSIXOLOGIYA FANLARI

- Umarov Baxriddin Mingbayevich*, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti
Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich*, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori
Mamanazarov Abdusakim Bozorovich, pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

- Namozov Bobir Bahriyevich*, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

BIOLOGIYA FANLARI

- Artikova Hafiza To'yumurovna*, biologiya fanlari doktori, professor. Buxoro davlat pedagogika instituti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

- Джурраев Рисбой Хайдарович*, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андиганского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилович, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, академик АНРУз

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

- Артамонова Екатерина Иосифовна*, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор, Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор, Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор, Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолонгвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nurettin Hatipoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

- Иноятов Сулаймон Иноятович*, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Азамат Зиё, доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана
Рахматов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет

Филология

- Маджидова Рано Уришевна*, доктор филологических наук, профессор. Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Нигматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Акрамова Сураё Ренатовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Педагогика

- Толипов Уткир Каршиевич*, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, доктор педагогических наук (DSc), профессор. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахтиулло Джурраевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Иноятов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Давронов Нурзод Исмоилович, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Психология

- Умаров Бахриддин Мингбаевич*, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафиев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

- Куролов Кобулжон Кулманович*, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, доктор педагогических наук (DSc), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

- Намозов Бобир Бағриевич*, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Биология

- Артикова Хафиза Тоймуродовна*, доктор биологических наук, профессор. Бухарский государственный педагогический институт

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

- Risboy Haydarovich Djuraev**, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences
Inom Urushevich Majidov, doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.
Kahramon Tanzilovich Olimov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen
Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, doctor of Technical Sciences, Professor
Oyniso Musurmonova, doctor of pedagogical sciences, professor
Rohat Gaybulloevna Safarova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.
Kholboy Ibragimovich Ibragimov, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

MEMBERS OF EDITPRIAL COUNCIL

- Ekaterina Iosifovna Artamonova**, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences
Irina Evgeneevna Emelyanova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Galina Anatolevna Kuzmenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health
Bozor Safaralievich Safaraliev, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy
Vladimir Vasilevich Kulishov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine
Irina Rudolfovna Lazarenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia
Okšana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Sergey Dmitriyevich Maksimenko, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Oleg Semenovich Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukrain

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

- Inoyatov Sulaimon Inoyatovich**, doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University
Azamat Ziyo, doctor of Historical Sciences, Academician, director of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rashidov Oybek Rasulovich, doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

- Majidova Rano Urishevna**, doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages
Sharipova Laylo Frunzejevna, professor, Doctor of Philology. Bukhara State University
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, doctor of Philology. Bukhara State University
Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute
Akramova Surayo Renatovna, doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Pedagogy

- Tolipov Utkir Karshiyevich**, doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.
Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University
Tilavova Matlab Muhammadovna, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Dilova Nargiza Gaybullayevna, doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor. Bukhara State University
Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University
Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Inoyatov Abdullo Shodievich, doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Davronov Nurzod Ismoilovich, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Psychology

- Umarov Bakhridin Mingbayevich**, doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University
Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich**, doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Mamanazarov Abdulkhakim Bozorovich, doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

- Namozov Bobir Baxriyevich**, doctor of Philosophy. Bukhara State University

Biology

- Artikova Khafiza Tuymurodovna**, doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

ILM FAN UMMONI ARBOBLARI TOMONIDAN YARATILGAN NODIR ASARLARGA FIKRNOMA

ТУРКИСТОНДАГИ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ ТАРИХИ БЎЙИЧА ЯНГИ АСАР

Феруз Бобоев,

Ўзбекистон ФА Тарих институтининг акад. илмий ходими,

тарих фанлари доктори

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.001>

Қаҳрамон Ражабовнинг “Туркистон минтақасида совет режимига қарши истиқлолчилик ҳаракати ва моҳияти (1918-1935 йиллар)” номли 432 бетдан иборат янги асари 2022 йил “Фан” нашриётида чоп этилди.

Мазкур асар муқаддима, бешта боб ва хулосадан таркиб топган. Асарда туркчилик, турончилик, исломчилик назариялари ва уларнинг талқини, Туркистон минтақасида совет режимига қарши қуролли ҳаракат тарихининг назарий-методологик асослари, манбашунослиги ва тарихшунослиги кенг таҳлил қилинган. Шунингдек, Туркистондаги умумхалқ ҳаракатининг ғоявий-сиёсий илдизлари ва жамиятидаги ислоҳот ва озодлик ғояларининг кучайиб бориши, совет режимига қарши қуролли ҳаракатнинг моҳияти каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилган.

Шу билан бир қаторда, Туркистон минтақасидаги қуролли ҳаракатнинг асосий ривожланиш босқичлари худудий ва хронологик тартибда таҳлил этилган. Хусусан, Туркистон 1917 йилда муҳим сиёсий ўзгаришлар арафасида турарди. Минтақа халқлари Россия империясининг 50 йиллик мустамлакачилик зулмига қарши тинимсиз равишда миллий озодлик курашини олиб бордилар. Дастлаб маърифатпарварлик ҳаракати сифатида вужудга келган жадидчилик Туркистон тақдирини ҳал қилинаётган бу паллада ўзбек халқини ғоявий жиҳатдан бирлаштирувчи куч сифатида майдонга чиққанлиги асарда атрофлича очиқ берилган.

Туркистонда Октябр тўнтаришидан кейин содир бўлган воқеалар жараёни шунингдек кўрсатадики, большевиклар (коммунистлар) томонидан ўрнатилган совет режими минтақа халқларига нафақат мустақиллик, ҳатто миллий мухториятни ҳам раво кўрмади. Мустақиллик осонликча қўлга киритилмаслигини тушуниб етган ўн минглаб йигитлар қўлга қурол олиб, большевиклар ва босқинчи қизил армияга қарши қуролли ҳаракатни бошлаб юбордилар. Бироқ бу ҳаракат бошланиши билан совет Туркистони ва Россиясидаги расмий доиралар томонидан уни қоралаш учун барча қатъий чоралар кўрилди. Коммунистик мафкура ва совет режими ҳукмронлиги йилларида бу ҳаракат сохталаштирилиб, у «босмачилик» деб аталди ҳамда унинг иштирокчиларига «босмачилар» деб тамға босилди. Мазкур асарда эса совет ҳокимияти юритган сиёсатни моҳияти очиқ берилган.

Туркистон мухторияти ҳукуматининг 1918 йил феврал ойида совет режими томонидан қонга ботирилиши Туркистон халқларини жунбушга келтирди. Минтақа туб аҳолисининг тинч-парламент йўли билан ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши ва миллий мустақилликка эришиш ҳуқуқи большевиклар томонидан рад қилинган, улар Туркистоннинг мустақиллигига эришиш учун қуролли кураш йўлини танлашларига тўғри келди. Беҳбудий томонидан 1918 йил бошларида ўртага ташланган «Ҳақ олинган

берилмас!» шиори бутун миллатнинг жанговар чақириғига айланди.

Шундай қилиб, Туркистон Мухторияти ҳукуматининг тугатилиши қуролли ҳаракатнинг бутун Фарғона водийсида оммавий равишда бошланишига фақат бир туртки бўлганлиги, Чор Россиясининг мустамлакачилик зулми остида азоб чеккан фарғоналиклар Туркистонда биринчи бўлиб большевикларга қарши қуролли курашга отланганлиги, мустабид совет режими ва босқинчи қизил армияга қарши қуролли ҳаракат 1918 йил феврал ойининг охирларида бошланганлиги билан боғлиқ фикр-мулоҳазалар берилган.

Шунингдек, асарда Туркистонда дастлабки қуролли гуруҳларнинг ташкил топиши вауларнинг фаолиятига алоҳида эътибор қаратилган. Қуролли ҳаракатга бошчилик қилишда Фарғона водийси (Кичик Эргаш, Катта Эргаш, Мадаминбек ва Шермуҳаммадбек, эса Самарқанд вилоятида эса Очилбек ва Баҳромбеклар муҳим рол ўйнаганлиги, Туркистон АССРдаги ҳаракатнинг Бухоро ва Хоразм республикаларига тарқалиши, кучайиши ва мағлубияти таҳлил этилган.

Асарнинг жадидлар ва тараққийпарварлар – истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамолари қисмида Мустафо Чўқай, Носирхон Тўра, Садриддинхон Шарифхўжаев, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Тўрақул Жонузоқов, Усмон Хўжа, Амир Саид Олимхон, Аҳмад Заки Валидий Тўғон каби шахсларнинг сиёсий жараёнлардаги иштироки билан боғлиқ фикрлар мазкур китобнинг қийматини янада оширган. Бундан ташқари, Авлиёхўжа Эшон, Мулла Файзи Охун Домулла ва бошқа уламоларнинг ҳаракатда тутган ўрни ва роли ҳамда 40 нафарга яқин Туркистон кўрбошилари ҳақида маълумотлар берилган.

Кўрбошиларнинг қурултойлари, унвонлар, танга зарб қилиш билан жараёнлар (Парпи кўрбоши Кўқонқишлоқда ўз номидан 1919 йил бошларида пул чиқарган; 1921-1922 йилларда Фарғона водийсида Шермуҳаммадбек томонидан чиқарилган махсус пуллар муомалада бўлган; Жунаидхон томонидан 1918-1920 йилларда Бадиркентда 5 қийматдан иборат, яъни 1, 2, 5, 5, 15 мистанга ва кумуш хон-сўм муомалага чиқарилган), байроқ, туғ, муҳр,

Махсус либослар, ҳарбий қўшин, қурол-яроғ турлари, ўрда ва махсус қароргоҳ билан боғлиқ масалаларнинг таҳлил этилиши асарнинг муҳим аҳамиятли жиҳатлари ҳисобланади.

Шунингдек, асарнинг Ўрта Осиёда республикаларида совет режимига қарши қуролли кураш деб номланган қисмида Ўзбекистон ССРда истиқлолчилик ҳаракатининг сўнгги босқичи ва унинг ўзига хос жиҳатлари, хусусан, Фарғона водийсидаги, Самарқанд вилоятидаги, Бухоро ва Ўрта Зарафшон округлари, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларидаги жанглар ёритилган. Шу билан бир қаторда, Тожикистон, Туркменистон, Қорақалпоғистон, Қирғизистон ва Қозғистонда совет ҳокимиятига қарши курашнинг кучайиши сабаблари, асосий жанглар, етакчи кураш раҳбарларининг фаолияти ва мағлубият сабаблари кенг таҳлил этилганлиги билан мазкур асар долзарб аҳамият касб этади.

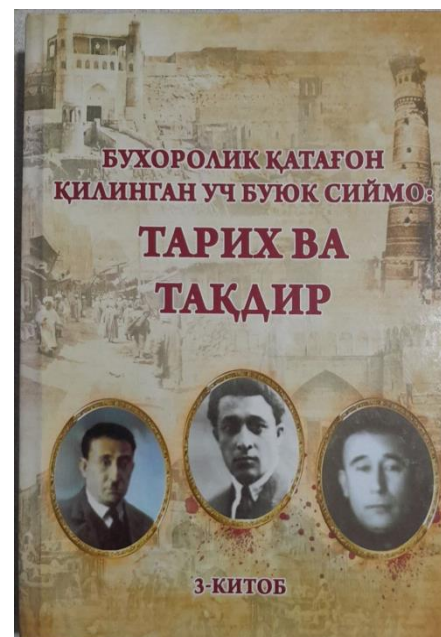
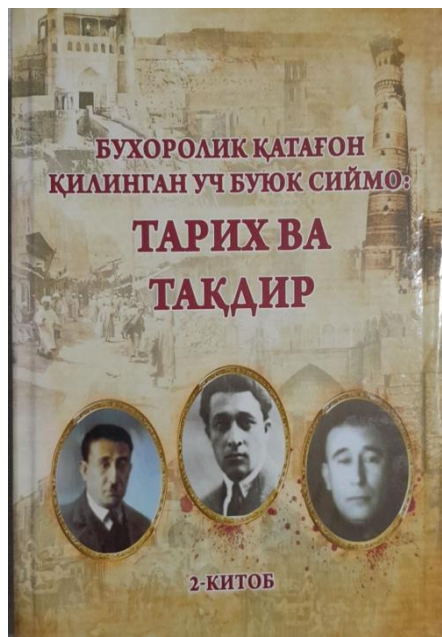
БУХОРОЛИК УЧ НАФАР ЖАДИД МУНАВВАРЛАРИГА АВЛОДЛАРИНИНГ УЧ КИТОБДА ЖАМЛАНГАН ҲУРМАТИ ВА ЭҲТИРОМИ

Ҳайитов Шодмон Аҳмадович

Бухоро давлат университети “Жаҳон тарихи” кафедраси

Тарих фанлари доктори, профессор.

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.002>

Аннотация: Мазкур мақолада Туркистон ва Бухоро жадиличлик ҳаракатида ўчмас из қолдирган уч нафар тарихий шахс: Файзулла Хўжаев, Усмон Хўжа ва Отаулла Хўжаевлар ҳаёти ҳамда фаолиятига бағишланган тадқиқотлар жамланган учта китоби ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилган. Шунингдек уч китобда жамланган, турли даврларда ёзилган ишларда илгари сурилган масалалар мазмун-моҳияти мухтасар ҳолда баён этилган.

Калит сўзлар: Жаид, қатаъон, фармон, минтақа, Туркистон, тараққийпарвар, эрк, ҳуқуқ, озодлик, истиқлол, матбуот, авлод, шажара, ҳукумат раҳбари, архив.

THE RESPECT AND RESPECT OF THEIR DESCENDANTS IN THREE BOOKS TO THE THREE MODERN MASTERS OF BUKHARA

KhaitovShadmonAhmadovich

Department of «World History» of Bukhara State University doctor of history, professor.

Annotation: In this article, there is an opinion about three books containing studies on the lives and activities of three historical figures who left an indelible mark on the resistance movement of Turkestan and Bukhara: Fayzulla Khojayev, Usmon Khoja and Otaulla Khojayev. comments are made. Also, the content and essence of the issues put forward in the works written in different periods, collected in three books, are briefly described.

Key words: Jadid, repression, decree, region, Turkestan, progressive, freedom, right, freedom, independence, press, generation, genealogy, head of government, archive.

УВАЖЕНИЕ И УВАЖЕНИЕ ИХ ПОТОМКОВ В ТРЕХ КНИГАХ ТРЕМЯ СОВРЕМЕННЫМ МАСТЕРАМ БУХАРЫ

Хаитов ШадмонАхмадович

Кафедра «Всемирной истории» Бухарского государственного университета
доктор исторических наук, профессор.

Аннотация: В данной статье дается мнение о трех книгах, содержащих исследования жизни и деятельности трех исторических деятелей, оставивших неизгладимый след в движении сопротивления Туркестана и Бухары: Файзуллы Ходжаева, Усмон Ходжа и Отауллы Ходжаева. Также кратко описываются содержание и суть вопросов, выдвигаемых в произведениях разных периодов, собранных в трех книгах.

Ключевые слова: Джадид, репрессии, указ, область, Туркестан, прогрессивный, свобода, право, свобода, независимость, печать, поколение, генеалогия, глава правительства, архив.

Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 1-китоб (Файзулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятов, Қ.Ражабов. Тақризчилар: Ш.Ҳайитов, О.Рашидов.– Бухоро: Дурдона, 2023. 580 бет.

Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 2-китоб (Усмон Хўжанинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятов, Қ.Ражабов. Тақризчилар: Ш.Ҳайитов, Д.Жамолова. – Бухоро: Дурдона, 2023. 452 бет.

Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 3-китоб (Отаулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятов, Қ.Ражабов. Тақризчилар: Б.Ҳасанов, Ш.Ҳайитов. – Бухоро: Дурдона, 2023. 384 бет.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 8 октябрдаги “Қатағон қурбонларининг меросини чуқур ўрганиш ва улар хотирасини абадийлаштиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ф-5598-сонли Фармойиши ва Олий Мажлисга қилган Мурожаатларида Ўзбекистонда совет ҳокимияти йилларида ноҳақ номлари қораланиб, охир-оқибатда ўлимга маҳкум этилган миллатпарварлар юртдошларимиз, тараққийпарвар инсонлар ва жаҳид мунавварлари тарихини чуқур ўрганиш масаласи долзарб қилиб қўйилди. Туркистон минтақаси ва Ўзбекистон тарихида Бухоро тараққийпарварлик ҳаракати иштирокчилари, миллий мустақиллик учун кураш жараёнида турганларнинг муносиб ўрни бор.

Ўзбекистон Республикаси президенти Ш.М. Мирзиёев 2023 йил 22 декабрда Республика маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган мажлисидаги нутқида: “...мамлакатимиз ўз тараққиётининг янги, юксак босқичига қираётган ҳозирги пайтда бизга жаҳид боболаримиз каби Ғарб илм-фани ютуқлари билан бирга, миллий кадрлар руҳида тарбия топган етук кадрлар сув билан ҳаводек зарур[1]” – мазмунидаги фикрларни билдиргани бежиз эмас. Президент жаҳид мунавварларининг XX аср бошларида илгари сурган ғоялари, тақдим этган лойиҳа ва дастурлари Янги Ўзбекистонни барпо этиш стратегияси билан кўп томонлама уйғун ва ҳамоҳанг эканлигини алоҳида таъкидладилар. Биз қураётган ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролик жамияти учун уларнинг таълимоти пойдевор, мустаҳкам база бўлиши исбот талаб қилмайди.

Жаҳидчилик ва тараққийпарварлик ҳаракатида фаол иштирок этган миллатдошларимиз тақдири фожиали кечди. Уларнинг бир қисми совет ҳокимияти тазйиқ ва таъқиблардан қийналиб, хорижга, муҳожирликка кетишга мажбур бўлдилар.

Айримлар совет ҳукумати билан очикдан-очик муҳорабага киришиб ҳалок бўлдилар. Учинчи гуруҳ миллат фидоийлари мустақиллик, озодлик, ерк ва ҳуқуқ талаб қилганлари, шу эзгу мақсадларга ўз жонларини тикканлари эвазига қатағон болтаси остида қатл этилдилар. Бундай ватанпарварлар Бухорода ҳам оз эмасди. Тарих фанлари докторлари, профессорлар С.И.Иноятов ва Қ.К.Ражабовлар томонидан сабаб ва хайрли ишга қўл урилиб, уч буюк ва табаррук инсонлар: Файзулла Хўжаев (1896-1938), Усмон Хўжа (1878-1968), Отаулла Хўжаев (1880-1937)лар ҳаёти ва фаолиятини ўзида мужассамлаштирилган совет ҳокимияти йилларида, мустақилликнинг ортда қолган даврида ва айрим хорижда ёзилган ишлар жамланмасидан иборат учта тўплам яратилди[2]. Уч китобдан иборат характеридаги биринчи китоб Бухоро жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчиларидан бири, БХСР ва Ўзбекистон ССР ҳукумати раҳбари лавозимларида ҳалол ҳамда виждонан фаолият юритган, охир-оқибатда 1938 йилда “немис айғоқчиси”, “Ватан хоини” каби асоссиз айблар билан ўлим жазосига ҳукм қилинган Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолиятига тегишли маълумотларни ўзида жамлаган. Китоб саҳифаларини варақлар эканмиз, турли йилларда Файзулла Хўжаев шахсияти, сиёсий фаолияти, ҳуқуқий қарашлари, истиқлол учун курашлардаги иштироки, публицистикаси, Ўзбекистон иқтисодий, маданий-маърифий ҳаётига қўшган ҳиссасига оид бой манбаларга эга бўламиз. Ҳукумат ва давлат арбоби Файзулла Хўжаев феномени билан боголиқ асарлар таҳлили шуни кўрсатадики, у ўта мураккаб, зиддиятли кечган даврда, “марказ” босими остида раҳбарлик масъулиятини ўз зиммасига олди, иккинчи томондан эса миллат манфаатларини ҳам ҳеч қачон унутмади. Умуман совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистонда раҳбарлик лавозимида фаолият юритган шахсларни 2 гуруҳга ажратиш мумкин. Ижобий ва салбий шахслар ҳақида фикр билдирилар экан, айнан Файзулла Хўжаевдан ижобий шахслар рўйхати бошланади. Шу сабабли Файзулла Хўжаев тимсоли тарихий шахслар орасида тадқиқотчилар кўп сонли бўлиб унга мурожаат қилишлари билан боғлиқ тенденцияни келтириб чиқарди. Совет ҳокимияти йилларида ҳам, мустақиллик йилларида ҳам Файзулла Хўжаевшахсига мурожаат қилиш унинг фаолиятини илмий баҳолаш кун тартибидан сира тушмади. Бу жиҳат Ф. Хўжаев га нисбатан гоҳ салбий, гоҳ ижобий муносабат билдириш орқали “Хўжаевшунослик” давом етди. Файзулла Хўжаевтўғрисида тўла тасаввурга эга бўлиш учун унинг ҳамон ўша давр матбуот органлари қатламларида сақланиб келаётган уч томлик “танланган асарлар” тўпламига кирмаган ишларини амалдаги имлога ўтириб, илмий жамоатчилик ҳукмига тақдим этиш зарур.

Айниқса, истиқлол йилларида Файзулла Хўжаевфеноменига қизиқиш кучайганлиги, ушбу инсон ҳақида диссертациялар ёзилгани, халқаро, минтақавий ва Республика миқёсида илмий-амалий анжуманлар ўтказилгани, унинг юз йиллиги 1996 йилда нишонлангани, уларнинг материаллари китобхонга жуда катта маънавий озуқа беради. Ф.Хўжаевшахсини ўрганишда тарихчи олимлардан С.И.Иноятов, Қ.К.Ражабовлар истиқлол йилларида рисола ва мақолалар яратиб, унинг ҳамон илмий жамоатчиликка номаълум қирраларини очишга жонбозлик кўрсатдилар. Бу борада ёш олимларнинг Ф.Хўжаевва БХСР тарихига бағишланган диссертацияларининг авторефератлари китобга ўз ҳолича киритилгани айни муддао бўлган. Бу ҳукумат қарорларидан кўчирма, архивларда сақланаётган фотолавлар ҳам китобхонга анча маълумотлар тақдим этади. Китобда юртимизда “Хўжаевшунослик” юзага келганлиги, ушбу йўналишда истиқболда амалга ошириш керак бўлган илмий ва амалий вазифалар дастури ҳам белгилаб берилган. Янги Ўзбекистон шароитида Файзулла Хўжаеву музейини унинг номига қайтарилиши айни муддао бўлганини, Бухорода давлат раҳбари ташаббуси билан “жадидлар мероси давлат музейи”ни ташкил этила бошлагани китоб маънавий-маърифий базасига пойдевор бўлгани шубҳасиз.

Ф.Хўжаевга бағишланган китобнинг яна бир аҳамияти шундаки, истиқболда мазкур шахс тарихига оид тадқиқотлар олиб боришга қўл урмоқчи бўлганлар учун бой манбавий асос бўла олади.

Иккинчи китоб Файзулла Хўжаевнинг қариндоши, тақдири замондошларидан турли хил кечган умрининг ярмидан кўпини хорижга яшаган Усмон Хўжа Бухоро амирлигида маърифатчилик, жадидчилик ҳаракатида фаол иштирок этган. БХСРда бир қатор масъул вазифаларда ишлаган ва БХСР МИҚнинг биринчи раиси сифатида тарихда ном қолдирган. Ушбу инсон хорижда туриб ҳам миллий истиқлол учун курашнинг олдинги сафларида бўлган. Унинг ҳаёти, Туркистон озодлиги ва маданияти тарихига кўшган ҳиссаси ҳақида фарзанди-аржуманди профессор Темурхўжа Усмон Хўжа ўғли (1947 йилда Туркиянинг Истанбул шаҳрида таваллуд топган, Туркия республикаси фуқароси) томонидан эълон қилинган ишлар, профессорлар С.И.Иноятов, Қ.К.Ражабов, Ш.А.Ҳайитов, Р.Т.Шамсутдиновларнинг мақола ҳамда рисолалари муҳим ўрин эгаллаган. Шунингдек фарғоналик ёш тарихчи олим А.М.Маҳмудовнинг Усмон Хўжага бағишлаб ёзилган диссертацияси автореферати ҳам китобда тўлиқ берилгани айни муддао бўлган. Китобхон китоб саҳифаларидан Усмон Хўжасиёсий фаолияти билан бирга, унинг матбуотчилик, миллий уюшма ва ташкилотлардаги иштироки масалалари билан ҳам танишиш имкониятига эга бўлади. Китоб саҳифалари ва унда баён этилган воқеликлар орқали Усмон Хўжа хорижда истиқлол учун курашлар билан бирга, Туркистон тарихи ва маданияти масалалари билан фаол шуғулланганидан воқиф бўламиз. Усмон Хўжага Истанбул (Туркияда “Янги Ўзбекистон” (“Ени Туркистон”) мажмуасига асос солиб, 1927-1931 йилларда унинг 24 та сонини чоп еттирди. Ушбу мажмуанинг деярли барча сонларида Туркистон ижтимоий-иқтисодий, маданий адабий ижод намуналари ҳисобланган шеърларини эълон қилди. Усмон Хўжа Истанбулда “Туркистон генчлари уюшмаси” (Туркистон ёшлари ташкилоти)ни 1927 йилдаёқ тuzган еди. У ёшларини хорижда таъдим олишига ҳомийлик қилди ва ҳоказо).

Усмон Хўжага қаратилган иккинчи китобда унинг шажараси, аجدод ва авлодлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Усмон Хўжа ҳаёти ва фаолиятини акс еттирувчи ва турли архивларда сақланувчи архив ҳужжатлари, фотолавҳалар китоб саҳифаларидан ўрин олиши, уни тартибга солишда муаллифлар анчагина тер тўққанлигидан далолат беради.

Учинчи китоб Файзулла Хўжаевнинг амакиси, Усмон Хўжанинг укаси, жадидчилик ҳаракати иштирокчиси, Истанбулда (Туркия Республикаси) таҳсил олган Отаулла Хўжаевга бағишлаб ёзилган ишлар жамланмасидан иборат. Отаулла Хўжаев Усмон Хўжа ва Файзулла Хўжаевлар билан бир сафда турган, Бухоро мустақиллигига жонини тиккан шахслардан бири бўлган. Бироқ, Отаулла Хўжаев ҳақидаги тарихий ҳақиқат узоқ йиллар айтилмай келгани, профессор Қ.К.Ражабов таъкидлаганидек, унинг “унутилган сиймо” эканлиги маълум бўлади. Учинчи китобда асосан мустақиллик йилларида профессорлар С.И.Иноятов, Қ.К.Ражабов, ёш тадқиқотчи Ф.Амонова ва З.З.Ортиқовларнинг мақолалари жамланган.

Отаулла Хўжаев БХСР ҳукуматида 1920-1923 йилларда Халқ Нозирлар Шўроси раиси муовини (бир муддат раис) лавозимида ва бошқа масъул вазифаларда фаолият юритган. Унинг 1937 йилга қадар бўлган кейинги ҳаёт йўли Ўзбекистоннинг турли ташкилотларида хўжалик ишларида фаолият юритиш билан боғлиқ. Отаулла Хўжаев кенг камровли фаолияти давомида БХСРда касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари каби жамоат ташкилотларини оёққа қўйишда, “Добролёт” (Кўнгилли флот дўстлари уюшмаси) кабиларни ташкил этишда олдинги сафларда бўлган. Унинг жонбозлиги туфайли Бухорода кенг тарқалган юқумли касалликларни бартараф этиш, ёшларни хорижга ўқишга юбориш, миллий милицияни шакллантириш, истиқлолчиларни қўллаб-қувватлаш, “босмачилар”га умумий авф беришга еришиш, миллий кадрларни бошқаришга жалб

этиш каби ижобий ишлар амалга оширилган. Отаулла Хўжаев 1925-1937 йилларда қайси вазифада ишламасин ўз бурчини виждонан адо этган.

Китобда авлодчилик ришталари билан тўғридан-тўғри Отаулла Хўжаевга боғланган профессор С.И.Иноятлов (олимпнинг ота томонидан бобоси) аждоди ҳақида ҳали илмий жамоатчиликка маълум бўлмаган материалларни, фотолавҳаларни тақдим этиши муҳим аҳамиятга моликдир. Китоб билан танишиш асносида амин бўлиндики, Отаулла Хўжаевшахсияти билан боғлиқ кўп масалалар ҳамон очик қолмоқда. Ушбу инсоннинг падарибузруквори Пўлатхўжаяшаган йиллар, 1925-1937 йилларда фаолият олиб борилган ташкилотлардаги иштирок ва ҳ.к. Бироқ, учинчи китобда Отаулла Хўжаевбилан боғлиқ ҳамон сир сақлаб келинган “махфий грифи” остида эълон қилинмай қолиб кетган тергов ҳужжати материалларнинг киритилиши бундан кейинги бу йўналишда илмий изланиш олиб борадиганларга кўп имкониятлар яратилиши шубҳасиз.

Тарих фанлари докторлари, профессорлар С.И.Иноятлов ва Қ.К.Ражабовларнинг илмий хизмати туфайли нашр юзини кўрган уч йирик китоб бугунги авлодга Бухорода жаҳидчилик ҳаракати ва миллий озодлик кураши тарихидан огоҳ бўлишда муҳим аҳамиятга эга. Ушбу китоблар орқали уч нафар қатағонга учраган миллий фидоийларининг руҳи-поклари шод бўлди, уларнинг инсоний кадр-қиммати ўз жойига қўйилди. Шунингдек, ушбу китоблардаги қимматли маълумотлар Ватан тарихининг XIX аср охири -XX аср дастлабки ўн йилликларида мураккаб, зиддиятли, чалкашликларга бўлиб тошган саҳифаларига аниқлик киритишга хизмат қилиши кишида ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди. Халқимиз сиёсий онги ва истиқлол мафкурасини мустаҳкамлашда юқоридаги каби нашрларнинг роли беқиёслигини ҳеч қачон унутмаслик керак.

Бу китоблар чоп этилишининг яна бир тарихий жиҳати илмий мактаб яратган икки таниқли олимлар Сулаймон Иноятлович Иноятловнинг 85 йиллиги ва Қаҳрамон Кенжайевич Ражабовнинг 60 йиллиги нишонланаётган кунларда инсонлар кўлига тегиши нур устига аъло нур бўлди. Ҳар иккала проферсорни яна бир бор чин қалбдан кутлаб, уларга ижодий баркамоллик ва узок умр тилайман.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Маънавиятҳаётимизда янги куч, янги ҳаракатга айланиши керак / Республика Маънавиятга маърифат кенгашининг 2023-йил 22-декабрдаги кенгайтирилган мажлисидаги нутқ // Халқ сўзи; 2023-йил 23-декабр, №274 (8617)

2. Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 1-китоб (Файзулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятлов, Қ.Ражабов. – Бухоро: Дурдона, 2023. 580 бет.

3. Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 2-китоб (Усмон Хўжанинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятлов, Қ.Ражабов. – Бухоро: Дурдона, 2023. 452 бет.

4. Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 3-китоб (Отаулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятлов, Қ.Ражабов. – Бухоро: Дурдона, 2023. 384 бет.

5. Тарихчи олим профессор Сулаймон Иноятлов илмий мактаби (Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Қаҳрамон Ражабов, Баҳодир Маъмуров). –Бухоро: Садриддин Салим Бухорий, 2024. -184 б.

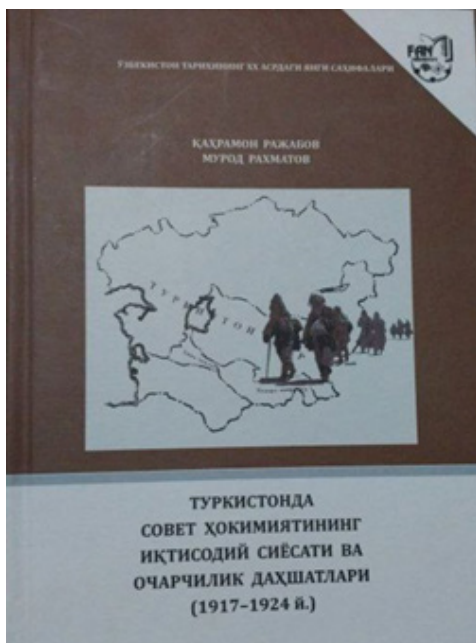
6. Сулаймон Иноятлович Иноятлов библиография(Нашрга тайёрловчи ва тузувчи Қаҳрамон Ражабов) –Бухоро, 2023. -127 б.

ТУРКИСТОНДАГИ ОЧАРЧИЛИК ДАХШАТЛАРИ ҲАҚИДА ҲАҚҚОНИЙ КИТОБ

Пардаев Асрор,

Қарши давлат университети доценти,
тарих фанлари номзоди

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.003>

Қаҳрамон Ражабов, Мурод Раҳматов. Туркистонда совет ҳокимиятининг иқтисодий сиёсати ва очарчилик дахшатлари (1917й-1924.). Масъул муҳаррир: Равшан Абдуллаев. - Тошкент: “Фан”, 2022. - 270 бет.

2023 йил 22 феврал куни Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти, Турон кутубхонаси ва Абдулла Қодирий ижод мактаби ҳамкорликда Тарих институти бош илмий ходими, профессор Қаҳрамон Ражабовнинг 2022 йил “Фан” нашриётида чоп этилган китоблари тақдими бўлиб ўтди. Дикқатимни тортган китоблардан бири “Туркистонда совет ҳокимиятининг иқтисодий сиёсати ва очарчилик дахшатлари (1917й-1924.)” номли монография бўлди.

Муаллифлар монографияни ёритишда ўша даврда эълон қилинган ҳужжатлар ва материаллар тўпламлари, архив ҳужжатлари ва материаллари, даврий матбуот материаллари, статистик ва демографик маълумотлар, хотиралар ва эсдаликлар, совет давлати ва коммунистик партия раҳбарларининг турли нутқ, маъруза ва мақолалари ва дала материаллари (оғзаки тарих маълумотлари) асосида ёритишган. Жумладан, Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси 17-фондида келтирилган маълумотга кўра 1917-1918 йиллардаги очарчилик Фарғона вилояти хўжалигининг вайрон бўлишига кучли таъсир кўрсатди. Фақат Қўқон ва Марғилон уездларида очарчилик оқибатида 1917-1923 йилларда ярим млн. одам ўлганлиги тўғрисидаги маълумот ўлкада очарчиликнинг нақадар дахшатли кечганлигини билиш мумкин.

Туркистонда совет ҳокимияти юритган нотўғри иқтисодий сиёсат ва большевикларнинг давлат бошқаруви архив ҳужжатлари ҳамда бошқа тарихий манбалар асосида ёритилган мазкур монография “Туркистон ўлкасида иқтисодий вазиятнинг кескинлашуви ва очарчиликнинг вужудга келиш сабаблари”, “Туркистонда совет ҳокимиятининг иқтисодий соҳадаги сиёсати (1917 – 1924 й.)”, “Туркистон АССРда большевикларнинг озиқ-овқат сиёсати ва очарчилик муаммоси” ва “Туркистонда озиқ –овқат муаммосининг ҳал қилиниши ва очарчиликнинг тугатилиши” деб номланган тўртта боб ва 12 та парграфдан иборат.

Монографиянинг биринчи бобида биринчи жаҳон уруши натижасида бутун Россия империяси худудида бўлгани сингари Туркистон ўлкасида ҳам иқтисодиёт издан чиққанлиги, аҳоли турмуши қийинлашиб, қимматчилик бошланган. Фронтдаги ҳарбий ҳаракатлар ва 1916 йилдаги Ўрта Осиё кўзғолони натижасида Россия марказидан Туркистонга ғалла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини ташиб келтириш кескин камайиб, кейинчалик бутунлай тўхтаб қолган. Бунинг устига

1917 йил ва кейинги йилларда қурғоқчилик юз бериб, бошқа табиий офатлар ҳам вазиятни баттар қийинлаштирган. 1916 йилдан бошлаб Туркистон ўлкасининг Еттисув областида очарчилик бошланганлигини далиллар билан моҳирона кўрсата олган.

Иккинчи бобда большевиклар озиқ-овқат сиёсатининг назарий асослари ҳақида, “ҳарбий коммунизм” сиёсатининг назарияси ва амалиёти, янги иқтисодий сиёсат (НЭП) ва инқироздан чиқиш учун аралаш иқтисодиётнинг шаклланиши, Туркистон АССРда ер-сув ислоҳотининг амалга оширилиши, большевиклар диктатураси шароитида озиқ-овқат сиёсати янги ҳокимият талабларига биноан ўтказилиши натижасида Туркистон ўлкасида ҳам очарчилик юз беришига олиб келганлиги, 1918 йил 20 ноябрда Туркистон АССРда Очарчиликка қарши кураш Марказий комиссияси тузилиши каби масалалар кенг таҳлил қилинган.

Китобда очарчиликнинг бошланиши билан ўн минглаб ва юз минглаб туркистонликлар, асосан, маҳаллий туб аҳоли вакиллари унга гирифтор бўлди. Очарчилик натижасида туб аҳоли вакиллари, хусусан, ўзбеклар ва қозоқлар қирилиб кетишди. Фарғона областида 1917 – 1923 йилларда очарчилик ва турли эпидемиялар натижасида 1 млн ва ҳатто ундан ортиқ киши ҳалок бўлди. Бу аҳолининг асосий қисми ўзбеклар эди. Бундан ташқари асосан кўчманчи аҳоли (қозоқлар ва қирғизлар) яшайдиган Еттисув области ва Сирдарё областининг айрим уездларида ва Қозоғистон АССРда ҳам очлик натижасида тахминан 1 млн киши ҳалок бўлди. 1917 йилда Туркистонда бошланган очарчилик натижасида ўлка аҳолиси $\frac{1}{4}$ қисмга камайди, иқтисодиёт издан чиқди, халқ хўжалиги вайрон бўлганлиги билан боғлиқ масалалар кенг таҳлил қилинган.

Китобнинг учинчи бобида Туркистон ўлкасида очарчиликнинг бошланиши, Фарғона областида 1917–1923 йилларда бўлган очарчилик ва унинг кучайиши, Самарқанд областида очарчиликнинг пайдо бўлиши ва унинг оқибатларитарихий манбалар асосида таҳлил қилинган. Жумладан, большевиклар томонидан ташкил қилинган янги ҳукумат (Туркистон ўлка Халқ Комиссарлари Совети) очарчиликнинг олдини олиш чораларига дастлаб қатъий ҳаракат қилмади. Маҳаллий коммунистлар, энг аввало Туркистон ўлка Мусулмонлари бюросининг раиси Турор Рисқулов ташаббуси билан очарчиликка қарши жиддий равишда курашга киришилди. Турли хайрия жамиятлари бадавлат одамлардан маблағ тўплаб оч қолганларни иссиқ овқат, кийим-бош ва пойафзал билан таъминлади. Бироқ улар асосий эътиборни кўпинча шаҳарларда яшайдиган европалик аҳоли, шунингдек, большевиклар, совет амалдорлари ва қизил аскарларнинг оилаларига қаратдилар. Маҳаллий аҳоли, хусусан, деҳқонлар ва чорвадорлар очлик натижасида қирилиб кетди. Очарчилик асосан ўтроқ аҳоли яшайдиган Фарғона области ва Самарқанд областидан ташқари чорвадорлар истиқомат қиладиган Сирдарё ва Еттисув областларини ҳам қамраб олди.

Тўртинчи бобда Очарчиликка қарши кураш Марказий комиссияси ва миллий раҳбар ходимлар фаолияти, Туркистон АССРда очарчиликнинг тугатилиши ва унинг асоратлари, 1918 йил ноябрда Турор Рисқулов раислигида ташкил қилинган “Очарчиликка қарши кураш Марказий комиссияси” Туркистонда очарчиликдан қирилиб кетаётган юз минглаб кишиларнинг ҳаётини сақлаб қолишди. Комиссиянинг Туркистон АССР областларидаги маҳаллий бўлимлари томонидан Тошкент шаҳридан ташқари Фарғона, Самарқанд, Еттисув, Сирдарё областларида

катта ташкилотчилик ишлари олиб борганлиги, очликка дучор бўлган аҳолини озиқ-овқат, кийим-кечак ва пойафзал билан таъминлашдаги хизмати тарихий манбалар ва архив ҳужжатлари асосида илк марта ўрганилган ва асослаб берилган.

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон ўлкасида бошланган очарчиликасосан ўтроқ аҳоли яшайдиган Фарғона ва Самарқанд областларидан ташқари чорвадорлар истиқомат қиладиган Етгисув ва Сирдарё областлари аҳолиси катта жабр кўрди, натижа Фарғона областида 1 млн киши, Самарқанд областида 200 000 киши очликдан ўлган. Лекин, 1917 – 1920 йилларда Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги, 1920 – 1924 йилларда Бухоро ва Хоразм Халқ Совет Республикалари ҳудудида очарчилик ҳолатлари деярли кузатилмаган.

Ўйлаймизки, китобни ўқиган ҳар қандай китобхон совет ҳоқимиятининг Туркистонда 1917-1924 йилларда олиб борган нотўғри иқтисодий сиёсати, очарчиликни сунъий равишда келтириб чиқарганлиги, натижада миллионлаб ўтроқ аҳолининг қирилиб кетишига сабабчи бўлганлиги ҳақида янги хулосаларга эга бўлади. Китобни қайта нашр қилиб, илмий жамоатчилик ва халқимизга тақдим этилса, жуда фойдали бўлар эди.

ЎЗБЕКИСТОН ССРДА СОВЕТ РЕЖИМИНИНГ ҚАТАҒОН СИЁСАТИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ ТЎҒРИСИДА ЗАЛВОРЛИ КИТОБ

Шокир Ғаффоров,
Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети профессори,
тарих фанлари доктори
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.004>

Қаҳрамон Ражабов. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917 – 1991 й.).

Масъул муҳаррир: Сулаймон Инояттов.

Тақризчилар: Бахтиёр Ҳасанов, Бахтиёр Расулов.

Тошкент: Фан, 2022. – 400 бет. Адади 1000 нусха.

Мазкур монографияда Ўзбекистон ССР ҳудудида 1917-1991 йилларда совет ҳокимияти томонидан юритилган қатағон сиёсати ҳамда унинг оқибатлари архив ҳужжатлари ва бошқа тарихий манбалар асосида ёритилган. Унда большевиклар партияси ва совет давлатининг ўзбек халқига нисбатан олиб борган мустамлакачилик ва улуғдавлатчилик шовинизми сиёсати қатағон

жараёни мисолида яхлит тарзда илк марта тадқиқ этилган.

Китоб Ўзбекистоннинг совет давридаги сиёсий тарихи ҳамда қатағон масалалари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Жаҳонда тез кечаётган глобаллашув жараёни давлатлараро, миллатлараро муносабатларнинг янгича шакл ва воситалари вужудга келаётганлигини намоён қилмоқда. Тараққиётнинг турли босқичларида турган халқларнинг ўзаро маданий, иқтисодий-ижтимоий таъсир масалалари кенг тадқиқотлар доирасига тортилмоқда. Умуминисоний кадриятлар билан бирга ҳар бир халқ ва миллатларнинг ўзига хос тараққиёт йўлини, ривожланиш хусусиятларини давлат, жамият тараққиёти ва тарихидаги ўрнини аниқлаш долзарб масаладир.

Профессор Қ.К.Ражабовнинг “Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991й.)” номли монографияси илмий-назарий қимматга эга тадқиқот ҳисобланади.

Мазкур монографияда Ўзбекистон ССР ҳудудида Совет ҳокимияти томонидан юритилган қатағон сиёсати ҳамда унинг оқибатлари архив ҳужжатлари ва тарихий манбалар асосида ёритилган. Унда Совет давлатининг ўзбек халқига нисбатан олиб борган шовинизм сиёсати қатағонлаштириш мисолида яхлит тарзда илк маратобаочиб берилган. Қатағонлик сиёсати тўғрисида яратилган бошқа асарларда фақат 30-йиллардаги Қатағонлик, яъни зиёлиларнинг қатағон қилиниши ёритилган бўлса, проф Қ.К.Ражабов томонидан тақдим этилган ушбу тадқиқот ишида Совет давлатининг бутун ҳукмронлиги давридаги шовинизм сиёсати ёритилган. XX

асрнинг 50-80 йилларидаги қатағон қилинганлар, айниқса “пахта иши” ва унинг оғир оқибатлари батафсил архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинган.

Ушбу монография Кириш, тўртта боб, йигирма иккита параграф, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва жараёни ўзида ифодаловчи илова қисмларидан иборат.

Биринчи боб совет давлатчилигининг тоталитар моҳияти ҳамда репрессив хусусиятлари (1917-1991йй.) деб номланади. Мазкур бобда Туркистонда совет ҳокимиятининг мажбуран ўрнатилиши, Туркистон Мухторияти ҳукуматининг советдавлати томонидан қирғин йўли билан тугатилиши, Коммунистик мафкура ҳамда совет давлатининг тоталитар хусусияти ва сиёсий хавфсизлик идораларининг моҳияти очиб берилган. Шунингдек, БХСР ва ХХСРда улома ва бойларнинг қатағон қилиниши масаласи ҳам кўрсатиб берилган. Совет давлати ташкил топган илк кунлардан оқ қирғинлар ва қатағон сиёсати олиб борганлиги манбалар асосида асослаб берилган.

Иккинчи боб “Ўзбекистон ССРда Совет сиёсий режимининг мустаҳкамланиши ҳамда оммавий қатағонлар (1925-1939йй.)” деб номланади. Ушбу бобда совет режими қатағон сиёсатининг назарий асослари таҳлил қилинган. “Қатағон” ва “Репрессия” сўзларининг мазмун моҳияти изоҳланган. Ўзбекистон ССРдаги тазйик ва қатағонларнинг бошланиши, ўн саккизлар гуруҳи, Иномоғомовчилик, Қосимовчилик, Бадриддиновчилик, Мунаввар Қори бошчилигидаги миллий иттиҳод ва миллий истиқлолчилик ишининг фаолияти очиб берилган. Коллективлаштириш ва кулоқлаштириш сиёсати ўзбек қишлоқларининг фожеасига айланганлиги, бу масалада ҳам қатағонлик сиёсати олиб борилди. Бошқарув соҳасида кадрларни маҳаллийлаштириш чоралари ҳам тадқиқот ишида келтирилган. Қатағон сиёсати барча ижтимоий қатламларни қамраб олганлиги, уларнинг аянчли оқибатлари ушбу бобда тўлиқ очиб берилган. 1937-1938 йиллардаги катта террорнинг сабаб ва оқибатлари, моҳияти архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинган.

Учинчи боб “Совет давлатида зиддиятли жараёнларнинг кучайиши даврида Ўзбекистон ССР (1939-1991 йй.)” деб номланади. Мазкур бобда ССРнинг агрессив ташқи сиёсати, иккинчи жаҳон уруши давридаги жазо чоралари, 50-йиллардаги ёзувчи ва олимларнинг қатағон қилиниши, пахта иши ва унинг оқибатлари батафсил таҳлилга тортилган. Яъни қатағонлик сиёсатининг иккинчи ва учинчи тўлиқ очиб берилган. Айниқса, пахта иши билан боғлиқ маълумотлар илк бор тўлиқ илмий муомилага киритилган.

Тўртинчи боб “Қатағон қилинганларнинг совет давлати емирилиши ва Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда оқланиш жараёни” деб номланади. Ушбу бобда Совет давлати ва коммунистик мафкура томонидан репрессия қилинганларнинг реабилитацияси ва ҳуқуқларининг тикланиши, оқланиши, шаҳидлар хотирасига эҳтиром кўрсатиш масалалари ёритилган. 2000 йил 12 майда Тошкент шаҳрида Юнусобод мавзеида Бўзсув канали бўйида “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуи очилди. 2001 йилдан бошлаб 31 август қатағон қурбонларини ёд этиш куни ҳисобланади. 2002 йил 31 августда Тошкент шаҳрининг “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуида “Қатағон қурбонлари хотираси” музейининг очилиши масалалари ёритилган.

Мазкур монография қуйидаги илмий ютуқларга эришган:

1. Тадқиқотчи олим Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати

ва унинг оқибатлари масаласини назарий асосда фундаментал тадқиқ этишни ўз олдига мақсад қилиб қўяр экан, мавзу юзасидан жуда кўп материалларни, жумладан, ЎзМА материаллари, статистик маълумотлар, илмий адабиётлар ва хорижий нашрларни тизимли тарзда изчилик билан ўрганиб, муаммони ўрганиш юзасидан ўзининг хулосаларини ўртага ташлай олган.

2. Проф.Қ.К. Ражабов тарихийлик, объективлик, тизимли таҳлил, муаммовий-хронологик каби усуллардан фойдаланиб тадқиқот олиб борган ва миллий истиқлол мафкураси нуқтаи назаридан ёндашган.

3. Илмий адабиётлардан фойдаланган ҳолда Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати тарихини атрофлича тадқиқ этиб, ўзининг илмий қарашларини ва илмий янгиликларини илгари сурган.

Тадқиқотнинг хулоса қисмида ўрганилган мавзу юзасидан тадқиқотчи томонидан илгарисурилган яқин хулосаларни тадқиқотнинг умумий характерини очиб берган

Хуллас, Қ.К. Ражабовнинг “Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991 й.)” номли монографияси илмий янгиликларга бой, кўплаб материаллар илк бор илмий муомилага киритилганлигини ҳисобга олиб, уни нашрга тавсия этиш мумкин.

ЎЗБЕКИСТОН ССРДА СОВЕТ ДАВЛАТИНИНГ ЕМИРИЛИШИ ҲАМДА ҚАЙТА ҚУРИШ СИЁСАТИНИНГ ТАНАЗЗУЛИ ҲАҚИДА НОЁБ КИТОБ

Ойбек Рашидов,

Тошкент иқтисодиёт университети профессори, тарих фанлари доктори (DSc)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.005>

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти бош илмий ходими, тарих фанлари доктори, профессор Қаҳрамон Ражабов ташаббуси билан “Ўзбекистон тарихининг XX асрдаги янги саҳифалари” рукнида “Фан” нашриётида 14 номдаги монографияларни нашр этиш режалаштирилган бўлиб, шундан қуйидаги 10 та монография 2022 йили чоп этилди.

Қуйида ушбу монографияларнинг номларини келтириб ўтишни жоиз топдик:

1. Ўзбекистон и ССРда совет бошқарувининг инқирози, Мустақиллик Декларацияси ҳамда озодликнинг машаққатли йўли (1982 – 1992 й.);
2. Туркистонда совет ҳокимиятининг иқтисодий сиёсати ва очарчилик даҳшатлари (1917 – 1924 й.);
3. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917 – 1991 й.);
4. Туркистон минтақасида совет режимига қарши истиқлолчилик ҳаракати ва моҳияти (1918 – 1935 й.);
5. Иброҳимбек қўрбоши;
6. Туркистон қўрбошилари;
7. Туркистон тарихида ўтган 55 буюк сиймо;
8. Ўзбекистоннинг XX асрдаги тарихи;
9. Ўзбекистон ССРда совет давлатининг емирилиши ҳамда қайта қуриш сиёсатининг таназзули (1985 – 1991 й.);
10. Туркистон Мухторияти тарихи.

Ушбу монографиялар республикамизда энг нуфузли давлат нашриёти “Фан” да чоп этилишининг ўзи катта ютуқ ҳисобланади. Совет даврида Москвада “Наука”, Тошкентда “Фан” нашриётида илмий соҳада қилинган янгиликлар, монографиялар, рисоалар, адабиётлар, дарсликлар чоп этилган. Мустақилликка эришганимиздан кейинги 30 йилликда ҳам ушбу нашриёт ўзининг нуфузини сақлаб келмоқда.

Тарихчи олим Қаҳрамон Ражабовнинг юқорида номлари келтирилиб ўтилган монографияларининг барчаси ўзига хос ҳамда долзарб масалалар ва муаммоларнинг келтирилганлиги билан муҳим ҳисобланади. Биз ушбу мақолада 9-монография ҳисобланган “Ўзбекистон ССРда совет давлатининг емирилиши ҳамда қайта қуриш сиёсатининг таназзули (1985 – 1991 й.)” ҳақида фикр юритмоқчимиз. Ушбу монография Қаҳрамон Ражабов ҳамда Навоий давлат педагогика университети Тарих кафедраси мудир, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Ҳусан Абуев билан ҳаммуаллифликда ёзилган. Мазкур монографияга тарих фанлари доктори, профессор Сулаймон Иноятов масъул муҳаррир ва тарих фанлари номзоди Ибодулло Шоймардонов ва тарих фанлари доктори (DSc) Ойбек Рашидовлар тақризчи ҳисобландилар.

Монографиянинг тузилиши сўзбоши, тўртта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан ташкил топган. Муаллиф томонидан келтирилган Аннотациясида мазкур монография 1985-1991 йилларда Ўзбекистон ССРда совет бошқарувининг инқирози, мамлакатда қайта қуриш сиёсатининг барбод бўлиши, 1990 йил 20 июнда қабул қилинган Мустақиллик Декларацияси ҳамда унинг жаҳоншумул аҳамияти, ўзбек халқининг озодлик ва мустақиллик томон босиб ўтган машаққатли йўли архив ҳужжатлари, даврий матбуот материаллари ва хотиралар асосида ёзилганлиги қайд этилган.

Сўзбоши қисмида муаллифлар тарихимизда ҳозирча махсус тадқиқ этилмаган мавзу ҳисобланган Ўзбекистон ССРда совет бошқарувининг инқирози, мамлакатда қайта қуриш сиёсатининг барбод бўлиши, 1990 йил 20 июнда қабул қилинган Мустақиллик Декларацияси ҳамда СССРнинг парчаланиши масалаларини илмий жиҳатдан долзарб эканлигини қайд этадилар.

Монографиянинг биринчи боби “Ўзбекистон ССР мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги зиддиятли жараёнлар кучайган даврда” деб номланган. Ушбу бобнинг биринчи параграфи мавзунинг манбашунослиги ва тарихшунослиги масалалари таҳлиliga бағишланган. Монографияни ёзишда мавзуга оид манбаларнинг етти гуруҳи: 1. Расмий ҳужжатларнинг норматив ва ҳуқуқий ҳужжатлари. 2. Эълон қилинган ҳужжатлар ва материаллар тўпламлари. 3. Архив ҳужжатлари ва материаллари. 4. Даврий матбуот нашрлари. 5. Хотира ва эсдаликлар. 6. Давлат ва сиёсат арбобларининг турли нутқ, маъруза ва асарлари. 7. Дала материаллари (Оғзаки тарих маълумотлари) дан кенг фойдаланилган.

Шунингдек, биринчи бобнинг кейинги икки параграфи Марказда сиёсий қарама-қаршиликнинг кучайиши ва унинг Ўзбекистонга салбий таъсири ҳамда Пахта иши ва унинг оқибатларига бағишланган. Қайта қуришни амалга оширишдаги қарама-қаршилик ва ноизчиликлар натижасида ХХ асрнинг 80-йиллари охиридан бошлаб мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида бухронлар кучайиб кетганлиги, мустақиллик учун кураш, миллий низоларнинг айрим жойларда ихтилофли тус олиши масалалари ёритилган. Бундан ташқари Ўзбекистонда совет режими томонидан амалга оширилган кампанияларнинг энг охиргиси сифатида тарихга кирган “пахта иши” ва унинг атрофида содир этилган жиноятлар манбалар асосида очиб берилган. Марказдан республикага келган “десантчилар” партия, совет ва хўжалик раҳбарларига таяниб, Ўзбекистонда кенг миқёсда суд-терговни амалга оширганлиги ва унинг оқибатлари чуқур таҳлил қилинган.

Монографиянинг иккинчи боби “Совет Иттифоқида қайта қуриш сиёсати ва самарасиз ислохотлар” деб номланган. Ушбу бобда совет жамиятида бошланган қайта қуриш сиёсати ва унинг босқичлари ҳамда мамлакат ҳаётидаги ўзгаришлар, кадрлар сиёсати ва ошкоралик жараёни таҳлил қилинган. Қайта қуриш сиёсатида муҳим роль ўйнаши лозим бўлган кадрлар сиёсати ва инсон омилига, хусусан, демократия ва ошкоралик жараёнига мазкур сиёсатнинг дастлабки йилларда етарли даражада эътибор қаратилмаганлиги манбалар асосида очиб берилган.

“Ўзбекистон ССРдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва қайта қуриш сиёсати” деб номланган учинчи бобда қайта қуриш сиёсатининг бошланиши ва ижтимоий-сиёсий инқирознинг кучайиши ҳамда Ўзбекистон ССРдаги сиёсий бошқарув элитаси ва унинг ўзига хос хусусиятлари масалаларига эътибор қаратилган.

Совет давлатининг ХХ аср 80-йилларида Ўзбекистон ССРда олиб борган сиёсати яқка партиявий мафкура доирасида бўлиб, иттифокдош республикалар, шу жумладан, Ўзбекистоннинг манфаатлари инobatга олинмади, натижада танглик ҳолати кучая борди, жаҳон тараққиётдан орқада қолиш давом этди. Ўзбекистон ССРда сиёсий бошқарув элитаси бу пайтда ўзининг лаёқатсизлиги ва Марказга тобелигини яна бир марта яққол намойиш этди. Республиканинг энг юқори даражадаги партия, совет ва хўжалик раҳбарлари ўз мансаб курсиларида қолиш учун Марказнинг ҳар қандай топширигини сўзсиз бажаришга ҳаракат қилганлиги монографияда келтириб ўтилган.

Қаҳрамон Ражабов ва Хусан Абуевларнинг мазкур монографиясининг тўртинчи боби “Ўзбекистонда демократик кучлар фаолияти, мустақиллик декларацияси ҳамда озодликнинг оғир йўли” деб номланади. Ушбу бобнинг биринчи параграфи “Бирлик” халқ ҳаракати ва “Эрк” демократик партияси фаолияти ҳамда Марказ билан Ўзбекистоннинг миллий манфаатлари ўртасидаги зиддиятларга оид маълумотлар келтирилган. Мазкур бобнинг кейинги параграфларида Ўзбекистон

ССРнинг мустақилликни қўлга киритиши арафасида ижтимоий-сиёсий вазиятнинг кескинлашуви, Мустақиллик декларациясининг қабул қилиниши ҳамда ўзбек халқининг мустақилликка эришишнинг машаққатли йўли чуқур таҳлилга тортилган.

Қаҳрамон Ражабов ва Хусан Абуевлар томонидан ёзилган “Ўзбекистон ССРда совет давлатининг емирилиши ҳамда қайта қуриш сиёсатининг таназули (1985 – 1991 й.)” номли монография равон тилда ёзилган ва китобхонларга манзур бўлади деб ўйлайман. Монографиянинг илмий аппарати жуда бой бўлиб, муҳим фактларга берилган ҳаволалар сони 488 тани ташкил қилади. Шунингдек, ўша даврда чоп этилган 30 дан ортиқ номдаги хорижий ва маҳаллий журналлар ва газеталар, минглаб архив ҳужжатлари ҳамда эълон қилинган материаллар, хотира ва эсдаликлар, диссертация ва авторефератлар ҳамда интернет маълумотларидан фойдаланилган. Шу нуқтаи назардан монографияни ўқишни барча китобхонларга, хусусан, тарих фани соҳасида илмий тадқиқот олиб бораётган тадқиқотчиларга тавсия этаман.

07.00.00 – TARIX FANLARI

SOVET HOKIMIYATI DAVRIDA BUXORO ME'MORIY OBIDALARI TA'MIROTIDAGI MUAMMOLAR

Abdullaeva Dilfuza Abdujalilovna

Buxoro davlat universiteti, Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.006>

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning ikkinchi yarmida Buxoro me'moriy obidalarining ta'mirlanish tarixidagi muammolar, mas'ul muassasa va tashkilotlar shuningdek, soha xodimlari faoliyatidagi kamchiliklarning yodgorliklar muhofazasidagi ta'siri yoritilgan. Tarixiy yodgorliklardan voz kechish siyosatining Buxoro obidalaridagi ko'rinishi va bu bilan bog'liq jarayonlar birlamchi arxiv manbalarining tahlili asosida aks ettiriladi.

Kalit so'zlar: Buxkomstaris, ekspluatatsiya, arxitektura, restavratsiya, deformatsiya, ijarador, maqbara, masjid, peshtoq, xonaqoh.

ПРОБЛЕМЫ РЕСТАВРАЦИИ ПАМЯТНИКОВ АРХИТЕКТУРЫ БУХАРЫ ПЕРИОД СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Абдуллаева Дилфуза Абдужалиловна,

Преподаватель кафедры археологии и истории Бухары, Бухарского государственного университета

Аннотация: В данной статье рассмотрены проблемы истории реставрации памятников архитектуры Бухары во второй половине XX века, влияние недостатков в деятельности ответственных учреждений и организаций, а также работников отрасли на охрану памятников. Так же на основе анализа первичных архивных источников отражены появление политики отказа от исторических памятников Бухары и связанные с этим процессы.

Ключевые слова: Бухкомстарис, эксплуатация, архитектура, реставрация, деформация, арендатор, мавзолей, мечеть, пештак, ханака.

PROBLEMS OF REPAIR OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF BUKHARA DURING THE SOVIET PERIOD

Abdullayeva Dilfuza Abdujalilovna,

Teacher at the Department of Archaeology and History of Bukhara, Bukhara State University

Abstract: This article examines the problems of the history of restoration of architectural monuments of Bukhara in the second half of the 20th century, the impact of deficiencies in the activities of responsible institutions and organizations, as well as industry workers on the protection of monuments. Also, based on the analysis of primary archival sources, the emergence of the policy of abandoning historical monuments of Bukhara and related processes are reflected

Keywords: Bukhkomstaris, operation, architecture, restoration, deformation, tenant, mausoleum, mosque, peshtak, khanaka.

Kirish. Buxoro me'moriy yodgorliklarini muhofaza qilish, ta'mirlash va qayta tiklash ishlari XX asrning 20 yillarida tizimli ravishda yo'lga qo'yilgan bo'lsa-da, mavjud ma'lumotlar mazkur davrda sohada bir qadar muammoli holatlar yuz berganligini ko'rsatmoqda. Muzey

ishlari, qadimgi yodgorliklar hamda san'at va tabiat muhofazasi bo'yicha Turkiston qo'mitasi (Turkkomstaris), keyinchalik O'rta Osiyo qo'mitasi (Sredkomstaris) hamda O'zbekiston osori atiqalarini ilmiy tekshirish hamda saqlash qo'mitasi (O'zosoratqo'm yoki Uzkomstaris) kabi maxsus muassasa va tashkilotlar, qolaversa, Buxoro me'moriy obidalarining muhofazasi va ularni ta'mirlash, qayta tiklash tarixida muhim ahamiyat kasb etgan muassasa – Buxkomstaris faoliyatiga doir hujjatlar ham buni tasdiqlaydi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Sovet hokimiyati davrida Buxoro me'moriy obidalari ta'miroti tarixidagi muammolar etarlicha tadqiq etilib, ilmiy muomalaga kiritilmagan. Shu sababli, mavzuni tadqiq etishda arxiv manbalari fondida saqlanayotgan hujjatlar asosiy manba vazifasini bajardi. Mazkur maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy va siyosiy tahlil, xronologik izchillik tamoyillari asosida yoritilgan.

Muhokama va natijalar. O'zbekiston Milliy arxivi va Buxoro viloyat davlat arxivi hujjatlaridagi ma'lumotlar XX asrning ikkinchi yarmiga kelib yodgorliklardan voz kechish tendensiyasining yangicha bosqichda boshlanganligini ko'rsatadi. Mazkur davrdagi buzish ishlari 20-yillardagidan sezilarli farq qiladi. Xususan, yodgorliklar vayron qilinishidan oldin ilmiy asosda o'rganilib, o'lchov va fotofiksatsion ishlar o'tkazilganligi e'tiborga molik. O'z navbatida, buzilishlar natijasida ko'lga kiritilgan qurilish materiallari (qayroq tosh, yog'och, g'ishtlar) va me'moriy detallar tegishli tartibda dalolatnomalashtirilgan va kelgusida yodgorliklar restavratsiyasi uchun yo'naltirilgan. Xomashyolardan maqsadli foydalanish Arxitektura ishlari boshqarmasi ixtiyori va ko'rsatmasi asosida amalga oshirilar edi.

Buning yorqin misoli 1946 yil 17 oktyabrda Buxoro shahar ijroiya qo'mitasi olib borilayotgan obodonlashtirish ishlari uchun Namozgoh darvozasini buzishga va uning g'ishtlarini zavod qurilishi uchun ajratish maqsadida foydalanishga ruxsat berganligidir[1]. Ammo hududiy vakil XVI asrga daxldor bu g'ishtlar faqatgina ta'mir-restavratsiya ishlari uchun yo'naltirilishi kerakliginita'kidlaydi.

Shuningdek, Yormuhammad Otaliq xonaqohining ham 1950 yilda vayron qilinganligi to'g'risida ma'lumotlar uchraydi. Arxitektura ishlari boshqarmasi vakili A.Balayev tomonidan xonaqohning buzilishi natijasida ko'lga kiritilgan qurilish materiallari dalolatnomalashtirilib, Buxoro ta'mirlov uchastkasiga yuborilishi so'ralgan. Natijada, 1952 yil may-iyun oylarida yodgorlikdan ajratilgan g'ishtlardan 6390 donasi uchastkaga yetkazilgan[2].

Arxitektura ishlari boshqarmasi boshlig'i V.A.Jahongirovning Buxoro hududiy vakili S.S.Sharipovga 1951-yil aprelda yo'llagan maktubida buzilayotgan yodgorliklarning qadimiy usulda pishirilgan to'rtburchak g'ishtlarini ta'mirlash faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan boshqa turdagi qurilishlarda ishlatish man etilganligini hududiy shahar boshqaruvi va partiya rahbariyatiga yetkazish ham ta'kidlanadi. Maktubda "...Kalobod madrasasining g'ishtlari "Xolodilnik" tashkiloti tomonidan o'zlashtirilib, qurilishlarida ishlatilmoqda. Ammo, ular Mir Arab madrasasining ta'miriga yo'naltirilishi darkor..." [3] deyiladi.

Ta'kidlash joizki, XX asrning 40-50-yillariga kelib me'moriy obidalar muhofazasi va ta'miroti masalasida O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari Diniy boshqarmasi bilan munosabatlarda ham taranglashish kuzatiladi. Arxitektura ishlari boshqarmasi va hududiy vakil shuningdek, Buxoro shahar Ijroiya qo'mitasi o'rtasida olib borilgan idoralararo yozishmalarbu davrda deyarli barcha masjidlar Diniy boshqarma tassarufiga berilganligi hisobiga ularning ta'mirlanishi masalasida sustkashlik yoki o'zboshimchaliklarga yo'l qo'yilganligini ko'rsatdi.

Masalaga doir yozishmalar orasidagi 1947 yil 5 noyabrda Arxitektura ishlari boshqarmasi tomonidan Buxoro shahar Ijroiya qo'mitasi rahbari Mirzaxojaev nomiga yo'llangan maktub tahlil etilganda Diniy boshqarma tassarufiga Xo'ja Zayniddin masjidida ikki yildan buyon ijarador tomonidan majburiyat bajarilmayotganligi, ya'ni ta'mirlash ishlari olib borilmaganligi ma'lum bo'ldi. Unda boshqarma vakili va masjid mas'ulini ogohlantirish shuningdek, boshqarmaga ta'mir uchun zarur mablag' smetasini yo'llash, so'ngra bu hujjatlarni Buxorodagi Ta'mirlov idorasiga topshirish kerakligi bayon etiladi. Mazkur ma'lumotlar ta'mirlash

idoralari tarixiy yodgorliklarning ekspluatatsiyasi masalasida mahalliy ijro muassasalari va Diniy boshqarma bilan muntazam qat'iy munosabatga kirishganligidan guvohlik beradi. Shu o'rinda aynan sovet hokimiyatining islom diniga qarshi kurashi ta'siri va bu boradagi hukumat tazyiqlarini ham inobatga olish o'rinli, fikrimizcha.

Tahlillar, tarixiy yodgorliklardan foydalangan ijaradorlar bilan XX asrning 50 yillaridamoliyaviy masalalarda kelishmovchilik (ijara haqqini to'lamaslik yoki qisman to'lashlik) holatlari mavjudligini ko'rsatdi. Rasmiy hujjatlar orasidagi Arxitektura ishlari boshqarmasi boshlig'i A.Balayev tomonidan S.Sharipovga 1951-yil 5-aprelda yuborilgan maktubi hududiy vakil va joylardagi yodgorliklarning ijaradorlari bilan qanday tartib va shartlarga asoslanib munosabatga kirishish darkorligi keltirib o'tilgani bilan ahamiyatli.

“...Siz ijara bilan bog'liq shartnomalar imzolashdan bosh tortgan tashkilot haqidau qaysi vazirlikka tegishli bo'lishiga qaramasdan Davlat Arbitrajiga murojaat qiling. Ijarador va siz o'rtangizda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan mojarolar ijara summasini belgilashdan kelib chiqadi. 1 kv m maydon uchun 75 rubldan hisoblab berishingiz belgilangan...” [4].

Shu o'rinda yodgorliklar muhofazasiga mas'ul xodimlarning o'z vakolat va vazifalariga e'tiborsizligini ham ta'kidlash joiz. Jumladan, Buxoro viloyat ijroqo'm huzuridagi Arxitektura ishlari bo'limi boshlig'i S.G.Xmelnitskiy Poyi Kalon ansamblining maydonida Dehqon bozoriga qarashli karvonsaroyning joylashtirilgani va bu erda yog'och arralash ishlari amalga oshirilishi sababli obyekt ta'mirlalab holatga kelganligi, yerga yotqizilgan toshlarning deformatsiyaga uchrayotgani haqida ogohlantirib, ushbu masalaga chora ko'rishni so'rab hududiy vakil S.Sharipovga bir necha marotaba murojaat qilgan. Hududiy vakilning ularga bergan javobi soha mutaxassisiga xos emas edi: “...Katta maydon-supra arxitektura yodgorligi hisoblanmaydi va ro'yxatda turmaydi, demak bu mening vakolatim doirasiga kirmaydi. Shunday ekan, ushbu mas'uliyat shahar xo'jalik qo'mitasi bilan hal qilinishi maqsadga muvofiq..”. Qayta-qayta ta'kidlarga javoban S.Sharipov ushbu hududning Buxkomstaris hisobida bo'lganligini tasdiqlovchi hujjat taqdim etishni so'raydi.

Shundan so'ng, 1951-yil 14-martda S.G.Xmelnitskiy Arxitektura ishlar boshqarmasi boshlig'i V.A.Jahongirov nomiga Poyi Kalon ansambli maydonida obodonlashtirish ishlarini amalga oshirish zarurligi xususida murojaat qiladi. Masala 1951-yil 27-martda boshqarmaning Mir Arab madrasasi va Masjidi Kalon oralig'idagi maydon hududiy vakilning vakolat doirasiga kirishini bildirgachgina o'z yechimini topgan.

O'rganishlar, XX asr 50-yillarida hukumat tarixiy yodgorliklardan turistik resurs sifatida foydalangani, ular shu zarurat asosida ta'mirlanganini ko'rsatdi. Qolaversa, ta'mirlash ishlari turizmni rivojlantirishning vositasi ekanligi to'g'risidagi qarashlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi.

1953-yil 1-yanvardan 1954-yil 18-iyungacha qadar O'zbekistonga 34 ta xorijiy davlatdan 589 nafar mehmonlarning tashrif buyurganligi to'g'risidagi statistik ma'lumotlar yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi [5]. Natijada me'moriy obidalar va ularning atrofida obodonlashtirish ishlarini amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqilib, uning ijrosi respublika Ta'mirlov idorasining Buxoro uchastkasi vakillariga yuklatiladi.

Mazkur yillarda davlat ro'yxatiga kiritilgan Buxoro hududidagi 38 ta madaniy meros obyektidan to'rttasi budjet hisobidan, ikkitasi maxsus mablag'lardan, jami oltita yodgorlik ta'mirlangan [6]. 1954 yilga kelib yana 12 ta yodgorlikda restavratsiya ishlari amalga oshirilgan bo'lsa-da, ro'yxatdagilardan 14 tasi kapital ta'mirga muhtoj, qolgan 12 tasi jiddiy avariya holatida bo'lganligi xususidagi dalillar sohadagi ishlar barcha yodgorliklarni to'liq qamrab olmaganini ko'rsatadi.

Mamlakat turistik salohiyatini yodgorliklar vositasida oshirish 60-yillarda ham davom etganligini ta'kidlash joiz. Shu maqsadda SSSR Madaniyat vazirligi tomonidan “Madaniy yodgorliklarning muhofazasi va tashviqot ishlari bo'yicha komissiya” tuziladi. Komissiyaning

Ioshkent, Samarqand, Buxoro va Xiva shaharlariga 1963 yil 19-29 dekabr sanalaridagi tashrifi natijasida bergan xulosalari ham buni tasdiqlaydi.

Tashrif davomida Buxorodagi shahar devori qoldiqlari, Chashmayi Ayub, Somoniylar maqbarasi va Toqi Zargaron savdo majmuasi kabilar ko'zdan kechirilib, mavjud holat yuzasidan takliflar ishlab chiqilgan. Ular faqatgina tashqi fasadni restavratsiya qilish, yodgorlik atrofini obodonlashtirish va ularga boradigan yo'lni asfaltlashtirish kabi tavsiyalardangina iborat bo'ldi. Bu holat shaklan yodgorliklar muhofazasiga e'tibor qaratilgandek ko'rinsa-da, mazmunan ularga "xo'jako'rsin" zaylida munosabatda bo'linganligining namunasidir.

Yodgorliklarga bo'lgan munosabat, ulardan foydalanish, ijaraga berish bilan bog'liq jarayonlar ham idoralar o'rtasida turli bahsli holatlarda namoyon bo'lgan. Bunda Moddiy madaniy yodgorliklarni saqlash va muzeylar boshqarmasining 1967 yil 24-25 fevralda mutaxassislar A.R. Muhammadjonov, A.A. Muzaffarov, R.N. Reyxer hamda I.YA. Patik kabilarni Buxoro moddiy madaniyat yodgorliklarining holati bo'yicha texnik ko'rikni amalga oshirish maqsadida yuborgani ahamiyatli bo'ldi. Tekshiruv natijalariga ko'ra, Sayfiddin Boxarziy, Bayonqulixon maqbarasi, Xalifa Xudoydod masjidi, Chor Bakr, Bahovuddin Naqshband majmuasi, Ark qal'asining devori, Abdullaxon va Mir Arab madrasalari peshtoqlarining qulash holati aniqlanadi. Shuningdek, Abdulazizixon, Ulug'bek madrasalari, Kulita karvonsaroyi va Fayzobod xonaqohi jiddiy shikast yetgan ahvolda ekanligi qayd etiladi.

Buxoro viloyat ijroiya qo'mitasining 1967 yil 14 martda viloyat madaniyat bo'limi boshlig'i R.Fozilovga tarixiy yodgorliklarning ayrimlarini ijaradorlardan bo'shatish kerakligini so'rab qilgan murojaatini yuqoridagi tashrifning natijasi sifatida baholash mumkin. Ammo R.Fozilov ushbu masalani hal etish ba'zi bir muammolar, xususan ularning foydalanuvidan kelib tushadigan ijara mablag'laridan voz kechishga olib kelishini, qolaversa, yodgorliklar ta'miri uchun davlat tomonidan ko'proq summa ajratilishini ham taqozo etishini aytadi.

Murojaatga javoban yo'llangan xatda Masjidi Kalon, Mag'oki Attor, Toqi Telpakfurushon, Toqi Zargaron, Toqi Sarrofon, Abdullaxon timi, Nodir Devonbegi va Ko'kaldosh madrasalaridan yiliga jami 50.000 rubl ijara tushumi mavjudligi ham ilova qilingan. Biz ko'rib chiqqan manbalarda masala yechimiga daxldor ma'lumotlar garchi uchramasa-da, tarixiy yodgorliklarni ijaraga berish tizimi bekor qilinmagan, deb hisoblash mumkin. Buni keyingi yillarda ham ijara bilan bog'liq shartnoma hujjatlarining mavjudligi tasdiqlaydi.

Xulosa. Yodgorliklar muhofazasiga javobgar tashkilot mas'ullari orasida ayrim salbiy holatlar ham uchramagan deb bo'lmaydi. Bu bevosita ta'mirlash va qayta tiklash ishlarining sifatiga ta'sir etmay qolmagan. O'tkazilgan taftish-nazorat ishlariga doir hujjatlar ta'mirlash maqsadida ajratilgan mablag'larning o'zlashtirilishi, yodgorliklar qayta tiklanishi uchun zarur qurilish materiallarini ayrim mansabdorlarning shaxsiy turar joylarini qurishda ishlatilganligi, usta-me'morlarning oylik maoshlari noqonuniy o'zlashtirilishi, ularning mehnatidan shaxsiy manfaatlari uchun foydalanganlik holatlarining mavjudligini ko'rsatdi. Ushbu dalillar ta'mirov sohasi ham mustabid tuzum jamiyatining salbiy illatlaridan chetda qolmaganligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyot va manbalar ro'yxati

1. O'zbekiston Milliy arxivi (keyingi o'rinlarda-O'zMA), R-2296-fond, 1-ro'yxat, 360-yig'majild, 76-varaq.
2. O'zMA, R-2296-fond, 1-ro'yxat, 382-yig'majild, 171-varaq.
3. O'zMA, R-2296-fond, 1-ro'yxat, 360-yig'majild, 245-varaq.
4. O'zMA, R-2296-fond, 1-ro'yxat, 382-yig'majild, 136-varaq.
5. O'zMA, R-2296-fond, 1-ro'yxat, 450-yig'majild, 27-varaq.
6. O'zMA, R-2296-fond, 1-ro'yxat, 353-yig'majild, 57-64-varaqlar.
7. Klichev O. Scholarships of Emirs of Bukhara // Oriente moderno. – 2020. – T. 100. – №. 1. – C. 57-74.
8. Abdurasulovich, Klichev Oybek. «Legal aspects of Russian political agency in the

emirate of Bukhara (cross over review).» Austrian Journal of Humanities and Social Sciences 7-8 (2016): 7-9.

9. Klichev O.A. Discourse to the history of political agency in the emirate of Bukhara // Europäische Fachhochschule. – 2016. – №. 8. – С. 14-15.

10. K Oybek .The Role of the Russian Political Agency in Diplomatic Relations between theEmirate of Bukhara and the Russian Empire // Oriente Moderno, 2023 Oriente Moderno. 2023. – Volume102: – Pp. 227-239 Brill. (Print Only-ISSN:0030-5472, Online – ISSN: 2213-8617.)

11. D Abdullayeva. Activities of the Society for the Preservation of Historical and Cultural Monuments of Uzbekistan // Central Asian journal of Social sciences and History. 2023. Volume 4, Issue 2. –P. 9-13. (Impact Factor: 6.0) <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/624/617>.

O'ZBEKISTON VA HINDISTON MUNOSABATLARNING TARIXIYLIGI

Asadova Ra'no Baymanovna,
t.f.n.dots.Iqtisodiyot va pedagogika universiteti.
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.007>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Hindiston va O'zbekiston davlatlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning yuzaga kelishi, rivojlanishi va mazkur jarayondagi muammoli holatlar ilmiy manbalar asosida tarixiy tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Mustaqil O'zbekiston, Hindiston, xalqaro hamkorlik, xalqaro bitim, qo'sma kelishuv.

ИСТОРИЯ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И ИНДИЕЙ

Асадова Рано Баймановна,
к.и.н., доцент, Университет экономики и педагогики.

Аннотация. В этой статье говорится о сотрудничестве Узбекистана и Индии в экономической и культурной области, выявить основные тенденции и перспективы дальнейшего взаимосодействия.

Ключевые слова: независимый Узбекистан, Индия, международные отношения, международное сотрудничество, правовая основа, совместные соглашения, экономика, торговля.

HISTORY OF RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND INDIA

Asadova Rano Baymanovna,
Ph.D. Associate Professor, University of Economics and Pedagogy, N.T.M.

Abstract. This article speaks of cooperation between Uzbekistan and India in the economic and cultural field, identifying the main trends and prospects for further mutual cooperation.

Key words: independent Uzbekistan, India, international relations, international cooperation, legal basis, reciprocal agreements, economy, trade.

Boy tarixga ega bo'lgan o'zbek xalqi asrlar davomida boshqa davlatlar xalqlari bilan yaqin aloqada yashab kelgan, hozirgi avlodlar ham bu an'anani e'zozlab saqlab kelmoqda. Biroq O'zbekistonning xorijiy davlatlar bilan o'zaro hamkorligining zamonaviy manbalarini chuqurroq anglash uchun tarixga murojaat qilish kerak.

Hozirgi davrdagi O'zbekiston-Hindiston munosabatlari – bu qadimdan sinovdan o'tgan ko'p asrlilik an'anaviy o'zaro manfaatli aloqalarning davomidir. Bunday do'stona aloqalar Buyuk Ipak yo'li davridan avval boshlangan.

O'zbekistonning sobiq SSSR xalqaro aloqalaridagi ishtirokini sovet davrida ijod qilgan mualliflarning ishlarida kurish mumkin. Ular qatorida Ch.A. Abutalipov, G. Inom-jo'no'va, K. Ka-rimov, U.A. Rustamov, S.K. Ziyodullayev, Sh.M. Abdullayev, H. Ziyoyev, F.X. Baqoyev va boshqalarning ishlarini sanab o'tish maqsadga muvofiqdir. Masalan M. Babaxodjaevning ilmiy ishlarida O'zbekistonning tashqi dunyo bilan aloqalarini ko'rsatib o'tishga harakat qilingan. [1,10]. Ushbu mualliflardan S.K. Ziyodullayev o'z tadqiqotlarida reaspublikamizning xorijiy mamlakatlar bilan ko'p sonli savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy aloqalarga oid dalillarni jalb qilgan holda ittifoqdosh respublikaning xalqaro hamkorlik sohasidagi ishtirokini yoritgan [2,41.]. Ko'rsatib o'tilgan ishlarda keltirilgan ko'p sonli dalillar orasida o'zbek-hind hamkorligiga doir ba'zi ma'lumotlar ham mavjud bo'lib, bu xalqlarning o'sha davrdagi o'zaro aloqalarining realholatini qayta tiklashga yordam beradi.

O'zbekistonning sobiq SSSRning alohida ikki tomonlama aloqalaridagi ishtiroki

masalalari ham sovet davridagi tadqiqotlarning diqqat markazida turgan. Shu ma'noda Osiyo va, jumladan, Hindiston bilan hamkorlik masalalariga bag'ishlangan ishlar juda qiziqarli.

Ammo ular ham SSSR hukmron siyosatining mafkuraviy bosimidan xoli emas edi. Lekin shunga qaramasdan, davlatlarning ikki tomonlama aloqalaridan bahs etuvchi monografiya, risola va alohida ilmiy maqolalar o'tgan yillar voqealarini tarixiy-izchil asosda tahlil qilish nuqtai nazaridan qiziqish uyg'otadi. Ular davlatlararo hamkorlik shakllari rivojlanishini bosqichma-bosqich kuzatish va tegishli ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi. Shu ma'noda alohida olimlarning Osiyoning eng qadimiy davlatlaridan biri – Hindistonga bag'ishlangan ishlari katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, L. Aziz-zoda [3,27.] o'zining “Rus – hind – o'zbek xalqlarining tarixiy aloqalari” nomli kitobini Rossiya, Hindiston va O'zbekiston xalqlarining savdo, ilmiy va madaniy sohalarda o'rnatilgan qadimiy aloqalarini yoritishga bag'ishlangan. T. G'iyosovning [4,9.] ishlari esa bevosita Hindistonga, shuningdek, SSSR va uning xalqlari bilan xalqaro munosabatlardagi dolzarb muammolarni hal qilish bo'yicha hamkorlikka bag'ishlangan.

O'zbekiston Respublikasining mustaqil rivojlanishi davrida yaratilgan tadqiqotlar ham mavjud. Ushbu davrdagi ilmiy adabiyotlar tahlili shundan dalolat beradiki, tarixshunosligimizda xalqaro mavzu o'zining mustahkam o'rnini egallab ulgurgan. A. Qo'simov va, I. Vaskinlar o'zilarining tadqiqotlarida milliy mustaqillik mafkurasi nuqtai nazaridan respublikamizning dunyo hamjamiyati tizimiga kirib borish yo'li yoritib berishga harakat qilishgan. [5,63]. Mamlakatimiz tashqi siyosatining shakllanishi va rivojlanish masalalari ko'rib o'tilgan bu ishlarda mustaqil O'zbekistonning tashqi siyosatidagi asosiy tamoyil va ustuvor yo'nalishlari tatbiqi jarayonlari yoritib berilgan.

S.SH. Sharapova esa o'z tadqiqotlarida mustaqil O'zbekistonning davlatlararo munosabatlarini umumjahon tizimiga o'tish xususiyatlari tahliliga qaratgan. [6,16].

Xalqaro hamkorlik masalalari bilan shug'ullanayotganlar uchun E.Z. Nuriddinovning ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. [7,23]. Ularda keng doiradagi hujjatli materiallarni jalb etish asosida respublikamizning Yevropa mamlakatlari bilan har tomonlama aloqalari yoritib berilgan.

Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar orasida A. Qirgizboyevning “O'zbekiston Respublikasining Osiyo mamlakatlari bilan xalqaro hamkorligi” monografiyasi ham ajralib turadi [8,150]. Bunda o'zbek davlatining Osiyoning yetakchi mamlakatlari bilan ko'p tomonlama hamkorligi yoritib berilgan. Ular orasida, shuningdek, o'zbek-hind hamkorligiga oid o'rinlar ham bor.

Xalqaro hamkorlik masalalarini o'rganishda chet ellik olimlarning qarashlari va pozitsiyalarini hisobga olish muhim. Bunda, avvalambor, G. Morgentau, M. Kaplan, S. Xoffman, G. Kissenjer va boshqa mualliflarning ishlariga diqqat qaratish lozim. Chet el olimi G. Kissenjer o'z ishlarida tashqi siyosat nazariyasini aks ettirgan holda asosiy e'tiborini xalqaro munosabatlar falsafasini anglash, shuningdek, sobiq sovet makonida vujudga kelayotgan davlatlararo siyosiy-iqtisodiy munosabatlarni yoritib berishga qaratgan. [9,77].

Shuningdek J. Berton, P. Reynolds, P. Neylor, S. Xantington, Z. Bjezinskiy, S. Alford, R. Ayronva boshqalarning ishlari ham nazariy nuqtai nazardan ahamiyatli sanaladi. Ulardan Z. Bjezinskiy xalqaro munosabatlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillarni yoritib bergan va globalizatsiya sharoitida davlatlararo aloqalarning istiqbollarni ochib berishga harakat qilgan. [10,121].

Sobiq SSSR respublikalari ijtimoiy iqtisodiy va ekologik ahvoriga o'z salbiy ta'sirini o'tkazgan sovet tuzumining asoratlari doimo chet ellik olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan.

Mustaqil O'zbekistonning xalqaro maydondagi ishtirokining potensial imkoniyatlarini anglab yetishda M. Keyzer, S. Mexrota, N. Lyubin, P. Goubl, D. Diker va boshqalarning ishlari katta qiziqish uyg'otadi. Masalan M. Keyzer va S. Mexrotalar O'zbekistonning xalqaro maydondagi tashqi siyosiy pozitsiyasi, shuningdek, dunyo hamjamiyati mamlakatlari

bilan hamkorligining alohida masalalariga to'xtalib o'tishgan[11,39]. Bunda ular tomonidan O'zbekistonning Markaziy Osiyodagi geopolitik roliga, mintaqada xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash muammolariga Osiyo va dunyoning yetakchi davlatlari diqqatini qaratish maqsadidagi tashabbuslariga alohida e'tibor beriladi.

Markaziy Osiyo respublikalari, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasidagi hozirgi holat, uning xalqaro maydonda tutgan yo'liga Rossiya olimlari ham alohida qiziqish bildirishadi. Masalan, S. Jukov, O. Rezni-kovalar tadqiqotlari va monografiyalarida O'zbekistonning xalqaro maydondagi obro'yi oshib borishiga hamda uning ham Markaziy Osiyo mintaqasi, ham butun dunyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan tashabbuslariga yuksak baho berishgan.[12,35].Shu tariqa ko'rinadiki, O'zbekiston mustaqil davlat sifatida dastlabki kunlardan oq amaliy va maqsadli tashqi siyosat yurita boshlagan. Bu unga to'la huquqli davlat sifatida dunyo hamjamiyatiga uyg'unlik bilan kirib borish imkonini beradi.

Bunda mamlakat tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilagan holda O'zbekiston teng huquqli asosda xorijiy davlatlar bilan o'zaro foydali hamkorlik o'rnatish boshladi. Ushbu jarayon o'zbek-hind munosabatlarining huquqiy asosi shakllanishida o'z ifodasini topdi, bu esa O'zbekiston bilan Hindiston o'rtasida keng ko'lamlı iqtisodiy, ilmiy-texnik va madaniy hamkorlik uchun zarur shart-sharoitlarni yaratdi.

Xullas mamlakat tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilagan holda O'zbekiston teng huquqli asosda xorijiy davlatlar bilan o'zaro foydali hamkorlik o'rnatish boshladi. Ushbu jarayon O'zbekiston bilan Hindiston o'rtasida keng ko'lamlı iqtisodiy, ilmiy-texnik va madaniy hamkorlik uchun zarur shart-sharoitlarni yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бабаходжаев М. Участие УзССР в культурном сотрудничестве СССР со странами Ближнего и Среднего Востока // *Общественные науки в Узбекистане*. (Далее – ОНУ). – 1981. – № 7. – С. 10.
2. Зиядуллаев С.К. Экономика Узбекской ССР в едином народно-хозяйственном комплексе страны. – Т.: Фан, 1983-С.41. Касымов А.М. Советский Узбекистан в экономическом сотрудничестве СССР с Афганистаном на современном этапе. – Т.; 1984; Ахмедов
3. Azizzoda L. Rus – hind – o'zbek xalqlarining tarixiy aloqalari. – Т., Fan, 1983.В.27.
4. G'iyosov T. Bugungi Hindiston – Т.: O'zbekiston,В.9.
5. Касымов А., Васькин И. Основные направления внешней политики Республики Узбекистан. – Т.: Узбекистан, 1994.В.63.
6. Шарапова С.Ш. Основные проблемы становления и развития внешней политики Республики Узбекистан.: Автореф. дисс. .. канд. полит. наук. – Т., 1997.В.16.
7. Нуриддинов Э.З. Международное сотрудничество Республики Узбекистан со странами Европы. – Т.: Чулпан, 2002.В.23.
8. Qirg'izboyev A. O'zbekiston Respublikasining Osiyo mamlakatlari bilan xalqaro hamkorligi. – Т.: Fan, 2004.В.150.
9. Киссенджер Г. Рецепт хаоса // *США – ЭПИ*. – 1994. – № 1. – С. 77.
10. Бжезинский З. Вне контроля. Глобальный беспорядок накануне XXI в. // *США. Экономика. Политика. Идеология*. – 1994. – № 4. – С. 121.
11. Kaser M., Mehrota S. The Central Economies after Independence. Royal Institute of International Affairs. – L., 1992.С.39.
12. Жуков С., Резникова О. Центральная Азия в мировой политике и экономике // *США – ЭПИ*. – 1994. – № 12. –С. 35.

ROSSIYA IMPERIYASINING O'RTA OSIYODAGI MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATI VA UNGA QARSHI O'LKADA AMALGA OSHIRILGAN XALQ OZODLIK HARAKATLARI

*Baxtiyorov Behruz Bobirovich,
Buxoro davlat universiteti magistranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.008>*

Annotasiya: Ushbu maqolada Chor Rossiyasining O'rta Osiyoni bosib olishi hamda amalga oshirgan mustamlakachilik siyosati ilmiy maqola va asarlar asosida tahlil qilishga harakat qilingan. Shu bilan birgalikda, mustamlakachilik zulmiga qarshi kurash olib borgan milliy ozodlik harakatlari va ularning ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: General-gubernator, vabo isyoni, nizom, O'rta Osiyo, qo'zg'olon, bosh prokuror, agrar siyosat, davlatchilik, rus sanoati, uyezd.

КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ И НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ ПРОТИВ НЕЕ

*Бахтиеров Бехруз Бобирович,
Магистрант Бухарского государственного университета*

Аннотация: В данной статье предпринята попытка проанализировать завоевание Средней Азии и колониальную политику, проводимую царской Россией на основе научных статей и трудов. В том числе, были рассмотрены и раскрыты национально-освободительные движения против колониального гнета, и их значение.

Ключевые слова: Генерал-губернатор, холерный бунт, устав, Средняя Азия, восстание, генерал-прокурор, аграрная политика, государственность, русская промышленность, уезд.

THE COLONIAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN CENTRAL ASIA AND NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS AGAINST IT

*Bakhtiyorov Bekhruz Bobirovich,
Master's student at Bukhara State University*

Abstract: This article attempts to analyze the conquest of Central Asia and the colonial policy pursued by Tsarist Russia on the basis of scientific articles and writings. Among other things, national liberation movements against colonial oppression and their significance have been considered and revealed.

Keywords: Governor-General, cholera revolt, charter, Central Asia, rebellion, prosecutor-general, agrarian policy, statehood, Russian industry, uyezd.

Kirish. XIX asrda xonliklar o'rtasidagi tinimsiz o'zaro urushlar barcha mamlakatlar uchun birdek og'ir siyosiy vaziyatni yuzaga keltirib chiqarmoqda edi. Bu holat o'lkaga yangi dushmanning kirib kelishi uchun qulay sharoit yaratib bergan edi. Rossiya imperiyasi esa bunday vaziyatdan ustamonlik bilan foydalandi va o'lkani 4 bosqichda egallab oldi. (1847-1885 yillar). Milliy davlatchilik tugatildi. Chor Rossiyasining O'rta Osiyodagi mutlaq hokimiyati general-gubernator qo'lida to'plandi. Turkiston general-gubernatorligi tarkibida XIX asr oxirlariga kelib besh viloyat tashkil etildi. Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Yettisuv, Kaspiyorti viloyatlarini shaxsan imperatorning o'zi tayinlagan harbiy gubernatorlar boshqarar edi. General-gubernator ayni bir vaqtda podshoh noibi, harbiy okrug qo'shinlari qo'mondoni,

bosh mirshab, bosh prokuror bo'lgan. U Buxoro amiri faoliyatini Rossiya imperatori agentligi orqali, Xiva xonini esa Amudaryo bo'limi boshlig'i orqali nazorat qilib turgan.

Turkiston general-gubernatorligi viloyatlarga, viloyatlar uyezdlariga, uyezdlar esa volostlarga, volostlar uchastkalarga, uchastkalar esa oqsoqollar boshqaradigan hududlarga bo'lingan. Mustamlakachilar Toshkent shahrini Turkiston general-gubernatorligining ma'muriy markazi etib tanlashdi. Rus mustamlakachiligining Turkistondagi asosiy tayanch ma'muriy va majbur qiluvchi tashkiloti politsiya idorasi bo'lib, u katta vakolatlarga ega edi. Rossiya imperiyasining 1886-yilgi «Nizom»i o'lkaga rus aholisini ko'chirib keltirish yo'li bilan o'lkani ruslashtirish harakatini qonunan mustahkamlab, unga siyosiy tus berdi. Ko'chib keluvchi har bir oilaga 10 tanobdan kam bo'lmagan yer ajratish belgilandi. 15 yil davomida (1875-1890 yy.) Turkistonga 1300 oila ko'chib kelib joylashdi. Turkiston aholisining 5 foizini tashkil etuvchi rus mustamlakachilari qo'lga hosildor yerlarning 60 foizi berib qoyilgan edi.

Turkistonni paxta xomashyosi yetishtiradigan bazaga aylantirish Rossiya agrar siyosatining bosh maqsadi deb belgilandi. 1885-1915- yillar davomida paxta maydoni 13 barobarga o'sdi. 1900-yilda Turkiston paxtasi rus sanoati ehtiyojining 25% ni qondirib, bu raqam yil sayin oshib bordi va 1913-yilga kelib 50% ga oshdi. Chor ma'muriyati Turkistonni Rossiyaning bir qismiga aylantirish, uning janubiy chegaralarida harbiy istehkomlar qurish, boyluklarni va yetishtirilayotgan xomashyoni tashib ketish maqsadida temir yo'l qurilishini boshlab yubordi. 1880-1889 -yillarda Krasnovodsk, Ashxabod, Marv, Chorjo'y, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qo'qon, Andijon shaharlarini bog'lovchi O'rta Osiyo temir yo'li qurildi [1]. Bu o'z navbatida mahalliy hududlarni Rossiyaning markaziy shaharlar bilan mustahkam bog'ladi.

Rossiya imperiyasi Turkiston xalqini ma'naviy-madaniy jihatdan tutqunlikga solish, uzoqqa mo'ljallangan manfaatiga bo'sundirish siyosatini yuritdi. Uning mohiyati, mazmuni mahalliy xalqni uning milliy, tarixiy ildizlaridan uzib tashlash, xalqning ma'naviy, madaniy, tarixiy merosini yo'q qilish, ruslashtirishdan iborat edi. 1884-yilda Toshkentda dastlabki «rus-tuzem maktabi» ochildi. Shunday maktablarda rus va o'zbek muallimlari dars mashg'ulotlarini o'tadigan bo'ldi. Maqsad o'zbek yoshlariga rus tilini o'rgatish va rus turmush tarzini singdirish edi. Chorizmning mustamlakachilik zulmiga qarshi xalqning noroziligi oshib bordi, isyon va qozg'olonlar ko'tarishga sabab bo'ldi. 1880-1883-yillarda Xo'jand, O'ratepa, Namangan, O'sh va Chustda ko'tarilgan qozg'olonlar bunga misol bo'la oladi. Manbalarda 1885-1892- yillarda Farg'ona viloyatida xalqning 205 marta siyosiy chiqishlari qayd etilgan. Qozg'olonlarning harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, shahar hunarmand-kosiblari va kambag'allar bo'ldi. Bu harakatlarda vatanparvar ruhoniylar, milliy g'ururini yoqotmagan boy zamindorlar ham ishtirok etdilar. 1892-yilning yozida Turkiston markazi Toshkentda rus mustamlakachilarini talvasaga solgan va tarixga «Vabo isyoni» nomisifatida kirgan qozg'olon bo'ldi. Dastavval vabo kasali bilan og'rish belgilari Turkiston general-gubernatorligining Afg'oniston va Eron bilan chegaradosh joylarida sezila boshlagan [2]. X. Yunusova o'zining “1892 yildagi Toshkent qo'zg'oloni” nomli ilmiy ishida yozishicha, Toshkentda 1870 yilda ham vabo kasali tarqalishi natijasida 3978 kishi kasallangan. Ulardan 2215 kishi o'lgan.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Chorizm amalga oshirgan tadbirlar qattiq repressiyalar bilan ommani qo'rqitish, omma o'rtasida obro' e'tibori katta bo'lgan shaxslarni Turkiston o'lkasidan chiqarib yuborish, din arboblarni obro'sizlantirish, mahalliy ma'muriy idoralarning tarkibini ko'proq ruslashtirish, Turkistonda yashayotgan turli xalqlar o'rtasiga turli xil adovat urug'ini sochishga qaratilgan jinoyatkorona siyosati birinchi o'ringa chiqa boshladi, - deb yozadi H. Yunusova.

H. Ziyoyev o'zining “O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi nomli asarida “1892 yil 1 iyunda Jizzax uyezdida vabo kasali paydo bo'lganini yoritadi [2]. Shu bilan birgalikda 7 iyunda esa Toshkent shahrida vabo kasali borligi ma'lum bo'ldi. Imperiya ma'muriyati esa shifokorning ruxsatisiz murdalarni ko'mmaslikni, murdalarni maxsus qabristonga ko'milishini e'lon qildi. Bundan tashqari, vabodan vafot etgan ayollarning murdasini erkak shifokorlar

nazoratdan o'tkazayotgani va mayitni yuvmasdan ko'milayotgani haqidagi mish-mishlar mahalliy aholi g'azabini qo'zg'atdi. Xullas, hukumatning vaboga qarshi chorolari zulm va adolatsizlikdan sabr kosasi to'lib toshgan shaharliklarni bosh ko'tarishiga turtki bo'ldi", - deb, 22 iyunda shahar oqsoqoli Muhammad Yaqub mish-mishlar yolg'onligi, ularga ishonmaslik kerakligi haqida aholini ogohlantirdi [3]. Bu haqida S.R. Putinsev: "Iyun oyining boshlarida vabo kasalining tarqalishiga qaratilgan choralar turli mulohazalarni yuzaga keltirib, xalqda ularga nisbatan ishonch qoldirmadi. Hatto, shifokorlar bemorlarni "og'riqlardan tezroq xalos bo'lsin deb kukun beryapti degan gaplar ham tarqaldi" [4]. Bu ham yetmagandek, shaharning katta oqsoqoli Muhammad Yaqub shahar atrofidan kelgan mardikorlarni surishtirmay kasalxonaga yotqizaverganidan ular shahardan qochib ketavergan. Bu holat mardikorlarni Muhammad Yaqubga nisbatan nafratini uyg'otdi va qo'zg'olon boshlanishiga sabab bo'ldi. Muhammad Yaqubning so'ziga qaraganda avvalo 2000 kishilik xalq olomoni unung uyiga borishgan, u yerdan topa olishmagach uyini ostin-ustun qilib, 4000 so'mlik mol-mulkini talashgan. Bu olomon tepasida Eshon Aziz, Odil Qosimxo'ja va bozor oqsoqoli Ziyo Isamuhamedovlar turganlar.

V.Zikin o'z maqolasida bu voqealar haqida shunday deydi: "Vabo kasalining oldini olish borasidagi tadbirlarini belgilashda ham zo'rvonlik, mahalliy aholi manfaatlarini e'tiborga olmay ish tutish siyosati yana bir bor namoyon bo'ldi." [5].

Muhokama va natijalar. "Harbiy qism Eski shahar bozoriga kelganida qo'zg'olonchilar to'planib, soldatlarga toshlar otdilar. Shu bois ularga qarshi soat 11 larda kazaklar qo'shini yuborildi va natijada o'q otilib, bir necha kishi otib o'ldirildi.

O'rdaning Eski Jo'va bozori bilan bog'lovchi katta ko'chada joylashgan Saidkarim Azimboyevning hovlisida kasalxona joylashgan edi. Buning atrofida ertalab soat 10 da olomon to'planib, Mirzaboyvachcha Mirsalimboyev, Usmon qassob, Aziz Kasabov va yamoqchi Iskandar Shukurbekovlar "Biz Muhammad Yaqubni o'ldirdik, uyini taladik, o'g'lini qo'lga oldik, agar sizlar chindan ham musulmon bo'lsalaringiz, do'konlarni yopinglar va Shayxontahurga boringlar", - deb baqirganlar. Eski shahar bozorida soldatlar tomonidan bir necha kishilarning o'ldirilishi va jarohatlanishi bilan qo'zg'olon nihoyasiga yetdi. Viloyat harbiy gubernatori Grodekov soldatlarni turli joylarga yuborib, qo'zg'olonchilardan 60 kishini hibsga oldirtirdi.

1892 yil 15 dekabrda sud raisi general mayor Mordvinov sud hukmini e'lon qildi. Unga ko'ra Ahmadxo'ja Abdurashidxo'jaev, Ziyomhammad Isomuhammedov, Azimboyvachcha Mirsalimboyev, Iskandarbek Eshkurboyev, Usmon qassob, Toshmuhammad To'ychiyev osib o'ldirishga, mol-mulkini musodara qilishga hukm qilindi [6]. 1892 yil 16 martda shaxsan imperatorning roziligi asosida qo'zg'olonning oldini ololmaganliklari uchun Grodekov va Putinsevlar lavozimidan olindi.

Umuman olib qaraganda, 1892 yil 7 iyun - 9 avgust orasida Toshkent shahrida o'zbeklardan 1428 kishi kasallanib, 1389 kishi o'lgan. H. Ziyoyevning yozishicha, asrlar mobaynida hukm surib kelgan islom dinining g'ayri din asiriga aylanib qolishi yangi Andijon qo'zg'olonining yuzaga kelishida eng muhim omillardan biri bo'ldi. Ayniqsa namoz vaqtida rus imperatori nomiga xutbani majburiy holatda o'qitilishi achinarli hol edi. Demak imperiya ma'muriyati tomonidan amalga oshirilgan shavqatsiz zulm tub aholining qadr qimmatini yerga urilishi Andijon qo'zg'olonini yuzaga keltirdi [7].

Fozilbek Otabek o'g'lining yozishicha, Farg'ona vodiysining o'zbek va qirg'izlardan tashkil topgan, o'troq, yarim ko'chmanchi aholisi bu davrda nihoyatda achinarli ahvolga tushib qolgan edi. Mana shunday og'ir sharoit hukm surayotganda Muhammad Ali Sobir o'g'li siyosiy maydonda paydo bo'ldi. U 1856-yilda Marg'ilon shahriga qarashli Shohidon qishlog'ida o'rtahol oilada tug'ilgan. Muhammad Ali yoshligidanoq aql-idrokli, mehnatsevar va adolatli shaxs sifatida tanilib, otasining kasbi va dehqonchilik bilan shug'ullangan. U 1866-yilda otanasi bilan Mingtepaqa kelib o'rtnashadi. U asli kasbi bo'yicha Dukchi Eshon iborasi bilan

ham atalgan. Uning o'zbek, tojik, qirg'izlardan iborat muridlari bo'lgan. Bu xususida Asaka bo'limining pristavi Chanishev boshlig'iga: "Manim maxfiy olgan axborotimga qaraganda Mingtepada bir eshonning muridlari o'n mingdan oshgani, agar shunday boraversa ehtimol Eron eshonlaridek Rossiya davlatiga isyon chiqarishi mumkinligi" haqida ma'lumot yetkazadi.

Qo'zg'olong'alabaqilgantaqdirda, Muhammad Ali Eshonning 17 yoshli jiyani Musulmonqul xonlik taxtini egallashi lozim edi. 1898-yilda "Rus invalidi" gazetasida yozilishicha Abdualil degan kimsa Qashg'ardan kelib, Eshonga "Turkiya sultoni tomonidan yuborilgan xat va to'nni topshirgan" emish, lekin ularning aslligi tasdiqlanmagan. O'sha yili 14 iyulda Turkiston harbiy okrugining shtab boshlig'i N. Belyayvskiyning bildirishicha, "Turkiya sultonidan hech narsa olinmagan". 1898-yil 17 may kuni Muhammadali Eshon xalqqa murojat qilib, ularni mustamlakachilarga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga da'vat etadi. Qozg'olonchilar Andijondagi mustamlakachilarning harbiy gornizoniga bostirib kiradi va kazarmaning piramidalarida 30 ga yaqin turli miltiqni o'lja qilib olib, birinchi qatordagi soldatlar ustiga tashlanishadi. To'qnashuv paytida harbiy garnizon jangchilaridan 22 kishi o'ldirildi, 24 askar yarador bo'ldi. Yarim soat davom etgan qattiq jangdan so'ng jangovar tayyorgarligi durust bo'lmagan va qurol-yarog'i nochor qo'zg'olonchilar guruhi to'qnashuv joyida o'lgan 11 nafar va yarador bo'lgan 8 nafar odamlarini qoldirib chekinishadi. Harbiy qo'shinlar shaharni o'rab olib, qo'zg'olonni harbiy kuch bilan shafqatsizlarcha bostiradi. Mustamlakachilar Muhammad Ali Eshonni tutish uchun Mingtepada bostirib kirdilar, uch soatcha otishma va tintuv o'tkazdilar. Nihoyat, Eshon Arslonbob yaqinidagi Toshko'prikda qo'lga tushirildi. Eshon va uning muridlari, tanish-bilishlari, maslakdoshlariga nisbatan dahshatli qatag'on uyushtirildi. Dukchi Eshon osib o'ldirildi, uning 45 nafar yordamchilari qatl etildi, 208 kishi Sibirga surgun qilindi. Dukchi Eshon qozg'oloni izsiz ketmadi. Butun Farg'ona vodiysida mustamlakachilarga qarshi harakat davom etdi. Bu hol xalqning kuchli noroziligiga olib keldi. Iyul oyida Xo'jand shahrida norozilik namoyishi boshlanib ketdi. Unga dehqonlar, mardikorlar, chorakorlar, ayollar-jami 3000 dan ortiq kishi qatnashib, namoyish «Mardikor bermaymiz!» shiori ostida o'tdi. Politsiya namoyishni bostirishga kirishdi, ular ustiga tosh yog'ildi. Harbiy qismdan soldatlar yetib kelib politsiyachilar bilan birgalikda namoyishni bostirdi. Samarqand uyezdining Urgut qishlog'ida g'azabga kelgan 2000 kishilik dehqonlar olomoni volost boshqaruvining mahkamasi oldiga to'plandi [8].

Mahkama xodimlari kaltaklandi. 11-iyulda Toshkentda hunarmandlar, ishchilar, shahar kambag'allari va shahar atrofidagi dehqonlar Beshyog'ochdagi politsiya boshqarmasi tomon yo'l oldilar. Namoyishchilar «bolalarimizni bergandan ko'ra o'zimiz o'lganimiz yaxshiroq, podshoh o'lib ketsin» deya maydonni larzaga keltirib qichqirdilar. Mahalliy aholi faollaridan Yo'lchi Ibrohimov (konchi), G'ulom Kamolov (g'isht teruvchi), ishchi ayol Zuhrabibi Musayeva va boshqalar xalqni podshoh hukumatiga qarshi qat'iy kurash boshlashga da'vat etdilar. Tez orada jazo qo'shini etib keldi. Natijada ular 5 kishini otib o'ldirishdi, 15 kishi yarador bo'ldi. Noroziliklar Farg'ona vodiysida tobora kuchaya boshladi. G'alayonlar Qo'qon shahri, Kattaqo'rg'on, Rishton qishloqlarida ham bo'lib otdi. Ularning barchasi ayovsiz bostirildi. 1916-yildagi qozg'olonning eng kuchli nuqtasi Jizzaxda bo'ldi. Shahar aholisi 13 iyul kuni safarbarlikka chaqirilganlar ro'yxatini talab qilib oqsoqol va mingboshi mahkamasiga to'plandilar. Oqsoqolni o'ldirib, mingboshi mahkamasini vayron qildilar, ro'yxatni topib olib yondirib tashladilar. Iyul oyiga kelib butun Turkiston o'lkasida harbiy holat e'lon qilindi. Jazo otryadlari va mustamlakachi ma'murlarga juda katta huquq berildi. Qozg'olonchilar safi kengayib bordi. 18 iyul kuni Nazirxo'ja Eshon boshchiligidagi olomon yangi shahar tomon yurdi. Jazo otryadi bilan qozg'olonchilar o'rtasida bo'lgan to'qnashuvda ikkala tomondan ham qurbonlar bo'ldi. Turkiston general-gubernatori Jizzax qozg'olonini bostirish uchun polkovnik Ivanov boshchiligidagi oltita to'pi bor 13 ta rota askar, 300 kishilik kazak otryadi va 3 rota sapyorlarini safarbar etdi. Jazo otryadi qozg'olonni shafqatsizlarcha bostirdi. Omon qolgan Jizzax aholisi jazirama cho'lga haydaldi. Jizzax ishi bo'yicha 1000 dan ortiq kishi

hibsga olindi, 151 kishi sud qilinib, turli muddatlarga qamaldi. 1916 yilgi qozg'olon butun Turkistonga yoyildi, dehqonlar va kambag'allar qozg'olonni harakatga keltiruvchi asosiy kuch bo'ldi. Qo'zg'olon bostirilgan bo'lsa-da, mustamlakachilar ham anchagina kuchlaridan ajraldilar. Shuning uchun ham, A.F Kerenskiy «Urush frontlariga yangi bir front-Turkiston fronti qoshildi», -deb vaziyatga jiddiy baho bergan edi [9]. 1916-yil qozgoloni o'lkadagi Chor Rossiya mustamlakachilik tizimining tagi bo'sh zaminda ekanligi va uning ustunlari qimirlay boshlaganini hamda Turkiston xalqlarining vatanparvarligi, g'ururi so'nmasligini korsatdi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asrdagi parokandalik, uch xonlikdagi o'zaro notinchlik va mahalliychilik yurtimizni o'zga davlatlar iskanjasiga soldi. Natijada, XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi Turkiston xalqlarini asoratga soldi. U o'lkani siyosiy-hududiy jihatdan zabt etibgina qolmay, balki erksevar, zahmatkash xalqni ma'naviy-ruhiy bo'ysundirishga harakat qildi. Rossiya mustamlakachilarining og'ir asorati sharoitida ham xalqimiz o'zligini, milliy qadriyatlarini, ma'naviyatini, madaniyatini, urf-odatlarini va turmush tarzini saqlab qola oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Юнусова Х.Е. 1892 йилдаги Тошкент қўзғолони: Тарих фан. ном. илмий даражасини олиш учун дис. – Т., 1995. - Б. 50.
2. Зиёев Х. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. – Т.: Шарқ. 2001. - Б. 159.
3. О'зМА, I - 723, I - ro'yxat, 3 - ish, - В. 12.
4. Зыкин В. Под двойным прессом (Ученые записки Пермского государственного университета). - Пермь 1931,- С. 335.
5. О'зМА, I - 723, I - ro'yxat, 2 - ish, 59-varaq.
6. О'зМА, I - 19. I - ro'yxat, 5579-ish, - В. 109.
7. Fozilbek Otabek o'g'li. Dukchi eshon voqeasi. Nashrga tayyorlovchilar: Sirojiddin Ahmad, Ulug'bek Dolimov, Shuhrat Rizayev. - Т.: Cho'lpon, 1992. -В. 15-16.
8. Ортиқов, Азамат, and Бобир Болтаев. “Пойкент-антик ва илк ўрта асрлар даври шаҳри”. Варқарорлик ва етакчи тадқиқотлар онлайн илмий журнали 4.3 (2024): 99-102.

BUXORODA MUZEY FAOLIYATITARIXIGA BIR NAZAR

Boltayev Bobir Baxtiyorovich
Buxoro davlat universiteti

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasida katta o'qituvchisi t.f.f.d (Phd)
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.009>

Annotatsiya: Mazkur maqolada Buxoro viloyati hududidagi ilk muzeyning tashkil topishiva faoliyatining rivojlanish dinamikasi yillar kesimida yoritib berilgan. Bundan tashqari, respublikamiz muzeyshunos olimlarining muassasa va tashkilotlar muzeylari taraqqiyotidagi muammolar echimi xususidagi fikr va mulohazalari ilgari surilgan bo'lib, ularning taklif va tavsiyalari tahlil qilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Buxkomstaris, ekspluatatsiya, ekskursiya, arxitektura, restavratsiya, demografiya, bank, masjid, gazeta, jurnal, ekspozitsiya, tizim.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУЗЕЯ В БУХАРЕ: ВЗГЛЯД В ИСТОРИЮ

Болтаев Бобир Бахтиёрович

*Доктор философии по историческим наукам (PhD) старший преподаватель
кафедры Археологии и Истории Бухары
Бухарского государственного университета*

Аннотация: в данной статье освещено сведение об образовании первых музеев Бухарской области и динамики развития их деятельности по годам. Кроме того, выдвинуты мнения и точки зрения музейщиков нашей республики по решению проблем развития музеев учреждений и организаций, а также проанализированы их предложения и рекомендации.

Ключевые слова: Бухкомстарис, эксплуатация, экскурсия, архитектура, реставрация, демография, банк, мечеть, газета, журнал, экспозиция, система.

MUSEUM ACTIVITIES IN BUKHARA: A GLIMPSE INTO HISTORY

Boltaev Bobir Bakhtiyorovich

*Doctor of Philosophy in Historical Sciences (PhD), senior lecturer at the Department of
Archeology and History of Bukhara
Bukhara State University*

Abstract: this article covers information about the formation of the first museums in Bukhara province and the dynamics of their activities by years. In addition, the opinions and points of view of museologists of our republic on solving the problems of development of museums of institutions and organisations are presented and their proposals and recommendations are analysed.

Keywords: Buhkomstaris, operation, tour, architecture, restoration, demography, bank, mosque, newspaper, magazine, exposition, system.

Kirish. Sharqning qadimiyshaharlardan biri bo'lgan Buxoro ilk o'rta asrlardayoq o'zining mashhurlik darajasiga yetishgan bo'lib, buxoroliklarning ajdodlar ruhiga hurmat, ular xotirasini uzoq vaqt yodda tutish, qadriyatlarni ulug'lash, ilm-ma'rifat tarqatish va boshqa bir qator xayrli amallarni qilish orqali dunyoning ko'pgina hududlari aholisi orasida ma'lum va mashhur bo'lganlar. Buxoro o'zining qadimiy yodgorliklari, me'moriy inshootlari, qadimiy va o'rta asr an'alariniko'proq saqlab qolganligi bilan O'zbekistonning boshqa viloyat vahududlaridan ajralib turadi. Buxoro shahrining paydo bo'lgandan buyon joylashgan yeri o'zgarmaganligi, qadimdan muqaddas va e'tiborli joylarga aholining hurmat bilan qarashi,

e'zozlashi, ayniqsa, kitoblar, kutubxonalar faoliyati, ularni asrash, kelajak avlodga yetkazib berish kabi ijobiy xususiyatlar Buxoroda muzey ishi majoziy ma'noda qadimgi davrlardan buyon mavjud bo'lganligini isboti bo'lib hisoblanadi. muzey tashkil qilinmagan bo'lsa-da, madrasa va masjidlar, muqaddas qadamjolar ushbu vazifani bajargan, degan fikrni bemalol aytish mumkin. Qadimiy osori-atiqalarni asrab-avaylash ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tib kelavergan. Lekin, bu hali Buxoroda muzey va muzeyshunoslikning paydo bo'lishi degani emas edi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. 1920 yil sovet hokimiyatininghavohujumi natijasida Buxoroshahrining ko'pgina tarixiy obidalariga shikast yetdi, ba'zilari esa qayta tiklanmas darajaga kelib qoldi. Bir guruh vatanparvar, ma'rifatli ziyolilar Buxoroning moddiy-madaniy merosi yodgorliklarinasrab-avaylash maqsadidayagona bitta tizimli tuzish ishlarni amalga oshirishga kirishdilar. Buxoro ziyoli va vatanparvarlarining sa'y-harakatlari bilan 1922 yildastlabki rasmiymuzeyga tamal toshi qo'yildi. Ammo, o'sha davrda muzeyning hali aniq bir doimiy binosi bo'lmay, yo'nalishi ham aniqemas edi. Ekspozisiya ashyolarni namoyish qilishda hamqator kamchiliklar mavjud edi. Bir guruh mahalliy ziyolilar Abdurauf Fitrat, Muhammad Siddiq (Hashmat), Sayyid Muhammad Nosiriddinto'ra, Sharifjon Maxdum (Sadr Ziyoy), Mirzo Salimbek kabilar "Tarixi anjuman" jamiyatini tuzish orqali qizil armiya hujumidan talofot ko'rgan binolar, yolg'orliklarni o'rganish va saqlab qolish borasidagi ishlarni boshlab yuborgandilar[1.107,3]. Tadqiqotch, olim A.H.Boltayev ma'lumotlariga ko'ra, "Tarixi anjuman" jamiyatining qisqa muddat (1920-1924 yy) faoliyati samarasi sifatida Buxoro tarixiga oid, uning topografiyasi, arxitektura, moddiy va ma'naviy yodgorliklarini tadqiq etish yo'lga qo'yilib, Buxoroda o'lkashunoslik sohasiga tamal toshi qo'yilgan[2.37]. Shuningdek, Buxoroda muzey shakllantirish borasida hukumat tomonidan ham qator tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, "Buxoro axbori" gazetasida Markaziy inqilobiy qo'mitaning raisi A.Muhiddinov, uning muovini Abdulhamid Orif, kotib sifatida Sobir Yusupovlar imzo chekkan 14-raqamli buyruq e'lon qilingan bo'lib, unda; "Butun Buxoro mamlakatlaridagi eski hukumat ma'murlaridan qolgan qadimiy va yangi kitoblar maorif nazoratiga topshiriladur. ... Xususiy kishilarda eski kitoblari bo'lib sotmoqchi bo'lsalar chetga chiqarmasdan maorif nazoratiga keltirib, o'z bahosila oqchasini olsunlar va shul yuqoridagi qarshi kelganlarga jazolar ila hukunga beriladur"-degan jumlar mavjud bo'lgan[3.3,29]. Ushbu qarordan so'ng Buxoroda qadimiy osori-atiqalarni yig'ish ishlari boshlanib ketgan bo'lib, ushbu ishlarni amalga oshirish, ularni bir joyga yig'ish, saqlash borasidagi vazifalar Maorif nozirliги huzuridagi "Tarixiy osori-atika sho'basi"ga yuklatilgan. Maorif nozirliги bu borada buyruq chiqarib, tarixiy qiymatga ega ashyolarni pulini to'lab yig'ishni ma'lum qilgan. shuningdek, tarixiy qiymatga ega ashyolarni xorijga olib chiqib ketish borasidagi harakatlarni qonunan ta'qiqlagan[4.103-104].

Buxoroda muzeyni tashkil qilish borasida "O'rta Osiyo qadimiy yodgorliklar, san'at va tabiatni qo'riqlash komiteti" Turkomstaris oldiga 1922 yil 16 fevralda Eski Buxoroda muzey tashkil etish va uning zoologiya, biologiya, minerologiya, etnografiya, arxeologiya, musulmon paleografiyasi, numizmatika va sanoat bo'limlaridan iborat bo'lishi bilan bog'liq vazifani topshirgan[5.3,2.12].

Muhokama va natijalar. "Tarixiy asori-atika sho'basi" ikki yil davomida faoliyat olib borib, Buxoro tarixiga oid ko'plab eksponatlarni to'plagan. Uning 1920-1922 yillarda olib borgan faoliyati natijasida Buxoroda ilk bora 1922 yil 8 noyabrda muzeyning tantanali ochilishi bo'lib o'tgan. Buxoro amirining sobiq yozgi qarorgohi - Sitorai Mohi Xossada Xalq Nozirlar Sho'rosi raisi Ato Xo'ja, maorif noziri Qori Yo'ldosh, Rossiyaning Buxoro Respublikasidagi vakolatxonasi boshlig'i Sokolov va oddiy aholi vakillari ishtirokida muzey ochilishi marosimi bo'lib, unda so'zga chiqqan Ato Xo'ja: "Buxoroda bir muzaxona (muzey) ochilishini ko'rmak, ilk buyuk tilaklarimizdan biridir. Bu kun shu muqaddas tilagimizning vujudga chiqishini ko'rib juda xursand bo'ldik",-degan mazmunda ma'ruza qildi. Maorif nozirining muovini

Mahzum esa: "Muzaxona bir tarixdur. Muzaxona bir darsdan iboratdur. Bir millatning avlodi shuni tomosha qilib bobolarning ahvolidan dars o'qur. Bir mamlakatning tarixini bilmak uchun muzaxonadan ortiq bir tarix kitobi bo'lmas",-mazmunidagi fikrlarni bildirgan. Shuningdek, Nazir afandi nomli bir muallim muzaxona (muzey)ga Qori Yo'ldosh nomini berishni taklif qilganligi K.J. Rahmonov tadqiqotlarida keltirib o'tilgan. G'.N. Qurbonov izlanishlariga ko'ra, o'sha vaqtda baribir muzeyga Qori Yo'ldosh Po'latov nomi berilgan[6.61]. Muzeyning birinchi direktori sifatida Aminjon Po'latov tayinlangan[7.16]. Muzeyning dastlabki faoliyati haqida qarashlar turlicha bo'lib, taniqli olim R.V. Almeyev fikricha, bu muzey 1923 yilda Ko'kaldosh madrasasiga ko'chirilib, undan so'ng 1924-yilda Rossiya-Xitoy banki binosiga joylashgan. Bu vaqtda muzey shtatlari soni beshtani tashkil etgan. 1924 yili muzeyga tashrif buyurganlarning umumiy soni olti ming kishini tashkil qilgan. 1924 yilga qadar bizning fikrimizcha, BXSР hukumatining boshlagan ko'plab xayrli ishlari singari turli to'siqlarga uchragan muzey ishi ochilganiga besh yil bo'lsa ham o'zining muqim binosiga ega bo'lmagan. O'lkashunos olim A.H. Boltayevning Buxoro viloyat davlat arxivi hujjatlaridan foydalanib yozishicha, 1927 yil Zerkomissiya (Zarafshon okrugi komissiyasi) Ko'kaldosh madrasasida ta'mirlash ishlari olib borilayotganligi sababli muzeyni Mohi Xossaga ko'chirish taklifini bersada, Viloyat ijroiya qo'mitasibu taklifni e'tiborsiz qoldirgan. Ko'kaldosh madrasasi ta'mirlangandan so'ng muzey shu yerda ish boshlagan[8.59].

Muzeyning birinchi bora namoyishga qo'yilgan buyumlari soni 168 ta bo'lib, ular tematik shaklda bo'lmaganligi, kulolchilik, kashtachilik, Qashqar vazalar kabilarni o'z ichiga olganligi tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan. Shuningdek, BXSР hukumatiga Rossiyata'sirining ortib borishi bilan dastlabki tematik ekspozitsiya 1924 yilda qishloq xo'jaligiga bag'ishlab yaratilganligi, bu muzey Buxoroda muzey shakllanishi tarixining birinchi davri ekanligi, bu davr 1922-1926 yillarni o'z ichiga olishiga oid fikr-mulohazalarni muzeyshunos olim R.V. Almeyev tomonidan tilga olib o'tilganligini ko'rish mumkin[9.83]. Sho'rolar davrida muzey to'liq shakllanib ulgurmasidan mafkuraviy jarayonlarga tortilgan deb xulosa qilish mumkin.

O'zbekiston SSR tashkil topgandan so'ng Buxoro muzeyi binosi masalasida Sredazkomstaris, Zerkomissiya, Buxkomstaris va boshqa tashkilotlar o'rtasidagi turli taklif ko'rib chiqilib, munozaralar ham bo'lib o'tgan. Zarafshon viloyati ijroiya qo'mitasi taklifi muzeyni Sitorai Mohi Xossada ochishga oid bo'lib, unga Zerkomissiya muzey binosining shahardan uzoqlikda joylashishi va ekspozitlarni saqlash tizimi nosozligini vaj sifatida ko'rsatgan. Buxkomstaris taklifi bilan Ko'kaldosh madrasasida ochilish taklifi inobatga olingan. Ko'kaldosh madrasasini muzeyga moslab ta'mirlash ishlari 1926 yil martidan boshlangan, shuningdek, 3236 rublga yangi vitrina va jihozlar sotib olindi[10.40]. Ammo, 1927 yilda Sitorai Mohi Xossa saroyida viloyat o'lkashunoslik muzeyining "So'nggi amirlar sulolasining turmushi" deb nomlangan filiali ham ochilganligini muzeyshunos olim Q. Jumayev tadqiqotlarida keltirib o'tgan[11.48-49]. Demak, Sitorai Mohi Xossada muzey ochish taklifi ham o'z kuchida qolgan deb xulosa qilish mumkin. 1927 yil 22 iyunda Ko'kaldosh madrasasida o'z faoliyatini yangidan boshlagan O'lkashunoslik muzeyiarxeologiya, etnografiya va tabiat kabi bo'limlardan iborat bo'lgan. muzeyni ochilishida Muso Saidjonov faoliyati muhim ahamiyatga ega bo'lgan. U Buxoro tarixiy va me'moriy obidalarining umumiy tahlili bilan ilk bora shug'ullangan[12.35]. Muso Saidjonovning faoliyati tufayli ko'pgina me'moriy yodgorliklar saqlanib qolingan deb xulosa qilish mumkin.

Ko'kaldosh madrasasida tashkil etilgan muzey tomoshasiga kirishda narx belgilangan bo'lib, u erkaklar uchun 20 tiyin, qizil askarlar va xotin-qizlar uchun bepul tarzda amalga oshirilgan. Bu orqali musulmon ayollarni ham muzeyga jalb qilishga harakat qilingan. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, 1920-yillar oxirlaridan boshlab Buxoro muzey jamg'armalari ma'lum bir miqdorda o'z mablag'lariga ega bo'lib, ilmiy xodimlarining yig'ish ishi davomida topilgan yangi ekspozitlar sotib olish yo'li bilan to'ldirila boshlangan. Ekspozitlarning bir qismini turli tashkilotlar va xususiy shaxslar muzeyga tuhfa etganlar[13.12]. Bu muzey

fondlarini boyitishda muhim ahamiyat kasb etgan.

1931 yilda sobiq Buxoro amirining Sitorai Moxi-Xossa saroyi Buxoro o'lkashunoslik muzeyi tarkibiga qo'shib berilgan. Bu yerda ham muzeyning numizmatika, zardo'zlik va boshqa badiiy san'at yo'nalishlarida ekspozitsiyalar tashkil etilgan. XX asrning 30-yillarida Buxoro o'lkashunoslik muzeyi sobiq SSSRdagi Ermitaj, Tretyakovskiy galereyasi, SSSR inqilobi muzeyi, Leningrad muzeyi va boshqa ko'plab sobiq SSSRning markaziy muzeylari bilan ilmiy aloqalar o'rnatgan. Shu bilan bir qatorda Buxoro o'lkashunoslik muzeyi xodimlarining 1931 yildan boshlab chop etila boshlangan "Советский музей" ("Sovet muzeyi") jurnali sahifalarida ilmiy izlanishlari chop etila boshlangan. Misol tariqasida P.Ye. Kornilov faoliyatini keltirib o'tish mumkin. Bu muzey xodimlarining dastlabki ilmiy izlanishlari natijalarining e'lon qilinishi bo'lgan. Natijada, butun sobiq Ittifoqda Buxoro muzeyi ommalashib borgan.

Buxoro o'lkashunoslik muzeyi fondlarini XX asr 40-yillarida eksponatlar bilan boyitishda taniqli qadimshunos olimlar akademik Ya.G'. G'ulomov va T.Mirniyozovlarning faoliyati muhim ahamiyatga ega [14.92]. Shu bilan bir qatorda XX asr 40-yillaridavomida muzey to'liq tarixiy-o'lkashunoslik xususiyatiga to'la moslashib borishi ham kuzatiladi.

1945 yilda muzey Ark qo'rg'oniga ko'chib o'tgan va quyidagi ekspozitsiyalarni o'zida jamlagan. Tabiat bo'limi, tarixiy inqilobgacha bo'lgan davr, sovet jamiyati tarixi, tasviriy san'at kabi bo'limlardan iborat bo'lgan. Ushbu ekspozitsiyalarda viloyatning o'simlik va hayvonot dunyosi, tarixiy hujjatlar, Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini aks ettiruvchi ashyolar, etnografik materiallar, ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligining rivojlanishiga oid hujjatlar qo'yilgan. Arxeologik izlanishlar natijasida topilgan ko'plab ashyolar muzey fondiga topshirilishi natijasida Buxoro shahrining qadimgi davrlarini o'zida mujassamlagan yangi arxeologiya bo'limi tashkil etiladi. Arxeologiya bo'limi tomonidan tashkil etilgan ekspozitsiya o'sha vaqtlardayoq (1947 y) Moskva shahrining 800 yillik tantanalari, Buyuk Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning 800 yillik yubileyi kabi tantanalarda ko'rgazmaga qo'yilgan va tashrif buyuruvchilar ko'rgazmani katta qiziqishi bilan kutib olganlar.

Buxoro o'lkashunoslik muzeyining oltmishinchi yillardagi faoliyatida ko'proq targ'ibot ishlari va ko'rgazmalar namoyishining kengaygani ko'zga tashlanadi. Ya'ni, muzeyga tashrif buyuruvchilar sonining yil sayin ortib borishidan ham bilib olish mumkin. Masalan, 1968 yilda muzeyga 29602 nafar, 1969 yilda esa 42937 kishi tashrif buyurgan. Bu raqamlar muzey faoliyatining yil sayin takomillashib, uning ta'sirchanligi oshganini ko'rsatib beradi. Muzey eksponatlari va qadimiy va nodir ashyolarining ko'payib borishi uni ulkan ilmiy markazga aylanishiga sabab bo'ladi. Chunki, Muzey faoliyatining 70-80 yillar davrini kuzatadigan bo'lsa, Buxoro o'lkashunoslik muzeyi O'zbekiston Fanlar akademiyasining Tarix, arxeologiya, san'atshunoslik va boshqa institutlari, Buxoro davlat pedagogika instituti kabilar bilan hamkorlikda ilmiy faoliyatni yo'lga qo'ygan. Muzey tashkil etilgan davrdayoq unda taniqli olimlar faoliyat olib borgan bo'lsa-da, muzey o'zining dastlabki "Ilmiy maqolalar to'plami"ni 1965 yilda chop ettirgan. To'plamdahammasi bo'lib sakkizta ilmiy maqola jamlangan. Muzeyda shu vaqtdan boshlab mahalliy kadrlarning ilmiy faoliyat bilan shug'ullanish va ilmiy izlanishlarda ularning roli ortib borganligi ko'zga tashlanadi [15.127].

XX asrning 70-yillarda muzey tarixida ko'zga tashlangan muhim voqeliklardan biri, direktor A.A. Mahmudov tashabbusi bilan eksponatlar raqamlanib kartoteka tashkil etilishi va qaydlar kitobiga kiritish ishlarini yo'lga qo'yilishidir. Shuningdek, muzeyga aholi qo'lidagi ashyolarni sotib olishda eksponatlarni baholash komissiyasi ham tuziladi. 80-yillardan boshlab o'lkashunoslik muzeyida ashyolarga ilmiy pasport to'ldirish ishlari ham amalga oshirila boshlandi. Shuningdek, ilmiy ekspeditsiyalarga katta e'tibor qaratila boshlandi. Ayniqsa, 1985 yilda muzeyga R.V. Almeyev direktor etib tayinlangandan so'ng, uning faoliyatida ijobiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiyalar natijasida muzey ashyolarining soni 70 mingdan oshib ketgandi. Shuningdek, 1988 yilda Buxoro o'lkashunoslik muzeyi rasman "Buxoro badiiy-me'morchilik muzeyi-qo'riqxonasi" nomi bilan atala boshlaydi.

XX asrning 80-yillarda Buxoro o'lkashunoslik muzeyi bo'lim va filiallari ko'payib borib, tasviriy san'at, amaliy san'at bo'limlari, shuningdek, 1980 yil Afshona qishlog'ida Abu Ali Ibn Sino memorial muzeyi tashkil qilinadi. Muzey ko'rgazmalarida, foydali qazilmalar, tabiat bo'limi, ibtidoiy odamlarning mehnat qurollari, V-VIII asr saroylarini bezagan devoriy tasvirlar, qo'lyozma asarlar va turli hujjatlar, mahalliy aholining kiyim-kechaklari, etnografiyaga oid ashyolar, Buxoro inqilobi ishtirokchilarining shaxsiy hujjatlari, fashizmga qarshi kurash jarayonlari aks ettiruvchi ashyolar, "Rivojlangan sosializm davri", P.P. Benkov, U. Tansiqboyev kartinalari, somoniylar davriga oid sirlangan sopol idishlar, me'moriy inshootlari, amaliy bezak namunalari, tibbiyot jihozlari mulyajlari, sovet va xorijiy olimlarning Ibn Sino hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan tadqiqodlari o'rin oldi. Ibn Sino muzeyining ochilishi Buxoro ijtimoiy-ma'naviy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

O'lkashunoslik muzeyining keng qamrovli faoliyati va nodir eksponatlari hisobga olinib, 1983 yil muzeyga Buxoro davlat tarixiy-me'morchilik muzeyi qo'riqxonasi maqomi beriladi.

Muzey fondlarini turli davrlarda to'ldirish va boyitish ishlari bilan Duke Xuan, R.K. Tipayeva, Sh.R. Avezova, S.A. Lukyanova, B.A. Kazakov, I.Ya. Idrisov, O.A. Suxareva, P.A. Goncharova, V.F. Pak, G.M. Kurbonov, Yu.I. Hamroyeva, K.D. Shumayev kabi ilmiy xodimlar shug'ullanganlar, muzey faoliyatida ularning juda katta hissasi qo'shilgan. Shuningdek, Muzeyda turli davrlarda X.Ashurov, P.Kornilov, A.Po'latov, S.Kabanov, Sh.Kamalov, R.Reyker, L.Rempel, R.Fayazov, M.Saidjonov, O.Chexovich, V.Shishkin, N.Yuldashev, B.Kazakov, R.Almeyer, G'.Qurbonov, K.Rustamov, M.Niyazova, H.To'rayev va boshqa ko'plab taniqli olimlar faoliyat olib borganlar [16.17].

Xulosa. Yuqoridagi fikrlarni yakunlab shuni aytish mumkinki, Buxoro viloyatida zamonaviy muzey ishiga o'tgan asrning 20-yillarida asos solingan. Ekspozitsiyalar sovet mafkurasi va sinfiylik doirasida yaratilgan bo'lsa-da, muzey Buxoroning uzoq o'tmishi, tarixiga oid ma'lumotlarni jamlash, kelajak avlodlarga yetkazish, yosh avlodni vatanparvarlik, milliylik, o'z xalqining boytarixi, madaniy yodgorliklariga hurmat ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etgan. Yuz yillik faoliyati davrida muzey nodir tarixiy ashyolarni to'plash, saqlash, targ'ib qilish bilan bir qatorda, ilmiy tadqiqot ishlariga ham e'tibor qaratib kelmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Milliy arxivi, R-2628-fond, 1-ro'yxat, 107-yig'ma jild, 3-varaq.
2. Bobir Boltayev, Новый этап развития музеев и музейного дела в Узбекистан, ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz) 5 (5)
3. Buxoro axbori, 3-son, 1920-yil 29-sentabr.
4. Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республдикаси тарихи матбуот саҳифаларида (1920-1924 йиллар) / К.Рахмонов; Масъул муҳаррир Қ.К. Ражабов. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Файзулла Хўжаев номидаги Бухоро давлат ун-ти. – Т.: АБУ МАТБУОТ-КОНСАЛТ, 2012. – б. 103-104.
5. O'zbekiston Milliy arxivi, R-394-jamlanma, 3-ro'yxat, 2-yig'ma jild, 12-varaq.
6. Курбанов Г.Н. Бухарскому краеведческому музею-60 лет. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар (Общественные науки в Узбекистане). – Т.: Фан, 1983. № 1. – С. 61.
7. Альмеев Р.В. Бухара-город музей. – Т.: Фан, 1999. – С. 16.
8. Мирзакулов Б. Бухоро тарих зарварақларида [Матн] : монография / Б.Мизакулов. – Бухоро: "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdoni nashriyoti, 2018. – Б. 59.
9. Boltayev B. V. Buxorolik miniaturachi-rassom sadriddin pochchayev ijodiga bir nazar // Scientific progress. – 2021. – Т. 1. – №. 6. – С. 998-1004.
10. Ниязова М.И. Истории деятельности Бухарского музея (1925-1927 гг) // из истории культурного наследия Бухары вып 2 1994. – С. 40.
11. Жумаев Қ. Ситорай Моҳи Хосса (Тўлдирилган иккинчи нашри). – Бухоро: "Бухоро нашриёти", 2010. – Б. 48-49.

12. Jasurovna M. R., Vaxtiyorovich B. B. SHIMOLIY VAQTRIYA HUDUDIDA BRONZADAVRIDA DINIY E'TIQODLAR VA DAFN MAROSIMI //Новости образования: исследование в XXI веке. – 2023. – Т. 1. – №. 10. – С. 830-832.
13. Вухоро Davlat dadiiy-me'moriy muzey-qo'riqxonа (albom-katalog). – Toshkent-2004. – В. 12.
14. Бухоро Шарқ дурдонаси. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 92.
15. Бухоро давлат архиви, 1175-фонд, 1-рўйхат, 127-йиғма жилд, 126 варақ.
16. Вухоро Davlat dadiiy-me'moriy muzey-qo'riqxonа (albom-katalog). – Toshkent-2004. – В. 17.
17. Мардонов Р., Болтаев Б. ЎЗБЕКИСТОН АРХЕОЛОГИЯСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ //Journal of Research in Innovative Teaching and Inclusive Learning. – 2024. – Т. 2. – №. 3. – С. 68-71.
18. Boltayev B. MADANIY MEROS OBYEKTLARINI MUHOFAZA OLISHDA QONUN HUJJATLARINING AHAMIYATI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 6. – №. 6.
19. Vaxtiyorovich B. B. Excerpts from the life of the bukharian artist //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – Т. 12. – С. 160-165.
20. Ахмадалиев К., Болтаев Б. МАРКАЗИЙ СУҒДНИНГ МУДОФАА ИНШООТЛАРИ //Наука и технология в современном мире. – 2024. – Т. 3. – №. 3. – С. 30-31.

JANUBIY O'ZBEKISTON ZIYORATGOHLARINING TARIXSHUNOSLIK TAHLILI

*Djuraeva Sanabar Nurmatovna,
tarix fanlari doktori. O'zbekiston Milliy universiteti professori.
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.010>*

Annotatsiya. Maqolada Markaziy Osiyoda ziyorat masalasi, uning diniy ibodat ekanligi, islom dini va unda ibodatning turlari sifatida haj hamda musulmonlar orasida qabr ziyorati amali hamda buyuk allomalar ijodiy merosi, islom dini ta'limotida muhim o'rin tutgan shaxslar, avliyo pir darajasidagi ulamolar ta'limoti, qabr ziyorati masalasida sovet yillarida bildirilgan munosabatlar, o'sha davr adabiyotlari orqali o'rganilgan. Shu bilan birga, ziyorat u bilan bog'liq marosimlar, urf-odatlar, diniy e'tiqod ildizlari mustaqillik davri adabiyotlarida, xorij tadqiqotlari orqali chuqur tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: shahar, alloma, ziyoratgoh, qadamjo, manba, qo'lyozma, adabiyot, tasavvuf, marosim, urf-odat, ibodat, kult.

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПАЛОМНИЧЕСТВА ЮЖНОГО УЗБЕКИСТАНА

*Джураева Санабар Нурматовна,
доктор исторических наук. Профессор Национального университета Узбекистана.*

Аннотация. В статье рассматривается вопрос паломничества в Центральной Азии, ее религиозного поклонения, ислама и видов богослужения в нем, паломничества и практики посещения могил среди мусульман, а также творческое наследие великих ученых, людей, сыгравших важную роль в учении ислама, учении ученых на уровне святых, вопрос могильного паломничества в советские годы выражаемые связи изучались через литературу того времени. В то же время ритуалы, обычаи и корни религиозных верований, связанные с паломничеством, глубоко проанализированы в литературе периода независимости, посредством зарубежных исследований.

Ключевые слова: город, аллома, святыня, паломничество, источник, рукопись, литература, суфизм, церемония, традиция, богослужение, культ.

HISTORICAL ANALYSIS OF THE PILGRIMAGE OF SOUTHERN UZBEKISTAN

*Djuraeva Sanabar Nurmatovna,
Doctor of History. Professor of the National University of Uzbekistan.*

Annotation. In the article, the issue of pilgrimage in Central Asia, its religious worship, Islam and the types of worship in it, the pilgrimage and the practice of visiting graves among Muslims, as well as the creative heritage of great scholars, the people who played an important role in the teachings of Islam, the teachings of scholars at the level of Saints, the issue of grave pilgrimage in the Soviet years the relations expressed were studied through the literature of that time. At the same time, the rituals, customs, and roots of religious beliefs related to the pilgrimage have been deeply analyzed in the literature of the period of independence, through foreign studies.

Key words: city, shrine, pilgrimage, source, manuscript, literature, Sufism, ceremony, tradition, worship, cult.

KIRISH. O'zbek diniy, milliy va ma'naviy qadriyatlaridan bir hisoblangan ziyoratgoh va muqaddas qadamjolar tarixini o'rganish, xalqimiztafakkurini shakllanishiga ko'rsatgan ta'sirini

tadqiq qilish o‘zbek xalqi milliy mentaliteti, o‘zlikni anglashmasalasining tarixiy ildizlarini ochib berishga imkon beradi. Muqaddas qadamjolarining tarixi va ularning ziyorat ob‘ektiga aylanishini o‘sha davrdagi tarixiy jarayonlar, xalqning ruhiyati va kayfiyatini hisobga olgan holda tadqiq etish katta ahamiyatga molik masala hisoblanadi.

Shu jihatdan, O‘zbekiston hududidaqadimgi davrlardanshakllanib, takomillashib kelgan an‘anaviy qadriyat va urf-odatlarining jamiyat ijtimoiy, siyosiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlaridagi o‘rnini o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur mavzu yuzasidan turli ko‘rinishdagi adabiyot va tadqiqotlar yaratilgan bo‘lsada, ularda Markaziy Osiyo xalqlari turmush tarzida ziyoratgoh masalasi, uning kelib chiqishi va aholining munosabati Farg‘ona, Qo‘kon, Xorazm, Buxoro ziyoratgohlari misolida tadqiq etilgan.

Ziyorat masalasi, bevosita diniy ibodat bilan bog‘liq bo‘lib, dinshunoslik yo‘nalishida yaratilgan adabiyotlarda turli dinlarning kelib chiqishi, taraqqiyoti tarixi, ta‘limoti, asosiy manbalari, hozirgi davrdagi holati, ma‘lum xalq hayotida tutgan o‘rni dunyo dinlar tarixi misolida ko‘rsatib berilgan. Mazkur turdagi asarlarda, islom dini va uning tarixi tahlil qilinishi barobarida islom dinida ibodatning turlari sifatida haj hamda musulmonlar orasida qabr ziyorati masalasining umumiy jihatlari to‘g‘risida ham ma‘lumotlar keltirilgan [1:672].

Shuningdek, islomshunoslik yo‘nalishida, buyuk allomalar ijodiy merosiga bag‘ishlangan tadqiqotlar amalga oshirilib, nafaqat umumiy tarix hajmida, balki islom dini ta‘limotida muhim o‘rin tutgan shaxslar, ya‘ni avliyo, pir darajasidagi ulamolar va ularning ta‘limoti, jumladan, ziyoratning turlari, islomda qabrlarni ziyorat qilish masalasi, tasavvuf va tariqatlarining tarqalishi bilan bog‘liq qarashlar asosidagi xulosalar ilmiy tadqiq qilinadi [2:23]. Mazkur turdagi adabiyotlar ziyoratgohlarning paydo bo‘lishi, avliyo, pirlar nomi bilan bog‘liq muqaddas joylar hamda islom olamida mashhur tasavvuf vakillarining fikrlari borasida yangi ma‘lumotlarni olish imkonini yaratadi.

Markaziy Osiyo musulmonlari yashaydigan hududlarning Rossiyaga qo‘shib olinishi olimlarning tarix, madaniyat va aholi turmush tarzini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini orttirdi. Ular o‘z xizmatlari davomida, mahalliy aholi bilan birga yashab, ularning turmush tarzini o‘rganganlar va xulosalar asosida, Turkiston musulmonlarining ziyoratgohlari, mozor, muqaddas joylar to‘g‘risida ma‘lumot berganlar. Mazkur tematika mualliflar tomonidan mahalliy aholi hayotiga yoki uning islom diniga nisbatan munosabati ba‘zi o‘rinlarda salbiy baholangan. Ba‘zan etnografik nuqtai nazardan bayon etilgan.

Masalan, hududiy ziyoratning o‘ziga xos hususiyatlarini akademik V.V.Bartold [3] asarlarida tilga olinsa, Turkiston musulmonlarining ziyorat masalasi Ch. Valixonov [4] tadqiqotlarida berib o‘tiladi. Shuningdek, aynan shu davrda mahalliy aholi turmush tarziga oid asarlarda muqaddas joylar to‘g‘risida fragmentar eslatib o‘tilgan ma‘lumotlar rus mualliflarining geografik-statistik harakterga ega ma‘lumotlarida ham aks etadi [5].

Aytish lozimki, O‘zbekistonda ziyoratgohlar faoliyatining ayrim jihatlari yoritilgan sovet yillaridagi adabiyotlarda, nafaqat O‘zbekistonning janubiy hududi, balki ziyoratgohning umumiy hususiyati va aholining munosabati tahlil qilingan. Turkiston mustamlaka davri ziyorat masalasini tadqiq qilgan olim V.Litvinov ham o‘z tadqiqotida, muammoning o‘rganilish jihatlari ta‘kidlab, Sovet tarixshunosligida, ziyorat masalasi hukumat siyosati darajasida o‘rganilmaganligini qayd etadi. XX asrning 20-yillarida musulmonlarni inqilobiy o‘zgarishlarga jalb qilish maqsadida partiya va sovet adabiyoti bu masalani o‘rgana boshlagan. B.L. Kuftining «Qozoq madaniyati va hayoti» to‘g‘risidagi kitobida xalqning muqaddas joylarga tashrifi haqida qisqa eslatib o‘tiladi. Keyingi yillarda musulmon ruhoniylari faoliyati keskin ta‘qib ostiga olinib, mozor va qabrlarga tashrif qoloqlik va johillik belgisi, deb baholandi. 1936 yilda L. I. Klimovich «Islam v sarskoy Rossi» asarida bu haqda qisqacha ma‘lumotlarni bersada, muqaddas joylarga ziyorat to‘g‘risidagi ma‘lumotlarga ilmiy nuqtai nazardan emas, «shaxsga sig‘inish» ning sabablarini sinfiylik misolida ko‘rsatib bergan [6:26].

Ta'kidlash o'rinliki, XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan barcha adabiyotlar jamiyatdagi siyosiy o'zgarishlar va kommunistik partiyaning g'oyaviy ta'siri ostida din bilan bog'liq eskilik sarqiti sifatida baholanib, yoritilgan. Tadqiqotlarning asosiy ob'ekti sifatida islom dini va uning tarixini o'rganish belgilangan bo'lib, xususan T.Saidbaev, O.Suxareva, M.Jalolov, A.Ahmedov, R.Mavlyutov, U.Yusupov kabi mualliflar o'z ilmiy ishlarida islom dini va u bilan bog'liq marosimlar tarixini salbiy baholab, tahlil qilganlar. Masalan, R.Mavlyutov «Islom» nomli risolasida, mahalliy aholi hayotida ziyorat fenomeni to'g'risida fikr bildirgan. Uning ta'kidlashicha, musulmonlar o'zlarining avvalgi ajdodlaridan qolgan diniy e'tiqod an'alariga amal qilib, turli qadimiy inshootlar, qabrlar, qabristonlarni hamda daraxt, tosh va boshqalarni muqaddas joylar (mozorlar) sifatida hurmat qilishgan [7:100-110]. Odatda, bu mozorlar afsonalar bilan muqaddaslashtirilgan bo'lib, O'zbekiston hududida ilk bor VII-VIII asrlarda musulmon mozorlariga sig'inish sifatida paydo bo'lgani qayd etilgan.

Ziyorat va u bilan bog'liq marosimlar, nafaqat o'zbek xalqi orasida, balki, o'lkada yashovchi turli millat vakillari orasida saqlangan va hozirga qadar qo'llanib kelinayotgan urf-odatlardan biri hisoblangan. Shu jihatdan, Rossiya tarixshunosligining sovet yillari adabiyotlarida, boshqa hududlar aholisi (qozoq, qirg'iz, turkman, tojik xalqlari) misolida, muammoning ayrim masalalari yoritilgan. O.Murodov tadqiqotida, Zarafshon tojiklari misolida diniy kultning kelib chiqishi shomonlik dini ildizlari bilan bog'lansa [8], L. Tolstov tadqiqotida, Xorazm vohasi turkiy tilli aholisi o'rtasidagi diniy ibodat shakllarining tarqalish asoslarini xalq folklori bilan bog'lab, uning tarixiy o'tmishini massaget qabilasiga borib taqagan [9]. S.Abramzon diniy ibodatda kult masalasini qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq xalqi turmush tarzidagi diniy elementlar misolida qiyosiy tahlil qilib, uning asoslarini bevosita qadimgi tarixiy jarayondagi diniy e'tiqod ildizlari qoldiqlari bilan bog'liqligini ko'rsatib bergan [10].

Sovet yillarida nashr qilingan O'zbekiston tarixiga doir adabiyotlardaham mazkur mavzu aholi ijtimoiy-madaniy hayoti yoki shahar arxitekturasida tarixiy yodgorliklar misolida Toshkent [11], Buxoro [12:328], Fargona muqaddas qadamjolari va diniy kultlar mavzusi yoritilgan.

Mazkur tadqiqotlar orasida sovet etnografi G.P.Snesarevning ilmiy izlanishlari [13] Xorazm hududi ziyoratgohlari misolida o'rganilgan bo'lsa, V.N.Basilov tadqiqotlarida, muqaddas avliyolar obrazi, uning tarixiy ildizlari bevosita shomonlik bilan bog'liq ekanligi qayd etilgan [14:3-5]. Umuman, sovet davri adabiyotlarida janubiy O'zbekiston misolida ziyorat masalasi tadqiqot sifatida o'rganilmagan, hatto buni tadqiqotchi olim V.P.Litvinov ham baholab, Turkistondagi din bilan bog'liq e'tiqodlar etnografik yo'nalishda faqat bir hudud doirasida o'rganilgani, ya'ni olimlar hududlarning o'ziga xos hususiyatlarini ochib berishga e'tibor qaratganini ta'kidlaydi. Uning fikricha, tadqiqotchilarning kamchiligi shundaki, muqaddas joylarga ziyorat masalasi maxsus chuqur o'rganilmagan va undagi yondashuvlar partiya g'oyaviy mafkurasi nuqtai nazardan baholanib, eskilik sarqiti, jamiyatdan orqada qolish g'oyalari bilan yoritib berilgan [6:26].

Sovet davrida nafaqat din bilan bog'liq ziyorat tarixi, balki Surxondaryo va Qashqadaryo vohasining qadimiy obidalar va tarixiy joylari arxitekturasini, san'at, madaniyat va diniy etnografiyasining ma'lum masalalarini yoritgan ilmiy adabiyotlar yaratildi. Ayniqsa, 1968-1970 yillarda O'zbekistonda turli ko'rinishdagi etnografik ekspeditsiyalar tashkil etilib, aholining etnik sostavi, xo'jaligi, moddiy va ma'naviy madaniyati, oila va oilaviy turmush tarzi to'g'risida katta hajmli ma'lumotlar yig'ildi [15:161].

Amir Temur va Temuriylar davri me'moriy obidalar tarixini o'rganishga bo'lgan qiziqish 1870 yilda Chor Rossiyasi tomonidan Shahrisabz va Kitob bekliklarining tugatilishi, Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilganidan keyin boshlangan. Shahrisabzga dastlab tashrif buyurgan tabiatshunos A.L. Kun (1870), V.N. Litvinov (1895-1910), I.A.Kastane (1916), suratkash G.Ye. Krivsov, topograf Sitnyakovskiy, yozuvchi V.V. Krestovskiy bu shaharda o'zlari ko'rgan me'moriy obidalar to'g'risida umumiy ma'lumotlar qoldirishgan, xolos.

Jumladan, Nasaf va Kesh shaharlari, qishloqlari tarixiy topografiyasi bilan dastlab yozma manbalar asosida V.V. Bartold [16:187-197] [[17:188-196], L.A. Zimin[18:127] shug‘ullangan. 1927 yilda Shahrisabzning tarixiy-me‘moriy yodgorliklari B.N. Zasyrkin, 1930 yillarda Ya.G‘. G‘ulomov, T. Mirg‘iyosov, S.K. Kabanovlar [19:16; 77-114] tomonidan tadqiq etilgan. 1942 yilda M.Ye. Masson, G.A. Pugachenkova [20: 292], V.L. Voronina, 1948 yilda esa O.A. Suxareva Shahrisabzning mahallalari, guzarlari, tarixiy topografiyasi va shahar aholisining etnik qatlamlarini o‘rganagan.

Tadqiqotlar orasida arxeolog L.Yu. Mankovskayaning “Qashqadaryo vohasining arxitektura yodgorliklari» kitobi [21:56] muhim hisoblanadi. Unda hududdagi temuriylar davri yodgorliklari, Xojagi Imkanagi, Abulqosim Xoja xonaqohlari holati to‘g‘risida keng ma‘lumot beriladi. Arxeolog olim M.Ye. Masson [22:32] Qashqadaryo vohasi Shahrisabz xududidagi qabrlar (Xazrati Imom, Sulton Sodot) xolatini o‘rganib, xulosalar beradi.

Shu bilan birga, arxeolog olimlardan R.Abdurasulov, L.Rempel, L.Mankovskaya tomonidan Qashqadaryo viloyati Koson tumani Pudina qishlog‘ida joylashgan Qusam Shayx me‘moriy yodgorligidagi eng qadimgi makbaralar X-XI asrda bunyod etilganligi aniqlangan [23:30].

1963-1966 yillarda ToshDU ning yosh arxeologik, topografik ekspeditsiyasi (KATE) a‘zolaridan M.Ye. Masson [24: 61], S.B. Lunina [25:14-26], 3.I. Usmanova [26], N.I.Krashennikova [27], hamda XX asrning 70-yillarida B.D. Kochnev tomonidan mazkur hudud yodgorliklari o‘rganilgan. Keyingi yillarda, ya‘ni, 1980-90 yillarda Sh.S. Kamoliddinov mazkur mavzuda izlanishlar olib borgan [28:36]. So‘nggi yillarda arxeologiya sohasida qilingan tadqiqotlarda, bu masalaga doir ma‘lumotlar va tahlillar qayd etilgan.

Somoniylar (IX-X asrlar), Qoraxoniylar (XI-XII asrlar), G‘aznaviylar va Saljuqiylar (XI-XII asrlar) davrida Surxon vohasi me‘morchiligi rivojlanib, alloma va avliyolar qabri ustiga maqbaralar qurilgan. Bunday tarixiy obidalarning asosiy qismi Termizda joylashgan. 1936 yil Termizda M.Ye. Masson boshchiligida Termiz arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (TAKE) M.Ye. Masson [29:113-126], G.F. Parfenov, V.A. Shishkin va 1938 yilda G.A. Pugachenkova [30:256] arxeologik yodgorliklar haqida muhim ma‘lumotlar yozgan.

1960 yilda G.A. Pugachenkovarahliligidagi ekspeditsiya Xolchayon tepaligini tekshirishga kirishdi. 1960-1962 yillarda L.I. Rempel boshchiligidagi san‘atshunoslik [31:156-191] ekspeditsiyasi Surxondaryodagi qishloqlar arxitekturasini o‘rganishni boshladi. 1968 yilda Z.A. Hakimov, 1977 yilda esa E.V. Rtveladze [32:114-119] va V.A. Arshavskaya ilmiy izlanishlar olib borganlar [33:105-108]. Mazkur arxeologik qazishmalarda, hozirgi kunda ziyorat makoniga aylangan tarixiy yodgorliklar ham o‘rganilgan.

Aytish mumkinki, muammoning ayrim jihatlari xorij tadqiqotlarida ham o‘z aksini topgan. Xorij (ingliz-amerika) tadqiqotchilari A.Bennigsen [34:272;267], J.Uiler [35:189-217], U.Kolarz [36:72; 518; 334], S.Uimbush.[37:69-78; 218-234], M.Olkott [38:487-504] kabi olimlarning izlanishlarida aholining ziyorat joylariga tashrifi tazyiq ostiga olingani qayd etilgan. Xorij olimlarining mavjud adabiyotlardan foydalanish va etnografik tadqiqotlar olib borishi uchun imkoniyatlar yetarli bo‘lmaganligi sababli ularda aholining ishtiroki masalasi batafsil tahlil qilinmagan.

1991 yildan so‘ng O‘zbekistonning mustaqillikka erishuvi tarixiy jarayonlarni xolislik nuqtai nazaridan o‘rganishni yangi bosqichga ko‘tardi. Jumladan, mahalliy tarixchilar tomonidan islom dini ilmiga hissa qo‘shgan, xalqaro islom dunyosida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan mashhur muhaddis olimlar, tasavvuf nomoyondalari asarlari o‘zbek tiliga tarjima qilinib, nashr etilishi xalqning o‘z qahramonlari bilan yaqindan tanishish imkonini berdi.

Mazkur tadqiqotning ob‘ekti hisoblangan O‘zbekistonning janubiy xududi etnografiyasi, toponimikasi, muqaddas qadamjolari nomi bilan bog‘liq avliyolar, tabarruk shaxslar [39:174-179] haqida ma‘lumotlarni jamlagan maqolalar [40:571-577], adabiyotlar va risolalar chop qilindi. Jumladan, S.Tursunov, E.Qobilov, T.Pardaev, B.Murtazoevning g Surxondare tarixi va etnografiyasiga doir tadqiqotlari, A.Xolmirzaevning tabarruk ziyoratgohlarga doir

risolasi, M.Pardaevning Oltinsoy ziyoratgohlari, S.Jo'raevaning O'zbekistonning janubiy hududlaridagi ziyoratgohlar tarixi va ularning mahalliy aholi hayotida tutgan o'rni [41:352], Surxondaryo viloyati ziyoratgohlari tarixi [42:224], Surxondaryo tarix sahnasida [43:288] nomlimonografiyalari, A.Nabievning tarixiy o'lkashunoslik masalasiga doir ilmiy izlanishlari, J.Mirzaevning Termiz olimlari va sayyidlari, ularning faoliyati va asarlari asosida yoritilgan tadqiqotlari [44:41-71], Nasaf va Kesh allomalari nomli elektron qo'llanma qiziqarli ma'lumotlarni o'zida jamlagan. Shuningdek, A.Choriev, Sadridin Salim Buxoriy, J.Mirzo, I.Rayhonov, Sh.Sharipov, I.Xoliyorov, Muhammad Usmon Jamol, Mirzo Ahmad Xushnazar va boshqalar ham ziyoratgohlar haqida u yoki bu darajada ma'lumotlar taqdim etishgan. Biroq bu ma'lumotlar fragmentar darajada O'zbekistonning janubiy hudud ziyoratgohlari tarixi va ularning aholi ijtimoiy-ma'naviy hayotidagi ahamiyatini yoritib beradi.

Mustaqillik yillarida, diniy e'tiqodlar va ziyoratlar masalasining turli jihatlari hududiy tadqiqotlarda ham o'rganilishi davom etmoqda. O'zbek etnografi I. Jabborov aholi turmush tarzida ziyorat masalasini tadqiq qilgan holda, o'tgan ajdodlar arvofiga ibodat qilish, ularni xotirlash, tabiat kuchlariga sig'inish natijasida juda ko'p muqaddas joylar va avliyolar vujudga kelganliginligini ta'kidlaydi. Shuningdek, olim o'zbeklar orasida mashhur bo'lgan muqaddas qadamjolar, daraxt, tosh, g'or, pir avliyolar, narsa-buyumlarga ishonishni fetishizm relikti bilan bog'laydi va u nafaqat islomda, balki boshqa dinlarda ham uning elementlari kuzatilishini keltirib o'tadi [45:209-210]. A.Ashirov tadqiqotlarida, qadimgi diniy marosimlar va ibodatlar masalasi tahlil qilinib, ziyorat masalasi, uning aholi turmush tarzidagi ahamiyati yuzasidan fikr-mulohazalar bildiriladi [46:107-127].

Tadqiqotlar orasida F.Rahmonovning Qashqadaryo vohasi aholisining zirotchilikka oid urf-odat va marosimlari haqida olib borgan ilmiy izlanishlari mavzuga aloqador muammolarni o'zida jamlaydi [47:146]. Tadqiqot ishining davriy chegarasi XIX asrning oxiri XX asr boshlarini qamrab oladi va ilmiy izlanishda diniy kultlar bilan bog'liq marosimlar tavsifi beriladi. Shuningdek, J. Cho'rtmatovning Termiziylar tarixiga doir manbashunoslik ishida ham bu haqida ma'lumotlar keltirib o'tiladi [48:193].

Qashqadaryo va Surxondaryo vohasi tarixiy ob'ektlarini me'morchilik, arxitektura nuqtai nazaridan o'rganish olim I.Azimovning tadqiqotida ko'zga tashlanadi. Hususan, unda O'zbekistonning janubiy hududlaridagi yodgorliklar to'g'risida ham xulosalar berib, bu hududdagi masjidlar konstruksiya va bezaklari xilma-xil bo'lganligi, simmetrik, assimetrik, ustunli gumbazsimon ganch va yog'ochga o'yilgan yozuvli tasvir ko'rinishida ekanligini aytadi [49:343]. Mustaqillik yillarida A.V. Arapov, M.S.Bulatov va Yu.G.To'ychieva ilmiy maqolalarida Oq ostona bobo ziyoratgohi [50:12]. bilan bog'liq xulosalar keltiriladi

Tojikiston olimlari tomonidan ham muqaddas ziyoratgohlar tarixi masalasida tadqiqotlar o'rganilishi davom etmoqda. Bu borada, B.Tursunov tadqiqotini keltirish o'rinli [51: 34-35]. Tadqiqotchi Xo'ja Takrovut mozori misolida ziyoratgohlarning holati va bugungi kunda unga tashrif etuvchilarning maqsadlarini tahlil qilgan.

Rossiya tarixshunosligida ham O'zbekistonda islom diniy e'tiqodlari bilan bog'liq jarayonlar tarixi borasida yangi talqinlar va qarashlar bilan boyitilgan tadqiqotlar yaratilishi davom etmoqda. Jumladan, o'zbek xalqi etnografiyasi bo'yicha yetuk olim S.Abashinning tadqiqotlari ham bu borada juda ko'p masalalarga oydinlik kiritadi [52:128-131;1-11]. Tadqiqotchi O'zbekiston hududi islom dini marosimlari bilan bog'liqlikda, balki tarixi, madaniyati, yashash, turmush tarzi bir xil bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlari ijtimoiy hayotidagi o'rni bilan solishtirgan holda keltiriladi.

Mazkur tadqiqotlar orasida V.Litvinovning Turkistonda haj va muqaddas joylarga ziyorat masalasiga bag'ishlangan izlanishlarida, mazkur masalaning turli jihatlari yoritib berilgan [6:210-216]. Jumladan, olimning keltirishicha, Rossiya imperiyasining Turkistondagi musulmonlarga munosabati har doim ham yomon bo'lmagan, islom diniga oid masalalarda hududiy ishlarga aralashmagan bo'lsada, haj ziyorati va muqaddas joylarga ziyorat masalasida

aholining tibbiy sog'lig'ini saqlash maqsadida ba'zi cheklovlar o'rnatgan. Hususan, turli epidemiyalarning tarqalishi munosabati bilan aholining ziyoratlardagi ishtirokida cheklovlar belgilangan. Bundan tashqari, Chor Rossiyasi davrida aholi o'rtasida avliyo qabrlariga, mozorlarga borish keng tarqalganini ta'kidlaydi.

S.Jitnev madaniyatshunoslik yo'nalishida ziyoratdagi diniy kultlar turli din elementlarini o'zida birlashtirib, bu madaniyatlarning rivojlanishi uchun asos bo'lishini ko'rsatib beradi [53:186]. Madaniyatshunoslik kontekstida qilingan Ye.Kalujnikova [54:167] tadqiqotida esa, ziyorat ritual marosimlarni amalga oshirish maskani sifatida uning mohiyati va tarixiy tuzilishi ko'rib chiqiladi. Har ikkala tadqiqotda ham asosan xristianlik, islom va boshqa dinlar misolida ziyoratgoh masalasi tahlil qilingan.

Astraxan misolida muqaddas diniy kultlar masalasini tahlil qilgan tadqiqotchi A.V.Sызранов [55:127-143] ning qayd etishicha, Quyi Volgada turkiy xalqlar orasida islomning kirib kelishi va o'rnatilishi O'rta Osiyo so'fiylik an'alarining kuchli ta'siri ostida shakllangan, degan xulosa keladi. Quyi Volga va Markaziy Osiyo musulmonlarining madaniy an'analari birligi haqida aytib o'tib, migratsiya jarayonlari, ular bilan diniy aloqalarning uzilib qolganligi, davlatning dinga qarshi siyosati va sovet davridagi tuzum an'alarining unutilgani bilan izoxlanadi.

Shuningdek, xorij tarixshunosligida islom dinida ziyoratgohlar va u bilan bog'liq masalalarga doir ayrim ma'lumotlar ilmiy masala ko'rinishida ham tahlil qilingan. Masalan, D. DeUiz [56:73-78], D.Montgomeri [57:192-218], M.Ibadi [58:70-77], T.Dadabaev [59:328-353], D. Abramson, E.Karimov [60:319-338] tadqiqotlarida ham ziyorat masalasining turli jihatlarini yuzasidan fikr-mulohazalar keltirilgan. Jumladan, D. Abramson va E. Karimov hammuallifligida yozilgan maqolada, Markaziy Osiyo xalqlari hayotida ziyoratning ahamiyati, turli davrlarda unga bo'lgan munosabat va mustaqillik yillarida ziyoratgohlarning holati tadqiq qilinadi. Mualliflar asosiy ob'ektlar sifatida Buxoro, Xiva, Qo'qon shahridagi mashhur tarixiy-madaniy joylarni tadqiq qiladilar.

O'zbekistonning janubiy xududidagi ziyoratgohlar masalasining ayrim jihatlarini fragmentar darajada tadqiqotchilar tomonidan ko'rsatib o'tilgan. [61:2693]. Tarixchi olim S. Djuraevaning tadqiqotlarida Qashqadaryo va Surxon vohasi hududi ziyoratgohlari [62:5188-5194], va ularning aholi ma'naviy, madaniy hayoti [63:86-90] da tutgan o'rni kabi masalalar ko'rsatib berilgan. [64].

XULOSA

Tadqiqot tahliliga tortilgan adabiyotlar xulosasi O'zbekistonning janubiy hudud ziyoratgohlari tarixi va ma'naviy-ma'rifiy hayotdagi ahamiyatini alohida tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganish muhimligini ko'rsatadi. Tadqiqotlarda aks etmagan ba'zi masalalarni arxiv hujjatlari va manbalar yordamida tahlil qilish orqali diniy kultlarning kelib chiqishi, mozor, qabr, maqbara nomi bilan bog'liq shaxslar personifikatsiyasi masalasini (psixologiya, etnologiya, sotsiologiya, dinshunoslik fanlar kesimida) ziyoratgoh nomi bilan bog'liq shaxs nasabi, ilmu irfoni, qilgan amallari, qoldirgan adabiy merosining mazmun mohiyatini o'rganish orqali yoshlar ongiga vatanparvarlik g'oyasini singdirishda, aholining ma'naviy tarbiyaviy ongini oshirish imkonini beradi.

Yuqorida ko'rsatilganidek, O'zbekistonning turli hududlari ziyoratgohlarini yorituvchi ilmiy ishlar, tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsada, aynan janubiy O'zbekistonning madaniy turizmi bilan bog'liq ziyoratgohlar tarixini va bugungi holatini yorituvchi kompleks tadqiqot yaratilmagan. Bu esa so'nggi yillarda davlatimizning ziyorat turizmi sohasidagi islohatlarni amalga oshirishda muhim, ilmiy va amaliy ahamiyatli ekanini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.Самыгин С. И., Нечипуренко В. И., Полонская И. Н. Религиоведение: социология и психология религии.-Ростов-на-Дону; Феникс, 1996. -672с.
- 2.Бўриев О.Хожа Алоуддин Агтор.-Тошкент: Маънавият, 1994. -23 б.
- 3.Бартольд В.В.Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения в 9 томах, т

- 1,-Москва, 1963.
- 4.Валиханов Ч. Ч. Сочинения в 5 томах, Т. 1-5.-Алма-Ата, 1985
- 5.Веселовский Н. Памятник ХоджаАхрара вСамарканде. Восточные заметки.-Спб, 1895.
- 6.Литвинов. В. П. Мусульманское паломничество в царской России: историко-антропологический аспект: на примере Туркестана 1865-1917гг. Дисс. канд. ист. наук.-Москва, 2007.-26 с.
- 7.Мавлютов Р. Р. Ислам. Изд. 2-е.-М., Политиздат, 1974.-С. 100-110.
- 8.Муродов О. Шоманский обрядовый фольклор у таджиков средней части дошны Зерафшана //Домусульманские верования и обряды в Средней Азии.-М.; Наука, 1975.
- 9.Толстов Л. С. Отголоски массагето-аларского субстрага в фольклоре тюркоязычных народов Хорезмского оазиса //Этнографии и археология Средней Азии.-М., 1979.
- 10.Абрамзон С. М. Претметы культа казахов, киргизов и каракалпаков //Материальная культура ихозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана.-Л.: Наука, 1978.
- 11.АзадаевФ.ТашкентвовторойполовинеXIXвека.Очерки социально-экономической и политической истории.-Ташкент, 1959;Алескеров Ю. Самарканд. Страницы истории.-Ташкент, 1967; Соколов Ю. А. Ташкент, ташкентцы иРоссия.-Ташкент, 1965.
- 12.Сухарева О. А. Бухара XIX-начало XX в.(Позднефеодальный город и его население).-Москва, Наука. 1966.-328 с.; Кармышева Б. Х. О.Мусульманском духовенстве в сельских районах Бухараского ханства в конце XIX-начале XX века //Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в периодфеодализма.-М.: Наука, 1985.
- 13.Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.-Москва, 1969; Снесарев Г. П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии.-Москва, 1983.
- 14.Басилов В. Н. Культ святых в исламе.-Москва, 1970;Басилов В. Н., Снесарев Г. П. Введение // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки.-Москва, 1986.-С. 3-5.
- 15.Этнографические изучение быта и культуры узбеков. Ред. Х. Зияев и Б. В. Лунин.-Тошкент: Фан, 1972.-161 с.
- 16.Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра. Соч., Т.1.- Москва, 1963. С. 187-197.
17. Бартольд В.В. Соч.том 1, М., 1960. С. 188-196.
- 18.Зимин Л.А. Нахшеб, Несеф, Карши. Их нетория и древности В. В. Бартольду. Туркестанские друзья, ученике и почитатели. Ташкент, 1927. - С. 127.
- 19.Кабанов С. К.Описание архитектурных памятников низовьев реки Кашка-Дарьи.-Ташкент,1947.-С. 16; Кабанов С.К. Археологические разведки в верхней части долины Кашкадарьи. Труды института истории и археологии. Вып. 7.-Ташкент, 1955.- С. 77-114.
- 20.Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана.-Ташкент, государственное издательство художественной литературы Узбекистана, 1958. 292 с.; Пугаченкова Г.А. Термез, Шахрисабз, Хина. М.: Издательство, Искусство, 1976.-208 с.
- 21.Маньковская Л. Ю. Архитектурные памятники Кашкадарьи.-Тошкент: Узбекистан, 1971.-56 с.
- 22.Массон М. Е., Пугаченкова Г. А. Шахрисабз приТемуре и Улугбеке // Труды САГУ,вып. LXIX,-Ташкент, 1953.-С.32.
- 23.Абдурасулов Р. Р., Ремпель Л. И. Неизвестные памятники архитектуры бассейна Кашкадарьи. ИЗУ (Искусство зодчих Узбекистана). Вып.1.-Ташкент, 1962.-С.30.
- 24.Массон М.Е.Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен (Из работ Кешской археолого-топографической экспедиции ТашГУ (1963-1967гг.). Ташкент, 1973. С.61.
- 25.Лунина С. Б. Города Южного Согда Ташкент, 1984.-С. 14-26.
- 26.Усманова З.И. Историческая топография Шахрисабза в свете новых данных. Архпология Средней Азии // Сборник научных трудов ТашГУ, №533.- Ташкент, 1977.; Археологическое изучение Шахрисабза. Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии.(Материалы Всесоюзного совещания 13-15 мая 1981.)-Алма-Ата,1983.
- 27.Крашинникова Н. И. Маршрутное обследование Китабского района. АО1976.-М., 1977. Работы вКитабском и Шахрисабском районах. АО1981 г.-М., 1983.
- 28.Камалидинов Ш. С. Историческая география Южнога Согда в Тохаристана

- Арабоязычным источникам IX- начала XIII вв. Ташкент, 1996. - С.36.
29. Массон М.Е. Городища старога Термеза и их изучение. Труды Уз ФАН СССР, сер. 1 вып.2.Ташкент, 1940. С. 113-126.
- 30.Пугаченкова Г.А. Памятники искусства Советского Союза: Средняя Азия.- М.: Элесиян Лейпцик, 1983. - С. 256.
- 31.Ремпель Л. И. Народная архитектура предгорной зоны Юга Узбекистана // Искусство зодчих Узбекистана. Вып. 4., 1969.С156-191.
32. Ртвеладзе Э.В. К периодизации раннесредневеков ового Чаганиана. Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана. Тез. докл. конф. Душанбе, 1977. С. 114-119.; Ртвеладзе Л.Л., Ртвеладзе Э.В. Мусульманские святыни Узбекистана. Ташкент, 2020. - 144 с.
33. Аршавская В.А, Ртвеладзе Э.В, Ҳақимов З. А. Средневековые памятника Сурхандарьи. - Тошкент: Издательство литературы и искусство им. Г. Гуляма, 1982. С. 105-108.
- 34.Bennigsen A (co-authorship Lemercier-Quelquejay Ch). Islam in the Soviet Union. - New York: Praeger, 1967.- 272 p.; Bennigsen A., Wimbush S.E. Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolutionary Strategy for the Colonial World. The University of Chicago Press, 1979.-267 p.
- 35.Wheeler G. Russia and Islam: new trends in soviet policy // Central Asian Review. - Oxford, 1956. Vol. 4. № 1. - P. 1-3.; Wheeler G. The modern history of Soviet Central Asia. - New York: Frederich A. Praeger, 1964; Wheeler G. The Russian Presence in Central Asia // Canadian Slavonic Papers. - Carleton University, 1975. Vol. 17. № 2-3. - P. 189-217.
- 36.Kolarz W. Islam in the Soviet Union, 1917-1960. -Karachi-Dacca, 1960. -72 p.; Kolarz W. Religion in the Soviet Union. - New York: St. Martin' Press, 1961. -518 p.; Kolarz W. Russia and her colonies. - Hamden, Conn: Archon Books, 1967.-334 p.
- 37.Wimbush S.E. The politics of identity change in soviet central Asia // Central Asian survey. - London, 1984. - Vol. 3. № 3. P. 69-78.; Wimbush S.E. The Soviet Muslim Borderlands / The Last Empire. Nationality and the Soviet Future. Edited by Robert Conquest. - California: Hoover Institution Press, 1986. - P. 218-234.
- 38.Olcott M.B. Soviet Islam and world Revolution // World Politics. - 1982. Vol. 34. № 4. - P. 487-504;
- Olcott M.B. Women and Society in Central Asia // Soviet Central Asia. The Failed Transformation. Edited by William Fiermar - Boulder: Westview Press, 1991.-P. 235-254.
- 39.Djuraeva N. Sanabar. Cultural and Educational Significance of Pilgrimage Tourism Development in Uzbekistan // Central Asian journal of social sciences' and history. Vol.04.Iss 04.April, 2023.-P. 174-179. Journal homepage: <https://cajssh.centralasianstudies.org>
- 40.Djuraeva S. The role of spiritual and material heritage of Surkhandarya region in the development of tourism // European Journal of Molecular & Clinical Medicine Volume 7, Issue 2, 2020. - P. 571-577.
- 41.Жўраева С. Ўзбекистоннинг жанубий худудларидаги зиёратгоҳлар тарихи ва уларнинг маҳаллий аҳоли ҳаётида тутган ўрни. Монография. - Т «О'zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi», 2021. -352 б.
- 42.Жўраева С.Сурхондарё вилояти зиёратгоҳлари тарихи. Монография. - Т «О'zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi», 2021. -224 б.
- 43.Джураева С.Н. ва б. СУРХОНДАРЁ тарих саҳнасида. Монография. - Т «О'zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi», 2022. -288 б.
- 44.Мирзо Ж.Термиз сайидлари.-Самарқанд-Термиз, 2001.-27 б.
- 45.Джаббаров И. Узбеки (Этнокультурные традиции, быт образ жизни)-Тошкент: Шарк, 2007.-С. 209-210.
- 46.Аширов А. А. Еще раз о проблемах этнологии в Узбекистане //Этнографическое обозрение.-2006.№3.-С. 107-127
- 47.Раҳмонов Ф. Қашқадарё воҳаси аҳолисининг зироатчиликка оид урф-одат ва маросимлари (XIX асрнинг охири-XX аср бошлари): Тарих фан. номзоди... дисс.-Тошкент, 2001.-146 б.
- 48.Чўтматов Ж. О. VII-IX асрлар Термиз маънавий муҳити тарихи: анъаналар, тадриж ва янгиланиш. Тарих фан. фал. докт. (PhD)дисс.-Термиз, 2020.-193 б.
- 49.Азимов И. Архитектура Узбекистана XVIII-нач.XX вв.:Традиции и локальные

особенности. Докт.дисс. Архитек. Наук.-Тошкент, 1999.-343 с.

50.Арапоов А.В., Булатов М. С., Тўйчиева Ю. Г. «Забытый» язык» символов. Ак-Астана баба //Мозийдан садо.-2000.№2/(14).-Б. 12.

51.Турсунов Б. Р. Из истории святыни Канибадамского оазиса (на материалах мазара Ходжа такровут).-Худжанд: Ношир, 2007.-С. 34-35.

52.Абашин С.Н. Ислам и культ святых в Средней Азии // Этнографическое обозрение.-2001.№2.-С. 128-131.Абашин С. «Народный суфизм в современной Средней Азии // Исламские ценности и центральноазиатские реалии.-Ташкент, ИФЕАК, 2004.-С. 1-11.

53.Житинев С. Ю. Религиозное паломничество: межкультурные коммуникации и цивилизационный контекст. Дисс... канд. культурологии. Гос. акад. Славян культуры.-Москва, 2011.-186 с.

54.Калужникова Е. А. Паломничество как ритуаль: сущность и культурно-исторические типы. Дисс... канд культурологии.-Екатеренбург, 2007.-167 с.

55.Сызранов А. В. Культ мусульманских святых в Астраханском крае // Этнографическое обозрение.-2006.№2.-С. 127-143.

56.DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tiikles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania, 1994. Pp.73-78.

57.David W. Montgomery, John Heathershaw. Islam, secularism and danger: a reconsideration of the link between religiosity, radicalism and rebellion in Central Asia // Religion, State & Society2016. 44:3, pp. 192-218.

58.Mehdi Ebadi. Shrine Pilgrimage (Ziyarat) in Turco-Iranian Cultural Regions // xInternational Journal of Religious Txourism and Pilgrimage: Vol. 4: Iss. 1, Article 7. Volume 4(I)-2016. pp. 70-77.

59.Timur Dadabaev. Religiosity and Soviet 'modernisation' in Central Asia: locating religious traditions and rituals in recollections of antireligious policies in Uzbekistan // Religion, State and Society, - 2014. 42:4, pp. 328-353.

60.Abramson D., Karimov E. Sacred Sites, Profane Ideologies: Religious Pilgrimage and the Uzbek State. Eds. Sahadeo, Jeff, Russell Zanca. // Everyday Life in Central Asia Past and Present. Bloomington: Indiana University Press, 2007. pp. 319-338.

61.Djuraeva, SN, Alimova, MF, Mubarak, A., Mukhamadiev, NE, & Djuraev, AM (2023). Historiographical Analysis of Tashkent-Medieval Religious Architectural Monuments. Journal of Law and Sustainable Development, 11(12), e2693- e2693.

62.Djuraeva, SN (2022). Geographical Location And Architecture Of Shrines Formed In The Surkhan Oasis In The IX-XII Centuries. Journal of Pharmaceutical Adverse Outcomes, 5188-5194.

63.Djuraeva, SN(2022, December). HISTORY OF KHOJAHASANILGORI, KHOJAIPOK AND KHOJAMAIXHANA SHRINES IN SURKHAN OASIS. In International Scientific and Current Research Conferences (pp. 86-90).

64.Djuraeva, S., & Rakhimdjanov, D. (2021). Tourism Development In Mountainous Places Of Surkhandarya Region. Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry, 12(6).

**O'RTA OSIYO MAMLAKATLARI: BUXORO VA
AFG'ONISTON DAVLATLARINING XVIII -ASR 2-YARMIDAGI
SIYOSIY,IJTIMOIIYALOQALARI**

*Ergashev Avaz Amonovich,
Buxoro davlat universiteti "Jahon tarixi" kafedrasida o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.011>*

Kalit so'zlar: Durraniy, "Turkiston paketi", Janubiy Turkiston, siyosiy raqobat, tashqi siyosat, tinchlik, elchilik, markaziy hokimiyat, o'zaro kurash, ziddiyat, barakzoy, sulola almashish

Annotatsiya: Ushbu maqolada Afg'oniston davlatining tashkil topishi va Janubiy Turkiston (Shimoliy Afg'oniston)dagi Buxoro amirligi va o'zbek bekliklari o'rtasidagi o'zaro siyosiy qarama-qarshiliklar, bu hududlar uchun olib borilgan kurashlar, XVIII-asrning ikkinchi yarmi aniqlangan Buxoro-Afg'oniston mojarosining o'ziga xos xususiyatlari bayon etilgan.

**CENTRAL ASIAN COUNTRIES: POLITICAL AND SOCIAL RELATIONS
BETWEEN THE STATES OF BUKHARA AND AFGHANISTAN IN THE
SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY**

*Ergashev Avaz Amonovich,
teacher of the «World History» department of Bukhara State University*

Key words: Durrani, «Turkistan package», South Turkestan, political competition, foreign policy, peace, embassy, central authority, mutual struggle, conflict, barakzoi, exchange of dynasties.

Abstract: In this article, the formation of the Afghan state and the mutual political conflicts between the Bukhara Emirate and the Uzbek principalities in South Turkestan (Northern Afghanistan), the struggles for these territories, the second half of the 18th century specific features of the identified Bukhara-Afghanistan conflict are described.

**СТРАНЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ
ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВАМИ БУХАРА И АФГАНИСТАН ВО
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА**

*Эргашев Аваз Амонович,
преподаватель кафедры «Всемирная история» Бухарского государственного
университета*

Ключевые слова: Дуррани, «Туркестанский пакет», Южный Туркестан, политическая конкуренция, внешняя политика, мир, посольство, центральная власть, взаимная борьба, конфликт, баракзoi, обмен династиями.

Аннотация: В данной статье рассматриваются образование Афганского государства и взаимные политические конфликты между Бухарским эмиратом и узбекскими княжествами в Южном Туркестане (Северный Афганистан), борьба за эти территории, особенности второй половины XVIII в. Описан выявленный бухаро-афганский конфликт.

1. Kirish. XVIII-asr o'rtalarida O'rta Osiyo hududida ulkan o'zgarishlar ro'y berdi, bu O'rta Osiyo xonliklari uchun jiddiy xavf tug'dirdi. Boshqa tomondan, Eronda katta hokimiyatga ega bo'lgan Nodirshoh Afshor o'ldirildi va uning imperiyasi parchalana boshladi. O'rta Osiyo xonliklarida ham siyosiy o'zgarishlar ro'y berdi. Ashtarxoniylar sulolasi o'rniga mang'itlar sulolasi hokimiyatga keldi, hozirgi Afg'oniston hududida yangi mustaqil milliy davlat tashkil

topib, xalqaro munosabatlarda yangi bosqich boshlandi. Tarixiy faktlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Buxoroda sulolalar almashinuvi mavjud siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy tuzumga jiddiy o'zgarishlar olib kelmadi. Avvalgidek, urug' rahbarlarining markaziy hokimiyatga qarshi kurashi davom etdi. Aksincha, Afg'oniston markazlashgan davlatga aylanib, Ahmadshoh Durroniy (1747-1772) davrida o'z qudratining cho'qqisiga chiqdi. Shu bilan bir qatorda Turkistonning janubiy viloyatlari uchun Buxoro va Afg'oniston davlatlari o'rtasida to'qnashuvlar boshlandi. Tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Ahmadshoh Durroniy Janubiy Turkiston hududlarini bosib olish uchun Buxoro amirligining siyosiy ta'sirini kamaytirishga harakat qilgan. Buning uchun u ba'zi o'zbek urug'larining markaziy hokimiyatga qarshi kurashini qo'llab-quvvatladi.

2. Materiallar va usullar.

Mavzuni yorituvchi adabiyotlar xususida, avvalo, Rossiya imperiyasi Turkiston general gubernatorligi mavjud bo'lgan davrda yaratilgan "Turkiston to'plami"ni alohida ta'kidlash lozim. 1867-1917-yillarda yaratilgan ushbu manbada o'sha davr tarixiy faktlariga oid turli maqola va ma'lumotlar mavjud. Bu to'plamda Janubiy Turkiston viloyatlari Balx, Maymana, Shibirgan, Qunduz va boshqa joylar, ularning siyosiy-ijtimoiy tarixiga oid ma'lumotlar to'planning 70-jildidagi X.Vamberining sayohat xotiralarida berilgan. Shuningdek, V.V. Bartold, I. Bichurin, V.M. Masson, V.A. Afg'oniston va Buxoro o'rtasidagi munosabatlar Romodin asarlarida qayd etilgan. Gankovskiyning tadqiqotlarida afg'on qurolli kuchlarining rivojlanish tarixiga alohida e'tibor qaratilgan bo'lsa, Y.Bregel tadqiqotlarida ko'proq Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari o'rtasidagi munosabatlarga e'tibor qaratilgan.

3. Natija va muhokamalar.

Nemis olimi Anke fon Kugengel mo'g'ullar davri manbalariga tayangan holda, Kadi Vafõ Karmanagi («Tuhfayi Xoni»), Xumuli («Tarixi Xumuli»), Muhammad Sharif («Toj at-Tavorix»), burkutlik Tog'ay 1747-1750 yillarda Miyonkoldagi qabila - Janubiy Turkistonni egallash maqsadida Ahmadshoh Durroniy Murod qo'zg'olonini qo'llab-quvvatlaganini ko'rish mumkin [28. 78]. O'zbek urug'lari rahbarlarining o'zlari dastlab Afg'oniston amirlaridan yordam so'ragani, burkut qabilasining boshlig'i Tog'ay Murod va uning ba'zi hamkasblarining Kobul va Qandahorda bo'lganligining o'zi yetarli, degan xulosaga keldik. Ahmadshohning taxtga chiqishi, Ahmadshoh bilan aloqalar o'rnatishi yuqoridagi fikrlarimizni tasdiqlaydi [26. 26].

Ashtarxoniylar davrida Janubiy Turkiston yoki Balx viloyati o'zining iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishi jihatidan Buxorodan keyingi eng yirik markaz bo'lib, Ashtarxoniylar davrida valiahd shahzoda bu hududni boshqargan. Sulola almashish arafasida sodir bo'lgan voqealar jarayonida Balxda ham ayirmachilik harakatlari avj oldi. Len-Pol Stenli ma'lumotlarida Boqi Muhammad (1599-1605) davridan boshlab Balxda mustaqillikka erishish harakatlari kuchaygani qayd etiladi. 1752 yilda Balx (Janubiy Turkiston) Buxoro ta'siridan butunlay chiqib ketdi [13. 199]. Balxning afg'onlar tomonidan zabt etilishi 1752 yil "Turkestanskiy sbornik" ("Turkiston to'plami")da qayd etilgan bo'lib, bu voqea Buxoroning ahmoq amiri Abulg'ozida sodir bo'lgani va ular Buxoroni qaytarib olganliklari qayd etilgan [32. 167]. Ahmadshoh Durroniy o'z mamlakati mustaqilligi uchun 1752-yilgacha Eron bilan kurashgan, degan xulosaga kelish mumkin. Chunki faqat 1752-yilda u Nodirshohning nabirasi Shohruh bilan sulh tuzgan va shundan so'ng Maimana, Anxoy, Akcha, Shibirg'on, Saripul, Xulm, Badaxshon, Balx va Bomiyon bosib olindi. Shuningdek, venger olimi Vamberiham o'zini unchalik qiziqirmaydigan ma'lumotlarni keltirganki, qo'zg'olonchi yerlar nazoratdan chiqib ketgan [8. 127]. Buxoro amirligidagi ichki siyosiy kurashlar Donyo'lbiiy davrida keskinlashganini tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlar tasdiqlaydi. Demak, u Janubiy Turkiston qabilalariga alohida e'tibor bermagan, degan xulosaga kelish mumkin. Tadqiqotchilar M.Orziev va A.Ahmadovlarning ma'lumotlariga ko'ra, 1750-1752 yillarda Amudaryoning chap qirg'og'ida joylashgan Balx, Shibirg'on, Anxoy, Qunduz, Maymana, Saripul, Xulm,

Gurzivon qabilalari afg'onlari Buxoro amirligi tarkibiga kirgan. Janubiy Turkistonning Buxoro amirligi tomonidan bosib olinishi uni Durrion davlatining doimiy raqibiga aylantirdi va kelgusida bir qator urushlarni keltirib chiqardi [21. 161]. Ayrim tarixchilarning yozishicha, Muhammad Rahimbiy o'z qo'shiniga ba'zi afg'on qabilalaridan askar olgan. Ular Eron hukmdori Nodirshoh xizmatida bo'lgan afg'on askarlarining bir qismi ekanligi taxmin qilinadi. Bu esa, ehtimol, ular Ahmadshoh bilan raqib bo'lgan afg'on qabilalarining vakillari yoki kelajakda Afg'onistonning ichki ishlariga aralashish uchun Buxoro amirligi tomonidan yollangan askarlar bo'lgan degan xulosaga keladi. Bu esa, o'z navbatida, Buxoro-Afg'on munosabatlarida salbiy oqibatlarga olib keldi. Tarixiy manbalar va adabiyotlardan olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Buxoroda Ashtarxoniyalar o'rnini egallagan mang'itlar sulolasini barcha urug' rahbarlari ham qo'llab-quvvatlamagan. Uning boshlig'i Muhammad Rahimxon o'z hokimiyatini tan olish uchun O'ratepa va Xo'jand, Kenagas, Bahrin, Qipchoq va boshqa qabilalar hokimlari bilan jang qilishga majbur bo'ldi. Rahimxon mahalliy hokimlarga qarshi jang qilish uchun afg'on askarlarini yollagan bo'lishi mumkin. Har holda, bu, shubhasiz, Afg'oniston davlati bilan munosabatlarni yomonlashtirgan bahonalardan biri edi. Mahalliy hokimlar va amirlar ham markaziy hokimiyatdan mustaqil bo'lish uchun doimo tashqaridan yordam olishga harakat qilganlar. Tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlar yangidan tashkil topgan va kuchayib borayotgan Afg'oniston bu boradagi hamkorlardan biri bo'lganini tasdiqlaydi. Masalan, Hisordagi yuz qabilasining boshlig'i Muhammad Aminbiy 1753 yilda Afg'onistonga Cholibek va Muhammad Do'st boshchiligidagi elchilarni yuborib, Muhammad Rahimxonga qarshi kurashda Ahmadshohdan yordam so'ragani yuqoridagi fikrlarimizni asoslashga xizmat qiladi [26. 27]. Rahimxon vafotidan keyin O'ratepa va Xo'jandning qo'zg'olonchi hokimlari Jizzax, Xatirchi, Kattaqo'rg'on, Samarqandni egallab, hatto Buxoroga tahdid sola boshladilar. Bu davrda Buxoro Qo'qon, Afg'oniston, Xiva bilan ham urushlar olib bordi [18]. Bu yo'qotilgan Janubiy Turkiston yerlarini qaytarib olish yo'lidagi jiddiy to'siqlardan biri edi.

Janubiy Turkiston yoki Balx viloyatining Buxoro davlati tarkibidan chiqishi 1737-yilda Eron hukmdori Nodirshoh Afshorning o'g'li Rizoquli tomonidan bu yerlarni bosib olishi bilan boshlangan, desak mubolag'a bo'lmaydi. 1740-yilda Nodirshohning Hindiston, O'rta Osiyo va Eron o'rtasidagi muhim savdo yo'li markazi bo'lgan Balxdan Eron foydasiga voz kechish haqidagi iltimosini ashtarxonlik so'nggi xon Abulfayzxon qanoatlantirdi. O'shandan beri rasman Eronga qaram bo'lgan, lekin amalda mustaqil bo'lgan Badaxshon, Qunduz, Anderob, Xulm, Mozori Sharif, Balx, Bomiyon, Aqcha, Saripul, Andxoy, Maymana va Shibirg'on kabi 12 viloyat tashkil etilgan [29. 65]. Nodirshoh davlati inqirozga uchragach, bu yerlar yuqorida keltirilgan sabab va bahonalar tufayli Buxoro va Afg'oniston o'rtasidagi raqobat markaziga aylandi. Mamlakatning markaziy shahri hisoblangan Balx Afg'oniston garnizoni qarorgohi bo'lib xizmat qiladi va noibi tranzit markazi sifatida faoliyat yurita boshladi. Balx shahri 1772 yilgacha Afg'oniston Turkistonining markazi bo'lgan. O'sha yili vabodan aholining katta qismi nobud bo'lgach, hokim doimiy qarorgohini Mozori Sharifga ko'chiradi [22. 60]. Afg'oniston, ayniqsa, Yu.V. Gankovskiy Janubiy Turkiston (Balx) 1750-1752 yillarda Ahmadshoh Durrioniy tomonidan bosib olinganligini eslatib o'tadi. Shuningdek, Balx, Shibirg'on, Andxoy, Qunduz, Maymana hududlari ham istilolar sifatida ko'rsatilgan. XIX asr oxiri — XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy harakatlarda faol ishtirok etgan afg'on tarixchisi Mir G'ulom Gubor Ahmadshoh vaqtincha bosib olgan yerlar qatoriga Bagdis va Forobni ham kiritadi [6. 69]. Xullas, 1750-1752 yillarda bir qancha mayda beklar, ayniqsa, kattalaridan biri Badaxshon bo'ysundirilmagan. Badaxshon Afg'oniston davlati bo'lib, bu haqda keyinroq to'xtalib o'tamiz. Gankovskiyning yozishicha, Balxda afg'on garnizoni joylashgan bo'lsa-da, amalda hech kim afg'on amiriga bo'ysunmagan va shu sababli Ahmadshoh 1755-yilda bu yerlarni o'ziga bo'ysundirish uchun ikkinchi marta qo'shin yig'ishga majbur bo'lgan [5. 29]. Ayrim tarixiy adabiyotlarda Afg'onistonga qo'shib olingan beklarning faqat nomiga

bo'ysunishlari, Afg'oniston xazinasiga bir so'm ham soliq to'lamaganliklari haqida ham ma'lumotlar uchratish mumkin [10. 130]. Bundan ham Janubiy Turkiston beliklari afg'onlar yordamida Buxoro davlatidan mustaqil bo'lish uchun afg'on amirlaridan foydalangan bo'lishi mumkin, degan xulosaga keladi. Katta ehtimol bilan o'zbeklar boy o'ljalarni qo'lga kiritib, faol tashqi siyosat olib borayotgan Ahmadshoh Durroniy davlatiga xizmat qilmoqchi bo'lgan. Aytish mumkinki, ular uni ichki siyosiy kurashlar avj olgan Buxoro amirligidan ham yuqoriga qo'yganlar. Chunki, 1757-yilda Ahmadshohning Hindistonga qilgan harbiy yurishida o'zbeklar soni 50 ming, undagi o'zbeklar soni esa 12 ming edi. Boshqa tomondan, Ahmadshoh Durroniy Janubiy Turkiston yerlarini o'z qo'lida ushlab turish uchun ko'chirish yoki boshqacha aytganda, mustamlakachilik ishlarini olib boradi. Uning hukmronligi davrida harbiy xizmatni o'tagan 5000 afg'on Balx chekkasiga ko'chirilib, ularning xizmatiga ko'ra zauj (6 xarvar) va fard (3 xarvar) miqdorida hosil beradigan yer uchastkasi bo'linib berilgan. ularning avlodlariga meros qoldirish sharti [11. 17]. Ahmadshoh davrida Hindukush shimolidagi yerlarni butunlay o'ziga bo'ysundirishga bir necha bor urinishlar qilingan. 1750-1752 va 1755-yillarda Badaxshonni egallash va uning Mirini jazolash maqsadida Ahmadshoh Durroniyning eng ishonchli sarkardasi Shoh Valixon muvaffaqiyatli yurish qildi va Mir Sultonshoh qatl etildi. Taxtga qashg'ar xojalaridan Muhammad Eminxo'ja o'rnatiladi. Badaxshon vassal davlat sifatida Afg'onistonga bo'ysunadi. Biroq tobelik faqat 1772-yilda Ahmadshoh vafotigacha bo'lgan. Tarixiy adabiyotlarda Eminxo'ja vafotidan keyin Sultonshohning o'g'li taxtga o'tirgani qayd etilgan [14. 31-32].

Hindistonlik musulmon, ingliz josuslik xizmati vakili Mir Izzatulloh 1812 yilda Badaxshonda Sultonshohning o'g'li Mir Muhammadshoh hukmdor bo'lganligini yozadi [7. 17]. Aytish mumkinki, Burxoniddinxo'ja va Jahonxo'janing Badaxshon hukmdori Sultonshoh tomonidan Qashg'arda Xitoy Qing davlati hukmronligiga qarshi qatl etilishi yuqorida tilga olingan istiloga sabab bo'lgan. Ajdar Taxallusni olgan Sultonshoh tomonidan Qashg'ar bekalarini qatl etishi uning mintaqada Xitoyga vassalom siyosatini olib borishini anglatardi. O'sha davr manbalarida Qing davlati har yili Sultonshohga sovg'alar yuborib turishi qayd etilgan [23. 545]. Xitoy manbalarini rus tiliga tarjima qilgan N.Ya Badaxshon hukmdori Sultonshohning Xitoy Tsing imperiyasiga vassal qaramligi, Tsyanlun saroyiga o'lpon jo'natganligi, shuningdek, unga xizmatlari uchun Xitoy saroyi ikkinchi darajali general unvoni berilgani kabi ma'lumotlarni Bichurin ham keltirganini ko'rish mumkin [2. 142-143].

Mustaqil Badaxshon knyazligining tashkil topishi XVII asrga to'g'ri keladi. Uning asoschisi Badaxshon markazi Fayzobod shahrini qurgan shaxs sanalgan Yorbekxonidir. 1647-yilda Badaxshon shayboniylar tomonidan bosib olinib, Yorbekxon (ba'zi tarixiy adabiyotlarda Shayboniy Ubaydullaxon Badaxshonni egallaganidan so'ng Yorbekxonni hokim etib tayinlagani, tezda o'zini mustaqil deb e'lon qilgani haqida ham ma'lumotlar bor. U Yorbekning so'nggi avlodi Mir Muhammadshohni 1822 yilda taxtdan tushirib, Mirzo Kalonni Badaxshonga hokim qilib tayinladi va hatto Qunduzni zabt etdi. Uning vorisi Mirshoh Nizomiddin 1867 yildan boshlab taxtga da'vogar bo'lgan. Mahmudshoh 1869 yilda afg'onlar yordamida Jahondarshoni taxtdan ag'darib tashladi. 1874-yilda Farg'onaga borishga majbur bo'lgan Mahmudshoh afg'onlar tomonidan ag'darildi va Badaxshonning mustaqilligi to'xtatildi [1]. Shug'on va Vaxon orqali Badaxshonga yaqinlashdi. Yashil ko'lida "Turkiston kolleksiyasi"da xitoy askarlari sharafiga yodgorlik o'rnatilgani buning isboti sifatida batafsil keltirilgan [31. 11].

Badaxshonga qochgan xo'jayinlarni o'ldirish har yili Xitoy tomonidan Badaxshon hukmdorlariga amalga oshirilganligi, A. Bornsning xabarlariga ko'ra, Badaxshon Qunduz hokimi Murodbek uni bosib olguncha davom etganligi qayd etilgan. Bu voqeadan keyin besh yil o'tdi [24. 315]. Adabiyotdagi tarixiy manbalar va ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Xitoy davlati shu viloyatlar hokimlariga Shug'on, Ro'shon, Sariko'l, Kanjut, Vaxon, savdo yo'li orqali pul to'lash evaziga karvonlar xavfsizligini ta'minlashga harakat qilgan.

Sharqiy Turkistonda Yoqubbekning Yetti shahar davlati tashkil topishidan oldin Hindiston va Afg'onistonga. 25. 126]. Shu yo'ning markazida joylashgan Badaxshon karvonlar xavfsizligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega bo'lganiga shubha yo'q. Bu voqealar chog'ida Ahmadshoh Durroniyning Xitoyga qarshi O'rta Osiyodagi musulmon davlatlarining harbiy koalitsiyasini tashkil etishga urinishi ro'y berdi va Buxoro amirligi bu ittifoqqa qarshi edi, degan xulosaga kelishimizga yetarli asoslar mavjud. Chunki ikki davlat o'rtasidagi hududiy nizolar bu ittifoqning to'liq shakllanishiga to'sqinlik qildi. Bu jarayonlarga Buxoro davlatining munosabati haqida tarixiy manbalar va adabiyotlarda ma'lumot uchramaganimiz xulosa qilishimizga asos bo'ldi. 1760-1770 yillar oralig'ida Buxoro va Afg'oniston davlatlari o'rtasidagi davr haqidagi ma'lumotlarimiz to'g'ri va to'liq emas. Ahmadshoh Durroniy vafoti bilan Qunduz begim qo'zg'olon ko'tardi. Ahmadshohning vorisi Temurshoh uch marta qo'shinini tortib olgan taqdirda ham muvaffaqiyatga erisha olmadi. 1789-yilda katta qo'shin olib chiqilgach, Qunduz vassalomni tan oldi. Biroq, to'liq bo'ysunish mumkin emas edi [5. 30]. Bu davrda Buxorodagi ichki nizolarni qisman hal qilgan amir Shohmurod (1785-1800) Janubiy Turkiston yerlari uchun kurashga boradi. Jang qilish Boshlash uchun bahona sifatida "Turkiston to'plami"da Amir Shohmurodning Marvga shialarga qarshi harbiy yurishida Afg'on amiri Temurshoh (1772-1793) sabab va bahona sifatida marviylarga yordam bergani qayd etilgan [8. 122]. Marv kelajakda janubi-g'arbda Buxoroga xavf tug'dirmasligi sababli uning 40 ming aholisi zo'rlik bilan Buxoro chekkasiga ko'chirilib, bo'lajak urushlar uchun zamin hozirlangan [27. 21]. Ahmadshoh vafotidan keyin Afg'onistonda ichki siyosiy vaziyat og'irlashib, Temurshoh yirik Barakzay qabilasi, ko'p sonli afg'onlar qo'zg'olonining oldini olish maqsadida davlat poytaxtini Qandahordan Kobulga ko'chirdi. Uning davrida Amudaryoning chap qirg'og'idagi beklar faqat nomi bilan Afg'on davlatiga tobe bo'lgan, bu haqda fundamental adabiyotlarda qayd etilgan [12. 573]. Temurshoh markaziy hokimiyatni mustahkamlash va askar yollashda urug'larga qaramlikni kamaytirish maqsadida o'z qo'shiniga tog'tojiklarini va hatto jungorlarni ham qabul qila boshlaydi [11. 4]. Amudaryoning chap qirg'og'idagi o'zbek qo'rg'onlari Temurshoh davrida yana jang maydoniga aylandi. Birinchidan, Temurshohning bu viloyatlar ustidan hukmronligi faqat nomda edi. Shuningdek, Temurshoh davrida hech kim Turkiston o'lkalariga hokim bo'lib kelishni istamagan. Zamondoshlari aytgan kulgili hikoyalarga ko'ra, sayyor masxarabozlar, maymun va ilonchilar "Turkistonga hokim bo'lib ketmoqchimisiz?" degan savolga javoban o'zlarini yerga tashlab, nima deb so'ra boshlashgan. Yu.V. Gankovskiy keltirgan [5. 30]. Bunday latifalar bir tomondan Buxoro hukmdori Shohmurod Temurshoh davrida, ikkinchi tomondan Eron Qojarlar sulolasi vakillarining yurtimizga qilgan hujumlarini qaytarish uchun paydo bo'lishida asosli tarixiy haqiqat bor. Hirot va Balx majbur qilinganligi fundamental adabiyotlarda qayd etilgan [19. 135]. 1788-yilda Temurshohning Hindistonga qilgan harbiy yurishida Buxoro amiri Shohmurod Afg'oniston Turkistonini bosib oldi.

Temurshohning o'zi katta qo'shin bilan Shohmurodga qarshi chiqqan bo'lsa-da, har ikki tomon ham hal qiluvchi jangdan cho'chiganligi tarixiy adabiyotlarda qayd etilgan [29. 73]. A.Vamberining yozishicha, Amir Shohmurodning Janubiy Turkistonga hujumi Temurshohning Hindistondagi Bagalpurdagi harbiy yurishiga to'g'ri kelgan, Temurshoh keyingi yili 100 ming kishilik qo'shin bilan, ya'ni 1789 yilda Shohmurodga sodiq bo'lgan Oqcha hokimi Rahmatbiy, Kelifga qochib ketdi, ikkovi o'rtasida sulh tuzilgach, Temurshoh vafot etdi. (1793)gacha amir Shohmurod Janubiy Turkistonga hujum qilmadi [8. 128-129]. Ushbu sulhdan keyin, ehtimol, alohida yangi shartnoma tuzilmagan. Har holda, bu tarixiy adabiyotda bu haqda hech qanday ma'lumot yo'q. Shuning uchun bo'lsa kerak, mang'itlar davrining ayrim tarixchilari bu tinchlik keyingi hukmdorlar davrida ham amal qilgan, deb hisoblashadi. Masalan, xuddi shunday gaplarni Xumuliy asarida uchratish mumkin. Asar yozilgan sanaga ko'ra, nemis olimi fon Kyugengel Shohmurod va Temurshoh o'rtasidagi tinchlik 1837-1838 yillarda Xumuliy tomonidan e'lon qilingan, degan fikrni ilgari suradi [28. 165].

Ba'zi tarixiy adabiyotlarda Temurshohning o'zi Balx viloyati uchun Shohmurodga qarshi yurish qilmagani qayd etiladi va 100 ming askar soni bo'rttirib ko'rsatiladi. Hindistonga harbiy yurish davom etar ekan, Temurshoh sarkardalaridan biri Abdullatifxon 40 ming kishilik qo'shin bilan Amir Shohmurodga qarshi kelgani haqidagi ma'lumotlarni o'qishimiz mumkin [11. 12]. Nemis olimi Anke fon Kyugengel Shohmurod va Temurshoh o'rtasidagi tinchlikka ko'ra, mang'it davri manbalari ma'lumotlariga asoslanib, Balx va Badaxshon Afg'onistonga, Maymana va Andxoy esa Buxoroga qarashli bo'lishi kelishilganligini ta'kidlaydi [28. 85]. "Qashquli Salimi"da Shohmurodning Temurshohni jangda qanday mag'lub etgani, bu jang Aqcha hududida bo'lib o'tgani, Temurshoh Kobulga qaytib kelgani haqidagi ma'lumotlarni o'qishimiz mumkin [15. 290]. Amir Shohmurodning Temurshohga qarshi kurashi chet el adabiyotida ham ma'lum darajada muvaffaqiyatli bo'lib, u Maymana va Oqchanning g'arbiy qismlarini Buxoro ta'sirida ushlab turishga muvaffaq bo'lganligi bilan bog'liq ma'lumotlarni uchratamiz [4. 396]. V.M. Masson va V.A. Romodinlarning fikricha, bu ikkisi o'rtasidagi kurash amalda vaziyatga hech qanday o'zgarishlar keltirmagan [14. 143]. Yu.V. Gankovskiy Afg'oniston, Hindiston, Turkiya kabi mamlakatlarda elchi bo'lgan va o'sha davr voqeliklariga guvoh bo'lgan Abdul Karim Buxoriy, Rahmatullohxon Afshor Temurshoh davrida Janubiy Turkistonning yana bir muhim shahri bo'lgan Andxoy hokimi bo'lgan hamda Temurshoh nomiga xutba o'qildi. Rahmatulla vafotidan keyin taxtga o'tirgan o'g'li Yulduzxon butunlay mustaqil bo'ldi. 18-asr oxiri 19-asr boshlarida Janubiy Turkiston o'lkasida haqiqiy hokimiyat Xulm hukmdori Qlich Arslonxon qo'lida bo'lganligi haqida ham ma'lumotlar mavjud [5. 31]. Yuqoridagi mulohazalardan shunday xulosa qilish mumkinki, Shohmurod va Temurshoh o'rtasidagi kurashda Janubiy Turkiston vayron bo'lgan bo'lsa-da, mahalliy beklar o'z mustaqilligini qo'l bilan saqlab qolishga harakat qilgan, ba'zi beklar esa bu vazifani uddalay olganlar.

Amir Shohmurodning Janubiy Turkistonga navbatdagi yurishi Temurshoh vafotidan keyin boshlandi. Temurshoh vorisi Zamonshoh (1792-1800) davrida Afg'onistonda ichki siyosiy vaziyat og'irlashadi. Barakzoy qabilalari bilan raqobat, Eron bilan boshlangan urush afg'on davlatidan Buxoro amiri Shohmuroddan Balx va uning atrofiga bo'lgan da'vosidan voz kechishni talab qilishiga sabab bo'ladi. Bu haqda tarixiy manbalar va adabiyotlarda turlicha ma'lumotlar bor. A.Vamberi Shohmurod bilan Zamonshoh o'rtasidagi kurashda, Balx qamalida va u yerdagi afg'on komendanti qo'lga olinganda, qamalda qolgan afg'on askarlari tez yordamga kelishlariga umid qilib taslim bo'lmaganliklari, Zamonshoh Shohmurodning talabiga rozi bo'lganligi haqidagi jumalarni yozib qoldirgan. Ichki va tashqi vaziyatdan kelib chiqib, S.A. Shumov va A.R. Andreev amir Ma'sum (Shohmurod) 1793-yil bahorida Balxni qamal qildi, lekin 1794-yilda o'zaro kurashlardan so'ng (garchi kurashlar yetarlicha ochib berilmagan bo'lsa-da) avvalgi chegaralarni tiklashga qaratilgan sulh imzolanganligini eslatib o'tdilar [8. 130; 27. 75]. Tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlar tahlili haqiqatan ham Shohmurod bilan Zamonshohlar o'rtasida kelishuv bo'lgan degan xulosaga asos bo'la oladi. Zamonshohning ukasi Mahmudshoh ukasiga qarshi bosh ko'tarib, mag'lubiyatga uchragach, 1799-yilda Buxoroga qochib ketadi. Zamonshoh elchi yuborib, Mahmudni Buxoroda qoldirmaslikni, uni o'ziga berishni so'radi. Natijada Mahmudshoh Xivaga ketishga majbur bo'ladi. Muhammad Rahimxon uni shu yerda kutib oldi [8. 130]. Mahmudshohning qo'lga tusha olmagan Zamonshohni Eron Qojarlar sulolasi bilan Buxoro va Xiva xonliklariga qarshi harbiy ittifoq tuzishga olib keladi. Buxoro va Xiva davlatlari uchun katta tashqi xavf vujudga keldi. Biroq 1799-yilda Zamonshohning uning vaziri Sarafro'zxon o'rtasida nizo kelib, Sarafro'z qatl etiladi. Bu Sarafro'zxon boshchiligidagi Barakzoy qabilasining qo'zg'oloniga sabab bo'ladi va Mahmudshoh Zamonshohga qarshi Xivadan chaqirib olinadi va taxtga o'tiriladi. Mag'lub bo'lgan Zamonshohning ko'ziga tortildi [27. 75]. Zamonshoh kelajakdagi taqdiridan qo'rqib, Buxoro amirligiga qochishga muvaffaq bo'ladi va umrining oxirigacha

bu yerda bo'lgani haqidagi ma'lumotlar tarixiy adabiyotlarda saqlanib qolgan. Keyinchalik Afg'onistonda haqiqiy hokimiyatni qo'lga kiritgan Fattxon (Barakzaylar boshlig'i) Xiva xoni bilan ittifoqchilikda Eronga qarshi harbiy yurishlar qilgani ma'lum[17].

4. Xulosa.

18-asr o'rtalarida boshlangan Buxoro-Afg'oniston davlatlarining siyosiy munosabatlarida ko'rish mumkin bo'lgan asosiy omillarni quyidagicha baholash mumkin. Birinchidan, mustaqil Afg'oniston davlatini barpo etish va bosqinchilik siyosatini boshlash. Ikkinchidan, dastlabki davrda Buxoro davlatida sulola almashishi va ichki siyosiy tartibsizliklar. Uchinchidan, 18-asr oxirida Afg'onistondagi siyosiy beqarorlik va Buxoroda ma'lum markazlashuv jarayonining boshlanishi, avval boy berilgan yerlarni birlashtirishga qaratilgan sa'y-harakatlarning boshlanishi deb hisoblash mumkin. Bu jarayon 19-asr davomida keskinlikning asosiy sababi bo'lib qoldi.

ADABIYOTLAR

1. Bartold V.V. Sochinenia. Tarixiy geografiya bo'yicha ish. Tom. III. - M.: Nauka, 1965. - 711 b. 2. Bichurin N.Ya. (Iakinf) Ocherki Chungarii i Vostochnago Turkestana. V drevnem i nyneshnem sostoyanii. (Chast I-II. Sankt-Peterburg. 1829.)

3. Boboqulov I.I. Afg'oniston. Lug'at - ma'lumotnoma / I.I. Boboqulov. (T «Kompleks bosib chiqarish», 2021 yil)

4. Bregel Y. Yangi o'zbek davlatlari: Buxoro, Xiva va Xo'qon: c/ 1750-1886//Ichki Osiyoning Kembrij tarixi: Chingiziy (Di Kosmo N., Frank A., Golden P.B/ tahriri tahriri). (Kembrij: Kembrij universiteti nashriyoti, 2009)

5. Gankovskiy Yu.V. Durrani imperiyasi. Ma'muriy va harbiy tuzum bo'yicha insho. - M.: Izdatelstvo Vostochnoy adabiyoti. 1958. - 170 b.

6. Davlatyorov F.N. Mir G'ulom Muhammad Gubaraning Afg'onistonning yangi va yangi tarixini o'rganishiga qo'shgan hissasi (1747-1957). dissertatsiya na soiskanie uchennoy stepi candida istoricheskixscience - Dushanbe 2018. - 178 b.

7. Zilzila K. Rittera: geografiya stran Azii nakhodyashchikhsya v neposredstvennyx snosheniyax s Rossieyu Vostochnyy ili Kitayskiy Turkiston. Izdano imperatorskim russkim geograficheskim obshchestvom. - S.-Peterburg 1869. //Turkestanskiy sbornik Tom. 17. - 284 b.

8. Buxoriy va Movarono'nliklarning qadimgi davr boshlarigacha bo'lgan tarixi. Germanome Vamberi. Tarjima A.I. Pavlovskago. - St. Peterburg. 1873. //Turkiston sbornik. Tom-70. - 228 b.

9. Ismoilova B. Buxoro amirligining XVII asrning ikkinchi yarmi-XIX asr o'rtalaridagi siyosiy tarixi. Avtoreferat na soiskanie doktor istoricheskikh nauk. - Xo'jand. 2004. <http://cheloveknauka.com/politicheskoe-i-sotsialno-ekonomicheskoe-polojenie-bukharskogo-emirata#ixzz5SwlNgYG3>

10. Istoriya Afghanistan s drevneyshih vremyon do nashih day/Otv. ed. Yu.V. Gankovskiy. - M.: Mysl, 1982. - 386 b. Istoriya voorujennyx sil Afghanistan 1747-1977. //Masul muharrir Yu.V. Gankovskiy. - M.: Nauka, 1985. - 204 b.

11. O'rta asrlarda mamlakat tarixi. - M.: Glavnaya redaktsiya Vostochnoy literatury izdatelstva Nauka, 1970. - 640 b.

12. Len-Pool St. Musulmonlar sulolasi: Xronologicheskie i genealogicheskie tablitsy s istoricheskimi vvedeniyami/ Stenli Len-Pool; Per. Ingliz primech. Doping. V.V. Bartolomeyda. - Novoe izd., Perepech. S izd. 1899 yil - M.: Vost. Lit.: Muravey, 2004. - 311 b.

13. Masson V.M., Romodin V.A. Istoriya Afg'oniston: Afg'oniston novoe vremya/ otvetstvennye redaktory: R.T. Axramovich, O.V. Gankovskiy, V.A. Jonli narsalar. II jild. - M.: Nauka, 1965. - 550 b.

14. Mirzo Salimbek. Qashkoli Salimii tarixi ibtidoi va nihoi on. - Buxoro.: "Buxoro" nashriyoti, 2003. - 344 b.

15. Mirzo Olim Mahmud hoji. Turkiston tarixi. - T.: Yangi asr avlodi, 2009. - 244 b.
16. Muhammad Tag'ixon. Otmenitel predydushih tarixiy (Nasikh-ut-tavorix). Per. N. Dyakonovoy // Materialy po istorii Turkman i Turkmenii, Tom. II. XVI-XIX asrlar. Iranskiye, Bukarskiye va Xivinskiye istochniki. - M-L.: AN SSSR, 1938. - S. 222. (URL: http://www/voslit/info/Text/rus17/Muhammad_tagi_chan/text1.htm)
17. Muhammadrizo H. XIX-XX asr oxirlarida Markaziy Osiyodagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar. autoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepei dissretatsii na soiskanie uchenoy stepei nomzodi istoricheskikh nauk. - Dushanba-2007. <http://cheloveknauka.com/politicheskoe-ekonomicheskoe-ikulturnyi-preobrazovaniya-v-sredney-azii-v-xix-nachale-xx-vv#ixzz5Swkw7wt>
18. Novaya istoriya stran zarubezhnoy Azii i Afriki. Izdanie vtoroe, ispravlennoe men dopolnennye. Universitetlar uchun o'qitish va o'qitish sohasida RSFSR Oliy va o'rta ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan. - Leningrad. Izdatelstvo Leningradskogo universiteti 1971. - 544b.
19. O karvonnoy torgovlya s Jungarskoy Bukhariyey. // Turkestanskiy sbornik jild. 11. - S. 253-345 b. 20. Orziev M.Z., Ahmadov A.X. Ahmadshoh Durrioniyning Xitoyning Qing bilan aloqalari haqida
21. Orziev M.Z., Ahmadov A.X. Ahmadshoh Durrioniyning Xitoyning Qing davlati bilan aloqalari haqida. // BuxDU ilmiy ma'lumotlari. 2018 yil 1-son. - B. 159-164.
22. Ocheiki Afg'oniston. // Turkiston sbornik. Tom-381. - S. 49a-74v.
23. Premechaniya i dopolneniya perevodchika. // Turkiston sbornik Tom. 18. - S. 288-546.
24. Puteshestvie v Bukhara: Razkazakh o plavanii po Indu ot morya do Lagora s podarkami Velikobritanskago rolya i otchyot o puteshestviei iz Indii v Kobul, Tatariyu i Persiyu. Predprinyatom po predpisaniyu vysshago pravitelstva Indii v 1831, 1832 va 1833 godax leitenatomom Ost-Indiyskoy slujby Aleksandr Bornsom. - M.: V universitetskoy tipografii 1848. // Turkestanskiy sbornik. Tom-39. - 502 b.
25. Shvetsiya o stranax po verhove Amudari. Bastakor I. Minayev. - S. Peterburg. Tipografiya V.S. Balasheva 1879. // Turkestanskiy sbornik. Tom-286. - 273 b.
26. Sodiqov M. Buxoro amirligidagi elchilik aloqalari / / Moziydan Sado. Yo'q. 2002 yil 4 (16) - B. 26-28.
27. Srednyaya Aziya i vodvorenje v ney ruskoy grajdanstvennosti. S kartoyu Sredney Azii. Bosh shtab kapitani L. Kostenko tomonidan tuzilgan. izdanie A.S. Bozunova. - S. -Peterburg. Tipografiya V. Bezobrazova i komp. 1870. // Turkiston sbornik. Tom-29. - 399 b.
28. Von Kugengel Anke. Ligitimation Sredneaziatskoy dynastii mangitov v proizvedeniyax ix istorikov (XVIII-XIX asrlar). - Almati: Izdatelstvo «Dyke-Press», - 2004. - 516 b.
29. Shumov S.A., Andreev A.R. Afg'oniston tarixi. Hujjatli tergov. - M.: Kraft, 2002. - 236 b. kasal.
30. Shoxumorov A. Radelenie Badaxshana i sudby ismailizima. Otv. ed. N.M. Emelyanova. - M.: IV RAN; Dushanbe: IV ANT, 2008. - 128 b.
31. Shuning uchun. Afg'on insho. // Turkiston sbornik. Tom. 373. - 101 b.
32. Yujakov. Yu. Abdurahmonxon Afg'onskiy. // Turkiston sbornik. Tom-373. - S. 159-174.

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ РИСОВОГО КОМПЛЕКСА КАРАКАЛПАКСТАНА

Ембергенова Гулмира Кудайбергеновна
Каракалпакский государственный университет им. Бердаха, г. Нукус
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.012>

Аннотация. Работа посвящена одному из важных вопросов изучения сельского хозяйства – формированию рисового комплекса Каракалпакстана. Анализу подвергнуты вопросы экономической жизни нашей страны. Дано описание состояния сельского хозяйства в изучаемый период.

Ключевые слова: сельское хозяйство, Каракалпакстан, рисоводство, сельскохозяйственное производство, село, ирригация, экологическая проблема.

QORAQALPOG'ISTON SHOLICHILIK KOMPLEKSINING SHAKLLANISH TARIXI

Embergenova Gulmira Xudoybergenovna
Berdaq nomidagi Qoraqalpog davlat universiteti., Nukus

Annotatsiya. Ish qishloq xo'jaligini o'rganishning muhim masalalaridan biri – Qoraqalpog'iston sholichilik kompleksini shakllantirishga bag'ishlangan. Mamlakatimiz iqtisodiy hayotiga oid masalalar tahlil qilingan. O'rganilayotgan davrda qishloq xo'jaligining holati tavsifi berilgan.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, Qoraqalpog'iston, sholichilik, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, qishloq, irrigatsiya, ekologik muammo.

HISTORY OF FORMATION OF THE RICE COMPLEX OF KARAKALPAKSTAN

Embergenova Gulmira Kudaibergenovna,
Karakalpak State University named after named Berdakha, Nukus

Annotation. The work is devoted to one of the important issues in the study of agriculture - the formation of the rice complex of Karakalpakstan. Issues of the economic life of our country are analyzed. A description of the state of agriculture during the period under study is given.

Key words: agriculture, Karakalpakstan, rice growing, agricultural production, village, irrigation, environmental problem.

Сельское хозяйство Каракалпакстана на начало 1950-х годов состояла из хлопководческой, рисоводческой, животноводческой отраслей, а также овощеводства и бахчеводства. На 1 января 1956 году в 14 административных районах республики существовали 194 колхоза, из них: 12-рыболовецких в промышленном Муйнакском районе. Из 182 колхоза было 178 хлопководческих, 3 овощеводческих (в районе Нукуса) и 1 – рисоводческий (в Кунградском районе)[1]. Этот показатель за короткое время был диаметрально изменен, который отразился в дальнейшем на социально-экономической и экологической жизни жителей нашего региона.

Но, обо всем остановимся более подробно. Послевоенное время правительство СССР приняли программу развития сельского хозяйства страны. Одним из основных направлений этой программы являлся получение на базе орошения земель устойчивых и возрастающих объемов продукции земледелия. Основной зерновой культурой в условиях орошаемого земледелия Средней Азии, Казахстана, Нижнего Поволжья, Южной части Украины, Краснодарского края, Ростовской области, Приморского края являлся рис.

В этих районах рис в производственных масштабах, считалось что можно получить по 50-60 центнеров зерна с каждого гектара. Для этой цели были разработаны в производство технология выращивания урожаев этой сельскохозяйственной культуры. Основную линию развития рисоводства в стране определил мартовский (1965 г.) Пленум ЦК КПСС[2]. Здесь подчеркивалось, что спрос на рис в СССР с каждым годом растет. При этом возделыванию этой сельскохозяйственной культуры не уделялось должного внимания. За 1960-1965 годы было завезено около 1,5 миллиона тонн риса из других стран. Исходя из этого было решено вкладывать средства в производство риса в СССР.

Выполняя решения мартовского Пленума ЦК КПСС, в СССР намечалось в течение десяти лет довести производство риса до 2 млн. тонн в год. В решении этих задач была определенная роль и рисоводов Каракалпакстана.

Рисоводство в Каракалпакстане – являлась новой товарной отраслью в низовьях реки Амударья, командно-административная система управления государством считало, что на тот момент в нашем регионе имелись большие природно-экономические ресурсы. Площади земель пригодных к орошению в автономной республике составлял 1645 тыс. гектаров. Из них в 1975 году использовалось под посевами и насаждениями только 253 тысячи гектаров. Более 23 свободных пахотнопригодных земель было расположено в северной зоне Каракалпакстана, где почвенно-климатические условия якобы были благоприятны для возделывания риса.

В целях осуществления программы по созданию материально технической базы для неуклонного увеличения производства зерна на базе орошения ЦК КП Узбекистана и Совет Министров Узбекской ССР приняли постановление об организации рисоводческих совхозов на северной зоне Каракалпакии. Претворяя в жизнь это решение, в 1961 году были организованы три первых рисоводческих совхоза, а через три года еще пять таких хозяйств. Так, началось освоение обширных площадей земель дельты Амударьи под посевами рисового комплекса, где началось создаваться крупные районы рисосеяния в нашем регионе.

Таким образом, целинные земли в северных районах Каракалпакстана осваивались не только для засеивания хлопка, но и риса. В январе 1957 года состоялся XII Курултай передовиков сельского хозяйства Узбекистана[3], где был поднят вопрос о развитии рисоводства в республике. В том же году в автономной республике посевы риса были выделены из зоны хлопкосеяния и сконцентрированы в совхозе «Раушан» Кунградского района. Был получен хороший урожай риса, поэтому в 1958 году площадь рисовых полей решено было увеличить до 1,5 – 2 тысяч га. За короткий срок здесь были построены 170 двух и трехкомнатных жилых домов, средняя школа для 400 детей, детский сад, радиоузел, отделение связи.

В 1960 году было принято постановление ЦК КПУз и Совета Министров УзССР об организации рисоводческих совхозов на целинных землях. Уже в 1961 году были образованы три совхоза – имени XXI партсъезда и «Алтынколь» в Ленинабадском (ныне Канлыккольском) районе и «Майжап» в Чимбайском районе. Наиболее интенсивно рисоводство стало развиваться в Каракалпакстане в 1962 году. Однако средняя урожайность оставалась низкой и составляла не более 25-26 центнеров с гектара, хотя были отдельные совхозы и бригады, снимавшие по 30-36 центнеров. Причиной низкой урожайности было, прежде всего недостаточное внимание к механизации ее возделывания. На производство центнера риса затрачивалось 3-4,4 человекодня, себестоимость центнера риса составляла 18 руб. 50 коп. Не были созданы условия для внедрения комплексной механизации работ по возделыванию риса, а именно не переустроена ирригационная сеть, не укрупнены чеки и поливные карты. Из всех процессов, производимых на рисовых полях, были механизированы лишь пахота, устройство чековых валиков и обмолот урожая. Остальные работы - текущая планировка

полей, посев риса, прополка и уборка урожая - тогда производились вручную.

В 1962-1964 годы были организованы еще пять новых рисоводческих совхозов: имени Чапаева - в Кунградском районе, имени 50-летия ВЛКСМ - в Нукусском, «Октябрь» - в Чимбайском, «Караузьяк» и «Маденият» - в Тахтакупырском районах. Начались работы по реконструкции и специализации совхоза «Раушан». В 1964 году посевная площадь в совхозах составляла 14,2 тысячи гектаров, причем на больших площадях посевы были размещены на новых землях, подготовка которых не была закончена. К ним была подведена вода, а сброс осуществлялся в местные понижения рельефа, что привело к заболачиванию и к выводу из строя этих земель. Урожайность в 1964 году составила 15,3 центнера с гектара. Вследствие такого использования земель резко ухудшилось их мелиоративное состояние[4].

Таким образом, значительно увеличились посевы риса и урожайность: если в 1958 году было сдано государству около 1507 тысяч тонн, то в 1963 году свыше 10761 тысяч тонн риса. За 1962-1965 годы для посевов риса были освоены 7500 га новых земель. Планомерно осуществлялось крупное строительство, для этой отрасли в 1959-1965 гг. было вложено 520 млн. рублей, в 1966-1970 гг. – 812 млн. рублей[5].

За период с 1961 по 1976 годы в Каракалпакстане было произведено 1 миллион тонн и сдано государству 800 тыс. тонн риса-сырца. Годовой объем валового сбора увеличился с 3,5 тыс. тонн до 190 тыс. тонн в 1976 году. Из общего урожая риса в 1976 году 186,1 тыс. тонн или более 98 процентов выращено специализированными рисоводческими совхозами территориального управления «Каракалпакрисовхозстрой»[6].

Расширение площади посевов риса и других водоемких культур, непрерывное их увеличение за счет освоения земель с широким использованием химических препаратов и минеральных удобрений с целью увеличения урожайности отрицательно повлияло на экосистему и устойчивое развитие региона, также на здоровье населения, а превалирование рисовой и хлопковой ориентации сельскохозяйственной отрасли региона привела к тому, что он превратился из аграрно-производящего в потребляющий.

В целом, территорию республики условно разделяли на три зоны:

Южная зона, располагавшаяся более благоприятными природными условиями и высокой насыщенностью трудовой силы, специализировалась на дальнейшее расширение хлопкового клина и шелковичных коконов. В этой зоне имелись возможности развития молочного животноводства и каракулеводства;

Северная зона специализировалась на хлопководство, а также рисоводство (курсив наш – авт.), животноводство, выращивание картофеля, овощебахчевых культур, виноградарство и садоводство. Развитие животноводства рассматривалась в направлении роста мясомолочных и мясных продукций;

Приморская зона специализировалась как рыболовецкая, а также рассматривалась как зона расширения звероводческого хозяйства и мясомолочное животноводства внутреннего пользования.

В конце девятой пятилетки (1971-1975 гг.) приблизились к проектной мощности все девять рисоводческих совхозов в первом году десятой пятилетки (1976-1980 гг.) к ним добавилось еще три вновь организованных рисоводческих совхоза.

Для всего региона бывшего Союза указателем в плановом развитии в социально-экономическом и культурном плане, служили решения партийных съездов. Большое внимание отводилось развитию социально-экономического развития сельского хозяйства. В первую очередь государство пыталось усилить его материально-техническую базу, снабдить колхозы и совхозы нашего края техникой. Если в 1970 году сельскохозяйственное производство Каракалпакстана располагало 8,9 тыс. тракторов, то в 1980 году – 15,1 тыс., хлопкоуборочными машинами соответственно 2290 и 3269, грузовыми автомобилями 2,6 тыс. и 4,2 тыс[7].

Таким образом, к середине 70-х годов в Каракалпакской АССР функционирует 12 специализированных рисоводческих совхозов[8]. Среди них были совхозы: им. Чапаева и «Раушан» в Кунградском районе; им. XXII партсъезда, Алтынкуль, Устюрт — 2 в Ленинабадском (ныне Канлыккольский – авт.) районе; им. 50-летия ВЛКСМ в Нукусском районе; «Октябрь» и «Майжап» в Чимбайском районе; «Маданият» и «Караузьяк» в Караузьякском районе; им. Фрунзе и «Совет Узбекистаны» в Тахтакупырском районе с общей посевной площадью в 40,5 тыс гектаров.

Стремительно сокращались посевы продовольственных культур, ограничивались размеры личных приусадебных участков сельчан. Продолжалось освоение новых земель под рисовый комплекс Каракалпакстана. В 1974 году хозяйства Каракалпакстана продали государству 120 тыс. тонн риса-сырца, или в семь с лишним раз больше по сравнению с 1966 годом. При этом посевная площадь риса в 1965 году составила 13,6 тыс. га, а в 1974 году она составила 35,6 тыс. га[9].

В целом, монокультурная ориентация сельскохозяйственной отрасли региона привела к тому, что он превратился из аграрно-производящего в потребляющий. В республику стали ввозить не только зерновые, но даже картофель и некоторые виды овощей и фруктов. Бесконтрольное использование вод Амударьи и Сырдарьи привело к глобальному изменению водостока: если среднегодовой сток последних в Аральское море в 1961-1970 гг. составляло 42,9 кубокилометров, то в начале 1980-х годов он уменьшился до 4,2 кубокилометра[10]. Это стало одной из главных причин трагедии Аральского моря. Амударья в своем нижнем течении полностью высохла, а дельта ее превратилась в засоленную пустыню. Драгоценная в условиях аридной природной среды вода превратилась в экстенсивной нерыночной экономике почти в бесплатный ресурс. Тысячи ее кубометров, растекались по многочисленным ирригационным сооружениям, заливая хлопковые и рисовые поля, не столько орошая их, сколько покрывая коркой выпариваемой соли.

Литературы

1. ЦГА РК, ф. Р-551, оп.182, д.436, л.56.
2. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. за 50 лет. Т. 5. 1962-1965 гг. — М.: Политиздат, 1968. С.606-608.
3. Правда Востока, 18 январь 1957 год, №16 (10076).
4. Таджиева Р. Из истории развития рисоводства в Каракалпакской АССР // Вестник ККФ АН УзССР, 1990, №2. С.126.
5. Каракалпакстан жана тарийхи. – Нукус, 2003. 306-б.
6. О истории формирования данного управления мы остановимся более подробно в следующих наших исследованиях.
7. Сейдаметова Г.У. Состояние сельского хозяйства Каракалпакстана на рубеже 1970-1980-х годов // Вестник ККОАНРУз., 2023, # 3, с 81-85
8. Палванов Дж. Рисовый комплекс Каракалпакии. Нукус, 1977, с.33.
9. Народное хозяйство ККАССР за 60 лет. Н., 1984, с.40.
10. Джумашев А. Сотрудничество Центральной Азии в решении проблем Арала: история и современность. / Новый Узбекистан и региональное партнерство в Центральной Азии (к 30-летию Независимости Узбекистана и государств Центральной Азии). Материалы международной научно-практической конференции (18 октября 2021 г., г.Ташкент). Ташкент, 2022, с.175-179.

SHO‘ROLAR DAVLATINING IJTIMOIIY-IQTISODIY SOHADAGI QATAG‘ON SIYOSATI VA UNING OQIBATLARI XUSUSIDA (JIZZAX VILOYATI MISOLIDA)

Majidov Akbar Fayzullayevich
Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Majidov Anvar
Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.013>

Annotatsiya. Ushbu maqolada mualliflarning 1918-1940 yillarda Sovet hokimiyati jazo organlarining O‘zbekiston SSRda ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda o‘tkazgan qatag‘on siyosati haqidagi izlanishlari Jizzax viloyati misolida ochiqdangan. Shuningdek, maqolada ijtimoiy qatag‘onlarning milliy, diniy qadriyatlarini cheklash, madaniy merosni yo‘q qilish, senzura va boshqa shakllarda, iqtisodiy qatag‘onlar esasliq, majburiy to‘lovlar, iqtisodiy faoliyatni cheklashva boshqa shakllarda amalga oshirilganligi xususidagi tarixiy faktlar bir qancha ilmiy adabiyotlar, manbalar asosida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: sotsializm, Sho‘ro tuzumi, kolxozlashtirish, Stalin, “aksilinqilobchi”, NKVD, qatag‘on, bolshevik, Jizzax, Prezident.

О РЕПРЕССИИ СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯХ (НА ПРИМЕРЕ ДЖИЗАКСКОЙ ОБЛАСТИ)

Меджидов Акбар Файзуллаевич
преподаватель Джизакского государственного педагогического университета.

Меджидов Анвар
преподаватель Джизакского государственного педагогического университета.

Аннотация. В данной статье на примере Джизакской области раскрываются исследования авторов о репрессивной политике, проводимой карательными органами советской власти в социально-экономической сфере в Узбекской ССР в 1918-1940 годах. Также в статье содержится ряд исторических фактов о том, что социальные репрессии проводились в форме ограничения национальных и религиозных ценностей, уничтожения культурного наследия, цензуры и других формах, а экономические репрессии проводились в форме налоги, обязательные платежи, ограничения экономической деятельности и другие формы будут освещены на основе научной литературы и источников.

Ключевые слова: социализм, советский строй, колхоз, Сталин, «контрреволюционер», НКВД, репрессии, большевик, Джизак, Президент.

ON THE POLICY OF REPRESSION OF THE SOVIET STATE IN THE SOCIO-ECONOMIC FIELD AND ITS CONSEQUENCES (THE EXAMPLE OF JIZZAK REGION)

Majidov Akbar Fayzullayevich
teacher of Jizzakh State Pedagogical University

Majidov Anvar
teacher of Jizzakh State Pedagogical University

Annotation. This article reveals the authors' research on the repressive policies pursued by the punitive bodies of the Soviet government in the socio-economic sphere in the Uzbek SSR

in 1918-1940 using the example of the Jizzakh region. The article also highlights historical facts concerning the restriction of national and religious values, the destruction of cultural heritage, censorship and other forms, as well as economic repression in the form of taxes, mandatory payments, restrictions on economic activity and other forms. based on a range of scientific literature and sources.

Key words: socialism, Soviet system, collective farm, Stalin, "counter-revolutionary", NKVD, repression, Bolshevik, Jizzakh, President.

KIRISH. Bugungi kunda Vatanimiz istiqloli, xalqimizning ozodligi va erkinligi, kelajak avlodlarning tinch va farovon hayotini ta'minlash yo'lida mardona kurash olib borib aziz jonlarini fido qilgan, mustabid tuzum davrida qatag'on qilingan yurtdoshlarimizni tarixini o'rganish asosiy vazifalarimizdan biridir. Sovet davri tarixining eng mudhish voqealaridan biri 1920-40 yillarda xalqqa qarshi olib borilgan qatag'on siyosati bo'lib, uning sabablari va oqibatlarini xolisona yoritish, qatag'on qurbonlari xotirasini tiklash masalasi hukumatimiz tomonidan olib borilayotgan davlat siyosatining asosiy mazmunini tashkil qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Sovet hokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirgan qatag'on siyosati va uning oqibatlari xususida (Jizzax viloyati misolida) alohida mavzu sifatida o'rganilmagan. Mustaqillik yillarida yaratilgan asarlar va tadqiqotlarda, jumladan, "O'zbekistonning yangi tarixi" [1] kitobida, A.Asqarovning "O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi" [2], mualliflar Q.Usmonov., M.Sodiqovlarning "O'zbekiston tarixi (1917-1991-yillar)" kitobida [3], A.A.Toyirovning "O'zbekistonda sovet hokimiyatining qatag'on siyosati (Samarqand viloyati misolida, 1918-1938 yy.)" [4], F.Boboevning "O'rta Osiyoda sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat tarixi (1925-1935 yillar)" [5] nomli monografiyasida o'rganilayotgan viloyatda o'sha davrda hukm surgan muammo va ziddiyatlar haqida ozmi-ko'pmi, biz uchun qimmatli ma'lumotlar mavjud. Va shuningdek, o'rganilayotgan davrga oid arxiv, gazeta va jurnal materiallari tadqiqotning manbaviy asosi bo'lib xizmat qildi. Sho'rolar hokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirgan qatag'onlik siyosatini (Jizzax viloyati misolida) ochiqlash, unga oid mavjud manbalarni o'rganish, jumladan ushbu maqolani asoslash jarayonida sinxron usul, qiyosiy tarixiy usul, tarkibiy tahlil kabi usul kabi usullardan foydalanildi.

Yurtimizda qatag'on qurbonlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida amalga oshirilgan dastlabki ezgu ishlar qatoriga hech shubhasiz, aytish mumkinki, Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan 1999 yil 12 mayda Sho'ro tuzumi davrida yurt istiqloli va ozodligi yo'lida nohaq ayblanib, turli jazo va tazyiqlarga duchor qilingan vatandoshlarimiz faoliyatlarini o'rganish, xotirasini abadiylashtirish maqsadida e'lon qilingan Farmoyishi [6] va ushbu Farmoyishga muvofiq Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 22 iyuldagi Vatan va halq ozodligi yo'lida qurbon bo'lgan fidoyilar xotirasini abadiylashtirish to'g'risidagi Qarorida [7] belgilangan vazifalar kiradi.

Xususan, Birinchi Prezidentimizning 2000 yilning 12 mayida "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmuasining ochilishi marosimida so'zlagan nutqida tadqiq qilinayotgan mavzuga jiddiy yondashuv aks etgan: "1937-1953 yillarda O'zbekistonda 100 ming kishi qatag'onga uchrab, 13 ming nafari otib tashlanganligi, tarixiy adolatni tiklash, xalqimizning yaqin o'tmishdagi sirligicha qolayotgan sahifalarini to'la ochib berish, undan saboq chiqarish, bugungi kun va kelajak hayotimizga ongli qarashni shakllantirishda alohida o'rin tutadi" [7].

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev raisligida 2021 yil 19 yanvar kuni ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari yuzasidan videosektor yig'ilishi o'tkazilgan edi. Yig'ilishda Prezidentimiz: "Milliy tarixni milliy ruh bilan yaratish kerak. Aks holda uning tarbiyaviy ta'siri bo'lmaydi. Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga o'rgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz

zarur” [8],- deb alohida ta’kidlagan edi.

Natijalar. Darhaqiqat, Turkiston xalqlari doimo o‘z erki uchun xorijiy bosqinchilarga qarshi kurash olib borganlar. Milliy mustaqillik uchun kurash butun Turkistondagi kabi Jizzax viloyatida (o‘rganilayotgan davrda hudud Samarqand viloyati tarkibida bo‘lgan) ham shiddatli tarzda kechgan. 1917 yilgi Oktabr davlat to‘ntarishidan keyin hokimiyatga kelgan bolsheviklar partiyasi o‘zidan oldingi imperiya mustamlakachilaridan ham reaksiyroq ish tutdi. Bolsheviklar mustabid davlat apparatini shakllantirib, ma‘muriy-buyruqbozlik tizimini qurishga kirishdilar [4]. Milliy urf-odatlarining ta‘qib etilishi, inson erki va haq-huquqlarini poymol etilishi hamda boshqa bir qancha omillar keyinchalik butun Turkiston bo‘ylab Sho‘ro tuzumiga qarshi qurolli harakatning avj olishiga sabab bo‘ldi.

Tarixda qaysi bir tuzum yoki jamiyatni olib qaramaylik, uning o‘ziga xosligi va kamchiliklari mavjud. Xuddi shunday holat O‘rta Osiyoda sovet hokimiyati mavjud bo‘lgan davrga ham xosdir [5]. Mustabid tuzum davrida hokimiyatga nisbatan tanqidiy fikrda bo‘lgan har qanday kishi dushman sifatida baholangan, uni jismonan va ma‘nan yo‘q qilish usullari o‘ylab topilgan. Bu kabi xatti-harakatlarga zo‘rlilik bilan o‘rnatilgan tuzumni mustahkamlashga qaratilgan yo‘l sifatida qaralgan. Shunday usullar jamiyatning rivoji uchun xizmat qilmasada, bolsheviklar hokimiyatni egallashda va dastlabki yillardanoq shunday yo‘lni tutdi. Ular amalga oshirmoqchi bo‘lgan rejalarga qarshi chiqqan kishilarga nisbatan siyosiy tus berishdi, natijada ko‘plab vatandoshlarimiz turli nohaq ayblovlar bilan qatag‘on qilindi.

Yaqin tariximizdan bizga ma‘lumki, Sovet hukumatining kollektivlashtirish siyosati tufayli O‘zbekiston SSRda dastlab yo‘qsillarni (dehqonlar, hunarmandlar va barcha mulksizlarni) shirkatlarga tortish, keyin esa kolxozlar tashkil qilib, xususiy mulkchilikka chek qo‘yish maqsadida tegishli yo‘nalishlar bo‘yicha jamoaga birlashtirish boshlab yuborildi [2]. Mulkdorlar, hatto, o‘rtahol dehqon xo‘jaliklarini sinf sifatida quloq qilishlar yo‘qsillarni jipslashishga, jamoa xo‘jaliklarida birgalashib ishlashga olib keldi.

Xususan, VKP (b) MQning 1929 yilgi noyabr plenumi jamoalashtirish sur‘atlarini haddan tashqari kuchaytirish, unga ommaviy tus berishdan iborat aniq vazifani qo‘ydi. 1929 yil 27 dekabrda agrar markschilar konferensiyasida so‘zga chiqqan Stalin “yoppasiga jamoalashtirish asosida quloqlarni sinf sifatida tugatish” shiorini e‘lon qildi.

Ommaviy “quloqlashtirish” aholining mulkdor qatlamiga nisbatan zulm va zo‘ravonlikka aylanib ketdi. 2000 yil nashr etilgan “O‘zbekistonning yangi tarixi” kitobida Zarafshon viloyatidagi “kolxozlashtirish faollari”ning Stalinga yo‘llagan xati o‘rin olgan. Maktubda shunday jumlar bor: “Biz quloqlar va boylarga nisbatan zamonaviy siyosatning barcha qoidalari asosida muomala qilmoqdamiz, faqat chorva mollari, go‘sht, asboblarni emas, balki urug‘lik, oziq-ovqat va qolgan mol-mulkni ham olib qo‘ymoqdamiz. Onasi qanday tuqqan bo‘lsa, o‘shanday holda qoldirmoqdamiz” [1].

Muhokama. Arxiv materiallaridan anglashiladiki, Sovet hukumati vakillari mafkuradan chetga chiqib belgilangan vazifalarni bajarmayotgan insonlarga turli bahonalar bilan “quloq”, “xalq dushmani” nomini qo‘yishga ham bordilar. Chunonchi, Jizzax vohasi Zomin hududidagi Achchi qishloq sovetiga qarashli Beshkubi qishlog‘ida yashovchi Osan Botirov qishlog‘ida chakana savdogarlik bilan shug‘ullangani uchun, bo‘rttirilib u kolxozda ishlamayapti, kimlar bilandir aloqa qilyapti, “xalq dushmani” deb mazkur shaxsga nisbatan tazyiq oshiriladi.

Yana gazeta-arxiv materiallariga e‘tibor qaratamiz: Zomin tumani “Kolxoz g‘alabasi” gazetasining 1935 yil yanvar sonida “Jinoyatchi qishloq vakili” maqolasi e‘lon qilinadi. Unda Beshbuloq daha Bozaxona qishloq vakili Hazratqulov yakka xo‘jaliklarni “Sen quloq bo‘lding!” bahonasida qo‘rqitib pora olganligi, bermaganlar esa qishloqlardan ketishga majbur bo‘layotganligi aytiladi. Masalan, ushbu qishloq fuqarosi Sobirov Farmon Shamurzoqovdan 3 pud bug‘doy, 3 pud arpa, 6 pud g‘allani “urug‘lik” deb o‘zlashtirib olib qo‘yadi. Bundan

tashqari, bir necha quloqlardan “seni quloqlikdan oqlayman”, -deb 500 so‘m pul undirishga erishadi. Qizig‘i shundaki, mazkur maqolada Daha soveti raisi Mirzayorov bu insonning kirdikorlarini bilsa-da, lekin ahamiyat bermaganligi ham yoritib o‘tiladi [9].

Yana e‘tiborimizni tarixiy faktlarga qaratsak: “Orif Olimjonov-1989 yil tug‘ilgan, Jizzax shahridan, VKP (b) sobiq a‘zosi, xizmatchi, bir qator mas‘ul lavozimlarda ishlab kelgan, Toshkent shahrida yashagan, OGPU kollegiyasi uni 1932 yil 14 oktabrda otuvga hukm qilgan, so‘ngra jazo 10 yil muddatli mehnat tuzatuv lageri bilan almashtirilgan, mahbus jazoni Slovenskiy lagerida o‘tagan. NKVDning Leningrad oblasti boshqarmasining maxsus “uchligi” tomonidan 1937 yil 9 oktabrda otuvga hukm qilingan. 1937 yil 27 oktabrda Kareliya ASSR Sandarmox qatlgohida otilgan” [12].

“Muhammadjon Fayzulin-1902 yili tug‘ilgan, Jizzax shahridan, o‘zbek, partiyasiz, Jizzax shahridagi 6-son maktabining sobiq o‘qituvchisi, kooperativ tashkiloti xizmatchisi, OGPU kollegiyasi 1932 yil 14 oktabrda RSFSR Jinoyat kodeksining 58-2-4-moddasi bo‘yicha 10 yil mehnat tuzatuv lageriga hukm qilingan, jazoni Slovenskiy lagerida o‘tagan. NKVD Leningrad oblast boshqarmasi maxsus “uchligi” 1937 yil 9 oktabrda oliy jazoga hukm qilgan, Kareliya ASSRdagi Sandarmox qatlgohida 1937 yil 27 oktabrda otilgan” [12].

Ta‘kidlagan bo‘lardik, Sovet hokimiyatining siyosiy va ma‘naviy sohadagi zo‘ravonlik siyosati iqtisodiy va ijtimoiy sohalardagi zo‘ravonlik siyosati bilan chambarchas bog‘liq edi. Birgina ijtimoiy soha misolida masalaga yondashilsa, sinfiy kurash mulkdorlarni va ulamolarni sinfiy dushman sifatida tugatishda hamda diniy ateizm siyosati ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Sovet hokimiyati tomonidan diniy urf-odatlar doimiy ravishda ta‘qib ostiga olinishi fuqarolarning noroziligiga sabab bo‘lgan. Ushbu norozilik nafaqat islom diniga e‘tiqod qiluvchilar, balki, turli dinga e‘tiqod qiluvchi fuqarolar orasida ham yuz bergan edi.. Masalan, Samarqand shahrida yashovchi bir guruh fuqarolar yahudiylar sinagogi o‘rniga maktab qurilishiga norozilik bildirgan bo‘lsalar, Mirzacho‘l tumaniga chegara tumandagi fuqarolar diniy urf-odatlarga e‘tiqod qilishga ruxsat berishmayotganligi uchun o‘z noroziliklarini bildirishgan. Ammo ma‘muriyat bu noroziliklarni rad etgan [10]. Manbalarda sovet hokimiyati uchun “sinfiy dushman” hisoblangan ulamolarning har bir viloyat, har bir tuman bo‘yicha ro‘yxatlari berilgan [4].

Sovet hokimiyatining mulkdorlar va ulamolarga qarshi qatag‘on siyosati bir tomondan sovet mafkurasi va iqtisodiy tuzumini qarar toptirishga qaratilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan ularning mol-mulkini davlat hisobiga undirilishiga, uchinchi jihatdan esa sovet tuzumiga qarshi fikrlaydigan har qanday mustaqil fikr egasidan qutulish maqsadiga yo‘naltirilgan edi.

Ma‘lumki, Jizzax vohasi ham o‘lkamizning boshqa joylari kabi qulay iqlimli, unumdor yerlarga boy bo‘lganligi uchun aholi chorvachilik, dehqonchilik va sug‘orma dehqonchilikda ham katta tajribaga ega edi. Biroq sovet hokimiyati bu omilni mutlaqo hisobga olmadi, qishloq xo‘jaligini markaz uchun xom ashyo manbasi yetishtirishga ixtisoslashtirdi. Bu siyosatni amalga oshirish uchun eng avvalo kolxozlar tuzish orqali yer-suvni davlat mulkiga aylantirish va qishloq xo‘jaligida davlat monopoliyasini tashkil etishga e‘tibor qaratildi. Faqat shunday harakat orqali sovet hokimiyati o‘z rejalarini vohada bemalol amalga oshira olishi mumkin edi.

Sho‘ro hokimiyati yer-suv egalarini sinfiy dushman sifatida ayblab, ularning mulkini g‘ayriqonuniy ravishda tortib ola boshladi. Bu yerlarda jamoa xo‘jaliklarini tashkil etish orqali ularni o‘z tasarrufiga olishga kirishdi. Jamoa xo‘jaligi deb yuritilgan bu xo‘jaliklar aslida davlatga xizmat qiluvchi xo‘jaliklar bo‘lib, nomigagina jamoaniki edi, xolos. Bu xo‘jaliklar moddiy manfaatdorlikni ta‘minlay olmas, xo‘jalik yuritishda esa mustaqillikka ega emas edi. Kolxozlashtirish yerni xalqniki deb e‘lon qilish orqali aslida uning qo‘lidan tortib olish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini davlat nazoratiga olish uchun o‘ylab topilgan bir bahona edi [11].

Totalitar sovet tuzumi bedodligi va zulmining haddan ziyod kuchayib borishi nafaqat

yurtparvar milliy kadrlar, fidoyi ziyolilarning hayot tarzini, qismatini zavol toptirib qolmasdan, shu bilan birga millionlab fuqarolarning oddiy insoniy qadr-qimmatini, or-nomusi hayosizlarcha tahqirlandi. G‘addor tuzum zulmkorlari o‘z g‘ayriqonuniy xatti-harakatlarini avj oldirib borarkanlar, bunda har bir insonning yurish-turishi, kundalik mashg‘uloti, muomalasidan tortib to uning qanday tafakkur yuritishigacha bo‘lgan hamma jarayonlarni o‘z nazorati ostiga olishga intilganlar [3]. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad esa insonlar erki, irodasini jilovlash, uni muayyan chegara doirasida ushlab turish va shu yo‘l bilan badkirdor tuzum sha‘niga dog‘ tushirmaslik, uning soxta obro‘-nufuzini asrash, avaylash edi.

Xullas, ko‘rib o‘tilayotgan yillarda mustamlaka siyosatini ko‘klarga ko‘tarishga harakat qiladigan, qatag‘on apparatini ishga solishga imkon beradigan mudhish tuzum shakllandiki, bu narsa respublikaning boshqa hududlari kabi Jizzax vohasida ham o‘ziga xos tarzda amalga oshirilib borildi. Mazkur hududda ham davlat xo‘jaliklarida ishlagan, partiya tashkilotlarida faoliyat yuritgan fidoyi xodimlar arzimagan ayblovlar bilan partiyadan o‘chirilib, ishdan haydalgan.

Sho‘rolar davlati e‘lon qilgan “sotsialistik insonparvarlik”, adolat haqidagi g‘oyalar bilan haqiqiy voqelik o‘rtasida katta ziddiyatlar mavjud edi. Bu hol milliy ma‘naviy hayotning asl mohiyatini noto‘g‘ri tushunish va ko‘p asrlik ma‘naviy qadriyatlarni yo‘q qilishga urinish bilan ifodalanadi. Jarayon, qatag‘onlik xatti-harakatlari ostida ayniqsa kuchayib borganligini yuqoridagi dalillar ham tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekistonning yangi tarixi. II jild. Toshkent: 2000, 351-b.
2. Asqarov A. O‘zbek xalqining kelib chiqish tarixi. Toshkent: “O‘zbekiston”, 2015.532-533-betlar.
3. Usmonov Q., Sodiqov M. O‘zbekiston tarixi (1917-1991-yillar). Toshkent: “Sharq”, 2010.
4. Toyirov A.A. O‘zbekistonda sovet hokimiyatining qatag‘on siyosati (Samarqand viloyati misolida, 1918-1938-yy.). T.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. Samarqand: 2007.31-b.
5. Boboev F. O‘rta Osiyoda sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat tarixi (1925-1935 yillar). Toshkent: “Fan”, 2024, 15-b.
6. “O‘zbekiston ovozi”, 1999 yil 13 may.
7. Xalq xotirasi oldida bosh egamiz. Hujjatlar, ma‘ruzalar, xotiralar, xatlar. Toshkent: “Sharq”, 2001.6-7-8-betlar.
8. Biz yaratayotgan yangi O‘zbekistonning mafkurasini ezgulik, odamiylik, gumanizm g‘oyasi bo‘ladi - Shavkat Mirziyoev // <https://xs.uz>.
9. “Barcha vazifalarni hal etaturg‘an siyosiy ma‘raka”. Zomin “Kolxoz g‘alabasi” gazetasi. 1935 yil 2 fevral soni.
10. O‘zR MDA, R-86-jamg‘arma, 10-ro‘yxat, 1500-yig‘ma jild, 6-varaq.
11. Shamsutdinov R. O‘zbekistonda sovetlarning quloqlashtirish siyosati va uning fojiali oqibatlarini. Toshkent: “Sharq”, 273-275-betlar.
12. Xolmirzaev E. O‘zbekistonlik siyosiy mahbuslarning GULAG lagerlaridagi hayotiga doir // O‘zbekistonda sovet davlatining qatag‘on siyosati: kelib chiqishi sabablari va fojiali oqibatlarini. Ilmiy maqolalar to‘plami. Toshkent: 2012, 160-161-betlar.
13. “Qatag‘on qurbonlarining merosini yanada chuqur o‘rganish va ular xotirasini abadiylashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 8 oktabrdagi F-5598-son farmoyishi // <https://lex.uz/docs/5041012>.

O'ZBEKISTONDA SANOAT KADRLAR TARKIBINI SHAKLLANTIRISH VA KORXONALARNI ISHCHILAR BILANTA'MINLASH MUAMMOLARI: TARIXIY TAHLIL VA NATIJALAR (JANUBIY VILOYATLAR MISOLIDA)

*Mamatqulov Bekzod Sherozovich,
PhD, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.014>*

Annotatsiya. O'zbekistonda sanoat sohasi ishchilari tarkibini shakllantirish va korxonalarni kadrlar bilan ta'minlash masalasi, sanoat sohasi kadrlari tayyorlash jarayonidagi ziddiyatli holatlar ilmiy manbalar asosida tarixiy tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Sanoat, fabrika, zavod, xotin-qizlar, gaz, kimyo, og'ir sanoat, yengil sanoat, qurilish materiallari, elektr stansiyalar, un zavodlari, oziq-ovqat. to'qimachilik, kadrlar siyosati, kon sanoati.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КАДРОВОГО СОСТАВА ОТРАСЛИ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ РАБОТНОЙ В УЗБЕКИСТАНЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ (В СЛУЧАЕ ЮЖНЫХ РЕГИОНОВ)

*Маматкулов Бекзод Шерозович,
PhD, Университет экономики и педагогики*

Аннотация. Исторически на основе научных источников анализируются вопросы формирования структуры промышленных рабочих в Узбекистане и обеспечения предприятий кадрами, конфликтные ситуации в процессе подготовки промышленных кадров.

Ключевые слова: Промышленность, фабрика, завод, женщины, газ, химия, тяжелая промышленность, легкая промышленность, стройматериалы, электростанции, мукомольные заводы, пищевая промышленность. текстильная промышленность, кадровая политика, горнодобывающая промышленность.

PROBLEMS OF FORMATION OF THE INDUSTRY STAFF COMPOSITION AND SUPPLY OF ENTERPRISES WITH WORKERS IN UZBEKISTAN: HISTORICAL ANALYSIS AND RESULTS (IN THE CASE OF SOUTHERN REGIONS)

*Mamatqulov Bekzod Sherozovich,
PhD, University of Economics and Pedagogy*

Abstract. The issue of forming the structure of industrial workers in Uzbekistan and providing enterprises with personnel, conflicting situations in the process of training industrial personnel are analyzed historically on the basis of scientific sources.

Key words: Industry, factory, plant, women, gas, chemistry, heavy industry, light industry, building materials, power stations, flour factories, food. textile, personnel policy, mining industry.

O'zbekistonda so'nggi yillarda iqtisodiy islohotlar tufayli mamlakat sanoat ishlab chiqarish tizimida tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirilib, zamonaviy sanoat taraqqiyoti uchun keng yo'l ochildi. Iqtisodiy hayotni demokratlashtirish, soha siyosiy tizimida tub o'zgarishlar yasash, boshqarishda yangi shaklni tashkil etish va sanoat korxonalariga egalik qilishning turli shakllarini tarkib toptirish, soha kadrlarini tayyorlash borasida qator muvaffaqiyatlar qo'lga kiritilmoqda. Hozirgi kunda qo'yilayotgan murakkab vazifalarning ijobiy hal etilishi ko'p

jihtadan uning tarixiga ham bog‘liq hisoblanadi. Jamiyat va davlat taraqqiyotini belgilovchi asosiy omillardan biri kadrlar masalasidir. Barcha sohalar faoliyatini yo‘lga qo‘yishda va rivojlantirishda kuchli ta’sir ko‘rsatadigan omillardan biri ham kadrlardir.

Sovet davlati hokimiyatining dastlabki yillarida sanoat sohasi kadrlarini tayyorlash masalasi eng muammoli vazifalardan biri hisoblandi. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi va tabiiy resurslarni o‘zlashtirish bilan bog‘liq sanoat korxonalarini soni ortib borishi natijasida ularni kadrlar bilan ta‘minlashda qiyinchiliklarga duch kelindi. Ayniqsa, kadrlar orasida mahalliy millat vakillari kamchilik edi. Bu esa Rossiyadan sanoat kadrlarining O‘rta Osiyo sanoat korxonalariga oqib kelishiga keng yo‘l ochdi. Muhandis-texnik ziyolilar orasida mahalliy millat vakillari bor yo‘g‘i 1 foizni tashkil etdi.

Professor O.Jo‘raqulov mustaqillik yillarida O‘zbekistonda sovet davri sanoati tarixi, kadrlar siyosati mavzusi yuzasidan bir qancha risola va monografiyalari e‘lon qildi, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari sanoat tarixini mukammal o‘rgandi.

O.Jo‘raqulov “Qashqadaryo sanoat tarixi” nomli risolasida Qashqadaryo viloyatida o‘tgan asrning 20-40-yillarda sanoat sohasida amalga oshirilgan ishlar yangi nazariy metodologiyaga asoslangan holda bayon etilib, asosiy e‘tibor mayda kustar sanoati faoliyatini tahlil etishga qaratiladi [1, 11].

Sovet davri sanoat sohasini kadrlar bilan taminlash masalasi hukmron kommunistik partiya manfaatlariga muvofiq amalga oshirilib, bu jarayon ziddiyatli xususiyatga ega bo‘ldi. Mamlakat miqyosida industrilashtirish sur‘atining yuqoriligi ishchi va injener texnik xodimlarining son jihatidan yil davomida ko‘payib borishiga imkon yaratdi. 1922-yil O‘zbekistonda sanoat sohasida 7555 nafar ishchi faoliyat olib borgan bo‘lsa, 1939-yilga kelib ular soni 122,2 ming nafarga yetdi. Ishchilarning miqdor jihatidan o‘shishi, uning sifat darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Sanoat korxonalarini barpo etish, kadrlar siyosatida rivojlantirishning ekstensiv yo‘li tanlanib, ishlab chiqarish kuchlarining joylashtirilishda mintaqaviy xususiyatlar hisobga olinmadi.

Ishchilar safini to‘ldirishning asosiy manbalari ishsizlar, dehqonlar, uy bekalari hamda markaziy hududlardan yuborilgan aholi bo‘ldi. Sanoat korxonalarining ko‘pchiligi o‘z faoliyatini to‘xtatdi. Natijada 1923-yilda O‘zbekistonda sanoat ishchilari soni 11,716 nafar kishidan 1926-yil 10,800 nafarga tushdi. O‘zbekistonda 1926-yil 27,8 ming nafar kishi ishsizlik bo‘yicha ro‘yxatga olingan bo‘lsa, 1930-yil ular soni 54000 nafar kishi bo‘ldi [2, 11].

O‘zbekistonda sanoat ishchilarini shakllantirishda qo‘shni respublikalardan ishchi kuchlarining oqib kelishi ham kuchli ta’sir ko‘rsatdi. 1926-1940-yillarda O‘zbekiston aholisi yangi ko‘chib kelganlar hisobiga 750 ming kishiga ko‘paydi. Markaziy shaharlardan O‘zbekistonga yuborilgan ishchi va xizmatchilarga bir qator imtiyozlar belgilandi. Ularnig maoshlariga 10 foizlik ustama haq to‘lanib, turar-joy, mehnat ta’tillari, oziq - ovqat va sanoat mahsulotlari bilan ta‘minlashda ham imtiyozlar berildi. O‘zbekistonda chekka hududlardan mutaxassislarni jalb etish ishiga davlat tomonidan anchagina mablag‘ sarflandi. Ular asosan iqtisodchi, injener, hisobchi, korxon boshlig‘i lavozimlariga qo‘yilib, ularga 150 rubldan 400 rublgacha maosh belgilandi [3, 87].

Markaziy hududlardan O‘rta Osiyoga aholini ishga yuborishdan asosiy maqsad faqat iqtisodiy masalalar bilan bog‘liq bo‘lmay, balki o‘ziga xos siyosiy maqsadlar ham mavjud edi. Xolbuki, O‘zbekistonning o‘zida malakali ishchilarni tayyorlash yuzasidan zarur choratadbirlar keng miqyosda olib borilsa, bu sohaga sarflangan mablag‘ ancha tejalgan bo‘lar edi.

Sanoat korxonalarini asosan Toshkent, Farg‘ona va Samarqand viloyatlarida joylashtirilganligi sababli, ishchilar soni ham mazkur viloyatlarda ko‘p bo‘ldi. O‘zbekistonda ishchilarning asosiy qismi Toshkent viloyati hissasiga to‘g‘ri keldi. 1934-yil respublika bo‘yicha 54694 nafar ishchidan 22985 nafari mazkur viloyatda edi. Qashqadaryo viloyatida O‘zbekistondagi jami sanoat ishchilarining faqat 2,3 foizi faoliyat olib bordi. Bu ko‘rsatkich Surxondaryoda 1,5 foiz, Xorazmda 2,4 foizni tashkil qildi. O‘zbekistonning boshqa viloyatlarida sanoat ishchilari

soni ko'payib bordi. Masalan, 1923-yil Andijon viloyatida sanoat ishchilari soni 397 nafardan 1934-yil 2691 nafarga, Qo'qonda 757 nafardan 4464 nafarga, Namanganda 310 nafardan 5300 nafarga ko'paydi [4, 65].

Sovet davlatida ko'p yillar davomida mahalliy millat vakillarini ishlab chiqarishga jalb etish, ular malakasini oshirish ishiga ikkinchi darajali vazifalardan biri sifatida qarab kelindi. Mahalliy millat vakillari asosan kam malaka talab etiladigan ishlarga qo'yildi.

Mahalliy millat vakillari salmog'i turli viloyatlar hamda sanoatning turli tarmoqlari bo'yicha tahlil etilganda ko'rsatkichlar turlicha namoyon bo'ldi. Masalan, 1928-1934-yilgacha O'zbekiston neft sanoatida mahalliy millat vakillarining salmog'i 39,6 foizdan 56,1 foizga, paxta tozalash zavodlarida 68,9 foizdan 72,8 foizga ortganligi kuzatiladi. Ammo, sanoat korxonalarining ba'zilarida aksincha holat ro'y berdi. Jumladan, 1928-yili to'qimachilik sanoatida mahalliy millatga mansub ishchilar 70,5 foizni tashkil etgan bo'lsa, unda o'zbek ishchilari salmog'i 49,8 foiz bo'ldi [5, 134].

Toshkentda sanoat ishchilarining moddiy ahvoli masalasida ham muammolar mavjud edi. Ishchilarning ish haqlari normadan past bo'lishi bilan birga o'z vaqtida to'lanmadi. Tog'-kon sanoat ishchilarining oziq-ovqat iste'mol darajasining nochorligi, og'ir mehnat, yashash va ishlash uchun yetarli shart-sharoitlarning mavjud bo'lmaganligi tufayli shtatlar kadrlar bilan to'la ta'minlanmadi. Arxiv materiallardagi raqamlar shundan dalolat beradiki, mehnat muhofazasi va texnik xavfsizlik talab darajasida bo'lmadi. Masalan, signalizatsiya uchun ajratilgan 11960 rubldan 10087 rubli o'zlashtirildi. Zavodlarda ventilatsiya umuman o'rnatilmadi.

Z.Mirzayev, E.Qobulovning "Surxondaryoda paxtachilik va Termiz paxta tozalash zavodi tarixi" nomli risolasida Surxondaryo viloyatidagi Termiz paxta tozalash zavodida 1926-1927-yillarda paxta tozalash zavodi yangi press mashinalari bilan jihozlanganligi, bu zavodning quvvatini bir muncha oshirgan bo'lsada, lekin mazkur zavodda kamchilik va muammolar ko'pligi alohida ta'kidlanadi. O'sha davrlarda zavodda ishlagan Xolliyev Qurt bobo zavoddagi ahvol haqida shunday hikoya qiladi: "1927-yillarda ham zavodda yetakchi ishni bug' mashinasi bajarar edi. Bug' mashinasini yurgizish uchun 15 kishi lo'x urar edi, o'rilgan lo'xlar 8 aravada olib kelinardi. Har bir arava lo'x uchun 1 so'm berilardi. O'sha davrlarda men bilan birga zavodga lo'x tashigan aravakashlar: Qurt Maxsum, Jo'ra Maxsum, Cho'pon Xoliq, Hayit Imomqul, Allayor va Jo'ra Qora. Lo'x o'radiganlar asosan kunda yollanib ishlaydigan kishilar edi. Zavoddagi ishlar o'sha davrda ham qo'l kuchlari hisobiga bajarilardi. Fozil, Bobo Ochil, Avaz Sharip va boshqa men yaxshi taniydigan kishilar zavodda ishlardi" [6, 144].

Ishchilarning maishiy turmush sharoitlarining og'irligi, mehnat muhofazasining to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi kabi sabablar tufayli kadrlar qo'nimsizligi juda yuqori bo'ldi. 1931-yilda respublika sanoat korxonalarida 14365 nafar kishi ishga qabul qilingan bo'lsa, 11882 nafari ishdan bo'shatildi.

Bu kabi holatlarga sovet davri adabiyotlarida quyidagicha izoh beriladi: "... ishchilar sinfining moddiy va madaniy darajasini oshirishga yetarli e'tibor qilinmasdan ixtisosli va ixtisosiz ishchilarga ham bir xilda ish haqi to'lanmadi berardi. Masalan, Toshkentdagi 5-sonli ko'n zavodida shunday hodisa ro'y berganki, qora ishchi oyiga 20-25 so'mdan ishlagan holda, ishlab chiqarish tajribasiga ega bo'lgan instruktor yoki sex boshlig'i faqat 150-175 so'm ish haqi olgan. Mehnatga haq to'lashning noto'g'ri uyushtirilishi natijasida ishchilarni ma'muriy-texnik ishlariga ko'tarish o'zi bo'larchilikka tashlab qo'yilgan". Masalan, 1933-yilning birinchi kvartalida Quvasoy elektr stansiyasiga 355 kishi ishga kelgan bo'lsa, 843 kishi ishdan ketdi. Natijada shu yili mazkur tashkilotlarda qurilish-montaj ishlarining tannarxi 21 foizga oshdi. [7, 46].

1923-yilda Turkistonda 11 ta hunar-texnika maktablari bo'lib, ularda 865 ta o'quvchi tahsil oldi. Shu yili o'lkada 19 ta hunar texnika kurslarida 1379 nafar tinglovchi qatnashdi.

Texnikumlarda 827 nafar kishi o‘qidi.

1926-yil O‘zbekistonda 10 fabrika-zavod ta’limi maktabida 738 nafar o‘quvchi, 3 ta hunar-texnika maktabida 176 nafar kishi o‘qidi.

1925-1926-yilda hunar-texnika ta’limi uchun O‘zbekistonda 1 mln 230 ming rubl ajratildi. Ammo bu turdagi ta’lim muassasalarining moddiy-texnika bazasi nochor bo‘lib, o‘quv xonalari yaxshi jihozlanmadi. Ularda pedagog kadrlar yetishmadi.

Sovet davlati ishchilari orasida hukmron mafkura g‘oyalarini keng targ‘ib etish maqsadida partiya maorifi ishini jonlantirishga harakat qilindi. Masalan, 1927-yili birgina Toshkentning Markaziy, Qizil Sharq, Birinchi may tumanlaridagi korxonalarda 158 ta siyosiy maktab ochilib, ularda 3450 tinglovchi ishtirok etdi.

Ishchilarga yaratilgan maishiy-turmush sharoitlarining nochorligi, mehnat intizomining sustligi, ishchilarning ish faoliyatini tashkil etishdagi kamchiliklar, ishchi va xodimlar o‘rtasida sababsiz ishga kelmaslikning ko‘payishi hamda o‘z xohishiga ko‘ra ishni tashlab ketishga sabab bo‘ldi. 1929-yil O‘zbekistondagi paxta tozalash zavodlarining mehnat intizomi tekshirilganda, ko‘plab salbiy holatlar aniqlandi. Masalan, korxonaga navbatchilikka qo‘yilgan ishchilar o‘z ish joylarini bemalol tark etib, bu holda zavod ma’muriyatini umuman ogohlantirmaslik hollari aniqlandi. Davlat mulkini talon-taroj qilish, ish joyiga spirtli ichimlik iste’mol qilgan holda kelish odatiy hol hisoblandi. Mehnat intizomini yaxshilash yuzasidan korxonalar ma’muriyati deyarli hech bir chora-tadbirlar ko‘rmaganlar.

Ishchilar orasida “sarkorlar” alohida mavqega ega edi. Sarkor – bu zavodning sobiq xo‘jayinlari tomonidan tayinlangan kishilar. Zavod egalari ishchilar bilan sarkorlar orqali aloqa olib bordi. Zavodlar natsionalizatsiya qilingandan keyin ham, sarkorlar ishlashda davom etib, ular ishchilarning ish haqlarini o‘z foydalari uchun ishlashga majbur etdi. Sovet paxta tozalash zavodlarida ham sarkorlar yashirin ravishda o‘z faoliyatlarini davom ettirdi. Bunday holat Samarqand 66, Fedchenko 20, Qo‘qonqishloq 6 paxta tozalash zavodlarida aniqlandi. Sarkorlar ishchilar orasidagi ta’siridan foydalanib ishchi komitetlari a’zoligiga saylanib olganlar. Shuningdek, arxiv hujjatlarida ta’kidlanishicha, Samarqand va Qo‘qonqishloq zavodlaridagi ish tashlashlar sarkorlar tashabbusi bilan uyushtirildi. Ishchilarga haq to‘lashda qoidalarga amal qilmaslik, maoshlarning kamligi tufayli Samarqanddagi 66 sonli, Qo‘qonqishloqdagi 6-sonli zavodlarda ishchilarning ochiqdan ochiq ish tashlashlari bo‘lib o‘tadi. Qo‘qonda ishchilar maoshlarini oshirishni talab qilib ish tashladilar, shuningdek, millatchilik tufayli ham qarama-qarshiliklar kelib chiqdi. Samarqand 66 sonli zavodida tojik ishchilari ma’muriyat tomonidan taklif etilgan o‘zbek ishchilarini zavodda ishlashlariga to‘sqinlik qilib, bosh ko‘tardilar.

Tarix fanlari doktori, professor E. Qobulov Surxondaryo viloyati misolida sanoatlashtirish siyosatining salbiy oqibatlarini quyidagicha izohlaydi. 1931-1933-yillarda Surxondaryo viloyatida ham Termiz paxta tozalash zavodining ikkinchi navbati, limonad zavodining tashkil etilishida muammolar yuzaga keldi. Bunday holatning yuzaga kelishiga asosiy sabab:

birinchidan, rejalarning noaniqligi;

ikkinchidan, sanoat korxonalarini ishchilarning nochor ahvoli, ularning moddiy-maishiy jihatdan yetarli ta’minlanmaganidir [8, 12].

Sovet davri hujjatlarida kadrlar tayyorlash rejasi ortig‘i bilan bajarilganligi qayd etiladi, amalda ishchilar malakasini oshirish o‘qitish yuzasidan trest boshliqlari va zavod direktorlari masalaga kerakli e’tibor qaratmadi. Kadrlar o‘quvsizligi uchun trest ma’muriyati shtatlari kadrlar bilan to‘la ta’minlanmadi.

Xullas, sovet hukmronligining dastlabki yillarida O‘zbekiston sanoat korxonalarini mutaxassislar bilan asosan Markaziy rayonlardagi oliy ta’lim muassasalari ta’minlab turdi. Moskva Davlat universiteti, Leningrad Davlat universiteti, Moskva politexnika instituti, Xarkov poligrafiya instituti tayyorlagan muhandis-texnik kadrlar O‘rta Osiyo sanoat korxonalarida ishlash uchun yuborildi. Sovet davlati sanoatini rivojlantirishda omma “g‘ayrat - shijoatidan” unumli foydalanib, “Sotsialistik musobaqa”, “Zarbdorlik”, “Staxanovchilik”

harakatlarini uyushtirdi. Ammo, bu turdagi harakatlarga ishchilarning 70 foizidan ortig'i jalb etilgan bo'lsada, amalda ko'zlangan maqsadga erishilmadi. Bu harakatlar sun'iy ravishda keng yoyilib, masala bazasidan ishchilarning yig'ilishlari, konferensiya va syezdlari chaqirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tursunov X. Voha sanoat tarixi bunyodkori, qashqadaryo tarixchilarining zabardast vakili professor Obod Jo'raqulovning ilmiy merosi //News of UzMU journal. – 2024. – T. 1. – №. 1.3. – C. 4043-4043.
2. To'xtayev A.Q. O'zbekistonda milliy hunarmandchilik va uni sotsialistik asosda sanoatlashtirishning ijtimoiy oqibatlari (1917 – 1941-yillar) // Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – T., 2001. – 11 bet.
3. To'xtayev A.Q. Surxondaryo viloyati an'anaviy sanoat korxonalarini tarixi (1930 – 1940 yy). – Termiz davlat universiteti professor – o'qituvchilarining XXVIII ilmiy-nazariy konferensiya ma'ruzalar to'plami. – Termiz, 1996; – 87 bet.
4. Jo'raqulov O., Ergasheva J. Qashqadaryo sanoati tarixi. – Qarshi: Nasaf, 1996; – 65 bet
5. Mamatqulov B.SH.O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosatining amalga oshirilishi va uning oqibatlari (1925-1941-yy.); Monografiya. T.: "Lesson Press" MCHJ nashriyoti. - 2023. -134 b.
6. Ziyodullayev S. Manoxin I. Sovet O'zbekistonining sotsialistik sanoati. – T., 1949. – 144 bet.
7. Mamatqulov B.SH.O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosatining amalga oshirilishi va uning oqibatlari (1925-1941-yy.); Monografiya. T.: "Lesson Press" MCHJ nashriyoti. - 2023. -134 b.
8. Qobulov E. Surxondaryo sanoatining ilk odimlari. – Termiz: Jayxun, 1993-12 bet

ILK O'RTA ASRLARDA CHOCH VOHASI BOSHQARUV TIZIMINI XORIJLIKOLIMLARINING TADQIQOTLARIDA YORITILISHI

Muxamedov Yakubdjan Kadirovich,

*Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Tarix fakulteti Arxeologiya
kafedrasi katta o'qituvchisi t.f.f.d. (PhD)*

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.015>

Annotasiya. Ushbu maqolada Choch vohasi boshqaruv tizimini yoritishda xorijlik olimlarning tadqiqotlaridan o'rin olgan xoqonlik tomonidan olib borilgan boshqaruvdagi isloxlarning mazmun mohiyatini ilmiy masalalarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, bu borada arxeologik va yozma manbalardagi ma'lumotlar tahlili asosida ochib berilgan. Maqolada keltirilgan ma'lumotlarni tadqiq qilishda mazkur masala bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan xorijlik mutaxassislar tomonidan bildirib o'tilgan fikr mulohazalar o'rganib chiqilib tahlil qilinib yoritilgan.

Kalit so'zlar: Boshqaruv, Sug'd, Choch, Xoqon, turk, eftalit, Chje she, Tegin, Qang', Yabg'u, etnik gurux, tudun, tutun, savdo, ayiriboshlash.

COVERAGE OF THE MANAGEMENT SYSTEM OF THE CHACH OASIS IN THE EARLY MIDDLE AGES IN THE RESEARCH OF FOREIGN SCIENTISTS

Mukhamedov Yakubdjan Kadirovich,

*Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan, Faculty of History, Senior Lecturer,
Department of Archaeology, Ph.D.*

Abstract. This article is devoted to the study of scientific problems that took place in the research of foreign scientists on the history of management of the Chach oasis in the early Middle Ages, and is revealed based on the analysis of data from archaeological and written sources. When researching the information presented in the article, the opinions expressed by foreign experts conducting scientific research on this issue were studied, analyzed and highlighted.

Key words: Management, Sogd, Chach, Khakan, Turk, Ephthalite, Chje she, Tegin, Kang, Yabgu, ethnic group, Tudun, Tutun, trade, exchange.

ОСВЕЩЕНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЧАЧСКОГО ОАЗИСА В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ

Мухамедов Якубджан Кадирович,

*Мирзо Национальный университет Узбекистана, исторический факультет,
старший преподаватель кафедры археологии, Ph.D.*

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию научных проблем, имевших место в исследованиях зарубежных учёных по истории управления Чачским оазисом в раннем средневековье, и раскрывается на основе анализа данных археологических и письменных источников. При исследовании информации, представленной в статье, были изучены, проанализированы и освещены мнения, высказанные зарубежными специалистами, проводящими научные исследования по данному вопросу.

Ключевые слова: Управления, Согд, Чач, Хакан, Тюрк, Эфталит, Чже ше, Тегин, Канг, Ябгу, этнос, Тудун, Тутун, торговля, обмен.

Kirish. Ma'lumki, o'tmishda biron bir sulola tarix saxnasiga kelar ekan tarkibida bo'lgan hududlarda o'z boshqaruv tizimini olib borgan. G'arbiy Turk xoqonligining ma'muriy boshqaruv tizimini o'rganish tadqiqot ishimizning asosiy mazmunini tashkil qiladi. Ushbu

masala hozirgi kunga qadar bu o'z yechimini kutayotgan muammolardan biri hisoblanadi. G'arbiy xoqonlikning boshqaruv tartibi va tarkibidagi yerlardagi isloxotlari bo'yicha eng muxim ma'lumotlar ayniqsa Choch vohasining boshqaruvi borasidagi masalalar xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy ishlaridan o'rin olgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur masalani yoritishda xorijlik olimlardan, fransuz sharqshunoslari E. Shavann, F. Grene, E. de la Vessier, amerikalik J.K. Skeff, nemis tadqiqotchisi Z.Shtark, venger sharqshunosi K.I.Bekvis, turkiyalik sharqshunos va tarixchilar Z.V.To'g'on, E.Esin va E.Ekremlarning tadqiqotlari ilmiy ishning asosiy manbasini tashkil qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu mavzuni yoritishda tarix fanida tan olingan tarixiylik, obyektivlik tamoyillari, tizimli qiyosiy tahlil, muammoviy va fanlararo yondashuv kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. G'arbiy Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan Choch vohasining tarixini, uning ijtimoiy – iqtisodiy va siyosiy munosabatlarini, boshqaruv shakli va vohadagi hukmron sulolalarning kelib chiqishi masalasi bir qator xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy tadqiqot ishlarida o'z ifodasini topgan bo'lib, ular orasida asosan fransuz sharqshunoslari E. Shavann, F. Grene, E. de la Vessier, amerikalik J.K. Skeff, nemis tadqiqotchisi Z.Shtark, venger sharqshunosi K.I.Bekvis, turkiyalik sharqshunos va tarixchilar Z.V.To'g'on, E.Esin va E.Ekremlarning tadqiqotlari alohida ajralib turadi[1]. Ular asosan yozma manbalarga, xususan, xitoy yilnomalaridagi ma'lumotlarga tayangan holda ilmiy izlanishlar olib borishgan. Shuningdek, voha tarixini asosan Turk xoqonligi davri tarixi doirasida yoritib berishda hozirgi kunga qadar aniqlanmasdan kelayotgan ko'pgina muammoli masalalariga oydinlik kiritishgan. Jumladan, ular orasida birinchilardan bo'lib Markaziy Osiyo tarixini xitoy manbalari asosida tadqiq qilgan E.Shavann XX asr boshlarida "G'arbiy turklar tarixiga oida hujjatlar" nomli monografiyasida Choch vohasining ilk o'rta asrlardagi siyosiy tarixi aks etgan xitoycha ma'lumotlarni tarjima qilish mobaynida arab va fors tilidagi ma'lumotlarni ham o'zaro taqqoslab keltirgan va xoqonlik tomonidan Chochga noib sifatida yuborilgan "tudun" unvonli amaldorlar faoliyatiga to'xtalib o'tib o'z fikr mulohazalarini bildirib o'tgan [2].

E.Shavan, F.Grene va E. de la Vessierlar nisbatan yaqin yillarda o'z tadqiqotlarini amalga oshirishgan bo'lib, ular Mug' tog'i sug'diy hujjatlarini tahlil qilish mobaynida 720- yillarda Sug'd hukmdori Devashtich tomonidan Chochga yuborilgan elchi Fatufarnning o'z xo'jayiniga yozgan xati – A-14 raqamli sug'diy hujjatni fransuz tiliga tarjima qilib, o'sha yillarda vohada yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga e'tibor qaratishgan[3]. Mazkur tadqiqotchilar ushbu hujjatda uchraydigan "Choch hukmdori", "Choch tuduni", "xun" iboralarini tahlil qilib, ulardan so'nggi ikkitasini Turk xoqonligi bilan bog'lashgan. Amerikalik tadqiqotchi J.K. Skeff esa asosan xitoy yilnomalaridagi ma'lumotlar asosida Turk xoqonligining tarkibida bo'lgan hududlarnin boshqaruv tizimida olib borgan islohotlariga to'xtalib, bu masalani ilmiy tahlil qili, Choch hukmdorligi misolida yoritishga harakat qilgan. Uning fikricha, xoqonlikning bu erdagi boshqaruvi ancha izchil amlga oshirilgan bo'lib, xoqonlar tomonidan noib sifatida yuborilgan maxsus vakil – tudunlar kelib chiqishiga ko'ra turkiy bo'lganligini ta'kidlagan[4].

Germaniyalik tarixchi Z. Shtark turli tillardagi manbalar va arxeologik materiallar asosida qadimgi turklar tarixini yoritib, Choch vohasida kelib chiqishi Ashina honadoniga mansub bo'lgan hukmdorlar, shuningdek, tudunlar faoliyatiga ham qisqacha to'xtalib o'tgan. Xulosasigako'ra, Turk xoqonligi Choch, Farg'ona va To'xoristonni, shuningdek, ehtimol, Buxoroni bevosita o'z boshqaruvchi xonadani vakillarini tayinlash orqali boshqargan[5].

Xorijlik ayrim tadqiqotchilar, xususan, J.K. Skeff, E.de la Vessier, F. Grene, Z. Shtarklar Choch vohasining siyosiy boshqaruvi bo'yicha ham muhim yangi fikrlar bildirib o'tishlariga qaramasdan, vohadagi hukmron sulolalar bilan bog'liq ayrim biryoqlamali yondashuvlarda bo'lganliklari ko'zga tashlanadi. Xususan, Z. Shtark vassal hukmdorliklar boshqaruvida turkiy unvonlarning uchrashini muayyan bir tizim bilan emas, shunchaki tasodif yoki davrga hos holat sifatida tilga olib o'tilsa[6], J. K. Skeff esa Choch tudunlari sulolasi vakillarining unvoni

turkiy, ismlari esa g‘ayriturkiy ekanligini ta’kidlashgan[7]. Biroq har ikkala tadqiqotchining fikri o‘sha davr voqeliklarini chuqur o‘rganilmasdan va atroflicha ilmiy asosda tahlil qilimasdan turli tillardagi ma’lumotlarni o‘zaro solishtirmasdan bildirilgani, numizmatik materiallarga jiddiy e’tibor berilmaganligi, hamda bir qator tadqiqotchilarimiz tomonidan ta’kidlab o‘tildi va ular tomonidan ilgari surilgan “davr modasi”, “g‘ayriturkiy ismlar” kabi masalalarga aniqlik kiritildi. Xususan, G‘. Boboyorovning ta’kidlashicha, Turk xoqonligi davrida turkiy unvonlar xoqonlik boshqaruvida qanday qo‘llanilgan bo‘lsa, uning vassalarida ham shunga amal qilgan holda ishlatilgan, agar ular yozganidek davrga xos tizim sifatida baholanganida, xohlagan hukmdorlik xoqonlikka xos bo‘lgan unvonlarni ixtiyoriy tartibda, ya’ni ularning darajasiga qaramasdan o‘ziga maqul kelganini tanlab olib, palapartish holatda qo‘llana boshlagan bo‘lur edi. Shu bilan birga ushbu tadqiqotchi “g‘ayriturkiy ismlar” masalasiga to‘xtalib, xitoy yilnomalarida uchraydigan 3 ta nafar tudunning ismlari ham sof turkcha ekanligini turli manbalar bilan asoslab berishga muvafaq bo‘lgan[8].

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, E.V. Shavann Choch vohasining siyosiy tarixiga oid “Bey shi”, “Suy shu” va “Tan shu” kabi ilk o‘rta asrlarga oid xitoy yilnomalaridagi ma’lumotni fransuzchaga tarjima qilishi mobaynida arab manbalaridagi ma’lumotlarga ham murojaat qilgan g‘arblik tadqiqotchilarning dastlabkilaridan biri sanaladi. Shunga qaramay, mazkur yilnomalardan foydalangan va E.V. Shavanning tadqiqotidan xabardor bo‘lgan F. Grene va E. de la Vessierlar, ayrim kamchiliklarga yo‘l qo‘yganlar. Jumladan, ular A-14 raqamli sug‘diy hujjatni tahlil qilish mobaynida E. Shavann tomonidan o‘girilgan xitoycha ma’lumotlardagi Shi-guo Fu-Wang – “Choch hukmdori muovini tudun” iborasini to‘liq olgan holda, Shi-guo Wang T‘ele, ya’ni “Choch hukmdori Tegin” jumlasidagi[9] “tegin” so‘zini tushirib qoldirib, Shi-guo Wang “Choch hukmdori” tarzida beradiki[10], bu esa o‘z navbatida ayrim tarixiy voqeliklar borasida muayyan anglashmovchiliklarning kelib chiqishiga olib keldi. Ya’ni xitoy yilnomalarida aynan Choch hukmdori Tegin ekanligi ko‘rsatilib turishiga qaramay mazkur tadqiqotchilarning bu unvonni tushirib qoldirishi natijasida qaysi unvon egalarining Chochda bosh sulola, qaysilari esa aksinchaligi masalasida tushunmovchilik yuzaga keldi.

Ushbu masalaga o‘z vaqtida e’tibor qaratgan G‘. Boboyorov F. Grene va E. de la Vesserlar xatoga yo‘l qo‘yishgani, aslida Chochda bosh sulola – Teginlar, ikkinchi darajali sulola esa Tudunlar bo‘lganini nafaqat xitoy manbalaridagi ma’lumotlar (Shi-guo Wang T‘ele “Choch hukmdori Tegin” va Shi-guo Fu-Wang – “Choch hukmdori muovini tudun”) va Turk xoqonligi unvonlar ierarxiyasida “tegin” (shahzoda), “tudun” (noib) maqomlari tasdiqlashini talqin qilgan[11].

Bu davr tibet manbalari bo‘yicha yirik mutaxassis K.I. Bekvis Choch vohasi tarixiga doir nisbatan kam o‘rganilgan mavzularni yoritgan. Tadqiqotchining yozishicha, xitoy yilnomalarida uchraydigan Choch muoviniyordamchi hukmdorining ismi turkiy bo‘lib, uning asli Inal Tudun Kulug shaklida tiklanadi[12]. Uning fikricha, xitoy yilnomalarida Chabishi shaklida uchraydigan Choch hukmdorining ismi Chabish shaklida tiklanadi va u aslida ism bo‘lmay, turkiy chabish (chovush) unvoni bilan aloqadordir. Tadqiqotchiga ko‘ra, ushbu hukmdor Chochning ikkinchi darajali hukmdori Inal (Inay) Tudun Kulugning o‘g‘li bo‘lib, Turgash xoqonligiga aloqador hukmdorlikning boshqaruvchisi sifatida turgash xoqonlarining Xitoyga qarshi ittifoqchisi ham bo‘lgan[13]. Biroq uning 751 yildagi ittifoqchilari bo‘lmish Turgash xoqoni va tibetlik lashkarboshilar bilan birgalikda xitoy sarkardasi Gao Syanchji tomonidan qo‘lga olinib, poytaxt Chan’anga olib ketiladi va u erda imperator farmoni bilan poytaxtdagi “KayYuan darvozasi” oldida qatl etiladi. Shundan keyin marhum Choch hukmdori Chabishning o‘g‘li xitoyliklarga qarshi Samarqanddagi Arab garnizoni boshlig‘i Ziyod b. Solih alXuzaynaga yordam so‘rab murojaat qiladi va natijada 751 yilda bo‘lib o‘tgan mashhur Talas jangi yuz beradi[14]. Aftidan g‘olib chiqqan arab qo‘shinlari ushbu jangda o‘zlariga yordam bergan voha hukmdorliklari qatorida Chochni ham o‘z qaramog‘iga olib, uni tobe hukmdorlikka aylantiradi.

Xorijlik tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlari Choch vohasining ilk o'rta asrlardagi siyosiy-ma'muriy boshqaruvi bo'yicha ko'plab muammoli masalalarga aniqlik kiritganliklarini guvohi bo'lish mumkin. Ular yozma manbalar va arxeologik materiallar asosida vohada bir mahalliy sulolalar hukm surganligi, Choch hukmdorlarining boshqaruv yillari xronologiyasi, sulolalarning etnik mansubligi, boshqaruvda qo'llanilgan unvon va epitetlar, mahalliy sulolalar tomonidan zarb qilingan tanga-pullar, tangalarda o'rin olgan ramziy belgilar – tamg'alar, umuman olganda vohada mavjud bo'lgan boshqaruv an'analari bo'yicha birmuncha umumiy to'xtamlarga kelishayotganligi ko'zga tashlanadi.

Xulosa. ilk o'rta asrlarda Choch vohasi ijtimoiy va siyosiy tarixi bo'yicha xorij tadqiqotchilaridan ayrimlarining ba'zi ishlari bilan qisqacha tanishib chiqishimiz natijasida quyidagicha xulosaga kelindi:

- xorijlik tadqiqotchilar, xususan, ular orasida fransuz, nemis, venger, amerikalik kabi tadqiqotchilar islomdan oldingi Choch vohasi tarixini yoritishga anchagina hissa qo'shganlar;
- ularning tadqiqotlari asosan turli tillardagi yozma manbalar va qisman arxeologik materiallar asosida olib borilgan bo'lib, voha tarixining mavhum jihatlarini anchamuncha yoritadigan mohiyatdadir;
- xorij tadqiqotchilarining ishlarida ilmiy yutuq va yangiliklar mavjud, fikr mulohazalari anchagina isbotli bo'lishi bilan birga ular tomonidan ayrim biryozlamali fikrlar ham bildirilganligi ko'zga tashlanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903; Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent // Silk Road Art and Archaeology, 8. – Kamakura 2002. – P. 155–196; Skaff K. J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries // TURKS. – Ankara, 2002. – Vol.2. – P. 364–372; Stark S. Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien. – Wiesbaden, 2008.
2. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux ... P. 140-142.
3. Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent ... P. 169-170.
4. Skaff K. J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries ... P. 370.
5. Stark S. Nomaden und Seßhafte in Mittelasien- und Zentralasien // Grenzüberschreitungen. Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum. – Stuttgart, 2002. – S.389; Stark S. Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien ... S. 225.
6. Stark S. Nomaden und Seßhafte in Mittelasien- und Zentralasien ... S. 389.
7. Skaff K.J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries // The Turks, 2. – Ankara, 2002. – P. 364-372.
8. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.). – Т.: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои, 2007. – С. 58–60, 100; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Т.: Yangi nashr, 2010. – 36, 49–51, 144.
9. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903. – P. 142, n. 1.
10. Stark S. Nomaden und Seßhafte in Mittelasien- und Zentralasien ... S. 374-375, k. 68.
11. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.) ... С. 46–47, 57–59; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар ... Б. 49–51.
12. Beckwith I. C. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the early middle Ages. – New Jersey: Princeton University Press, 1993. – P. 124.
13. Beckwith I. C. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans ... 137-138.
14. Beckwith I. C. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans ... 139.

BUXORO AMIRLIGI MARKAZIY QOZIXONASI VA UNING FAOLIYATI

Naimov Ismat Nusratilloevich

Buxoro davlat universiteti “Arxeologiya va Buxoro tarixi”

kafedrası dotsenti, t.f.f.d., (PhD)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.016>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek davlatchiligi tarixida 1756-1920-yillarda mavjud bo‘lgan Buxoro amirligining markaziy qonunchilik mahkamasi haqida tarixiy-ilmiy manbalar asosida fikrlar berilgan. Shuningdek, maqolada Buxoro amirligi qonunchilik mahkamasining tarkibiy tuzilishi, unda islom manbalari asosida qozilarning fuqarolar o‘rtasida huquqiy munosabatlarni amalga oshirish tartiblari to‘g‘risida muallifning xulosalari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: sud mahkamasi, qozi, shariat, huquqiy munosabatlar, hovli, mehmonxona, nurlı xonadon, jazo va ijro, sud jarayoni.

ЗДАНИЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО СУДА БУХАРСКОГО ЭМИРАТА И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Наимов Исмаи Нусратиллоевич,

доцент кафедры Археологии и истории Бухары Бухарского государственного университета, д.ф.и.н., (PhD)

Аннотация: В данной статье на основе исторических и научных источников приводятся мнения о центральном законодательном суде Бухарского эмирата, существовавшем в 1756-1920 годах в истории узбекской государственности. Также в статье описывается структурная структура законодательного суда Бухарского эмирата, сделаны выводы автора о процедурах реализации правоотношений между гражданами на основе исламских источников.

Ключевые слова: суд, судья, шариат, правоотношения, двор, гостиница, прозрачный дом, наказание и казнь, судебный процесс.

BUILDING OF THE CENTRAL COURT OF BUKHARA EMIRATE AND ITS ACTIVITIES

Naimov Ismat,

Associate Professor of the Department of Archaeology and History of Bukhara, Bukhara State University, Doctor of Philosophy in Historical Sciences, (PhD)

Abstract: This article, based on historical and scientific sources, provides opinions on the central legislative court of the Bukhara Emirate, which existed in 1756-1920 in the history of Uzbek statehood. The article also describes the structural structure of the legislative court of the Bukhara Emirate, and draws the author’s conclusions about the procedures for implementing legal relations between citizens based on Islamic sources.

Key words: court, judge, Sharia, legal relations, courtyard, hotel, transparent house, punishment and execution, trial.

Kirish. Turon zaminining ko‘zga ko‘ringan markazlaridan biri Buxoro hududida qonunchilik mahkamalarining vujudga kelishi qadimgi davrlarga borib taqaladi. Dastlab zardushtiylikning muqaddas kitobi “Avesto” jamiyatning huquqiy qarashlarini o‘zida ifodalagan bo‘lsa, keyinchalik davlatchilik asoslari tobora tarixiy tajribalar asosida takomillashib borishi, ayniqsa, islom dinining kirib kelishi va shariat qoidalari asosida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotning tartibga solib borilishi Buxoroda ham qozilik mahkamalarining vujudga kelishiga poydevor qo‘ydi. Natijada hokimiyatning bo‘linish tamoyili asosida mustaqil qozilik mahkamalari

jamiyatda adolatni qaror toptirishning huquqiy kafolati bo'lib, o'tgan o'n ikki asr davomida fuqarolarning ishonchini qozonib keldi. Qozilar faoliyat yuritadigan maskan – “qozixona”lar esa “dor-ul quzzot”, ya'ni adolat dargohi sifatida aholining huquqiy munosabatlarini ta'minlaydigan ishonchli, huquqiy, mustahkam qo'rg'on bo'lib keldi.

Adabiyotlar sharhi: Buxoro amirligi qonunchilik tizimi va uning faoliyati doimiy ravishda tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lib kelgan. Mazkur masaladagi dastlabki tadqiqotlarni o'tgan asrning 40-yillarida olim M.S.Yusupov amalga oshirdi va tom ma'noda kelajakda amalga oshiriladigan ilmiy tadqiqotlarga yo'l ochib berdi. Natijada o'tgan davr mobaynida L.Rempel, O.Suxareva, N.Kislyakov, G'.Qurbonov, H.Qurbonov, S.Rahmatova, J.Shodiyev, I.Bekmirzayev va N.Mirzayev kabi olimlar qozilik mahkamasi va serqirra faoliyatining ayrim jihatlarini tadqiq etdilar va ilmiy jamoatchilikka yangi tarixiy dalillarni taqdim etdilar. Shuningdek, mazkur mavzu doirasida 2023 yilda “Buxoro amirligi qozixona mahkamasi tarixi (XVIII asr o'rtalari – XX asr boshlari)” nomli kitob nashr etilib, ushbu kitobda tarixiy-ilmiy manbalar, arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari, qo'lyozma asarlar hamda 2022-2023 yillar davomida Buxoro shahrining Gavkushon mavzesida joylashgan Qozixona madaniy meros ob'yektida amalga oshirilgan arxeologik tadqiqot natijalari asosida Buxoro amirligi qozixona mahkamasi tarixi (XVIII asr o'rtalari – XX asr boshlari) haqida shu vaqtgacha ochiqqlanmagan masalalar xolisona yoritildi.

Natija va munozaralar. Odatda qozilar o'z faoliyatini olib borish uchun qulay deb bilgan joylarni ixtiyoriy ravishda tanlar edilar. Aksariyat hollarda ular masjid, madrasa yoki o'z uylarida ish olib borgan. Keyinchalik qozilik vazifasining kengayib borishi va lavozim mavqeining oshishi natijasida davlat tomonidan alohida binolar qurilib, maxsus qozixonalar va mahkamalar tashkil etilgan. Ayniqsa, mazkur amaliyot Temuriylar davlatini barpo etgan Amir Temur tomonidan mamlakatda qonun ustuvorligini ta'minlash maqsadida “Dorul-adl” – qozixonalar faoliyati yo'lga qo'yilgan va bu keyingi milliy davlatchiligimiz tarixida XX asrning 20-yillariga qadar faoliyat yuritgan sulolaviy ma'muriy-boshqaruv tizimida keng qo'llanila borilgan [2: b. 58].

Burhoniddin Mahmudning fikricha, Buxoro qozilari shahardagi jome' masjidining bir qismini o'zlariga “mavqe”, ya'ni qarorgoh sifatida tanlagan. Bundan maqsad fuqarolarga qozining ish joyini topishlarida qulaylik yaratish bo'lgan. Boshqa tarafdin esa, mahkama jarayonining masjidlarda bo'lishi huquqiy tizimning o'ziga xos mafkuraviy xususiyatlarini ochib beradi. Chunki islom o'lkalarida jome' masjidlari muqaddas makon hisoblanib, nizolashayotgan taraflar bu yerda o'zining diniy mas'uliyatini his qilgan va bir-birlariga tuhmat, bo'htonlarni yog'dirishdan ma'lum darajada tiyilgan. Qozilar ham bunday joylarda o'zining “ilohiy mas'uliyatini” his qilib, muammoning adolatli yechimini topishga harakat qilgan [1: b. 34-35].

Buxoro amirligida qozixonalar faoliyati Amir Shohmurod (hukmronlik davri: 1785-1800 yy.) davrida kengayib bordi. Shohmurod mamlakatda adolatni qaror toptirish maqsadida shaxsiy namuna ko'rsatib, Minorayi kalon yaqinidagi hovlisida fuqarolarning arz-dodlarini eshitish va ularni hal etish tizimini joriy etdi. Natijada amirlik poytaxti Buxoroda qozixonalar va qozilar tasarrufida bo'lgan hovuz, hammom, bog', madrasa va masjidlar soni XX asr boshlariga qadar muttasil kengaya bordi. Bunday maskanlardan nafaqat aholi huquqiy maqsadlarda, balki maishiy turmushida, amirlikka tashrif buyurgan nufuzli mehmonlar va elchilarni qabul qilish marosimlarini o'tkazishda ham keng foydalanildi. Shu bilan birga shahar markazida mavqei baland qozilar tomonidan madrasalar bunyod etilib, aholi orasida hurmat topgan qozilar sharafiga ko'chalar nomlandi. Ayrim ko'chalar bugungi kunda ham shu nomlar bilan yuritilib kelinmoqda.

Qozikalon yashagan uy va sud boshqarmasi binosi qozixona deb yuritilgan. Sud ishlari uchun mo'ljallangan maxsus binolar Buxoro shahri hududida mavjud bo'lmay, qozikalon uyi ushbu vazifani ayni paytda bajargan. Qozilarning uylari loyiha va qurilishi jihatdan u

yerda qozixona joylashishi yoki joylashmasligiga bog‘liq bo‘lmay, an‘naviy Buxoro aholisi xonadonlardan biror bir jihati bilan ajralib turmagan. Biroq, fuqarolarni qabul qilish va ularga huquqiy xizmatlar ko‘rsatish hamda huquqbuzarliklarni bartaraf etish uchun tadbirlar o‘tkazish kabi talablarga javob bera olgan. Uylarning qurilish uslubi va jihozlanishi Buxoroning barcha darajadagi amaldorlari sinfi uchun amalda bir xil edi. Buxoro boy xonadonlari an‘naviy me‘morchiligi va joylashuviga qarab ikkiga bo‘lingan: tashqi uy (havli berun) va ichki uy (havli durun). Qozikalon hamda boshqa mansabdor shaxslarning uylari ham shunday bo‘linish asosida shakllantirilgan.

Tarixiy manbalarning dalillik berishicha, Buxoro shahrida bir necha qozixonalar faoliyat yuritib, markaziy qozixona Ark qo‘rg‘onidan tashqarida Minorai kalonning janubi-g‘arbi, Shahrison va Gavkushon mavzolari o‘rtasidagi Sharifjon guzarining jarlik yoqasidagi qismida joylashgan.

Qozixona joylashgan mavze XVI asrda Mirzoquli guzari deb nomlanib, guzar juda kichik va aholisi ham kam bo‘lgan. Guzarda dastlab, faqatgina Qozikalon hovlisi, ya‘ni Qozixona bo‘lgan. Aholining ko‘pchiligi qozixonada turli lavozimlarda, xususan, mirzalik va mulozimlik vazifalarida ishlagan. Boshqa qismi esa hunarmandchilik va savdo bilan shug‘ullangan. Guzarda 1927 yilda 57 ta xo‘jalik bo‘lib, unda 285 kishi istiqomat qilar edi.

Qozixonaning uchta darvozasi bo‘lib, uning markaziy darvozasi fuqarolarni qabul qilish uchun mo‘ljallangan. Qozikalon uyining darvozasi ortida ikkita sufa bo‘lgan, katta sufada jibachi, mirzoboshi, qorovulbegi unvoniga ega “qirq a‘lam” deb nomlangan 40 ga yaqin ulamolar o‘tirgan. O‘ng tomondagi kichikroq boshqa sufa esa “darbon” (darvozabon) uchun mo‘ljallangan. Uning vazifasiga eshik oldida navbatchilik qilib, murojaatchilarni qozikalon oldiga olib borishdan iborat edi. Darboshilarning ba‘zilari miroxur darajasiga ega edilar. Darvozaning jihozlanishiga ham alohida e‘tibor qaratilgan. Xususan, qozikalon uyining qo‘riqchilari va “shabgard” (tungi soqchi)lar favqulodda vaziyatlarda foydalanishi uchun “tavl” (nog‘ora) va “naxshin” (zarb tayoq) doimiy ravishda darvoza ustida ilib qo‘yilgan. Shabgard ba‘zan tavlga naxshin bilan urib turgan. Bu uning uxlamayotgani va sergak turganining ifodasi edi. Qozixonaning markaziy darvozasi hech qachon yopilmagan. Agarda uni yopishganda ham, bu uzoq muddatga cho‘zilmagan. Bundan asosiy maqsad amirning qarorlarini va turli rasmiy shoshilinch xatlarini kechiktirmasdan qabul qilish bo‘lgan.

Bugungi kungacha saqlanib qolgan XVII asrga oid Buxoro qozixonasi uchta hovliga bo‘lingan va ularning har biri alohida vazifani bajarishga mo‘ljallangan.

Birinchi hovli qabulxona, mahzarxona (hujjatxona), aminaxona (amin xonasi), mutavallixona (ish boshqaruvchilar xonasi), muftixona, mahramxona (yordamchilar xonasi) va qozilik hujjatlari rasmiylashtiriladigan boshqa xonalardan iborat. Bu hovlida hozir faqat qozikalon o‘tiradigan old ayvonli mehmonxona, mirzoyi daftarxonasi hamda muftixonalar saqlangan.

1940 yillarda Buxoro amirligi sud-huquq tizimini o‘rgangan dastlabki tadqiqotchi-olim M.Yusupovning tasvirlashicha, qozikalon mehmonxonasining jihozlanishi juda oddiy, butun oyoq osti “tekin” gilami bilan qoplangan hamda xonaning atrofi devor bo‘ylab eni torroq bo‘lgan uzun paxta ko‘rpachalar – “ko‘rpachayi davrixona” to‘shalgan. Uchinchi eshikning oldida qozikalon o‘tirib, sud jarayonida kichik derazani ochib, sudlashayotganlarning ishlarini kuzatib borgan. Qozikalonning ikki tomonida yostiqlar, orqasida esa devorda gilamcha osilgan bo‘lgan. Uning oldida kichikroq xomtaxta bo‘lib, unda qalamdon va djuzgir (hujjatlar jildi) bo‘lgan. Xomtaxtaning yonida xizmatona uchun mo‘ljallangan kichik sandiq saqlangan.

Barcha mahkama jarayonlari aynan shu hovlida olib borilgan. Darboshi tomonidan olib kelingan fuqaroni dastlab ikki nafar mahram – qozikalonning yaqin yordamchilari qabul qilib, dastlabki ishni ko‘rish jarayoni amalga oshirilgan. Muftixonada mufti-a‘lam raisligida 15 mulladan iborat “devoni mufti” kengashi maslahatlashgan holatda shariat qoidalariga rioya

etib “tatvo”, “sijil” (ikki shaxs o‘rtasidagi bahs-munozara bo‘yicha qozi tomonidan chiqarilgan hukm) va “rivoyat”lar tuzishgan, so‘ngra fuqaro qozikalon huzuriga olib borilgan. Qozi odatda o‘z kotibi - “mirzo-i kalon” bilan birgalikda kichik deraza orqali fuqarolarni “bo‘yro-i shariat” (shariat gilamchasi) ustiga taklif etib, “murofaa” (da‘vo, qoziga shikoyat bilan murojaat qilish, sud) jarayonini amalga oshirgan. Shaxsiy masalalar bo‘yicha murojaat etuvchilar esa old dahliz orqali kiritilgan. Xuddi shu hovlida shimolga qaragan besh eshikli, baland ustunli qozikalonning yozgi qabulxonasi ham joylashgan [6: b. 17]. Qozixonada aksariyat hollarda adliya va fuqarolik ishlari hamda kichik nizoli vaziyatlar ko‘rib chiqilgan. Agar ish juda keskinlashib ketsa, unda Ark qo‘rg‘onida Qo‘shbegi huzurida Shayx-ul islom, raisikalon va qozikalondan iborat kengashda muhokama qilingan [4: b. 48].

Qozixona darvozasidan o‘ng yo‘lakdagi xonalardan birida 5-6 nafar mirzolar faoliyat yuritadigan mirzoxona (devonxona) joylashgan. Qozixona kotibi, ya‘ni mirzoda maxsus “daftar” bo‘lib, unda qozixonadan chiqqan hujjatlar qaydi yuritilgan. Buxoro qozixonasida qozikalonning turli tabaqalardan tarkib topgan 40 nafardan 60 nafargacha mulozimlari mahkama ishlarida faoliyat olib borishgan. Shuningdek, Buxoro qozixonasida merosiy mulkni taqsimlash bo‘yicha 12 ta mutaxassis – “tariqachi” ham faoliyat yuritgan [6: b. 16-28].

Ikkinchi hovlidan asosan turli xizmatlar ko‘rsatadigan xona (farroshxona, oshxona, mirzoxona, tahoratxona)lar o‘rin olgan. Mazkur hovlida “mirzoyi ijora” (ijara ishlari bo‘yicha kotib) ham bor edi. U ijaraga berilgan vaqf mulklari hisobini yuritgan hamda vasiqa hujjatlarini tuzgan. Ijara hujjatlarini rasmiylashtirish aynan mirzoi ijora orqali amalga oshirilgan.

Uchinchi hovli esa qozikalon oilasi uchun mo‘ljallangan, biroq hovlining bu qismi saqlanmagan.

Qozixonada hujjatlarning haqiqiyliги “tamg‘a”, “muhr”, “nishon”lar bilan qonuniylashtirilgan. Rasmiy ishlarda qo‘llanilgan muhr-tamg‘alarning ko‘rinishi bir necha xil – dumaloq, bodomsimon yoki uch, to‘rt, olti va sakkizburchak shakliga ega bo‘lganini kuzatish mumkin. Mazkur muhrlar orasida dumaloq shakldagilardan hujjat yuritish amaliyotida ko‘proq foydalanilgan.

Ma‘lumotlarga ko‘ra, qozixonada Sadridin, Badridin va Burhoniddinlar sulolasi Buxoro amirligi qozikalonlari sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Keyinchalik hovli ularning avlodlari, xususan, Qozi Kiromiddin tasarrufiga o‘tadi. Mazkur qozilar avlodiga buxoroliklarning hurmat va ehtiromi baland bo‘lib, ular istiqomat qiladigan xonadon (qozixona) aholi o‘rtasida “Ibn Bayzo” (yoki “xonadoni Bayzo”, ya‘ni ravshan, shaffof, nurli xonadon) nomi bilan ta‘riflangan [3: b. 7].

1920-yil 28-avgustdan 2-sentabrgacha davom etgan qizil armiyaning hujumi oqibatida Buxoroning aksariyat binolari yong‘in ostida qoladi. Buxoroliklar orasida “kichik qiyomat” deb nomlangan mazkur bosqinda qozixona ham qisman zarar ko‘radi. Buxoro shahrini bosib olgan qizil askarlar hukmdor qarorgohi Arkdagi amir xazinasini, Buxoro qozikaloni, qo‘shbegisi va boshqa saroy amaldorlarining butun boyliklarini talon-toroj qilganlar.

“Buxoro axbori” gazetasida yozilishicha, Mulla Burhoniddin qozikalon va boshqa amirlikda yuqori mansablarda ishlagan qozi, mulla va sudurlar Buxoro favqulodda tekshiruv komissiyasi qarori bilan 1920-yil 6-sentabrda otishga hukm qilingan. O‘sha voqealarning bevosita shohidi bo‘lgan Muhammad Ali Baljuvoni o‘z asarida Buxoroda ulamolarga nisbatan jazo siyosatini quyidagicha ko‘rsatadi: “Miyonsaroy o‘rtasidagi jilovxona darvozasi hujralaridan birida yashiringan qozikalon (Mir Burhoniddin), raisikalon va qozikalonning o‘g‘li Shahobuddinon Miyonsaroyda asirga olindi. Ular orasida qozikalonning mirzosi va dabiri (darbor) Mirzo Umar miroxo‘r ham bor edi. Ularni zudlik bilan Buxoroga yubordilar. Bu va boshqa ko‘plab mahbuslar Sho‘ro qonunlari bo‘yicha gunohkor deb topildi va sud qozilarining hukmi bilan qatl etildilar”.

BXSR hukumati shakllantirilgach, dastlabki ishlar adliya nazoratini o‘rnatishdan boshlanadi. Xususan, 1920-yil 2-oktabrdan boshlab BXSRning Adliya nozirligi tomonidan

shahar va tumanlarda qozixonalar tashkil etilib, ularning har birida qozilar tayinlanadi. Buxoro hukumati o'zining aholiga birinchi murojaatnomasida eski qozixonalar faoliyati tugatilgani va uning o'rnida xalq sudlari (xalq qozixonalari) tashkil etilgani, tan jazolarini qo'llash man etilgani, shuningdek, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi hamda jinsidan qat'iy nazar barchaning qonun oldida tengligini e'lon qiladi.

1921-yil 18 – 23-sentabrda Butunbuxoro xalq vakillarining II qurultoyida 79 moddadan iborat BXSР Konstitutsiyasi qabul qilinadi. BXSР Markaziy Ijroiya Qo'mitasining qaroriga ko'ra, adliya nozirliги tarkibida 1922-yilnoyabrda prokuratura bo'limi faoliyati yo'lga qo'yiladi. Shunday qilib, ko'hna Buxoroda asrlar davomida amirlik tizimida mavjud bo'lgan qozilik mahkamasi faoliyatidan birdaniga voz kechilmay, 1924-yilga qadar saqlab qolindi. 1928-yil bahorida esa qozixonalar milliy huquq mahkamasi sifatida butunlay tugatildi.

Buxoro amirligining qozixona mahkamasi o'z faoliyatini tugatgach, hovli Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati tasarrufiga olinadi. Ushbu binoda 1922-yilda Fayzulla Xo'jayevning ko'rsatmasi bilan xorijdan uskunalar keltirilib, Buxoroning milliy valutasini ishlab chiqarish uchun zarbxona tashkil qilinadi [5: b. 6].

Uzoq yillar Buxoro viloyat matbuotida xizmat qilgan, jurnalist, tarixchi olim Nusratillo Naimovning o'z avlodlariga qoldirgan xotira kitobida qayd etilishicha, F.Xo'jayev tomonidan tashkil etilgan pul chiqarishfabrikasi aynan biz tahlil qilayotgan Sharifjon guzarida joylashgan qozikalonning sobiq mahkamasida o'z faoliyatini boshlaydi.

Keyinchalik qozixonada Telman nomli artel (tikuvchilik korxonasi) ish boshlagan, u boshqa binoga ko'chgandan so'ng esa, bu yerda xotin-qizlar bilim yurti joylashadi. Ikkinchi jahon urushidan keyin bino Buxoro xalq ta'limi boshqarmasi tasarrufiga o'tkazilgan va bu joyda 2016 yilga qadar Buxoro Xalq ta'limi muassasalari faoliyatini uslubiy ta'minlash va tashkil etish bo'limiga qarashli 12-son "Dilrabo" maktabgacha ta'lim muassasasi faoliyat yuritib kelgan.

XIX asrga oid Buxoro amirligi qozixona mahkamasining hozirgi manzili: Buxoro shahri, "Imom Buxoriy" MFY, Abdullabekov ko'chasi 12-uyda joylashgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 4 oktyabrdagi "Moddiy madaniy merosning ko'chmas mulk ob'yektlari milliy ro'yxatini tasdiqlash to'g'risida"gi 846-son qaroriga asosan "Qadimiy hovli" (maydoni: 0,1648 ga) sifatida davlat muhofazasiga olingan.

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa qilib aytganda, qozixona madaniy meros yodgorligi o'z davrida fuqarolar muammolarini bartaraf etishga qaratilgan adliya xizmatlarini ko'rsatuvchi adolat dargohi bo'lgan. Ming afsuslar bo'lsinki, sovet davrida bu yodgorlikka e'tibor berilmasligi oqibatida, keng maydonni egallagan va bir necha tarmoqlardan iborat bo'lgan qozixona ayanchli ahvolga kelib qoldi.

Bugun ana shu merosni o'rganish, tadqiq etish harakatlari faollashgani quvonarli. Yagona saqlanib qolingan "qozixona"ni qayta tiklash, unga yangi "hayot" bag'ishlash va "Huquq tarixi muzeyi"ni tashkil etish maqsadga muvofiq, deb hisoblayman. Zero, aholi o'rtasida huquqiy madaniyatni shakllantirish bo'yicha huquqiy-ma'rifiy tadbirlarni xalqimizning boy tarixi, ilmiy-madaniy merosi, milliy-diniy qadriyatlarini o'rgatish bilan uyg'un holda olib borish ham ibratli, ham samarali ishdir.

Hozirgi kunda saqlanib qolingan Buxoro amirligi qozixonasining baland ayvonli

qabulxo

nasi

Qabulxonaga o'tiladigan dahliz

Qabulxonaning ichki ko'rinishi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бекмирзаев И. Қозилик маънавияти. – Тошкент: “Маънавият”, 2019. – 40 бет.
2. Бухоро амирлиги қозихона маҳкамаси тарихи (XVIII аср ўрталари – XX аср бошлари) [Матн] / лойиҳа раҳбари И.Наимов. – Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2023. – 188 бет.
3. Воҳидов Ш. Зиёи Садр Бухорӣ ва фехрести китобхонаи ӯ. – Панжкент: Ирфон, 2017. – С. 7.
4. Кисляков Н. Патриархально-феодалное отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX – начале XX веков. – Москва-Ленинград:

Академия наук СССР, 1962. – 170 стр.

5. Наимов И. “Дор-ул куззот” – адолат даргоҳи. “Янги Ўзбекистон” (Тошкент), 2023 йил 18 октябрь, 216-сон. – Б. 6.

6. Юсупов М. Судоустройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. / Текст и вводная статья: Ульфат Абдурасулов и Паоло Сартори. – Ташкент-Вена, 2016. – 169 стр.

7. Курбанов Г. Бухарские печати XVIII – нача XX веков (каталоги). – Ташкент: “Узбекистан”, 1987. – С. 6.

8. Мирзаев Н. Қози лавозими ва унинг одоби ҳақида ёзилган асарлар таҳлили // “Infolib”. №2, 2019. – Б. 66-69.

9. Ремпель Л. Далекое и близкое / Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары (Бухарские записи). – Ташкент: Гафур Гулям, 1981. – 304 стр.

10. Сухарева О. Квартальная община позднефеодального города Бухары (с связи историей кварталов). – Москва: «Наука», 1976. – 363 стр.

GIDROTEXNIKA INSHOOTLARI QURILISHINING QISQACHA TARIXI HAMDA GIDROTEXNIKA INSHOOTLARI HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHALAR

Salimova Dildora Bahodirovna

*Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti
"Milliy tadqiqot universiteti Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti" tayanch*

I-bosqich doktoranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.017>

Kalit so'zlar: Gidrotexnika inshootlari qurilish, Markaziy Osiyoning jug'rofiy joylashishi, Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryolari, Qadimgi Baqtriya, Sug'diyona, Xorazm davlatlari, Farg'ona vodiysi, Darg'om kanali Samarqand, Shohrud kanali, Gauxvar (Gavhar) kanali, Tuproqqal'a kanali, Chermen-Yab kanali, Giryra kanali, Toshqaqa kanali.

Annotatsiya: mazkur gidrotexnika inshootlari qurilishining qisqacha tarixi hamda gidrotexnika inshootlari haqida umumiy tushunchalar deb nomlangan maqolamizda qadimdan Markaziy Osiyoning jug'rofiy joylashgan maydonlarida joylashgan kanallar haqida, ularning suv manbaalari haqida tarixiy ma'lumotlar keltirilgan, shu bilan birga mazkur kanallardagi suvlarni saqlash texnologiyasi haqida ilmiy fakt va asoslar keltirilgan hamda gidrotexnika inshootlari qurilishi haqida tushunchalar berilgan.

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ И ОБЩИЕ ПОНЯТИЯ О ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЯХ

Салимова Дилдора Баходировна

Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства «Национальный исследовательский университет «Бухарский институт природопользования»» докторант I степени

Ключевые слова: строительство гидротехнических сооружений, географическое положение Средней Азии, реки Амударья, Сырдарья и Зарафшан, Древняя Бактрия, Сугдияна, Хорезмийские государства, Ферганская долина, Даргомский канал, Самарканд, Шахрудский канал, канал Гаушвар (Гавхар), канал Тупроккала, Чермен Канал – Яб, канал Гиря, канал Тошсака.

Аннотация: наша статья под названием «Краткая история строительства гидротехнических сооружений и общие понятия о гидротехнических сооружениях» содержит исторические сведения о каналах, расположенных в географических районах Средней Азии, их водных источниках, а также научные факты о технологии водоснабжения. Хранения в этих каналах, а также изложены основы и понятия о строительстве гидротехнических сооружений.

A BRIEF HISTORY OF THE CONSTRUCTION OF HYDRAULIC STRUCTURES AND GENERAL CONCEPTS ABOUT HYDRAULIC STRUCTURES

Salimova Dildora Bahodirovna,

Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers

“Institute of Natural Resources Management of the National Higher University of Bukhara” 1st degree doctoral student

Key words: construction of hydraulic structures, geographical location of Central Asia, the Amu Darya, Syr Darya and Zarafshan rivers, Ancient Bactria, Sugdiyana, Khorezmian states, Fergana Valley, Dargom Canal, Samarkand, Shahrud Canal, Gaushvar (Gavkhar) Canal, Tuprokkala Canal, Chermen Canal Yab, Giryra canal, Toshak canal.

Abstract: our article entitled “A Brief History of the Construction of Hydraulic Structures and General Concepts about Hydraulic Structures” contains historical information about canals located in the geographical areas of Central Asia, their water sources, as well as scientific facts about water supply technology. Storage in these canals, as well as the basics and concepts of the construction of hydraulic structures.

Kirish. Yer yuzining dehqonchilik uchun yaroqli kattagina qismida, shu jumladan Markaziy Osiyoda ham nam tanqisligi mavjud va shu boisdan inson qadim zamonlardan boshlab, tabiiy omillarnomutanosibligini tuzatish hamda yerlarni suv bilan ta'minlanishini oshirish uchun juda ko'p kuch va mehnat sarf qilib kelgan.

Yuqorida qayd etib o'tilganidek, Markaziy Osiyoning jug'rofiy joylashgan o'rni, uning arid iqlimi, ya'ni havoning o'ta quruqligi, yozning issiq va yog'insiz bo'lishi, qishning nam va sovuq kelishi, ya'ni iqlimning keskin kontinental ekanligi va o'simliklar vegetatsiyasi davrida atmosfera yog'inlari yetarli bo'lmasligi bu yerda sun'iy sug'orish bilangina madaniy dehqonchilik olib borishni taqozo etgan [3].

Metodlar. Mazkur tadqiqot ishimizni “Muammoli vaziyat”, “Venn diagrammasi”, “Aqliy hujum”, “Bahs-munozara” va “Loyiha” metodlari yordamida o'rgandik. Bunda: birinchi metodimiz orqali: muammoli masala aniqlandi, uning kelib chiqish tarixi o'rganildi, oqibatlar haqida fikr yuritildi, uni yechish yo'llari ko'rib chiqildi va aniqlandi; ikkinchi metod yordamida Venn diagrammasi tuzildi; keyingi metodlar yordamida dolzarb muammo maqolada ko'rsatilib, shu bo'yicha fikr, g'oyalar bildirildi va ularga aniq tahlillar keltirildi hamda loyiha-jadvallari keltirildi.

Natijalar va munozara. Mamlakatimizda sug'orma dehqonchilik tarixi juda uzoq o'tmishga borib taqaladi va u qariyb 10 ming yillik tarixga ega. Sug'orish va u bilan bog'liq kanallar, inshootlar qurilish ishlari Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryolari vodiysida olib borilgan. Olingan tarixiy ma'lumotlar va arxeologik qazishmalar natijalariga ko'ra, Markaziy Osiyoda sug'orish ishlari bilan eramizdan avvalgi IX-VII asrlarda ham shug'ullanishgan. Qadimgi Baqtriya, Sug'diyona, Xorazm davlatlari, Farg'ona vodiysida sug'orish ishlari olib borilganligi, sug'orish tarmoqlari, suv to'plash inshootlari qurilganligi bunga misol bo'la oladi [4].

Birgina Zarafshon daryosida bundan 2,5 ming yil avval qo'l kuchi bilan bunyod etilgan va hozirgacha saqlanib qolgan Darg'om kanalini olib qaraydigan bo'lsak, ajdodlarimizning qanchalik zukko mirob hamda ularning yer past-balandligi, nishabligini

katta aniqlikda hisoblay olgan fozil insonlar bo'lganligi ishonch hosil qilamiz. Bundan tashqari, Zarafshon daryosidan suv oluvchi qadimiy va hozirgi paytda ham saqlanib qolgan Narpay, Mirzaariq, Shohrud, Vobkent, Pirmast, Sul-tonobod va boshqa ko'pgina kanallarni ham sanab o'tish mumkin. Qadimiy davlatlar poytaxtlari Zarafshon daryosidan suv oladigan kanallar bo'yida barpo etilgan edi. Darg'om kanali Samarqand (Marokand) ni suv bilan ta'minlagan bo'lsa, Shohrud kanali Buxoro shahri ichidan o'tar edi. Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Amudaryoning quyi qismida irrigatsiya tarmoqlarini eng rivojlangan davri eramizdan avvalgi VI asrdan to eramizning III asrlarigacha bo'lgan vaqtga to'g'ri keladi. Saqlanib qolgan tarixiy hujjatlarga ko'ra, Xorazm sug'oriladigan eng qadimiy va o'z davridagi murakkab gidrotexnik inshootlar tizimiga ega bo'lgan hudud hisoblanadi. Fikrimizning dalili sifatida Amudaryodan Xorazmning o'ng qirg'oq yerlarini Sul-toniztog' balandligigacha bo'lgan joylarni sug'orish uchun eramizgacha bo'lgan birinchi ming yillikning o'rtalarida qurilgan Gauxvar (Gavhar) kanalini keltirish mumkin.

Eramizning I asrlarida Sul-toniztog' yon bag'irlarini sug'orish uchun Tuproqqal'a kanalidan suv oluvchi kattagina tarmoq qurib bitkaziladi, g'aznaobod – Chermen-Yab kanalidan sug'oriladigan yerlar ko'lami kengayadi, III-asrda g'arbiy qiyot kanali qurib bitkaziladi, IV asrda Guldursin va Berkut qal'a kanallari atrofida vohalarda sug'orma dehqonchilik ishlari yo'lga qo'yiladi. IX asrda Gurganj (ko'hna Urganch), g'aznaobod (Madra) kanali quyi qismida dehqonchilik tiklanadi, Amudaryoning quyi deltasi rayonlarini irrigatsiya o'zlashtirishi boshlanadi. Shu davrda Shovot (Shoxobod) va Buve kanallari qurilgan, X asrda Amudaryoning chap qirg'og'ida Xiva kanalidan ikkita tarmoq kanallari bunyod etilgan.

XII-XIII asrlarga kelib Xorazmda irrigatsiya ishlarining biroz jonlanganligini guvohi bo'lamiz: g'aznaobod (g'azavot) kanali Chermen – Yab arig'i orqali Shohsanamgacha, Giryra kanali Qavatqal'a rayonigacha yetkaziladi. Qadimiy kanallardan hozirgi paytda Markaziy Osiyoda eng yirik kanal hisoblangan Toshsaqa kanalining tarmoqlari bo'lgan va Shovot, Polvon va g'azovot kanallarini ayni kunlarda ham faoliyat ko'rsatayotganligini aytib o'tish mumkin.

Toshkent vohasidagi sug'orish tizimlari asosan Chirchiq va Angren daryolarida qurilgan. Grek tarixchilarining ta'kidlashicha, Toshkent atrofidagi yirik kanallar eramizdan avvalgi III-II asrlarda ham mavjud bo'lgan.

XIX asr o'rtalarida, hozirgi O'zbekiston hududida Buxoro amirligi. Qo'qon va Xiva xonliklari, ularga tegishli yarim mustaqil ma'muriy hududlar mavjud bo'lgan, bu hududlarda 3,5 mln.ga yaqin aholi istiqomat qilgan. Aholining 90% qishloq xo'jaligi – dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan va sug'oriladigan yerlar maydoni 1,6 – 1,8 mln.ga bo'lganligi taxmin qilinadi. Demak, o'sha davrda jon boshiga o'rtacha 0,45 – 0,5 ga sug'oriladigan yer to'g'ri kelgan. Sug'oriladigan yerlar, jumladan, bog'lar, uzumzorlar va dehqon qo'rg'on-tomorqalari, asta-sekin o'lik yerlar (suv chiqarib hali o'zlashtirilmagan yerlar) ni o'zlashtirish, lalmikor yerlarga suv chiqarish natijasida yuzaga kelgan [5].

XIX asr o'rtalarida va undan keyinroq ham dehqonchilikda yetishtirilgan ekinlarning ustuvor joylashishi qo'yidagicha bo'lgan: birinchi o'rinda don ekinlari, ikkinchi o'rinda bog'dorchilik va uzumchilik, uchinchi o'rinda sabzavot va poliz, to'rtinchi o'rinda chorvaga kerakli bo'lgan beda va boshqa ekinlar, beshinchi o'rinda paxta ekini bo'lgan. Mamlakatimizdagi asosiy yirik kanallar haqidagi ma'lumotlar 1.1.–jadvalda keltirilgan.

1.1.-jadval. RESPUBLIKADAGI ASOSIY YIRIK KANALLARI

<i>Kanallar nomi</i>	<i>Suv olish Manbai</i>	<i>Kanal boshidagi suv sarfi, m³/sek</i>	<i>Uzunligi, km</i>	<i>Foydalanish boshlangan yil</i>	<i>Maydoni (ming ga)</i>
Shahrixon	Qoradaryo	115	114,8	1987	141,0
Andijon	Qoradaryo	45	81,9	1903	46,7
Savvoy	Qoradaryo	25	47,8	1926	18,0
Paxtaobod	Qoradaryo	30	40,9	1936	17,4
Yuqori Ulug'nor	Qoradaryo	30	190,4	1960	9,7
Janubiy Farg'ona	Shaxrixon kanali	100	57,0	1939	75,8
Katta Namangan	Norin daryosi	61	90,0	1974	24,0
Katta Farg'ona	Norin va Qoradaryo	150/2134	249,0	1939	263,4
Katta Andijon	Norin daryosi	200	102,0	1970	70,2
Shimoliy Farg'ona	Norin daryosi	113	165,0	1940	74,0
Oxunboboyev nomli	Sirdaryo	80	48,4	1949	36,0
Janubiy Mirzacho'l	Sirdaryo	300	124,0	1960	290,5
Chap qirg'oq qorasuv	Chirchiq daryosi	160	594,0	1922	150,0
Parkent	Chirchiq daryosi	57	58,0	1979	40,0
Bo'zsuv	Chirchiq daryosi	290	138,0	1900	99,0
Yuqori Chirchiq	Chirchiq daryosi	87	35,0	1943	6,0
Eski Tuyaortar	Zarafshon daryosi	32	108,3	1912	32,0
O'ng qirg'oq	Zarafshon daryosi	117	71,4	1930	82,8
Darg'om	Zarafshon daryosi	120	10,2	1930	9,0
Eski Anhor	Zarafshon daryosi	60	88,0	1973	49,0
Zang	Surxondaryo	85	88,0	1955	49,3
Sherobod mashina kanali	Surxondaryo	150	12,7	1970	52,6
Amuzang kanali	Amudaryo	50	56,0	1973	143,0
Qarshi bosh kanali	Amudaryo	220	86,0	1972	260,0
Amu-Buxoro mashina kanalining	Amudaryo	300	186,0	1965	250,0
Toshsoqa	Amudaryo	480	100,0	1939	300,0
Urgancharna	Amudaryo	35	53,5	1937	9,7
Oktabrarna	Amudaryo	133	54,0	1933	14,0
Kattag'or	Amudaryo	75	16,6	1979	9,0
Raushan	Amudaryo	150	43,4	1975	7,9
Amu – Buxoro mashina kanali Shoxrud shaxobchasi	Amu–Buxoro mashina kanali	100	11,0	1937	91,7

Gidrotexnika inshootlari xavfsizligi, atrof-muhitni himoya qilish, ekologiya va ijtimoiy-iqtisodiy masalalar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi hukumati qarorlarining hayotga tadbiiq etilishi. Gidrotexnika inshootlari (GTI) xavfsizligi (murakkab tabiiy-texnik tizimlar sifatida), ularning kelajakdagi holatini bashorat qilish o'ta muhim, juda murakkab va o'ziga xos vazifa hisoblanadi. GTI baholanadigan barcha ko'rsatkichlar orasida ularni ishonchliligi va xavfsizligi muammosi eng asosiysi hisoblanadi. Ayniqsa, bu 1999-yilda O'zbekiston Respublikasining "Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida"gi Qonunning hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 20-avgustdagi 398-sonli "Yirik va o'ta muhim suv xo'jaligi obyektlarini xavfsiz ishlashi va foydalanish davridagi ishonchliligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarorini qabul qilinishi bilan yana ham dolzarb masalaga aylandi.

"Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida"gi Qonun 15 moddadan iborat bo'lib, uning 1-moddasida Qonunning maqsadi yoritilgan ya'ni gidrotexnika inshootlarini loyihalashtirish, qurish, foydalanishga topshirish, ulardan foydalanish, ularni rekonstruksiya qilish, tiklash, konservatsiyalash va tugatishda xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha faoliyatni amalga oshirishda yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solishdir.

Qonunning 2-moddasi "Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risidagi qonun hujjatlari" va 3-moddasi esa "Asosiy tushunchalar" debatalib, ularda gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iborat ekanligi, ushbu Qonunda esa asosiy tushunchalarga gidrotexnika inshootlari, foydalanuvchi tashkilot, favqulodda vaziyat, gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi deklaratsiyasi, gidrotexnika inshootining xavfsizligi mezonlari, gidrotexnika inshooti avariya xavfining yo'l qo'yiladigan darajasi kabilar kirishi belgilab qo'yilgan va ularga tavsif keltirilgan.

Qonunning 4-moddasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi sohasidagi vakolatlari, 5-moddasida Mahalliy davlat hokimiyati organlarining gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi sohasidagi vakolatlari haqida so'z borsa, 6-modda "Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi ustidan davlat nazorati"ga bag'ishlangan.

Qonunning 7-moddasida gidrotexnika inshootlarining kadastrı, 8-moddasida gidrotexnika inshootlarining xavfsizligini ta'minlashga qo'yiladigan asosiy talablar, 9-moddada gidrotexnika inshootlarining xavfsizligini ta'minlash yuzasidan foydalanuvchi tashkilotning majburiyatlari o'z ifodasini topgan. Gidrotexnika inshootining xavfsizligi deklaratsiyasi 10-moddada bayon qilingan bo'lib, unda gidrotexnika inshootini loyihalashtirish, qurish, foydalanishga topshirish, undan foydalanish, uni foydalanishdan chiqarish bosqichlarida, shuningdek, uni rekonstruksiya qilish, kapital ta'mirlash, tiklash yoxud konservatsiyalashdan keyin foydalanuvchi tashkilot gidrotexnika inshootining xavfsizligi deklaratsiyasini tuzish, deklaratsiyani tuzish tartibi haqida so'z boradi.

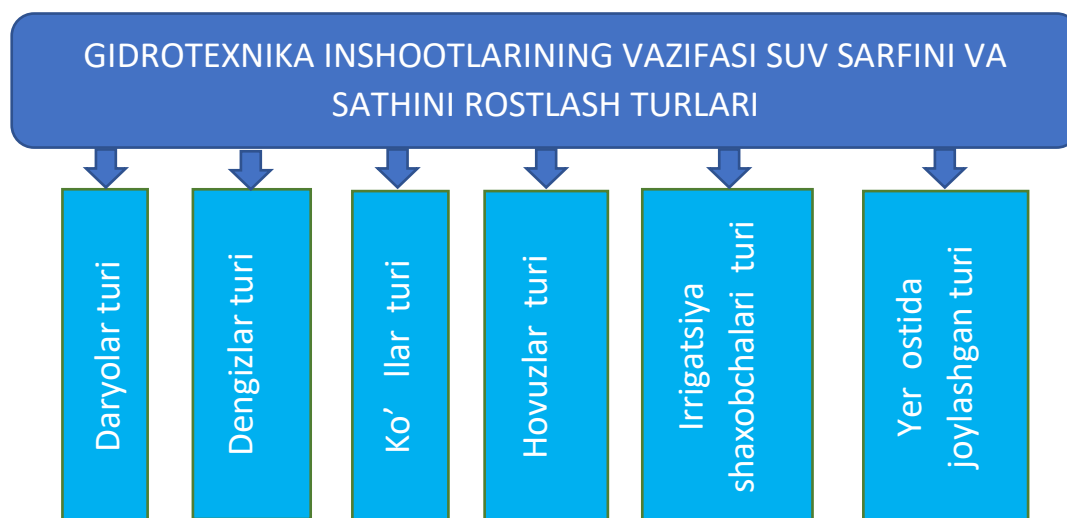
Gidrotexnika inshootlari xavfsizligi deklaratsiyalarining davlat ekspertizasi Qonunning 11-moddasidan gidrotexnika inshootlarini tekshirish 13-moddada, gidrotexnika inshootlarining xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan avariya moddiy-texnika zahiralari yaratish va ulardan foydalanish 14-moddada, gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik 15-moddada keltirilgan. "Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1999-yil 10-avgustdagi Qarori amalga kiritilgan. Mazkur Qarorga ko'ra "Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni matbuotda e'lon qilingan kundan, ya'ni 1999-yil 20-avgustdan e'tiboran amalga kiritilishi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkaması hukumat qarorlarini "Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida"gi Qonunga muvofiq lashtirish, vazirliklar va idoralar mazkur Qonunga zid bo'lgan o'z normativ hujjatlarini qayta ko'rib chiqishlari va bekor qilishlarini ta'minlash belgilab qo'yildi va ushbu Qonunning barcha moddalari bo'yicha

tegishli ishlar mamlakatimizda izchillik bilan amalga oshirib kelinmoqda.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan so'ng iqtisodiyotimizning muhim bo'g'inlaridan bo'lgan qishloq va suv xo'jaligida katta o'zgarishlar amalga oshirildi. Bunga Oliy Majlis, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va hukumati tomonidan qabul qilingan qishloq va suv xo'jaligiga oid qonunlar, farmonlar hamda qarorlar alohida huquqiy munosabatlarini joriy etib, ko'p tarmoqli iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bog'liq katta imkoniyatlarni ochib berdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida»gi PF-3226-sonli Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 28-iyundagi «O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi faoliyatini tashil etishni takomillashtirish to'g'risida»gi 290-sonli qarori qabul qilinib, unga ko'ra vazirlikka irrigatsiya tizimlarini havzalar bo'yicha boshqarish prinsiplari asosida yer usti va suv resurslarining davlat boshqaruvini amalga oshirish va barcha darajalarda suvdan foydalanishning bozor prinsiplarini joriy etish vazifasi yuklatilgan. Bevosita suv xo'jaligi tadbirlarini amalga oshiradigan muhandislik inshootlari gidrotexnikaviy, yoki gidrotexnika inshootlari deb ataladi [6].

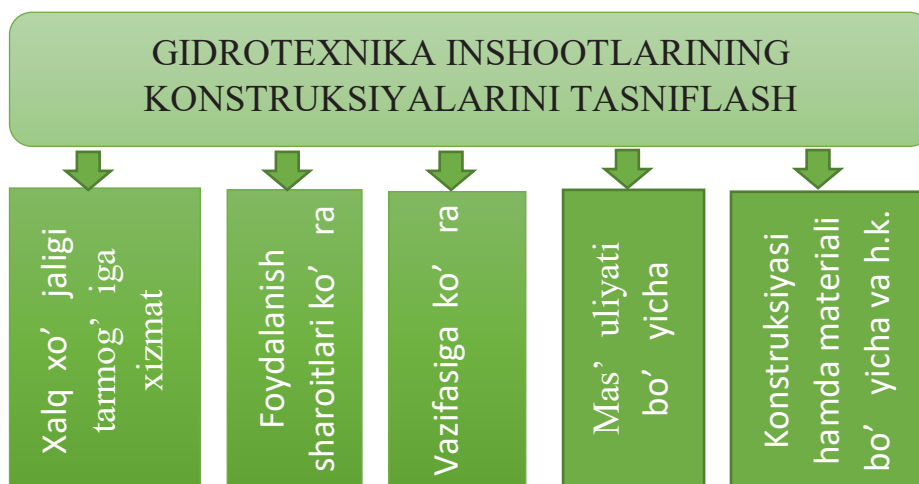
Gidrotexnika inshootlarining vazifasi suv sarfini va sathini rostdash, uni manbadan ma'lum sifatda va istalgan vaqtda kerakli miqdorda olib, zarur joylarga (ekin maydonlari, gidroelektr stansiyalar va hokazolarga) yetkazib berishdan iborat. Gidrotexnika inshootlari joylashuviga ko'ra daryolar, dengizlar, ko'llar, hovuzlar, irrigatsiya shaxobchalari va yer ostida joylashgan turlarga bo'linadi (qarang: 1-rasm.).

1-rasm. Gidrotexnika inshootlarining vazifasi suv sarfini va sathini rostdash turlari

Suv xo'jaligi tarmoqlarining turlicha iqlimiy, geologik va gidrogeologik sharoitlarida ko'rilishi sababli gidrotexnika inshootlarining ham har xil konstruksiyalari mavjud. Yuqoridagi masalani o'rganishni osonlashtirish maqsadida ular o'ziga xos belgilari bo'yicha tasniflanadi:

- 1) xalq xo'jaligi tarmog'iga xizmat ko'rsatish;
- 2) foydalanish sharoitlari;
- 3) vazifasiga ko'ra;
- 4) mas'uliyati bo'yicha;
- 5) konstruksiyasi hamda materiali bo'yicha va boshqalar Gidrotexnika inshootlarining vazifasi, konstruksiya va materiallari bo'yicha toifalarga bo'linishi (qarang: 2-rasm).

2-rasm. Gidrotexnika inshootlarining konstruksiyalarini tasniflash

Ma'lumki gidrotexnika vazifasiga ko'ra quyidagi turli inshootlarga bo'linadi, bulardan:

- suv dimlovchi – ma'lum bosim hosil qilish, shu bosimni o'ziga qabul qilish (tog'onlar, dambalar, suv oqimini to'suvchi inshootlar va hokazo);
- boshqaruvchi – daryo oqimi bilan o'zanni, dengiz va ko'llarning qirg'oqlaridagi to'liq ta'sirini boshqaradi (yo'naltiruvchi dambalar, shporalar, qirg'oqni mustahkamlovchi inshootlar);
- suv oluvchi – suv manbalaridan suv oluvchi (suv oqimlari, havzalar);
- suv o'tkazuvchi – suvni bir joydan ikkinchi joyga o'tkazish (kanallar, quvurlar, novlar, tunellar va boshqalar);
- suv tashlovchi – suv omborlari, havzalar va kanallardan suvlarni chiqarish va tashlash (qarang: 3-rasm).

3-rasm. Gidrotexnika vazifasiga ko'ra quyidagi inshootlarga bo'linadi

Kapitalligi bo'yicha barcha asosiy gidrotexnik inshootlari to'rtta sinfga bo'linadi. Yirik suv dimlash inshootlari, masalan, tog'onlarning mas'uliyatligi bo'yicha sinfi inshootning balandligi, zamindagi gruntning turi va avariya oqibatlarini bo'yicha amaldagi qurilish me'yorlari asosida qabul qilinadi. Meliorativ tizimlardagi inshootlar sug'oriladigan, yoki zax qochiriladigan maydonga xizmat ko'rsatish bo'yicha belgilanadi (qarang: 2-jadval).

2-jadval. Meliorativ tizimlardagi inshootlarning sinflari

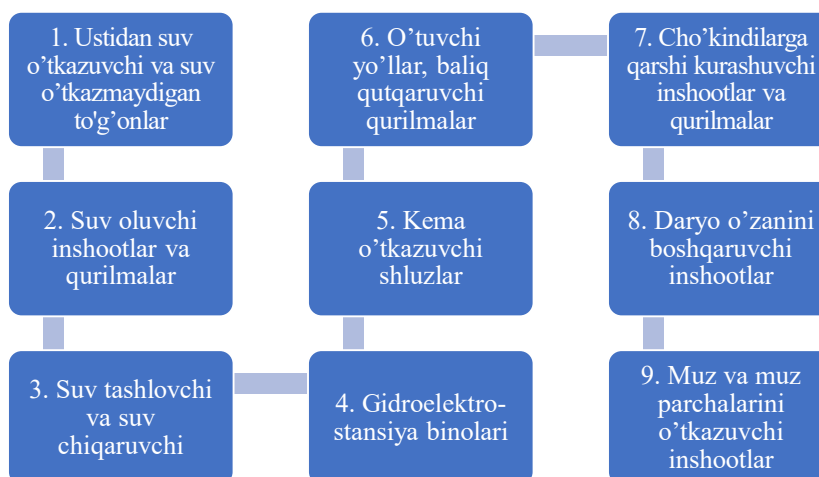
Sug'oriladigan, yoki zax qochirish maydoni, ming ga		Doimiy inshootlarning kapitallik sinfi	
Sug'orish	Zax qochirish	Asosiy	Ikkinchi darajali
300 va undan katta	-	I	III
1000 va 3000 gacha	50 va undan kam	II	III
50 dan 100 gacha	50 va undan kam	III	IV

Agar asosiy gidrotexnika inshooti bir vaqtning o'zida xalq xo'jaligining bir necha sohalariga xizmat qilsa (masalan, energetika, transport, melioratsiya, suv ta'minoti sohalarini), inshootning sinfi vazifasi bo'yicha belgilangan eng yuqori sinfga teng qilib qabul qilinadi. Asosiy inshootlarning sinfi shuningdek, maxsus asoslashdan so'ng bir sinfga oshirilishi, yoki kamaytirilishi ham mumkin [2].

Konstruksiyasi va materiali bo'yicha gidrotexnika inshootlari gruntli, yog'ochli, toshli, betonli va temir-betonli bo'ladi. Yog'ochli inshootlar o'rmonga boy hududlarda quriladi. Katta gidrotexnika inshootlari qurilishida yog'och vaqtinchalik va yordamchi inshootlarni barpo etishda va qolip ishlari uchun material sifatida ishlatiladi. Metallardan gidrotexnika inshootlarining ko'priklari, quvurlari, zatvorlari qurishda keng foydalaniladi, u temir-beton konstruksiyalarda armatura sifatida ham ishlatiladi.

Ishlash sharoitlari va qurilishi bo'yicha gidrotexnika inshootlari daryodagi va irrigatsiya shoxobchalaridagi inshootlarga bo'linadi. Suv xo'jaligi masalalarini kompleks yechish uchun mo'ljallangan daryodagi inshootlar guruhiga quyidagilar kiradi (qarang: 4-rasm): 1) ustidan suv o'tkazuvchi va suv o'tkazmaydigan to'g'onlar; 2) suv oluvchi inshootlar va qurilmalar; 3) suv tashlovchi va suv chiqaruvchi; 4) gidroelektrostansiya binolari; 5) kema o'tkazuvchi shuluzlar; 6) o'tuvchi yo'llar, baliq qutqaruvchi qurilmalar; 7) cho'kindilarga qarshi kurashuvchi inshootlar va qurilmalar; 8) daryo o'zanini boshqaruvchi inshootlar; 9) muz va muz parchalarini o'tkazuvchi inshootlar [1].

DARYODAGI INSHOOTLAR GURUHI

4-rasm. Daryodagi inshootlar guruhi

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib, irrigatsiya shaxobchalaridagi asosiy inshootlar, odatda, vazifasiga ko'ra uch guruhga bo'linadi: rostlovchi, suv o'tkazuvchi va tutashtiruvchi.

Shunday qilib aytganda, rostlovchi guruh inshootlariga quyidagilar kiradi: suv sarfini rostlovchi rostlagich va suv bo'lgichlari; suv sathini rostlovchi (dimlovchi); yuvuvchi va suv tashlovchi qurilmalar, tizimga beriladigan suv miqdorini o'lchaydigan suv o'lchash qurilmalar (avtomatlar, yarim avtomatlar, hisoblagichlar).

Shunga ko'ra, suv o'tkazuvchi inshootlarga quyidagilarni kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi: akveduklar, dukerlar, quvurlar, tunellar. Ular kanal trassasi bo'yicha suvni tabiiy va sun'iy to'siqlar bilan kesishgan joylardan o'tkazish uchun qurilishi lozim.

Demak kanal trassasi katta nishabli uchastkalardan o'tgan vaqtda o'zanni suvning yuvib ketish xavfidan saqlash maqsadida tutashtiruvchi inshootlaridan foydalanish lozim bo'ladi hamda shuni ta'kidlash lozimki, bu guruh inshootlariga sharsharalar, tezoqarlar, konsolli sharsharalar kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Телешев В.И., Лапин Г.Г., Григорьев Ю.А., Соловьев А.Н., Конько В.В., Емельяненко Б.М. Новые конструктивно-технологические решения плотины Зейской ГЭС. // Гидротехническое строительство, 2002, №11, с 24-28.

2. Ю.Р.Кривобородов. Влияние минеральных добавок на гидротацию глинозоста цемента/ Ю.Р.Кривобородов, А.А.Бойко. // Технология и технология силикатов. - 2011. - № 4. - С.14-16.

3. Joy M. Justice Evaluation of metakaolins for use as supplementary cementitious materials / JusticeJoy M. -USA, Georgia Institute of Technology, 2005.-149 p.

4. Зарипова Г.К., Салимова Д.Б. Исследование проблемы бетонных работ в гидротехническом строительстве. "Suv va yer resurslari" agrar-gidromeliorativ ilmiy-ommabop jurnal. 5(16)-son 2022-yil. – Бухоро: 124-130-betlar. <https://www.openconference.us/index.php/ISPADP/article/view/686>

5. Salimova D.B. Problems of Designing the Organization of Hydraulic Construction and its Need for Solutions. AMERICAN Journal of Engineering, Mechanics and Architecture Volume 2, Issue 1, 2024 ISSN (E): 2993-2637. <https://grnjournal.us/index.php/AJEMA/article/view/2499>

6. Салимова Д.Б. Ирригация и ривожлантириш жаҳонда сувни тежашнинг гаровидир // Министерство здравоохранения республики Узбекистан Бухарский государственный медицинский институт имени Абу Али ибн Сино Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахский национальный университет им. С.Д. Асфендиярова, Рязанский государственный медицинский университет имени академика И.П. Павлова. Научно-практической конференции с международным участием на тему: "Современные проблемы гигиены и медицинской экологии" сборник тезисов 28 ноября 2023 года. 152-154- бетлар.

BUYUK IPAK YO'LIDA AHOLI MIGRATSIYASI VA UNING ETNOMADANIY MUNOSABATLARGA TA'SIRI

Sultanov Shohruh Eshberdiyevich,
Oriental universiteti tarix fakulteti dekani o'rinbosari
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.018>

Annotatsiya: Buyuk Ipak yo'li Sharq va G'arbni asrlar davomida bog'lab turgan keng savdo va madaniy almashinuv tarmoqlarining tarixiy dalilidir. Ushbu tarmoqning markazida aholining marshrut bo'ylab ko'chishi bo'lib, bu nafaqat tovarlar harakatini osonlashtirdi, balki murakkab etnik-madaniy aloqalarni ham rivojlantirdi. Ushbu maqolada Ipak yo'li bo'ylab aholi migratsiyasi hodisasi va uning etnik-madaniy munosabatlarning shakllanishiga chuqur ta'siri o'rganiladi. Tarixiy ma'lumotlarga, arxeologik dalillarga va zamonaviy tadqiqotlarga tayangan holda, ushbu maqola migratsiya dinamikasini, uning yaratgan madaniy tarqalishini va ushbu qadimiy savdo yo'li bilan bog'langan jamiyatlarda qoldirgan doimiy merosini o'rganadi.

Kalit so'zlar: Buyuk ipak yo'li, migratsiya, aholi harakati, etnik-madaniy munosabatlar, madaniy tarqalish

Abstract: The Great Silk Road is a historical testament to the vast networks of trade and cultural exchange that connected East and West for centuries. At the heart of this network was the migration of people along the route, which not only facilitated the movement of goods, but also developed complex ethno-cultural relations. This article examines the phenomenon of population migration along the Silk Road and its deep impact on the formation of ethno-cultural relations. Drawing on historical data, archaeological evidence, and contemporary research, this article explores the dynamics of migration, the cultural spread it created, and the lasting legacy it left on societies linked by this ancient trade route.

Key words: Great Silk Road, migration, population movement, ethno-cultural relations, cultural diffusion

Аннотация: Великий Шелковый путь является историческим свидетельством обширных сетей торговли и культурного обмена, которые на протяжении веков связывали Восток и Запад. В основе этой сети лежала миграция людей по маршруту, которая не только облегчала перемещение товаров, но и развивала сложные этнокультурные связи. В данной статье рассматривается феномен миграции населения по Шелковому пути и ее глубокое влияние на формирование этнокультурных связей. Опираясь на исторические данные, археологические данные и современные исследования, эта статья исследует динамику миграции, культурное распространение, которое она создала, и прочное наследие, которое она оставила обществам, связанным этим древним торговым путем.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, миграция, перемещение населения, этнокультурные связи, культурная диффузия.

Kirish. Buyuk Ipak yo'li qadimiy savdo va madaniy almashinuvning eng yorqin timsollaridan biri bo'lib, keng masofalarni qamrab olgan hamda butun Osiyo va Yevropa sivilizatsiyalarini bog'laydi. Xitoydan O'rta Yer dengizigacha cho'zilgan ushbu savdo yo'llari tarmog'i ming yildan ortiq vaqt davomida tovarlar, g'oyalar va odamlarning harakatini osonlashtirdi. Ipak yo'lining faoliyatida aholining migratsiyalari markaziy o'rinni egallagan bo'lib, u o'tgan hududlarning etnik-madaniy landshaftini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynagan.

Buyuk Ipak yo'li bo'ylab aholi migratsiyasi hodisasi u kesib o'tgan landshaftlar kabi rang-

barang va dinamik edi. O'rta Osiyo cho'llarida aylanib yurgan ko'chmanchi qabilalardan tortib vohadagi gavjum shaharlardagi o'troq jamoalargacha, turli etnik elatlarga mansub odamlar ko'p sabablarga ko'ra Ipak yo'li bo'ylab sayohat qilishgan. Iqtisodiy imkoniyatlar, geosiyosiy siljishlar, atrof-muhit omillari va madaniy almashinuv aholining ushbu qadimiy savdo yo'li bo'ylab harakatlanishiga yordam berdi.

Buyuk Ipak yo'lida aholi migratsiyasi dinamikasini tushunish uning yo'lida paydo bo'lgan madaniyat va jamiyatlarning boy gobelenini tushunish uchun zarurdir. Ushbu maqola migratsiya shakllarini, ko'chib kelayotgan aholi va o'troq jamoalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni va bu almashinuvlarning etnik-madaniy munosabatlarga doimiy ta'sirini o'rganishga intiladi. Buyuk Ipak yo'li Sharqiy Osiyoni O'rta Yer dengizi dunyosi bilan bog'lovchi murakkab savdo yo'llari tarmog'i sifatida vujudga keldi va bir necha asrlar davomida keng madaniy va iqtisodiy almashinuvlarni rivojlantirdi. Uning kelib chiqishi miloddan avvalgi 2-asrda, Xitoyda Xan sulolasi davrida, xitoylar qo'shni mintaqalar bilan ipak savdosini boshlaganlarida kuzatilishi mumkin. Biroq aynan Xan sulolasi davrida Ipak yo'li Xitoyni Markaziy Osiyo va undan tashqarida bog'lovchi izchil yo'llar tizimi sifatida shakllana boshladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

“Buyuk Ipak yo'li” asrlar davomida ilmiy tadqiqot ob'ekti bo'lib, tarix, arxeologiya, antropologiya va madaniyatshunoslik kabi turli fanlarni qamrab oluvchi boy adabiyotlarni ilhomlantirgan.

Kristofer I. Bekvitning “Ipak yo'li imperiyalari: Markaziy Yevrosiyoning bronza davridan to hozirgi kungacha bo'lgan tarixi”:

Bekvitning asosiy ishi Markaziy Yevrosiyoning keng qamrovli tarixini taqdim etadi, Ipak yo'lining rivojlanishi va uning mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy landshaftiga ta'sirini kuzatadi. Arxeologik dalillar, matn manbalari va lingvistik tahlillarga tayangan holda, Bekvit Ipak yo'li bo'ylab aholi migratsiyasi, madaniy almashinuv va davlat shakllanishi dinamikasini o'rganadi.

Valeri Xansenning «Ipak yo'li: yangi tarix»:

Xansenning kitobida Ipak yo'lining kelib chiqishi, rivojlanishi va merosini o'rganib, uning to'liq tavsifi berilgan. Hikoya hikoyalari va ilmiy tahlillar kombinatsiyasi orqali Xansen Ipak yo'lining madaniy xilma-xilligi va o'zaro bog'liqligini shakllantirishda aholi migratsiyasining rolini o'rganadi. U, shuningdek, yo'nalish bo'ylab etnik-madaniy munosabatlarni rivojlantirishda savdo, din va diplomatiya muhimligini ta'kidlaydi.

Syuzan Uitfeldning «Ipak yo'li bo'ylab hayot»:

Uitfeldning ishi Ipak yo'li bo'ylab kundalik hayotning yorqin tasvirini taqdim etadi, u ko'plab tarixiy manbalarga, jumladan sayohat qaydlari, savdo yozuvlari va arxeologik kashfiyotlarga asoslanadi. Uitfeld alohida shaxslar va jamoalarning amaliy tadqiqotlari orqali Ipak yo'li bo'ylab aholi migratsiyasi va madaniy almashinuvining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy dinamikasini o'rganadi va turli xil odamlarning hayotiy tajribalarini yoritadi.

Richard Foltzning «Ipak yo'li dinlari: antik davrdan XV asrgacha quruqlikdagi savdo va madaniy almashinuv»:

Foltzning kitobida Ipak yo'lining madaniy landshaftini shakllantirishda dinning roli ko'rib chiqilib, savdo yo'llari bo'ylab buddizm, nasroniylik, islom va boshqa dinlarning tarqalishiga e'tibor qaratilgan. Diniy matnlar, arxitektura qoldiqlari va moddiy madaniyatni qiyosiy tahlil qilish orqali Foltz Ipak yo'li bo'ylab diniy an'analarning xilma-xil gobelenini yaratish uchun diniy e'tiqod va amaliyotlar aholi migratsiyasi va madaniy tarqalish bilan qanday kesishganligini o'rganadi.

Anatoliy M. Xazanovning «Ko'chmanchilar va tashqi dunyo»:

Xazanovning muhim asarida ko'chmanchi jamiyatlar va ularning Ipak yo'li bo'yidagi o'troq sivilizatsiyalar bilan o'zaro aloqalari har tomonlama tahlil qilinadi. Xazanov etnografik tadqiqotlar va tarixiy ma'lumotlarga asoslanib, ko'chmanchilarning savdogar, jangchi va

madaniy vositachilar rolini o'rganib, ularning Ipak yo'li bo'ylab aholi migratsiyasi, madaniy tarqalish va etnik-madaniy munosabatlar dinamikasiga qo'shgan hissasini yoritadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot metodologiyasi:

Buyuk Ipak yo'li bo'ylab aholining migratsiyasi va uning etnik-madaniy munosabatlarga ta'sirini o'rganish tarixiy tadqiqotlar, arxeologik tahlillar va madaniyatshunoslikni o'zida mujassam etgan ko'p tarmoqli yondashuvni taqozo etadi.

Tahlil va natijalar. Ipak yo'li Tang sulolasi davrida (milodiy 618-907) Xitoy butun Yevroosiyo bo'ylab savdogarlar va sayohatchilarni o'ziga tortadigan qudratli iqtisodiy va madaniy markazga aylanganda o'zining yuksak cho'qqisiga chiqdi. Tan poytaxti Chang'an (hozirgi Sian) Ipak yo'lining sharqiy chekkasi bo'lib xizmat qilgan, Samarqand, Buxoro va Qashg'ar kabi shaharlar esa O'rta Osiyoda savdo va madaniy almashinuv markazlari sifatida gullab-yashnagan.

Ipak yo'li nafaqat ipak, balki turli xil tovarlar, jumladan ziravorlar, qimmatbaho metallar, kulolchilik va ekzotik hayvonlar almashinuvini osonlashtirdi. Ipak yo'li tovarlar savdosi bilan bir qatorda g'oyalar, texnologiyalar va dinlarning uzatilishiga ham yordam bergan. Masalan, buddizm Hindistondan Xitoyga Ipak yo'li orqali tarqaldi, nestorianlik xristianlik esa Yaqin Sharqdan Markaziy Osiyoga yo'l oldi.

Ipak yo'lining o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning turli etnik va madaniy guruhlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni rivojlantirishdagi roli edi. Xiongnu, so'g'diylar va turklar kabi ko'chmanchi qabilalar savdo tarmoqlarida muhim rol o'ynagan, ko'pincha Xitoy va G'arbning o'troq sivilizatsiyalari o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qilgan. Bu ko'chmanchi xalqlar mohir chavandozlar va savdogarlar bo'lib, O'rta Osiyo cho'llarining bepoyon kengliklarida suzib yurishga mohir edilar.

Ipak yo'li statik ob'ekt emas edi, lekin vaqt o'tishi bilan o'zgaruvchan siyosiy, iqtisodiy va ekologik sharoitlarga javoban rivojlandi. Xan, Tan, Mo'g'ul imperiyalari kabi imperiyalarning yuksalishi va qulashi Ipak yo'li bo'ylab savdo va migratsiya dinamikasiga katta ta'sir ko'rsatdi. Xuddi shunday, Gobi cho'lining kengayishi va qisqarishi kabi iqlim o'zgarishlari ma'lum savdo yo'llari va aholi punktlarining hayotiyiligiga ta'sir ko'rsatdi.

Savdo va madaniy almashuv uchun muhim ahamiyatga ega bo'lishiga qaramay, Ipak yo'li o'z muammolaridan holi emas edi. Banditizm, siyosiy beqarorlik va tabiiy ofatlar marshrut bo'ylab sayohat qilayotgan savdogarlar va sayohatchilar uchun doimiy tahdidlarni keltirib chiqardi. Biroq foyda jozibasi va yangi ufqlar va'dasi odamlarni Ipak yo'liga tortishda davom etib, uning mustahkamligi va uzoq umr ko'rishini Sharq va G'arb o'rtasidagi ko'priklar sifatida ta'minladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Buyuk Ipak yo'lining tarixiy sharoiti Sharq va G'arbn bog'lovchi savdo yo'llarining keng tarmog'ining paydo bo'lishi, madaniy tarqalishni rag'batlantirish, Yevroosiyo bo'ylab tovarlar va odamlarning harakatlanishini osonlashtirish bilan tavsiflanadi. Ushbu tarixiy kontekstni tushunish Ipak yo'li bo'ylab aholi migratsiyasining ahamiyatini va uning etnik-madaniy munosabatlarga doimiy ta'sirini tushunish uchun juda muhimdir.

Buyuk Ipak yo'li bo'ylab aholining migratsiyasi iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarning murakkab o'zaro ta'sirida shakllangan ko'p qirrali hodisa edi. Migratsiya dinamikasi turli mintaqalar va davrlar bo'yicha o'zgarib turdi, bu odamlarning turli motivlari va tajribalarini aks ettirdi. Ipak yo'li bo'ylab migratsiya shakllariga bir qancha asosiy omillar yordam berdi:

Iqtisodiy imkoniyatlar: Ipak yo'li bo'ylab migratsiyaning asosiy omillaridan biri iqtisodiy imkoniyatlarga intilish edi. Savdogarlar va savdogarlar ipak, ziravorlar, qimmatbaho metallar va ekzotik tovarlar kabi tovarlarni ayirboshlashlari mumkin bo'lgan Yevroosiyoni kesib o'tgan daromadli savdo yo'llariga jalb qilingan. Ipak yo'li bo'yidagi aholi punktlari, xususan,

Samarqand, Buxoro va Qashg'ar kabi voha shaharlari migrantlar savdo va hunarmandchilik bilan shug'ullanishlari mumkin bo'lgan jonli savdo markazlari bo'lib xizmat qilgan.

Ko'chmanchilar harakati: Ipak yo'li bo'ylab ko'chish dinamikasida ko'chmanchi qabilalar katta rol o'ynagan. Xiongnu, so'g'diylar, turklar, mo'g'ullar kabi ko'chmanchilar O'rta Osiyo dashtlarini bosib o'tib, chorvachilik bilan shug'ullanib, yo'l bo'ylab vaqtinchalik manzilgohlar barpo etganlar. Bu ko'chmanchi xalqlar cho'l muhitining boyliklaridan foydalanishga mohir bo'lgan va ko'pincha o'troq sivilizatsiyalar o'rtasida sharq va g'arbga savdo qilishda vositachi bo'lib xizmat qilgan.

Atrof-muhit omillari: iqlim o'zgarishi va tabiiy ofatlar kabi atrof-muhit sharoitlari Ipak yo'li bo'ylab migratsiya shakllariga ta'sir ko'rsatdi. Yomg'irning o'zgarishi, cho'llanish va Gobi cho'lining kengayishi ma'lum marshrutlarni o'tib bo'lmaydigan yoki yashash uchun yaroqsiz holga keltirishi mumkin, bu esa aholini yanada mehmondo'st muhit izlab ko'chib ketishga majbur qiladi. Aksincha, iqlim barqarorligi va farovonlik davrlari Ipak yo'li bo'ylab aholi punktlari va aholi o'sishini rag'batlantirishi mumkin.

Siyosiy beqarorlik va mojarolar: Ipak yo'li bo'ylab siyosiy to'ntarishlar va mojarolar ko'pincha aholining zo'ravonlik va beqarorlikdan boshpana izlab harakatlanishiga turtki bo'lgan. Xan, Tan, Mo'g'ul imperiyalari kabi imperiyalarning yuksalishi va qulashi Yevroosiyoning geosiyosiy landshaftini o'zgartirib, Ipak yo'li bo'ylab muhojirlar oqimiga ta'sir ko'rsatdi. Bosqinchilik va istilo ko'pincha aholining ko'chirilishiga va etnik chegaralarning qayta konfiguratsiyasiga olib keldi.

Madaniy almashinuv va diniy ziyorat: Iqtisodiy maqsadlardan tashqari, madaniy almashinuv va diniy ziyorat ham Ipak yo'li bo'ylab aholi migratsiyasini kuchaytirdi. Buddist rohiblar Hindistondan Xitoyga sayohat qilib, o'z ta'limotlarini yoyishdi va yo'l bo'ylab monastir jamoalarini tashkil etishdi. Xuddi shunday, turli e'tiqodli ziyoratchilar muqaddas qadamjolar va diniy markazlarga sayohat qilib, diniy e'tiqod va urf-odatlarining Evrosiyo bo'ylab tarqalishiga hissa qo'shdilar.

Urbanizatsiya va aholi punktlari namunalari: Chang'an, Samarqand va Konstantinopol kabi Ipak yo'li bo'ylab shahar markazlari ish, savdo imkoniyatlari va madaniy almashinuv izlayotgan muhojirlar uchun magnit bo'lib xizmat qilgan. Bu shaharlar xilma-xillik qozonlari bo'lib, u erda turli etnik va madaniy kelib chiqishi bo'lgan odamlar savdo, hunarmandchilik va intellektual faoliyatda birga yashagan va hamkorlik qilgan. Migrantlar oqimi ushbu shahar markazlarining kosmopolit xarakteriga hissa qo'shdi va ularning madaniy landshaftlarini boyitdi.

Buyuk ipak yo'li bo'ylab migratsiya dinamikasi iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va siyosiy omillarning murakkab o'zaro ta'sirida shakllangan. Ipak yo'li bo'ylab aholining ko'chishi tovarlar, g'oyalar va madaniyatlar almashinuvini osonlashtirib, Yevroosiyoda turli-tuman va o'zaro bog'langan jamiyatlarning shakllanishiga hissa qo'shdi. Bu dinamikani tushunish Ipak yo'li bo'ylab insoniyat tarixining boy gobelenini va uning etnik-madaniy munosabatlarga doimiy ta'sirini tushunish uchun zarurdir.

Buyuk Ipak yo'li bo'ylab aholi migratsiyasining eng muhim natijalaridan biri madaniy tarqalish jarayoni bo'lib, odamlar, tovarlar va g'oyalar almashinuvi Evrosiyo bo'ylab turli madaniy elementlarning uyg'unlashishi va tarqalishiga olib keldi. Ipak yo'li bo'ylab madaniy tarqalish hayotning turli jabhalarida, jumladan, din, til, san'at, me'morchilik va oshxonada namoyon bo'lgan dinamik va ko'p qirrali hodisa edi.

Buyuk Ipak yo'li bo'ylab madaniy tarqalish Yevroosiyoda madaniy landshaftini shakllantirgan dinamik va o'zgaruvchan jarayon edi. Odamlar, tovarlar va g'oyalar almashinuvi orqali Ipak yo'li turli xil madaniy elementlarning uyg'unlashuvi va uzatilishini osonlashtirdi, bu din, til, san'at, me'morchilik va oshxonaning gibridlangan shakllarining paydo bo'lishiga olib keldi. Ipak yo'li bo'ylab madaniy tarqalish merosi bir vaqtlar u bog'langan mintaqalarning umumiy madaniy merosida aks-sado berishda davom etmoqda va aholi migratsiyasining etnik-madaniy

munosabatlarga doimiy ta'sirini ko'rsatmoqda.

Buyuk Ipak yo'li bo'ylab aholining ko'chishi turli etnik va madaniy guruhlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar, almashuvlar va o'zaro bog'liqlik bilan ajralib turadigan murakkab va dinamik etnik-madaniy munosabatlarga turtki bo'ldi. Bu munosabatlar savdo, migratsiya, istilo va diniy tarqalish kabi ko'plab omillar ta'sirida shakllangan va ular Ipak yo'li bo'ylab paydo bo'lgan madaniy xilma-xillikning boy gobeleniga hissa qo'shgan. Etnik-madaniy munosabatlarning bir nechta asosiy jihatlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

Ipak yo'li turli etnik, til va diniy kelib chiqishiga mansub odamlarning uchrashish joyi bo'lib xizmat qilgan, an'anaviy chegaralardan oshib ketgan o'zaro aloqalar va almashinuvlarni osonlashtirgan. Savdogarlar, sayyohlar, olimlar va hunarmandlar gavjum bozorlarda, karvonsaroylarda va shahar markazlarida uchrashib, savdo-sotiq, fikr-mulohaza va madaniy almashuvlar bilan shug'ullanishgan. Ushbu madaniyatlararo uchrashuvlar o'zaro tushunish, bag'rikenglik va inson tajribasining xilma-xilligini qadrlashga yordam berdi.

Ipak yo'li bo'ylab aholining ko'chishi ko'pincha millatlararo nikohlar va qarindoshlik tarmoqlarining shakllanishiga, etnik chegaralarning xiralashishiga va turli jamoalar o'rtasida ijtimoiy jipslikni mustahkamlashga olib keldi. Turli etnik guruhlar o'rtasidagi nikohlar madaniy almashinuv va integratsiyani osonlashtirdi, chunki turli kelib chiqishi bo'lgan shaxslar oilaviy rishtalar va umumiy o'ziga xosliklarni o'rnatdilar. Qarindoshlik tarmoqlari ijtimoiy tarmoqlar bo'lib xizmat qilgan, ular orqali odamlar notanish muhitda resurslar, imkoniyatlar va himoyadan foydalanishlari mumkin bo'lib, Ipak yo'li jamiyatlarining mustahkamligi va moslashuvchanligiga hissa qo'shgan.

Samarqand, Buxoro va Sian kabi Ipak yo'li bo'yidagi shahar markazlari madaniy xilma-xillik va kosmopolitizmning jonli markazlari bo'lib paydo bo'lib, ularda turli etnik va madaniy kelib chiqishiga mansub odamlar birga yashab, savdo, hunarmandchilik va intellektual sohalarda hamkorlik qilganlar. izlanishlar. Bu shaharlar Sharq va G'arb g'oyalari, texnologiyalari va badiiy an'analari birlashib, aralashib ketgan madaniy almashinuv qozonlari edi. Shahar elitalari ko'pincha san'at va fanlarning homiysi bo'lib, etnik va diniy chegaralarni kesib o'tgan yangilik va ijodkorlik muhitini qo'llab-quvvatlagan.

Ipak yo'li bo'ylab ko'chib kelayotgan aholi va o'troq jamoalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar madaniy duragaylik va sinkretizmni keltirib chiqardi, chunki turli madaniy an'analari yangi kontekstlarga uyg'unlashib, moslashgan. Masalan, diniy sinkretizm buddizm, nasroniylik, islom va mahalliy e'tiqod elementlarini o'z ichiga olgan gibrid e'tiqod tizimlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Xuddi shunday, badiiy va me'moriy uslublar turli madaniy an'analari elementlarini birlashtirib, natijada Ipak yo'li jamiyatlarining kosmopolit tabiatini aks ettiruvchi o'ziga xos gibrid shakllar yaratildi.

Ipak yo'lidagi etnik-madaniy munosabatlar keskinlik va to'qnashuvlardan holi emas edi, chunki bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan manfaatlar va o'ziga xosliklar savdo, siyosat va din kontekstida tez-tez to'qnash kelgan. Biroq, bu mojarolar hamkorlik va o'zaro manfaatlar davrlari bilan ham tinchlandi, chunki jamoalar madaniy xilma-xillik murakkabliklarida harakat qilishni va umumiy manfaatlar va maqsadlarga asoslangan ittifoqlar tuzishni o'rgandilar. Diplomatik almashinuvlar, savdo kelishuvlari va madaniy almashinuvlar Ipak yo'li jamiyatlari o'rtasida muloqot va hamkorlikni osonlashtirib, Evroosiyo bo'ylab o'zaro bog'liqlik va o'zaro bog'liqlik tuyg'usini kuchaytirdi.

Buyuk Ipak yo'li bo'ylab etnik-madaniy munosabatlar turli etnik va madaniy guruhlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, almashinuv va moslashuvning dinamik o'zaro ta'siri bilan ajralib turardi. Aholi migratsiyasi madaniyatlararo uchrashuvlar, nikohlar va kosmopolit shahar markazlarining shakllanishiga yordam berdi, shu bilan birga madaniy gibridlik, sinkretizm va hamkorlikni rivojlantirdi. Ipak yo'li bo'ylab etnik-madaniy munosabatlarning murakkabligini anglash madaniy xilma-xillik va o'zgarishlar sharoitida insoniyat jamiyatlarining chidamliligi,

moslashuvi va ijodkorligi haqida qimmatli fikrlarni beradi.

Xulosa:

Buyuk Ipak yo'li ming yillikdan ko'proq vaqt davomida Evroosiyo etnik-madaniy landshaftini shakllantirgan aholi migratsiyasi va madaniy almashinuvining abadiy merosidan dalolat beradi. Ipak yo'li Xan sulolasidan kelib chiqib, 14-asrdagi tanazzulga qadar odamlar, tovarlar va g'oyalarning ulkan masofalar bo'ylab harakatlanishini osonlashtirgan, turli etnik va madaniy guruhlar o'rtasida o'zaro aloqalar, almashinuvlar va o'zaro bog'liqlikni kuchaytirgan.

Ipak yo'li bo'ylab migratsiya dinamikasi iqtisodiy imkoniyatlar, siyosiy inqiloblar, atrof-muhit omillari va madaniy tarqalish bilan bog'liq bo'lib, kosmopolit shahar markazlari, jonli savdo tarmoqlari va boy madaniy duragaylarning paydo bo'lishiga olib keldi. Aholi migratsiyasi madaniyatlararo to'qnashuvlar, nikohlar va qarindoshlik tarmoqlarining shakllanishiga yordam berdi, etnik chegaralarni yo'qotdi va turli jamoalar o'rtasida ijtimoiy jipslikni rivojlantirdi.

Ipak yo'li bo'ylab madaniy tarqalish diniy e'tiqodlar, tillar, badiiy an'analar va oshxona an'analarining uyg'unlashishi va o'tkazilishiga olib keldi, natijada Ipak yo'li jamiyatlarining kosmopolit xususiyatini aks ettiruvchi duragaylashgan madaniyat shakllari paydo bo'ldi. Ipak yo'li bo'ylab etnik-madaniy munosabatlar o'zaro ta'sir, almashish va moslashishning dinamik o'zaro ta'siri bilan ajralib turardi, chunki turli etnik va madaniy guruhlar madaniy xilmaxillik murakkabliklarida harakat qilishni o'rgandilar va umumiy manfaatlar va maqsadlarga asoslangan ittifoqlar o'rnatdilar.

“Ipak yo'li” saboqlari haqida fikr yuritar ekanmiz, o'zaro bog'langan dunyomizda tinch-totuv yashash va barqaror rivojlanishga ko'maklashishda muloqot, hamkorlik va o'zaro anglashuv muhimligini eslatib o'tamiz. Ipak yo'lini belgilab bergan hamkorlik va almashuv ruhi zamonamiz qiyinchiliklarini yengib o'tish, kelajak avlodlar uchun yanada inklyuziv va barkamol kelajakni barpo etish yo'lida inson zukkoligi va hamkorligi salohiyatini abadiy eslatib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Beckwith, Christopher I. «Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present.» Princeton University Press, 2009.
2. Liu, Xinru. «The Silk Road in World History.» Oxford University Press, 2010.
3. Hansen, Valerie. «The Silk Road: A New History.» Oxford University Press, 2012.
4. Whitfield, Susan. «Life Along the Silk Road.» University of California Press, 1999.
5. Foltz, Richard. «Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century.» Palgrave Macmillan, 2010.
6. Xinjiang Institute of Archaeology (Ed.). «The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith.» White Star Publishers, 2009.
7. Grousset, René. «The Empire of the Steppes: A History of Central Asia.» Rutgers University Press, 1970.
8. Hirth, Friedrich. «China and the Roman Orient: Researches into Their Ancient and Medieval Relations as Represented in Old Chinese Records.» G.P. Putnam's Sons, 1885.
9. Khazanov, Anatoly M. «Nomads and the Outside World.» University of Wisconsin Press, 1984.
10. Scott, Cameron. «The Horse and the Silk Road: The Horse in the Ancient World.» Yale University Press, 2013.

СОЦИАЛИСТИК ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТИЗИМИНИНГ МЕЪЁРИЙ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

*Ризаев Бахтиёр Назарбоевич,
Бухоро давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси, тарих фанлари бўйича
фалсафа доктори(PhD), доцент
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.019>*

Аннотация: Социалистик тузум негизда қурилган совет ҳукумати ХХ аср жамиятда ўзига хос кураш тизимини ўртага чиқарди. Янги тузум қуроли пролетариат диктатурасининг эски тузум билан муносабати инқилоб, унинг асосини қарма-қаршилик ташиқил этган назарияни зўр бериб жорий этилишига олиб келди. Ушбу назария тармоқларга бўлинган бўлиб, унда социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тизими алоҳида ўринга эга. Шунинг билан бирга, совет ҳукумати ўртнатилган даврдан, тоунинг инқирозига қадар тараққиётга тўсиқ бўлган, утопия таърифига том маънода мос тушади. Назариянинг меъёрий - ҳуқуқий базасини ташиқил этувчи шарт-шароитлар, қонунчилик ташаббуслари мавзусидан тортиб, ижросигача бўлган таҳлиллар мазкур ишни ўзагини ташиқил этади.

Калит сўзлар: Қарор, фармон, фармоиш, директива, декларация, декрет, циркуляр, резолюциялар.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ ПРОИЗВОДСТВА

*Ризаев Бахтиёр Назарбоевич доцент,
доктор философии по истории (PhD) кафедры “Всемирная история” Бухарского
государственного университета.*

Аннотация: Советская власть, построенная на основе социалистической системы, создала уникальную систему борьбы в обществе ХХ века. Отношение диктатуры пролетариата, оружия нового режима к старому режиму привело к насильственному внедрению социалистической теории революции, основанной на противостоянии. Эта теория была разделена на отрасли, в которых социалистическая система сельскохозяйственного производства занимает особое место. В то же время советское правительство с момента его создания до своего краха было препятствием на пути прогресса, что буквально соответствовало определению утопии. Основой данной работы является анализ условий, составляющих нормативно-правовую базу теории, законодательных инициатив.

Ключевые слова: Постановления, решение, указ, распоряжения, директива, декларация, декрет, циркуляр.

NORMATIVE AND LEGAL BASIS OF THE SOCIALIST AGRICULTURAL PRODUCTION SYSTEM

*Rizaev Bakhtier Nazarboevich,
associate professor, department of World History, Bukhara State University, doctor of
philosophy in history (PhD) Uzbekistan.*

Abstract: Soviet power, built on the basis of the socialist system, created a unique system of struggle in the society of the twentieth century. The relationship of the dictatorship of the proletariat, the weapon of the new regime, to the old regime led to the violent introduction of the socialist theory of revolution based on opposition. This theory is broken down into sectors

in which the socialist agricultural production system has a special place. At the same time, the Soviet government, from its creation until its collapse, was an obstacle to progress, which literally corresponded to the definition of utopia. The basis of this work is the analysis of the conditions that make up the legal framework of the theory, legislative initiatives, from topic to implementation.

Key words: Decision, decree, order, directive, declaration, decree, circular, regulations.

Кириш. Коммунистик партиясовет назариётчилари томонидан илгари сурилган ғоялар, ҳукумат раҳбарларининг халқ олдида чиқришлари давомида билдирилган таклиф ва тавсиялари асосида социалистик хўжалик қуришнинг меъёрий-ҳуқуқий асосларини яратиш ҳамда назоратини таъминлашга маъсул директив органга айланди. Қўш ҳокимиятчилик қарор топган совет ҳукуматида давлат ва хўжалик органлари умумий мақсадлардан келиб чиқиб, лекин партия танлаган йўлдан оғишмасдан боришга сафарбар этилди. Партия Марказий аппарати ўтказган конференция, пленум ва съездлар давомида муҳокама қилинган масалалар юзасидан директива, декларация, декрет, циркуляр, резолюциялар қабул қилиниб, меъёрий - ҳуқуқийбаъза мустаҳкамлаб борилди. Ҳукумат бошқарув тизимида амалга оширилган модернизация таъсирида (1936 йил, 1946-1947 й, 1954 ва 1965 йиллар) ҳуқуқий баъза янги номдаги ҳужжатлар билан тўлдирилди. Жумладан, қарор, фармон, фармоиш ва йўриқнома кабилардир.

Адабиётлар шарҳи. Ишнинг манбавий асосларини революцион қонунчилик муаллифлари томонидан таклиф этилган, социалистик ғоялар ифодаланган асарлар, совет ҳукумати қабул қилган туркум меъёрий – ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами, матбуот ва фундаментал тарихий адабиётлар ташкил этади.

Тадқиқот методологияси. Революцион қонунчилик тараққиёти формацион ёндошув мезони талаблари замирида таҳлилга тортилиб, тарихий-генетик метод асосида янги тузум билан эски тартиблар ўртасидаги муносабатлар – мутаносиблик, фарқлар, ўзгариш ҳамда янгликлар қарама-қаршлиги қиёфаси кўрсатиб берилади.

Таҳлил ва натижалар. Партия қабул қилган ва тасдиқланган расмий ҳужжатлар ўз навбатида совет, хўжалик органлари томонидан тўғридан - тўғри ижро учун қабул қилинган. Соҳа, тармоқлар кесимида ишни тўғри ташкил этиш ва ўзаро мувофиқликни таъминлашда турли инструкциялар, буйруқ ҳамда кўрсатмалар аҳамиятини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим бўлади.

Совет ҳукумати вертикал қурилиши тоталитар режимда фаолият юритиш ва буюракратик бошқарувни тақазо этади. Революцион қонунчилик ташаббусининг ўзига хослиги марказий давлат бошқарув органлари томонидан тайёрланган юридик актларда қуйи бўғиндаги маҳаллий бошқарув ҳамда хўжалик органлари фаолиятининг барча жиҳатларини тўла қамраб олишга қаратилгани билан ажралиб туради.

Социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизимида ўтишпойдевори ер тўғрисидаги декрет ҳамда ерни национализация қилиш қонунлари[1] қабул қилиниши билан қўйилди. Янги тизимҳуқуқий асослари назария талабларидан келиб чиқиб, амалиётда юзага келган камчиликлар туфайли мунтазам тузатишлар киритиб бориш одати билан олиб борилди. Амалда янги тизим мезонларини мунтазам мустаҳкамлаб бориш кўзда тутилди. Коммунистик партия ва совет ҳукумати томонидан аграр дастурларни амалга ошириш учун қабул қилинган бир қатор қарор ва декретлар юқоридаги фикрларга яққол мисол бўлди. 1917 йилнинг 3 ноябр санасида “Волость комитет тўғрисида”ги декрет қабул қилинди. Шу йилда соҳага алоқадор яна 3 та ҳужжат қабул қилинди [2, -Б. 80].

Ягона шахс (ҳукумат раҳбари) хохиширодаси билан яратилган ҳуқуқий баъза кейинчалик совет ҳукумати қонунчилигида қўшима изоҳларни талаб этилишига, оқибатда

“қонун ости” деб ном олган яна бир туркум ҳуқуқий жамланмани юзага келишига замин ҳозирлади. Тор доирадаги, чекланган тафаккур асосида қабул қилинган, назарий ғоялар билан йўғирилган қонунчилик амалиёти социалистик хўжалиқни ташкил этишда бир қатор тўсиқларга сабаб бўлди.

“Партиянинг коопреация иши тўғриси”даги қарорида юқоридаги фикрлар учун асос бўлишга арзигулик мисоллар топиш мумкин. Турли кўринишдаги кооперациялар ўртасидаги ўзаро алоқа ва жойларда уюшмалар ташкил этиш хўжалиқ юритиш зарурятидан келиб чиқади. Бирлашиш пролетариатнинг кооперация ишига салбий таъсир кўрсатмаса-да, бу турдаги ишлаб чиқариш ҳамкорлигидан ўта эҳтиёт бўлиш лозим, бу масала ҳали ноаниқ ва етарли тажриба йиғишни талаб этади [3, -Б. 51]. Модомики, революцион қонунчилик илдизлари XIX аср амалиётида синовдан ўтган ва йиғилган тажрибаларга таянилган экан, совет ҳокимияти ўрнатилган XX аср жамиятдаги табақалашув янада кучайиб, ижтимоий институтлар ўртасидаги конфликт кескин тус олганини ҳисобга олиш талаб этилган. Қишлоқда рўй берган табақаланишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ҳозирги вақтгача бу табақаланишнинг асосий элементлари ердангина иборат бўлмай, балки, кўпроқ, жамғариш қуролигава камқувват элементларни эксплуатация қилиш воситасига айланаётган савдо, чорва моллари ҳамда инвентарлардан иборат эди [4. –С. 34].

Тайёрланган юридик ҳужжатлар қуйи бўғинда сўз-сиз қабул қилинар экан, вақт ўтиши билан амалиётда уларнинг камчилиги аниқланиб, юқорига тушунтириш, хат, ҳисобот мазмунида билдириб турилди. Айни синовдан ўтган бошқарув принциплари дастлаб беихтиёр ҳукумат томонидан ўзлаштирилиб, такомиллашган кўринишда қайта татбиқ этилиши совет ҳукумати марказлаштириш сиёсати мувоффақияти омилларидан бирига айланди. Йирик коллектив қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тизими қонунчилиги мазмуни Ўзбекистон аҳолиси учун тушунарсиз, баъзида ғайри табиий бўлиб туюлган. Марказ бошқарув дастакларни маҳаллий кадрларга ишонмас, партия ва ҳукумат қуйи бўғинларида ҳам рус миллатига мансуб бўлганларни жойлаштиришга жон жаҳди билан уринарди. Юзага келган вазиятда, советларнинг жойлардаги органлари маҳаллий фаоллар ва аҳоли билан зарур бўлган алоқани таъминлай олмадилар оқибатида, юқоридан юборилган директиваларни ҳаётга татбиқ этиш жараёни мураккаб кечди. Юқоридагиларни инобатга олиб, 1925-1930 йиллар фаолият юритган “Кошчи” уюшмаси қарорлар мазмунини аҳолига тушинтириш, аксинча қонунчиликда аниқланган камчилик ва нуқсонлар тўғрисида юқорига хабар берувчи кўприк ташкил этилди [5]. Уюшма қишлоққа ҳукумат сиёсатини ўтказиш воситаси сифатида советларнинг доимий диққат марказида бўлди.

Шунингдек, партия Марказий аппарати томонидан ўтиш даври қийинчиликлари ҳисобга олиниб, Иттифоқдош республика партия комитетлари ҳамда советларга расмий тушинтириш хатлари жўнатиб турилди. Жойларда маҳаллий давлат бошқарув органлари ўз фаолиятларини бевосита юқоридан юборилган хатлар асосида ташкил этиш тартиби шу заилда юзага келади. Чунончи, янги иқтисодий сиёсат борасида тарқалган миш-мишлар туфайли Ўзбекистон ҳукуматига юборилган хатда: “Республикада ўтказилаётган янги иқтисодий сиёсат бу маҳаллий феодал-патиархал элементларнинг эркин савдо ва пул капиталига ўтиши, пролетариат ва яримпролетариат оммани иқтисодий қулликка солиш ёхуд сиёсий бўйсундирилишини англамайди [6, -С. 223]” мазмунида тушинтириш берилди.

Халқ хўжалиги муаммоларни кўтариб чиқиш, уларнинг ечими борасида таклиф ва тавсиялар бериш оммалашган Сталин даври анъанаси СССР парчалангунга қадар ва ҳатто бугунги кунда ҳам (Россия Федерацияси ҳамда баъзи собиқ иттифоқдош

республикаларда) сақланиб қолгани эътиборга молик. Ушбу тавсиялар кўп ўтмасданхалк хўжалиги тармоқ муаммоларини бартараф этишга мўлжалланган нормалар шаклида расман ваколатли давлат ва хўжалик органлари томонида қарор кўринишда тасдиқланиб, амалиётга татбиқ этилади.

Сталин 1933 йил мамлакатда ғалла етиштириш масаласига бағишланган йиғилишда қилган чиқишида социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизимини комплекс таҳлил этиб, соҳадаги камчилик ва нуқсонлар, уларни бартараф этиш юзасидан ўз таклифларини илгари сурди. Жумладан, колхоз тизимига ўтилиши майда ишлаб чиқарувчиларининг хўжалик юритиш жараёнида юзага келадиган ташвишларини жамоавий тартибда хал этишга ўтиш демакдир. Колхозаъзоларнинг тенг маъсулиятлилиги ҳамда муаммоларни колхоз раҳбарияти томонидан хал этилиши, ва асосан деҳқонни ғалласиз қолиш хавфидан ҳимоялашга қодир бўлган универсал тизим сифатиданамоён бўлмоқда. Лекин, муаммо шундаки, юзлаб ёхуд минглаб деҳқон хўжаликларини бирлаштирган йирик қишлоқ ишлаб чиқариш тизими - колхоз фаолиятини иқтисодий қонуният асосида ташкил этиш мумкинми? Йўқ албатта! Колхоз барқарорлиги ишни режа асосида ҳамда совет бошқарув тизими қоидаларини тўлиқ тушиниб етишга қодир бўлган ёш, етарли малакага эга кадрларни жалб этган ҳолда эришиш мумкин [7, -С. 63]. Йиғилишда билдирилган фикр ва мулоҳазалар қисқа фурсатда қишлоқ хўжалиги тизими режа механизмининг ҳуқуқий асоси яралишига олиб келди. Оқибатда аста-секинлик билан маъмурий буйруқбозлик иллатлари билан тўлган, колхознинг деярли ҳар бир фаолияти қамраб олинган қонун лойиҳалар тайёрланиб, кўрсатгичларни аниқлашга киришилди. Кейинчалик ҳукумат раҳбари Н.С.Хрушев: “Қишлоқ хўжалиги соҳасида топшириқларни ҳаддан ташқари кўплиги, фаолияти бир неча кўрсатгичлар билан баҳоланиши, олиб борилаётган ислоҳатларимизга тўсиқ бўлмоқда....” - деб танқид қилганди. Дарҳақиқат, колхозлар йил давомида район қишлоқ хўжалиги органлари учун ўн минг индекаторли бўйича ҳисобот тайёрлашга мажбур этилган. Урушгача бўлган давр билан таққосланганда букўрсатгичлар қариб 8 баробарга оширилган [8, -С.90].

Вақт ўтиши билан қонунчиликда ўзига хос иерархия вужудга келди. Марказий бошқарув актлари умумий социалистик тамоиллар негизида мақсадга эришишнинг аниқ йўлини белгилаб берган бўлса, хўжалик органлари ўз фаолияти юзасидан социалистик халқ хўжалиги талабларига мослашган эластик қоидалар ишлаб чиқишга ихтисослашди.

Назария, қонунчилик ва амалиёт ўртасидаги номутаносиблик сабаби ҳуқуқий баъзани ниҳоятда кенг - кўлам ҳосил қилгани, уни мувофиқлаштиришнинг амалда имкони йўклиги билан изоҳланади.

Бир қарашда социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизими муайян давр, ҳуқуқий нормалар жойлардаги маҳаллий ҳукумат ва давлат бошқарув органлари ихтиёрига ином этилгандек бўлиб кўринади. Аслида эса олдиндан (Қарорлар тўғридан-тўғри, реал имкониятлар ҳисобга олмасдан қабул қилинган) марказдаги олий бошқарув органлари томонидан қабул қилинган қарорларни маҳаллий шарт-шароитларга мослаштириш ишларигина жойларда бажарилган. Иттифоқ шароитида қишлоқ хўжалиги соҳаси учун юқоридан татбиқ этилган директиваларга мослашиши жараёнида ўзига хос мураккабликлар юзага келади. ЦК МКнинг 4 пленуми ва ЎзКПнинг иккинчи қурултойи директиваларига асосан декерт тузиш чоғида бир қатор муаммоли вазиятларга дуч келинди. Декрет уч ой давомида тузилди, қайта тузилди, тўғирланди қийинчилик туғдирган асосий масала норма бўлди. Мусодара қилиниши керак бўлган помешчик ерлари Фарғонада 40 десятина, Самарқанд ва Тошкент учун эса 50 десятина белгиланган. Бундан ташқари, кулоқлардан мусодара қилиниши ва сақланиб қолиши лозим бўлган ерлар, иккинчи категориядаги шаҳар ва қишлоқ савдогарларига қарашли ерларни бутунлай тугатиш талаб этилган. Кўпчиликкатта хатога йўл қўйиб, масала моҳиятини тушиниб етмасдан, бу таклифни қўллаб - қувватлаб турибди, муаммо шундаки,

хўжаликларни тугатилиши катта ҳажмдаги ишсизлар армиясини юзага келтиради. Аини шу масала бизни жуда кўп тер тўкишга мажбур этди[9, -С. 394].

Қишлоқ хўжалиги йўналишида қабул қилинган қарорлар шу қадар кўп эдики, ҳатто тадқиқотчилар ҳужжатларни статистик ёндошув асосида таҳлил қилишга мажбур бўладилар. Н.С.Хрушевнинг 10 йиллик ҳукмронлиги даврида Коммунистик партиянинг 14та пленуми бевосита қишлоқ хўжалик соҳаси масаласи муҳокамаларига бағишлаб ташкил этилди. Шахсан биринчи секретар томонидан 1960 йил кузидан 1964 йил июнга қадар ЦК Президиумига қишлоқ хўжалиги соҳасини турли мауммолари кўтарилган 12 та махсус хат юборилди[10].

Совет ҳукуматида юқори турувчи ташкилотларнинг қуйи бўғин учун белгилаган тадбирлар буйруқ, аксинча қуйидан юқorigа йўлланган ҳужжатлар ҳисобот кўринишида айрабошланган. Биргина фарқ марказ директив акти иттифоқдош республика ҳукумати томонидан қисман маҳаллий хусусиятларга мослаб, қайта қабул қилинишида. 1962 йил 22 март ЦК КПСС ва СССР Министрлар совети пленумида «Қишлоқ хўжалиги бошқурувиникайтақуриштўғриси»даги қарорни қабул қилди. Қарор матни ўз навбатида 4 бўлим: 1) худудий колхоз - совхоз ва совхоз-колхоз ишлаб чиқариш бошқармаси; 2) область, ўлка ва автаном республика қишлоқ хўжалик бошқармалари; 3) Иттифоқдош республика қишлоқ хўжалиги бошқарув органлари; 4) қишлоқ хўжалиги бўйича иттифоқ кўмитаси[11] га ажратилди. Бу қарор иттифоқдош республикаларга қайта қуриш тадбирлари заминида белгиланган вазифаларни зудлик билан бажариш вазифасини юклади. Маъмурий буйруқбозлик тизими талаблари асосида Ўзбекистон ЦК КП 1962 йил апрелида бўлиб ўтган 2 пленумида “Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини бошқариш тизимини яхшилашда ЦК КП ва партия ташкилотлари вазифаси тўғриси”даги қарорни қабул қилиш билан тошриқни бажарди. 14 банддан иборат қарор республика қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш ўзига хос хусусиятларни назарда тутиб, Ўзбекистон ЦК КП бюроси, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети, обком партия, Қорақалпоғистон АССР ва облизполкомларга ўн кун муддатда районлараро, областлараро бошқармаларни ташкил этиш, ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлов министрликларига ташкил этилаётган органни колхоз васовхоз бошқарувини тўла тушинишга қодир салоҳиятли кадрлар билан таъминлаш вазифасини юклади[11]. Ҳар иккала қарор қиёсий ўрганилганда “Марказ”нинг қонунчилик ташаббуси яққолнамоён бўлади, март пленуми қарори иккинчи бўлим 14 бандида иттифоқдош республика ЦК компартияси биринчи секретарига қишлоқ хўжалиги кўмитаси ташкил этиш вазифаси топширилган бўлса, ўз навбатида иттифоқдош республика биринчи секретари маъмурий буйруқбозлик қоидалариталабига кўра қуйи бўғиндаги ижро органларига ушбу топшириқни йўналтириш билан ўз ваколатига кирувчи топшириқни бажарди.

Қишлоқ хўжалиги соҳаси ҳуқуқий асосини ташкил этувчи қарорлар мазмуни беихтиёр ўзига диққатни тортади. Йирик қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига ўтиш жараёнида, коммунизм қуриш назарияси асосида шакллантирилган қарорлар мазмуни совет ҳукумати мавжуд бўлган бутун бир даврда ўз долзарблигини сақлаб келди. Асосан, Ленин ҳамда К.Маркс ғояларидан парчалар келтириш одатга айланган ҳужжатлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш негизи – коллективлик қатъий туриб ҳимоя қилинган ҳолда қабул қилинди. Шунингдек, қарорлар мазмуни борасида гап кетганда такрорланиш, ўхшашлик ва ҳатто бир қарорни номини ўзгартириш билан қайта қабул қилинган ҳолатлар ҳам учраб туради. 1918 йилдан 1930 йилга қадар қишлоқ хўжалиги турли масалаларига бағишлаб қабул қилинган 24 меъёрий ҳужжат[12] ларда “қишлоқ аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларига, саноат ва енгил санот тармоқларнинг хомашёга бўлган талабни қондиришда” мазмунидаги жумлани қайта-қайта учратиш мумкин бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, соҳада кўзда тутилган мақсадларга ўн йиллар давомида эришиш имкони бўлмаган. Модомики, ўн йиллар мобайнида бир хил мақсад илгари

сурилган экан, бу тармоқ муаммоларини жиддий эканлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Декрет о земле и иные законы о социализации земли ... <http://museumreforms.ru/node/13720> (Мурожаат қилинди 13.12.2023 йй).

2. Аминова Р.Х. Аграрная политика Советской власти в Узбекистане (1917-1920 гг) издательство академии наук Узбекской ССР. Тошкент-1963. –С. 80

3. Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988) / КПСС ; Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС ; Под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. - 9-е изд., доп и испр. - М. , 1983-1990. - 16 т. - В надзаг.: Ин-т марксизма - ленинизма при ЦК КПСС. Т. 2 : 1917-1922. 1983. –С. 586.

4. Совет иттифоқи коммунистик партияси. Съездлар, конференциялар ва марказий комитет пленумлари резолюция ва қарорларида. 2-қисм. 1924-1930. Тошкент-1954. Ўзбекистон ССР давлат нашриёти. –Б. 51.

5. М. Давлетов - Юсупов. Об участии союза “Кошчи” в укреплении местных советов Узбекистана // Общественные науки в Узбекистане. Год издания восьмой, Ташкент: Издательство Академии науки Узбекской СС, 1965 г. №2. –С.34.

6. Коммунист 1 марта, 1922 г.

7. В.И. Сталин. Сочинения. -Т. 13. -М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. –С. 223.

8. Н.С. Хрущев. О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР. Госполитиздат-1953. –С. 63.

9. Акмаль Икрамов. Избранный труды. Том-1. -Ташкент: Узбекистан, 1972. –С. 90.

10. Зеленин И.Е. Аграрная политика Н.С.Хрущева и сельское хозяйство // Труды Института российской истории РАН. 1997-1998 гг. Вып.2/Российская академия наук, Институт Российской истории; отв. ред. А. Н.Сахаров. М.: ИРИ РАН, 2000. –С. 394.

11. Правда Востока 25 март, 1962 года.

12. Правда Востока 1 апрель, 1962 года.

13. Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988) / КПСС ; Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС ; Под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. - 9-е изд., доп и испр. - М. , 1983-1990. - 16 т. - В надзаг.: Ин-т марксизма- ленинизма при ЦК КПСС. Т. 2,3,4,5.

SHOHRUD KANALINING BUXORO SUV TA'MINOTI TIZIMIDA TUTGAN TARIXIY AHAMIYATI

Xamrayev Iskandar Murotjonovich
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.020>

Annotatsiya: Buxoro vohasining shakllanishida Zarafshon daryosining o'rni be'qiyos hisoblangan. Shuning uchun ham tarixchi olimlar "Buxoro-Zarafshon daryosiningin'omi" deb tariflanadi. Zarafshon daryosi Buxoro vohasi hududiga kirgach undan 35 ta magistral kanal ajralib chiqqan. Ushbu kanallar vohani obod qilib rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Mazkur maqolada Zarafshon daryosidan bosh olgan Shohrud kanalining Buxoro shahri shakllanishida, shaharning suv ta'minoti tizimida kanalning tutgantarixiy o'rni va ahamiyati yoritib berilgan. Shuningdek, ushbu maqolada Shohrud kanali tarixi va xususiyatlarini o'rganish bugungi kun uchun ham alohida ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Zarafshon daryosi, Semnan viloyati, Shohrud kanali, Buxoro shahri, suv taminoti.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КАНАЛА ШОГРУД В СИСТЕМЕ ВОДОСНАБЖЕНИЯ БУХАРЫ

Хамраев Искандар Муротжонович
Докторант Бухарского государственного университета

Аннотация: Роль реки Заравшан в формировании Бухарского оазиса считалась бесподобной. Именно поэтому историки называют его «даром реки Бухара-Зарафшан». Когда река Заравшан вошла на территорию Бухарского оазиса, от него отделилось 35 основных протоков. Эти каналы сыграли важную роль в развитии оазиса. В данной статье описывается историческая роль и значение канала Шахруд, берущего начало от реки Зарафшан, в становлении города Бухары, в системе водоснабжения города. Также в данной статье показано, что изучение истории и особенностей канала Шахруд имеет особое значение даже на сегодняшний день.

Ключевые слова: река Зарафшан, Семнанский район, канал Шахруд, город Бухара, водоснабжение.

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE SHOHRUD CANAL IN THE BUKHARA WATER SUPPLY SYSTEM

Khamrayev Iskandar Murotjonovich
Doctoral student of Bukhara State University

Abstract: The role of the Zarafshan River in the formation of the Bukhara oasis was considered incomparable. That is why historians describe it as "the gift of the Bukhara-Zarafshan river". When the Zarafshan River entered the territory of the Bukhara oasis, 35 main channels separated from it. These canals were important in the development of the oasis. This article describes the historical role and importance of the Shahrud canal, which originates from the Zarafshan river, in the formation of the city of Bukhara, in the water supply system of the city. Also, this article shows that studying the history and characteristics of the Shahrud canal is of special importance even for today.

Key words: Zarafshan river, Semnan region, Shahrud canal, Bukhara city, water supply.

KIRISH

Dunyo hamjamiyatida ilk sivilizatsiyalar daryo va suv havzalari bo'yida vujudga keladi. Masalan Qadimgi Misrda Nil havzasi bo'yida, Mesopatamiyada Dajla va Frot daryolari oraliq'ida, Hindistonda Hind va Ganga daryolari bo'yida qadimgi aholi manzilgohlari, shahar-davlatlar vujudga kelgan. Shu o'rinda Buxoro vohasining shakllanishi, qadimgi aholi manzilgohlari, qishloq va shaharlarning taraqqiy etishida Zarafshon daryosining o'rni beqiyos hisoblanadi. Shu sababli tarixchilar "Buxoro-Zarafshon daryosining tuhfası" deb tasqıdlaydi[1]. Sababi, qadimdan Buxoro vohasining asosiy suv manbai Zarafshon daryosi hisoblangan. Buxoro shahrining paydo bo'lishida esa Zarafshondan bosh olgan Shohrud kanali muhim ahamiyat kasb etgan.

MANBALAR VA METODLAR

Buxoro vohasining shakllanishi va undan bosh olgan Shohrud kanali tarixi va ahamiyatiga doir ma'lumotlarni yoritishda N.F.Sitiyakovskiy hisobotlari, V.L.Shuls, V.A.Shishkin, V.P.Drobov hamda A.R.Muhammadjonovlarning fundamental adabiyotlaridan foydalanildi.

Shuningdek, maqolada tarixiylik, analiz va sintez, qiyosiy-tipologik tahlil, izchil-xronologik yondashuv usullaridan foydalanildi.

ASOSIY QISM

Shohrud kanali Eronning Semnan viloyatida joylashgan qadimiy yer osti suvlarini boshqarish tizimidir. Kanal eramizning III-VII asrlarigacha davom etgan Sosoniylar davrida qurilgan deb taxmin qilinadi. Tarixchi olim H. To'rayevning fikricha, Mozori sharif darvozasi yonidan Buxoroning mashhur Shohrud arig'i oqib o'tgan[2].

Shohrud kanali suvni tog' manbalaridan qishloq xo'jaligi yerlariga va shaharlarga tashish uchun qurilgan qanotlar yoki yer osti suv o'tkazgichlarining murakkab tarmog'ining bir qismidir. Kanal taxminan 40 kilometr uzunlikda bo'lib, Shohrud shahri atrofıdagi qishloq xo'jaligi yerlarini suv bilan ta'minlaydi. Shohrud kanali o'zining butun tarixi davomida qishloq xo'jaligini ta'minlash va qurg'oqchil Semnan hududidagi aholi punktlarini qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynagan. Kanalning muhandisligi va qurilishi gidravlik tizimlar va suvni boshqarish texnikasi haqidagi qadimgi fors bilimlarini aks ettiradi.

Bugungi kunda Shohrud kanali mintaqada sug'orish va dehqonchilik uchun muhim suv manbai bo'lib qolmoqda, bu uning Eron tarixidagi o'zgarmas merosi va ahamiyatini yoritib beradi. Buxoro xonligi davrida Shohrud kanali qishloq xo'jaligini suv bilan ta'minlash va mintaqadagi aholi punktlarini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynagan. XVI-XX asrlarda mavjud bo'lgan O'rta Osiyo davlati bo'lgan Buxoro xonligi o'z ta'sirini hozirgi Eronning ayrim qismlariga, jumladan, Shohrud kanali joylashgan Semnan viloyatiga ham kengaytirdi.

XVI asrda Erondagi yirik qanot tizimining bir qismi bo'lgan Shohrud kanali qishloq xo'jaligini suv bilan ta'minlashda, jamoalarni qo'llab-quvvatlashda va Semnan viloyatida aholi punktlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynagan. Shohrud kanali bir qismi bo'lgan qanot tizimi ming yillar oldin mavjud bo'lib, suvni boshqarishning murakkab va barqaror usulini ifodalaydi. XVI asrda Shohrud kanali qurg'oqchil hududi Semnanda qishloq xo'jaligi ishlarini osonlashtirishda muhim rol o'ynagan. Kanal orqali ishonchli suv ta'minoti dehqonlarga bug'doy, arpa, meva va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish imkonini berdi. Bu jamoalarga boshqa qiyin sharoıtlarda o'sishi va rivojlanishiga imkon berdi, mahalliy iqtisodiyot va oziq-ovqat xavfsizligiga hissa qo'shdi.

Bundan tashqari, Shohrud kanali XVI asrda Semnan viloyatidagi aholi punktlari va shaharchalari uchun asosiy infratuzilma bo'lib xizmat qilgan. Kanaldan suvning mavjudligi nafaqat qishloq xo'jaligini qo'llab-quvvatladı, balki uning yo'nalishi bo'ylab jamoalarning o'sishini rag'batlantirdi va mintaqaning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga yordam berdi. XVI asrdagi Shohrud kanalining madaniy va tarixiy ahamiyati ham diqqatga sazovor edi, chunki u qadimgi Eron sivilizatsiyalarining texnologik yutuqlari va muhandislik tajribasini aks ettirdi. Kanalni saqlash va undan foydalanish qurg'oqchil hududlardagi aholi punktlarining barqarorligini ta'minlashda an'anaviy suv xo'jaligi tizimlarining muhimligini ko'rsatdi. Shohrud

kanalining XVI asrdagi ahamiyati uning Semnan viloyatida qishloq xo‘jaligi, aholi punktlari va jamoalar rivojlanishi uchun muhim manba sifatidagi rolidadir. Bu suvdan foydalanishning qadimiy usullarining zukkoligi va ularning mintaqa ravnaqi va madaniy merosiga doimiy ta’siri ramzidir. Buxoro xonligi davrida Shohrud kanalini boshqarish va unga texnik xizmat ko‘rsatish hamda qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun barqaror suv ta’minotini ta’minlash uchun asosiy ustuvor vazifa bo‘lgan edi. Kanalning ishonchli suv manbai qishloq xo‘jaligi ekinlari va aholi punktlarining o‘shiga yordam berib, hududning iqtisodiy farovonligiga xizmat qilgan. Buxoro xonligining Semnan va uning atrofidagi hududlarni nazorat qilishi, ehtimol, Shohrud kanalini boshqarish va undan foydalanishga ta’sir ko‘rsatgan bo‘lishi mumkin, uning o‘sha davrda dehqonchilik amaliyoti va mahalliy aholining turmush tarzidagi rolini shakllantirgan. Shohrud kanalini boshqarish va unga texnik xizmat ko‘rsatish Buxoro amirligining qurg‘oqchil hududi Semnanda sug‘orish va dehqonchilik uchun doimiy suv ta’minotini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan. Kanal suvi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini qo‘llab-quvvatlash, ekinlar yetishtirish va mahalliy iqtisodiyotni ta’minlash uchun juda muhim bo‘lgan.

Shohrud kanali XVI asr davomida mintaqadagi aholi punktlari va shaharchalarini rivojlantirish uchun asosiy infratuzilma bo‘lib qoldi. Kanaldagi suvning mavjudligi uy xo‘jaliklari, sanoat va jamoat obyektlarini ishonchli suv manbai bilan ta’minlash orqali urbanizatsiya va aholi o‘shini qo‘llab-quvvatladi. Kanalning jamiyat taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi Semnan viloyatining ijtimoiy va iqtisodiy manzarasini shakllantirishda muhim rol o‘ynadi.

O‘rta Osiyoda, jumladan, Buxoro davlatida ham qishloq xo‘jaligining taqdiri sun’iy sug‘orish ishlari sug‘orishning qanchalik to‘g‘ri hal etilganligiga bog‘liq edi. Shuning uchun ham XVIII asrda sug‘orish tarmoqlarining kengaytirilishiga alohida e’tibor berildi[3]. Madaniy va tarixiy nuqtai nazardan, XVIII asrdagi Shohrud kanali Erondagi suvni boshqarishning qadimiy amaliyoti va muhandislik tajribasining doimiy merosini ifodalagan. Kanalni saqlash va undan foydalanish suv resurslarini boshqarish va qurg‘oqchil hududlarda aholi punktlari barqarorligini ta’minlashning vaqt sinovidan o‘tgan usullarini o‘zida aks ettirdi.

Buxoro amirligi hukmronligi davrida Shohrud kanali boshqaruvi uning samarali ishlashi va suv ta’minotidan foyda ko‘ruvchi qishloq xo‘jaligi yerlari o‘rtasida taqsimlanishi uchun tashkil etilgan edi. Kanalning qishloq xo‘jaligini suv bilan ta’minlashdagi roli amirlikning mintaqadagi iqtisodiy rivojlanish va farovonlikka ko‘maklashish harakatlarida markaziy o‘rin tutgan edi.

XIX asrda Shohrud kanali mintaqa dehqonlari uchun hayot manbai bo‘lib xizmat qilgan, sug‘orish uchun suv yetkazib bergan va Semnan viloyatining qurg‘oqchil landshaftida qishloq xo‘jaligi ishlarini rivojlantirish imkonini bergan. Kanal bug‘doy, arpa va meva kabi ekinlarni qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynagan, mahalliy iqtisodiyot va oziq-ovqat xavfsizligiga hissa qo‘shgan. Bundan tashqari, Shohrud kanalining madaniy va tarixiy ahamiyati XIX asrda e’tirof etilgan, bu uning Eronning an’anaviy suv xo‘jaligi amaliyoti va muhandislik merosining ramzi sifatidagi rolini aks ettiradi. Eronning boy madaniy merosining bir qismi sifatida kanalni saqlashga harakat qilingan.

XX asr davomida Shohrud kanali Eronning Semnan viloyatidagi qishloq xo‘jaligini suv bilan ta’minlash va jamoalarni qo‘llab-quvvatlashda hal qiluvchi rol o‘ynashda davom etdi. Kanalning qadimiy qanot tizimining asosiy qismi sifatidagi tarixiy ahamiyati uning muhandislik zukkoligi va barqaror suvni boshqarish amaliyoti bilan tan olingan. XX asrda Shohrud kanali mintaqada qishloq xo‘jaligi faoliyatini davom ettirishga yordam berib, dehqonlarga ekin yetishtirish va tirikchilik qilish imkonini berdi. Kanalning ishonchli suv ta’minoti tizimi sug‘orish uchun juda muhim bo‘lib, Semnan viloyatining qurg‘oqchil landshaftidagi qishloq xo‘jaligi yerlarining hosildorligiga hissa qo‘shdi.

Bundan tashqari, Shohrud kanalining madaniy va tarixiy ahamiyati XX asrda tan olingan

va bu kanalni Eronning boy merosining bir qismi sifatida saqlab qolish va himoya qilishga qaratilgan sa'y-harakatlarga olib keldi. Kanalning ahamiyatini e'tirof etish an'anaviy suv boshqaruvi tizimlarining ahamiyati va ularning qurg'ochil hududlardagi jamoalarni saqlab qolishdagi roli haqida xabardorlikni oshirishga yordam berdi.

XXI asrda Shohrud kanali Eronning Semnan viloyatida qishloq xo'jaligini suv bilan ta'minlash va jamoalarni ta'minlashda muhim rol o'ynashda davom etmoqda. Kanal asrlar davomida ishlatib kelinayotgan qadimiy qanot tizimining bir qismi bo'lib, o'tmishdagi barqaror va samarali suvni boshqarish usullarini namoyish etadi.

Shohrud kanali sug'orish uchun muhim suv manbai bo'lib qolmoqda va mintaqadagi qishloq xo'jaligi faoliyatini qo'llab-quvvatlash va mahalliy iqtisodiyotga hissa qo'shishga yordam beradi. Suv resurslari iqlim o'zgarishi va aholi sonining ko'payishi kabi omillar ta'sirida ortib borayotgan bosimga duchor bo'lganligi sababli, Shohrud kanalining qishloq xo'jaligini suv bilan ta'minlashdagi ahamiyati yanada kuchaydi. O'sib borayotgan suv resurslariga bo'lgan talabning qondirilishi uchun har bir tarmoq va umuman xalq xo'jaligi iqtisodiyoti manfaatlarini o'zaro mahkam bog'langan holda hal etilishi zarur bo'lgan bunday obyektlarni barpo etish, kam suv iste'mol qiladigan paxta va boshqoqli don navlarini joriy qilish hamda suv ishlatilmaydigan texnologiyalarni tashkil etish xalq xo'jaligi turli tarmoqlari uchun g'oyat muhimdir[4].

Shohrud kanali 2016-yil 28-iyulda YUNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan. Kanal o'zining tarixiy ahamiyati bilan qurg'ochil joylarda sug'orish va suv ta'minoti uchun foydalaniladigan yer osti suv o'tkazgich tizimi bo'lgan qadimgi fors qanot tizimining noyob namunasi sifatida e'tirof etilgan. Shohrud kanalining Butunjahon merosi obyekti sifatidagi yozuvi uning madaniy ahamiyati va asrlar davomida mintaqadagi qishloq xo'jaligi va aholi punktlarini qo'llab-quvvatlashdagi rolini ta'kidladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Shohrud kanali o'tmishdagi barqaror suv boshqaruvi amaliyotlarini eslatib turadi hamda aholi va qishloq xo'jaligi uchun qimmatli manba bo'lib qolmoqda. Kanalni asrab-avaylash va uni muhofaza qilish bo'yicha olib borilayotgan sa'y-harakatlar uning ahamiyati va kelajak avlodlar uchun foydali bo'lishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Шишкин В.А. Варахша. -М.,1963.-С.8.
2. То'rayev Н. Бухоро тарихи. -Бухоро: "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdoni nashriyoti, 2020. -В.147.
3. Nazirov B.S., Yaqubova D.T. O'zbekistonda yer-suv munosabatlar tarixi. "Bekshox print servis" nashriyoti. – Termiz: 2023. -В. 233-234.
4. Очилов С., Эргашева Ш.Т. Қишлоқ ва сув хўжалиги статистикаси. –Тошкент: Yangiyul poligraph service, 2008. -Б.3.
5. Мухаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент,1972.
6. Шульц В.Л. Гидрография Средней Азии. –Ташкент,1958. -С.59.
7. Шмидт М.А. Геологический и гидрогеологический очерк западной части Зеравшанского котловина. —«Материалы по гидрогеологии и инженерной геологии УзССР». вып. V, Ташкент, -С.28.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

EXPLORING THE SYNERGIES: PROJECT-BASED LEARNING AND FOREIGN LANGUAGE TEACHING FOR ENHANCING CRITICAL THINKING SKILLS

Allamuratova Khurliman

PhD student of National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.021>

Annotation: This text explores the synergies between project-based learning (PBL) and foreign language teaching as a means to enhance critical thinking skills in students. It highlights the significance of critical thinking in education, the role of foreign language teaching in fostering these skills, and the innovative approach of project-based learning. The text discusses the theoretical background of PBL and critical thinking, the development of critical thinking skills in language education, and provides an overview of project-based learning. It also explores the integration of PBL in foreign language teaching and emphasizes the benefits and strategies of implementing PBL to enhance critical thinking.

Keywords: critical thinking, project-based learning, foreign language teaching, education, analytical skills, problem-solving, cognitive development, language learning, interdisciplinary approach, collaboration, student engagement, practical application, integration strategies.

ИССЛЕДОВАНИЕ СИНЕРГИИ: ПРОЕКТНОЕ ОБУЧЕНИЕ И ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Алламуратова Хурлиман,

докторант Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аннотация: В данном тексте исследуется синергия между проектным обучением и преподаванием иностранного языка как средства для улучшения навыков критического мышления у студентов. Он подчеркивает значение критического мышления в образовании, роль преподавания иностранного языка в развитии этих навыков и инновационный подход проектного обучения. Текст обсуждает теоретические основы проектного обучения и критического мышления, развитие навыков критического мышления в языковом образовании и предоставляет обзор проектного обучения. Также рассматривается интеграция проектного обучения в преподавание иностранного языка и акцентируется внимание на преимуществах и стратегиях внедрения проектного обучения для улучшения критического мышления.

Ключевые слова: критическое мышление, проектное обучение, преподавание иностранного языка, образование, аналитические навыки, решение проблем, когнитивное развитие, изучение языка, междисциплинарный подход, сотрудничество, вовлеченность студентов, практическое применение, стратегии интеграции.

SINERGIYANI TADQIQ QILISH: LOYIHAVIY O'QITISH VA CHET TILINI O'RGANISH ORQALI TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Allamuratova Xurliman,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universitetining tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu matnda loyihaviy o'qitish va chet tilini o'rganish o'rtasidagi sinergiya,

talabalarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish vositasi sifatida tadqiq qilinadi. Bu tanqidiy fikrlashning ta'limdagi ahamiyatini, chet tilini o'rganishning ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishdagi rolini va loyihaviy o'qitishning innovatsion yondashuvini ta'kidlaydi. Matnda loyihaviy o'qitish va tanqidiy fikrlashning nazariy asoslari, til ta'limidagi tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining rivojlanishi, shuningdek, loyihaviy o'qitishning sharhi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, chet tilini o'rganishga loyihaviy o'qitishning integratsiyasi va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun loyihaviy o'qitishni joriy etishning afzalliklari va strategiyalariga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, loyihaviy o'qitish, chet tilini o'rganish, ta'lim, analitik ko'nikmalar, muammolarni hal qilish, kognitiv rivojlanish, til o'rganish, ko'p tarmoqli yondashuv, hamkorlik, talabalarning jalb qilinishi, amaliy qo'llash, integratsiya strategiyasi.

In an educational landscape increasingly characterized by rapid technological advancements and global interconnectedness, the importance of critical thinking has never been more pronounced. This foundational skill, essential for navigating the complexities of the modern world, is a key focus in educational systems worldwide. As we delve into this topic, we will explore three critical subtopics: the overarching significance of critical thinking in education, the unique role of foreign language teaching in cultivating these skills, and the innovative approach of project-based learning as a conduit for critical thinking.

Critical thinking in education is not merely an add-on to the existing curriculum; it is the bedrock upon which the edifice of contemporary education rests. In a world brimming with information and competing perspectives, the ability to analyze, evaluate, and synthesize information is paramount. This skill transcends traditional academic boundaries, offering students the tools to question assumptions, identify biases, and approach problems with a nuanced and open mind. The cultivation of critical thinking from an early age prepares students not only for academic success but for responsible citizenship and personal growth. It is a skill that turns learners into inquisitive, discerning, and reflective individuals, capable of navigating the uncertainties and challenges of the 21st century.

The integration of foreign language teaching in this context opens another dimension in developing critical thinking skills. Language learning is inherently an exercise in cultural and cognitive exploration. As students grapple with new linguistic structures and idioms, they are also exposed to diverse ways of thinking and seeing the world. This immersion in a different linguistic context demands a level of analytical and reflective thinking that is crucial for developing critical faculties. Learning a foreign language, therefore, is not just about acquiring a communication tool; it is about embracing a new worldview that inherently fosters critical thinking, encouraging students to understand and appreciate diverse perspectives and cultural nuances.

Lastly, the concept of project-based learning (PBL) marks a significant shift in educational paradigms, placing critical thinking at the forefront of the learning experience. PBL moves away from rote memorization and passive learning, advocating for an immersive, hands-on approach where learning is driven by engaging, real-world projects. This methodology demands that students not only absorb information but also apply it in meaningful ways, thereby nurturing their critical thinking skills. Through PBL, students are encouraged to investigate complex questions, collaborate with peers, and develop solutions to real-life problems, mirroring the critical thinking processes they will need to employ in their future professional and personal lives.

This article focuses on exploring the synergies between project-based learning (PBL) and foreign language teaching as a method for enhancing students' critical thinking skills. It examines how the practical application of PBL within foreign language education not only advances linguistic abilities but also significantly bolsters critical thinking capabilities. By

engaging students in real-world projects, this approach encourages active learning, problem-solving, and collaboration, essential for developing critical thinkers in a global context.

2. Theoretical Background

The theoretical underpinnings of developing students' critical thinking skills through project-based learning in foreign language teaching are grounded in a rich tapestry of educational models and theories.

Critical thinking, a multifaceted skill, has various definitions and models across educational literature. It generally involves the ability to think in a clear, logical, and reasoned manner. Models like Bloom's Taxonomy categorize thinking skills into levels from basic knowledge to complex evaluation and synthesis. Additionally, the Paul-Elder framework highlights the importance of elements like reasoning, intellectual standards, and traits in critical thinking. These models emphasize analytical skills, problem-solving, and the ability to synthesize and evaluate information, crucial for critical thinking development.

The theoretical basis of project-based learning (PBL) is deeply rooted in constructivist theories. Educational philosophers like John Dewey and Jean Piaget proposed that knowledge is actively constructed by learners, not passively received. PBL aligns with this view, offering an experiential learning environment where students actively engage in real-world projects, thus constructing knowledge through hands-on experiences. Lev Vygotsky's social development theory also supports PBL, emphasizing the role of social interaction in learning. In PBL, collaborative projects foster a shared learning experience, enhancing the overall educational process.

Moreover, the enhancement of critical thinking through foreign language learning is supported by cognitive and educational research. Learning a new language is an intellectual endeavor that challenges students to develop new ways of thinking. This process involves not just mastering grammar and vocabulary but also engaging in complex cognitive activities like analysis and problem-solving. The exposure to different cultural perspectives and ways of expression in a foreign language broadens students' horizons, promoting open-mindedness and improving critical thinking skills. The cognitive demands of understanding and using a foreign language encourage deeper cognitive processing, which is essential for the development of critical thinking.

Thus, the intersection of critical thinking, project-based learning, and foreign language education is supported by a blend of educational theories and models. This theoretical framework forms the bedrock upon which practical strategies for enhancing critical thinking in students are built, particularly in the context of engaging and meaningful project activities in foreign language teaching. Building upon these theoretical insights, we now turn our attention to how critical thinking skills manifest specifically within the realm of language education.

3. Critical Thinking Skills in Language Education

Continuing our exploration into the development of critical thinking skills through project activities in foreign language teaching, it becomes clear that language education is a powerful vehicle for enhancing these vital skills. The process of learning a new language inherently demands and cultivates a variety of critical thinking abilities.

Language learning contributes to critical thinking in several profound ways. When students learn a new language, they are not simply memorizing words and phrases; they are engaging in a complex process of understanding and applying new systems of communication. This process requires and develops the ability to think analytically and logically. For instance, deciphering grammatical structures and vocabulary in context requires learners to employ deductive reasoning, a key aspect of critical thinking. Additionally, language learners frequently encounter situations where they must infer meaning based on limited information, a skill that is directly transferable to critical thinking scenarios outside the language classroom.

Moreover, language learning promotes specific critical thinking skills. One such skill is problem-solving, which is often exercised through activities that require interpretation and translation of nuanced language or navigating communicative challenges in the target language. Another critical thinking skill developed through language learning is the ability to identify, analyze, and understand various perspectives. This skill is particularly honed through the exploration of different cultural and linguistic contexts, where students learn to appreciate and evaluate diverse viewpoints and ways of expression.

Furthermore, language classes often involve exercises in argumentation and debate, activities that require students to construct and deconstruct arguments effectively. These activities not only improve linguistic proficiency but also develop students' abilities to think logically, evaluate evidence, and articulate their ideas coherently. Additionally, the critical analysis of texts and media in a foreign language broadens learners' interpretive skills, encouraging them to engage with and critique complex ideas and themes.

The development of critical thinking skills through language learning is not limited to understanding language structures but extends to a broader educational context. The skills gained are applicable across various disciplines, enhancing students' overall academic performance and preparing them for complex problem-solving and decision-making scenarios in real life.

In essence, the role of language education in cultivating critical thinking skills is multifaceted and significant. Through the intricate processes of learning and using a foreign language, students develop a range of cognitive abilities that are essential for critical analysis, problem-solving, and effective communication, underscoring the value of language education in the broader framework of developing critical thinking skills.

4. Project-Based Learning: An Overview

Project-Based Learning (PBL) is a pivotal aspect in the methodology for developing critical thinking skills, especially within the context of foreign language education. PBL is an instructional approach that encourages students to learn and apply knowledge through engaging with real-world and complex questions. This approach contrasts sharply with traditional education models, which often prioritize rote learning and passive absorption of information. In PBL, the focus is on active student participation, with learning unfolding through the exploration of practical and meaningful projects.

At the core of project-based learning are several defining characteristics. It is driven by challenging questions or problems, compelling students to acquire and apply new knowledge. Student autonomy is a hallmark of PBL, where learners have significant control over the project's direction, fostering a deeper engagement and investment in their learning process. Collaboration is another critical aspect, as students often work in teams, necessitating effective communication and teamwork skills. This collaborative environment is crucial for developing interpersonal skills and the ability to work harmoniously in group settings.

Another key feature of PBL is its interdisciplinary nature. Projects typically span across multiple subject areas, allowing students to see the interconnectedness of different fields of study and understand how they can be applied in real-world situations. This interdisciplinary approach helps in cultivating a more rounded and holistic educational experience.

The benefits of project-based learning in an educational context are extensive. PBL actively engages students in their learning journey, making education more meaningful and enjoyable. This engagement often leads to increased motivation and better retention of information and skills. By involving students in practical projects, PBL equips them with real-world skills, such as planning, organizing, executing tasks, problem-solving, and critical thinking. These skills are invaluable in both academic and professional realms.

Furthermore, PBL promotes a deeper understanding of the subject matter. Through in-depth exploration and practical application, students gain a more comprehensive and nuanced

grasp of the topics they study. The collaborative nature of PBL is also beneficial, as it mirrors the collaborative environments they are likely to encounter in their future careers.

In essence, project-based learning is a transformative educational approach that aligns closely with the goals of enhancing critical thinking skills in students, particularly in the domain of foreign language education. With a clear understanding of PBL's structure and benefits, our discussion now progresses to the practical aspects of integrating these project-based learning strategies within the specific scope of foreign language teaching.

5. Integrating Project-Based Learning in Foreign Language Teaching

The integration of Project-Based Learning (PBL) in foreign language teaching represents a significant stride towards enhancing critical thinking skills. Implementing PBL in language courses requires strategic planning and creativity to ensure that language learning objectives are met effectively while fostering critical thinking through engaging projects.

One key strategy for implementing PBL in language classes is to design projects that are culturally relevant and linguistically appropriate. These projects should align with the language proficiency level of the students and should be embedded in real-life contexts. For instance, beginner students might work on projects that involve creating simple dialogues or role-plays based on everyday situations, while advanced students could engage in more complex tasks like researching and presenting on cultural topics or current events in the target language.

Another effective approach is to incorporate technology into PBL. Digital tools and online resources can greatly enhance the project experience, providing students with access to authentic language materials and opportunities for interaction with native speakers. For example, students could collaborate with peers in other countries via video conferencing to complete a project, or use language learning apps and websites for research and practice.

Collaboration is a cornerstone of PBL, and in language classes, it can be facilitated through group projects. These projects can range from creating a magazine or a short film in the target language to organizing a cultural fair. Group work encourages students to communicate in the foreign language, thereby improving their language skills while also developing teamwork and problem-solving abilities.

To further integrate PBL in foreign language teaching, educators can adopt a thematic approach. By centering projects around specific themes or topics, students can explore language and culture more deeply. For example, a project could involve investigating and presenting on regional cuisines, traditional music, or historical events of the target language's countries. This thematic approach not only enriches vocabulary and cultural knowledge but also encourages deeper analysis and understanding.

Project-based assessment is another vital component. Instead of relying solely on traditional tests, assessment in a PBL framework could include evaluating the process and the final project. Criteria such as language use, creativity, research skills, collaboration, and presentation can be considered, providing a more comprehensive evaluation of students' abilities and progress.

In summary, integrating PBL into foreign language teaching can be achieved through a blend of well-planned, culturally relevant, and technologically supported strategies. These methodologies not only enhance language proficiency but also cultivate critical thinking, problem-solving, and collaborative skills. The next crucial step in this exploration involves delving into the specific methodological approaches and teaching techniques that are employed to actively foster critical thinking skills in students within this framework.

6. Methodological Approaches to Developing Critical Thinking

The journey through the methodologies for developing critical thinking in the context of project-based learning in foreign language teaching now brings us to a critical aspect: the specific methodological approaches and teaching techniques that can be employed to foster critical thinking in students, along with the roles of both teachers and students in these methodologies.

A primary technique in fostering critical thinking is the use of open-ended questions that encourage students to think deeply and articulate their thoughts. These questions should stimulate analysis, synthesis, and evaluation, prompting students to consider multiple perspectives and engage in thoughtful discussion. For example, in a language class, teachers might pose questions that require students to compare cultural norms, interpret literary texts, or evaluate the effectiveness of different communication styles in various contexts.

Another effective technique is the Socratic method, where teachers engage students in a cooperative argumentative dialogue. This method encourages students to question their assumptions and reason their way through problems. In language education, this could involve debates on topical issues, encouraging students to use the target language to defend their viewpoints and understand opposing perspectives.

Problem-based learning is also a key approach. Here, students are presented with a problem and work in groups to find solutions. This approach not only enhances language skills through collaborative discussion but also develops critical thinking by requiring students to analyze information, identify relevant resources, and devise practical solutions.

The role of the teacher in these methodologies is to facilitate rather than dictate learning. Teachers guide students through the thinking process, offering support and encouragement while challenging them to delve deeper into subjects. They create a learning environment where questioning is encouraged, and mistakes are viewed as learning opportunities. Teachers also play a crucial role in modeling critical thinking through their own behaviors and attitudes, demonstrating how to approach problems logically and open-mindedly.

Students, on the other hand, are encouraged to take an active role in their learning. They are not passive recipients of information but active participants in the learning process. This requires a shift in mindset from viewing education as the acquisition of facts to seeing it as an opportunity to explore, question, and discover. Students are expected to engage actively in discussions, work collaboratively with peers, and take responsibility for their learning, pushing their boundaries of understanding and thought.

In essence, the development of critical thinking skills through these methodological approaches in foreign language teaching requires a dynamic interaction between teachers and students. As we have explored these approaches, it becomes imperative to understand their practical application and impact. This understanding leads us to examine real-life case studies and examples, which demonstrate the successful implementation and challenges of these methodologies in various educational contexts.

7. Case Studies and Practical Examples

Delving further into the methodology of developing critical thinking through project-based learning in foreign language education, it is invaluable to examine real-life case studies and practical examples. These cases provide insight into the successful implementation of such methodologies in various educational settings, as well as a discussion of the challenges encountered and the solutions devised.

One notable example can be found in a high school language program where project-based learning was integrated into the foreign language curriculum. In this case, students engaged in a semester-long project focused on creating a documentary film about a cultural aspect of the target language's country. Throughout the project, students conducted research, interviewed native speakers, and utilized multimedia tools to produce their films. This practical application not only enhanced their language skills but also required them to employ critical thinking in synthesizing information, creating narratives, and presenting their findings. The success of this implementation was evident in the students' improved linguistic proficiency and their ability to critically analyze and discuss cultural issues.

However, this case study also highlighted challenges, such as varying levels of student motivation and proficiency in the target language. The solution involved differentiated

instruction, where tasks were tailored to individual student needs, ensuring that all students could participate meaningfully in the project.

Another example comes from a university-level language course that adopted a problem-based learning approach. Students were presented with real-life scenarios requiring them to use the target language to navigate various challenges, such as planning a trip or resolving a misunderstanding in a business context. This approach fostered critical thinking as students had to analyze situations, make decisions, and communicate effectively in the foreign language. The success of this method was reflected in the students' ability to apply language skills in practical contexts and their increased confidence in using the language.

However, the implementation faced challenges like time constraints and the need for extensive preparation by the teacher. The solution was to carefully plan and structure the projects and to incorporate technology, such as language learning apps and online resources, to maximize efficiency and engagement.

These case studies demonstrate that while the integration of project-based learning in foreign language teaching can be highly effective in developing critical thinking skills, it also presents challenges that require innovative solutions. Understanding these challenges and the methods used to address them is crucial, especially as we shift our focus to the assessment and evaluation of these educational methodologies.

8. Assessment and Evaluation

As our exploration of methodologies for developing critical thinking through project-based learning in foreign language teaching progresses, we arrive at a crucial component: assessment and evaluation. Understanding how to effectively assess critical thinking skills in the context of language learning, and evaluating the effectiveness of project-based learning activities, is key to ensuring the success of these educational approaches.

Assessing critical thinking skills in language learning can be challenging due to the Abstract nature of these skills. Traditional testing methods, such as multiple-choice questions, often fail to capture the depth and complexity of critical thinking. Therefore, alternative assessment methods are required. One effective approach is the use of performance-based assessments, where students demonstrate their critical thinking skills through tasks such as presentations, debates, or essays in the target language. These tasks allow students to apply their language skills in real-world scenarios while showcasing their ability to analyze, synthesize, and evaluate information.

Portfolios are another assessment method that can be beneficial. Portfolios allow students to collect and reflect on their work over time, providing a comprehensive view of their progress in both language proficiency and critical thinking skills. This method encourages self-reflection and self-assessment, integral components of critical thinking.

Rubrics with clearly defined criteria can also be used to assess critical thinking. These rubrics can include components such as the clarity of argument, depth of analysis, creativity in problem-solving, and accuracy and fluency of language use. By providing transparent and specific criteria, rubrics help students understand what is expected of them and allow teachers to assess student work more objectively.

Evaluating the effectiveness of project-based learning activities in foreign language classes involves examining both the process and the outcomes. This evaluation can be conducted through student feedback, teacher observations, and analysis of student work. Feedback from students can provide insights into their engagement and perception of the learning experience. Teacher observations can help identify areas where students struggle or excel, informing future instructional decisions.

Moreover, comparing student performance before and after participating in project-based

learning activities can offer valuable data on the effectiveness of these methods. Assessments conducted at different stages of the project can highlight growth in language skills and critical thinking abilities.

Evaluative research, such as case studies or action research, can also play a role in understanding the impact of project-based learning on critical thinking in language education. This research can provide deeper insights into best practices and potential areas for improvement.

The assessment and evaluation of critical thinking skills in language learning, and the effectiveness of project-based learning activities, require a multifaceted approach. These methods assess and evaluate student progress and contribute to the continuous improvement of teaching and learning practices in language education. Equally important is acknowledging the broader challenges and considerations in integrating critical thinking and project-based learning into language teaching, which we will explore next.

9. Challenges and Considerations

In the endeavor to integrate critical thinking and project-based learning within the realm of language teaching, educators often encounter a spectrum of challenges and considerations. These range from cultural and linguistic barriers to specific educational constraints, each requiring thoughtful attention and strategic planning.

One significant challenge is the potential mismatch between the project-based learning approach and traditional teaching methods. Many educational systems and curriculums are structured around conventional models that emphasize rote learning and standardization. Integrating project-based learning, which is more fluid and student-centered, can sometimes clash with these traditional methods. This shift demands not only a change in teaching techniques but also a transformation in the mindset of both educators and students. Teachers may need professional development to effectively implement PBL strategies, and students may require guidance to adapt to more active and self-directed learning styles.

Another challenge lies in ensuring that projects are both linguistically appropriate and culturally sensitive. In a diverse classroom, students come from various cultural backgrounds, and their proficiency in the target language may vary widely. Designing projects that cater to different language levels while respecting and incorporating cultural diversity is crucial. This balance is essential to maintain engagement and ensure that no student feels marginalized or overwhelmed.

Cultural considerations also play a crucial role. Language is deeply intertwined with culture, and language teaching inevitably involves cultural education. Projects must be designed with an awareness of cultural nuances and sensitivities. It's important for educators to create an inclusive environment where diverse cultural perspectives are respected and integrated into the learning process. This approach not only enriches the learning experience but also fosters cross-cultural understanding and empathy among students.

In terms of linguistic considerations, the challenge is to ensure that the language used in projects is both accessible and academically challenging. Projects should be designed to progressively develop language skills, moving from simpler to more complex linguistic structures as students' proficiency improves. This progression helps in maintaining student motivation and ensures continuous language development.

Educational considerations include aligning project-based learning activities with educational standards and learning objectives. Projects need to be carefully planned to ensure that they fulfill curriculum requirements while also providing meaningful and engaging learning experiences. This alignment is critical for the successful integration of PBL in language teaching programs.

By acknowledging and addressing these considerations, educators can more effectively integrate critical thinking and project-based learning into language teaching, thereby enhancing the educational experience and outcomes for their students. As we conclude our comprehensive

exploration, we reflect on the key findings and insights gained and consider future directions for research and practice in this evolving field.

10. Conclusion and Future Directions

As we draw our exploration to a close, the integration of critical thinking and project-based learning in foreign language teaching presents a compelling, multifaceted approach with significant educational benefits. This article has traversed various aspects of this methodology, from theoretical underpinnings to practical applications and the challenges therein. The key findings and insights gained offer a robust foundation for future research and practice in this evolving field.

The synthesis of critical thinking with project-based learning in language education is not merely additive but transformative. It shifts the focus from traditional, passive learning methods to more dynamic, interactive, and student-centered approaches. This shift is underpinned by educational theories that emphasize active learning, collaboration, and the practical application of knowledge. Critical thinking, when integrated with language learning through project-based activities, not only enhances linguistic proficiency but also cultivates a deeper level of cognitive processing.

Our exploration highlighted that the implementation of these methodologies requires careful planning and consideration of cultural, linguistic, and educational contexts. It also necessitates a rethinking of traditional roles, with teachers becoming facilitators and students assuming more active roles in their learning journey. The effectiveness of this approach is evident in its ability to engage students, develop practical and transferable skills, and foster a deeper understanding and appreciation of different cultures.

Looking forward, the field of language education stands at the cusp of significant transformation. Future research could delve deeper into the long-term impacts of integrating critical thinking and project-based learning in foreign language education. Longitudinal studies could provide insights into how these skills develop over time and their lasting impact on students' academic and professional lives. Additionally, comparative studies between traditional and project-based learning methods could offer more empirical evidence on the efficacy of these approaches.

In terms of practice, there is a growing need for professional development opportunities for educators. Training programs and workshops focused on integrating critical thinking and project-based learning into language curricula would be invaluable. Furthermore, the development of resources and tools that aid in the implementation of these methodologies would support educators in creating more effective and engaging learning experiences.

The integration of technology in language education, particularly in facilitating project-based learning, is another area ripe for exploration. The use of digital tools and platforms can enhance the project-based learning experience, providing students with access to a wider range of resources and opportunities for collaboration.

As this field continues to evolve, it offers exciting opportunities for innovation in teaching and learning, preparing students to meet the challenges of a diverse and rapidly changing world. This conclusion not only encapsulates our journey through the various facets of integrating critical thinking and project-based learning in language education but also opens the door for future explorations and advancements in this vital area of educational research and practice.

REFERENCE:

1. Paul, R., & Elder, L. (2006). Critical thinking: The nature of critical and creative thought. *Journal of Developmental Education*, 30(2), 34-35.
2. Hmelo-Silver, C. E. (2004). Problem-based learning: What and how do students learn? *Educational Psychology Review*, 16(3), 235-266.
3. Thomas, J. W. (2000). *A review of research on project-based learning*. San Rafael, CA:

ПРОСОДИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ФОНЕМ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

*Азамжонова Сарвиноз Шухратовна,
Студентка I курса Узбекского
государственного университета мировых языков*

*Давронова Зулфия Бобоевна,
Старший преподаватель Узбекского
государственного университета мировых языков
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.022>*

Аннотация: В статье раскрываются просодические стороны речи, так как живая звучащая речь является единственным надежным источником пополнения знаний о функциональных свойствах единиц языковой системы, так как именно в ней данные единицы обнаруживают взаимозависимость и взаимное влияние при формировании смысла высказывания.

Ключевые слова: фонема, артикуляция, просодические единицы, вариация, ассимиляция, речевой поток, органы речи, просодия.

PROSODIC PROPERTIES OF PHONEMS IN THE FRENCH LANGUAGE

*Azamjonova Sarvinoz Shukhratovna,
student of Uzbek
State University of World Languages*

*Davronova Zulfiya Boboevna,
Senior teacher of Uzbek
State University of World Languages*

Abstract: The article reveals prosodic aspects of speech, as live sounding speech is the only reliable source of replenishing knowledge about functional properties of units of the language system, as it is in it that these units reveal interdependence and mutual influence in the formation of the meaning of the statement.

Key words: phoneme, articulation, prosodic units, variation, assimilation, speech stream, speech organs, prosody.

FRANSUZ TILIDAGI TELEFONLARNING PROSODIK XUSUSIYATLARI

*A'zamjonova Sarvinoz Shuxratovna
ahon tillari davlat universiteti talabasi*

*Davronova Zulfiya Boboevna
Jahon tillari davlat universiteti katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada nutqning prosodik jihatlari ochib berilgan, chunki jonli nutq nutqi til tizimi birliklarining funktsional xususiyatlari haqidagi bilimlarni to'ldirishning yagona ishonchli manbaidir, chunki bu birliklar shakllanishida o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sirni ochib beradi. gapning ma'nosi haqida.

Kalit so'zlar: fonema, artikulyatsiya, prosodik birliklar, variatsiya, assimilyatsiya, nutq oqimi, nutq organlari, prosodiya.

В наше время термин просодия все чаще определяется лингвистами в фонетике и фонологии для определения надсегментных характеристик различных речевых

единиц. Под физической основой просодии речи современные лингвисты понимают взаимосвязанные и изменяющиеся во времени акустические параметры частоты основного тона и интенсивности, которые воспринимаются как изменения в направлении движения основного тона, интенсивности и длительности речевых единиц. К компонентам просодии относят такие воспринимаемые качества, как словесное и фразовое ударения, речевую мелодию, темп речи, ритм, тембр, громкость и паузу.

Ранние исследования просодии были направлены в основном на описание тональных или темпоральных характеристик речи, которые изучались путем слухового анализа.

Ранние исследования физиологического аспекта просодии речи находят свое отражение в работах немецких лингвистов XIX столетия, в которых излагаются наблюдения над тональными изменениями во фразе и в гласных звуках отдельно произносимых слов. Материалом для этих исследований служили короткие простые предложения или отдельные слова, просодические характеристики которых не могли дать основания для выводов в отношении структурных особенностей просодии речевого высказывания.

Новое направление фонетических поисков в области просодии немецкого языка и речи определил Г. Гельмгольц, который заложил основы для будущих исследований просодических признаков речи путем изучения ее акустических параметров. В результате своих экспериментальных исследований, Г. Гельмгольц делает вывод о двух основных направлениях движения тона в завершающей части немецкой фразы (нисходящее для повествования и восходящее для вопроса) и о повышении тона при выделении слогов в словах.

В тридцатых годах нашего столетия объектом фонетических исследований германских языков все чаще становится фраза и контекст, просодические средства которых изучаются экспериментальным путем с применением различных анализирующих аппаратов.

Американские лингвисты рассматривают просодические средства языка в основном как супрасегментные фонемы и морфемы, а просодию речи как систему супрасегментных аллофонов. Понимание просодии как супрасегментного уровня языка подчеркивает автономность просодических структур, которые проявляют сходство с единицами фонемного уровня фонетической системы языка. Термин интонация понимается в Америке как высотные изменения или как супрасегментные фонемы уровня.

Другие зарубежные лингвисты в своих исследованиях просодических характеристик речи находят подчинительную связь между просодическими структурами слогов, словосочетаний и фразы.

С фонологической точки зрения слово представляет собой определенную последовательность фонем. От фонемной структуры слова зависят другие его фонологические особенности. Однако слово не порождается простой последовательностью фонем. При комбинации фонем образуются слоги, в которых один из звуков имеет дугу громкости, а другие примыкают к нему и, объединяясь в цепи, образуют слово. В односложных словах обычно гласная фонема становится вершиной слога, а другие фонемы объединяются вокруг него. Конструктивным элементом просодики выступает слог, поэтому, когда говорят о просодике слова, в первую очередь обращают внимание на характер слога и отсюда на признаки составляющих его элементов.

Любой слог имеет степень ударения. В этом смысле даже понятие «безударный слог» условно, так как и «безударный слог» определяется по сравнению с другими ударными слогами. В фонологической структуре слова некоторые фонемы, сочетаясь, образуют слог: элемент, на который падает ударение. Фонологическая структура слова состоит из двух важных компонентов. 1. фонемной структуры из определенной последовательности фонем. 2. просодической структуры из связующих средств внутри

фонемных или слоговых цепей. Фонемная структура зависит от характера соединения фонем в слове, просодическая – от характера слога и ударения. Следовательно, слог и ударение объединяются в два основных общих понятия – в фонемную и просодическую структуру.

Фонетическая структура слова состоит из четырех типов структур: фонемной, соединения фонем, силлабической и акцентно-ритмической.

Анализ фонетической структуры слова опирается на материальную сторону составляющих его звуковых средств, фонологическая структура характеризуется функциональными признаками фонем и ударения, хотя рассмотрение структуры слова в фонетическом и фонологическом аспектах различаются, потому что зависимы друг от друга.

Минимальная реальная единица для говорящего – это в первую очередь слово, обладающее цементирующими средствами – признаками и местом ударения, а также правилами и способами сочетаемости фонем, образующих слово. Поэтому в психолингвистическом плане слово рассматривается в разных аспектах: а) фонетическом; б) фонемном; в) сонемном; г) просодическом, применительно к конкретным языкам; д) как последовательность просодических слогов и е) морфемном. Из них функциональным статусом обладают только фонетическое и просодическое слово.

Следовательно, и для говорящего, и для воспринимающего, слог с функциональной точки зрения представляется как фонемно-просодическое целое, преобразующееся в дальнейшем от речевого сигнала в смысловое сообщение, что происходит в результате сложных процессов. Переход речевого сигнала к смыслу сообщения возможен после того, как первое преобразуется в последовательность дискретных элементов и в данном случае удобно пользоваться понятием «слово». Хотя фонемная структура слова рассматривается как последовательность линейных дискретных сегментных единиц, соответствующих фонемам, репрезентируемых в звуках речи, они имеют сложную структуру и свои правила сочетаемости, и не всегда соответствуют делению на дискретные элементы. Просодическая структура слова построена на сверхсегментной «этажерке», и ее средства не просто накладываются на сегментные элементы. Просодические признаки также имеют свои правила и закономерности, по которым они оформляют слово и цементируют его как целую реальную единицу для говорящего и слушающего.

Фонемная структура слова есть способы и закономерности соединения фонем. В каждом языке ограниченное количество фонем представляет собой сложную систему с взаимно противопоставленными элементами. Противопоставления или оппозиции фонем, в основе которых лежат их различительные признаки, также имеют свою структуру, показывающую характер оппозиции по количественным и качественным показателям. Фонемы как минимальные сегментные различительные единицы языка объединяются в систему, а по характеру оппозиции в структуру. Суперсегментные средства (слог, ударение, интонация и их признаки) не выступают реальными лингвистическими единицами в противоположность таким базисным единицам, как фонема, морфема, слово и предложение. Для определения лингвистических единиц используется понятие оппозиции.

С фонетической точки зрения, просодические средства выражаются в изменениях тона, интенсивности и длительности. Место позиции распределения и сочетания в словах и фразах определяют их синтагматические, дистрибутивные характеристики. Парадигматика и синтагматика просодических средств тесно взаимосвязаны. Синтагматике, видимо, принадлежит решающая роль, так как суперсегментные средства по своей природе синтагматичны и, не учитывая распределение в словах и фразах, нельзя установить их фонологические и смысловозначительные признаки.

Во французском языке ударением объединяются группы слогов также часто

превышающие по своей длительности отдельные слова. Это могут быть местоимения со знаменательным словом, определения с определяемым словом. Ударение в таких группах слогов падает всегда на последний слог последнего слова группы.

Таким образом, вышеизложенные факты свидетельствуют о том. Что специфика акцентного строения французского языка в отличие от русского языка более точно отражается термином «ритмическая группа».

В связи с этим представляется не без интересным исследование так называемых «ритмических структур», соответствующих в акустико-артикуляционном плане фонетическому слову.

По данным электроакустического и артикуляционного анализа просодические характеристики слога испытывают определенные изменения в потоке речи, что ведет к отсутствию полной однозначности при нахождении слоговых границ в языковом и речевом планах.

В группах согласных, включающих сонант, полная или частичная реализация сонанта зависит от соседнего согласного. Наиболее «благоприятной» для сонанта в группе «сонант + согласный» является позиция перед спирантом или звонким смычным и «наименее благоприятная» позиция сонанта перед глухим смычным.

Таким образом, просодические могут ассоциироваться не только со слононосителем того или иного слога, но и с фонетическим словом.

Таким образом, просодические характеристики определенного языка могут быть разбиты на две группы: просодические характеристики слога и просодические характеристики фонетического слова.

Просодические характеристики слога.

1. Число компонентов слога.
2. Акустические характеристики компонентов слога.
3. Характер примыкания компонентов слога.
4. Позиция слога в фонетическом слове.

Просодические характеристики фонетического слова.

1. Позиция ударного слога в фонетическом слове.
2. Модификация акустических характеристик компонентов слога в составе фонетического слова.
3. Модификация некоторых акустических характеристик компонентов фонетического слова в составе фразы.
4. Признаки границ фонетического слова.

Просодические признаки в отличие от внутренних (ингерентных) трактуются как относящиеся к слогам и их последовательностям.

Просодические признаки могут быть определены только относительно к рельефу слога или цепи слогов. Просодическими признаками обладают только те звуки, которые образуют вершину слога. Лингвистическая трактовка просодических признаков, в отличие от внутренних признаков, присущих отдельным фонемам, обусловлена не наличием или отсутствием этих признаков в той или иной точке речевого потока, а их количественными и качественными изменениями, варьируемыми от одной части речевого потока к другой.

Любой просодический признак основан, прежде всего, на контрасте между двумя переменными, принадлежащими к одной и той же последовательности. Такие варьируемые просодические признаки как долгота и краткость, восходящий тон и нисходящий тон, положительный силовой интервал и отрицательный силовой интервал опознаются слушающими только в том случае, если контрастируют в данной речевой последовательности.

Просодические средства выполняют функцию организации речевого потока. Объединяя речевые единицы, находящиеся на более низком иерархическом уровне, в единицы более высокого иерархического уровня (слоги в ритмические структуры, ритмические структуры в речевые такты, речевые такты в речевые фразы) и одновременно членя речевой поток на перечисленные речевые единицы, просодические средства обеспечивают единство и членимость речевого потока.

Существование ритмической структуры как самостоятельной речевой единицы не зависит от специфики акустической характеристики ударного слога, которая в разных языках – и даже внутри одного языка – в различных позициях во фразе может в значительной степени модифицироваться. Для самостоятельности ритмической структуры необходимо лишь наличие ударного слога, т.е. слога, любыми средствами выделенного на фоне других неударных слогов. Вокруг этого стержневого элемента ритмической структуры группируются остальные безударные слоги или слоги с второстепенным ударением.

Суммируя сказанное о просодических средствах, следует подчеркнуть, что основной функцией просодических средств в слоге, ритмической структуре и синтагме является организация отдельных сегментов речевого потока в речевые единицы более высокого иерархического уровня и сигнализация границ между этими речевыми единицами. В процессе организации и членения речевого потока в качестве ведущей супraseгментной характеристики выступает длительность. Во фразе суперсегментные характеристики речи приобретают в функциональном плане новое качество. Организующая функция супraseгментных характеристик речи как просодических признаков, обеспечивающих единство и членимость речевого потока, отступает на второй план, а ведущей становится знаковая функция супraseгментных характеристик.

Согласно теории сложных движений Н.Л.Бернштейна, при производстве и восприятии фразы в качестве ведущего уровня следует рассматривать интонационную структуру фразы. Объединение ритмических в синтагмы и синтагм во фразы должно быть отнесено к фоновым уровням, поскольку оба процесса регулируются ведущим уровнем – интонационной структурой фразы. Таким образом, отдельные просодические характеристики (частота основного тона, интенсивность и длительность) имеют различную значимость для формирования, с одной стороны, просодических признаков, с другой стороны, интонационных признаков. На основании изложенных мыслей и фактов представляется правомерным выдвижением положения о необходимости разграничения сфер действия супraseгментных характеристик: сферы просодических средств и сферы интонационных средств. При этом ведущим уровнем во фразе всегда остается интонация. Она дирижирует просодическими средствами и определяет конкретную акцентно-ритмическую структуру фразы. Средства организации фразы могут в зависимости от «указаний» высшего иерархического уровня – интонационной структуры фразы – претерпевать различные количественные и качественные изменения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Торсуев Г.П. Вопросы фонетической структуры слова. Москва, 1962.
2. Бондарко Л.В., Зиндер Л.В. Исследование фонетики. Москва, 1974.
3. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, 1965.
4. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. Ленинград, 1957.
5. Златоустова Л.В. Фонетические единицы речи. Докт. дисс-ция, Москва, 1970.
6. Merkel C.L. Physiologie der menschlichen Sprache. Leipzig, 1866.
7. Meyer E.A. Zur Tonbewegung des Vocals im gesprochenen und gesungenen Einzelwort. "Neuere Sprachen", 1897/IV. Phon. St.I.
8. Helmholtz. Die Lehre von den Tonempfindungen. Braunschw, 1870.
9. Shen I. English phonetics. Michigan, 1962.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПРИЕМЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Арипова Халима Ариповна

Доцент кафедры русского литературоведения Бухарский государственный университет

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.023>

Аннотация. В статье рассматриваются возможности применения инновационных технологий в обучении русскому языку как иностранному. Предпринимается попытка выявить характерные особенности описываемых подходов и показать их специфику. Представляются учебные материалы с применением инновационных технологий, внедренные в практику преподавания. Демонстрируются способы работы с предлагаемыми материалами при обучении русскому языку как иностранному учащих ся школ, а также при подготовке и переподготовке учителей РКИ.

Ключевые слова: инновационные технологии, процесс изучения РКИ, проблемность в обучении, активизация учебного процесса.

РУС ТИЛИНИ ЧЕТ ТИЛИ СИФАТИДА ЎҚИТИШНИНГ ИННОВАЦИОН УСУЛЛАРИ

Аннотация: Мақолада рус тилини чет тили сифатида ўқитишда инновацион технологиялардан фойдаланиш имкониятлари муҳокама қилинади. Таърифланган ёндашувларнинг характерли хусусиятларини аниқлашга ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатишга ҳаракат қилинади. Ўқув амалиётига жорий этилган инновацион технологиялардан фойдаланган ҳолда ўқув материаллари тақдим этилган. Таклиф этилаётган материаллар билан ишлаш усуллари мактаб ўқувчиларига рус тилини чет тили сифатида ўқитишда, шунингдек РСТ ўқитувчиларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш жараёнида намоиш этилади.

Калит сўзлар: инновацион технологиялар, РСТ ни ўрганиш жараёни, таълимдаги муаммолар, ўқув жараёнини фаоллаштириш.

INNOVATIVE METHODS OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Annotation. The article discusses the possibilities of using innovative technologies in teaching Russian as a foreign language. An attempt is made to identify the characteristic features of the described approaches and show their specifics. Educational materials with the use of innovative technologies introduced into teaching practice are presented. The ways of working with the proposed materials are demonstrated when teaching Russian as a foreign language to school students, as well as during the training and retraining of RCT teachers.

Keywords: innovative technologies, the process of studying RCT, problems in learning, activation of the educational process.

Введение. Одна из основных проблема, стоящих перед современными специалистами в области педагогики и психологии, связана с поиском более эффективных способов организации учебно-воспитательного процесса на основе индивидуализации и включения механизмов личностного развития. К концу прошлого века объяснительно-иллюстративные технологии обучения (особенно в преподавании языков) многими стали восприниматься как не эффективные. Сейчас в школе стоит вопрос о кардинальном изменении педагогической парадигмы – отношений учителя и ученика в учебном

процессе, стили деятельности педагога – таким образом, чтобы создать ситуацию, в которой ученик учится сам, а учитель только направляет его учение, то есть мотивирует, организует, координирует. В школе осознали необходимость адаптации учебного процесса к потребностям обучающихся, распространения развивающих технологий обучения. Однако самого осознания необходимости кардинальных перемен, в частности в обучении русскому языку как иностранному, недостаточно для осуществления позитивных перемен. Необходимы конкретные учебные материалы, позволяющие внедрить развивающие методики в учебный процесс. Объектом исследования является процесс преподавания и изучения РКИ с использованием инновационных технологий. Цель исследования – разработать учебные материалы на основе инновационных технологий и продемонстрировать возможности их применения в школе и в вузе.

Методология исследования. Была изучена психолого-педагогическая литература, связанная с внедрением инновационных технологий в учебный процесс. Определена специфика данных методик. Отобраны инновационные технологии, которые, с точки зрения авторов, являются наиболее эффективными при обучении языкам. Разработаны учебные материалы на основе отобранных методик.

Материалы апробированы при подготовке студентов – будущих учителей РКИ в Бухарском университете (2017-2019 гг.)

Постановка проблемы и способы ее решения

Еще в 20-е годы прошлого века ученые отмечали, что смысл не является некой статичной величиной, а, напротив, деятельностью, в которой кто-то осмысливает что-то. И эта истина не устарела до сих пор, она лежит в основе по сути дела всех инновационных технологий. Традиционная система обучения несколько «отстает» от потребностей общества (и это не ее особенность, а проявление общепризнанного закона противоречия, которое является основой всякого движения вперед, поскольку противоречие преодолевается именно этим движением). Следствием этого обычно бывает разработка инновационных технологий в обучении [1; 2; 3]. Инновационная организация изучения какого-либо учебного предмета предполагает осознанный выбор учителем таких принципов, методов, форм и средств обучения, которые обеспечивают включение учащихся в активную работу, благоприятную эмоциональную среду, ведут к выработке устойчивой положительной мотивации, создают каждому ученику условия для достижения личностных целей в процессе учения. Инновационные методики характеризуются новым стилем организации учебно-познавательной деятельности учеников, что предполагает изменение как способов презентации и усвоения знаний, так и типа овладения ими. Цель таких методик – активизировать, оптимизировать, интенсифицировать процесс познания. Инновационное обучение предполагает обязательное включение в деятельность коллективные формы работы [4; 5; 3]. обмен мнениями. В обучении языку инновационные технологии позволяют реализовать такую важную цель, как развитие “говорящей” личности, которая мыслится не объектом обучения, а субъектом деятельности, перейти от изучения языка как системно-структурного образования к изучению его как средства общения и мышления, а учебно-познавательную деятельность перевести на продуктивно-творческий уровень. Наиболее актуальными при изучении РКИ представляются такие развивающие технологии, как проблемная, проектная, а также процесс решения речемыслительных задач, организация работы по принципу педагогических мастерских и методика критического мышления.

Сущность проблемной технологии [10; 11] заключается в том, что учащийся применяет знания в новой ситуации в ходе решения стоящей перед ним проблемы, самостоятельно (или с помощью учителя) разрабатывает последовательность своих действий. Стимулируют работу проблемные ситуации, для создания которых учитель может использовать разнообразные приемы [9]. подводить учеников к противоречию и

предлагать им самим найти способ его решения; сталкивать противоречия в практической деятельности; излагать различные точки зрения на один и тот же вопрос; предлагать рассмотреть явление с различных позиций; ставить конкретные вопросы, связанные с необходимостью сравнения, обобщения, обоснования, конкретизации и т.д.

Резюмирует работу обсуждение полученных результатов и подведение итогов работы учащимися. В учебных целях проблема обычно формулируется в форме вопроса, например, «Можно ли купить здоровье?», «Нужна ли школьная форма?». Центральным понятием проектной технологии является проект. Проект представляет собой самостоятельно планируемую и реализуемую учащимся/учащимися работу, в которой речевое общение органично вплетается в интеллектуально-эмоциональный контекст иной деятельности (игры, анкетирования, выпуска журнала, стенга-зеты, альманаха, опроса, интервью, беседы, исследования и т.д.). Таким образом, он позволяет реализовать межпредметные связи при обучении иностранному языку, расширить «узкое пространство» общения в пределах урока, опереться на практические виды деятельности, типичные для учащихся каждой возрастной группы.

Работа над проектом – это творческий процесс. Учащиеся сами или под руководством учителя занимаются решением проблемы, лично значимой для них. Это требует от них самостоятельного переноса знаний, навыков и умений в новый контекст их использования, т.е. развивается креативная компетенция как показатель владения языком на определённом уровне.

При этом на уроке создаётся такая проблемная ситуация, в которой употребление учащимися иностранного языка является естественным и свободным, таким оно выступает в родном языке. Поэтому от участника ожидается умение сосредоточить своё внимание не столько на языковой форме высказывания, сколько на его содержании. В ходе выполнения проекта учащийся активен, а не является пассивным (в лучшем случае только «внешне» активным) исполнителем воли преподавателя. Работая над проектом, каждый учащийся, даже самый неподготовленный и малоактивный, имеет возможность проявить собственную фантазию и творческие способности, активность и самостоятельность. Проектная работа позволяет исключить формальный характер изучения языка (по принципу «надо учить») и стимулировать взаимодействие учащихся для достижения практического результата. В процессе реализации проекта принципиально изменяются функциональные роли учащегося и учителя по сравнению с традиционной системой обучения. Ученик активно участвует в выборе, организации и конструировании содержания конкретного урока, учитель предстаёт в качестве консультанта, помощника, партнёра.

Метод проектов ориентирован на самостоятельную деятельность учащихся (индивидуальную, парную, групповую), которую они выполняют за определённый промежуток времени (от нескольких минут до нескольких недель, иногда и месяцев).

Проектная технология предполагает:

- 1 Наличие проблемы, которая требует интегрированных знаний и исследовательского поиска ее решения;
- 2 Практическую, теоретическую, познавательную значимость предполагаемых результатов;
- 3 Самостоятельную деятельность учащихся;
- 4 Структурирование содержательной части проекта с указанием поэтапных результатов.
- 5 Использование исследовательских методов (определение проблемы, задач исследования, путей их решения; обсуждение методов исследования, оформление конечных результатов, анализ полученных данных, подведение итогов, корректировка,

ВЫВОДЫ).

Важным и необходимым для проекта является определение его конечного продукта. Это могут быть, например, коллажи, альбомы, рисунки, графики, диаграммы, тексты разного характера (в том числе словари, сборники стихов, сказок), инсценировки, фильмы, выставки, компьютерные презентации и др.

Конечный продукт обязательно должен быть представлен и защищён: индивидуально – в группе, классе, групповой/коллективный – перед учащимися других классов/школ, учителями, родителями и т.д.

На основе проектной технологии возможно развитие следующих умений:

- познавательных;
- ориентировки в информационном пространстве;
- конструирования собственных знаний;
- интегрирования знаний из различных областей;
- критического мышления;
- коммуникативных;
- исследовательской работы.

Интеллектуальные и коммуникативные умения успешно можно развивать и посредством решения учащимися речемыслительных (коммуникативных) задач, которые в процессе обучения позволяют «воспроизводить» условия реальной коммуникации [8].

Под речемыслительной задачей обычно понимается динамическая структура, посредством которой учебная ситуация общения реализуется в учебном процессе. Основным её компонентом является проблема, которая создаёт потребность в реализации намерения адресанта по отношению к адресату в конкретной ситуации общения.

В процессе решения речемыслительных задач учитываются 4 стадии естественной речевой деятельности.

На первой стадии, установочной, перед учащимися формулируется речемыслительная задача, раскрывается ситуация общения, они знакомятся с определением речевого произведения, над которым им предстоит работать.

На второй стадии, ориентировочной, обучаемые овладевают коммуникативными, речевыми и языковыми умениями, необходимыми для решения речемыслительной задачи, получают страноведческие и культурологические знания. Презентируется и семантизируется учебный материал, контролируется правильность восприятия и понимания через выполнение определенной системы коммуникативных задания, направленных на восприятие и переработку предложенных учебных материалов.

На третьей стадии, исполнительской, выполняются коммуникативные задания, направленные на понимание и построение итогового речевого произведения обучаемых, т.е. задания на порождение речи.

На четвертой, контрольно-корректировочной стадии, обучаемые индивидуально или в группе решают речемыслительную задачу, сходную с основной задачей цикла.

Еще одной развивающей формой организации учебно-воспитательного процесса является педагогическая мастерская [12]. Эта технология позволяет учащимся самостоятельно добывать знания, которые интери-

ризируются и переводятся на уровень функционального смысла.

Мастерская – это особый способ организации деятельности учеников. Она состоит из ряда заданий, которые направляют работу в нужное русло, но внутри каждого задания они абсолютно свободны. Они каждый раз вынуждены осуществлять выбор пути исследования, средств достижения цели, темпа работы и т.п. Для работы по принципу мастерской разработан специальный алгоритм и определённая терминология.

Уроки, построенные по принципу мастерских, ориентированы на развитие личности. В отличие от традиционного урока в мастерской выстраиваются знания, но не даются, не

передаются, поэтому, возможно, что до конца занятия так и не прозвучит истина, которую знает учитель. Будет создана хорошая посылка для размышлений и прекрасное начало следующего урока. В мастерской создается творческая атмосфера, психологический комфорт, личность ученика развивается в сотворчестве. Обучающийся выстраивает свои знания самостоятельно в совместном поиске, процесс которого хорошо продуман мастером (преподавателем). Работа мастерской опирается на определенные принципы:

- важность не только и не столько результата, сколько самого процесса обучения, в котором реализуются законы проблемного постижения истины;
- атмосфера открытости, доброжелательности, общения, сотворчества;
- включение эмоциональной сферы ребенка, т.е. обращение к его чувствам;
- мастер работает вместе со всеми, он равен ученику в поиске знаний, не торопится отвечать на вопросы, необходимую интонацию подает малыми дозами, обнаружив потребность в ней у учеников;
- каждый участник отталкивается от своего личного опыта, каждому предоставляется право свободного выбора, создаются условия для творчества;
- исключение официальной оценки работы ученика (нет похвалы, порицания, не выставляются отметки в журнал), но через афиширование работ дается возможность появления самооценки, самокоррекции. Продумывается чередование индивидуальной и коллективной работы, что дает возможность диалогического способа восхождения к знаниям.

Реализовать цели современного образования позволяет и применение методики «RWCT» (Reading and Writing for Critical Thinking) – «ЧПКМ» (Чтение и письмо для критического мышления), в процессе работы на основе которой можно развить у учащихся способность критически осмысливать действительность и принимать собственные решения в проблемной ситуации, что является важнейшим условием продуктивной деятельности человека в любой области жизни [7;10;11].

Центральным понятием этой методики является критическое мышление – конструктивная мыслительная деятельность, в процессе которой самая разнообразная информация воспринимается осмысленно, перерабатывается в соответствии с определенной целью, при этом усваивается наиболее ценная ее часть с точки зрения конкретной ситуации общения. Данная методика предполагает этапность обучения.

На первом этапе – стадии вызова – у учеников пробуждается интерес к новой теме, они активизируют свои прежние знания и умения и прогнозируют содержание новой информации.

На втором этапе – стадии осмысления – проводится работа с каким-либо источником информации, изучается новый материал, ученики интегрируют новые идеи с собственными.

На третьем этапе – стадии рефлексии – ученики размышляют над полученной информацией, «присваивают» полученные знания, закрепляя таким образом изучаемый материал.

В рамках этой методики в учебный процесс внедряются такие приёмы обучения, которые способствуют развитию критического мышления учащихся всех возрастов. Данный подход является универсальным и в том смысле, что может быть использован при изучении практически всех предметов. Приёмы, разработанные применительно к целостной методике «RWCT», можно эффективно применять, работая и по традиционной системе.

Следует заметить, все вышеописанные подходы являются в той или иной степени проблемными, что определило их отбор для разработки в рамках учебного пособия [2]. В пособии не только даётся краткая характеристика отобранных инновационных

технологий, но и предлагаются образцы конкретных разработок занятий для разных контингентов учащихся при овладении русским языком как иностранным.

Ниже приводятся разработки, способные реализовать основные идеи проблемной технологии, поскольку она является базовой для остальных.

Образец

Класс – 9 (изучение русского языка как иностранного)

Количество уроков – 2 .

Решение проблемы в группах по 4-5 человек

Результат решения проблемы – обсуждение проблемы (дискуссия)

Проблема: Нужна ли школьная форма?

Пути решения проблемы:

1. Выясните из текста и других источников (по своему выбору), в каких странах носят школьную форму, а в каких нет. Чем это объясняется?

2. Узнайте у родителей, бабушек/дедушек, была ли у них школьная форма и какая. Правилась ли она им?

3. Разделитесь на команды (по 4-5 человек) в соответствии с вашим отношением к школьной форме (нужна она или нет) – на «сторонников» и «противников».

Запишите аргументы «за» («сторонники») и «против» («противники») школьной формы.

4. Разместите свои аргументы на больших листах или запишите их на доске.

4. Разместите свои аргументы на больших листах или запишите их на доске.

Да /Аргументы «за»	Нет /Аргументы «против
1.	1.
2.	2.

5. Задайте противникам вопросы.

6. Пospорьте, приводя найденные вами аргументы. Побеждает команда, участники которой сумели лучше защитить свою точку зрения (нашли больше аргументов).

В качестве ведущего дискуссии выступает учитель или специально подготовленный ученик.

Выводы по проблеме (образец)

Выводы формулируются совместно капитанами команд, предварительно они обсуждаются в группах.

Вопрос о школьной форме в мире решается по-разному. В некоторых странах считают, что школьная форма нужна, так как она дисциплинирует, приучает к порядку. Ведь многие ученики одеваются безвкусно, неряшливо, а иногда просто вызывающе. Если ученики нося во многих учебных заведениях европейских стран (часто форма считается элитарной). В других странах считают, что отсутствие одинаковой одежды помогает развивать в детях оригинальность мышления. Так думают американцы. Каждый человек сам решает этот вопрос для себя (как и представители наших команд), но всегда учитывают традиции страны и требования школы.

Лексический минимум для решения проблемы:

Лексический минимум для решения проблемы:	
Считать	школьная форма
Думать	учебное заведение
развивать что?	мышление
дисциплинировать	приучать к порядку
материальные возможности	оригинальный
относиться к чему?	носить форму
как? отсутствие чего	безвкусно
одеваться как?	неряшливо
учитывать что	вызывающе

Приложение (учебный текст)

Заметка из школьной газеты из рубрики «Поспорим».

Иван Северцев, сшей мне сарафан!
<p>С тех пор, когда в наших школах школьники уже не носят форму стали напоминать дома моделей, а ученики и ученицы из аккуратных девочек с косичками и мальчиков в аккуратных брюках превратились в модели . Старшекласниц с ярким макияжем , золотыми украшениями в дорогих костюмах можно принять за мам первоклассников или молодых учительниц. Хорошо, если одежда красивая и у человека есть вкус. А</p>

С тех пор, когда в наших школах школьники уже не носят форму, они стали напоминать дома моделей, а ученики и ученицы из аккуратных девочек с косичками и мальчиков в аккуратных брюках превратились в топ-модели . Старшекласниц с ярким макияжем , золотыми украшениями в дорогих костюмах можно принять за мам первоклассников или молодых

учительниц. Хорошо, если одежда красивая и у человека есть вкус. А сколько учеников, особенно в младших и средних классах , одеты просто безвкусно, неряшливо, вызывающе. Возмущаются не только учителя, но и одноклассники. Одежда становится причиной ссор. Сколько слёз пролито по поводу «что надеть в школу»: ведь не во всех семьях родители зарабатывают так много денег.

Вопрос о школьной форме все решают по-разному. Американцы, например, считают, что отсутствие в школе одинаковой одежды помогает развивать в детях оригинальное мышление. Японцы, напротив, очень любят школьную форму и считают её элитарной. Во многих учебных заведениях европейских стран, принято носить форму. Конечно, это не синие шерстяные

сарафаны, которые носили наши мамы и бабушки... И всё-таки школа есть школа. И не надо путать её с дискотекой или баром.

Анна Степанова, Ирина Сомова (11а)

Выводы

Представленные технологии позволяют реализовывать не только обучающие цели, но и образовательные. Так, учащиеся овладевают не только коммуникативной компетенцией, составной частью которой является лингвистическая, но и совершенствуют таких мыслительные умения, как сравнение, обоснование своей точки зрения, доказательство, опровержение, вынесение оценочного суждения, подведение итогов; навыков поиска дополнительной информации, обращения к справочникам, словарям, Интернету. Таким образом, обеспечивается развитие самостоятельности не только в коммуникативной деятельности, но и интеллектуальной.

Литература

1. Дьюи, Д. Демократизация образования. Москва: Педагогика-Пресс, 2000
2. Замковая, Н, Моисеенко, И. (2006). Инновационные формы работы на уроках русского языка как иностранного. -Таллин: Колибри.- 2006.
3. Кларин, М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта).- М. : НПЦ «Эксперимент». - 1998
4. Лийметс, Х.И. Групповая работа на уроке. - Москва: Знание.- 1975
5. Мереди, К., Стил, Дж. и др. (1999). Обучение сообществ.-Тарту: издательство Тартуского университета. - 1995
6. «Популяризация критического мышления». Пособие-дополнение к интерактивному курсу. – М., 1997
7. Роовет, Э.И. Обучение речевому общению. - Таллин: Валгус.- 1984
8. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии. Москва: Просвещение. – 1998.
9. Скоробогатова, Г.Г. Проблемная, проектная и модульно-блочная технология в работе учителя. - Москва: МИОО.- 2002
10. Соосар, Н., Замковая, Н. Настольная книга преподавателя. Интерактивные методы преподавания и учения. – М.: Аура.-2002
11. Степихова, В.А. Педагогические мастерские в опыте учителей. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет педагогического мастерства.- 2012.

O‘ZBEK XALQ SEHRLI ERTAKLARIDA HOMIY OBRAZI HAQIDA

Asqarova Jamila Baxodirovna

O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti doktoranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.024>

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek xalq sehrlari ertaklarida bosh qahramon –yigitga homiylik qilgan mifologik personajlar va ularning turlari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: qahramon, homiy, ota, bo‘ri, pari, ilon, baliq.

О ХАРАКТЕРЕ ПОКОРИТЕЛЯ В ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ УЗБЕКСКОГО НАРОДА

Джамия АскарOVA Баходировна,

докторант Института узбекского языка, литературы и фольклора.

Аннотация. В статье говорится о мифологических персонажах и их типах, покровительствовавших главному герою – юноше узбекских народных волшебных сказок.

Ключевые слова: герой, покровитель, отец, волк, фея, змея, рыба.

ABOUT THE CHARACTER OF THE PATRON IN THE MAGICAL TALES OF THE UZBEK PEOPLE

Jamila Askarova Bakhodirovna,

doctoral student at the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore

Annotation. The article talks about mythological characters and their types who patronized the main character - the young man of Uzbek folk fairy tales.

Key words: hero, patron, father, wolf, fairy, snake, fish.

Sehrlari ertaklarda homiylik zoomorf va antropomorf shaklida kelib, ularda ikki xil – sinash va tortiq qilish funksiyasi kuzatiladi. Xizr, chol, sehrgar kampir, pari antropomorf qiyofali bo‘lsa, ot, bo‘ri, maymun zoomorf shaklidagi homiydir. Zoomorf va antropomorf ko‘rinishidagi obrazlar qanday tasvirlanishidan qat‘iy nazar, ular doimo insonga xos bo‘lgan ong va irodaga ega bo‘lib, sezilarli o‘zgarishlarga uchrasa ham, ulardagi mifologik asos saqlanadi.

Sirlardan voqiflik homiyning asosiy belgilaridan biri bo‘lib, sehrlari-sarguzasht tipidagi kenja botir ertaklaridagi homiylik – cho‘loq bo‘ri va maymun ham qahramonga qizning ro‘moli, qushning chakkasiga tekinsa qo‘lga tushishini, yalmog‘izning otiga qanday munosabatda bo‘lishi kerakligini, ot esa yigitga oltin pat boshiga ko‘p sinovlar solishi, shu sababli uni olmaslikni, parilar qora otga qo‘li tegsa, tagi zaminga tushib ketishidan ogohlantiradilar. Bir so‘z bilan aytganda, homiyning bilish funksiyasi yetakchi o‘rinni egallaydi.

Sehrlari ertaklarda yigit qahramonga hayvon yoki qush shakliga evrila oladigan homiy – pari obrazi uchraydiki, uning genetik asoslari haqida ko‘plab folklorshunos olimlar fikr bildirishgan. Xususan K.Imomov parini “suv kulti, suv ma‘budasi Anaxita ta‘siriga borib taqaladi. Binobarin u suv stixiyasining obrazli ifodasi. Uning qadimgi manbai O‘rta Osiyodagi dastlabki dinning urug‘ e‘tiqodi shakli, suv stixiyasining antropomorf qiyofali ma‘budasi (Anaxita) paydo bo‘lmasdan avvalgi ibtidoiy qatlarga borib taqaladi. Uning epik namunasi esa pari yoki suv parisi shaklida faoliyat ko‘rsatadi” deya ta‘kidlasa, O.Qayumov “pari O‘rta Osiyo xalqlarining zardo‘shiylikdan burungi e‘tiqodiy qarashlari, hosildorlik kultlari, go‘zallik va muhabbat ilohasi bilan bog‘liq tasavvurlar asosida kelib chiqqan sof mifologik obrazdir”[1] degan fikrni bildiradi. Bu obrazning genezisi va poetikasi haqida yetarli ma‘lumotlar mavjudligi sababli, biz parini bosh qahramon yigit bo‘lgan ertaklarda homiy bo‘lib kelishi masalasiga to‘xtalib o‘tmoqchimiz. “Bulbuligo‘yo” ertagida maymunning aslida pariligi sarguzashtlar oxirida

aytiladi: “Haliyam mening kim ekanimini bilmas ekansan... Maymun bir yumalab bir malika bo‘libdiki, olamda bunday chiroyli qiz onadan tug‘ilgan emas. Shahzoda ko‘rgan hamon hushidan ketib yiqilibdi. Bir zamondan keyin ko‘zini ochib qarasa, maymun pari (ta‘kid bizniki – J.A.) ning tizzasiga bosh qo‘yib, taxtning uzasida yotibdi”. O‘zbek folklorida pari obrazini maxsus tadqiq etgan O.Qayumov qahramonga o‘zga olamda yo‘ldoshlik qiluvchi pariningyo‘llovchilik vazifasi haqida shunday ta‘kidlaydi: “O‘zbek sehrli ertaklarida parilar bajaradigan badiiy kompozitsion vazifalardan biri uning qahramonni epik safarga yo‘llovchi personaj funksiyasida kelishidir. Sehrli ertak qahramonining muayyan yoki epik shartni bajarish maqsadida o‘zga olamga safarga chiqishi bevosita pari bilan bog‘liqdir”[1].

Ertakda parilar podshosining qizi bo‘lgan maymun pariga yigit uylanish taklifini berganda “men er qilmayman, bo‘lmasa meni o‘ldirishadi” degan gapidan xalqda parilar odamzodga tegmasligi, aks holda parilar olamiga dog‘ tegishi haqidagi qarashlar qadimiy inonch-e‘tiqodlar bilan bog‘liq. Fikrimizni ushbu afsona tasdiqlaydi: “Gulbuloq ota katta g‘or, toshi (oldida) xuddi ayvondek. Ustida katta tug‘dona daraxti bor. Hovuzi qozonning og‘zicha. Hovuzining suvi kamaymaydiyam, toshmaydiyam. Suviga odam qonmaydi. Suvu ovqatni ko‘p yegizadi. Gulbuloq ota g‘orining uch-to‘rt quloch joyigacha odam siqilib kira oladi. Keyin (davomiga) kirolmaydi. Bir odam kiraman deb qisilib qolgan ekan. Bundan yuz yilcha burun bir qiz shu g‘orning ichiga kirib chiqar ekan. Olma, uzum olib chiqar ekan. G‘orning ichi bog‘, bir daryo oqayapti, tashqaridagi buloq shu daryoning suvidan, xurjunlarda oltin to‘la osig‘lik turibdi, deb aytarkan. Bu g‘orning bir uchi hazrati Langar otadan chiqadi. Bir tomoni Yakka pistadan chiqadi, deyishadi odamlar. Odamlar qizni Bibiqiz deyishar ekan. Shu qiz voyaga yetib, nikoh o‘qilayotgan vaqti o‘z-o‘zidan yonib ketgan ekan. Bu – yolg‘on gap emas. Shu qizni ko‘rgan odamlardan biz eshitganmiz”. Ushbu afsonani yozib oluvchi olim Sh.Turdimov bu holatni quyidagicha izohlaydi: “Chiltanlar makoni – Gulbuloq otaga kirib-chiquvchi Bibiqizning nikoh vaqti yonib ketishi, ularning taqiqini buzganligi sababli yuz bergan”[2].

“Bir tola soch” evaziga homiy bilan ramziy bog‘lanish, parining ruhiga egalik qilish huquqi yigitni raqib – akalar zulmidan omon saqlaydi. Bizningcha, maymun paridahomiy (marosimni o‘tkazuvchi va boshqaruvchi) ruh va zoomorfik shakl birlashib ketgan.

“Kallasi katta boyvachcha”ning homiysi bo‘lgan cho‘loq bo‘ri obrazining jezdan yasalgan haykali haqida tarixchi olim A.Muhammadjonov quyidagilarni qayd etadi: “O‘zRFA tarix muzeyi esponatlar xazinasida urug‘ totemi – bo‘ri, uning ustida urug‘ning bosh rahnamosi ayol, so‘ngra uning orqasida katta boshli o‘g‘lonning haykalisaqlanadi. Arxeolog L.M.Rutkovskaya olib borgan tadqiqotlarga asoslangan folklorshunos olim Hodi Zarif topilmani islomgacha bo‘lgan davrga oid ekanini qayd etadi. O‘zbek xalq ertaklari orasida keng tarqalgan “cho‘loq bo‘ri” hikoyasi mazmunini haykalning umumtasviri bilan taqqoslab, ushbu ikki turdagi ma‘naviy qadriyatlar o‘tmishimizning bir necha ming yilliklar qa‘ridan to hozirgi kunlargacha haykal va tarixiy ertak shakllarida yetib kelganini ta‘kidlaydi”[3]. 1951 yilda Toshkent viloyatining Bo‘ka tumanidan topilgan bu topilma va uning tarixiy asoslarini H.Zarif “Folklor va arxeologiya materiallarini qiyosiy o‘rganish masalasiga doir”[4] maqolasida tahlil qiladi. Olim bronza haykalda va ertakda tasvirlangan qahramonning tashqi qiyofasiga e‘tibor qaratadi. Kallasi katta boyvachcha “cho‘loq bo‘rining ustiga minib yuradi va shundagina muvaffaqiyat qozonadi. Bronza haykalda qahramon qizni cho‘loq bo‘ri yordami bilan olib kelayotir. Ertakda aytilishicha ham, bo‘ri – cho‘loq. Qahramonning ko‘zini ko‘r qiladilar. Haykalda ham kallasi katta aqramonning bir ko‘zi ko‘r”.

Iqtiboslardagi fikrlardan ma‘lum bo‘ladiki, haykal va ertak asosi bir-biriga juda uyg‘un. Bir so‘z bilan aytganda, haykalsifatida ishlanib saqlangan ushbu topilma oddiy san‘at asari emas, balki xalqning tafakkur tushunchasini ham anglatib, davrlar o‘tishi bilan ertak shaklida ma‘naviy ongda yashab qolgan.

“Xolmirzajon” va “Ota vasiyati” ertaklarida kenja o‘g‘ilga o‘z otasi homiy vazifasida kelib, uni vasiyatlarini bajarish orqali qahramon murod-maqsadiga yetadi. Otaning qabrini

qo‘riqlash, uning vasiyatlarini bajarish kenja o‘g‘ilga bitmas-tuganmas boylik va kuch-qudrat ato etadi. Bu ertaklarda otalar oddiy odam emas, mifologik sub’ekt ekanligi, o‘lgandan keyin bu vazifalar vasiyatni bajargan o‘g‘liga o‘tishida ko‘rinadi. Qabr ruhlar olami bilan aloqador makon bo‘lib, ota qabrga qo‘yilgach, birinchi kun “oq ot osmondan yaroq-aslaha, kiyim-kechak bilan tushib, go‘rni uch marta aylanadi”. Ikkinchi kun qora ot, uchinchi kun saman otlar ham xuddi shunday qilib, ular yigitga otasi tirikligida uning xizmatida bo‘lganliklarini aytib, nishona sifatida unga yollaridan bir tola beradilar. Shu o‘rinda otaning homiyligi bevosita ot bilan bog‘liqligi ko‘zga tashlanadi. Uch o‘g‘il, uch kecha va uch ot sarguzashti uchlik – ota – ot – kenja o‘g‘il tizimida rivojlanadi.

“Xolmirzajon” ertagi boyning uch xotini va ulardan bir o‘g‘il, bir qizi borligi hamda otaning o‘limi yaqinlashib qolgani xabari bilan boshlanadi: “...boy o‘g‘illarini chaqirib, nasihat qildi. Katta o‘g‘liga: ey o‘g‘lim, men ertaga juma kuni erta bilan olamdan o‘taman. Shu payt bir gado keladi, sen singlingni shu gadoga chiqarib ber, senga ikki xazina tillani bag‘ishldim, - dedi. Ikkinchi o‘g‘liga: - Ey o‘g‘lim, meni taxtaga olganda, bir gadoy keladi, shu vaqtda sen ham singlingni unga chiqarib ber, senga ham ikki xazina tilla berdim, - dedi. Uchinchi o‘g‘li Xolmirzajonni chaqirib: - Ey o‘g‘lim, meni tobutga solish paytida bir gadoy keladi, sen ham singlingni chiqarib bergin, senga ham ikki xaina tilla berdim. So‘ngra o‘zing go‘ringa borib, uch kun posbonlik qilgin” deya vasiyat qiladi. Bu ertak ham uch o‘g‘il, uch qiz, uch gado (dev), uch sinov (xafrang qush, bulbuligo‘yo, ming bir xolli ot) doirasida rivojlanib, voqealar ota – ot – kenja o‘g‘il chizig‘i bo‘ylab sodir bo‘ladi.

Ushbu ertaklardagi qabr qo‘riqlash qadimda ajdodlar ruhiga sig‘inish, ulardan madad olish kabi marosim bilan bog‘liq bo‘lib, an’anani bajaruvchi kenja o‘g‘ilning murodga yetishuvida otlar va devlar (opalarining erlari) ko‘makka keladilar. Ikkala ertakda ham ot to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki otasi orqali homiylik qilishi kuzatiladi. Bu esa epik homiy qahramonga hech qanday shartlarsiz yordam beradi degan qarashlarga mos tushmaydi. Ertakda otning yigitga yordami otasining qabrini qo‘riqlagani evaziga sodir bo‘ladi. Shu sababdan otni o‘lgan otaning ruhi timsoli, qahramon ko‘makchisi deyish o‘rinli deb o‘ylaymiz. Ota-bobolar oldidagi burchni halol ado etuvchi kenja o‘g‘il marosim o‘tkazuvchi va an‘analar davomchisi sifatida gavdalanadi. Ertakdagi obrazlar mifologik xsusiyat kasb etsa-da, uning syujeti hayotiy munosabatlarni ko‘rsatish asosida rivojlangan.

Sehrli uzuk yoki toshga ega bo‘lgan ertak (“Mehrigiyo”, “To‘ti labbay o‘ti”, “Oq ilonning amri bilan”, “Nigini shohi moron”, “Erinaman kal”, “Negiz uzuk”) qahramonlari bu predmetlarni ilondan uning bolasini qutqargani evaziga oladilar. “Mehrigiyo” qahramoni ilonlar podshosidan “tilingizning tagidagi mehriyoyingizni bering” deb so‘raydi, chunki unda sir ko‘p bo‘lib, yigitni mushkul ishlardan qutqaradi. Uning tilsim so‘zi “Labbay tosh, men senga yo‘ldosh” bo‘lib, bundan mehriyoning kichkina sehrli toshligi ayon bo‘ladi. “To‘ti labbay o‘ti” ertagi qahramoni qushlar podshosi bo‘lmish laylakning o‘g‘lini tuzoqdan qutqargani evaziga to‘tining labbay o‘tiga erishadi. Qushlar podshosi “o‘zi mayizdek keladigan narsa”ni qahramonning tilini tagiga solib qo‘yadi. “Oq ilonning amri bilan” va “Erinaman kal” ertaklari qahramonlari oq ilonni qutqargani evaziga oq toshchaga ega bo‘ladi. “Erinaman kal” ertagida tosh predmeti tushib qolsa-da, ammo tilsimli so‘zda o‘xshashlik mavjud: “Xudoning amri bilan, oq ilonning zamri bilan” (“Oq ilonning amri bilan”), “Bir xudoning amri bilan, oq ilonning dami bilan” (“Erinaman kal”). Ushbuertaklarda sehrli buyum tosh bo‘lsa, “Negiz uzuk” va “Nigini shohi moron” ertaklarida qahramonga sehrli uzuk taqdim etiladi. Bu xil ertaklarda predmetlar turlicha bo‘lsa-da, syujet rivoji, ko‘makchilar turi va tilsim so‘zlar bir xillik kasb etadi va oq ilon qahramonga sehrli buyum taqdim etuvchi homiy ko‘rinishida keladi. Sehrli ertaklarda oq ilon yer osti boyliklari egasi va ilonlar podshosi sifatida gavdalanadi. O‘zbek folklorida ilon obrazining genezisi va poetikasini o‘rgangan olima D.Fayzieva turli janrlar kesimida ilonni ajdar bilan sinkretik tarzda tadqiq etgan[5]. Bizningcha, sehrli ertak matnidagi ajdar hamda ilon alohida-alohida obraz bo‘lib, qahramonga munosabati va funksiyalari ham

ikki xillik kasb etadi. Ilon obrazida qahramonga homiylik qilish ustuvor bo'lsa, ajdarda raqiblik xususiyati ko'zga tashlanadi. Oq ilonning homiyligi qahramonni kuchli, polvon qilmaydi yoki ajdar bilan olishuvga boshlamaydi. Asosan, yigitning farovon turmushini ta'minlagani sababli ilon homiyligini oila, uy, o'choq bilan bog'liq degan fikrdamiz.

Ko'rsatilgan yordam evaziga homiylik qilish funksiyasi nafaqat ilon, balki baliq bilan bog'liq ertaklarda ham ko'zga tashlanadi. "Oltin baliq", "Ahmadjon va Sohibjon", "Kungurador baliq" ertaklarida qutqarilgan oltin baliqlar odam qiyofasiga kirib, qahramonga yordam beradilar. Baliqning suv osti dunyosida yashashi qadimda u bilan bog'liq mifik qarashlar keng tarqalishiga sabab bo'lgan. Baliq kultining qadimdan keng tarqalgani haqida G.Snesarov tadqiqotlarida uchratish mumkin[6]. Yigitni baliqni yemay, uni daryoga tashlab yuborishi motivi mohiyatida baliqni iste'mol qilishga qo'yilgan taqiq izlarini ko'rish mumkin. J.Frezер "Har bir baliqda bir odamning joni mavjud bo'ladi, agar baliq tutilsa, bir odam o'ladi" degan tushunchaning tarqalganligi haqida aytib o'tgan[7]. Baliqqa ajdodlar kulti sifatida qarash, muqaddas joylardagi baliqlarni tutmaslik va ularni iste'mol qilmaslik haqidagi xalq qarashlari bugun ham saqlanib qolgan: "Farg'ona viloyati Farg'ona tumanidagi Satkak ota ziyoratgohi buloqlaridagi baliqlarga mahalliy aholi baliq qiyofasidagi avliyo sifatida munosabat bildiradi. Shu sababga ko'ra bu baliqlarni o'ldirish yoki ushlash og'ir oqibatlariga olib keladi deb qaralgan"[8].

Ertakda qahramonning makoni ham daryo bo'yida joylashishi muhim ma'lumot hisoblanadi. Suv havzasi bo'yida yashovchi odamlar tomonidan yuqorida keltirilgan iqtibosdagi fikrlar kabi baliqlarni muqaddaslashtirish va ulardan ruhiy ko'mak olish an'analari shakllangan bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қаюмов О.С. Ўзбек фольклорида пари образи: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1999. – Б. 129.
2. Турдимов Ш. Қирқ чилтан пирлар бор // Мактабгача тарбия. – Тошкент, 1992. – № 5-6. – Б.22-24.
3. Муҳаммаджонов А. Тарихфалсафаси -маънавият кўзгуси. Тошкент, Ўзбекитон. 2015. - Б.70
4. Зарифов Х. Фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганиш масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1958. - №1. – Б. 25-30
5. Файзиёва Д. Ўзбек фольклорида илон образи. – Тошкент, 2004. – 128 б.
6. Снесаров Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии ... – С.82
7. Фрезер Ж. Золотая ветвь ... – С.761
8. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Т., 2007. Б. 30

O'QITUVCHILARNI KASBIY TAYYORLASHNING PEDAGOGIK O'ZIGA XOSLIGI

*Bekberdiyeva Gulbahor Ortig'aliyevna,
University of business and Science nodavlat oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.025>*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorlashning pedagogik asoslari haqida so'z yuritilgan va uslubiy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim-tarbiya, kasbiy faoliyat, kasbiy bilim, malaka, ko'nikmalar, kasbiy tayyorgarlik, jamiyat va shaxs manfaatlari, strategik vazifalar, mutaxassislik, kasbiy sifatleri.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ

*Бекбердиева Гулбахор Ортигалиевна,
преподаватель негосударственного высшего учебного заведения "Университет
бизнеса и науки"*

Аннотация: В статье рассмотрены педагогические основы профессиональной подготовки будущих учителей и даны методические рекомендации.

Ключевые слова: образование, профессиональная деятельность, профессиональные знания, умения, умения, профессиональная подготовка, интересы общества и личности, стратегические задачи, специализация, профессиональные качества.

PEDAGOGICAL SPECIFICITY OF PROFESSIONAL TRAINING OF TEACHERS

*Bekberdiyeva Gulbakhor Ortigaliyevna,
Teacher of the University of Business and Science non-state higher education institution*

Annotation: This article discusses the pedagogical basis of professional training of future teachers and provides methodological recommendations.

Keywords: education, professional activity, professional knowledge, skills, abilities, professional training, interests of society and the individual, strategic tasks, specialization, professional qualities.

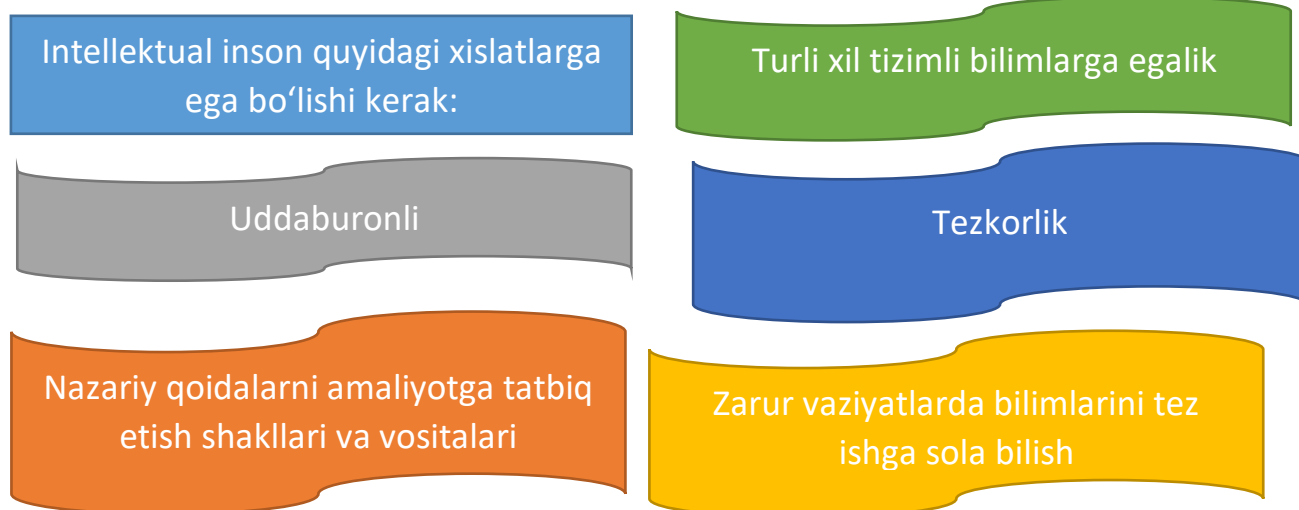
KIRISH. Iqtisodiyotning globallasuvi O'zbekiston Respublikasida axborot jamiyatining shakllanishi va uning oliy ta'lim tizimining jahon miqyosidagi integratsiyasi bizning pedagogik fanlarimiz oldiga o'zbek an'anaviy ilm-fan sohasini dunyoda qabul qilingan pedagogik tushunchalarni milliy xususiyatlardan kelib chiqqan holda ta'lim tizimiga moslashtirish vazifasini qo'yadi. Xususan, ta'limning bilim paradigmasini kompetentlik yondashuvi nuqtai-nazaridan takomillashtirish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi.

Amaliy – qayta o'zgartirish faoliyati bo'yicha malaka va ko'nikmalar, mehnat texnikalarini va texnologiyalarini yuqori darajada egallaganlik;

- Qadriyatlardan xabardorlik – madaniy-ma'naviy qadriyatlarning ustunligiga tayanganlik.
- Insonning intellektual qobiliyatlari shaxsda mavjud bo'lgan intellektual sifatlarda ko'rinadi, bu sifatlarga ijodkorlik, tashabbus, aqlning intellektual jihatdan o'ziga xosligi, bilim orttirish va motivatsion omillarning ajralmas birligi sifatidagi shaxsning kompetentligini kiritishimiz mumkin.

- Kasbiy ijodkorlik – bu yangi g'oyalarni yuzaga keltirish va muayyan faoliyatda ularni amalga oshirish jarayonidir. Ijodiy ish faoliyatida o'z-o'zini idora qilish, o'zining intellektual faoliyatini erkin boshqara olish, maqsadga muvofiq ravishda rejalashtira olish, bilim orttirish

vazifalarini mustaqil ravishda hal qila bilish qobiliyatlari muhim o‘rin tutadi.

Intellectual inson quyidagi xislatlarga ega bo'lishi kerak: a) turli xil tizimli bilimlarga egalik; b) uddaburonlik; v) tezkorlik, zarur vaziyatlarda bilimlarini tez ishga sola bilish; g) nazariy qoidalarni amaliyotga tatbiq etish shakllari va vositalarid) tayanch elementlarni ajrata bilish.

Intellectual kompetentlikda shaxsda bilim orttirish faoliyati ustun turishini, maksimal darajada bilim to'plashga intilishini anglatuvchi "erudit madaniyati" ni alohida ta'kidlab o'tiladi. Lekin, A. Molning yozishicha, "ikkixil eruditsiyani bir biridan farqlash zarur: shunchaki madaniy dunyoqarashmaydonini kengaytirish, boshqacha qilib aytganda, aqlxazinasidagi mavjud elementlar sonini ko'paytirish bir tomonda va assotsiasiyalar qatlamining qalinligi va chuqurligi bilan belgilanadigan, ijtimoiy yoki individual organism tomonidan tafakkurjarayonida barpo qilinadigan va keyinchalik xotirada saqlab qolinadigan ma'lumotlar boshqa tomondadir" Kasbiy kompetensiyalarni ko'rib chiqib, ko'pchilik tadqiqotchilar quyidagilarni alohida ta'kidlaydilar:

1) oddiy (bazaviy) kompetensiyalar (faoliyatning muayyan turlarida namoyon bo'ladigan va oson mustaxkamlanadigan bilim, ko'nikma va qobiliyatlarga asoslangan holda shakllantiriladigan)

2) tayanch kompetensiyalar hisobga olish va o'lchash uchun o'ta qiyin bo'lib, faoliyatning barcha turlarida, shaxsning atrof olam bilan barcha munosabatlarida namoyon bo'ladi, shaxsning ma'naviy dunyosini va uning faoliyati mazmunini aks ettiradi.

Ba'zi tadqiqotlarda boshqacha ta'riflar mavjud: standart kompetensiyalar bularsiz shaxsning yoki tashkilotning normal faoliyati mumkin emas; tayanch

kompetensiyalar – ijtimoiy – iqtisodiy bozorda ularni turdosh vakillarga nisbatan yuqoriroq pog'onalarga ko'tarib, raqobatbardoshligini ta'minlaydi; etakchi kompetensiyalar – bu kelajakni "yaratish", innovatsiyalarda, kreativlikda, ilgariga intiluvchanlikda, murosakorlikdan namoyon bo'ladi. Eng samarali ishlayotgan pedagoglarning faoliyatini kuzatish va kelajakdagi ehtiyojlarni modellashtirish natijasida kompetensiyaning pedagog faoliyatining va shaxsining "bilmoq, bajarmoq, ega bo'lmoq" degan uch asosiy bo'g'iniga asoslangan bir qator turlari aniqlangan. Shundan boshlab o'qituvchining shaxsiy sifatlarining uning kasbiy kompetentligiga ta'siri barcha tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etilib kelmoqda. O'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga kompetentlik yondoshuvlarni ishlab chiqishgan. I.L. Zimnyaya katta hissa qo'shgan. U pedagog shaxsining barcha sifatlarini ob'ektiv va sub'ektiv sifatlariga ajratgan: ob'ektiv sifatleri – bu o'qituvchining o'z fanini bilish darajasi, fan metodologiyasini egallaganlik darajasi va ilmiy bilimlarining chuqurligi, umumiy didaktik va xususiy metodik tamoyillarni egallaganligi, bolalar psixologiyasini yaxshi bilish va uning o'ziga xos xususiyatlarini to'liq

qabul qilishi; sub'ektivlari: pedagoglik san'ati, pedagogik iste'dod, ijodkorlik va h.k. N.I. Almazova pedagogningkasbiy kompetensiyasini o'rganishda o'qitishning samaradorligini oshirish imkonini beradigan ko'nikmalarni va pedagogning shaxsiy sifatlarini guruhlariga bo'lib chiqdi va shunday xulosa chiqardi: "Pedagogning kasbiy kompetensiyasi – bu pedagogning mehnati bo'lib, unda pedagogik faoliyat, pedagogik muloqot etarlicha yuqori darajada amalga oshiriladi, o'qituvchining shaxsi namoyon bo'ladi, o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash bo'yicha yaxshi natijalarga erishiladi" Zamonaviy tadqiqotchilar oliy ta'lim muassasalari bitiruvchisiningkompetensiyasini tasniflashga katta e'tibor qaratmoqdalar. Masalan, T.E. Isaeva o'zining "XXI asr menedjerining tayanch kompetensiyalari" kursida quyidagi tayanch kompetensiyalarni ajratib ko'rsatadi: strategik; ijtimoiy; funksional; boshqarish; kasbiy zamonaviy pedagogik amaliyotda "kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalari vujudga kelishining asosiy jihatlarni ta'riflashning imkoni bo'lmagani kabi, mazkur maqola doirasida ham ularni tasniflashning batafsil tahlilini berib bo'lmaydi. Biroq, bunda asosiy yo'nalishni aniqlab olish muhimdir: a) oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari uchun eng muhim deb e'tirof etilgan kompetensiyaning mazmunini aniqlashtirish;

b) zamonaviy oliy ta'limda kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning asosiy yo'llari va vositalari, ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- talabalarning kasbiy yo'naltirilganlik darajasini, kasbiy yo'naltirilganligini va tayyorgarligini, individuaxususiyatlarini, shaxsiy qiziqishlari va imkoniyatlarini e'tiborga olgan holda tanlab olish uchun taklif

etiladigan muammoli-vaziyatli topshiriqlarning variativligi (murakkablik va mustaqillik darajasiga ko'ra variativlik);

- ishni bajarishning jamoaviy (talabalar guruhi) va individual shakllarini uyg'unlashtirish asosida talabalarning mustaqilligini rivojlantirish;

- talabalarning bajargan ishlarini va kasbiy tayyorgarlik darajalarini o'zaro tekshirishlarini, o'z-o'zini nazorat etishlarini va tahlil etishlarini rag'batlantirish;

- talabalarni ijodiy faoliyatning turli shakllariga va o'z-o'zini boshqarishga keng jalb etish;

- talabalarning respublika va oliy ta'lim muassasasi miqyosida tashkil etilayotgan ma'naviy va madaniy tadbirlarda faol ishtirok etishlari. Oliy ta'lim muassasasi axborot manbai sifatida emas, balki ma'naviy-madaniy qadriyatlarining milliy va umuminsoniy tamoyillari bilan talaba orasidagi vositachi vazifasini bajargan taqdirdagina,

- Birinchidan, talabaning shaxsiy qiziqish, ijodkorlik, muloqot, o'qish va bilimlar orttirish faoliyatlarini o'z ichiga hayot faoliyati sifatidagi ,

- ikkinchidan, madaniyatning bugungikundagi holati va tarixiy rivojlanishini egallashning usuli sifatidagi o'quv jarayoni mutaxassisning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning real shart-sharoitlariga aylanishi mumkin. "Kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalarining o'zi pedagogik fanlarda nafaqat mustaxkam joy egalladi, balki pedagog-amaliyotchilarning keng doiralari tomonidan ham tobora chuqurroqo'rganilmoqda. Kasbiy kompetentlikni tadqiq etishda kasbiy kompetensiyalarning quyidagi guruhlari bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish uchun zarur deb hisoblanadi: – gnostik – ishlab chiqarishga oid yangi bilimlarni egallay olish, o'z shaxsiy tajribasini hamda ishlab chiqarish ilg'orlari va novatorlari tajribasini umumlashtirish va tizimlashtira olish; – loyihalashtirish – texnik va texnologik tizimlarni, tikuv buyumlari ob'ektlarini yaratish, kasbiy faoliyatni joriy va istiqbolli rejalashtirish, texnologik jarayonlarni boshqarish va nazorat qilish tizimini loyihalashtirish; – tashkilotchilik – muhandislik g'oyalarini amaliyotga joriy eta bilish, jamoaga etakchilik qila olish; – texnologik – texnologik jarayonlarni tashkil etish, chizmalar va texnologik xaritalarni o'qiy olish, qo'yilgan vazifalarni bajarish uchun zarur bo'ladigan imkoniyatlar va sharoitlarni, asbob-uskuna va jixozlarning texnik tavsiflarini aniqlay bilish; – konstruktorlik – buyumlarni tayyorlash bo'yicha hisoblash grafik ishlarni bajara olish, eskizlar va chizmalarni bajara olish, texnik shartlarga mos ravishda texnologik jarayonni yo'lga qo'ya bilish, nosozliklarni bartaraf

etish uchun tadbirlar tizimini aniqlay olish.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirish, kasbiy bilim va ko'nikmalarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishdagi asosiy omil kasbiy sifatlarni rivojlantirish masalasi tadqiqot doirasidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Odatda bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga moslashtirishda ularning ob'ektiv imkoniyatlaridan kelib chiqib yondashish, tanlangan kasb va faoliyat talablariga shaxs imkoniyatlarining identifikatsiyalashuvi maqsadga muvofiq sanaladi. Shu boisdan ham, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy moslashtirishda masalaning mazkur jihatlarini nazariy asoslash va bo'lajak mutaxassislarning kasbiy imkoniyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Исаева Т.Е. Классификация профессионально-личностных компетенций вузовского преподавателя. – М.: Педагогика. – 2005.

2. Исаева Т.Е. Классификация профессионально-личностных компетенций вузовского преподавателя. – М.: Педагогика. – 2005.

3. Моль А. Социодинамика культуры. – М.: 1993. с.51.

4. Базаров Т.Ю. Компетенция будущего: Квалификация? Компетентность (критерии качества). Зимняя И.Л. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. -2004. 13-б.

5. Алмазова Н.И. Когнитивные аспекты формирования межкультурной компетентности при обучении иностранному языку в неязыковом вузе. Авт. дисс. на соискание ученой степени док.пед.наук. Санкт-Петербург, 2003. – 47 стр.;

6. Базаров Т.Ю. Компетенция будущего: Квалификация? Компетентность (критерии качества).;

7. Зимняя И.Л. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. -2004.;

8. Моль А. Социодинамика культуры. – М.: 1993. с.51.

9. Базаров Т.Ю. Компетенция будущего: Квалификация? Компетентность (критерии качества). 157-б.

10. Зимняя И.Л. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. -2004.

ON THE LINGUISTIC EXPRESSION OF THE CONCEPT «PERSON» IN ENGLISH AND UZBEK

Bo 'riyeva Nilufar Gofur kizi

Karshi Institute of Engineering and Economics, is an English teacher at the «Foreign Languages» department.

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.026>

Annotation. Despite the fact that many studies in the field of the concept have been conducted in recent years, a clear understanding of what the concept itself is and what category it belongs to has not been formed, and a single methodology for their research has not yet been created. The importance of the comparative analysis of the personality concept is recognized in fields such as psychology, sociolinguistics, and biology in addition to linguistics. We can consider the importance of the person in sociology, that the person is the main tool that drives a specific social theory. This research provides a deeper understanding of how language reflects and shapes an individual's cultural perceptions in English and Uzbek languages and cultural contexts.

Key words: Concept, personality concept, comparative analysis, linguistic, verbalization, cultural and cognitive aspects, linguistics, semantic range, linguistic culture; lexical equivalent

О ЯЗЫКОВОМ ВЫРАЖЕНИИ КОНЦЕПТА «ЧЕЛОВЕК» В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Бориева Нилуфар Гофур кизи,

Каршинского инженерно-экономического института, преподаватель английского языка на кафедре «Иностранные языки».

Аннотация. Несмотря на то, что в последние годы было проведено множество исследований в области концепта, не сформировалось четкого понимания того, что представляет собой сам концепт и к какой категории он относится, а также не сложилась единая методология их исследования. Важность сравнительного анализа концепции личности признается не только в лингвистике, но и в таких областях, как психология, социолингвистика и биология. Мы можем принять во внимание важность личности в социологии, поскольку личность является основным инструментом, управляющим конкретной социальной теорией. Это исследование обеспечивает более глубокое понимание того, как язык отражает и формирует культурное восприятие человека на английском и узбекском языках и в культурных контекстах.

Ключевые слова: Концепт, концепция личности, сопоставительный анализ, языкознание, вербализация, культурно-когнитивный аспекты, языкознание, семантический диапазон, лингвокультура; лексический эквивалент

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDA "SHAXS" TUSHUNCHASINI LINGVISTIK IFODALANISHI HAQIDA

Bo 'riyeva Nilufar G'ofur qizi,

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti "Chet tillari" kafedrasi ingliz tili o'qituvchisi

Annotatsiya. So 'nggi yillarda kontseptsiya sohasida ko 'plab tadqiqotlar olib borilganiga qaramay, kontseptsiyaning o 'zi nima ekanligi va u qaysi toifaga tegishli ekanligi haqida aniq tushuncha shakllanmagan va ularni tadqiq qilishning yagona metodologiyasi hali ham shakllanmagan. yaratilgan. Shaxs tushunchasini qiyosiy tahlil qilishning ahamiyati tilshunoslik bilan bir qatorda psixologiya, sotsiolingvistika, biologiya kabi sohalarda ham e 'tirof etilgan. Sotsiologiyada shaxsning ahamiyatini, shaxsning muayyan ijtimoiy nazariyani harakatga keltiruvchi asosiy vosita ekanligini ko 'rib chiqishimiz mumkin. Ushbu tadqiqot ingliz va o 'zbek tillarida hamda madaniy kontekstlarda til shaxsning madaniy tasavvurlarini qanday aks ettirishi va shakllantirishini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Tushuncha, shaxs tushunchasi, qiyosiy tahlil, lingvistik, verbalizatsiya, madaniy-kognitiv jihatlar, tilshunoslik, semantik diapazon, til madaniyati, leksik ekvivalent

Introduction. A concept is a thing that does not undergo changes in the semantics of a word sign, but, on the contrary, creates and defines the practical possibilities of language and speech, and directs the thoughts of speakers in this language. The first form of concept manifestation is images. The meaning of the concept is the symbol of the shape.

Over the next few years, Uzbek linguistics is developing and improving in our country. Linguistics plays an important role in the mutual integration of other sciences. For this reason, the word concept, which is considered to be a philosophical concept, has recently been given importance as an object of study in linguistics. We will try to explain the full definition of the concept, the concept of honesty, and clarify its conceptual basis. The concept is a unit of the linguistic field in modern linguistics, as it reflects knowledge about language, society and its culture. Concepts reflect the culture in the language and form the image of the world in the human mind. The concept is an operational content unit of thinking, a unit or quantum of systematized knowledge. The knowledge they get is experience, a person's perception of real existence.

Analysis of literature on the topic.

In the field of English language and literature, the concept of language itself is a fundamental area of study. Linguists and literary scholars analyze the structure, function, and evolution of language, as well as its role in communication and expression. Concepts such as syntax, semantics, phonetics, and pragmatics are essential for understanding how language works and how it is used in literature.

Literary analysis also involves the study of literary concepts such as plot, character, setting, theme, and symbolism. These concepts help readers and scholars understand the structure and meaning of literary works, as well as the techniques used by authors to convey their ideas and emotions.

The concept of genre is also important in English literature, as it helps categorize and analyze different types of literary works, such as poetry, drama, fiction, and non-fiction. Understanding genre conventions and expectations can provide insight into the purpose and style of a particular literary work.

Concepts related to literary theory, such as postcolonialism, feminism, structuralism, and deconstruction, are also crucial for analyzing literature from different perspectives and uncovering hidden meanings and power dynamics within texts.

Overall, the study of English language and literature involves a deep analysis of various concepts that are essential for understanding language, communication, and the art of storytelling. It is also possible to see that the core is considered «as the brightest image component of the concept». The term concept was first introduced in Russian linguistics by the philosopher S.A. Askoldov-Alekseyev. According to his interpretation: «a general understanding as a concept or product of thought replaces many things of the same kind in our thinking process.» D.S. Likhachev based on this definition, implemented the concept of the field of concept. But he, unlike S.A. Askoldov-Alekseyev, believes that, firstly, the concept applies separately to each main (lexical) meaning of the word, and, secondly, «we use the concept in our written and spoken offers to consider it as a special «algebraic» expression of the meaning we use in our speech, because a person does not have time to understand the meaning in all its complexity, sometimes he cannot understand it, and sometimes he does not understand such a meaning by himself. «interprets» .

One of the central concepts of cognitive linguistics remains to this day rather vague and contradictory, in which the features that different researchers consider to belong to this concept are often mutually exclusive. This concept:

- is a category, unit and structure at the same time, and acquires an individual and social tone at the same time:
- is an idea that includes “Abstract, specific-associative and evaluative symbols, as well

as the total history of the concept”[1];

- “is an Abstract scientific concept developed on the basis of a vital concept”[2];
- “perception and interpretation of the objective essence and concept as the minimum content of meaning”[3];
- - “memory is the mental vocabulary, the conceptual system and language of the brain, the operational unit of the overall world view, the quantum of knowledge[4];
- - it is a “perceptual-cognitive-affective derivative» of an individual nature «in a dynamic manner that acts objectively in the human mind”[5];
- “an operational unit of thought, a unit of collective knowledge expressed in language and having an ethnocultural identity (leading to higher spiritual values)”[6];

There are also different views on the interaction of concepts and mutual cooperation. However, it should be noted that the mechanisms providing such connections have not been described in detail so far. L.S. According to Likhachyov, concepts are connected with each other and structurally form conceptual areas determined by «a person’s cultural level, his belonging to a certain community of people, individuality»[7].

Research methodology.

In our judgments, we have to admit, following strict logic, that to the extent that the native language systems of representatives of different language communities differ, their minds and thinking also have a different structure and organization. I mean, the mind of a native speaker of Uzbek is different from the mind of a German or French. In that case, in the environment of two or even three different languages, for example. What is the mind and thinking of someone who grew up in conditions like in India or Algeria? In the conditions where both languages - Hindi and English - are considered mother tongues, reality is «divided into two» according to what language system? What if a person’s native language does not have a grammatical category that exists in the other language (such as the gerund in English)?

In lexical fragments, the concept of «person» in English is represented by various lexical compounds such as «insan», «individual», «person». Each term can have different meanings related to the concept of person.

Semantically: Understanding the semantic range of words related to «person» in English involves understanding how different terms can emphasize aspects such as individuality, humanity, mortality, or social roles.

Pronominal Representation: English also represents the concept of «person» through pronouns such as «he,» «she,» «they,» and «it,» each of which reflects grammatical, gender, and animate differences.

Cultural Connotations: The concept of «person» is embedded in cultural and social norms, which influence its expression in language. For example, English may have specific terms or expressions related to individuality, personal identity, and social roles that reflect cultural values.

Cognitive Aspects: The linguistic expression of the concept of «person» also reflects cognitive associations, such as the distinction between animate and inanimate beings, gender-specific language, and an egalitarian view of the individual.

We can definitely say that without language there is no thought and consciousness, because in this case there is no man himself, but the question of how the construction of language corresponds to the construction of thought or consciousness has not yet been answered. In modern science, it is not an easy task to raise the question of direct correspondence between language and consciousness due to the very limited knowledge of the processes of the human brain.

Also, the fact that consciousness, thinking and language belong to different phenomenological fields cannot confirm the thesis that thinking and consciousness are isomorphic to language. For example, despite the fact that the patterns on the frosted window glass and the ice crystals that form them are located in the same structural area, they still apply in different phenomenological areas; as well as the wonders of computer graphics and the computer’s operations on conditional ones and zeros are non-intersecting phenomenological fields. Problems arise when

we unknowingly wait for direct correspondences in different phenomenological fields and think that the correspondences established in the field of linguistic phenomena will also be true in the field of psychological or neurophysiological phenomena.

Analysis and results.

In English. The concept of a «person» is a complex and multifaceted idea that encompasses various dimensions, including philosophical, legal, psychological, and social perspectives. Here are some key aspects of the concept of a person:

Philosophical Perspective:

Personhood: Philosophers have explored the concept of personhood, often emphasizing qualities such as self-awareness, rationality, consciousness, and moral agency. The question of what makes an entity a «person» has been central to debates in ethics and metaphysics.

Legal Perspective:

Legal Rights and Responsibilities: In legal terms, a person is often defined as an individual or entity with legal rights and responsibilities. This includes the capacity to enter into contracts, own property, and be held accountable for one's actions. Legal personhood is not limited to humans and can also extend to corporations and other entities.

Psychological Perspective:

Psychological Attributes: Psychologists study various attributes that contribute to the concept of a person, such as cognition, emotions, and social behavior. The development of a sense of self and the ability to relate to others are significant psychological aspects of personhood.

Social Perspective:

Social Identity: Within a social context, personhood is often linked to identity and social roles. Cultural and societal norms shape expectations regarding individual behavior and the rights and responsibilities associated with being a person.

Biological Perspective:

Biological Being: From a biological standpoint, a person is typically understood as a human being. The definition of personhood in terms of biology has been a topic of debate, especially in discussions related to the beginning of life, such as in debates about abortion.

Ethical and Moral Considerations:

Moral Agents: The concept of personhood is closely tied to ethical considerations. Ethical theories often distinguish between beings that are moral agents, capable of making ethical decisions, and those that are not. This plays a role in discussions about moral responsibility.

Cultural and Historical Variability:

Cultural Definitions: The concept of personhood can vary across cultures and historical periods. Different societies may have distinct criteria for what qualifies as a person, and these criteria can evolve over time.

Intersectionality:

Intersectional Dimensions: Personhood is often understood in intersectional terms, considering factors such as race, gender, sexuality, and other social categories. This recognizes that the experience and recognition of personhood can be influenced by multiple factors.

The concept of a person is multifaceted and involves philosophical, legal, psychological, social, and cultural dimensions. It reflects a complex interplay of attributes, roles, and rights that define individual identity and agency within various contexts.

When classifying lexemes into semantically meaningful fields, meaning aspects are taken into account. This field creates smaller fields around it: lexical symbols representing the names of a person, plant, animal, mountain, hill, battle, and lexical units representing a religious concept. Their distinctive feature is that the basis of the content field is lexemes and their symbols. For example, the work «Temurnoma» contains the names of more than 500 persons. It is possible to create new meaningful fields by combining several themes around the lexeme of a single person: in the center of the work is Amir Temur, that is, a single person, and around him are blood relatives, amir's wives, concubines, children, comrades-in-arms, army soldiers, etc. friends, ambassadors, enemies, etc.

Conclusion

So, around the lexeme «person» (based on the names of persons mentioned in the work) the above meaningful fields have appeared. These themes are «field» in relation to the person's archiseme, but when divided into thematic groups, each of them functions as a macro-field. For example, Alqissa, Taragai Bahadir was a Karayur nuyondin. Kazan Khan was such a tyrant that if he wanted someone, he would first bequeath his wife and children and then go to Kazan Khan. Amir Choku became a state in Barlos. But Malikshakh was a very rich man. There were all types of goods. Among the people of Chigatoy, there was no great and traditional wrestler. From the above examples, it became clear that personal names are combined into thematic groups based on the anthropocentric principle and on the basis of the content area. And in turn, the groups are divided into groups, and the example of a chain is studied in connection. When lexemes are analyzed in this way, hyperonym-hyponym relations also emerge. Language cannot exist without people and people, and therefore without society. Language serves society and enables its members to communicate.

Highlighting the fact that all phenomena of language depend on humans (anthropocentricity) is a global tradition of current linguistics. It is known that language is highly anthropocentric. Most of his vocabulary is devoted to a person - his inner world, understanding of the external world, physical and mental activities, his goals, connections with other people, relationships with them, evaluation of events, rules and situations. Language is anthropocentric, because it is intended for man, and the expression of all objects and events in the external world is intended for him; this is a common feature of all languages. It is impossible to know the language by itself without going beyond its limits, without turning to its creator, owner, user - a person, a person of a specific language. It is necessary to emphasize that if the question of the interaction of a person in language and culture is transformed into the perspective of a real «linguistically expressed language person», it becomes the subject of linguistic and cultural studies. Referring to the person who is the creator, owner, and user of the language with its own linguistic landscape, it confirms that linguistic and cultural studies is oriented towards the human, or rather, the cultural factor in the language and the linguistic factor in the person. So, linguistic and cultural studies is actually an anthropological paradigm of human science. The anthropocentricity of linguistics and cultural studies as a scientific discipline is expressed by the general tradition of the development of social knowledge. The concept of «person factor in language» is inseparable from the concept of «linguistic landscape of the world», which is well known in current linguistic studies.

References:

1. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Академический проект. Изд. 2-е, испр. и доп. -2001. –С. 990.
2. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. М.: Молодая гвардия, 1995. –С. 243.
3. Лихачев Д.С. Концепт русского языка // ИРАН СЛЯ. -1993. -№1. –С. 281.
4. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З. Краткий словарь когнитивных терминов. –М, 1996: –С.90.
5. Залевская А.А. - Психолингвистические исследования Гнозис 2005. –С. 624.
6. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт Текст.: монография. Москва: Гнозис, 2004. – С.51.
7. Лихачев Д.С. Концепт русского языка // ИРАН СЛЯ. -1993. -№1. –С. 25-28

INGLIZ BOLALAR O'YIN FOLKLORIDA LINGVOKULTUREMALARNING AKS ETISHI

Eshkobilova Feruza Urazovna,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.027>

Annotatsiya. Har bir xalqning og'zaki ijodida bolalar folklori va uning tarkibida esa o'yin folklori namunalari o'ziga xos badiiy-estetik hodisa sifatida muayyan o'ringa ega. Ular xalq ijtimoiy-madaniy hayotida alohida mavqe kasb etadi va uning turli qirralarini lingvomadaniy aspektida o'zida ifodalab keladi. Mana shunisi bilan bolalar o'yin folklori ham xalq madaniyati asoslarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ularda qo'llangan lingvokulteramalar orqali bolalar o'yin folklorining madaniy hayotdagi o'rni va badiiy-estetik ahamiyatini to'la ochish mumkin. Bunda, albatta, til va madaniyat hamda shaxs birligi asosida ular o'rtasidagi munosabatlar mohiyati va talablari o'zaro bog'liqlikda ochiladi.

Kalit so'zlar: bolalar o'yin folklori, lingvokulterema, badiiy-estetik, o'yin qo'shiqlar, lingvokulturologiya, antroponim, sujet.

ОТРАЖЕНИЕ ЛИНГВИСТИКИ В АНГЛИЙСКОМ ДЕТСКОМ ИГРОВОМ ФОЛЬКЛЕРЕ

Эшкобилова Феруза Уразовна,
преподаватель Каршинского государственного университета

Аннотация. Детский фольклор и образцы игрового фольклора занимают особое место в устном творчестве каждого народа как уникальное художественно-эстетическое явление. Они занимают особое положение в социокультурной жизни народа и выражают различные ее стороны в лингвокультурном аспекте. Таким образом, детский игровой фольклор имеет важное значение и в освещении основ народной культуры. Роль детского игрового фольклора в культурной жизни и художественно-эстетическое значение в полной мере раскрываются через используемые в нем лингвокультурные выражения. При этом, конечно, характер и потребности отношений между ними, основанные на единстве языка и культуры и личности, раскрываются во взаимообусловленности.

Ключевые слова: фольклор детской игры, лингвокултерема, художественно-эстетический, игровые песни, лингвокультурология, антропоним, сюжет.

REFLECTION OF LINGUISTICS IN ENGLISH CHILDREN'S GAME FOLKLORE

Eshkobilova Feruza Urazovna,
Karshi State University teacher

Abstract. Children's folklore and examples of game folklore have a special place in the oral creativity of each nation as a unique artistic and aesthetic phenomenon. They occupy a special position in the socio-cultural life of the people and express its various aspects in the linguistic and cultural aspect. Thus, children's game folklore is also important in illuminating the foundations of folk culture. The place of children's play folklore in the cultural life and artistic-aesthetic significance can be fully revealed through the linguocultural expressions used in them. In this, of course, the nature and requirements of the relations between them, based on the unity of the language and culture and the personality, are revealed in mutual dependence.

Key words: folklore of children's play, linguoculterema, artistic-aesthetic, play songs, linguoculturalology, anthroponym, plot.

Kirish. Bolalarning qiziqish va intilishlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan o‘yinlar ularning hayotida muhim o‘ringa ega. Bolalar hayotini o‘yinlarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Shu sababli qaysi millat bo‘lmasin, uning folklorida bolalar o‘yin folklori alohida o‘rin tutadi. Hamma xalqlarda o‘yinlar o‘sha millatning bebaho madaniy boyligi sifatida uning milliy-madaniy turmush tarzi, urf-odatlarini, ruhiy olami, dunyoqarashi, axloqiy-estetik qarashlarini o‘zida aks ettirishi tufayli uning milliy qiyofasi, o‘tmishi, buguni va ertasini namoyon etib turadi. Shu bilan xalq tarixi va madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi.

Bolalar o‘yin folklorida lingvokulturremalarning alohida o‘rni bor, ularni tadqiq qilish tilshunoslik ilmi bilan chambarchas bog‘liqdir. Chunki folklor xalq tilida yaratilishi bois ularda tilning milliy-madaniy o‘ziga xosligi aks etadi. Madaniyatni esa inson yaratadi. V.A. Maslova bu borada “bu soha tilni ham sinxron, ham diaxron jihatdan o‘rganadi. Muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvokulturologik xususiyatlari alohida o‘rganilishi kerak” degan fikrni ta’kidlaydi[1].

“Baa, Baa, Black Sheep” inglizcha bolalarcha o‘yin-qo‘shiq bo‘lib, uning eng birinchi bosma nusxasi e’lon qilinishi taxminan 1744-yilga to‘g‘ri keladi. Ketrin Elves Tomas o‘zining “Ona g‘oz bilan bog‘liq haqiqatlar” asarida (1930) ushbu o‘yin-qo‘shiqning qadimda jun bilan bog‘liq og‘ir soliq solinishi tufayli xalq noroziligi kelib chiqishi munosabati bilan yaratilgani aytiladi. Bu esa XV asrgacha saqlanib qolgan va 1275-yildagi (o‘rta asrlardagi) ingliz “Buyuk” yoki “Eski odat” – jun solig‘iga ishora qilish uchun keltirilganidan darak beradi. Shuningdek, mazkur o‘yin-qo‘shiq qul savdosiga, xususan, Amerika Qo‘shma Shtatlarining janubiy qismiga aloqasi borligi, bundabeg‘araz va siyosatdan yiroq bolalar qo‘shiqlaridan foydalanish qo‘l kelgani, ammo bu haqda hech qanday tarixiy dalillar yo‘qligi ta’kidlanadi. Qora qo‘yning junini bo‘yamasdan qora mato sifatida foydalanish mumkinligi sababli uni qadrlashgan.

Ingliz o‘yin qo‘shig‘i:	Tarjimasi:
Bah, Bah, a black Sheep, Have you any Wool? Yes merry have I, Three bags full, One for my Master, One for my Dame, One for my little boy That lives in the lane.	Ba, Ba, qora qo‘y, Sizda jun bormi? Ha, xursandman, Uchta sumka to‘la, Biri ustozim uchun, Biri xotinim uchun, Kichkina o‘g‘lim uchun bitta Bu ko‘chada yashaydi[2].

Iona Opi (1923-2017) va Piter Opi (1918-1982) bolalar folklori hamda an’anaviy o‘yinlari bo‘yicha o‘z tadqiqotlari bilan mashhur bo‘lgan folklorshunos er-xotinlardir. Ular o‘z ishini 1940-yillardan boshlab, Buyuk Britaniya bo‘ylab bolalar qo‘shiqlari va o‘yinlarini to‘plash hamda kataloglashtirish bilan shug‘ullanishgan. Ularning izlanishlari natijasida “Maktab o‘quvchilarining ta’limoti va tili” (1959), “Ko‘cha va bolalar maydonchasidagi bolalar o‘yinlari” (1969), “Klassik ertaklar” (1974) kabi bir qancha qimmatli kitoblar yaratildi. Opilar bu boradagi materiallarni to‘plashga jiddiy e’tibor berishgan va to‘plangan materiallarning haqiqiylikini saqlashga alohida diqqat qaratishgan. Ular bolalar xalq og‘zaki ijodi madaniy merosning muhim qismi bo‘lib, yaratilgan va yetkazilgan bunday manbalar ijtimoiy va tarixiy sharoit haqida tushuncha beradi, deb hisoblashgan. Opilar ijodi folklor, antropologiya va ta’lim

sohalaridagi olimlar avlodlariga katta ta'sir ko'rsatgan.

Opilar kitobidagi bolalar folklor qo'shiqlari va o'yin-qo'shiqlaridan ba'zi namunalar quyidagilardir:

“Miss Meri Mak, Mak, Mak” (“Maktab o'quvchilarining bilimi va tili”dan).

“Apelsinlar va limonlar, Sent-Klementning qo'ng'iroqlarini ayting” (“Oksford bolalar bog'chasi qo'shiq kitobi”dan).

“London ko'prigi qulab tushmoqda”. (“Ko'cha va o'yin maydonchasidagi bolalar o'yinlari”dan).

“Atirgul uzuklarini qo'ng'iroq qiling, cho'ntak to'la bo'lsin” (“Klassik ertaklar”dan).

“Eeny, meeny, miny, moe”. (“Maktab o'quvchilarining bilimi va tili”dan).

Bu qo'shiq va o'yin-qo'shiqlar Opilar hujjatlashtirib, tahlil qilgan katta bolalar folklor to'plamining kichik bir namunasi.

G.G. Slishkinga ko'ra, “Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog'I, insondagi madaniyat omiliga yo'naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo'lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigмага tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi”[9].

Har bir bolalar o'yini ma'lum bir tarixiy sharoitda, xalqning urf-odat, madaniyatini o'zida aks ettirgan holda paydo bo'lgani tufayli lingvokulturologiya bolalar folklori namunalarini ham lingvistik, ham etnofolkloristik, ham madaniy jihatdan o'rganishga imkon beradi.

Asliyatda	Tarjimasi
Rain, rain, Go away.	Yomg'ir, yomg'ir , Uzoqqa ket.
Come again another day, Little Arthur wants to play.	Boshqa kuni yana kel, Kichik Artur o'ynashni xohlaydi.

Yuqoridagi qo'shiqda Artur ismining qo'llanganiga qarab, uning ingliz xalqiga aloqadorligini tez ilg'ash mumkin. Chunki bu ism (antroponim) ingliz xalqiga xosdir. Antroponimlar muayyan xalq madaniyatiga xos xususiyatlarni aks ettiruvchi lingvokulturologik birliklardan hisoblanadi.

Ingliz bolalar folklori ko'plab bolalar qo'shiqlari, o'yin qo'shiqlarini o'z ichiga oladi. Eng mashhur bolalar qo'shiqlaridan biri to'rtlik shaklidagi “Humpty Dumpty” qo'shig'i bo'lib, u dastlab topishmoq ko'rinishida bo'lgan bo'lsa, keyinchalik qo'shiq shaklida aytilgan. XVII asrda “humpty dumpty” – “qaynatilgan konyak” ma'nosida ham ishlatilgan, XVIII asrda bu atama qo'pol odam jargonidan foydalanilib, kelib chiqishi yiqilib tushgan qo'pol odam tuzalmas darajada shikastlanmasligi mumkin, lekin tuxum esa tuzatib bo'lmas darajada zarar ko'radi degan ma'no bilan bog'liq:

Humpty Dumpty, sat on a wall.

Humpty Dumpty, had a great fall

All the king's horses and all the king's men,

Couldn't put Humpty Dumpty together again. (An egg)

Tarjimasi:

Humpty Dumpty devorga o'tirdi,

Humpty Dumpty ajoyib yiqildi.

Qirolning barcha otlari va qirolning barcha odamlari,

Humpty Dumptyni qayta birlashtira olmadilar. (Tuxum)[5].

Ingliz bolalar folklor o'yin folklorining turli janrlardagi namunalari ingliz madaniyatining asosiy qismi bo'lib kelgan. Ular har xil janrlarda bo'lib, bolalar o'yin qo'shiqlaridan tortib, sanash qo'shiqlarigacha namoyon bo'ladi. Har bir janr turli maqsadlarga xizmat qiladi va o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi.

O'yin qo'shiqlar ingliz bolalar folklorining alohida janri bo'lib, ular ko'pincha o'yin jarayonida o'yin maydonchalarida kuylanadi.

Ingliz bolalarining "Ring-a-ring-a-rosies" ("Jiringla jiringla atirgullar") nomi bilan keng tarqalgan o'yin-qo'shig'i 1665-yilda Angliyada sodir bo'lgan Buyuk vabo yoki Angliyada "Bubon vabosi"ning avj olishi bilan bog'liq. Bolalar qo'shiqlari bo'yicha yetakchi olimlar Piter va Iona Opi zamonaviy inglizcha versiyalardagi o'zgarma qo'shiq shakli Buyuk vabodan boshlangan deb aytish imkoniyatini berishini ta'kidlaydilar. Ularning ta'kidlashicha, pushti toshmalar o'latning alomati bo'lib, o'tlarning tuyoqlari himoya sifatida va kasallikning hidini yo'q qilish uchun ishlatilgan. Aksirish yoki yo'talish oxirgi halokatli alomat edi va "hamma yiqilishi" aynan kasallikning halokatliligini ko'rsatish alomati hisoblanadi.

Ring-a-ring-a-rosies

A pocket full of posies

A tissue, a tissue

We all fall down

The king has sent his daughter

To fetch a pail of water

A tissue, a tissue

We all fall down

O'yin-qo'shiq matni "Jiringla-jiringla atirgullar" da'vati bilan boshlanadi. Atirgullar bilan cho'ntaklar to'laligi aytiladi. Qo'shiq o'ziga xos sujetga ega. Unda aytilishicha, podshoh qizini bir chelak suv olib kelish uchun yuboribdi. Qo'rg'ondagi xalq kuylamoqda. To'y qo'ng'iroqlari chalinmoqda. O'g'il-qizlar qo'shiq aytishmoqda. Ammo hamma aksirayapti. Demak, xalq kasal. Hamma yiqiladi (vabodan halok bo'ladi).

Quyidagi ingliz bolalarining barmoq bilan o'ynaladigan o'yin qo'shig'ida ingliz maydon raqslari ijrosiga xos belgilar mujassamlantirgani diqqatni tortadi. Jumladan:

Tommy Thumb is up and Tommy Thumb is down,

Tommy Thumb will dance around the town.

Dance him on your shoulders, dance him on your head,

Dance him on your knees, and tuck him into bed.

Tarjimasi:

Tommy Thumb ko'tarildi va Tommy Thumb pastga tushdi,

Tommy Thumb shahar bo'ylab raqsga tushdi.

Uni yelkangizda raqsga tushiring, boshingizda raqsga tushiring,

Uni tizzangizda raqsga tushiring va to'shakka yotqiz.

Inglizlar oshxonasida loviya eng ko'p iste'mol qilanadigan dukkakli ekin mahsulotlaridan biridir. Shundan kelib chiqib, ingliz bolalari qo'shiqlarida loviyani yeyishga o'rgagish undov motivi uchrashi kuzatiladi:

Ingliz bolalar o'yin qo'shig'i	Tarjimasi:
<i>Beans, beans, they're good for your heart,</i>	<i>Loviya, loviya, ular yuragingizga yaxshi,</i>
<i>The more you eat, the more you... start!</i>	<i>Qancha ko'p ovqatlansangiz, shuncha ko'p ... boshlaysiz!</i>
<i>The more you start, the better you feel,</i>	<i>Qanchalik ko'p boshlasangiz, shunchalik o'zingizni yaxshi his qilasz,</i>
<i>So eat your beans with every meal!</i>	<i>Shunday ekan, har ovqat bilan loviya yeng!</i>

Ingliz xalqiga xos bo'lgan va shu xalq orasida yaratilgan o'yinlar va ularning qo'shiqlaridan biri "London Bridge Is Falling Down" ("London ko'prigi qulab tushyapti" o'yin-qo'shig'i ijosida o'yin ishtirokchilari bir-biriga qaragan ikkita chiziq bo'ylab qo'llari bilan kamar hosil qilib, uni yuqoriga baland ko'tarib turadilar. Bir yoki bir nechta o'yinchilar "ko'prik" ostidan o'tayotganda ushbu o'yin qo'shiq kuylanadi. Qo'shiqning har bir bandi so'ngida takrorlanib kelayotgan "Mening go'zal xonimim" birikmasidan so'ng kamar ostidan o'tayotgan o'yinchini ushlab olish uchun "ko'prik" tushiriladi va o'sha bola o'yindan chiqib turadi.

"Britaniya buldogi" ("British bulldog") o'yinida o'rtada kutib turgan "buldoglar" tomonidan ushlanmasdan, o'yin maydonining bir chetidan ikkinchi chetiga yugurib kelish sharti belgilangan. Oxirgi qolgan o'yinchi g'olib hisoblanadi.

"Chig'anoqlarni yig'ish" o'yini ingliz bolalari yashash joyi tabiatidan kelib chiqqan o'yindir. Unda dengiz qirg'og'ida sayr qilib, chig'anoqlarning turli shakllari, rangiga ko'ra topishga harakat qilinadi.

Xullas, har bir xalqning milliy jonli tilida yaratilgan bolalar o'yin folklori namunalari lingvokulturmalar turli ko'rinishda ko'p uchraydi. Ularda bolalar hayoti bilan bog'liq milliy-madaniy tushunchalar lingvokulturema bo'lib keladi. Ingliz va o'zbek xalqlarining bolalar o'yinlari ba'zan mavzusi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari jihatidan o'zaro yaqinlik kasb etsa ham, ularda ikkala xalqning til imkoniyatlari, areal belgilari, o'ziga xos urf-odat, an'ana va marosimlarining mohiyati aks etishi jihatidan bir qator tafovutlarga ham ega.

Adabiyotlar

1. Галиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фольклори. – Т.: Фан, 1998. – 96 б.
2. Iona Opie and Peter Opie. The Singing Game. – Oxford university press, 1985. – 544 p.
3. Iona Opie and Peter Opie. The Oxford Dictionary of Nursery Rhymes. – Oxford University Press, 1997. – 592 p.
4. James William Elliot. National nursery rhymes and nursery songs. – London: George Routledge and sons, 1873. – 110 p.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Маслова. – М.: Издательский центр Академия, 2001. – 208 с.
6. Mother Goose's Nursery Rhymes. A collection of Alphabets, Rhymes, Tales and Jingles. London. George Routledge and sons. – New York: Broome street, 1877. – 320 p.
7. Сафаров О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Т.: Ўқитувчи, 1985.–250 б.
8. Сафарова Н. Ўзбек болалар ўйин фольклори табиати. – Т.: Фан, 2008. – 120 б.
9. Слишкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. – М.: Издательский центр "Академия", 2000.
10. Худойберганаева Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Т.: "Турон замин зиё", 2015.

FITRAT- SHARQ ADABIYOTI TADQIQOTCHISI

Saodat Fayziyeva

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.028>

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadid adabiyotining yirik namoyondasi Abdurauf Fitratning adabiyotshunoslik asarlaridagi Sharq adabiyoti masalalari, ularga olimning qanday rakursda baho bergani va mulohazalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: jadid adabiyotshunosligi, Navoiy, Fitrat, chig'atoy adabiyoti, Yassaviy, Bedil.

ФИТРАТ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Саодат Файзиевой,

Докторант Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои. электронная почта: saodatfayziyeva@gmail.com

Аннотация: В данной статье с точки зрения ученого и его комментариев анализируются вопросы восточной литературы в творчестве Абдурауфа Фитрата, крупного представителя современной литературы.

Ключевые слова: жадидское литературоведение, Навои, Фитрат, Чигатайская литература, Яссави, Бедил.

FITRAT - RESEARCHER OF EASTERN LITERATURE

Doctoral student of Saodat Fayziyeva

Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature

Annotation: In this article, the issues of Eastern literature in the literary works of Abdurauf Fitrat, a major exponent of modern literature, are analyzed from the perspective of the scientist and his comments.

Key words: jadid literary studies, Navoi, Fitrat, Chigatai literature, Yassavi, Bedil.

XX asr boshlaridagi jahon adabiyotshunosligida jiddiy o'zgarishlar yuzaga kelishni boshladi, chunki endi adabiyot ilmi bir milliy madaniyat doirasidan umumjahon tajribasini o'zida jamlagan estetik tafakkur yig'indisi darajasiga ko'tarildi. O'zbek adabiyoti tarixida bu paytda ma'rifatchilik adabiyotining mantiqiy davomi bo'lgan, shu bilan birga mutlaqo boshqa o'zanni boshlagan jadid adabiyoti davri edi. Jadid adabiyoti davri o'zbek milliy adabiyoti uchun ilk tamal toshini qo'ygan davr bo'ldi. Sababi, aynan mana shu bosqichda adabiyotshunoslik bilan shug'ullangan adabiyot vakillarining qarashlarida asarlarni tom ma'noda ilmiy darajada tadqiq qiladigan, mavjud voqelikka faqat shaxsiy fikr bildirish orqali emas, balki jahon adabiyotshunosligi tamoyillaridan, nazariyalardan kelib chiqib baho beradigan tanqidchilar shakllandi. Abdurauf Fitrat mana shu adabiyotshunoslarning eng old qatoridan joy olgan jadid namoyondalaridan biri edi. U o'z asarlarida jahon adabiyoti qoliplaridan foydalanishga, o'zbek adabiyotining nufuzini ko'tarishga harakat qilib yashagan.

Fitratning adabiyotshunoslik olamidagi faoliyatining boshlanishi, kamolotga yetish davri ham xuddi badiiy ijodni boshlagan davri singari favqulodda qarama-qarshi kuchlar ayni avjiga chiqqan, bir-birini inkor etadigan nuqtayi nazarlar yaqqol ko'zga tashlanadigan murakkab bir davrga to'g'ri keldi. Adabiy tashkilotlarning o'zaro kurashlari yetmaganiday, ularning a'zolari o'rtasida ham ko'z ilg'amas mayda masalalar yuzasidan turli bahs-munozaralar kuchaygan sari milliy matbuot sahifalarida turli mavzularda adabiy bahslar, nazariy mulohazalar ko'paygandan

ko'paydi. Fitratning adabiyotshunos sifatidagi faoliyatiga nazar tashlar ekanmiz, u nafaqat hali prinsiplari to'liq shakllanmagan adabiyot nazariyasi uchun, balki adabiyot tarixi va manbashunoslik sohalari uchun ham ancha mashaqqatli mehnat qilganini ko'ramiz.

Fitratning adabiyotshunoslik bo'yicha yozilgan asarlari ichida ayniqsa, Sharq adabiyoti masalalari muhim o'rin egallaydi. G'arbdagi adabiy jarayondan farqli o'laroq bizda hali ijodkor biografiyasini yaratishunsurlari to'liq shakllanmagan, qaysi asar kimga tegishli ekanligining o'zi ham yillab bahslarga sabab bo'ladigan bir paytda Fitrat adabiyot ixlosmandlarini bir necha Sharq adabiyoti vakillarining shaxsiyati va asarlari bibliografiyasi bilan yaqindan tanishtirdi. Uning Sharq adabiyoti bilan bog'liq tadqiqotlari sirasiga "Mirza Bedil" (Tong. 1920), "Qutadg'u bilig" (1925), "Navoiyning forsiy shoirligi va uning forsiy devoni to'g'risida" ("Maorif va o'qitg'uvchi" jurnali 1926-yil, 12-son), "Eng eski turk adabiyoti namunalari" (1927), "Ahmad Yassaviy" ("Maorif va o'qitg'uchi" jurnali, 1927), "O'zbek shoiri Turdi" ("Maorif va o'qitg'uchi" jurnali, 1928), "Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida" ("Maorif va o'qitg'uchi" jurnali, 1928), "Hibbat ul-haqoyiq" ("Maorif va o'qitg'uchi" jurnali, 1928), "Muhammad Solih" (Alanga. 1929), "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotiga umumiy bir qarash" (Alanga. 1929), "Farhod va Shirin" dostoni to'g'risida" (Alanga. 1930), "Mashrab" (1930) kabi maqola, qo'llanma va darsliklarini misol keltirish mumkin.

Fitratning Bedil mavzusiga qo'l urishi XX asrning 10- yillariga to'g'ri keladi, chunki jadidchilikning zamirida, ayniqsa, Buxoro jadidlarining falsafiy qarashlariga ma'lum ma'noda Bedil falsafasi asos bo'lgandir. Shunga qaramay, Fitratning bu mavzudagi maxsus asari 1920-yil "Mirza Bedil" nomli maqola sifatida "Tong" jurnalida (2- son) e'lon qilingan. Bu maqola keyinchalik kattaroq tadqiqotning yaratilishiga asos bo'lgan: Fitrat Moskvada ekan, Bedil ijodi bilan bog'liq yangi manbalarni ko'rish natijasida badiha usulida yozilgan "Bedil (Bir majlisda)" asari tug'ildi. U Nazir To'raqulov so'zboshisi bilan ("Darvesh" imzosi ostida) Moskvada, Millat ishlari Komissarligi qoshidagi markaziy "Sharq" nashriyoti tomonidan arab yozuvida 1923- yilda chop etilgan.

Mumtoz adabiyotning falsafaga bog'langan nuqtasi aynan Bedil ijodida ko'zga tashlanishini Fitrat alohida ta'kidlaydi. Aynan mana shu maqola keyinchalik shu mavzuda yozilgan boshqa maqolalarga, xususan, Miyon Buzruk Solihovning "Bedil" tadqiqotiga asos bo'lgan, deyishimiz mumkin.

Ilm olamida Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining ikki nusxasi (Qohira, Vena nusxalari) mavjud edi. Fitratning sa'y- harakatlari tufayli bu asarning uchinchi nusxasi Namanganda topildi va shu munosabat bilan Fitrat "Qutadg'u bilig" nomli maqola yozadi. Ushbu maqola "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalining 1925- yil 2- sonida chop etilgan. Fitrat bu maqolani yozish bilan cheklanmay, keyinroq birinchilardan bo'lib, o'zining "O'zbek adabiyoti namunalari" (1- jild) majmuasida mana shu buyuk asardan bir necha parchalar e'lon qilgan, uni zamonaviy o'zbek tiliga o'girib, tushunarsiz so'zlar uchun izoh bergan edi.

Maqolada Fitrat avvalo asarning oldingi ikkita nusxasining topilishi haqida ma'lumot beradi. Fitrat topgan nusxani, aslida, eng avval Zaki Validiy ko'rgan edi, ammo u asar nusxasini qo'lga kirita olmagan. Bunga erishgan Fitrat asar nomini "Baxtliklanish bilimi" deb baholagan edi. Bu asarning 3- nusxasi topilishi butun fan olami uchun katta voqea bo'lgan desak, adashmaymiz.

Fitrat qalamiga mansub "Navoiyning forsiy shoirligi i ham uning forsiy devoni to'g'risida" maqolasida, asosan, Navoiyning forsiycha she'rlari va Vadud Mahmudning harakatlari natijasida Muso Saidjonovning shaxsiy kutubxonasidan topilgan shoirning forsiy devoni haqida ma'lumot beriladi. Lekin Fitrat chuqur tekshiruvlar natijasida Foni taxallusi bilan tartib berilgan bu devon Navoiyga tegishli emasligini aniqlaydi. Shuningdek, maqolada olim Navoiyning fors tilida yozgan she'rlari olti ming baytdan iborat ekanligini ham ta'kidlab o'tadi.

Fitrat 1927- yil "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalining 6-7-8- sonlarida hamda 1928- yil 5-6-sonlarida o'zining "Ahmad Yassaviy" va "Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar"

maqolalarini e'lon qilgan. Abdurauf Fitrat ilk maqolasining muqaddimasida “O‘zbek adabiyoti tarixini yozib turg‘onim munosabati bilan Ahmad Yassaviy bilan ancha mashg‘ul bo‘lushg‘a to‘g‘ri keldi...”- deb yozadi. Olimning ushbu so‘zlaridan ham ma‘lum bo‘lmoqdaki, bu ikki maqola uning bir necha yillik izlanishlari, fikr- o‘ylarining mahsuli bo‘lgan.

Fitrat o‘z maqolasida “Ahmad Yassaviy to‘g‘risida matbuotimizda bir- ikki yo‘la gaplar bo‘lub o‘tkan edi” deb yozadi. Fitrat bu gapi bilan XX asr boshida matbuotda e‘lon qilingan rus olimlari N. Mallitskiy, N. Veselovskiy, N. Likoshin, A. Semenov, A. Garritskiy; tatar ziyolilari Oltiaskar Kalinin, Ahmad Sardor va Abdurahmon Sa‘diy kabilarning maqolalarini nazarda tutgan.

Fitrat yuqoridagi maqolalarning ko‘piga tanqidiy ko‘z bilan qaragan: “Ular quruq maxtachlar ham anchagina falsafalardan to‘ldirilg‘an; shuning uchun Ahmad Yassaviyning hikmatlarini bo‘lg‘oni kabi tasvir qilib berish xizmatidan ojiz maqolalar edi”, deganda u bir jihatdan haqli edi. Chunki bu maqolalarning aksari u yoki bu munosabat bilan yozilgan bo‘lib, Ahmad Yassaviy hikmatlarining ma‘no- mohiyati va muallifning tarixiy xizmatlarini to‘la ochib bera olish qudratiga ega emas edi.

“Ahmad Yassaviy” maqolasidan ma‘lum bo‘lishicha, Abdurauf Fitrat tasavvuf ta‘limoti va uning tarixi, Yassaviy yashagan davr, ijtimoiy, ma‘naviy muhit, ulug‘ pirning hayot sahifalari, oilasi, bolaligi, ilm tahsili, yassaviylik tariqatiga asos solishi, “Devoni Hikmat” tarixi, hikmatlarning ma‘no- mohiyati, adabiy qimmat, yassaviylikning ta‘siri, mafkurasi, Ahmad Yassaviyda tasavvuf darajasi kabi masalalarni chuqur o‘rganib chiqqan va bular xususida yangi fikr- qarashlarini bayon etgan. Maqolasini tasavvufga doir umumiy bir kirish bilan boshlar ekan, olim tasavvuf maslagining yuzaga kelishini mustamlakachilarning mahkumlarga qilgan adolatsizliklaridan kelib chiqqan “aksi ta‘sir” bilan bog‘laydi.

Tasavvufning amaliy ko‘rinishi bo‘lgan tariqatlar har birmintaqaning jug‘rofiy va ijtimoiy shart- sharoiti, an‘ana va urf- odatlariga ko‘ra moslashdi va rivoj topdi. Shular qatori Ahmad Yassaviy ham o‘z ona vatanida turkiy xalqlar orasida birinchi bo‘lib yassaviylik tariqatiga asos soldi.

Fitratning mazkur maqolalarini tadqiq etgan U. Jo‘raqulov olimning yuqoridagi fikrlariga shunday qo‘shimcha qiladi: “Bunga (Fitratning fikriga) qo‘shimcha qilib shuni aytish mumkinki, tasavvuf nafaqat din nomidan qilingan adolatsizliklar natijasida, balki Ollohga va uning rasuliga bo‘lgan chuqur muhabbat tufayli paydo bo‘ldi, rivojlandi”.

Fitrat Ahmad Yassaviyni Xalloy, Bedil kabi “yuqori bosqichdag‘i mutasavviflar” darajasidan emas, balki “zohid” darajasidagi mutasavviflardan sanaydi. Bunga esa Bedil va Hindiy kabi shoirlarning shathiyot turidagi majoziy she‘rlarini, Xalloyning dorga osilish voqeasini misol keltiradi hamda bunday vajd so‘zlarning Ahmad Yassaviyda uchramasligini, uning “so‘fiylar kabi ta‘vilga yondashmasligini, Islomda bo‘lg‘on narsalarning hammasini bo‘lg‘on kabi qabul qilishini” asos qilib ko‘rsatadi. Olim Nodirxon Hasanning fikricha, Fitratning bunday xulosalar chiqarishiga uning sho‘ro mafkurasi bilan murosaga borganligi sabab bo‘lgan.

Fitratning “Yassaviylik tariqatining tarixiy shakllanish va tarqalish jarayonlariga doir kuzatishlari ham diqqatga loyiqdir. Fitratning “Yassaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar” nomli ikkinchi maqolasi ham yassaviyshunoslikda alohida ahamiyatga molik bir tadqiqotdir. Olim bu maqolasini O‘rta Osiyo turkiy adabiyotining so‘nggi maktablari orasida juda nufuzli, katta o‘rin tutib kelganligini, bu maktab asrlar mobaynida turkiy xalqlar orasida xonaqoh- ibodat adabiyoti sifatida rivoj topib, davom etganligini qayd etish bilan boshlaydi. Fitratning fikricha, o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida uchta adabiy maktab faoliyat ko‘rsatgan bo‘lib, ulardan birinchisi Ahmad Yassaviy, ikkinchisi Alisher Navoiy va uchinchisi Amir Umarxon adabiy maktablari edi. Yassaviy maktabining narigi maktablardan eng asosiy farqi uning xonaqoh, ya‘ni ibodat adabiyoti bo‘lganligidir. Fitrat Yassaviy izdoshlari haqida gapirar ekan, bir o‘rinda negadir ularning asarlari bugun “maydonda qolmag‘on” deya xulosa chiqaradi. Vaholangki, bugungi tekshirishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, Yassaviy maktabiga mansub

ko'plab izdoshlarning ijod namunalari jahon kitob xazinalarida, shuningdek, mamlakatimiz kutubxonalarida ham mavjud. "Devoni hikmat" to'plamlarida Ahmad Yassaviy hikmatlari bilan bir qatorda o'nlab izdoshlarining she'rlari ham o'rin olgan. Turli to'plam, bayoz va majmualarida Yassaviy izdoshlarining diniy- didaktik mazmundagi ko'plab she'riy qissa, hikoyat, doston, jangnoma, vafotnoma va me'rojnomalarni tez- tez uchratishimiz mumkin. Fitrat Yassaviy va yassaviylik mavzusidagi tadqiqotini yaratishga katta tayyorgarlik ko'rgan. "Devoni hikmat"ning qo'lyozma va toshbosma nusxalarini o'rganib chiqqan. Shulardan xulosa qilsak, Fitratning Yassaviy va yassaviylik maktabi shoirlariga doir mazkur maqolalari ulug' olimi tomonidan XX asr boshida yaratilgan ilk tadqiqot sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolishi shubhasiz.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Fitrat o'zining adabiyotshunoslik faoliyati davomida Sharq adabiyoti bo'yicha e'tiborga molik ishlarni amalga oshirgan, u qaysidir mavzuning ilk tadqiqotchisi o'laroq o'zidan keyingi tadqiqotlarga zamin yaratgan bo'lsa (masalan, "Navoiyning forsiy shoirligi ham uning forsiy devoni to'g'risida" maqolasi e'lon qilinganidan keyin 1926-yilda Bokuda "Navoiy" nomli maqolalar to'plami chop etilgan bo'lib, undan Ismoil Hikmat, Cho'ponzoda, Mirza Muhsin Ibrohimiy kabilarning tadqiqotlari ham o'rin olgan edi, 1928-yilda esa Leningradda "Mir Alisher" nomli kitob bosilgan), qaysidir mavzuda zamondosh olimlarning tadqiqotlaridagi xato va kamchiliklarni tuzatishga harakat qilgan, qaysidir maqolasi bilan keyingi kattaroq ishlari- kitob yoki qo'llanmalar uchun zamin yaratgan bo'lsa, qaysidir tekshirishi bilan adabiyot tarixiga xato ma'lumotlar kiritilishining oldini olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Болтабоев Х. XX аср бошлари адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Тошкент: 1996.
2. Фитрат А. Танланган асарлар: 5 томлик.- Тошкент: Маънавият, 2000.- Т.2.- 205 б.
3. Фитрат А. Танланган асарлар: 5 томлик. - Тошкент: Маънавият, 2000.- Т. 4.- 334 б.
4. Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати.- Тошкент: ТошДУ.
5. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари.- Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
6. Раҳмонов Н. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. ИИ жилд.- Тошкент: Фан, 2007.
7. Турдиев Ш., Қориев Б. Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги библиографияси. - Тошкент: Фан, 1967.
8. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Аlisher Navoiy davri). - Тошкент: Академнашр, 2013.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA BAXT KONSEPTINING FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA IFODALANISHI

Haydarov Anvar Askarovich,
BuxDu professori

Yodgorova Maftuna Ulug'bekovna,
I bosqich magistr
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.029>

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunning dolzarb mavzularidan birikonsept tushunchasi hamda baxt konseptining ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarda ifoda etilishi yoritilgan. Harbirmillatda konseptlar o'sha xalq urf-odatlarini, an'analari, dini va tilidan kelib chiqqan holda farqlanadi. Ammo ba'zi tushunchalar umumiy ma'no kasb etishi ham mumkin. Quyida shunday konseptlardan biri baxt konseptining ingliz va o'zbek tillarida tahlil qilamiz. Kalit so'zlar: konsept, frazeologizm, ibora, metafora, milliylik, milliy-madaniy.

ОТРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТ СЧАСТЬЯ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ

Хайдаров Анвар Аскарлович,
БГУ профессор

Едгорова Мафтунa Улугбековна,
БГУ магистр

Аннотация. В данной статье освещается одна из актуальных тем сегодняшнего дня концепт, а также выражение концепт счастье во фразеологизмах на английском и узбекском языках. В каждой нации концепт различаются в зависимости от обычаев, традиций, религии и языка этого народа. Но некоторые концепты также могут иметь общее значение. Ниже мы разберем одно из таких концепты счастья на английском и узбекском языках. Ключевые слова: концепт, фразеологизм, словосочетание, метафора, национальностью, национально-культурная.

EXPRESSION OF THE CONCEPT OF HAPPINESS IN PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Haydarov Anvar Askarovich,
BSU professor

Yodgorova Maftuna Ulugbekovna,
1st grade Master student

Abstract. This article covers the notion of concept, which is one of the relevant topics of today, and the expression of the concept of happiness in phraseological units in English and Uzbek. In each nation, concepts are differentiated based on the customs, traditions, religion, and language of that people. But it is also possible that some concepts acquire a common meaning. Below we will analyze the concept of happiness in English and Uzbek languages.

Keywords: concept, phraseologies, phrase, metaphor, nationality, national-cultural

Kirish. Bugungi zamonaviy tilshunoslikning dolzarb mavzularidan biri – konseptdir. Konsept atamasi XX asrning 90-yillariga kelib keng qo'llanila boshlagan. U tushuncha so'zi bilan ma'nodosh bo'lsada, ayrim holatlarda bir-biri bilan farqlanadi va kengroq ma'nolarni o'zida ifoda etadi. Konsept nafaqat iyerarxik tizimning lingvomadaniy sohalariga asoslanib qolmay, balki biror bir xalq madaniyatini o'zida aks ettiradi. Konsept – insonning bilim va tajribasi namoyon bo'ladigan va u bilan o'z faoliyatini ko'rsatadigan abstrakt birlikdir. Kognitivtilshunoslikinsonningtafakkuriqandayrivojlanishinio'rganadi. Dolzarbliigi. Dunyoni tushunish va uni til orqali o'rganishni tadqiq etuvchi sohadir.[4;45] So'zlar ularning ma'nolari va ularningkonseptlarma'nolariorqalimunosatini o'rganadi.Zamonaviykognitivtilshunoslikning vujudgakelishiamerikalikolimlarJ.Miller,J.Bruner,J.Lakoff,R.Langakervaboshqalarningilmiy ishlaribilanbog'liq. Konsept kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchasidir.Tilshunoslikda “konsept” atamasiXXasrningbirinchiyarmidapaydobo'ldi.Hozirgaqadarushbuatama uchun yagona izoh tilshunoslikda mavjud emas.N.D.Artyunovaning fikricha, “Konsept insonni o'rab turgan olamni anglashnatijasidaorttirilganbilimlariyg'indisivatajribasidamavhumbirlikninamoyon etadi”.Harbirmillatda konseptlar o'sha xalq urf-odatlarini, an'analari, dini va tilidan kelib chiqqan holda farqlanadi.[6;22]

Tahlil va natijalar. Yuqoridagi fikrlarga ko'ra “Baxt” konseptini kognitiv nuqtayi nazaridan tahlil qilamiz. Baxt terminiga o'zbek tili izohli lug'atida quyidagicha ta'rif berilgan: Baxt- kishining o'z faoliyat natijalaridan, hayotda qo'lga kiritgan yutuqlaridan to'la qoniqishi, yashash tarzidan mamnunligi, muayyan maqsadga yetgani, orzu umidning ushalihi sifatida namoyon bo'ladigan ma'naviy ahloqiy tushuncha. [3;178] Boshqa ma'nosi esa, hayot (turmush)dan to'la mamnunlik va bearmonlik holati; saodat, qut. El-yurt saodati, butun insoniyat farog'ati haqida qayg'urish insonni baxt tomon yetaklaydi. Baxt havoda esmaydi, u ko'p mehnat qilgangagina nasib etadi, Har bir shaxs o'z baxt-saodati ijodkoridir. Baxtiyorlik hamma uchun bir qolip va andoza bo'lavermaydi. Uni inson o'z ilmi, dunyoqarashi, tushunchasi va e'tiqodiga ko'ra belgilaydi. Baxtni bir ma'noda “Inson orzularining ushalihi” deb talqin etish mumkin.”[7;85] Baxt leksemasiningvariant aspekti invariant jihatidan keng.Ya'nibaxtso'zininginvarianti“kishininghayotdanto'laqoniqishholati” bo'lsa,insonlarninghayotdanto'laqoniqayotganlarinibilishdarajalariturlikanligihisobigavariantlarihamko'p:“baxt – sog'lik”, “baxt – mavjudlik”, “baxt – sevgi”, “baxt – xotirjamlik”, “baxt – oila”, “baxt – bu xursandchilik” kabi. Ushbu fikrimizni dalillashi mumkin bo'lgan quyidagi matnga e'tibor qarating: Agar baxt haqida o'ylasam, o'sha uyimizni ko'p eslayman. Bittagina xonada yashardik. Biz uchun hech qanday g'am-tashvish yo'q edi. O'sha shirin damlardan o'tadiganini men hali uchratgim yo'q. Senam shuni hech o'ylaysanmi?[2;18-30]

Baxt, madaniyatlar va tillardan ustun bo'lgan qiyin, ammo qadrlil tuyg'u, turli xil lingvistik landshaftlarda turli shakllarda o'z ifodasini topadi. Belgilangan ma'nolarga ega so'zlar va iboralardan tashkil topgan ushbu birliklar jamiyatning qadriyatlarini, e'tiqodlari va ustuvorliklari to'g'risida tushuncha beradi. Til jamiyatning qadriyatlarini va ustuvorliklarini aks ettiruvchi oyna bo'lib xizmat qiladi. Frazeologik birliklar yoki idiomatik iboralar madaniy tushunchaning boy manbaidir. Masalan, ingliz tilida «on cloud nine» yoki «walking on sunshine» kabi iboralar insonning baxtdan porlayotgan holatlari yoki yorqin hayot tajribalari bilan bog'liqligini yorqin aks ettiradi. Ko'pgina frazeologik birliklarda baxtning mohiyatini yetkazish uchun metafora va yorqin tasvirlar qo'llaniladi. Baxt bilan bog'liq frazeologik birliklar ko'pincha farovonlik atrofida ijtimoiy tuzilmalar va umidlarni aks ettiradi. Baxt, hamma tomonidan orzu qilinadigan holat, ingliz tilida turli yo'llar bilan o'z ifodasini topadi. Ushbu lingvistik landshaftning maftunkor jihatlaridan biri bu baxtning mohiyatini yorqin qamrab oladigan frazeologik birliklarning ko'pligi, rang-barang idiomatik iboralarning mavjudligidir. Baxt haqida gap ketganda, bu evfemizmlar ko'pincha tilga olinadi:

“Tickled pink”- I suggest picking some flowers for your girlfriend. I'm sure she'll be tickled pink and she won't refuse your proposal.[1;45]

«On cloud nine»- He was on cloud nine after she agreed to marry him. kabi iboralar

quvonch va shodlikning yorqin holatlarini ifodalaydi. Bu iboralar nafaqat baxt tuyg'usini bildiradi, balki kundalik suhbatga quvonch hissini ham qo'shadi. Metaforalar tildagi emotsional-ekspressivlikni kuchaytiruvchi vositalar bo'lib, murakkab his-tuyg'ularni yorqin tasvirlar orqali yetkazishga imkon beradi. O'zbek tilida ham shunga o'xshash his-tuyg'ular "boshi ko'kka yetdi", "do'ppisini osmonga otdi" kabi idiomatik iboralar orqali ifodalanadi. Bu iboralar insonlarning baxtdan porlayotganini aks ettiradi, quvonch va minnatdorchilik lahzalarini qadrlash muhimligini ta'kidlaydi. Ushbu lingvistik birliklar o'zbek dunyoqarashi haqida tushuncha beradi, baxt, osoyishtalik va quvonch bilan to'la hayotga bo'lgan chuqur istakni ochib beradi. Baxt tushunchasini ingliz va o'zbek tillarida ifodalashda metafora va ramziylik kuchli rol o'ynaydi. Ingliz tilida «in seventh heaven» yoki «on top of the world» kabi iboralar iliqlik, yorqinlik va ijobiylik tuyg'ularini uyg'otish uchun metaforadan foydalanadi. Ushbu metaforalar baxtning o'zgaruvchan kuchini ta'kidlab, hayotimizni quvonch va nur bilan yoritadi. O'zbek tilida shunga o'xshash his-tuyg'ular "baxt dengizida suzish" yoki «baxtdan sarmast» kabi metaforik iboralar orqali ifodalanadi. Baxtning ifodasi tillar va madaniyatlarda turlicha bo'lishi mumkin bo'lsa-da, ba'zi mavzular va motivlar universal bo'lib qolmoqda. Ingliz va o'zbek tillarida baxt ifodalari ko'pincha sevgi, do'stlik va oilaviy hotirjamlik mavzularida aylanadi. Yaqinlaringiz bilan vaqt o'tkazish quvonchi bo'ladimi yoki o'z maqsadlariga erishishdan qoniqish bo'ladimi, baxt-bu lingvistik va madaniy chegaralardan oshib ketadigan umuminsoniy tajriba. Ingliz tili frazeologik birliklarning butun guruhini "baxtli vaqt, hayotdagi baxtli vaqt" umumiy ma'nosiga ega bo'lib, har bir alohida frazeologik birlikda ko'rsatilgan, baxtli kun, baxtli ikki hafta, baxtli daqiqa, baxtli vaqtni bildiradi: day out –eng yaxshi kun (hayotdagi); g'alaba kuni halkyon kunlari -sokin, osoyishta kunlar, baxtli vaqt [halcyon -qirollik; bu. qadimiy rivoyatga ko'ra, qirol baliqchi qishki kun to'xtashi paytida dengizda suzib yurgan uyada jo'jalarini chiqargan va o'sha paytda dengiz taxminan ikki hafta davomida butunlay tinch edi]; a high spot –baxtli daqiqa, ajoyib voqea; red-letter day (qizil harflar bilan belgilangan kun)-tantanali, quvonchli, baxtli, unutilmas kun [asl. kalendarida qizil rang bilan belgilangan davlat bayrami]; sweet seventeen –baxtli qiz vaqti (o'n etti yosh). [5;201]

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek tillarida baxt ifodasi insonning his-tuyg'ulari va kechinmalari haqida ajoyib tasavvur beradi. Iboralar, madaniy tushunchalar, metafora va ramziylik orqali biz baxtning mohiyatini barcha murakkabligi bilan qamrab olamiz. Tillar va madaniyatlararo baxtga intilish abadiy va universal izlanish bo'lib qoladi va bizni quvonch, mamnunlik va qoniqish bilan to'la hayotga bo'lgan umumiy istagimizda birlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Fictional character: Vincent Crummies". "Nicholas Nickleby", www. imd.com.2002. 45p.
2. Hakimova, M. K. 2021. "Abstract nouns meaning «situation state» in uzbek". Uzbekistan: Language and Culture 2: 18-30b.
3. O'zbek Tilining Izohli Lug'ati (B) "O'zbekiston milliy ensklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent.-1996.178b.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax. Sangzor nashriyoti.2006, 45b.
5. The Pan Dictionary of Synonyms and Antonyms/ed. by L. Urdang, M. Manser. London; Syd-ney: Pan Books: Laurence Urdang Inc. 1980. 201p.
6. Tursunov, M. (2022). Proverb as an essential lexical unit representing national culture and identity. Центр научных публикаций (buxdu.Uz) 22b.
7. Z.M. Magrfova O'zbek tilining izohli lug'ati. M.-1981. 85b.

SO'ZLARARO MA'NOVIY MUNOSABAT TURLARI (ANTONIMIYA HODISASI MISOLIDA)

Haydarov Anvar Askarovich
Buxoro davlat universiteti professori

Barnoyeva Madinabonu Akbarovna
I bosqich magistr
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.030>

Annotatsiya: Ushbu maqolada voqea konteksti misolida o'rganilgan antonimiya hodisasiga asosiy e'tibor qaratilib, og'zaki so'z munosabatlari mavzusi ko'rib chiqiladi. Mualliflar so'z o'zaro munosabatlarining turli ko'rinishlariga, jumladan, antonimiyaga e'tibor beradilar va ularni muayyan voqealar kontekstida tadqiq qiladilar. Antonimlarning aloqaning turli sohalarida va turli vaziyatlarda qo'llanilishiga misollar keltirilgan. Maqolaning maqsadi - antonimiya hodisasini voqealar kontekstida tahlil qilish va uning ma'no va auditoriyaga ta'sirini shakllantirishdagi rolini aniqlash. Olingan natijalar lingvistik aloqa mexanizmlarini tushunish va turli xil ma'no soylarini etkazish uchun og'zaki vositalardan foydalanish uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: so'z o'zaro munosabat, antonimiya, hodisa konteksti, lingvistik aloqa, verbal vositalar, semantik soylar, leksik komponentlar, so'z o'zaro munosabatlari, hodisa konteksti, lingvistik antonimiya

ТИПЫ МЕЖСЛОВЕСНЫХ СЕМАНТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ (НА ПРИМЕРЕ ЯВЛЕНИЯ АНТОНОМИИ)

Хайдаров Анвар Аскарлович
профессор Бухарского государственного университета

Барноева Мадинабону Барноева
магистр I курса

Аннотация: В данной статье рассматривается тема словесных междусловных отношений, с основным фокусом на явлении антонимии, исследуемом на примере событийного контекста. Авторы обращают внимание на различные типы межсловных отношений, включая антонимию, и исследуют их в контексте конкретных событий. Приводятся примеры использования антонимов в различных сферах коммуникации и в разнообразных ситуациях. Целью статьи является анализ явления антонимии в контексте событий и выявление его роли в формировании смысла и воздействии на аудиторию. Полученные результаты могут быть полезны для понимания механизмов языковой коммуникации и использования словесных средств для передачи различных смысловых оттенков.

Ключевые слова: словесные междусловные отношения, антонимия, событийный контекст, языковая коммуникация, словесные средства, смысловые оттенки, лексические компоненты, междусловные отношения, контекст событий, языковая антонимия

TYPES OF SEMANTIC RELATIONSHIPS BETWEEN WORDS (AS AN EXAMPLE OF THE PHENOMENON OF ANTONYMY)

Haydarov Anvar Askarovich,
professor at Bukhara state university

Barnoeva Madinabonu Akbarovna,
master's degree student

Abstract: this article explores types of semantic relationships between words, with a primary focus on the phenomenon of antonymy examined within the context of events. The authors pay attention to various types of interword relations, including antonymy, and investigate them

within the framework of specific events. Examples of antonymy usage in different spheres of communication and diverse situations are provided. The aim of the article is to analyze the phenomenon of antonymy in the context of events and identify its role in shaping meaning and influencing the audience. The obtained results can be valuable for understanding the mechanisms of language communication and the use of verbal means to convey different shades of meaning.

Keywords: interword semantic relations, antonymy, event context, linguistic communication, verbal means, shades of meaning, lexical components, interword relations, event context, linguistic antonymy.

Kirish. Tilshunoslikda, antonimiya kontekstda so'zlararo semantik bog'lanish jihatlarini o'rganishning muhimligi bilan dolzarblik kasb etadi. Antonimiya so'zlarning ma'nolarini qarama-qarshi qo'yish hodisasi sifatida har qanday tilning lug'at tarkibini tuzishda asosiy rol o'ynaydi va dunyoning lingvistik rasmini tushunishning asosiy elementidir.

Antonimik munosabatlarni o'rganish lingvistik tashkilot mexanizmlari, shuningdek, turli tillarda qarama-qarshi ma'nolarni ifodalash usullarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Bu nazariy tilshunoslik uchun ham, tarjima, chet tillarini o'qitish va hisoblash tilshunosligi kabi amaliy sohalar uchun ham muhimdir.

So'zlararo semantik munosabatlar kontekstida antonimiyani tahlil qilish madaniy idrok va tafakkurning xususiyatlarini ochib berishi mumkin, chunki antonimik juftliklar ko'pincha ma'lum bir til hamjamiyatiga xos bo'lgan asosiy kontseptual qarama-qarshiliklarni aks ettiradi. Shunday qilib, taklif etilayotgan mavzuni o'rganish lingvistik semantikaning universal va o'ziga xos xususiyatlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Adabiyotlar sharhi. Antonimiya nazariyasi doimiy ravishda takomillashtirilib, rivojlanib boradi, chunki tilning butun tizimi ham uzluksiz rivojlanib boradi. Ayniqsa, tilning leksik tizimi o'zgarishlarga uchraydi. So'zlarning, frazeologik birliklarning har qanday o'zgarishi yoki so'zning yangi iborada qo'llanilishi yangi antonimik qarama-qarshiliklarning paydo bo'lishiga va so'zning qarama-qarshi ma'nosini yo'qotishiga yoki so'zning butunlay yo'qolishiga olib keladi. Tilda antonimik juftlarning bir qismi o'zgaradi. Shunga qaramay, yangi so'z va iboralarning paydo bo'lishi va polisemiyaning rivojlanishi tufayli antonimiya doimiy ravishda boyib boradi.

Antonimiya sohalari yagona semantik asosga ega - bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan so'zlar yoki iboralar semantikasi orqali hosil bo'lgan ma'no va ma'nolarning qarama-qarshiligi.

E.R.Mardiyeva "Rus tilidagi frazeologik antonimlar lug'atini tuzish tamoyillari" nomli dissertatsiya ishida [6]. frazeologik antonimlarni o'z ichiga olgan lug'atlarni yaratish metodikasiga e'tibor qaratadi. Uning yondashuvi tilning dinamik tabiatini hisobga olish muhimligini va antonimik munosabatlarning hozirgi holatini aks ettirish uchun lug'atlarni doimiy ravishda yangilab turish zarurligini ta'kidlaydi.

A.N.Tixonov va S.A.Emelyanovanning "Antonimlar va so'z yasalihi" ishlarida [9] antonimiya va so'z yasalihi jarayonlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganiladi. Mualliflar so'z yasalihi mexanizmlari antonimlarni yaratishga qanday hissa qo'shishini va bu lug'at rivojlanishiga qanday ta'sir qilishini muhokama qiladilar.

O'zbek tilidagi frazeologik birliklar va antonimiyani o'rganishga o'zbek olimlari, jumladan, Sh.Rahmatullaev, K.Bozorboyev, A.Mamatov, N.Abbosxon va B.Yo'ldoshev [1,2,5,12] katta hissa qo'shganlar. Ularning ishlarida madaniy va lingvistik xususiyatlar antonimik juftlarning shakllanishiga qanday ta'sir etishi, bu juftliklar o'zbek lug'at va madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Boshqa manbalarga murojaat qilinsa, jumladan, ingush tilining lingvistik terminologiyasi sohasida antonimiya eng keng tarqalgan semantik hodisalardan biri bo'lib, lingvistik tushunchalar o'rtasidagi munosabatlarning xilma-xilligi va murakkabligini aks ettiradi. Ilmiy tadqiqotlar [10] ta'kidlaganidek, terminologiyadagi antonimiya fandagi zarur va muqarrar hodisalarni ifodalash vositasiga aylangan. Ingush tilining lingvistik terminologiyasidagi antonimik munosabatlar umumiy adabiy lug'atdagi o'xshash munosabatlardan hech narsa

bilan farq qilmaydi. Xuddi lug'atda bo'lgani kabi, terminologiyada atamalarning semantik qarama-qarshiligi va grammatik o'zaro bog'liqligi hisobga olinadi.

Antonimlar asosidagi qarama-qarshilik nafaqat leksik birliklarning semantik xususiyatlaridan kelib chiqadi, balki obyektiv olamdagi qarama-qarshiliklarni ham aks ettiradi. Antonimiya terminologiyaga ham umumiy adabiy lug'atdan kam emas, balki undan ham ko'proq xosdir. Bu antonimik munosabatlarning o'ziga xosligini belgilovchi ilmiy tushunchalarning o'ziga xos xususiyatlari bilan izohlanadi.

Antonimlar o'z ma'nosi uchun eng umumiy va muhim semantik xususiyatga ko'ra qarama-qarshi bo'lgan va tegishli leksik-semantik paradigmaning chekka nuqtalarida joylashgan so'zlar deb tan olinishi mumkin. Antonimiya hodisasi terminologik lug'atga xos bo'lib, terminologiyada umumiy lug'atdagidan kam bo'lmagan antonimlar mavjud. Bu tushunchalarning qarama-qarshiligi narsa va hodisalarni ilmiy tavsiflashning muhim qismi bo'lib, ularning xossa va sifatlarini o'lchash va tavsiflash imkonini berishi bilan izohlanadi.

Terminologiyada antonimiyaning paydo bo'lishining zaruriy shartlari sifatida tilda aks ettirilgan mantiqiy va antonimik ma'nolarda qarama-qarshi tushunchalarda namoyon bo'ladigan muhim farqlarning mavjudligi ajralib turadi. Qarama-qarshi, ammo solishtirma tushunchalarni ifodalovchi so'zlar antonimlardir. Ularni qarama-qarshilik xususiyatiga ko'ra turli sinflarga, jumladan, sifat, to'ldiruvchi va qarama-qarshi harakat yo'nalishlariga bo'lish mumkin.

Antonimiya sohasidagi tadqiqotlar, ayniqsa, o'zbek tili kontekstida olib borilgan tadqiqotlarda antonimik munosabatlarning statik emasligi, madaniy va til o'zgarishlari bilan chambarchas bog'liqligi ta'kidlanadi. Bu esa tilning doimo o'zgarib turadigan tabiatini hisobga olgan holda leksikografiya va til tahliliga dinamik yondashishning ahamiyatini kuchaytiradi.

Materiallar va usullar. Tadqiqot boshida ma'lumotlar turli manbalardan, masalan, lingvistik ma'lumotlar bazalari, lug'atlar, matnlar va ilmiy maqolalardan to'plangan. Shundan so'ng, klassik va zamonaviy tadqiqotlar, shuningdek, rus va o'zbek tillaridagi manbalarni o'z ichiga olgan ma'lumotlarning tizimli tanlanishi amalga oshirildi.

Ma'lumotlar yig'ilgandan so'ng, qiyosiy tadqiqot usullarini qo'llash, shuningdek, matnni sifat va miqdoriy tahlil qilish kabi tahlillar o'tkazildi. Ma'lumotlar tasniflangan, ularning semantik va tarkibiy xususiyatlari o'rganilgan.

Olingan natijalar antonimiya va frazeologiyaga oid nazariy tushunchalarni, shuningdek, zamonaviy lingvistik yondashuvlarni hisobga olgan holda sharhladi. Tahlil natijalarining ishonchliligini ta'minlash uchun ma'lumotlar va tekshirish usullari, jumladan, tilshunoslik sohasidagi mutaxassislar bilan maslahatlashuvlar qo'llanildi.

Natijalar va uning muhokamasi. Antonimiya, antonimlarning qarama-qarshi munosabatlariga qurilgan frazeologik ifodalardan biri. Bu iboralarning ayrimlari leksik antonimlar yordamida ifodalangan. Masalan, «daryoga ho'l olib borib, quruq qaytarib keladi», «yegani oldida, yemagani ortida», «it yotish, Mirza turish», «kulidan kirib, kosovidan chiqadi», «oq it kirib, qora it chiqadi» va boshqalar. Qiyoslang: ho'l-quruq, oldida-ortida, yotmoq — turmoq, kirmoq-chiqmoq. Boshqa frazeologik antonimlar tarkibida mavjud emas. Masalan, «dunyoni suv bossa, to'pig'iga chiqmaydi», «men bog'dan kelsam, u tog'dan keladi», «ninaning uchidek gap bo'lsa, tuyadek qiladi», «yuzi kulsa ham ichi kuyadi», «osmonga chiqsa oyog'idan, yerga kirs qulog'idan tortaman» va hokazo. Bunday misollarda antonimiya frazeologik birlikdan qo'sh leksik ma'no asosida farqlanadi.

Antonimik frazeologik birliklar juftligi orqali hosil bo'lgan antonimiya ikki mustaqil frazeologik birlikning qarama-qarshi ma'nolari o'rtasidagi munosabat natijasida vujudga keladi. Masalan, «dunyoga kelmoq — dunyodan ketmoq», «gapida turmoq — so'zidan qaytmoq» va hokazo. O'zbek so'zlashuv nutqining frazeologik birliklarini o'rgangan olim K.Bozorboyev o'zaro antonimik frazeologik birliklar ana shu frazeologik birliklar tarkibiga kirgan alohida leksik ma'nodagi antonimik so'zlar asosida aniqlanadi, deb ta'kidlagan.

Ba'zan antonimiya frazeologiyada bir xil leksik komponentlardan tashkil topgan frazemalar turkiy tillarga xos bo'lgan inkor ma'noli (-ma) affiksi yordamida aniqlanishi mumkin bo'lganda ham uchraydi. Bunga misollar keltiramiz:

Bo'lsa bo'lar, bo'lmasa g'ovlab ketar.

Bilsa hazil, bilmasa chin.

Tekkanga tegib, tegmaganga kesak otadi.

Ko'zi qiydi — ko'zi qiymadi.

Bunday antonimik frazemalarda leksik komponentlar takrorlanmaydi. Masalan, «istarasi issiq» bu narsa tashqi ko'rinishida yoqimli bo'lganda, «so'xtasi sovuq» jozibalilikni bildiradi. Masalan:

Ko'kka ko'tarmoq — erga urmoq.

Hayoliga kelmoq — yodidan ko'tarilmoq.

Qarama-qarshi obraz va hodisalar asosida tuzilgan frazeologik birliklar ham mavjud.

Masalan:

Sho'rqishloqliklar fe'li qattiq, ko'ngli yumshoq xalq, so'ka turib alqaydi, ura turib yig'laydi.

Bu misollar antonimik frazeologik birliklarning qarama-qarshi ma'nolarni ifodalashi hamda hodisa va obrazlardagi tizim ichidagi munosabatlar va ziddiyatlarga asoslanishini ko'rsatadi.

Xulosa. Frazeologik antonimlar leksik antonimlardan faqat frazemalarning asosiy komponentlari doimo bevosita antonimik munosabatda bo'lavermasligi, balki umumiy frazeologik ma'noning antonimik ma'noga mos kelishi bilan ham farqlanadi. Bu xususiyat leksik antonimlarga qaraganda frazeologik antonimlarni tushunishni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, frazeologik antonimlar tilda leksik antonimlarga nisbatan kam uchraydi, bu ularni o'rganish va tahlil qilish zaruratini taqazo etadi.

Frazeologik antonimlar ularga bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan fikrlarni aniq va ifodali etkazish va qahramonlarning xarakterini ochish, shuningdek, sodir bo'layotgan voqealarning mohiyatini ta'kidlash imkonini beradi. Frazemalarning antonimiyasida sodir bo'ladigan o'zgarishlar ularning lug'aviy tarkibining doimo o'zgarib, til jamiyati konteksti va ehtiyojlariga moslashib borishidan dalolat beradi.

Shu nuqtai nazardan, o'zbek tilidagi frazemalarning antonimiyasidagi o'zgarishlarni o'rganish muhimligini qayd etgan holda B. I. Boltayeva va F. X. Shukurova kabi olimlarning ilmiy xulosalariga qo'shilish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abbosxon N. Sho'rqishloq. — T. : 1999. — B.15-18
2. Bozorboyev K. O'zbek so'zlashuv nutqi frazeologizmlari. Filologiya fanlari nomzodi diss...avtoreferati. Samarqand, 2001. — B.12-15
3. Kononov A. N. Zamonaviy o'zbek adabiy tili grammatikasi. — M., L.: 1960. — B.30-35
4. Mamasoliyev I. U. Antonimik guruhlar va ularni maktabda o'rganish // Til va adabiyotni o'qitish. — T. : 2001. №2. — B.60-65
5. Mamatov A. O'zbek tili frazeologizmlarining shaklanishi masalalari. Filologiya fanlari doktori diss...avtoreferati. 2000. — B.32-34
6. Mardiyeva E. R. Rus tilining frazeologik antonimlari lug'atini tuzish tamoyillari. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. — Ufa.: 2003. — B.88-93
7. Oymomaning qirq ertagi. — T. : 2013. — B.5-10
8. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — T. : 1978. — B.34-39
9. Tixonov A. N., Emelyanova S. A. Antonimlar va so'z yasalishi. // Rus va umumiy tilshunoslik masalalari. — T. : Toshkent universitetining ilmiy asarlari to'plami. 1976. № 50. — B.22-27
10. Vinogradov V. V. Rus tili. So'zning grammatik ta'limoti. — M.: Fan, 1986. — B.45-51
11. Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeolog birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. Filologiya fanlari doktori diss...avtoreferati. — T. : 1993. — B.28-32

WAYS OF EXPRESSION OF SIMILE IN THE ENGLISH LANGUAGE AND GENERAL NOTIONS ON STYLISTIC DEVICES

*Hikmatova Aziza Quvvat qizi,
the second year student of BSU*

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.031>

Abstract: This article describes simile in the English language and gives general notions on stylistic devices; theoretical information represented by the author is proved by means of the examples presented.

Key words: style, correspondence, language, theory, communication, construction, function, meaning, context, transfer, connotation, additional meaning, text.

Annotatsiya: Ushbu maqola ingliz tilida o'xshatishni tavsiflaydi va stilistik qurilmalar haqida umumiy tushunchalarni beradi; muallif tomonidan taqdim etilgan nazariy ma'lumotlar keltirilgan misollar orqali isbotlangan.

Kalit sózlar: uslub, o'xshashlik, til, nazariya, aloqa, qurilish, vazifa, ma'no, kontekst, ko'chirish, konnotatsiya, qo'shimcha ma'no, matn.

Аннотация: В этой статье описывается сравнение в английском языке и даются общие представления о стилистических приемах; теоретическая информация, изложенная автором, подтверждается посредством представленных примеров.

Ключевые слова: стиль, соответствие, язык, теория, коммуникация, конструкция, функция, значение, контекст, передача, коннотация, дополнительный смысл, текст.

Introduction. The word style is derived from Latin word “stylos” which meant a short stick sharp at one and flat at the other used by Romans for writing on wax tablets. Now the word “style” is used in so many senses that it has become a breeding ground for ambiguity. The word is applied to the teaching of how to write a composition, its also used to reveal the correspondence between thought and expression; it frequently denotes an individual manner of making use of language, it sometimes refers to more general, Abstract notions thus inevitably becoming vague and obscure, for example, “Style is the man himself”, “Style is depth”, “Style is deviations”, “Style is choice” and others.

All the ideas directly or indirectly bear on issues in stylistics. Some of them become very useful by revealing the springs which make up utterance emphatic, effective and goal-directed. It will therefore not come amiss to quote certain interesting observations regarding style made by different writers from different angles. Some of the observations are dressed up as epigrams or sententious maxims like the ones quoted above.

Methods of investigation. Some linguists consider that the word “style” and the subject of linguistics confined to the study of the effects of the message, its impact on the reader. Thus Michael Riffaterre writes that “Stylistics will be linguistics of the effects of the message, of the output of the act of communication, of its attention – compelling function”. This point of view has clearly been reached under the influence of recent developments in the general theory of information. Language being one of the means of communication, is regarded in the above quotation from a pragmatic point of view. Stylistics in that case is regarded as a language science which deals with the results of the act of communication.

Stylistics, sometimes called linguostylistics, is a branch of linguistics which deals with the result of the act of communication, investigating a system of interrelated language means which serve a definite aim in communication. It investigates language potentialities of making the utterance more effective, paying much attention to the analysis of stylistic means of the language, of their nature and functions, their classifications and possible interpretation of the

additional meanings they may carry in a message.

One of the tasks set before stylistics is a thorough study of all changes in vocabulary, set phrases, grammatical constructions, their functions and evaluation of any breaking away from the established norm, and classification of mistakes and failures in word-coinage.

According to information of Qudrat Musayev stylistics has two separate fields of investigation .

The first field of investigation deals with the system of special language means which serve to achieve the desired effect, called the stylistic means of the language. The stylistic means of the language can be divided into expressive means and stylistic devices.

The second field of investigation of stylistic is certain types of texts, distinguished by different aspects of communication, called functional styles of the language.

Thus stylistics is a linguistic subject that studies the system of stylistic devices and expressive means as well as the functional styles of the language.

The subject of stylistic has so far not been definitely outlined. It will not be an exaggeration to say that among the various branches of General Linguistics the most obscure in content is undoubtedly stylistic. This is due to a number of reasons. First of all there is confusion between style and stylistics. The first concept is so broad that it's hardly possible to regard it as a term. We speak of style in architecture, literature, behavior, linguistics dress and in other fields of human activity.

Even in linguistics the word style is used so widely that it needs interpretation. The majority of linguists who deal with the subject of style agree that the term applies to the following fields of investigation:

- 1) The aesthetic function of language,
- 2) Expressive means in language,
- 3) Synonymous ways of rendering one and the same idea,
- 4) Emotional coloring in language,
- 5) System of special devices called stylistic devices,
- 6) The splitting of the literary language into separate subsystem called styles,
- 7) The interrelation between language and thought,
- 8) The individual manner of an author in making use of language.

The term style is also applied to the teaching of how to write clearly, simply and emphatically. This purely utilitarian approach to the problem of style stems from the practical necessity to achieve correctness in writing to achieve correctness in writing and avoid ambiguity.

These heterogeneous applications of the word style in linguistics have given rise to different points of view as to what is the domain of stylistics. There is widely held view that style is the correspondence between thought and its expression. The notion is based, on the assumption that of the two functions in language: communication and expression of ideas, the latter finds its proper materialization of sentences specially arranged to convey the ideas and also to get the desired response.

Indeed, every sentence uttered may be characterized from two sides:

- 1) Whether or not the string of language forms expressed is something well-known and therefore easily understood and to some extent predictable,
- 2) whether or not the string of language forms is built a new; is, as it were, an innovation made on the spur of the moment, which requires a definite effort on the part of the listener to get at the meaning of the utterance and is therefore unpredictable.

In connection with the second function of language, there arises the problem of the interrelation between the thought and its expression. The expression of the thought, the utterance, is viewed from the angle of the kind of relations there may be between the language units and categories of thinking. The concept of this interrelation has given birth to a number

of well-known epigrams and sententious maxims. Here some which alter ago of the word style.

“Style is a quality of language which communicates precisely emotions or thoughts, or a system of emotions or thoughts, peculiar to the author.”

“...a true idiosyncrasy of style is the result of an author’s success in compelling language to conform to his mode of experience.”

“Thought and speech are inseparable from each other. Matter and expression are parts of one: speaking is thinking out into language.”(Newman)

“As your idea’s clear or else obscure, The expression follows, perfect or impure.”(Boileau)

Some linguists consider that the subject of linguistic stylistics is confined to the study of the effects of message, i.e. its impact on the reader or listener. Thus Michael Riffaterre said that “Stylistics will be a linguistics of the effects of the message, of the output of the act of communication, of its attention-compelling function.”

According to information of both authors Galperin and Qudrat Musayev stylistics is not only manner of communication or expressing ideas, but also it is the way of how to provide your an idea and thought by using different range of word combination. That’s why we can say that language, being one of the means of communication, or, to be exact, the most important means of communication is regarded as an instrument by means of which the actual process of conveying ideas from one person to another is carried out. Stylistics in that case is confined to the study of expressions and thought.

A very popular notion among practical linguists, teachers of language is that style is the technique of expression. In this sense style is generally defined as the ability to write clearly, correctly and in a manner calculated to interest to the reader. Though the last requirement is not among the indispensables, it’s still found in many practical manuals on style. Style in this utilitarian sense should be taught, but it belongs to the realm of grammar, and not to stylistics. It is sometimes, and more correctly, called composition. Style as the technique of expression studies the normalized forms of the language. It sets up a number of rules as to how to speak and write, and discards all kinds of deviations as being violations of the norm. the norm itself becomes rigid, self-sustained and, to a very great extent, inflexible.

Herbert Spenser writes:

“... there can be little question that good composition is far less dependent upon acquaintance with its laws, than upon practice and natural aptitude. A clear head, a quick imagination and a sensitive ear, will go far towards making all rhetorical precepts needless. He who daily hears and reads well-framed sentences, will naturally more or less tend to use similar ones.”

Belinsky V.G. also distinguished two aspects of style, making a hard and fast distinction between the technical and the creative power of any utterance.

“To language merits belong correctness, clearness and fluency,” he states, “qualities which can be achieved by any talentless writer by means of labour and routine, but style – is talent itself the very thought.”

In England there are in fact two school of stylistics – the one represented by professor Middleton Murry whom we have already cited and the other, that professor Lucas. Prof. Murry regards style as individual form of expression. Prof. Lucas considers style from the purely practical aspect. He states that the aims of a course in style are:

- a) to teach to write and speak well;
- b) to improve the style of the writer;
- c) to show him means of improving his ability to express his ideas.

The subject of stylistics can be outlined as the study of the nature, functions and structure of stylistic devices, on the other hand, and, on the other, the study of each style of language as classified above, i.e. its aim, its structure its characteristic features and the effect it produces, as well as its interrelation with other styles of language. The task we set before ourselves is to make an attempt to single out such problems as are typically stylistics and cannot therefore be

treated in any other branch of linguistic science.

There is no use in quoting other definitions of style. They are too many and too heterogeneous to fall under one more or less satisfactory unified notion. Undoubtedly all these discrepancies in the understanding of the word style stem from its ambiguity. But still all the various definitions leave an impression that by and large they all have something in common. All of them point to some integral significance, namely that style is a set of characteristics by which we distinguish members of one subclasses, all of which are members of the same general class

Concluding all authors opinion we can say that, the word the style and stylistics are connected with each other, and we can't separate the word style from stylistics because there are too close by their meaning. If Stylistics is subject, style is its foundation, the main basic of origination.

Results. On the following pages, we will explain some of the most important stylistic devices (also called rhetorical devices or figures of speech) – they are not only useful for analyzing texts, but also for creating your own texts. Stylistic devices make your speeches, essays etc. more interesting and lively and help you to get and keep your reader's, listener's attention.

In literature and writing, a figure of speech is the use of any of variety of techniques to give an auxiliary meaning, idea, or feeling. Sometimes a word diverges from its normal meaning, or phrase has specialized meaning not based on the literal meaning of the words in it. Examples are metaphor, simile, or personification. Stylistic devices often provide emphasis, freshness of expression, or clarity. There some example of stylistic devices:

Imagery: Simile – an explicit comparison between two things which are basically quite different using words such as like or as. She walks like angel, I wondered lonely as a cloud. (Wordsworth)

Metaphor – a comparison between two things which are basically quite different without using like or as. While a simile only says that one thing is like another, a metaphor says that one thing is another. All the world's a stage and all the men and women merely players. (Shakespeare)

Personification – a kind of metaphor in which animals, plants, inanimate objects or Abstract ideas are represented as if they were human beings and possessed human qualities. Necessity is the mother of invention. (Galthworthy)

Synechdoche – a figure of speech in which a part of something stands for the whole or where the whole stands for a part. All hands on deck. (Alle Man an Bord)

Symbol – something concrete like a person, object, image, word or event) stands for something Abstract or invisible. The Cross is the symbol of Christianity. The dove symbolizes peace.

Sound: Alliteration – the repetition of the same consonant sound at the beginning of neighbouring words. Peter Piper picked a peck of pickled peppers.

Metre – a regular pattern of stressed and unstressed syllables within a line of a poem.

Iambic – an unstressed syllable followed by stressed one. The _way a _crow, Shook _down on _me, The _dust of the _snow (Frost)

Onomatopoeia – the use of words which imitate the sound they refer to. The cuckoo whizzed past the buzzing bees.

Rhyme – the use of words which end with the same sounds, usually at the end of lines. Tiger! Tiger! burning bright.

Structure: Anaphora – the repetition of a word or several words at the beginning of successive lines, clauses and sentences. “To raise a happy, healthy, and hopeful child, it takes family; it takes teachers; it takes business people.”

Parallelism – the similarity of syntactical structure in neighbouring phrases, clauses,

sentences or paragraphs. “Let every nation know that we shall pay any price, bear any burden, meet any hardship, support any friend, oppose any foe to assure the survival and the success of liberty.” (George Washington)

Triple – a kind of parallelism where words, phrases or sentences are arranged in groups of three (rule of three). Government of the people, by the people and for the people.

Climax – a figure of speech in which a series of words or expressions rises step by step, beginning with the least important and ending with the most important. The term may also be used to refer only to the last item in the series. Some books are to be tasted, others to be swallowed, and some few to be chewed and digested. (Verdauen)

Anticlimax – the sudden fall from an idea of importance or dignity to something unimportant or ridiculous in comparison, especially at the end of a series. The bomb completely destroyed the cathedral, several dozen houses and mydustbin.

Enumeration – the listing of words or phrases. It can stress a certain aspect e.g by giving a number of similar or synonymous adjectives to describe something. Many workers find their labor mechanical, boring imprisoning, stultifying and repetitive.

Miscellaneous: Allusion – a reference to a person, work of art, event etc. Allusions require a common cultural experience shared by the writer and the reader. The old man and the computer. (Ernest Hemingway)

Euphemism – hiding the real nature of something unpleasant by using a mild or indirect term form it. “He has passed away” instead of he has died.

Hyperbole – also overstatement: deliberate exaggeration. Its purpose is to emphasize something or to produce a humorous effect. I’m so hungry I could eat a horse.

Understatement – the opposite of hyperbole; the deliberate presentation of something as being much less important, valuable etc. than it really is. “These figures are a bit disappointing” instead of “... are disastrous” (catastrophic)

Irony – saying opposite of what you actually mean do not use “ironic” in the vague sense of “funny, humorous”. Teacher: “You are absolutely the best class I have ever had”. Actual meaning: “the worst class”.

Satire – a kind of text which criticizes certain conditions, events or people by making them appear ridiculous. Satirical texts often make use of exaggeration, irony and sarcasm.

Paradox – a statement that seems to be self-contradictory or opposed to common sense. On closer examination it mostly reveals some truth. Its awfully hard work doing nothing. (Oscar Wilde)

Oxymoron – a condensed form of paradox in which two contradictory words are used together. Sweet sorrow, wise fool, “o hateful love/o loving hate” (Romeo and Juliet)

Pun – a play on words that have the same sound but different meanings. “Is life worth living?” – “It depends on the liver.”

Rhetorical question – a question to which the answer is obvious and therefore not expected. In reality rhetorical questions are kind of statement. Don’t we all love peace and hate war?

Linguistic nature and stylistic functions of Simile in the English language - The intensification of some feature of concept in question is realized in a device called Simile. Ordinary comparison and simile must not be confused. They represent two diverse processes.

A simile is a figure of speech that makes a comparison, showing similarities between two different things. Unlike metaphor a simile draws resemblance with the help of the words “like” or “as”. Therefore, it is a direct comparison.

Comparison means weighing two objects belonging to one class of things with the purpose of establishing the degree of their sameness or difference. To a simile is to characterize one object by bringing it into contact with another object belonging to entirely different class of things. Comparison takes into consideration all properties of two objects, stressing the one that is compared. Simile excludes all the properties of the two objects, stressing the one that

is compared. Simile excludes all the properties of the two object except one which is made common to them. For example, “The boy seems to be as clever as his mother” is ordinary comparison. “Boy” and “mother” belong to the same class of objects human beings and only one quality is being stressed to find resemblance. But in the sentence:

“Maidens, like month, are ever caught by glare” (Byron), we have a simile.

“Maidens” and “month” belong to heterogeneous classes of objects and Byron has found the concept month to indicate one of the secondary features of the concept maiden, i.e., to be easily lured. Of the two concepts brought together in the simile – one characterized (maidens), and the other characterizing (months) – the feature intensified will be more inherent in the latter than in the former. Moreover the object characterized is seen in quite a new and unexpected light, because the writer, as it were, imposes this feature on it.

Similes forcibly set one object against another regardless of the fact that they may be completely alien to each other. And without our being aware of it, the simile gives rise to a new understanding of the object characterizing as well as of the object characterized.

The properties of an object may be viewed from different angles, for example, its state, its actions, manners, etc. Accordingly, similes may be based on adjective - attributes, adverb - modifiers, verb - predicates, etc.

Similes have formal elements in their structure: connective words such as like, as, such as, as if. Here are some examples of similes taken from various sources and illustrating the variety of structural designs of this stylistic devise.

“His mind was restless, but it worked perversely and thoughts jerked through his brain like the misfiring of a defective carburetor.” (Maughman).

The structure of this simile is interesting, for it sustained. Let us analyse it. The word ‘jerked’ in the micro context, i.e., in combination with ‘thoughts’ is a metaphor, which led to the simile ‘like the misfiring of defective carburetor’ where the verb to jerk carries its direct logical meaning. So linking notion is the movement jerking which brings to the authors mind a resemblance between the working of the man’s brain and the badly working , i.e., misfiring carburetor in other words, it is action that is described by means of a simile.

Another example:

“It was that moment of the year when the countryside seems to faint from its own loveliness, from the intoxication of its scents sounds”. (J. Galtworthy)

This is an example of a simile which is half of metaphor. If not for the structural word ‘seems’ we would call it a metaphor. Indeed, if we drop the word ‘seems’ and say, “the countryside faints from...,” the clue-word ‘faint’ becomes a metaphor. But the word ‘seems’ keeps apart the notions of stillness and fainting. It is a simile where the second member – human being –is only suggested by the word faint.

The semantic nature of the simile - forming elements seem and as if is such that they only remotely suggest resemblance. Quite different are the connectives like and as. These are more categorical and establish quite straightforwardly the analogy between the two objects in question.

Sometimes the simile – forming like is placed at the end of the phrase almost merging with it and becoming half suffix, for example:

“Emily Barton was very pink, very Dresden- china -shepherdess like.”

In simple non-figurative language, it will assume the following form:

“Emily Barton was very pink, and looked like a Dresden-china-shepherdess.”

Similes may suggest analogies in the character of actions performed. In this case the two members of the structural design of the simile will resemble each other through the actions they perform. Thus:

“The Liberals have plunged for entry without considering its effects, while the Labour

leaders like cautious bathers have put a timorous toe into the water and promptly withdrawn it”.

The simile in this passage from newspaper article ‘like cautious bathers’ is based on the simultaneous realization of the two meanings of the word ‘plunged’. The primary meaning ‘to throw oneself into the water’ – prompted the figurative periphrasis ‘have put a timorous toe into the water and promptly withdrawn it’ standing for ‘have abstained from taking action.

In the English language there is a long list of hackneyed similes pointing out the analogy between the various qualities, states or actions of a human being and the animals supposed to be the bearers of the given quality, etc., for example:

Treacherous as a snake, sly as a fox, busy as a bee, industrious as an ant, blind as a bat, faithful as a dog, to work like a horse, to be led like a sheep, to fly like a bird, to swim like a duck, stubborn as a mule, hungry as a bear, thirsty as a camel, to act like a puppy, playful as a kitten, vain as a peacock, slow as a tortoise and many other the same type.

These combinations, however, have ceased to be genuine similes become clichés in which the second component has become merely an adverbial intensifier. Its logic meaning is only vaguely perceived.

A simile is a common literary device. It’s a statement that demonstrates similarities between two people or things. Similes are often confused with metaphors. A metaphor shows the meaning of the one thing by pointing out something it resembles. A simile is easy to spot because its typically includes the comparison words “like” or “as”.

A metaphor is relation between the dictionary and contextual logical meanings based on the affinity or similarity or certain properties or features of the two corresponding concepts. Thus in

“Dear Nature is the kindest Mother still.” (Byron, “Childe Harold”)

No explanatory words are used. Nature is likened to a Mother in her attitude to man. The action of nursing is implied but not directly stated.

In the following example, however, an explanation is given:

“The indicators became enemies if they lagged behind his wish: dear and reliable friends when they showed what he wanted.”

The explanatory words “if they...”, “when they...” help the reader to decipher the true meaning of the metaphor.

Metaphor can be embodied in all the meaningful parts of speech, in nouns, adjectives, verbs, adverbs and sometimes even in the auxiliary parts of speech, as in prepositions.

The metaphor is well - known semantic way of building new meanings and new words. “Its due to metaphor” according the remark of Quintilian, “that each thing seems to have its name in language.” Even language has been figuratively defined as a dictionary of faded metaphor.

So I have been mentioned the difference between simile and metaphor, We can say that a metaphor shows the meaning of the one thing by pointing out something it resembles. A simile is easy to spot because its typically includes the comparison words “like” or “as”.

From the above discussion, we can infer the function of similes both in our everyday life as well as in literature. Using similes attracts the attention and appeals directly to the senses of listeners or readers encouraging their imagination to comprehend what is being communicated. In addition, it inspires life-like quality in our daily talks and in the characters of fiction or poetry. Simile allows readers to relate the feelings of a writer or a poet to their personal experiences. Therefore, the use of similes makes it easier for the readers to understand the subject matter of a literary text, which may have been otherwise too demanding to be comprehended. Like metaphors, similes also offer variety in our ways of thinking and offers new perspectives of viewing the world.

The list of used literature:

1. Lucas F.L. Style. London. 1962. P. 43.
2. Herbert Spenser. Essays. The philosophy of Style. 1967. P.9.
3. Galperin I. Stylistics. Higher school publishing house. Moscow 1971. P.10.
4. Middleton J. Murry. The Problem of Style. London, Oxford university Press, 1961. P.71.
5. Riffatere M. The stylistic Function. Proceedings of the 9th International Congress of Linguistics, pp. 316 –7.
6. Musayev Qudrat. English stylistics. – T., Adolat nashriyoti. 2003. P. 6.
7. Sebeok T. Style in language. New York. 1960 P. 427.
8. Шукурова, М. А. XVI-XVIII асрларда инглиз тилида этика атамаларининг ривожланишига доир баъзи масалалар. *Aniq va tabiiy fanlar*, 165.
9. Askarovna, S. M. General Linguistic Theories in English Linguistics of the XVI-xvii Centuries and the Practice of Norms in Vocabulary. *European Scholar Journal*, 2(4), 504-506.
10. Askarovna, S. M. (2021). General linguistic theories in english linguistics of the XVI-XVII centuries and the practice of norms in vocabulary.
11. Askarovna, S. M., & Djurabayevna, D. N. Some Principles of the Formation and Development of Ethical Terms in the English Language in the XVI-XVIII Centuries. *International Journal on Integrated Education*, 2(6), 31-39.
12. Askarovna, S. M., & Djurabayevna, D. N. (2019). Some principles of the formation and development of ethical terms in the English language in the XVI-XVIII centuries. *International Journal on Integrated Education*, 2(6), 31-39.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "BABY SHOWER" LEKSIK BIRLIGINING CHOG'ISHTIRMA TAHLILI

Ishqobilova Hulkar

O'zbekiston davlat Jahon tillati universiteti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.032>

Annotatsiya. O'rganilayotgan milliy qadriyatni ifodalovchi oila konsepti, ko'plab ijobiy hususiyatlarni o'z ichiga oladi va ular o'z navbatida tilda milliy qadriyat sifatida namoyon bo'ladi. Konseptning o'zi esa bir qator so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar bilan birikib yangi so'z hosil qiladi. Maqolada asarlar bilan bir qatorda "oila" konseptiga aloqador ingliz tilidagi "Baby shower" leksik birligi uning kelib chiqishi, ma'nosi, o'zbek tilidagi ekvivalenti tahlil qilingan va lug'atlarda "family" konseptining ma'nolari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: oila, milliy qadriyatlar, ma'naviy qadriyatlar, ma'no maydoni, paremiologik birliklar, funksional-strukturaviy hususiyatlar, konsept, leksema, leksik birlik.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LEXICAL UNIT «BABY SHOWER» IN ENGLISH AND UZBEKI

Ishqabilova Hulkar

teacher of the Uzbekistan State World University

Abstract. The family lexeme, which represents the studied national value, contains many positive features, and they, in turn, are manifested in the language as a national value. The lexeme itself combines with a number of word-forming and form-forming suffixes to form a new word. Along with the works, the English lexical unit «Baby shower» related to the concept of «family» is analyzed in the article, its origin, meaning, its equivalent in Uzbek, and the meanings of the concept of «family» in dictionaries are considered.

Key words: family, national values, spiritual values, semantic field, paremiological units, functional-structural features, concept, lexeme, lexical unit.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ЕДИНИЦЫ «BABY SHOWER» В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Ишқобилова Хулкар,

преподаватель Узбекского государственного университета мира

Аннотация. Лексема семьи, репрезентирующая изучаемую национальную ценность, содержит множество положительных черт, а они, в свою очередь, проявляются в языке как национальная ценность. Сама лексема соединяется с рядом словообразовательных и формообразующих суффиксов, образуя новое слово. Наряду с работами в статье анализируется английская лексическая единица «Baby Shower», относящаяся к понятию «семья», ее происхождение, значение, ее эквивалент в узбекском языке, а также значения понятия «семья» в словарях. обдуманый.

Ключевые слова: семья, национальные ценности, духовные ценности, смысловое поле, паремиологические единицы, функционально-структурные особенности, концепт, лексема, лексическая единица.

Ingliz xalqining ko'zga ko'ringan milliy qadriyatlaridan biri bu "Baby shower", ya'ni "Yangi tug'ilgan bolalarni qutlash" deb nomlanadi. Aslida baby so'zining bir nechta ma'nolari lug'atlarda berib o'tilgan. Masalan,

1. yosh bola/hayvon
2. eng yosh a'zo

3. zaif yoki ahmoq bo'lish

4. sizni qiziqtirgan loyiha

5. sb you love kabi ko'plab ma'nolari mavjud. Lekin aynan bu so'z birikmasida uning birinchi, ya'ni yosh bola ma'nosi ishlatilmoqda. "Hali gapira olmaydigan va yura olmaydigan juda yosh bola. Etarlicha katta bo'lgan chaqaloq kichkintoydir: Bolani ushlab tursam bo'ladimi? Ularning qizi tug'ishini / farzand ko'rishini bilar edi, men chaqaloqni uyda tug'ishga umid qilaman. Farzandli bo'lmoq/tug'moq (=homilador bo'l) U noyabr oyida bola tug'ishni kutmoqda". [Macmillan inglizcha lug'ati, 2007, 91-bet]

Shower so'zi ham ot so'z turkumiga kiruvchi so'z bo'lib, ko'plab ma'nolarga ega:

1. yuvish uchun

2. yomg'ir davri

3. narsalarning massasi

4. ayol uchun bayram

5. odamlar guruhi kabi ma'nolari mavjud.

Ma'nolardan ko'rinib turibdiki, baby shower birikmasida so'zning to'rtinchi ma'nosi: "[C] Amerika ayollari uchun do'stlari tomonidan uyushtirilgan ziyofat, ular unga sovg'alar berishadi, chunki u yaqinda farzandli bo'ladi. yoki turmush qurish: [Macmillan English Dictionary, 2007, p. 1371]. Baby shower so'zi esa hisob ichida kelganda Qo'shma o'tlanib, unga shunday ta'rif beriladi "a ziyofat homilador ayol uchun beriladi, unga mehmonlar chaqaloq uchun sovg'alar olib keladi. Misollar, oila a'zosi yoki qarindoshi tomonidan chaqaloq dushini o'tkazish ko'plab an'anachilar tomonidan yomon shakl va o'z-o'ziga xizmat qilish sifatida ko'riladi «[www.dictionary.com/browse/baby-showers].

Bundan tashqari ham turli hil lug'atlarda baby shower jumlasiga turlicha ta'riflar berib o'tilgan.

1. Tug'ilmagan chaqaloq uchun bayram.

2. Kimnidir hurmat qilish va sovg'a qilish uchun o'tkaziladigan bazm.

3. Baby shower dastlab bo'lajak onaning birinchi chaqalog'i uchun taklif qilingan.

Ammo bu an'ana oilaga barcha «yangi qo'shimchalar» uchun o'zgardi, chunki ularning barchasi mo'jizadir va sevgi va sovg'alar bilan yog'ilishga loyiqdir.

4. Farzandli bo'lmoqchi bo'lgan ayolga beriladigan ziyofat, bu kechada do'stlari unga chaqaloq uchun oldindan o'yinchoqlar beradi.

5. Ayolga turmushga chiqishi yoki farzand ko'rishi oldidan o'tkaziladigan ziyofat, unga bo'lajak uy-joy yoki chaqaloq uchun sovg'alar berilganda.

6. An'anaga ko'ra, baby shower faqat oilaning birinchi farzandi uchun berilgan, ammo vaqt o'tishi bilan ularni keyingi yoki asrab olingan bolalarni o'tkazish odatiy holga aylangan. [community.babycenter.com/post/a32591803/baby_shower-ta'rif].

Bu atamaga Macmillan English Dictionaryda "ism [C] asosan amerikalik bolali bo'lmoqchi bo'lgan ayol uchun ziyofat. Do'stlari unga chaqaloq uchun sovg'alar berishadi» [Macmillan English Dictionary, 2007, p. 92].

Inglizlar hayotida bu milliy qadriyat chuqur tarixga ega. Baby shower atamasining kelib chiqishi shundan iboratki, "showered with gifts" ya'ni sovg'alarga boy bo'lmoq degan ma'noni beradi. Odatda, faqatgina oilada tug'ilgan birinchi farzandgagina baby shower qilinadi va bazmga faqatgina ayollar taklif qilinadi.

Ba'zi bir mamlakatlarda bu udum chaqaloq ona qornidaligida nishonlanadi. Masalan, qadimgi greklar chaqaloq tug'ilgandan keyin bayramni nishonlashadi. Qadimgi renessans davrida esa chaqaloqning tug'ilishi afsonaviy voqea sifatida qaralgan. Asrlar o'tib esa insonlar turmush qurib farzand ko'rish hech qanday uyat yoki yomon narsa emasliklarini tushunib yetishdi va 1950- yillarga kelib bu narsaga milliy qadriyat sifatida qarala boshlandi. Hozirgi

kunda esa bu udum har millatda har xil ko'rinish kasb etadi. Bu narsani uyat deb hisoblashgan.

Haqiqiy "baby shower" esa 1950-1960- yillarda boshlangan. Umumiy olib qarasaq, bu onani yangi tug'ilgan chaqaloqqa kerak bo'ladigan ehtiyojlarini qondirishdir. XXI-asrga kelib esa texnologiya rivoji sabab dunyoda ko'plab o'zgarishlar sodir bo'la boshladi va bu o'zgarish baby showerni ham chetlab o'tmadi. Taklifnomalar va internet orqali yangi tug'ilgan chaqaloqlarga atab har xil saytlar ochila boshlandi.

Masalan Kanadada ham bu tadbirga faqat ayollar taklif qilinar edi lekin texnologiya asri bu odatni ham o'zgartirdi. Endi tadbirga nafaqat ayollar balki erkaklar ham qatnasha oladi. Ayniqsa ota bu tadbirdan chetda qolmaydi. Bangladeshda esa bu bazm sadh deb ataladi va u homiladorlikning yettinchi haftasida nishonlanadi. Chaqaloq tug'ilgunicha ona o'z otasinikida yashab turadi. Bu ham milliy qadriyatning bir ko'rinishidir.

Xitoyda esa baby shower manyue deb ataladi va u bola tug'ilgandan bir oydan so'ng nishonlanadi. Rossiyada esa baby shower mavjud emas. Lekin hozirgi kunda yoshlar orasida tarqalib bormoqda. Serbiyada esa bu qadriyatga umuman boshqacha qarashadi. Ularda tug'ilmagan chaqaloqqa hech qachon sovg'a sotib olinmaydi. Agar tug'ilmasdan sovg'a sotib olinsa chaqaloq o'ta hunuk bo'lib tug'iladi degan qarash mavjud. Agar tug'ilmagan chaqaloq haqida birorta yaxshi so'z aytilsa esa chaqaloqning k o'zlari shaytonnikidek bo'lib qoladi deb o'ylashar ekan. Shunday qilib ularda bazm c'haqaloq bir yoki uch yoshga t o'lgandan keyin nishonlanadi va u Babine deb ataladi.

Bu odat Amerika Qo'shma Shtatlarida ham huddi shunday nishonlanadi. Chaqaloq tug'ilgandan keyin mehmonlarga taklifnoma tarqatiladi va taklifnoma oxiriga internetdan ochilgan sayt manzili yozib qo'yiladi. Saytda esa chaqaloq uchun kerak bo'ladigan narsalar ro'yxati yozib qo'yiladi. Mehmonlar bazmga tashrif buyurishdan oldin saytga kirib sovg'alar ro'yxatidan o'zlari qurbi yetgan birorta sovg'ani tanlashadi va uni bazm kuni o'zi bilan olib boradi va yangi tug'ilgan chaqaloqqa tortiq qiladi. Sovg'a berish bilan bir qatorda ular bir-birlari bo'lgan mehrlarini ham ifoda etishadi va oradagi rishtalar mustahkamlanadi.

Uyga yangi mehmon kelishi nafaqat ona balki ota uchun ham o'ta quvonchli voqea hisoblanadi va ular ham bu bayramni o'zgacha shukuh bilan nishonlashadi. Ular ham o'z do'stlari, tengdoshlari bilan baliq oviga, biror sport o'yinini tomosha qilishga borishadi. Go'yoki shu yo'l bilan ular do'stini tabriklashadi. Britaniyada esa otalarning yig'ilishi wetting the baby's head deb ataladi. Bu bazmda esa ota farzandli bo'lganini nishonlaydi. Bu udum 1950-1960- yillardan beri nishonlanib kelib hozirgi kunda qadriyat darajasiga ko'tarilgan.

Shu bilan bir qatorda huddi o'zbek tilida mavjud bo'lganidek, ingliz oilasida ham mehmondo'stlik yuksak qadr topgan deya ayta olamiz. Faqat bu qadriyat ikki xalqda, ikki tilda turlicha namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda ular turlicha ko'rinishga ega.

Aytish mumkinki, ularning ham ko'zga ko'rinib turgan milliy qadriyatlaridan biri bu "Sending thank you note after the party", ya'ni "Bazmdan keyin rahmatnoma xati yuborish" dir. Bu narsa inglizlar hayotining ajralmas qismiga aylanib ulgurgan. Bazmga, yoki shunchaki mehmondorchilikka qancha odam tashrif buyurmasin, ular bazmdan keyin ikki, uch kun ichida alohida vaqt topib, mezbonga rahmatnoma xati yuborishadi. Shu bilan bir qatorda mehmon o'z tarbiyasini ham namoyon qiladi. Rahmatnoma yuborish mezbonning taklif qilganligi va uni mehmon qilganidan mamnunligini bildirishning eng esda qolarli usulidir. Shunday qilib, ushbu "Sending thank you note after the party" jumlasida ingliz xalqining muhim milliy qadriyatlaridan biri aks etgan.

Xatning hajmi unchalik uzun bo'lishi shart emas. Muhimi u samimiy va chin dildan aytilgan bo'lishi kerak. Quyida unga bir misol ko'rib chiqamiz:

Dear Henry,

Thank you for inviting my family and I to celebrate your 60th birthday. We all had so much fun last night and Betty can not get over your barbeque. We hope that you had as much fun.

The desert was detectable and the service was really good. I can't believe you had a band

and they let us sing, that was too much fun for one night.

Again thank you for the great time.

Love,

Petty and family.

Ko‘rinib turibdiki, ingliz va o‘zbek tillarida qadriyat tushunchasi o‘z mazmun va hususiyatlariga ega va ular o‘sha xalq kundalik hayotining ajralmas qismiga aylanib qolgan. Qadriyatlarning o‘ziga hosligi ularning milliy bo‘yoqdorlikka ega ekanligini ko‘rsatadi. Ingliz va o‘zbek tillarida milliy qadriyatlar o‘z aksini turli xil so‘zlar, so‘z birikmalari va jumalalarda namoyon qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati.-Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 1978.
2. O‘zbek tili morfem lug‘ati./ A. G‘ulomov, A. N. Tixonov, R. Q o‘ng‘urov.-Toshkent: O‘qituvchi, 1977.-477 b.
3. Lee D. Cognitive Linguistics. An Introduction.-N.Y., 2002.
4. Pollack R. Signs of Life: The Language and Meaning of DNA.-London, 1994.

MANBALARDA MUHAMMAD YUSUF DOIY HAQIDA

Islomova Barno Umurovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.033>

Annotatsiya: Maqolada Xorazm adabiy muhitida o'z o'rniga ega shoir Muhammad Yusuf Doiy haqida turli tazkiralari va boshqa manbalarda berilgan ma'lumotlar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: tazkira, tazkiranavislik an'analari, devon, devon tuzish an'anasi, Xorazm adabiy muhiti, oxun, va'z, va'zxon.

О МУХАММАДЕ ЮСУФЕ ДОИ В ИСТОЧНИКАХ

Исламова Барно Умуровна

исследователь Джизакского государственного педагогического университета

Аннотация: В статье исследуются сведения, приведенные в различных tazkiras и других источниках о поэте Мухаммаде Юсуфе Дои, имеющем место в литературной среде Хорезма.

Ключевые слова: tazkira, традиции tazkiranavi, devan, традиция изготовления devana, хорезмская литературная среда, чтение, проповедь, проповедник.

ABOUT MUHAMMAD YUSUF DOI IN THE SOURCES

Islamova Barno Umurovna

researcher of Jizzakh State Pedagogical University

Abstract: The article examines the information given in various tazkiras and other sources about the poet Muhammad Yusuf Doi, who has a place in the literary environment of Khorezm.

Key words: tazkira, traditions of tazkiranavis, devan, tradition of making devan, Khorezm literary environment, reading, sermon, preacher.

XIX asrda Xorazmadabiy muhitining rivoji va gullab-yashnashida Muhammad Rahimxon - Feruzning xizmatlari katta. U o'z yonigaijodkorlar, sozanda hamda bastakorlarni chorlab adabiyot va musiqaning rivojiga katta hissa qo'shgan podshoh, nozik tabiatli shoir bo'lgan. XIX asr Xorazm adabiy muhiti haqida turli tazkira va bayozlarda ma'lumotlar uchraydi. Hasanmurod Lafassiyning "Tazkirayi shuaro", Bobojon Tarroh Xodimning "Xorazm navozandalari" asarlari ana shunday tazkiralari jumlasidandir. Bobojon Tarroh Xodim Muhammad Rahimxon saroyida ishlagan, xon topshirig'i bilan shoirlarga rahbarlik qilgan. U "Xorazm navozandalari" asarida har bir shoir haqida to'liq ma'lumot bergan, ya'ni shoirning o'z nomi, otasining nomi, adabiy taxallusi, tug'ilgan joyi, ijtimoiy ahvoli, ilmiy darajasi, devon tartib qilgani, uning axloqiy tomonlari, vafoti va boshqalar. Lekin ularning ijodidan namunalarni bermagan. Shunday bo'lsa-da, biz o'sha davr ijodkorlari, so'z san'atkorlari, sozanda-yu bastakorlari haqida bu asardan ma'lumotlarni o'rganamiz. Bu asarning "Shoir Yusuf Hoji Oxun bayoni" da Xodim quyidagi ma'lumotlarni bayon etadi: "Shoirning ismi Yusuf Hoji Oxun, otasining ismi Said Niyozshayx bo'lg'an. Uning adabiy nomi Doiy edi. Bunomni uning o'zitanlag'on va xon ham buni ma'qullag'on. Yusuf Hoji Xeva qal'asida qo'tirrais qavmida tug'ilg'on. Bu yer Xevaning Tosh darvozasi yonida bo'lib, juda mashhur joy. Yusuf Hoji Oxun o'tasi shayx bo'lgani uchun uni dindor oilasidan chiqqan deyish mumkin"[5].

Muallif shoir Yusuf Hoji Oxungga ta'rif berar ekan, arabiy va forsiy tilda o'tkirligini, bunday olim Xorazmda kam ekanligini yozadi. Shunday bo'lsa ham shogirdlarining ko'p emasligini ta'kidlab o'tadi. Shoir Doiy Arabxon madrasasida oxun, juma namozi o'qiladigan masjid davra'xon bo'lganligi, xalq bilan munosabati yaxshiligi haqida ham tazkirada

ma'lumotlaruchraydi. Xodim Doiy haqida tazkirada yana quyidagi ma'lumotlarni bayon etadi: "YusufHoji Oxun o'rta bo'yli, o'ta chiroyli, uzun oq soqolli, kekxa kishi edi. Muhammad Rahimxon ikkinchidan ham qo'rqmasdi. Bizni forsiyig'a o'qitib topshirg'andan keyin muftiy etib tayinlandi"[5].

Yana tazkirada "Shoir Muhammad Rahimxon ikkinchining bayoni" da ham shoirlardan Bolta Devon, adabiynomiNodim, YusufXarrot, adabiy nomi Chokar hamda muallifning o'ziYusuf Hoji Oxundan Sa'diyning"Guliston", "Bo'ston" va Firdavsiyning"Shohnoma" asarlarini o'rganishganini bayon etgan.

Xodim Nosir to'ra haqidagi"Shoir Nosir to'ra bayoni"daDoiyning Xorazmdagi birinchi olim ekanligini ta'kidlab quyidagilarni yozib qoldiradi: "Shoir Nosir to'raeski maktabni bitirgan, lekin madrasa ta'limini olmagan edi. Uni Muhammad Rahimxon yaxshi ko'rar edi. Shuning uchun olimlar birla har hafta ziyofat qilib,birinchi olim Muhammad Yusuf Oxun, ikkinchi olim Siddiq Oxun, uchinchisi Yusufbek (adabiy nomi Bayoniy)lar birla ziyofat qilib. alardan shoirlikni o'rganib, xususan,Yusufbek Bayoniyni o'ziga ustoz qilib olib shoir bo'ldi"[5].

1975-yilda filologiya fanlari kandidatiE'tiborIbrohimovanning shoirDoiy hayoti va ijodi haqidagi "Xalqparvar shoir" risolasi nashr etilgan. Mualif Muhammad YusufDoiy hayotihaqidagima'lumotlarni qiyosiy tahlil qilib bergan,hamda ijod namunalaridan keltirib, tahliliga e'tibor qaratgan, uningozdavridataniqli, ko'zga ko'ringan shaxs bo'lganligini ta'kidlab, quyidagi fikrni bildiradi: "MuhammadYusufhoji-DoiyXIX asr Xorazm adabiy harakatchiligining ko'zga ko'ringan vakillaridandir"[3].

E.Ibrohimova Muhammad Yusuf Doiyning xalqparvar ekanligini, zolim amaldorlarning xalqni talon-toroj qilayotganligini B.Davlatovning shaxsiy kutubxonasi saqlanayotgan tazkira asosidaquyidagicha bayon etadi: "Shoir ko'ngli yoqtirgan kishilar bilan shirin suhbatlar qilar, ularga xonzamonasining poraxo'r, zolim amaldorlarining ko'ngilsiz kirdikorlaridan so'zlab berar edi. Ammo Doiy o'zi yoqtirmagan kimsalarni, ayniqsa amaldorlarni hech ayamas, barcha yomon xulqlarini yuzigasolar va hajv qilar edi. Keyinchalik Doiy XivadagiJome' masjidigavoiz (va'zxon) qilib tayin etiladi. Shoir u yerda, ayniqsa juma kunlarda namozga yig'ilganlarorasida o'zining zamon to'g'risidagi fikrlarini ochiq bayon etadi. Doiy suhbatlarini kuzatish uchun xon tomonidan yig'inga yashirincha yuborilgan odamlarningqatnashganini payqasa-da, namozdan so'ng odamlar orasida zamona amaldorlarining zolimligi, qurayotgam masjid, madrasa, minoralar mehnatkash xalq mulkini talon-toroj qilish, ularni qashshoqlantirish va mislsizko'z yoshlarini oqizish hisobiga bo'layotganini, buning uchun esa poraxo'r zolimlaru dunyoda hisob berajagi va qiynoqlarga yo'liqishi muqarrarligini so'zlab beradi"[3].

Doiy haq so'zni aytishda hech kimdan cho'chimasligini Xodim o'z tazkirasida bayon etgan bo'lsa, E. Ibrohimovanning yuqoridagi fikrlari ham buni tasdiqlab turibdi. Darhaqiqat, har qanday zamonda yashab o'tgan shoirlar oddiy xalqning g'amini yeydigan, ularni himoya qiladigan, dardlarini tinglay oladigan ijodkorlarhisoblanadilar.

Lafassiy, Tabibiy va Xodim tazkiralarda Feruzning adolatparvarligi haqida bayon etilgandaDoiyuning yonida turib yordam berganligiga e'tibor qaratilgan. "Tarixiy manbalarda ta'kidlanishicha,Feruz fuqarolarning arz-dodini tinglash uchun alohida vaqt ajratib,ularningxon a'yonlariga qarshi qilgan ishlarini kechirib yuborgan. Kimda kim umaro, vuzaro, ulamo, beklarningnopok, nomaqbul ishlarini tanqid qilib, el orasida oshkor etsa, o'sha haqiqatgo'yga sarupo berib siylagan. Masalan, Yusuf HojiDoiyni ana shu fazilati uchun Xiva masjidi Jome'gavoiz qilib tayinlagan va qaysi amaldor o'z mansabini suiiste'molqila boshlasa, uni o'z ayblarini el-yurt oldida eshitib, o'ziga xulosa chiqarib olishi uchun masjidga namozjumaga jo'natgan..."[4].

Ahmad Tabibiy "Majmuai si shuaroyipayravi Feruzshohiy"hamda "Muxammatsoti majmuat ush shuaroyiFeruzshohiy" tazkiralarda XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi

Xorazmdagi adabiy muhitni yoritish ekan, albatta, o'sha davrda taniqli va haqqo'yiligi bilan tanilgan Doiyning hayoti va ijodidan ham namunalar bergan. "Muhammatsoti majmuat ush shuaro'yi Feruzshohiy" tazkirasida Tabibiy "oxundiravshan zamir Doiy" deb Muhammad Yusuf Oxunga ta'rif berib o'tgan.

Muhammad Yusuf Doiyning vafoti yili haqida turlicha ma'lumotlar mavjud. Bu haqda Xodimo'z tazkirasidashundayyozadi: "Shoir Doiy 70 yoshida vafot etdi. Jasadli oliy martabali Qori A'lam Bobo, buzilgandan keyin Chodirli Eshon qabristoniga qo'yildi"[5].

E.Ibrohimova esa Doiyning vafotida o'rgangan ma'lumotlari asosida quyidagilarni "Xalqparvar shoir" risolasidakeltiradi: "Xiva shoir va adabiyotchilari tarjimai hollari tazkirasida" da shoirning tarjimai holi to'g'risida umumiy ma'lumotlar aytilgan vauning qisqacha xarakteristikasi berilgan. Ammo uning 82 yil umr ko'rgani qayd etilsa-da, tug'ilgan va vafotetgan yillari aniq ko'rsatilmaydi. B.Davlatov shaxsiy kutubxonasiidagi tazkirada Doiy biografiyasi to'g'risida yuqoridagi tazkirada mavjud gaplar qaytariladi va shoir 1327 hijriy, ya'ni 1909-yilda 85 yoshida vafot etgani qayd etiladi"[3]. E.Ibrohimova tazkiralarni solishtirib Doiyning 80 yoshdan ortiqroq umr kechirganini shoirning avtobiografik she'rida ham mavjud ekanligini yozgan.

Muhammad Yusuf Bayoniy "Shajarayi Xorazmshohiy" tarixiy asarini yozar ekan, xonning o'zi Feruz taxallusi bilan she'r yozganini, atrofiga ijod ahlini to'plab, Xiva adabiy muhitini yaratganligini alohida yozib o'tadi. Bu asar orqali biz mashhur bo'lgan Xiva adabiy muhiti haqida yaxlit tasavvur hosil qilamiz: "Xon hazratlari she'rga ko'p zavq paydo qilib erdilar. O'zlari ham burundan Feruz taxallusi bilamutaxallis bo'lib, she'r aytur erdilar. So'ngroq she'rga ko'proq haris bo'ldilar. Har kishining she'r aytmoqqa qobiliyati bo'lsa, nav'i she'rlarini aytib dargohi oliyga olib bora berdilar. Shoirning adadlari kam-besh qirqga yovuq bordi"[1]. Xonning kitobxonlik oqshomlarini uyushtirganda Doiyning ham ishtirokini muallif eslatib o'tadi: "Xon hazratlari haftada ikki kun: juma va dushanba oqshomlarida ulamo bila suhbat tuzub kitobxonlik etdurur erdilar. Andog'kim, Yusufhoji oxund va Islomxo'ja oxund va Xudoyberdi oxund va olim-u ulum ma'qul va manqulda Mullo Muhammad Rasul va faqiri haqir majlis humoyunlariga haftada ikki martaba hozir bo'lub kitobxonlik etar eduk"[1].

"Lafassiy o'zining tazkirasida Xivada yashab ijod etgan 57 ta shoir haqida ma'lumot berib o'tadi"[2]. Ular orasida Muhammad Yusuf Doiy haqida ham ma'lumotlarkiritilgan. Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yichafalsafa doktori (PhD) Surayyo Do'stova Lafassiy tazkirasining qiyosiy-matniy tahlilini amalga oshirish jarayonida asardagi Doiy hayoti va ijodini ham to'liq tahlil qilib beradi, ayrim o'rinlarga aniqliklar kiritadi. Olima "Ilm chashmalari" jurnalining 2017-yil oktabr sonida "Tazkirayi shuaro" da Doiy hayoti va ijodi" maqolasida Doiy hayoti va ijodining "Tazkirayi shuaro" asarida qay tarz dabayon etilgani yoritib bergan. "Doiykim, Yusufhoji oxund muftiydur. Yusufhoji Xiva qal'asida hunarmand bo'yoqchi oilasida tavallud topib, juda ham riyozatlar bilan eski maktablarda o'qub, savodxon bo'g'onidin keyin Buxoro'yi sharif borib, chunon kamchiliklar bilan riyozatlar qilib, ilm tehsil qiladur..."[2] Xodim o'z tazkirasida Doiyning otasishayxlardan ekanligini yozib, uning kasbi haqida ma'lumot bermaydi Lafassiy esashoir otasining kasbiga ham to'xtalib o'tgan. S.Do'stova Doiyning tug'ilgan yili haqida Lafassiyning tazkirasida hech qanday ma'lumot berilmaganligini ta'kidlar ekan, Davlatyor Rahim va Shixnazar Matrasulning "Feruz" nomli asariga tayanib Doiyning 1824-yilda tug'ilganligini aytib o'tarkan, quyidagi ma'lumotlarni ham beradi: "Muhammad Yusufhoji Feruz Muhammad Rahimxon farmoyishiga muvofiq, Doiy taxallus birlan turluk adabiyot va ham Feruzga tatabbu gazallar yozib, Doiy ismida bir devon ham ta'lif etadur"[6]. "Darhaqiqat, O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Sharq qo'lyozmalari fondidagi 906, 908, 6676, 6677 raqamli qo'lyozmalarga Doiyning ham devoni kiritilgan. Bu devonlarda shoirning 300 dan ortiq g'azallari hamda muxammas, musaddas, mustahzod, musamman, qasida kabi janrlardagi she'rlari o'rin olgan. Bundan tashqari, 1126, 1157 raqamli qo'yozma bayozlarda ham Doiyning ba'zi she'rlari uchraydi. Uning

ijodida ishqiy mavzuda yozilgan gʻazallar koʻp. “Tazkirayi shuaro” asarining 12561-qoʻlyozma nusxasida ham Doiyning Feruz gʻazaliga tatabbusi berilgan”[2]. S.Doʻstova tazkira asosidadil, gapga chechan Doiyning payrav, madhiyalardan tashqari, hech tortinmasdan aʼyonlarni fosh qiluvchi hajviyalar yozganini bayon etadi.

Munis, Ogahiy, Feruz kabi koʻzga koʻringan shoirlar qatorida Muhammad Yusuf Doiy ham Muhammad Rahimxon II – Feruz davri Xorazm adabiy muhitida va oʻzbek adabiyotida oʻz oʻrniga ega boʻlgan shoirlardandir. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan baʼzi shoirlarning tuzgan devonlari toʻlaliq icha oʻrganib chiqilmagan, shunday shoirlar qatoriga Muhammad Yusuf Doiy ham kiradi. Tazkirlardan maʼlum boʻldiki, Doiy ham devon tuzgan, ammo ularning matni ham hali qiyosiy oʻrganib chiqilmagan. Bizning asosiy vazifamiz Muhammad Yusuf Doiy devonining qoʻlyozma nusxalarini oʻrganish va yigʻma matnini tuzish, nashrini amalga oshirib kelajak avlodga yetkazishdir.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Bayoniy. “Shajarayi Xorazmshohiy”. Ziyouz.com kutubxonasi. 58-b
2. Doʻstova S. “Tazkirayi shuaro da Doiy hayoti va ijodi.” Ilm sarchashmalari. Urganch-2017. 34-b.
3. Иброхимова Э. “Халкпарвар шоир”. Тошкент-1975. 3-4-5-б.
4. Маткаримова С. “Табибий-тазкиранавис”. Тошкент-2011. 38-б
5. Ходим. “Хоразм навозандалари”. Тошкент-94. 59-б.
6. Laffasiy Tazkirayi shuaro. OʻRFA sharqshunoslik instituti sharq qoʻlyozmalar fondi 12561 qoʻlyozma

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA KASBIY KOMPETENTLIKNI TAKOMILLASHTIRISHNING USUL, METOD VA VOSITALARI

*Karimova Kamola Komil qizi,
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(boshlang'ich ta'lim) ixtisosligi tayanch doktoranti.*

*Buxoro davlat pedagogika instituti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.034>*

Annotatsiya. Ta'lim jarayonining asosini o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatini to'g'ri tashkil qilish belgilab beradi. Ta'lim jarayonini boshqarish, o'quvchilarni to'g'ri yo'lga boshlash, ularda bilim olishga bo'lgan ishtiyoqni yanada oshirish, ta'lim va tarbiya jarayonini uzviy ravishda birgalikda olib borgan holda har bir o'quvchidan yurt koriga yaraydigan yetuk kadr tayyorlash o'qituvchi faoliyatining asosini tashkil etadi. Pedagogik faoliyatni to'g'ri tashkil etish, albatta, o'qituvchidan ko'p mashaqqatni talab etadi. Bir jarayonning o'zida ko'p funksiyani birdaniga bajarish uchun o'qituvchida yetarli mahorat, kasbiy sifatlar bo'lishi lozim. Mehnat bozorida talabgir o'qituvchini shakllantirishda kasbiy kompetensiya muhim ahamiyatga ega. Zero, kasbiy kompetensiyasi yaxshi shakllangan pedagogda pedagogik mahorat yuqori bo'ladi. Kasbiy faoliyatini mukammal tarzda tashkil etadi. Shu bilan birgalikda, jarayonga doir har bir bo'g'inni standartlarga asosan bajarish bilangina cheklanib qolmay, doimo yangilik kiritishga, jahon andozalarini chuqur o'rgangan holda amaliy jarayonda tadbir qilishga harakat qiladi. Mazkur maqola bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda qanday metod, topshiriqlardan foydalanish yuqori samara berishi yoritib beradi. Metod, vosita va topshiriqlardan foydalanish to'g'risida metodik tavsiyalar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetensiya, metod, topshiriq, usul, vosita, "Assesment" metodi, "Insert" metodi, "Muammoli vaziyat" metodi, integrativ-kognitiv topshiriq.

МЕТОДЫ, МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ПОВЫШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Каримова Камола Комил кизи

*Факультет дошкольного и начального образования, докторант по специальности
теория и методика воспитания и обучения (начальное образование).*

Бухарский государственный педагогический институт

Аннотация. Основа образовательного процесса определяется правильной организацией совместной деятельности преподавателя и учащихся. Управление учебным процессом, наведение учащихся на правильный путь, повышение их энтузиазма к учебе, подготовка из каждого учащегося зрелых кадров, пригодных для работы страны, при совместном проведении процесса обучения и воспитания является основой деятельности учителя. Правильная организация педагогической деятельности, безусловно, требует от учителя больших усилий. Чтобы выполнять сразу множество функций в одном процессе, преподаватель должен обладать достаточными навыками и профессиональными качествами. Профессиональная компетентность имеет важное значение в формировании востребованного на рынке труда педагога. Ведь педагог со сформированной профессиональной компетентностью обладает высоким педагогическим мастерством. Прекрасно организует свою профессиональную деятельность. При этом он не ограничивается выполнением каждого этапа процесса по стандартам, а всегда старается внедрять инновации, применять мировые

стандарты в практическом процессе. В данной статье объясняется, как использование методов и заданий может быть высокоэффективным в развитии профессиональной компетентности будущих учителей начальных классов. Даны методические рекомендации по использованию методов, инструментов и задач.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, метод, задание, метод, инструмент, метод «Ассесмент», метод «Инсерт», метод «Проблемная ситуация», интегративно-познавательное задание.

METHODS, METHODS AND TOOLS OF PROFESSIONAL COMPETENCE IMPROVEMENT IN FUTURE PRIMARY CLASS TEACHERS

Karimova Kamola Komil qizi,

Pre-school and primary education faculty, doctoral student, majoring in the theory and methodology of education and training (primary education).

Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract. The basis of the educational process is determined by the correct organization of the joint activities of the teacher and students. Management of the educational process, starting the students on the right path, increasing their enthusiasm for learning, and preparing a mature staff suitable for the work of the country from each student, while conducting the education and upbringing process together, is the basis of the teacher's activity. The correct organization of pedagogical activities certainly requires a lot of effort from the teacher. In order to perform many functions at once in one process, the teacher must have sufficient skills and professional qualities. Professional competence is important in the formation of a teacher in demand in the labor market. After all, a pedagogue with well-formed professional competence has high pedagogical skills. He organizes his professional activities perfectly. At the same time, he does not limit himself to carrying out every step of the process according to the standards, but always tries to introduce innovations, to apply the world standards in the practical process. This article explains how the use of methods and tasks can be highly effective in developing professional competence of future primary school teachers. Methodical recommendations on the use of methods, tools and tasks were given.

Keywords: professional competence, method, assignment, method, tool, «Assessment» method, «Insert» method, «Problem situation» method, integrative-cognitive assignment.

KIRISH. Millat ravnaqi va insoniyat kamolotini belgilab beruvchi yetakchi tamoyillaridan biri ta'lim va tarbiya hisoblanadi. Bugungi rivojlanib borayotgan jamiyatdagi maktab ta'limini tubdan yaxshilash, samaradorligini oshirish, muallimga munosib shart-sharoit yaratish borasidagi islohotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Dolzarb masalalardan biri o'quvchilardagi bilim sifatini oshirish bilan birgalikda ko'nikma, malaka hamda kompetensiyalarni yuqori saviyada shakllantirish bo'lib bormoqda. O'quvchiga jarayonning subyektivi sifatida qarash, ularning har bir muammosi, imkoniyatini chuqur tahlil qilgan holda ular bilan jarayonga kirishish muhim masala sanaladi. Jahon standartlariga munosib javob bera oladigan o'quvchini tarbiyalashda o'qituvchining o'rni beqiyos. Shu jihatni inobatga olgan holda, maktabdagi ta'lim sifatini yanada yaxshilashga xizmat qiladigan muhim mezon sifatida o'quvchi shaxsini mukammal tarzda shakllantirish uchun bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining faoliyatini to'g'ri tashkil etish, ulardagi kasbiy kompetensiyani rivojlantirishni ko'rsatishimiz mumkin. Zero, oliy ta'limda tahsil olayotgan bo'lg'usipedagogning kasbiy kompetensiyasi hamda kasbiy mahoratlarini shakllantirib berish uchun yetarli shart-sharoit yaratish maktab ta'limi yaxshilanishiga, davr talabiga mos ta'lim oluvchini yuzaga keltirishda katta xizmat qiladi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning "Bugungi kun o'qituvchisi mutaxassis, ham o'rgatuvchi,

ham o'rganuvchi bo'lishi, ya'ni, o'z ustida tinimsiz ishlashi, doim izlanib yashashi kerak",- deya aytgan so'zlari ham pedagoglar faoliyatini yanada takomillashtirishga qaratilayotgan har bir jarayonni yana bir bor tasdiqlaganini ko'rishimiz mumkin.

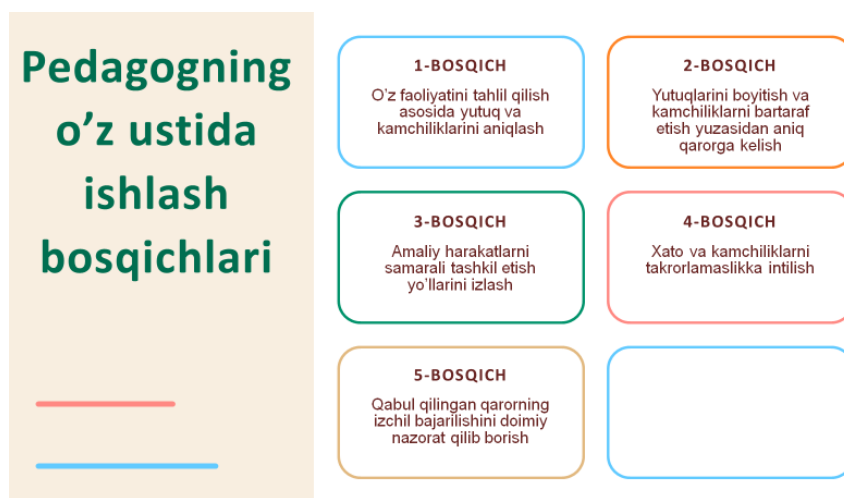
Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6-sentyabrdagi PF-5812-son "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida", 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmoni va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi "Pedagogik ta'lim tadbirlari to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5712-sonli "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi farmoni kabi me'yoriy-huquqiy hujjatlar ham pedagogda kasbiy kompetensiya, mahoratni takomillashtirish uchun ma'lum miqdorda asos bo'lib xizmat qiladi.

METODLAR

Kasbiy kompetentlikni egallashda o'z ustida ishlash va shu bilan birga o'z-o'zini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. O'z-o'zini tahlil qilish va o'z-o'zini baholash mezonlari orqali o'zini-o'zi rivojlantirishning vazifalari belgilanadi. Zero, o'z ish faoliyatini xolisona o'zi tahlil qila olgan va baholay bilgan pedagoggina ko'pgina yutuqlarga erisha oladi. Ish faoliyatini samarali tarzda tashkil eta oladi.

O'z ustida ishlash deganda, ma'lum bir shaxs yoki mutaxassisning o'zini ijtimoiy va shaxsiy jihatdan rivojlantirishi, kamolotga erishish maqsadida izchil, muntazam, tizimli harakat qilishni tushunish mumkin.

Pedagogning o'z ustida ishlashi bir necha bosqichda kechadi.(1-rasm)

1-rasm. Pedagogning o'z ustida ishlash bosqichlari. Axmedova M.T. Pedagogik kompetentlik.

Ko'rib turganimizdek, o'z ustida ishlash bosqichlari izchil, muntazam, tizimli tarzda amalga oshirilsa, o'qituvchida kasbiy kompetensiya rivojlanishi ham ma'lum darajada kafolatlanishi bejiz emas. Pedagog o'z faoliyatini to'liq nazoratga olgan holda tashkil etsa, kamchiliklarni bartaraf etish orqali yuqoriga intilsa, undagi kompetensiyaviylik, pedagogik bilimdonlik ham oshib boradi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi kasbiy bilim orqali kasbiy faoliyatni tashkil etishi va ularning uyg'unligida erishilgan kasbiy tajriba orqali jadallik bilan rivojlanib borayotgan jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishi va bir qator kasbiy malakalarni, kompetensiyalarni o'zida mujassamlashtirgan bo'lishi joiz. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi egallagan mahoratidan foydalangan holda o'zida shakllantirgan ko'nikmalari, mavjud shaxsiy hamda kasbiy kompetensiyalari darajasini egallash yo'nalishlarini belgilab olish lozim:

1. Pedagog tomonidan olinadigan bilimlar mavjud kasbiy faoliyatning quyidagi

jarayonlarida aks ettiriladi:

a) atrof muhitdan olinayotgan hamda foydalanilayotgan axborotlarning mavjud hajmi hamda uning murakkabligi;

b) olinayotgan bilimlarning yangiligi va innovatsionligi;

c) mavjud nazariy va amaliy bilimlarning bir biriga nisbati.

2. Pedagogning mahorati hamda amaliy ko'nikmalari quyidagilar bilan ifodalanadi:

a) kasbiy faoliyatni to'liq bajarish imkoniyatining turlichaligi, belgilangan vazifalarni bajarish imkoniyatlarini tanlay olish zarurati va uning asosiy yo'li hamda yo'nalishlarini ishlab chiqish;

3. Mavjud kompetensiyalar quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

a) mustaqil ishlash imkoniyati;

b) faoliyat ko'lami.

Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyaning rivojlanishiga xizmat qiladigan metod va topshiriqlarni ta'kidlab o'tishni lozim deb topdik. Jarayonni tizimli ravishda olib borishni rejalashtirish, uni amalga oshirish samarasini yuqori darajaga ko'tarish maqsadida turli metod, usul va topshiriqlarni qo'llash o'zining natijasini ko'rsatishi ehtimoldan holi emas. Shu o'rinda, bir nechta metodlarni mazmuniga asosan kasbiy kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladigan bir nechta metodni keltirib o'tish maqsadga muvofiq.

Ma'lum bir ko'nikma va kompetensiyalarni shakllantirishiga ko'ra umumiylik kasb etadigan metodlarni sanaydigan bo'lsak, vaziyatni baholash va uni to'g'ri tahlil qilish imkoniyatini beradigan "Muammoli vaziyat", "Akademik munozara", "Bumerang", "Sinektika" kabi metodlarni; ma'lum bir jarayonning yoki o'rganiladigan tushunchaning afzalliklari, kamchiliklarini ochib berishga xizmat qiladigan "SWOT" tahlili, "T-sxema"; metod ishtirokchilarda har tomonlama chuqur izlanish olib borish, berilgan tushuncha borasida har tomonlama bilim, ko'nima va kompetensiyalarni shakllantirish va bor malakalarini qo'llash xizmat qiladigan "Pinbord", "FSMU", "Qora quti", "Kubik", "Nilufar guli", "Tushunchalar tahlili" kabi metodlarni aytishimiz mumkin.

NATIJALAR. Metodlar qo'llanilishi va ularning yordamida bo'lajak o'qituvchilarda qanday kompetensiya va ko'nikmalar shakllanishi hamda rivojlanishi haqida so'z yuritish maqsadida bir nechta tavsiyalar berib o'tish lozim. Quyida metodlar tavsifi va ular orqali bo'lajak o'qituvchi qanday yutuq va ustunliklarga erishishi haqida so'z yuritiladi.(2-jadval)

METOD	TAVSIFI	KASBIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI
"Kritik(keskin) vaziyat tahlili" metodi	muayyan bir vaziyatga qisqacha tushuncha beiladi va muayyan qatnashuvchilar u vaziyatni o'rganib chiqadilar.	Ushbu metodning kasbiy kompetensiyani rivojlantirishdagi ahamiyati shundan iboratki, bu metod orqali bo'lajak o'qituvchilar pedagogik jarayonda yuzaga keladigan keskin holatlarda o'zini qanday tutish, vaziyatni qanday yumshatish va qanday qilib muammoni hal qilish masalalariga doir kompetensiyalarni o'zlarida shakllantirib boradilar.

<p>“Rezyume” (yelpig'ich) metodi</p>	<p>Metod yordamida o'quvchi yoki talabalarda taqqoslash, solishtirish, yutuq va kamchiliklarini baholash hamda birgalikda xulosa chiqarish malakalarini rivojlantiradi.</p>	<p>Mazkur metod orqali o'qituvchilar orasida yangiliklar, innovatsiyalar va eng asosiysi xorij tajribalaridan namunalarni keng tahlil qilish imkoniyati mavjud bo'ladi. Bo'lajak pedagoglar jarayonni har tomonlama chuqu tahlil qiladilar. Afzalliklari hamda kamchiliklarini o'rganib chiqadilar. Va shu bilan birgalikda kamchiliklarni bartaraf etgan holda o'zlari amaliyotda joriy qilishga harakat qiladilar. Bu ularda ko'pgina kompetensiyalar shakllanishiga turtki bo'ladi.</p>
<p>“Insert” metodi</p>	<p>Bu metod samarali o'qish va fikr matnda belgilashning interaktiv tizimidir. U ta'lim oluvchilarda bilim haqida ma'lum darajada ma'lumot olishga qaratilgan. Qanday bilimga ega, kamchiliklari va qaysi jihatlarga ko'proq e'tibor berish kerakligini belgilab beruvchi metod sanaladi.</p>	<p>“Insert” metodi yordamida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish yanada yuqori darajaga ko'tarilishi mumkin. Bu metodni o'tkazish yordamida ularning ma'lumot bazasidagi holat, tushunishi qiyin bo'lgan jihatlarni o'rganish, turli holatlarga doir qanday ko'nikma va malakaga ega ekanliklarini aniqlash imkoni mavjud bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda, bu metod orqali bo'lajak pedagogni har tomonlama o'rganish va uni kamchiliklarini</p>
<p>“Sinkveyn” metodi</p>	<p>Sinkveyn tushunchalar va axborotlarni refleksiyalash, sintezlash va umumlashtirishda tezkor va qudratli qurol hisoblanadi.</p>	<p>tuzatgan holda yetuk kadr sifatida tayyorlashga zamin yaratiladi.</p> <p>Ushbu metodning kasbiy kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladigan ustun tomoni sifatida, yangi tushunchalarni turli jihatdan tezkor ravishda tahlil qilish imkoniyatini berishi bilan baholashimiz mumkin. Keltirilgan tushunchaga doir sifatlarni, harakat fe'llarini unga sinonim so'zni topa olish ko'nikmasi barchada ham shakllangan emas. Shu masalalarda xato va kamchiliklarga yo'l qo'yadigan bo'lajak o'qituvchilarda yetarlicha imkoniyat yuzaga kelishi uning afzalliklarini ko'rsatadi.</p>

2-jadval. Metodlar tasnifi hamda kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda ularning ahamiyati. Bundan tashqari, “Assesment” metodi ham bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida ko'p qirrali kompetensiya va malakalarni shakllantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. “Assesment” metodi jadval ko'rinishida bo'lib, unda test topshiriqlari, muammoli vaziyat,

symptom, amaliy ko‘nikma kabilar joylashtirilgan bo‘ladi. Bu metod bo‘lg‘usi pedagogdan mavjud bilimlarini ko‘rsatish. Muammoli holatga to‘g‘ri yechim topa olish, tushunchalarni izohlash va ma‘lum mavzuga doir amaliy ko‘nikmaga ega bo‘lishni talab etadi.

Masalan:(3-jadval)

Test	Muammoli vaziyat
Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi egallashi lozim bo‘lgan mavzular yuzasidan ma‘lum miqdordagi test topshiriqlari tuziladi	Pedagogik jarayonda yuz berishi mumkin bo‘lgan holatlar, psixologik keskin ziddiyatlar borasida keltirigan muammoli vaziyat keltiriladi va ulardan shu muammoga munosib yechim topish kerakligi talab etiladi.
Simptom	Amaliy ko‘nikma
Ma‘lum bir tushunchalarga izoh berilishi, yoritilishi hamda ilmiy asoslanishiga doir bir necha atamalar keltirib o‘tiladi.	Metodik jihatdan egallashi kerak bo‘lgan masalalar yuzasidan jadval, chizma va ma‘lum bir holatlarni solishtirish hamda umumlashtirishga doir topshiriqlar beriladi.

3-jadval. “Assesment” metodining kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda qo‘llashning ahamiyati

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida yuqori darajadagi kasbiy kompetensiyani rivojlantirishni muayyan darajada kafolatlab beradigan jihatlar sifatida topshiriqlarni ham aytishimiz mumkin. Topshiriqlar, ayniqsa, integrativ-kognitiv xususiyatga ega bo‘lsa, topshiriqning amaliy ahamiyati juqa yuqori bo‘ladi. Shu o‘rinda, avvalo, integrativ va kognitiv atamalariga ta‘rif berib o‘tish ayni muddao hisoblanadi.

Integrativ- integrativ-shaxsiy mezonlar: integrativ-shaxsiy – ma‘lum bir fanni boshqa fanlar bilan integratsiya va inkorporatsiyalash qobiliyati, ijodiy salohiyat, kasbiy o‘shiga intilish xususiyatlarining tashkil toptirilishi.

Kognitiv- talabalarining psixologik-pedagogik bilimlari-boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va individual, psixofiziologik xususiyatlarini, o‘quv jarayonini tashkil qilish shakl, metod va vositalarini, didaktik, masofaviy tajribalar orqali o‘quvchilarni tashxislashning asosiy metodikasini, innovatsion pedagogik texnologiyalarni bilishi lozim.

Keltirib o‘tilgan tavsiflarni tahlil qilish orqali integrativ-kognitiv topshiriqlar yuzasida bir necha tavsiyalar keltirish mumkin. Mazkur topshiriqlar yordamida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining metodik, nazariy hamda amaliy jihatdan mukammal tayyorgaligi, undagi ko‘nikmalarning yetarililigi, hozirgi kunda dolzarb masalaga aylib borayotgan chet tili bo‘yicha bilim darajasining yuqoriligi, innovatsion hamda axborot kommunikatsion texnologiyalari borasidagi bilimlarini tekshirish, psixologik va pedagogik jihatdan tayyorgarlik darajalarini aniqlash mumkin bo‘ladi.

MULOHAZALAR. Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish hamda bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetentlikni takomillashtirishning ahamiyati borasida bir qancha olimlar o‘zlarining ishlaridama‘lumot va tavsiyalar berib o‘tganlar,

Musurmonova A., Isaqulova N.J, Jumaniyozova M.T., Jumayev A.Sh. lar o‘zlarining “Umumiy pedagogika” nomli darsliklarida “Assesment” metodi bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qilishi borasida fikr va mulohazalar keltirilgan. Unga ko‘ra, metod yordamida talabalarda baholanishi lozim bo‘lgan kasbiy kompetentlik sifatleri ro‘yxatini tuzish, kasbiy kompetentlik jihatlari namoyon bo‘ladigan faoliyat turlarini

modellashtirish imkonini beruvchi holatlar, muammoli vaziyatlar tizimini ishlab chiqish, kasbiy kompetentlikni rivojlantiruvchi ma'lum bir kompetensiyalarning shakllanganlik darajasini aniqlovchi mezonlarni tartiblash bo'lajak o'qituvchilarda rivojlanishi lozim bo'lgan kasbiy kompetentlik uchun asos bo'lib xizmat qiladi.[4;181-b.]

Bundan tashqari pedagogik texnologiyalarning bo'lajak pedagogdagi kasbiy kompetentlikni namoyon etishi va bu bilan birgalikda rivojlanishi haqida ham so'z boradi.

Saidova M.J. o'zlarining ilmiy maqolalarida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisida kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning mezonlari va asoslari haqida o'zlarining qarashlarini keltirib o'tganlar.

Ularning olib borgan izlanishlariga ko'ra, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmining komponentlarini 3 guruhga ajratish maqsadga muvofiq:

1. Pedagogik rivojlanish bosqichlari;
2. Tanlangan faoliyat usullari;
3. Amalga oshirish mazmuni.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari kasbiy-metodik kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmining komponentlarini takomillashtirish mazmuni bir necha mazmun va bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Kasbiy-metodik kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmining komponentlarini mustaqil ta'lim olishga qaratilgan uzviy bosqichli jarayonlar orqali amalga oshirish:

- mustaqil ta'lim olish mezonlarini ishlab chiqish;
- mustaqil ta'lim olish mazmunini tizimlashtirish (darslik, sayt, veb-kvest materiallari);
- mustaqil ta'lim olish shaklini aniqlash;
- mustaqil ta'lim olish natijasini bashoratlash.

1. Kasbiy-metodik kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmining komponentlarini mahorat darslarini o'tish va yangi muhitni hosil qilish orqali amalga oshirish:

- nazariy bilimlar mazmunini tizimlashtirish;
- olgan bilimlarni amaliyot faoliyatida sinab ko'rish;
- amaliyotda sinalgan tajribalar individullashtirilishiga e'tibor berish;
- sinalgan amaliy bilimlarni kamchiligini aniqlash va qayta amaliy dars singari o'tib berish.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmining komponentlarini quyidagi uyg'ullikka ega deyish mumkin. (4-jadval)

(4-jadval)

Kasbiy kompetensiya	Metodik kompetensiya	Kasbiy-metodik kompetensiya
O'ziga xos, o'zgachalik	Faoliyatni loyihalashtirish	Ta'lim berish va jarayonni modernizatsiya qilish
Nazariy hamda amaliy bilimni o'zlashtirishdagi intiluvchanlik	Darsning ham nazariy ham amaliy jihatlari o'zlashtirganligi	Olingan nazariy bilimlar asosida mustaqil ta'lim olish, turli mahorat darslarini chuqur tahlil qilish asosida tashkil eta olish
Amaliy mahorat	Darsni o'tishdagi barcha bosqichlarni amal qilish	Faoliyatni tashkil etishdan avval jarayonni dinamikasini hisobga olish va boshlang'ich ta'limga oid yangiliklarni qo'llash
Kreativlik	Mavzuni tushuntirish Metodikadi:	Ta'lim jarayonidagi ijodiy yondashuvchmi takomillashtirish va unda individualikka erishish
Axborot kommunikatsion texnologiyalaridan samarali foydalana olish	Raqamli Texnologiyalardan foydalangan holda yangi bilimlarni egallash	Masofaviy sharoitda olingan bilimlarni amaliy jihatdan qo'llay olish

4-jadval. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmining komponentlarini quyidagi uyg'unligi. Saidova M.J. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik kompetensiyasini rivojlantirishning modifikatsion imkoniyatlari.

Kasbiy-metodik kompetensiya rivojlantirish mezanizmining komponentlari orasida bir-birini to'ldiradigan va bosqichma-bosqich mukammal bilim va ko'nikma hosil qilishga intilish jihatlari kuzatish mumkin. Bu esa, albatta, quyidan yuqori tomon harakatlanish ko'rsatadi.[18;604-b.]

XULOSA VA TAVSIYALAR

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, ta'lim jarayoni sifatini yuqori saviyada tashkil etish, avvalo, boshlang'ich sinf o'qituvchilaridagi kasbiy kompetentlikni rivojlantirish lozim. Darhaqiqat, boshlang'ich olingan bilim o'quvchilarda keyingi bosqichlardagi barcha bilimlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ilk bilimlar nafaqat o'quvchining maktabdagi o'rni balki jamiyatdagi o'z o'rniga ega shaxs bo'lib shakllanishida ham muhim rol o'ynaydi. Shunday ekan, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilaridagi kasbiy kompetentlikni takomillashtirish birinchi o'rinda bajarilishi lozim bo'lgan vazifaga aylanishi lozim.

Shu jarayonni amalga oshirish uchun xizmat qiladigan tavsiyalar berib o'tadigan bo'lsak: bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilaridagi kasbiy kompetentlikni oshirishga xizmat qiladigan metodik qo'llanma va darsliklarni ishlab chiqish;

bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilar uchun barcha kerakli sharoit va qulayliklarni yaratish;

kasbiy kompetensiya rivojlanishiga yordam beradigan metod, usul va topshiriqlar tizimini ishlab chiqish;

nazariya va amaliyotning uyg'unligini ta'minlagan holda jarayonni tashkil qilishda metodik, pedagogik, psixologik, shaxsiy, innovatsion hamda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiruvchi jihatlarga yanada ko'proq e'tibor qaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi to'g'risida" PF-5712-son Farmoni. <https://lex.uz/doss/4312785>

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 15-maydagi "O'zbekiston Respublikasida kasbiy malakalar, bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish milliy tizimi faoliyatini tashkil etish choralari to'g'risida" 287-sonli Qarori. <https://lex.uz/doss/4814154>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" farmoni. <http://lex.uz/docs/-5841063>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi farmoni. <http://lex.uz/docs/-4312785>

3. Muslimov N., Usmonboyeva M., Sayfurov D., To'rayev A. (2015) Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. -Toshkent. 120 b.

4. Musurmonova A., Isaqulova N.J, Jumaniyozova M.T., Jumayev A.Sh. (2020) Umumiy pedagogika. Darslik.-Toshkent "Innovatsiya-Ziyo".-194 b.

5. Asadov Y.M. (2014) Boshlang'ich ta'limda kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim paradigmasi // Respublika ilmiy amaliy konferensiyasi tezislari to'plami. -Toshkent. -10 -14 b

6. Xutorskoy A.V. (2003) Klyuchevyye kompetentsii kak komponent lichnost-no-oriyentirovannoy paradigmy obrazovaniya // Nar. Obrazovaniye. - Moskva. -№ 2. - S. 58-64.

7. Markova, A.K. (1990) Psixologicheskiy analiz professional'noy kompetentnosti uchitelya Tekst. / A.K. Markova // Sovetskaya pedagogika. № 8. - S. 82-87. - ISSN 0869-56IX.

8. Bolotov V.A., Serikov V.V. (2003) Kompetentnostnaya model: Ot idei k obrazovatelnoy programroy. Pedagogika. № 3.

9. Slastenin V.A. (2002) Obshaya pedagogika. -Moskva.

10. Daminov O., Tulaev B., Khimmataliev D., Shakov V., Kurbonova Z. (2020). The Role of Competence and Competent In Preparing Professional Training Teachers For Professional Activity. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(9s), 6338-6349. Retrieved from <http://serss.org/journals/index.php/IJAST/article/view/20245>
11. Himmataliyev D.O. (2020) Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetentlikni rivojlantirish mexanizmi. //Oliy ta'lim. Toshkent. №7. -23-b.
12. Ibragimova F.X. (2018) Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini angliya madaniyatiga qiziqishlarini shakllantirish orqali takomillashtirish. Diss...avtor... Toshkent. 11- b.
13. Jonpulatovna S. M., Qizi I. M. F. (2021) An integrated approach to the use of pedagogical technologies in primary school mathematics //Middle European Scientific Bulletin.– Toshkent. 8. – C. 174.
14. Jonpulatovna S. M., Qizi I. M. F. (2021) Improve Pupils' Knowledge and Personal Qualities Through Educational Tools in Elementary Mathematics Classes //Middle European Scientific Bulletin.. – T. 8. – C. 173.
15. Saidova M. J. (2022) MODERN CONDITIONS FOR IMPROVING THE METHODOLOGICAL TRAINING OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS THROUGH DISTANCE LEARNING //Conference Zone.– C. 16-21.
16. Saidova M. J. (2022) DIRECTIONS AND CONTENT OF THE ORGANIZATION OF DISTANCE LEARNING //Conference Zone.– C. 7-15.
17. Saidova M. J. (2022) MASOFAVIY TA'LIM VOSITASIDA BO 'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINING METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH MAZMUNI //PEDAGOGS jurnali.– T. 1. – №. 1. – C. 43-46.
18. Saidova M.J. (2022) Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirish imkoniyatlari // Sovremennyye innovatsionnyye issledovaniya aktual'nyye problemy i razvitiye tendentsii: resheniya i perspektivi.. – T. 1. – №. 1. – C. 101-104. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8040089>

SHARQONA DIPLOMATIYADA TORTIQLAR QABULI

Klichev Oybek Abdurasuovich

Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi dotsenti,

tarix fanlari doktori (DSc)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.035>

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot O'zbekiston Milliy arxivi, Rossiya imperiyasitashqi siyosat arxivi hamda Rossiya davlat harbiy tarix arxividagi saqlanib kelinayotgan hujjatlarga asoslanib, Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi oliy darajadagi sovg'a almashinuv masalalariga bag'ishlanadi. Sharqona diplomatik protokolning ajralmas qismi hisoblangan tortiqlarni topshirishda amal qilingan qoidalarni o'zgartirish, ixchamlashtirish kabi jihatlar hukumatlararo darajada hal etilishiga daxldor ma'lumotlar ushbu izlanishdatahlil etilgan.

Kalit so'zlar: P.M.Lessar, Turkiston general-gubernatori, amir, Sankt-Peterburg, oliy tortiqlar, siyosiy agent, Abdulahadxon, medal, an'ana, A.B.Vrevskiy.

ПРИЕМ ПОДАРКОВ ВОСТОЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ

Аннотация: На основе документов, хранящихся в Национальном архиве Узбекистана, Архиве внешней политики Российской империи и Российском государственном военно-историческом архиве, данное исследование посвящено вопросам обмена подарками между Бухарским эмиратом и Российской империей. В данном исследовании на межправительственном уровне анализируется информация, связанная с решением таких аспектов, как изменение и упорядочение правил, используемых при передаче даров, которые являются неотъемлемой частью Восточного дипломатического протокола.

Ключевые слова: П. М. Лессар, Туркестанский генерал-губернатор, эмир, Санкт-Петербург, высшие чиновники, политический агент, Абдулахад-хан, медаль, традиция, А. Б. Вревский.

RECEIVING GIFTS IN EASTERN DIPLOMACY

Abstract: This study will focus on the exchange of top-level gifts between the Emirate of Bukhara and the Russian Empire on the basis of documents stored in the National Archive of Uzbekistan, the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire and the Russian State Military Historical Archive. This study analyzed data related to intergovernmental decisions on such aspects as changing and compressing the rules applicable to the transfer of tokens, which are considered an integral part of the Eastern Diplomatic Protocol.

Keywords: P.M. Lessar, Turkestan Governor-General, Emir, St. Petersburg, senior officials, political agent, Abdulahad Khan, medal, tradition, A. B. Vrevsky.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarida O'rta Osiyo mintaqasidagi siyosiy muvozanatda o'zgarishlar yuz berdi. Mintaqada Rossiya imperiyasining nufuzi hamda ta'siri kuchayib bordi. Pirovardida, xonliklar va Buxoro amirligi imperiya ma'murlari bilan muloqotni amalga oshirishda – elchilik missiyalaridan unumli foydalanishni davom ettirishgan. Maqsadlar, manfaatlar aniq bo'lgani bilan diplomatik muloqot o'z qoidalari asosida olib borildi. Manfaatli doiralar elchilik missiyalarida ham ustunlikka ega bo'lishga intilganlar. Bu Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi sovg'a almashinuv tartiblari bilan bog'liq jarayonlarida ham namoyon bo'ldi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. O'zbekiston Milliy arxivi, Rossiya imperiyasi tashqi siyosat arxivi hamda Rossiya davlat harbiy tarix arxividagi izlanishlarimiz mazkur masalaning ayrim jihatlariga oydinlik kiritdi. Diplomatik aloqalarda sovg'a almashinuvi

umumqabul qilingan tartib va qoidalar asosida olib borilishi barcha davrlarda o'z dolzarbligini yo'qotmasdan kelmoqda. Diplomatik tortiqlar turli madaniyat hamda an'analarning o'ziga xosligidan darak bersa, ikkinchi tarafdin, o'zaro hurmat va e'tibor namunasi hisoblanadi. Qolaversa, tortiqlarni taqdim etish jarayoni, ulardan voz kechish yoki ixchamlashtirish taraflarning o'zaro kelishuvi, roziligi asosida amalga oshirilishi darkor. Mazkur masala XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi sovg'a almashinuvida amirlik ma'muriyati va imperiya vakillari muhokamalariga sabab bo'lgan. Davlatlararo yozishmalar darajasiga ko'tarilgan tortiq almashinuv masalasidan ayrim namunalar va tahliliy qarashlarimizni taqdim etishni joiz deb hisoblaymiz.

Muhokama va natijalar. Buxoro amiri Abdulahad 1890-yil 19-noyabr sanasida Turkiston general-gubernatori A.B.Vrevskiy nomiga yozgan maktubida ikki davlat o'rtasidagi sovg'a almashinuvi to'g'risida quyidagilarni bayon etgan:

« ...Do'st hamda dushmanlarimizning ko'z o'ngida, mavjud an'analimizga qaratilgan e'tibor hamda marhum otamiz tomonidan qabul qilingan tartib va urf-odatlarimiz asosida siyosiy agent hamda uning yordamchisi uchun sovg'alarni hozirlagan edik. Biz imperator hukumati va Buxoroyi sharif o'rtasida o'rnatilgan do'stona munosabatlarga asoslanib huzurimizga Buyuk hukmdor imperatorning yuqori martabali shaxs va mansabdorlarining har biriga sovg'alarni taqdim etganmiz. Bugun esa biz bilan uchrashadigan mazkur shaxslar ularga taqdim etayotgan tortiqlarimizni qabul qilmayaptilar»[1]. Amir o'z fikrlarini davom ettirgan holda uning otasi Amir Muzaffar zamonida joriy etilgan ushbu tadbirning amalga oshirilishiga qarshilik qilinmasligini qayd etadi.

Mazkur fikrlar amirlik hukumati sovg'a almashinuvining bekor qilinishiga qarshi bo'lganligini ko'rsatadi. Bunga ham siyosiy, ham ijtimoiy omillar xizmat qilgan desak, xato bo'lmaydi. Chunki sovg'a almashinuvi davlatlar o'rtasidagi munosabatlarning ramzidir. Shuningdek, ushbu ramz mavjudligining o'zi yoki undan voz kechilishi mamlakatdagi siyosiy doira vakillarining ijtimoiy qarashlariga ta'sir ko'rsatishiga olib kelishi mumkin bo'lganligini yana bir bor isbotlaydi. Natijada, general-gubernator ushbu tartibning bekor qilinishiga qarshi emasligini bayon etgan hamda o'z fikrlarini rus aholi qatlamlarining amirlik hududiga tashriflari ko'paygani bilan izohlab, bu o'z navbatida hukumatlararo munosabatlarga ta'sir etmasdan qo'yimasliginida'kidlaydi.

Yozishmalar orasida siyosiy agentning quyidagi fikrlarini ham uchratishimiz mumkin: «Sharqda mavjud sovg'a berish odati na rus va na boshqa madaniyatlashgan xalqlar tushunchasiga mos kelmasligidan kelib chiqib, uni normal holat sifatida baholab bo'lmaydi. O'rta Osiyo davlatlari bilan munosabatlarning dastlabki davrida biz buni zaruriy imtiyoz-shart deb qabul qilgan edik. Ammo uni ixchamlashtirish maqsadga muvofiqdir»[2]. Bu sovg'a almashinuvi tartibini ixchamlashtirish zarurati siyosiy agent P.M.Lessarning shaxsiy tashabbusi ekanligini ko'rsatadi.

Siyosiy agent P.M.Lessar 1894-yil iyunda ham mazkur masalaga murojaat qilib, o'zining quyidagi takliflarini bildiradi.

1. Ikki mamlakat elchilik vakillari o'rtasidagi sovg'alar almashinuviga ruxsat berish bilan birga, ularni bosqichma-bosqich kamaytirish;

2. Buxoro amirligiga tashrif buyurgan hech bir rus imperiyasi amaldori amir va amirlik hukumati amaldorlaridan sovg'alarni olmasligi zarur[3].

So'ngra, ikkinchi taklif qabul qilinmagan taqdirda amir tomonidan taqdim etilgan sovg'alarni Buxoro amirligi hududida sotmaslik kerakligi ham ta'kidlanadi. Siyosiy agentning ushbu takliflari general-gubernator A.B.Vrevskiy tomonidan ma'qullanmagan. U buni mazkur masalalarning hal etilishi hali o'rinsiz ekanligi, ushbu masalaning ko'tarilishi ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlarga ta'sir qilishi va mavjud an'analarning buzilishiga olib kelishi mumkinligi bilan izohlagan.

Rossiya Federatsiyasidagi arxiv jamg'armalaridagi hujjatlarni tadqiq etish jarayonida,

amirlik va imperiya hukumatlari o'rtasidagi sovg'a almashinuvi bilan bog'liq masala Harbiy vazirlik Bosh shtabida 1898-yilda ham ko'tarilganligi aniqlandi.

Buxoro amirining rus amaldorlariga taqdim etayotgan sovg'alar masalasiga Bosh shtab quyidagicha qaragan: 1898-yil 30-aprelda "Buxoro amirining sovg'alari to'g'risida" degan tahliliy hujjat tayyorlanib, unda rus ma'murlariga amirlik hukumati tomonidan taqdim etiladigan sovg'alar quyidagi guruhlariga ajratilgan[4]:

1. Davriy sovg'alar - Bunday turdagi sovg'alarga Turkiston general-gubernatori ikki mamlakat munosabatlarining ramzi va hududning mavjud an'anasi sifatida qarash zarurligini ta'kidlaydi.

Hujjatda bu turdagi sovg'alarga general-gubernatorlik nomidan yuboriladigan elchilik vakillari orqali javob qaytarilishi kerakligi qayd etiladi. Javob sovg'alarini xarid qilish uchun general-gubernatorlik xarajatlar smetasidagi 14500 rubllik - elchilik vakillari uchun ajratmalardan foydalanish tavsiya etiladi.

2. Buxoro amiri va beklari tomonidan rus manzilgohlari vakillariga taqdim etiladigan sovg'alar - Imperiya ma'murlari amirlik hukumati vakillaridan shu hududda o'z obro' va ta'sir doiralariга putur yetkazishi mumkinligi uchun ham bu sovg'alarni olmasliklari kerakligi ta'kidlanadi.

3. General-gubernator tomonidan amirlik hududiga xizmat safariga yuborilgan xodimlarga beriladigan sovg'alar - Bu turdagi sovg'alar amir qabulida bo'lgan ruslar hamda mahalliy aholi vakillari uchun berilganligini inobatga olib, bunga an'anaviy sovg'a almashinuvi sifatida qaralgan. Bosh shtab bunday sovg'a almashinuvi ko'p hollarda hech qanday muhim masala yoki sabablarsiz rus amaldor va mansabdorlariga berilishidan kelib chiqib, hudud ma'murlari va aholi ko'z o'ngida imperiya hukumati nufuziga ta'sir etmasdan qolmasligini ta'kidlaydi.

4. Buxoro amirlari tomonidan Sankt-Peterburg shahriga amalga oshirilgan tashriflar davomida yuqori martabali amaldorlarga taqdim etilgan sovg'alar - Bosh shtabda bu masala, dastlab 1893-yilda ko'tarilgan bo'lib, imperiya hukumati bu ish faqat amirning xohishi va istagiga bog'liq degan xulosaga keladi. Bunday turdagi sovg'alarga Imperator uning oila a'zolari va turli martabali vazirlar ega bo'lishgan.

5. Buxoro amiri huzurida vaqtinchalik ya'ni Sankt-Peterburg va Kavkaz tashriflari davrida biriktirilgan amaldorlarga taqdim etiladigan sovg'alar - Bular shaxsiy xarakterga ega tortiq hisoblanadi. Ular imperator va Turkiston general-gubernatori tomonidan amirning tashriflari davrida unga biriktirilgan hamroh, tarjimon va amaldorlarga safar davomida taqdim etilgan. Bosh shtab bu turdagi tortiqlarni amirning shaxsiy tashabbusi deb qabul qilgan[5].

Yuqorida ta'kidlaganimiz kabi rus amaldor va ma'murlarining amirlik hukumati tomonidan sovg'alar bilan taqdirlanishiga doir masala dastlab 1890-yilda ko'tarilib, 1894-yilda takliflar bildirish shaklida yakunlanganligini ko'rishimiz mumkin. Hujjatlar tahlili, keyinchalik ushbu masala 1898-yilning sentabr oyida yana muhokama etilganligini ko'rsatmoqda. Bunda mavjud tartib Buxoro amirligi va Turkiston general-gubernatorligi o'rtasidagi elchilik almashinuvi yiliga bir marta etib belgilanishi kabi yangi bandlar bilan to'ldirilganligini ham ko'rsatdi[6].

Imperiya hukumati 1898-yilda general-gubernatorlik hamda amirlik o'rtasida elchilik amaliyotini qisqartirish, sovg'a almashinuvini imkon qadar tugatish masalasiga ichki siyosatini mustaqil yuritayotgan Buxoro amiriga cheklov sifatida qaralmasligi kerakligini ta'kidlasada, aslida bunga iqtisodiy xarajatlardan qutulish sifatida qaragan. Shu uchun bo'lsa kerak, siyosiy agent imperiya hukumatining sovg'alar almashinuvini bekor qilishni rus tartiblariga moslashuv deb qabul qilish va shunday tushuntirish tarafdori bo'lgan. Ammo amirlikdagi mavjud sharqona odatga rioya etilmasdan qolinmagan.

Siyosiy agent fikricha, Buxoro amirisovg'a tariqasida rus ma'murlariga asosan to'n va mato parchalarini taqdim etgan, amaldorlar esa ulardan deyarli foydalanishmagan. Natijada, sovg'alar rus ma'muri turgan manzilga yetkazilganidan so'ng, bir guruh savdogarlar u yerga

tashrif buyurib, sovg'alarni sotib olishgan. Buni siyosiy agent Amir ushbu amaldorlarga sovg'a o'rnida pul taqdim etdi, deb qabul qilgan. Ammo, uning bunday qarashini o'rinli deb bo'lmaydi. U o'z fikriniamirlik aholisi orasidagi «amaldor katta va nufuzli bo'lsa sovg'alar qimmatroq bo'ladi, kichikroq kam nufuzli bo'lsa pastroq bo'ladi» degan turli xil hazillar bilan asoslashga intiladi. Sharqda amaldorning nufuzidan kelib chiqib sovg'a berish odati mavjud bo'lgan, buni inkor etib bo'lmaydi. Qolaversa, bu tajriba Rossiya imperiyasida ham amalda bo'lib, hukumat vakillari shaxsning nufuziga qarab unga unvon, medal va sovg'alarni taqdim etishgan.

Buxoro amiri tomonidan taqdim etiladigan sovg'alar almashinuvini tartibga solish bilan bog'liq masala 1910-yilda ham ko'tariladi[7]. Endigi navbat bevosita Buxoro amiri tomonidan imperiyadagi hukumat vakillariga orden va medallarnihadya etish masalasiga qaratiladi. Ushbu tartibga asosan, Buxoro amiri o'z tashabbusi va xohishiga ko'ra orden va medallarni taqdim etishi belgilangan. Nomzodlarni tasdiqlash ham amirning vakolatiga kirgan. Imperiya hukumati vakillari esa orden va medallarga munosib shaxslarning ro'yxatlarini shakllantirish va taqdim etish ishlarini amalga oshirganlar.

Xulosa.

Buxoro amiri va Rossiya imperatori, Turkiston general-gubernatori, qolaversa, Buxorodagi imperator siyosiy agentligi o'rtasidagi uchrashuvlarda o'zaro sovg'a almashinuv tadbirlari masalasida 1890, 1894, 1898 hamda 1910- yillarda hukumatlararo yozishmalar olib borilgan.

Hukumatlararo muloqot natijasida, imperiya ma'murlari amir tomonidan taqdim etiladigan sovg'alarni qabul qilishni tartiblashtirish zarurligi xususida xulosaga kelishgan. Ammo, mahalliy an'analarning ajralmas qismi hisoblangan mazkur tadbirni bekor qilishga qaratilgan urinishlar natija bermaganligi ma'lum.

Buxoro amirligi, qolaversa sharq mintaqasi davlatlarining diplomatik munosabatlarida hudud xususiyati, madaniy o'ziga xoslik kabi faktorlar ustunlikka erishgani ham xarakterlidir. Ko'p hollarda, diplomatik sovg'a almashinuvini tartibga solishga qaratilgan tadbirlarning joriy etilishiga qaramasdan uni hal etishda sharqona urf-odatlariga rioya etish amaliyoti ustunlikka erishgan edi.

Foydalanilgan adabiyot va manbalar ro'yxati

1. O'zbekiston Milliy arxivi (keyingi o'rinlarda –O'zbekiston MA), I-1-fond, 29-ro'yxat, 914- yig'majild, 6- varaq.
2. O'zbekiston MA, I-1-fond, 29-ro'yxat, 914 - yig'majild, 20-varaq.
3. O'zbekiston MA, I-1-fond, 29-ro'yxat, 1141- yig'majild, 4-5 varaqlar.
4. Rossiya davlat harbiy tarix arxivi (keyingi o'rinlarda– RDHTA), 400-fond, 1-ro'yxat, 2313- yig'majild, 4- varaq.
5. RDHTA, 400-fond, 1-ro'yxat, 2313- yig'majild, 5- varaq.
6. RDHTA, 400-fond, 1-ro'yxat, 2313- yig'majild, 33-34 varaqlar.
7. Rossiya imperiyasi tashqi siyosat arxivi (keyingi o'rinlarda – RITSA), 147-fond, 485-ro'yxat, 260- yig'majild, 28 -35 varaqlar.5- varaq.
8. Klichev O. Scholarships of Emirs of Bukhara // Oriente moderno. – 2020. – T. 100. – №. 1. – S. 57-74.
9. Abdurasulovich, Klichev Oybek. «Legal aspects of Russian political agency in the emirate of Bukhara (cross over review).» Austrian Journal of Humanities and Social Sciences 7-8 (2016): 7-9.
10. Klichev O.A. Discourse to the history of political agency in the emirate of Bukhara //Europaische Fachhochschule. – 2016. – №. 8. – S. 14-15.
11. K Oybek .The Role of the Russian Political Agency in Diplomatic Relations between theEmirate of Bukhara and the Russian Empire // Oriente Moderno, 2023 Oriente Moderno. 2023. – Volume102: – Pp. 227-239 Brill. (Print Only-ISSN:0030-5472, Online –

TILSHUNOSLIKDA HAQIQAT KONSEPTINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Muminova Nasiba Solijon qizi
Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.036>

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va ingliz paramiyalarida haqiqat konseptining kognitiv-pragmatik tadqiqi hamda tilshunoslikda konsept maydonining strukturaviy tavsifi "haqiqat" konseptini namoyish qilishda qo'llanadigan ko'plab lisoniy vositalarni ma'lum sistemaga solish imkoniyati haqida ma'lumot berilgan. "Haqiqat" konseptini shakllantiruvchi lisoniy vositalar markaz va periferiyalarni hosil qilishda konseptual maydonning markaz, yaqin va uzoq periferiyalarni aniqlash va ularni ko'rsatuvchi elementlar tavsiya etilgan. Xulosa qismida o'zbek va ingliz paramiyalarini takomillashtirish bo'yicha takliflar bayon qilingan.

Kalitso'zlar: o'zbektili, ingliztili, haqiqat, konsept, parameya, kognitivtilshunoslik, pragmatik yondashuv, tilshunoslikka oid bilim, ko'nikma va malaka, lingvokulturologiya.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОНЦЕПТА ИСТИНА В ЛИНГВИСТИКЕ

Муминова Насиба Солижон қизи
преподаватель Ташкентского университета прикладных наук.

Аннотация. В статье приведены сведения о когнитивное-прагматическом исследовании концепта истина в узбекских и английских паремии, а также структурное описание концепт-пространства в лингвистике, о возможности применения многих лингвистических средств, используемых при демонстрации концепта "истина" в определенную систему. Лингвистические средства формирования концепта "истина" при формировании центра и периферии рекомендуются для определения центра, ближней и дальней периферии концептуального поля и обозначающих их элементов. В заключении представлены предложения по совершенствованию узбекской и английской паремии.

Ключевые слова: узбекский язык, английский язык, реальность, концепт, парамея, когнитивная лингвистика, прагматический подход, лингвистические знания, умения и компетенции, лингвокультурология.

LEXICAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF TRUTH IN LINGUISTICS

Muminova Nasiba Solijon qizi
teacher of Tashkent University of Applied Sciences

Annotation. The article provides information about the cognitive-pragmatic study of the concept of truth in Uzbek and English paramias, as well as the structural description of the concept space in linguistics, about the possibility of putting many linguistic tools used in demonstrating the concept of "truth" into a certain system. Linguistic tools forming the concept of "truth" in forming the center and peripheries recommended to determine the center, near and far peripheries of the conceptual field and the elements that indicate them. In the conclusion, suggestions for improving the Uzbek and English paremias presented.

Key words: Uzbek language, English language, reality, concept, parameia, cognitive linguistics, pragmatic approach, linguistic knowledge, skills and competence, linguocultural science.

Zamonaviy tilshunoslik sohasidagi global muammolar inson rivojiga destruktiv ta'sir etayotgan bir vaqtda, jamiyat hayotining barcha sohalarida haqiqat konseptiningkognitiv pragmatik tadqiq etish, haqiqatning amaliy faoliyatdagi kognitiv ahamiyatini ochib berish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish hamda lingvistik -metodologik jihatdan tahlil etish zarurati vujudga kelmoqda. Tilshunoslikda haqiqat konseptining mavjudligi, uning mavjud bo'lishini tasdiqlovchi nazariy va empirik dalillar ustuvor bo'lsa, o'zbek va ingliz paramiyalarida haqiqat konseptining mavhum tafakkur operatsiyasi va tajribiy tushunchalariga bog'liqligi qayd etilmoqda. Shu bilan birga haqiqat konseptining lingvomadaniy metodlar, kategoriyalar, modellar va umumiy qonuniyatlar bilan bog'liq holda o'rganish ilmiy tadqiqot obyektiga aylanmoqda. Mamlakatimizda til tafakkurini har tomonlama rivojlantirish, komil inson konseptini yangicha yondashuv asosida shakllantirish yuzasidan keng ko'lami islohotlar amalga oshirilmoqda. Zero, barkamol shaxs tarbiyasida haqiqat, adolat, ideallik kabi umuminsoniy qadriyatlarning namoyon bo'lishi mavjud ta'lim-tarbiya tizimining ratsional imkoniyatlari bilan belgilanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida", 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston – 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son[1:22] Taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish choratadbirlari to'g'risida", 2021-yil 4-martdagi PF-6181-son "2021-2025 yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" farmonlari va 2017-yil 28-iyuldagi PQ-3160-son "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi Qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi. Tilshunoslikning tadrijiy taraqqiyoti davomida yangi yo'nalishlar paydo bo'lmoqda. Bu esa tilni o'rganish, tadqiq etish zaruratining kuchayib borayotganligi, shuningdek, sohalararo o'zaro hamkorlikning yuzaga kelishi natijasidir. Jahonda lingvokulturologik tadqiqotlarga e'tibor XX asrdayoq o'zining asosiy rivojlanish pallasiga ko'tarilib ulgurdi. Bugungi kunda turli lingvomadaniyatlar doirasida til voqeligini tizimli tahlil qilish va til vositalarini lingvomadaniy yo'nalishlarda o'rganish etakchi o'ringa ko'tarilmoqda. Til materiallarini haqiqat omiliga muvofiq tadqiq va tahlil qilish tilning turli madaniyat va submadaniyatlarda voqelanishi, umumiy va faqrli jihatlari, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish orqali tillar va madaniyatlararo aloqalarni o'rnatish borasida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tilshunoslikda konsept yuzasidan Yusupov O'.Q., Ashurova D.U., Safarov Sh., Mamatov A.E., Agzamova D.B., Nurmonov A., Xudoyberganova D., Lutfullaeva D.E., Iskandarova Sh., Hoshimova N.A., Azimova I., Yigitaliev U.S., Ermolova M.V., Hazratqulova O. tadqiqotlar olib borishgan.

Qiyoslanayotgan tillarda haqiqat konseptining lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishda olamning lisoniy manzarasida lingvomadaniy birliklarning voqelanishini o'rganish; Jahon tilshunosligida lingvomadaniy birliklar tadqiqqga bag'ishlangan tadqiqotlarni qiyosiy o'rganish; haqiqat konseptosferasiga kiruvchi leksik birliklarni tahlil qilish; ingliz va o'zbek tillarida "haqiqat" konseptini ifodalovchi lisoniy vositalarning o'xshash va noo'xshash jihatlari aniqlash; ingliz va o'zbek tillarida "haqiqat" konseptining mohiyatini ochib beruvchi leksemalarning sinonimlar tarkibini tasniflash muhim ahamiyatga ega. Ingliz va o'zbek tillarida "haqiqat" konseptining lingvomadaniy mohiyatini ochib berishdan iborat.

Haqiqat izlashning eng muhim vazifalaridan biri bu ijtimoiy uyg'unlikka erishish va Lakoff (2003: 201) tomonidan metaforik tarzda "ijtimoiy g'ildiraklarni moylash" deb ta'kidlagan narsadir. U bu "birinchi navbatda va asosan ijtimoiy harakat" nuqtai nazaridan qarashni yaxshi ko'radi. Demokratiya haqida: "oshkoralik, haqiqat izlash - tizim bilan harakat qilish adresatning yuz ehtiyojlariga e'tibor berish". Goffman (1971: 140) haqiqat istash ijtimoiy muvozanatni

tiklash deb ta'kidlaydi, bu haqiqat izlash harakati bilan "ishtirokchilar masalalar yopiqligini va [ijtimoiy] muvozanat tiklanganligini his qiladilar.

Koen va Olshtainning fikriga ko'ra, tegishli strategiyalarni tanlashni murakkablashtiradigan narsa shundaki, haqiqat izlash va boshqa nutq harakatlari ko'plab ijtimoiy, madaniy, vaziyatli va shaxsiy omillar bilan bog'liq. [1:155-173] Rut Benedikt (1949) fikriga ko'ra, madaniyat (odamlarni) bir-biriga bog'laydigan narsadir. haqiqat- bu ma'lum bir xalqning xatti-harakati, tizimli ish faoliyati, hayotdagi o'zini boshqarish tamoyillari hamdaboshqalar kabi barcha qabul qilingan va namunali xatti-harakatlari. [2:123], Ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan juda keng atama, tushuncha yoki so'z, shubhasiz, "haqiqat" turli xil ma'no va foydalanishga ega. Ba'zi odamlar haqiqatni amaliyot, boshqalari esa ma'lumot deb bilishadi. Amaliyot jamiyatda yoki tilda ma'lum bir o'rganilgan koddan foydalanish bilan bog'liq bo'lsa-da, ma'lumot uni statik ma'lumot sifatida saqlash va kerak bo'lganda unga murojaat qilishdir. Chunki u hayotda ham, tilda ham aniq namoyon bo'ladi, bu erda xabar yoki metaxabar ayniqsa ikkinchisi orqali uzatiladi. Demak, u alohida emas, balki jamiyat mahsuli sifatida ijtimoiy nuqtaga ega. U o'sib borayotgan yoki rivojlanayotgan qismga ega, chunki u ijtimoiy o'zaro ta'sir orqali rivojlanish yoki kamayish yo'li bilan o'zgarishi mumkin. Yana bir jihat shundaki, haqiqat xalqning urf-odatlarini, qadriyatlarini, e'tiqodlarini, an'analari yoki bilimlari orqali almashiladi. Bundan tashqari, u ongli yoki ongsiz xatti-harakatlar orqali o'rganiladi. Til va madaniyatning bunday o'zaro bog'liqligi nuqtai nazaridan, biz birinchi navbatda ushbu munosabatlar paradigmasi doirasini cheklaymiz va tegishli metodologiyani ishlab chiqamiz (adekvat taxminlar bilan), so'ngra turli tillarda berilgan masalalarning ijtimoiylashuvini tekshirishga o'tamiz. Bizning cheklovimiz quyidagi masalalarni o'z ichiga olgan ingliz va turk tillarida muloqot asosida haqiqat istashning lingvo-madaniy tahlili yo'nalishi bo'yicha:

1. Haqiqatga asoslangan kommunikativ xatti-harakatlar;
2. Ingliz va turk tillarida haqiqat izlash usullari;
3. Haqiqatni til orqali o'rgatish;
4. Haqiqatni gapirishda dallillarga tayanish usuli.

Umuman olganda, nutq harakatlarining turli xil an'anaviy doiralarni muhokama qilgandan so'ng, endi haqiqat izlash nutq aktini alohida ko'rib chiqish muhim ahamiyatga ega.

Pragmatikaning kichik sohasi bo'lgan nutqiy harakatlarni so'zlar yordamida amalga oshiriladigan harakat sifatida aniqlash mumkin, ya'ni nutqiy harakatlar inson muloqotining muhim birliklari hisoblanadi. Bu erda an'anaviy nutq akti haqida qisqacha ma'lumot beriladi va asosiy e'tibor Searlning (1979) nazariyasiga va Grice (1975) so'zlashuv ta'siri. Ostinning (1962) nutq aktlari nazariyasi, Searlning (1979) qayta ko'rib chiqilgan taksonomiyasining Ostinning nutq aktlarini tasniflash tizimining va Gricean (1975) Ostinning (1962) nutq aktlari nazariyasiga, so'zlashuv implikaturasining pragmatik nazariyasi nutq aktlarini o'rganishga klassik hissa qo'shishi aksiomatikdir. Dastlab, falsafa, keyin esa pragmatika.

Bu esa o'z navbatida mazkur masalalar doirasidagi qo'lga kiritilgan yutuqlarni hisobga olgan holda tanqidiy va tahliliy fikr-mulohazalarni ishlab chiqish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Yuksak bilim asosida kuch-qudratli bo'lishga intilish insonni haqiqatni bilish tavsifini belgilab beradi. Bu esa haqiqatning lingvistik xususiyatlarini to'g'ri va oqilona yoritib berish qanchalik muhim ekanligini ko'rsatib beradi. Bu esa, yuqorida ta'kidlanganidek, qahramonning ruhiy holati, nutqiy vaziyat va kommunikativ maqsad bilan bevosita aloqador.

Bunday ishlar doirasida biz «haqiqat komponentlar va kuch reytinglari uchun ta'riflar»ni ko'rsatadigan jadvallarni va natijalarni o'lchaydigan miqdoriy ma'lumotlarni topamiz. Haqiqat izlash- bu turli fanlarning turli tadqiqotchilari e'tiborini tortgan nutq harakati. Xolms (1995) fikriga ko'ra, haqiqat izlash bu tartibli nutq harakati bo'lib, unda haqiqatni izlagan shaxs javobgarlikni o'z zimmasiga olgan holda jinoyatni davolaydi va natijada suhbatdoshlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tiklashga qaratilgan. Aynan Ostin birinchi marta nutq harakati nazariyasini (1962) kiritgan va til nafaqat biror narsa aytish, balki biror narsa qilish uchun ham qo'llanilishiga e'tibor qaratgan. Yillar o'tib, bu nazariya Searle (1969) tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u nutq harakatlarini muloqotning asosiy birligi sifatida belgilaydi, unda ma'ruzachi o'zi aytganidan ko'ra ko'proq narsani ifodalashi mumkin.

Muloqotning bir qismi sifatida nutq harakatining muvaffaqiyati tinglovchining ma'ruzachining kommunikativ kompetensiyani tan olishi bilan belgilanadi. Shmidt va Richards (1980) ga ko'ra, nutq aktlari nutq orqali amalga oshiriladigan barcha harakatlar, shu jumladan aloqa paytida munosabat, imo-ishoralar, nutq va kontekstdir. [3:29-34] Bundan tashqari, ular nutq harakatlarini odatda shikoyat, iltifot, taklif, va'da, so'rov yoki kechirim so'rash kabi aniqroq belgilarga ega bo'lgan so'zlar orqali amalga oshiriladigan harakatlar sifatida belgilaydilar. Ostin (1962) nazariyasiga ko'ra, ma'noning uch turi mavjud: lokatsiya akti, noma'lum akt va perlokatsion akt. Lokatsion akt – bu so'zlovchining birovga nimadir deyish harakati. Misol uchun, agar ma'ruzachi “bu inson haqiqatguy” desa. Bu ibora “bu inson haqiqatdan haq” degan so'zma-so'z ma'noga ega. [4:123] Illokatsion akt so'zlovchining aytilgan narsaning ijtimoiy funktsiyasini bajarish maqsadiga taalluqlidir. Boshqacha qilib aytganda, so'zlovchi biror narsani aytganda, u qandaydir vazifani nazarda tutgan holda gapni ifodalaydi. Natijada, so'zlovchi gaplarning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosidan ko'ra ko'proq narsani ifodalashi mumkin. Shuning uchun, “bu inson haqiqatguy” kimgadir haqiqatni oshkor etishga taklif qilinishini bilvosita so'rov sifatida talqin qilish mumkin. Buzilish harakati so'zlovchi tinglovchiga keltirmoqchi bo'lgan ta'sirni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, “bu inson haqiqatguy” degan gap talabaga haqiqatni izlashga olib kelishi mumkin.

1) haqiqatdan ham shunday ekan

2) haqiqiy dovyurak ekan.

3) aqiqat baribir qaror topadi

“Haqiqatni aytish uchun” Biror narsani rad qilganda yoki rozi bo'lmaganda haqiqat orali ko'rsatish uchun ishlatiladi. Haqiqatdan ham, haqqoniy jasorat. Masalan, Andre Moryaning [5:195] Chorshanba uchun binafshalar asaridajasorat tungan kun qarilik boshlanadi deb bejiz aytmagan.

d. Sifat (undov): haqiqatguy inkor. Biror narsani rad qilganda yoki rozi bo'lmaganda haqiqatni oshkor etish uchun ishlatiladi.

e. Sifat: g'amgin Bu qayg'u, haqiqatga etolmaslik yoki umidsizlik hissini ko'rsatish uchun ishlatiladi, ayniqsa yoqimsiz narsa sodir bo'lganligi yoki qilinganligi sababli.

f. haqiqatni, aytilishi kerak bo'lgan narsa kelajakni rivojlantirishga ximatni keltirib chiqarishini ko'rsatish uchun ishlatiladi:

Xulosa sifatida shuni aytish lozimki, turli xil munosabatlarni ifodalash uchun ma'ruzachi kontekstga va o'ziga mos kelmaydigan nutq harakatidan foydalanadi. Kommunikativ kompetensiya-ya'ni har bir nutqiy harakat so'zlovchining munosabat turiga mos keladi. Masalan, gapni ifodalash uchun so'zlovchi e'tiqodni bajaradi, o'z haqiqatini bildirish uchun, so'zlovchi shikoyat qiladi yoki afsus bildirmoqchi bo'lsa, haqiqatni gapiradi.

“Haqiqat” muloqotda quyidagi semantik mazmuni ham ifodalashga xizmat qiladi: Sifat: haqiqat acchiq, lekin uning mevasi shirin. Bu siz boshqa birovga muammo yoki qiyinchilik asosida haqiqatga intilishga his qilishni anglatadi: “Haqiqat”, shuningdek, kimdandir sizni haqiqat izlashning tizimli usuli sifatida ishlatiladi. Sifat: haqiqatni rad etish rad etish. Rad etish

yoki kelishmovchilikni ifodalashning haqiqat usuli sifatida ishlatiladi. usuli sifatida ishlatiladi. Biroq, “haqiqat” faqat bitta ma’noga ega bo‘lib, u “birovga muammo yoki ozru istagini ruyobga chiqarish hisoblanadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR.

1. Olshtain, Elite (1989). *Apologies Across Languages*. (Eds. S. Blum-Kulka, J. House, & G. Kasper), *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood: Ablex Publishing, 155-173.
2. Benedict, Ruth (1949). *Patterns of Culture*. Boston: Houghton Mifflin Company Publishing.
3. Lansdown, Richard (ed.) (2015) *Byron’s Letters and Journals: A new Selection*. Oxford: Oxford University Press.
4. Austin (1962) *How to Do Things with Words*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Andre Moryaning Chordshanba uchun binafshalar asari. T.: Yangi asr avlodi. 195 b
6. Hazratqulova O. O‘zbek va ingliz tillaridagi paremiyalarda “Avfetish” konsepti” avtoreferati T. 2023
7. Popova Z.D., Sternin I.A. *Kognitivnaya lingvistika*. – Moskva, AST: “Vostok-Zapad”, 2007. – S. 23.
8. Aristotle 1998. *Nicomachean Ethics*. USA: Oxford University Press.
9. Golovanova Ye.I. *Vvedenie v kognitivnoe terminovedenie. Uchebnoe posobie*. – Moskva: Flinta, 2011. – S. 1.
10. Maslova V. A. *Kognitivnaya lingvistika. Uchebnoe posobie*. – Minsk: TetraSistems, 2005. – S. 256
11. Gruzberg L.A. *Konsept // Stilisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar russkogo yazyka*. – M.: Flinta:Nauka, 2006. – 696 s.
12. Lixachev D.S. *Konseptosfera russkogo yazyka // Russkaya slovesnost*. – M.: Academia, 1997. - S. 280-288.
13. O‘zbek tilining izohli lug‘ati/ Z.M. Ma’rufov tahriri ostida. I t. A-R. – Moskva: Rus tili nashriyoti, 1981. – 631 b.
14. <https://lex.uz/docs/-3725214>
15. Qodirova N.M. O‘zbek va nemis tillarida kompliment konseptining ifodalinishi. F.f.d)... diss. – Andijon. 2022. . – 29 b
16. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/a/afv-etish/>

BUILDING CONSTRUCTION TERMINOLOGY AND LEXIC-SEMANTIC ANALYSIS

Nigmatova Farida,
2nd year Master's degree student at National University Uzbekistan

Mamatova Feruza Makhammadovna,
PhD, acting associate professor at National University Uzbekistan
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.037>

Annotation. The article focuses on the architectural and constructional terms and their lexical and semantic analysis. Day by day as the demand for the construction field improves, the vocabulary used in architecture and construction is also developing and changing. Phrases and key terms in this field can be similar and the same in many languages, however, there are some words which only belong to a certain language and their forming ways can be different when they are used to make compound words. And also inter lingual and intra lingual functioning problems are also learnt in this article.

Keywords: linguistic literature, inter lingual functioning, intra lingual functioning, generalization, lexicology, onestop shopping.

BINO QURISH TERMINOLOGIYASI VA LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Nigmatova Farida,
O'zbekiston Milliy universiteti magistratura bosqichi 2-kurs talabasi

Mamatova Feruza Maxammadovna,
PhD, O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti v.b

Annotatsiya. Ushbu maqola arxitektura va qurilish terminologiyasi va ularning leksik-semantik analiziga qaratilgan. Kundan kunga qurilish sohasi rivojlangani sari, ushbu sohadagi ishlatiladigan so'zlar ham o'sibo'zgarib bormoqda. Ushbu sohadagi ko'plab frazalar va kalitso'zlar arbixilyokio'xshashbo'lishim mumkin, lekin ayrimso'zlar borki ular faqat ma'lum bir tilga tegishli bo'ladi. Shuningdek, interlingual va intralingual muammolar ham ushbu maqolada o'rganiladi.

Kalitso'zlar: lingvistik adabiyot, interlingual funksiya, intralingual funksiya, funksiyalash, umumiy lashtirish, lektikologiya, universal xarid.

СТРОИТЕЛЬНАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ И ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Нигматова Фариди,
Студентка 2 курса магистратуры Национального университета Узбекистана.

Маматова Феруза Махаммадовна,
Кандидат медицинских наук, и.о. доцента Национального университета
Узбекистана

Аннотация. Данная статья посвящена терминологии архитектуры и строительства и их лексико-семантическому анализу. День за днем по мере развития строительной отрасли растут и слова, используемые в этой области. Многие фразы и ключевые слова в этой области могут быть одинаковыми или похожими, но есть определенные слова, которые будут относиться только к определенному языку, и способы их образования также будут отличаться, когда из них образуются составные слова. Также в этой статье

будут рассмотрены интерлингвальные и внутрилингвальные проблемы

Ключевые слова: лингвистическая литература, межъязыковое функционирование, внутриязыковое функционирование, обобщение, лектикология, универсальная покупка

Introduction. Building construction terminology refers to the construction vocabulary and constructional terms. It explains how the words and phrases used in the architecture and construction industry which allows architects, design engineers, general contractor to use the construction terminology and architectural terms.

METHODS. The tasks and the general direction of the study determine the application of appropriate methods: component analysis of the lexical meaning, the method of comparison. In the process of construction not only builders, but also architects, mechanical, structural, electrical engineers, designers, graphic designers, surveyors and other profession members participate in this process. These specialists use and understand each other by using construction terminology during the construction. This terminology is being riched in the new terms and phrases day by day and also new specialists are also attached to this field. Such as, interior designers, general contractors would be separate entities, however, nowadays they are in one sphere. The theoretical basis for the systematic description of lectures in modern linguistics is the idea of syntagmatic and paradigmatic relations, covering the entire lecture system and being the basis of the structural organization of the lecture system [1].

RESULTS. For all these assorted disciplines to understand every different the frequent language of building terms are used on a day by day basis. It is vital that there is a common jargon as in the world of nowadays there is lots integration of specialties that used to be separated. In days long past by means of architects, interior designers, engineers, developers, construction managers and universal contractors would be separate entities. Now they may additionally not be. Thus, every such association may additionally offer itself as «one-stop shopping» for a construction project, from establishing to end. This is specific as a «design build» contract where the contractor is given a overall performance specification and must undertake the venture from diagram to construction, whilst adhering to the performance specifications.

The owner has greater than the ordinary sketch team and contractor build concept. For the most phase structuring the venture in the format build idea where the services of architects, engineers and contractors can be integrated and therefore minimizing expenses through lessening of administration services. In response, many corporations are growing beyond normal choices of plan or development offerings on my own and are setting greater emphasis on organizing relationships with different integral individuals via the design-build process. As development projects face more and more complicated science and systems a want for plan professionals who are educated in all phases of the life fashion costing and strengthen an perception of the building as an advanced technological device requiring close integration of many sub-systems and their character components, which include sustainability. Understanding the building terminology is useful in perception how constructions are constructed and is crucial to these trying to understand the manner and it is a daunting task.

The development of the construction terminology system is carried out in stages. paragraphs, use a variety of training sources, and use specific details of names. In our country, the issue of regulating construction terminology began to receive attention from the mid-20th century [Gromov 1963], directly related to socio-political events and the development of the industry itself. period 1956-1960. . All systematization of terminology and the creation of dictionaries are carried out by international organizations for standardization (ISO - International).

Arguing about the level of development of the terminological system of construction, it is necessary to proceed from the age of the terminology. According to S. V. Grinev, it can be determined by the average time of appearance of terms formed due to the specialization

of meaning, since it shows the isolation and specialization of a given field of knowledge[2]. In the world experience, it is paid special attention to improving the quality of education according to modern requirements, including organizing a modern training system according to international level requirements. As a result of large-scale reforms in the field of education, a national system of human resource training in the construction sector has been formed, based on advanced foreign experience. Along with that, promoting methods of using advanced technology to improve the quality of modern personnel training is of particular importance.

DISCUSSION. The phrases address problems of constructing science, materials used, felony considerations and constructing crafts in such a manner that they may additionally be understood through all in the discipline.

In terms of linguistic requirements for terms in different works, various grounds are given, although, despite their fragmentation, these requirements in the linguistic literature are also sufficiently defined. From the point of view of the current state of the development of terminology in the Uzbek scientific and technical language, the issue of terminology tint in terms of relation to the sources of its formation, primarily its nationalization, internationalization or regionalization, should be considered the most important[3]. It is intently related to the problem of intra lingual and inter lingual functioning of terminology and is determined via the social need for scientific manufacturing each within the national state and on an international scale, which is additionally tremendous each from the factor of view of interethnic and international cooperation in the improvement of science and technology. On the other hand, the trouble of resisting immoderate impact is most likely also important in socially powerful languages. For instance, the term «facade» refers to the exterior face of a building. It is derived from the French word «façade,» which means «frontage» or «face.» The facade of a building not only serves as its outer shell but also conveys its architectural style, character, and sometimes its function. It includes elements such as windows, doors, ornamentation, and materials, which contribute to the building's aesthetic and symbolic value. Another word «atrium» is a large open space within a building, often located at its center and extending through several stories. Atriums are architectural features designed to bring natural light into a building's interior, provide ventilation, and create a sense of openness and connectivity between different parts of the structure. They can serve as gathering spaces, circulation hubs, or focal points for occupants. And the word «fenestration» refers to the arrangement, design, and proportioning of windows and other openings in a building. Fenestration plays a crucial role in determining a building's visual appeal, daylighting, ventilation, and energy efficiency. Different fenestration patterns, sizes, and configurations can influence the interior environment, privacy levels, and interaction with the surrounding context. Terminological lectures exhibit signs of the most systematically equipped layer of language lectures. Defining its consistency as a hierarchically strictly geared up part primarily based on the learn about of a certain department of science (construction) is vast in terms of its relationship with other systemic semantic associations (groups, fields, etc.) in the lecture, figuring out its place in the machine of semantic groupings. In this regard, it becomes quiet essential to learn about theoretical methods to the definition of language as a device in current linguistics, methods and methods for establishing the systemic stages and harmony of language, especially lectures. From this point of view, attempt to generalize the theoretical foundations of systematization and decide the most important realistic methods and methods of systematization in the lexicon of the language. This method requires an enchantment to the history of linguistics with the aim of reviewing the literature on this difficulty and identifying the most important directions, ideas and methods for reading the foremost homes of systematization in a lecture[4]. Like other languages of the world, Uzbek, Russian, English has simple and compound words. In these languages there's a frame to form a modern term by grammatically connecting two or more words without autonomous implications. This frame leads to a further expansion of the scope of expression of concepts totally different ways an

the stabilization of terms within the field, counting within the expressed framework of architecture and development terminology. In linguistics all terms and ideas cannot be communicated by implies of primitive, compound and manufactured lexemes. Compound words are included or isolated concurring to the rules of spelling. The issue of compound terms has always been one of the current research in terminology. This is explained by the fact that in scientific and technical terminology the weight of compound terms are higher than in other types of terms. Despite the large number of researches devoted to the study of compound terms, this issue is still relevant today. These units are described in different way in various sources. In some sources we can find such terms as “multi-terms”, “complex terms”, “non-compound terms”, “polylexem terms”, “compound terms”, “definite terms”, “syntactically formed terms”. The shape of the two-component compound AC terms in Uzbek, Russian and English is often primarily based on the noun+noun or adjective+noun model. Below we analyze the compound terms with this content. In Uzbek, as in other Turkic languages, they are shaped via compound terms of the type noun adjective in the exact relations. This phenomenon is additionally referred in researches as *izofa*. A. Khojiev notes that «the phenomenon of *izofa* is specific to the Iranian languages and is used in Turkic languages in fact, particularly in Uzbek, for attribute and attributive clause sentences» Words in compound phrases have three different descriptive formations according to the method of cross-linking. Architectural vocabulary constitutes an independent segment in the naive and scientific picture of the world of natives speakers; it forms a ramified terms system of architecture, combining general literary vocabulary and special terms that call the concepts of architecture and architectural activity. Architecture plays a special role in the life of both ancient and modern society: as the art of designing structures, architecture is symbolic and reflects not only the culture of a civilization of a certain period, the religious and cult symbols of the people, but also the spiritual intention of its creator. As modern science is rapidly entering the world of social and information space, scientific information begins to play a key role.

CONCLUSION. As the generalization of the accessible literature suggests, one of the important duties of lexicology at the existing stage has emerged as the institution of a range of kinds of systemic groupings that exist inside a range of corporations of lectures, the definition of principles and points that unite lectures, gadgets into semantic companies. Although there are some semantic relations which have been learnt in lexicology, which serve as the foundation for the structural-semantic division of the lecture, standard semantic associations have been established, however, there is no clear distinction and essential traits of the extraordinary elements in the studies.

REFERENCES

1. Davies N, Jokiniemi E 2008 Dictionary of architecture and building construction. UK: Architectural press, 737p.
2. Cowan J H, Smith P 2005 Dictionary of architectural and building technology. New York: The Taylor and Francis e-Library, 405 p.
3. Fernández, T., de la Colina, M. A. F., & Peters, P. (2009). Terminology and terminography for architecture and building construction. *Terminology. International Journal of Theoretical and Applied Issues in Specialized Communication*, 15(1), 10-36.
4. Sakaeva L R, Yahin M A, Rinatovich K K 2019 The relationship between the structure of English nanotechnology terms and the choice of corresponding methods of translation into Russian *Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems* Vol. № 8.

СПОСОБЫ СТРУКТУРИРОВАНИЯ «ПЕРСОНАЖНОГО СУБТЕКСТА» БЕККИ ШАРП В РОМАНЕ УИЛЬЯМА ТЕККЕРЕЯ «ЯРМАРКА ТЩЕСЛАВИЯ»

Саттарова Исмигуль Бахтиёровна,
преподаватель Самаркандский государственный институт иностранных языков.
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.038>

Аннотация: В статье рассматриваются способы структурирования «персонажных субтекстов» в романе У.Теккеря «Ярмарка тщеславия». Отмечается, что одним из важных способов организации «персонажных субтекстов» являются функции Кукольника в романе. Особое внимание уделяется образу автора и важности хронологического повествования в произведении. Так же анализируются сами «персонажные субтексты» и репрезентации концепта «богатство» в текстовых сегментах.

Ключевые слова: «персонажный субтекст», функции «Кукольника», образ автора, хронология, «Ярмарка тщеславия», ситуация, художественный концепт «богатство».

WAYS OF STRUCTURING “CHARACTER SUBTEXT” BY BECKY SHARP IN WILLIAM THACKERAY’S NOVEL “VANITY FAIR”

Sattarova Ismigul Bakhtiyorovna,
teacher at Samarkand State Institute of Foreign Languages.

Abstract: The article examines ways of structuring “character subtext” in W. Thackeray’s novel “Vanity Fair”. It is noted that one of the most important ways of organizing “character subtext” is the function of the Manager of Performance in the novel. Particular attention is paid to the image of the author and the importance of chronological narration in the novel. The “character subtext” themselves and the representation of the concept “wealth” in the text segments are also analyzed.

Keywords: “character subtext”, function of the Manager of the Performance, the image of the author, chronology, “Vanity Fair”, situation, literal concept “wealth”.

UİLYAM TEKERAYNING “BEKORCHILAR YARMARKASI” ROMANIDA BEKKİ SHARP TARTIBIDAGI “PERSONAJLARNING SUBTEKSTI” TUZILISH YO’LLARI

Sattarova Ismigul Baxtiyorovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti o‘qituvchisi.

Annotatsiya: Maqolada V. Tekereyning “Bekorchilar yarmarkasi” romanidagi “belgi subtekstlari”ni tuzish usullari muhokama qilinadi. Qayd etilishicha, “personaj subtekstlari”ni tashkil etishning muhim usullaridan biri bu romandagi Qo‘g‘irchoqbozning funksiyalaridir. Asarda muallif obrazi va xronologik bayonning ahamiyatiga alohida e‘tibor qaratilgan. Shuningdek, “belgi subtekstlari”ning o‘zi va “boylik” tushunchasining matn segmentlarida ko‘rinishi ham tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: «personaj subteksti», «Qo‘g‘irchoqboz» funksiyalari, muallif obrazi, xronologiya, «Bekorchilar yarmarkasi», vaziyat, «boylik» badiiy tushunchasi.

Роман У. Теккеря «Ярмарка тщеславия» опубликованный в 1853 году, до сих пор представляет исследовательский интерес содержательным богатством, возможностью использовать новейшие термины при его интерпретации. Термин «персонажный субтекст», теоретически обоснован и впервые введен в научный оборот А. Борониным, разработавшим основы теории интерпретации персонажных субтекстов. Исследователь определяет персонажный субтекст как «смоделированный результат вербализации

ментальных процессов, соотносимых с литературными героями, актуализируемый в ситуациях словесного общения действующих лиц» [3:61]. На наш взгляд, такое определение идеально подходит к авторской задумке и реализации образа Бекки Шарп. «Теккерей следует иному принципу, он стремится к тому, чтобы у персонажей своего романа выявить сложный комплекс психологических мотивов и движений» [9:10]. В романе «Ярмарка тщеславия» У. Теккерея механизм формирования «персонажных субтекстов» состоит из комплекса способов их образования. Остановимся на некоторых из них.

Одним из способов структурирования персонажных субтекстов в романе важно выделить «условие» автора выступать «Кукольником». У.Теккерей в предисловии прямо подчёркивает функцию Кукольника и суть главной героини, хотя в названии есть обратное: «Роман без героя»: «The famous little Becky Puppet has been pronounced to be uncommonly flexible in the joints, and lively on the wire» [8:3]. Приведённое определение героини романа создаёт у читателя образ Бекки Шарп, авантюристки, которая находит выгоду во всём и ставит целью своей жизни – занять видное положение в обществе и стать богатой. Становится очевидным, что функцией Кукольника становится определение субъективного взгляда на персонажей романа. Это обусловлено тем, что автор знакомит читателя с «куклами» в предисловии романа. «The Amelia Doll, ... has been carved and dressed with the greatest care by the artist; the Dobbin Figure, though apparently clumsy, yet dances in a very amusing and natural manner...» [8:3].

Определяя себя «Кукольником» – “What more has the Manager of the Performance to say?” [8:3], представляющий своих персонажей как куклы, которые доставляют удовольствие обществу своей игрой, автор определяет свои позиции. У. Теккерей видит мир, где все люди – это куклы, сознанием которых манипулирует концепт «богатство». “He is proud to think that his Puppets have given satisfaction to the very best company in this empire” [8:3]. Ясно, что автор раскрывает свою точку зрения в романе с первых страниц. Он презирает общество, в котором всё измеряется богатством, где деньги решают судьбы людей и все преклоняются перед сильными мира сего. Следовательно, опираясь на идеи Л.О. Бутаковой, которая определяет, что «при любой трактовке сущности и структуры концептуальной системы в её центр неизбежно попадает в качестве основной единицы концепт», [4:45] возможно утверждать, что концепт «богатство» является центральным концептом в романе.

В романе «Ярмарка тщеславия» следующей функцией Кукольника являются комментарии к ситуациям, в которых раскрывается суть персонажей, подтверждая модальность и установку на сарказм. Ярким примером вышеуказанного можно выделить ситуацию встречи Ребекки и Эмилии после того, как, будучи гувернанткой, Ребекка сближается с мисс Кроули: «When two girls met and, and flew into each other’s arms with that impetuosity which distinguishes the behavior of young ladies towards each other, Rebecca performed her part of the embrace with the most perfect briskness and energy» [8:90]. Автор выделяет неискренность героини, фальш в её действиях, однако иронически восхищается её умением преподнести себя как любящую подругу. Роман насыщен такого типа комментариями, что является особенностью структурирования произведения.

Функцией «комментарий» в романе являются также определение позиций автора, которые выступают как экспрессивные средства, определяющие эмоциональные интенции автора. Возьмём, к примеру, такие строки из романа «These money transactions – these speculations in life and death... make brothers very loving... in Vanity Fair» [8:62]. В данном текстовом фрагменте У. Теккерей противопоставляет семейные отношения и их ценность богатству, расчётам и корысти, тем самым проявляя явную негативную модальность. Н.С. Валгина рассматривает образ автора, как личностное отношение к предмету изображение, воплощенное в речевой структуре текста [5:63]. Следовательно,

роман «Ярмарка тщеславия» ясно показывает позиции автора и его индивидуальное восприятие мира. «I remember one night being in the Fair myself, at an evening party» [8:100], пишет автор, что свидетельствует о его личном опыте. В качестве доказательства данного рассуждения можно выделить следующие строки в исследовании М. Форстер, в котором имитированы откровения У. Теккерея: «...дома я записывал свои наблюдения...а, таких, как Бекки, полным- полно на белом свете –на каждой вечеринке я видел старых и молодых хищниц ее склада и никогда не уставал читать их лица» [10:82]. Представленные строки поясняют авторские сентенции и определяют интерпретативные установки по отношению к Бекки Шарп. В данном романе У. Теккерей рисует образ героини, как безнравственной, циничной, хитрой, однако умной девушки. Учитывая мнение А.А. Боронина, что «образ автора – это макроструктура... определяющая интерпретативные установки реципиента по отношению к содержанию словесного произведения», [2:74] важно отметить, что роман насыщен комплексом эксплицитных и имплицитных средств, которые раскрывают отношение автора к событиям, происходящим в романе.

Важно подчеркнуть хронологическую последовательность повествования в романе, так как индивидуально-авторский замысел раскрывается именно через взаимосвязь пространственных и временных отношений, которые определяют тональность разных ситуаций. Считаем, что хронологическое повествование есть логический способ создания социальной лестницы, по которой за короткое время Ребекка восходит и закрепляется в светском обществе. Следовательно, У. Теккерее необходимы события, связанные с сюжетной линией восхождения по социальной лестнице Бекки Шарп. Заметим, что автор указывает на трансформацию событий через динамику пространства, которое является значимым в произведении. Л.Г. Бабенко определяет, что «... специалисты по тексту особое внимание уделяют изучению специфики денотатной (ситуационной) структуры текста» [1:86]. Согласимся с вышеприведенным мнением и считаем важным рассмотреть ситуации, в которых ярко выражены авторские интенции. В начале романа Ребекка начинает свой путь в комнатке на чердаке пансиона мисс Пинкертон: «... she had a little room in the garret» [8:12], что образно проявляет социально низкий уровень героини. В следующих главах можно проследить другие ситуации, которые обобщают концептуальную информацию о бедности Бекки. Так, например, на пути в постоянный двор Кроули она вынуждена ехать под дождём снаружи: «I was obliged to go outside in the rain» [8:48], что усугубляет её положение принижая её статус. Однако, на протяжении романа можно проследить динамику пространства, которая выступает как социальный маркер. Каждый переход в иное пространство связан с социальным ростом героини. За короткое время Бекки сумеет добиться места рядом с мисс Кроули «... affectionate a nurse was Miss Sharp, that Crawley would take her medicine from no other hand» [8:87]. Через несколько лет она окажется в Париже, где на неё обращает внимание сам король: «... the King took notice of her yesterday at the Tuileries» [8:231]. Следовательно, пространство в романе является восходящим, служащим как некий код концепта «богатство». А. Боронин отмечает, что «событие это значимая для субъекта речи ситуация смены (изменения)» [3:61].

Особенностью нарратива автора в «Ярмарке Тщеславия» является «зеркальное» отражение ситуаций в хронологической последовательности, что является важным в романе. Показывая героиню в одинаковых ситуациях по истечению времени, автор создаёт её поведенческий рисунок, меняющийся за время её пребывания в более богатом обществе. Приведём пример из главы III, где Ребекка знакомится с братом Эмилии Джозефом Седли и строит планы на своё будущее. Она видит в Джозефе офицера с будущим и льстит ему в надежде выйти за него замуж. «... I must be very quiet ... and very much interested about India» [8:18]. Однако, ситуация повторяется, когда она встречает

его, будучи миссис Кроули и смотрит на него уже «...an officer in the East Indian service» [8:183]. У. Теккерей повторяет ситуации встречи, чтобы показать, что на «Ярмарке Тщеславия нет места чувствам, главное место занимают «деньги» и «богатство».

Следующим важным компонентом анализа способов структурирования «персонажных субтекстов» художественного произведения является анализ, собственно, самих текстовых сегментов. Выявление концептов, заложенных в персонажной речи, дает возможность глубже осознать семантику произведения. Благодаря анализу «персонажных субтекстов» можно создать образы самих персонажей романа. В романе «Ярмарка Тщеславия» персонажные субтексты являются маркерами как событийности, так и носителями концептуальной информации. Важно отметить, что все ситуации в романе направлены на раскрытие смысла сквозной темы романа, то есть концепта «богатство», выраженной в персонажных субтекстах. Заметим, что персонажные субтексты Ребекки Шарп центрированы вокруг концепта «богатство». Учитывая факт, что персонажные субтексты являются одной из важных категорий художественного текста, считаем уместным рассмотреть примеры из произведения У. Теккерей «Ярмарка тщеславия», так как значительно большая часть текстовых концептов воссоздается с помощью персонажных субтекстов. Продуктивная мысль Л. Миллер, созвучна с теорией А. Боронина. Исследователь определяет, что «...описание концепта оказывается возможным в результате исследования некоторых множеств упорядоченных на основе тематического принципа художественных высказываний, рассеянных в интертекстуальном пространстве» [6:17]. Рассмотрим конкретные коммуникативные ситуации из романа.

Одним из важных моментов в романе является описание происходящих событий во время битвы при Ватерлоо. В предисловии романа У. Теккерей отмечает на Ярмарке Тщеславия конкретных героев и ситуаций. Писатель соединяет трагическое для Британии сражение – битву при Ватерлоо, связанную с многочисленными потерями (Осборн), позором армии и локальную семейную сцену. В ситуации прощания Бекки с её супругом Родоном перед уходом на сражение можно проследить следующие фразы: «If I drop, let us see what there is for you... there is dressing-case cost me two hundred... and the gold tops and bottles must be worthy» [8:193]. Анализ фактического материала показывает, что несмотря на весь драматизм ситуации, атрибутами персонажных субтекстов выступают «богатство». Родон и Бекки не демонстрируют супружеских сентиментальных чувств, однако всё заменяется расчётом и деньгами. Далее, после ухода супруга Ребекка не падает духом и не печалится от всего происходящего, вместо этого она «...this meal over, she resumed honest Rodon's calculations» [8:194], что определяет её жизненные ценности. Эта сцена противопоставляется сцене прощания Эмилии и Джорджа: «... "I am awake, George," the poor child said, with a sob fit to break the little heart that nestled so closely by his own» [8:191]. Поведенческий рисунок Эмилии, показывающий всю скорбь, которую она чувствует из-за расставания с любимым человеком, противопоставляется расчётам Ребекки, которая строит дальнейшие планы на пути к богатству. Следовательно, можно предположить, что персонажные субтексты в произведении «Ярмарка тщеславия» являются системно-знаковыми единицами, раскрывающими заложенные в основу произведения концепты.

Для данного исследования интерес также представляет следующее мнение Л. Миллер, которая утверждает, что «... смысловая информация художественного концепта реализуется в художественном высказывании» [6:16]. Например, в ситуации прибытия в семью Кроули, Бекки думает: «... at least, I shall be amongst gentlefolks, and not vulgar city people» [8:44]. Данное высказывание, во-первых, определяет ситуацию смены статуса героини, в которой она забирается на ступеньку выше в социальном плане и оказывается в обществе семье баронета. Во-вторых, высказывание наполнено концептуальной

значимостью, так как У. Теккерей показывает героиню, для которой в людях важен их статус. Она оценивает людей не по их личным качествам, а по степени их богатства.

Следовательно, можно предположить, что концепт «Ярмарка Тщеславия» находит своё отражение в персонажной речи героев романа. Концептуально значимой единицей индивидуального лексикона Бекки Шарп выступают такие слова как «богатство» и «деньги», что можно проследить на протяжении всего романа. Будучи воспитанницей пансиона, она говорит: «Give me money and I will teach them... give me a sum of money and get rid of me» [8:12,13]. Становится явно, что главное для Бекки – это иметь много денег, занять высокое положение в обществе любыми путями. Концептуальная значимость этих единиц лексикона определяется прежде всего тем, что в речи персонажа они выполняют функцию экспликации оценки мира для Бекки Шарп. В её мире нет места чувствам, всё продаётся и покупается.

На основании изложенного выше мы убеждаемся, «что персонажные субтексты» имеют онтологический характер в романе У. Теккерей «Ярмарка тщеславия». Одним из способов структурирования персонажных субтекстов являются функции Кукольника, что определяет отношение автора к персонажам и обстоятельствам. Одновременно функцией авторских комментариев становится указание на драматизм ситуации, что определяет установки восприятия информации текста. Значимым является хронологическое повествование романа, которое создаёт логику развития сюжета романа и служит как кодовое определение концепта «богатство». Одновременно, в свою очередь, в раскрытии концептов, заложенных в основу романа, имеют принципиальное значение сами «персонажные субтексты», в которых основным сегментом выступает «богатство».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: Учебник; Практикум // Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин. – 3-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2005. – С.86
2. Боронин А.А. Образ автора и интерпретация персонажных субтекстов (экспериментальное исследование) // Когнитивные исследования языка – Российская ассоциация лингвистов- когнитологов. 2009. № 2. С. 74
3. Боронин А.А. Событие и персонажный субтекст // Rhema. Рема. Научный журнал на тему: Языкознание и литературоведение. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Московский государственный университет». 2011. № 3. С. 61
4. Бутакова Л.О. Авторское сознание как базовая категория текста: когнитивный аспект // Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Омск – 2001. – С. 45.
5. Валгина Н.С. Теория текста. М.; Логос, 2003. – С. 63
6. Миллер Л.В. Лингвокогнитивные механизмы формирования художественной картины мира (на материале русской литературы) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Санкт-Петербург – 2004. – С. 17
7. Саттарова И.Б. Репрезентация художественного концепта «Ярмарка тщеславия» в одноимённом романе Уильяма Теккерей. / *Xorijiy filologiya: til, adabiyot, ta'lim*. № 4 (89), 2023. – С. 107-112.
8. Теккерей У. Ярмарка тщеславия: роман на англ. яз./ Уильям Теккерей; Подготовка макета Москва: Т8, 2014. – 460с. – (Зарубежная классика – читай в оригинале)
9. Урнов М.В. Ярмарка Тщеславия. Ч. I./пер. с англ. М.А. Дьяконова. Предисл. М.В. Урнова; ил. У. Теккерей. – М.: Правда, 1981. – С. 10.
10. Форстер М. Записки викторианского джентльмена. М., Книга, 1985

ABDURAUF FITRATILSHUNOS OLIM

Soyipov Sunatilla Normatovich,

Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti O'zbek tilini o'qitish metodikasi kafedrasini mudiri, dotsent.

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.039>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning o'zbek adabiy tili grammatikasini yaratish bo'yicha amalga oshirgan ishlari uning "Sarf" (Morfologiya) asari misolida o'rganilib, u xususida asosli ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: grammatika, tilshunoslik, ilmiy, punktuatsiyasi, imlo qoidalar, sintaksis, adabiy til, qoida, morfologiya, lug'at, muammo, ko'makchi.

ABDURAUF FITRAT LINGUISTIC SCIENTIST

Soyipov Sunatilla Normatovich,

Jizzakh State Pedagogical University, head of the Uzbek language teaching methodology department, associate professor

Abstract. In this article, Abdurauf Fitrat's work on the creation of the grammar of the Uzbek literary language is studied on the example of his work «Sarf» (Morphology), and reasonable scientific and theoretical conclusions are made about it.

Keywords: grammar, linguistics, scientific, punctuation, spelling rules, syntax, literary language, rule, morphology, vocabulary, problem, assistant

АБДУРАУФ ФИТРАТ УЧЕНЫЙ-ЛИНГВИСТ

Сойипов Сунатилла Норматович,

Джизакского государственного педагогического университета, заведующий кафедрой методики преподавания узбекского языка, доцент.

Аннотация. В данной статье на примере его труда «Сарф» (Морфология) изучена работа Абдурауфа Фитрата по созданию грамматики узбекского литературного языка и сделаны обоснованные научно-теоретические выводы.

Ключевые слова: грамматика, лингвистика, научная, пунктуация, правила орфографии, синтаксис, литературный язык, правило, морфология, лексика, задача, помощник.

Kirish. "O'zbekistonda milliy istiqloq sharofati bilan o'zligimizni anglash va targ'ib etishga imkoniyatlar tug'ildi. Mustaqilligimizning ilk qadamlaridanoq fan va ta'lim sohasitub islohatlar maydoniga aylandi. Til siyosati, ona tili mavqei va unga munosabatning tamoman yangilanishi esa mustaqillik arafasida bo'ldi.

Xalqimizning muqaddas qadriyatlaridan biri bo'lmish ona tilimiz o'zining qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo'ldi. Bu Vatanimiz tarixida tom ma'nodagi buyuk voqea edi" [1; 83].

Shunday ekan, bugungi kunga kelib, milliylikning nafaqat til, balki bu tilning asosini, mag'zini tashkil etuvchi tafakkurga ham xosligi qonuniyatlarini hisobga olgan holda o'zbek adabiy tilining ma'lum bir qoidaga asoslangan grammatikasi yaratilishi tarixiga ham e'tiborni qaratmog'imiz lozim, deb o'ylaymiz. 20-30-yillarga kelib, tilshunos olimlarimiz zamon talablaridan kelib chiqqan holda bu borada ko'pgina salmoqli ishlarni amalga oshirganlar. Bulardan biri Abdurauf Fitratdir.

Abdurauf Fitrat o'tgan asrning 30-yillarida o'zbek tilshunosligidagi barcha muammolarni hal etishni o'z zimmasiga olgan tilshunos hamda professor-olimlardan biri hisoblanadi. U

o'zbek tilining muhim nazariy masalalarini ishlab chiqib, o'sha davr Turkiston ilmiy muhitida, xususan, til siyosatida faol ishtirok etdi va tilshunos sifatida o'zbekadabiy tilining imlo qoidalarini, sintaktik me'yorlarini hamda adabiy tilning taraqqiyot yo'llarini belgilashga va o'zbek tili punktuatsiyasi, morfologiyasi va sintaksisi qonuniyatlarini yaratishga katta hissa qo'shdi.

Jumladan, tilshunos olim birinchilardan bo'lib o'zbek adabiy tiligrammatikasini yaratishga kirishdi va 1925-yilda uning "O'zbek tili" qoidalari to'g'risida bir tajriba: "Sarf"(1-kitob),"Nahv"(2-kitob) nomli asarlari mukammal holda bosmadan chiqdi. Mazkur asarlar o'zbek adabiy tili grammatikasining barcha qoidalarini o'z ichiga qamrab olgan qimmatli kitob bo'lib, u o'shadavrilmahli hamda tilshunos olimlarie'tiborinio'ziga tortdi va 1925-1930- yillar oralig'ida bir necha bor nashr qilindi. Ushbu asarning "Birinci kitob" deb nomlangan "Sarf" bo'limi o'zbek adabiy tili morfologiyasiga bag'ishlangan bo'lib, unda olimo'zbek adabiy tilitovushlar tizimi, tovush o'zgarishlari, so'z va ularning turlari, tub va yasama so'zlar, qo'shimchalar, qo'shimchalarning turlari, qo'shma va sodda otlar, so'z turkumlari, ko'makchilar va belgilar xususida to'liq ilmiy ma'lumotlar berilgan.

Shuningdek, Fitrat o'zining mazkur asari muqqadimasida o'sha davr o'zbek adabiy tili ahvoriga to'xtalib, shunday yozadi:

"Bizning til, adabiyotimizning eng so'ngi kunlari Farg'onali Umarxon zamonida edi. Til, adabiyotimiz Umarxon paytida yashnab ko'tarildi-da, undan keyin sekin-sekin pasaya boshladi. Bora-bora yiqilishning, yo'qolishning eng og'ir, eng qora daqiqalarini boshidan o'tkazdi. Ozgina paytdanso'ng Turkistonda yetishgan yarim shoirlar, yarim yozg'uchilarni esa, eski adabiyotimizning so'ngi so'lmishlarideb ko'rsatmoq yanglish bir ish bo'lmaydir. Bularning qalamlari va undan to'kilgan jumlarlar buzuq so'zlar, siniq fe'llar qaranglig' bo'lib chiqqa boshladi" [2; 140].

Asardan keltirilgan ushbu iqtibosda olim o'sha davr o'zbek tilshunosligining nochor ahvolga tushib qolganligi, tilda ma'lum bir grammatik qoidalar bo'maganligi, ilmahli o'z asarlarini xohlaganidek qilib yozaverishlari, o'zbek tili lug'attarkibida yo'q bo'lgan forscha, arabchaso'zlarni yozuvchi-shoirlar o'zlarining asarlarida buzuq-yuluq holda ishlataverishlari, natijada xalq ommasasi asarlar tilida qo'llanilgan o'sha tushunarsiz so'zlar hisobiga asarlarni to'laqonli tushunmasliklari, bunday nochor sharoitdan o'zbek tili va adabiyotiniolib chiqish choralariniizlab bir to'xtamga kelganini aytadi va o'zbek adabiy tilining qat'iybir qoidaga bo'ysundirilgan grammatikasini yaratish va shu asosida maktablarda yosh avlodlarga uni o'qitish masalasini oldingasuradi.

Shuningdek, o'zbek adabiy tiligrammatikasi va tilini qaytadan sodda tushinarli hamda xalq tiliga yaqin holda yaratish zamon talabi ekanligini ta'kidlab, uning yechimini quyidagicha ko'rsatib o'tadi:

"Tilimizning sof shaklini daladagi el-aymoqlarimizda ko'ra olamiz. Dalada yashagan el-aymoqlarimizorasida ularning jon ozug'i bo'lib turgan dostonlar, ertaklar, matallar, laparlar, ashulalar, qo'shiqlar bor. Shularni og'izdan chiqqan kabi yozib olish kerak. Yana el- ulus orasidayozuv doirasiga kirgan Zufunun, Sayqaliy, Yusufbek kabi dostonlar bor. Ahmad Yassaviy, Gul Sulaymon hikmatlari, Rabg'uziyning "Qissa ul-anbiyosi", Mashrab, Huvaydo g'azallari, Durbek, Navoiy, Bobur, Boyqaro, Lutfiy, Mir Haydar, Munis, Umarxon, Fazliy, Gulxaniy kabi aristokrat shoirlarimizning asarlari bor... Shunlarning hammasiniqilni qirq yorib tekshiraylik, bir-biriga solishtirib, kelishtirib, tekli, tubli natijalar olaylik. Mana shu yo'lda, shu shaklda yaroqlanib maydonga chiqqanimizda ko'rilganishlar, olingan natijalar ilmiy bo'libchiqadir. Kimsaningda lom-mim deyishiga yo'l qo'ymaydir" [2; 142].

Biz Fitratning o'zbek tili bo'yicha aytgan mazkur fikridan yuqorida nomlari zikr etib o'tilgan xalq kitoblari, jumladan, dostonlar, ertaklar hamda o'zbek adabiy tilida yozilgan buyuk mutafakkirlarimizning qimmatli asarlarini va ularning tilini to'liq o'rganib, namuna sifatida ilk bor mukammal holdagi, ma'lum bir grammatik qoidaga bo'ysundirilgan o'zbek adabiy tili

grammatikasi loyihasini yaratishga qo‘l urganligini ko‘ramiz. Shu bilan birgalikda olim ushbu ishni bir kishi qila olmasligini hamda bu ish o‘sha davr ilm ahli va tilshunos olimlarioldida turgan dolzarb muammolardan biri ekanligi xususida ham to‘xtalib o‘tib, bu haqida shunday deydi: “Bu ishning qulaylig‘i bo‘lmog‘oni belgili. Bunlar bir kishining qo‘lidan kelmaydir. Bu yo‘lda tirishmak yangichiqqan yigit yozg‘uvchilarimizning hammalariga tushadur. Yangi o‘zbek adabiyotig‘a ilmiy bir asos bermak, unga zamonaviy, madaniy borliq bag‘ishlamoq uchun mana shu yo‘llarg‘abot kirishmak hammamizga lozimdir. Bu ishlarning tugal natijasini kutib turish yaramaydi. Bu ulug‘ binoning, bu adabiyot madrasasining birinchi toshinitezlik bilan qo‘ymoq lozim, mana shu fikrlarg‘a berildim-da, men til qoidalari to‘g‘risida qo‘lda bo‘lgan narsalarni tuzib, terib shu bilikchani chiqardim.

U bir saboq bitigi emas, mutolaa kitobidir. Tilimiz to‘g‘risida tugal bir narsa emas, boshlang‘ichdir: tuzatmak, kengaytmak yo‘li ishlari yigit kuchlarimizning jonli tebranishlarini kutadir” [2; 140].

Fitrat asaridan keltirilgan mazkur jumalardan biz, XX asr arafasidagi ijtimoiy-siyosiy, moddiy va ma‘naviy, madaniy va ruhiymuhit o‘sha davr o‘zbek adabiy tili taraqqiyoti uchun katta to‘siq bo‘lib, unda salbiybir iz qoldirganligini, o‘sha paytdagi o‘zbek tilining lug‘at tarkibida ayrim (arab va fors tillariga xos bo‘lgan) grammatik shakllarning qo‘llanishini, imlo va alifbo sohasida muayyan o‘zgarishlar yuz berayotganligi hamda usha davr tilida eski o‘zbek va yangi o‘zbek adabiy tili xususiyatlari bilan birga, boshqa tillarning ham unsurlari tez-tez uchrab turishini hamda ana shunday sharoitda olim o‘zbek adabiy tilining nazariyasalarini ishlab chiqishda va til grammatik qoidalarinima‘lum bir qat‘iy tizingasolish borasida juda katta salmoqli ishlarni amalga oshirib, mazkur qimmatli asarini o‘sha davr tilshunos olimva ziyolilarimuhokamasiga topshirdi va uni mukammallashtirish, rivojlantirish kerak ekanligini dolzarbmualammo sifatidabirinchi rejaga olib chiqdi.

Fitrat o‘z asarining fonetikaga bag‘ishlangan faslida o‘sha davr o‘zbek adabiy tili tovushlarini sinchkovlik bilan o‘rganib, birma-bir tahlil etib, boshqa (arab, fors) tillar tovushlari bilan qiyoslab, tilimiz tovushlar tizimini biroz soddalashtirib, qisqartirib, zamon talabidan kelib chiqqan holda 23 ta deb ko‘rsatadi va qat‘iy belgilaydi [2; 142].

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida tovushlar soni 25 ta deb qabul qilingan [3; 11]. O‘sha davr o‘zbek adabiy tilidahozirgi o‘zbek adabiy tilidagi singariinternatsional so‘zlar bilan birga kirib kelgan sirg‘aluvchi“j” (jurnal) va qorishiq “s” tovushlari bo‘lmaganligi sababli tilshunos olim o‘z asarida o‘zbek adabiy tili tovushlari sonini 23 ta deb ko‘rsatib o‘tgan. Uning o‘zbek adabiy tili tovushlarisonibo‘yicha qarashlari aynan, hozirgi o‘zbek adabiy tili tovushlar tizimi bilan mushtarakligidan dalolat beradi. Bundan biz o‘zbek adabiy tili tovushlar tizimini yaratishda uning “Sarf” asari fonetika bo‘limi to‘g‘ridan-to‘g‘riasosiy manba bo‘lib xizmat qilganligini ko‘ramiz. Shu bilan birgalikda, Fitratning tilshunoslik sohasida buyuk, hassos olim bo‘lganliginio‘zbek adabiy tilidagi “i” tovushini so‘zlar talaffuzida ifodalanishiga qarab ikki turga bo‘lganligidan ham anglab olishimiz mumkin. Bu borada olim “Bizning tilimiz yalpi turk tilining keng bir tarmog‘idir. Turk tilida bo‘lg‘on asosiy hollarning bizning tilda bo‘lishitabiiydir. Turk tilining butun tarmoqlarida bo‘lg‘oni kabi bizning tilda ham so‘zlar ohang e‘tiboribilan yo‘g‘on , ingichka bo‘lib ikkiga bo‘linadi.

Bu ohangmasalasini eski yozma asarlarda ko‘p ko‘rganimiz kabi dalada yashaganlar orasida ko‘proq uchratmoq mumkindir. Fors adabiyoti, madrasa tajvidi ta‘siri bilan buzilgan shahar shevalarida bu holni ko‘rganimiz bilan bizning shevada yo‘g‘onlik, ingichkalik ohangi yo‘q deb bo‘lmaydi” [2; 142-143], deb o‘zbek adabiy tilidagi “i” tovushiga ishora qiladi va asl o‘zbek adabiy tili fonetikasidagi“i” tovushi qatnashgan so‘zlarni yo‘g‘on so‘zlar, fors tilidan o‘zlashgan “i” tovushli so‘zlarni esa ingichka so‘zlar deb alohida ko‘rsatib o‘tadi.

Uning “i” tovushi talaffuzi xususidagi qarashlaridan xulosa qilibshuni aytishimiz mumkinki, xaqiqatdan ham, asl o‘zbek adabiy tili so‘zlarida qo‘llaniladigan “i” tovushi bilan fors tilidan

o'zlashgan so'zlardagi "i" tovushi talaffuzi o'rtasida tafovut borligining guvohi bo'lamiz. Bunday farq tilimizda hozirgi kungacha ham saqlanib kelmoqda. Masalan: shirin, pir, dida, shirkat, shir kabi forscha o'zlashma so'zlardagi "i" tovushi bilan hozirgi o'zbek adabiy tilidagi asl o'zbekcha bo'lgan bir, yil, tirnamoq, to'qqiz, sakkiz so'zlaridagi "i" tovushi talaffuziga e'tibor berib, har ikkalasini muqoyasa etadigan bo'lsak, fors tili o'zlashma so'zlaridagi "i" tovushi o'zbek tili so'zlaridagi "i" tovushi talaffuzidan sezilarli darajada yumshoqroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. Chunki fors tilidagi "i" tovushi cho'ziq unli tovush hisoblanadi [4; 15]. Asl o'zbek adabiy tili so'zlaridagi "i" tovushi esa, Fitrat o'z asarida alohida ta'kidlab o'tganidek, qisqaroq, yo'g'onroq, g'alizroq talaffuz etiladi va mazkur tovushni biz ko'proq rus va qozoq tillaridagi "ы" tovushi talaffuziga monand ekanligini ko'ramiz.

Jumladan, tilshunos olim o'zining "Sarf" asarida o'zbek adabiy tili unli tovushlariga alohida to'xtalib, ularni arab va fors tillari unli tovushlari tizimi va sonidan kelib chiqqan holda soddalashtirib a, o, e, i, u, o' kabilar deb ko'rsatib o'tadi.

"Eskiturkiy til (11-14 asrlar) yozma obidalarida 9 ta unli tovush a, ä, ä, e, o, o, u, y, i va eski o'zbek tili (15-19 asrlar) yozma manbalarida 10 ta unli tovusha, ä (o), ä, e, o, o, u, y, i, ü mavjuddir" [5; 46].

Yuqorida keltirilgan iqtibosdan ham ko'rinib turibdiki, turkiy va eski o'zbek tillarida unli tovushlar soni 9, 10 ta bo'lgan. Shu sababli ham Fitrat turkiy va eski o'zbek tilidagi unli tovushlar tizimi va sonini o'sha davr yozma manbalari, xalq kitoblari va dostonlari tili asosida sinchkovlik bilan o'rganib, fors va arab tillaridan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlarning son jihatini hamda o'zbek tilida 9 ta, 10 ta unli tovush bo'lsa yozishda, o'qishdako'proq chalkashlik, xatoliklarga yo'l ko'yilishi sabablarini e'tiborga olib, ularni soddalashtirib, qulaylashtirib, fors tili unli tovushlari sonidan kelib chiqqan holda 6 ta qilib belgilagani haqiqatdan holi emas.

Shuningdek, olim yana o'z asarida o'zbek adabiy tili morfologiyasiga ham to'xtaladi va o'zbek tilida ko'pgina so'zlarga egalik qo'shimchalari hamda so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilishi natijasida tovush yo'qolishi vujudga kelishini alohida ta'kidlab o'tadi.

Jumladan, o'g'il, ko'ngil, bu-yur so'zlaridan o'g'il, ko'ngil, o'rin kabilarga egalik qo'shimchasi, "buyur" so'ziga "uq" so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilishi natijasida "i" tovushi tushirib qoldirilib, "o'g'il" so'zi "o'g'lim" "ko'ngil" so'zi "ko'nglim", "o'rin" so'zi "o'rnim", "buyur" so'zi "buyruq" tarzida talaffuz etilishini ta'kidlab o'tadi va o'zbek tilidagi ikki bo'g'inli so'zlarga qo'shimchalar qo'shilish bilan o'sha so'zlardagi bir tovush tushib qolishi natijasida yana ikki bo'g'inli so'zlar hosil bo'lishi xususida ham ilmiy, asosli ma'lumotlar keltiradi va bunday holatni qat'iy qoida sifatida o'zbek adabiy tili grammatikasiga birinchilardan bo'lib olib kiradi. Uning kiritgan mazkur qoidasi hozirgi o'zbek adabiy tili grammatikasida ham o'z aksini topgan va o'qish va yozishda unga to'liq amal qilinadi. O'zbek adabiy tilidagi o'ziga xos bo'lgan bunday holatga muallif o'z asarida quyidagicha ta'rif beradi.

"O'g'ul, o'run, ko'ngil, buyur" so'zlaridan har biri ikki bo'g'inli (ikki hijoli) dir. Mana shularning so'ngi tovushlarigayana bir oltinchi tovush qo'shganda o'-g'u-lim, o'-ru-nim, ko'-ngi-lim, bu-yu-ruq shaklida, yani uch bo'g'inli so'zlar bo'lishi kerak ekan, shunday bo'lmaydir; bular oralig'idagi bir "i" cho'zig' unlisi yo'qolib, o'g'lim, ko'nglim, buyruq shaklidagi ikki bo'g'inli so'zlar bo'lib qoladir.

Bu albatta, tilimizning yingillik istaganidan chiqib qolgan bir hol. Bu hol yozuvlarimizda bor. Yuqoridagilarga o'xshagan ko'p so'zlarni yozg'uchilarimiz hech narsa sezmasdan shu yo'ldato'g'ri keltirib yozadi. Biroq bu hol umumiy qoida bo'lib qabul etilmagan, shuning uchun har so'zda yozilmaydi" [2; 250].

Biz buyuk tilshunos olim Abdurauf Fitratning "Sarf" (Morfologiya) deb nomlangan o'zbek adabiy tilining fonetika va morfologiyasiga bag'ishlab yozilgan qimmatli asarini hozirgi o'zbek adabiy tili grammatikasi bilan o'xshashlik jihatlarini imkoniyat darajasida ilmiy-qiyosiy jihatdan tahlil qildik va quyidagi xulosalarga keldik. Olim ushbu asarini yozar ekan avvalo, arab, fors va rus tillarining grammatikasini mukammal o'rganib chiqqan, chunki o'sha davrda

o‘zbek adabiy tilining grammatikasi yaratilmagan edi. Shu sababli ham u o‘zi bilgan bir necha tillarning grammatik qoidalaridan kelib chiqib, shningdek, o‘zbek adabiy tili tarixini, shu tilda yozilgan badiiy-ilmiy asarlar tilini mukammal o‘rganib, qat’iy bir qoidaga asoslangan o‘zbek adabiy tili morfologiyasini yaratdi. Uning bu borada qilgan buyuk ishlari tahsinga sazovor bo‘lib, Fitratdan keyin mazkur ishga qo‘l urgan tilshunos olimlar uchun u dasturulamal bo‘lib xizmat qilganligi aniq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т., Маънавият. 2008.
2. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлари. 5 жилд.-Т., Маънавият, 2006.
3. Асқарова М. Юнусов Р. Муҳаммедова Д. Ўзбек тили практикуми . –Т., 2006.
4. Abdusamatov M. Fors tili. –Т., 2007.
5. Абдурахмонов Г. Шукуров Ш. Махмудов К. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, -Т., 2008.

QIYOSLANADIGAN TILLARDA AYOLLAR KIIYIMI VA MODASI LUG'ATINING RIVOJLANISH TARIXI

Tillaboyeva Gulruh Soxibbek qizi,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.040>

Annotatsiya: Ushbu maqola tarixiy va madaniy aloqalarga ega bo'lgan tillar bo'ylab ayollar kiyimi va moda lug'atini rivojlantirishning ajoyib sayohatini o'rganadi. Ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar bilan bir qatorda til evolyutsiyasini o'rganib, biz tilning tarix davomida ayollarning o'zgaruvchan idroki, roli va uslublarini qanday aks ettirishini ochib beramiz. Ingliz, frantsuz, ispan va italyan kabi tillarni qiyosiy tahlil qilish orqali ushbu tadqiqot til va modaning o'zaro bog'liqligini ta'kidlash, inson ifodasi va o'ziga xosligining murakkab gobelenini yoritishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: kiyim, kostyum, tatuirovka, poyabzal, bosh kiyimlar.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ И МОДНОЙ ЛЕКСИКИ НА СОПОСТАВЛЯЕМЫХ ЯЗЫКАХ

Тиллабоева Гулруха Сахиббека,
преподаватель Ферганского государственного университета

Аннотация: Эта статья погружает в увлекательное путешествие по развитию словарного запаса женской одежды и моды на разных языках, которые имеют общие исторические и культурные связи. Исследуя языковую эволюцию наряду с социальными и культурными сдвигами, мы раскрываем, как язык отражает меняющееся восприятие, роли и стили женщин на протяжении всей истории. Посредством сравнительного анализа таких языков, как английский, французский, испанский и итальянский, данное исследование направлено на то, чтобы подчеркнуть взаимосвязь языка и моды, проливая свет на сложную картину человеческого самовыражения и идентичности.

Ключевые слова: одежда, костюмы, татуировки, обувь, головные уборы.

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF WOMEN'S CLOTHING AND FASHION VOCABULARY IN COMPARABLE LANGUAGES

Tillaboyeva Gulruh Sohikbek qizi,
teacher of Fergana State University

Abstract. This article delves into the fascinating journey of the development of women's clothing and fashion vocabulary across languages that share historical and cultural connections. By exploring the linguistic evolution alongside the societal and cultural shifts, we uncover how language reflects the changing perceptions, roles, and styles of women throughout history. Through a comparative analysis of languages such as English, French, Spanish, and Italian, this study aims to highlight the interconnectedness of language and fashion, shedding light on the intricate tapestry of human expression and identity.

Keywords: clothes, suits, tattoos, shoes, hats.

KIRISH. Til va moda o'rtasidagi murakkab munosabatlar madaniyat, o'ziga xoslik va ifodaning dinamik o'zaro ta'siridan dalolat beradi. Tarix davomida ayollar kiyimi badiiy ijod, ijtimoiy sharh va individuallik uchun tival bo'lib xizmat qilgan, u tasvirlangan tillarda shakllangan va shakllangan. Ushbu maqola vaqt va til bo'ylab sayohatga kirishadi, tarixiy va lingvistik aloqalarga ega bo'lgan madaniyatlar bo'ylab ayollar kiyimi va moda lug'ati evolyutsiyasini o'rganadi.

Moda, vizual aloqa shakli sifatida, jamiyatlar o'rtasida g'oyalar va ta'sir almashish imkonini beruvchi geografik chegaralardan oshib ketadi. Til modani ifodalash va tushunish uchun vosita bo'lib xizmat qiladi, turli jamoalarning madaniy nuanslari va tarixiy yo'llarini aks ettiradi. Ingliz, frantsuz, ispan va italyan kabi tillarda ayollar modasi lug'atining rivojlanishini o'rganib chiqib, biz ayollar modasining boy gobelenini yaratish uchun birga to'qilgan an'analar, innovatsiyalar va madaniy almashinuv iplarini ochamiz.

Qadimgi sivilizatsiyalarning nafis liboslaridan tortib zamonaviy yuqori kutyurening nafis siluetlarigacha ayollar kiyimlari jamiyat, texnologiya va estetikaning o'zgaruvchan landshaftlari bilan bir qatorda rivojlandi. Ushbu evolyutsiya davomida til an'anaviy hunarmandchilikni saqlab qolish va zamonaviy tendentsiyalarni qabul qilishda hal qiluvchi rol o'ynadi. «Xalbat», «vestido», «ko'ylak» va «abito» kabi atamalar nafaqat kiyim-kechak buyumlarini bildiradi, balki ular bilan birga madaniy ma'no va tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan qatlamlarni ham o'z ichiga oladi.

Kiyim jamiyat moddiy va ma'naviy madaniyatining ajralmas qismidir. Bir tomondan, bu inson mehnati bilan yaratilgan va ma'lum ehtiyojlarni qondiradigan moddiy qadriyatlar bo'lsa, boshqa tomondan, bular inson qiyofasini estetik jihatdan o'zgartiradigan dekorativ-amaliy san'at asarlaridir. Kiyim me'moriy inshootlar, mehnat va kundalik turmush ob'yektlari bilan birgalikda tarixiy davr ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishini, mamlakatning iqlim sharoitini, xalq hayotining milliy xususiyatlarini va ularning go'zallik haqidagi g'oyalarini aks ettiradi. Ammo «...agar me'morlar uylar qursalar va amaliy san'atning boshqa sohaları rassomlari kundalik hayotda odamni o'rab turgan muhitni yaratishda ishtirok etsalar, u holda dizaynerning ob'ekti insonning o'zi». Kostyum va shaxs o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik tufayli «... hech narsa kostyum kabi nozik nuanslarga ega bo'lgan davrning badiiy didini aks ettirmaydi». «Kiyim» va «kostyum» tushunchalari ko'p jihatdan o'xshash, ammo sezilarli farqlarga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy tilshunoslikda lug'atning ayrim taksonlarini o'rganishga qiziqish, yangi til birliklarining manbalarini aniqlash va ularni tarix nuqtai nazaridan yetarlicha ilmiy tavsiflash muammosi. shakllanish va evolyutsiya, barqarorlik va o'zgaruvchanlik, shuningdek, lingvomadaniy xususiyatlar to'xtovsiz davom etmoqda. Garchi tilshunoslarning katta qismi rus tili lug'atining alohida tematik guruhlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lsa-da (A. A. Reformatskiy, A. A. Ufimtseva, D. N. Shmelev, M. A. Borodina, V. G. Gak, V. N. Proxorova, V. V. Kolesova, G. A. Shu bilan birga, lug'atning kam o'rganilgan qatlamlarining sezilarli qismi hali ham mavjud bo'lib, ular tizimli lingvistik ko'rib chiqish va tavsiflash nuqtai nazaridan ilmiy qiziqish uyg'otadi. Kiyim lug'atining ayrim guruhlari frantsuz moda terminologiyasining rivojlanishini o'rgangan S. L. Sonina (1997) kabi tilshunoslarning maqola ob'ektiga aylandi; N.V.Kulakova (2000) A.S.Pushkin tilidagi kiyim nomlarini leksikografik va funksional-stilistik jihatdan o'rgangan, V.G.Kuzina (2001) Oryol shevalaridagi bosh kiyim nomlarining struktur-semantik jihatini tahlil qilgan; V. M. Panova (2002) Voronej shevalarida kiyim nomlarini o'rgangan; GR. Daukaeva (2004) ingliz, nemis va tatar tillarida bosh kiyim va poyabzal nomlarini qiyosiy tahlil qildi; O. R. Rostov (2006) Ivanovo viloyati dialektlarining lug'atiga asoslangan kiyim nominatsiyalarini tasvirlab berdi; Nagorskikh T.N. (2009) "Moda zamonaviy G'arbiy Yevropa madaniyatida qiymat yaratuvchi omil sifatida" ilmiy maqolaida moda masalalari ustida ishlagan; S. O'zer (2016) lug'atning strukturaviy-semantik bog'liqligini o'rgangan. rus va ingliz tillarida kiyimlar; M.Halimova (2002) tojik tilidagi "kiyim" tushunchasini bildiruvchi lug'atni o'rganib chiqdi (Xo'jand va uning atrofi shevasi materiallari asosida); S. Usmonova (1971) tojik tilidagi to'qimachilik bezaklari lug'atini o'rgangan; Ismatova (1983) Samarqand shevalarida tikuvchilik va kashtachilik san'ati lug'atini, shuningdek, Solieva M.A. "Tojik va ingliz tillarida to'qimachilik terminlarining strukturaviy-semantik tahlili" (2014) ishida ingliz va tojik tillarida to'qimachilik

terminologiyasi masalalari ustida ishlagan; Xudoiyeva X.M. (2018) o'zining "Tojik va ingliz tillaridagi zargarlik buyumlari lug'atining strukturaviy-semantik tahlili" nomli ishida tojik va ingliz tillarida kiyim-kechak bezaklarini bildiruvchi leksik birliklarning so'z yasash usullarini qiyosiy formatda ko'rib chiqdi, va boshqalar.

Ayollar kiyimlari tarixi ming yilliklarni qamrab olgan innovatsiyalar, an'analar va madaniy almashinuvlarning jozibali hikoyasidir. Qadimgi tsivilizatsiyalarning o'ralgan liboslaridan tortib, zamonaviy davrning tikilgan ansambllarigacha, ayollar modasining evolyutsiyasi insoniyat jamiyatlarini shakllantirgan ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik kuchlarning murakkab o'zaro ta'sirini aks ettiradi.

Mesopotamiya, Misr va Yunoniston kabi qadimiy sivilizatsiyalarda kiyim ham amaliy zarurat, ham ijtimoiy mavqe va o'ziga xoslik ramzi bo'lib xizmat qilgan. Ayollar kiyimi ko'pincha Yunonistonda chiton va peplos kabi draped kiyimlardan yoki Misrda zig'ir to'ni va plitkali liboslardan iborat edi. Bu kiyimlar zig'ir, jun, ipak kabi tabiiy tolalardan tayyorlangan bo'lib, kashtachilik, zargarlik buyumlari va bo'yalgan naqshlar kabi bezak elementlari bilan bezatilgan.

Rim imperiyasi tikilgan kiyimlar va murakkab pardozlash usullarini joriy qilish bilan ayollar modasida sezilarli o'zgarishlarni qayd etdi. Stol, uzun, yengsiz tunika, turmush qurgan Rim ayollari uchun eng muhim kiyimga aylandi, peplos va palla esa turmushga chiqmagan ayollar uchun mashhur tanlov bo'lib qoldi. Rim ayollari o'zlarining ijtimoiy mavqei va boyligini bildirish uchun o'zlarini zargarlik buyumlari, aksessuarlar va nozik soch turmagi bilan bezashgan.

O'rta asrlar murakkab hunarmandchilik va nafis kiyim-kechaklarning qayta tiklanishiga guvoh bo'ldi, chunki Evropa Rim imperiyasining soyasidan chiqdi. Bu davrdagi ayollar modasi katta hajmli yubkalar, mahkam o'ralgan ko'ylaklar va bezakli matolarning qatlamlari bilan ajralib turardi. Gildiyalar va savdo yo'llarining paydo bo'lishi to'qimachilik, bo'yoqlar va texnikalar almashinuvini osonlashtirdi, bu esa Evropa bo'ylab turli xil uslublar va siluetlarning tarqalishiga olib keldi.

Uyg'onish davri badiiy va madaniyatning gullab-yashnashining yangi davrini boshlab berdi, Italiya moda innovatsiyasi bo'yicha birinchi o'rinda turadi. Ayollar kiyimlari tobora ko'proq tikilgan va tuzilgan bo'lib, tananing tabiiy konturiga e'tibor qaratildi. Florensiya, Venetsiya va Milan kabi Italiya shaharlari to'qimachilik ishlab chiqarish va dizayn markazlariga aylandi, ular butun Evropadan malakali hunarmandlar, savdogarlar va homiylarni jalb qildilar.

Ma'rifat davri ayollar modasida sezilarli o'zgarishlarni keltirib chiqardi, chunki ratsionallik, foydalilik va soddalik g'oyalari e'tiborga sazovor bo'ldi. Neoklassik estetikaning yuksalishi qadimgi yunon va rim uslublarining jonlanishiga olib keldi, ular oqimli parda, imperiya bellari va engil matolar bilan ajralib turadi. Ayollar modasi ma'rifat davri qadriyatlarini aks ettiruvchi yanada vazmin va amaliy bo'ldi.

Sanoat inqilobi ayollar modasi tarixida burilish nuqtasi bo'ldi, chunki texnologiya va ishlab chiqarish jarayonlaridagi yutuqlar kiyim ishlab chiqarish va tarqatishda inqilob qildi. Tayyor kiyim-kechaklarning ko'payishi va do'konlarning ko'payishi modani demokratlashtirdi va zamonaviy liboslarni barcha ijtimoiy tabaqadagi ayollar uchun ochiq qildi.

Arxeologik qazishmalar shuni ko'rsatadiki, kiyim-kechak insoniyat jamiyatining dastlabki bosqichlarida paydo bo'lgan. Paleolit davridagi odam (40-25 ming yil oldin) suyak ignalari yordamida turli xil tabiiy materiallarni - barglar, somonlar, qamishlar, hayvonlarning terilarini tikish, to'qish va bog'lash - ularga kerakli shaklni berishni allaqachon bilgan. Bosh kiyim sifatida tabiiy materiallar ham ishlatilgan: qovoq, kokos yoki tuyaqush tuxum qobig'i va toshbaqa qobig'i.

Oyoq kiyimlariga kelsak, ular ancha keyin paydo bo'lgan va kostyumning boshqa elementlariga qaraganda kamroq tarqalgan. Kiyim, dekorativ-amaliy san'atning har qanday ob'ekti kabi, go'zallik va amaliylikni o'zida mujassam etgan holda, inson tanasini sovuq va

issiqlikdan, yog'ingarchilik va shamoldan himoya qiladi.

NATIJALAR

Kiyim dastlab insonni bezash va sinfiy farqlash vositasi sifatida paydo bo'lgan deb faraz qilsak, tarixchilar, arxeologlar, san'atshunoslar ham iqlim va odamlarning turmush tarzining o'zgarishi bilan kiyimning himoya, amaliy funksiyasi sezilarli darajada oshganligini ta'kidlaydilar. Kiyimning to'g'ridan-to'g'ri o'tmishdoshlari tatuirovka, tanani bo'yash va unga sehrlil belgilar qo'llash bo'lib, ular yordamida odamlar o'zlarini yovuz ruhlardan va g'alati tabiatkuchlaridan himoya qilishga, dushmanlarni qo'rqitishga va do'stlarni mag'lub etishga harakat qilishdi. Keyinchalik, tatuirovka naqshlari matoga o'tkazildi. Misol uchun, qadimgi keltlarning ko'p rangli katakli zarb naqshlari Shotlandiya matosining milliy naqshi bo'lib qoldi. Katta rol qadim zamonlarda zargarlik buyumlari rol o'ynagan, ular zarb, soch turmagi yoki bosh kiyimi bilan birgalikda ibtidoiy jamiyatdagi odamning butun kostyumini tashkil etgan. Frantsiyadagi Dordogne g'or rasmlarida va boshqa qadimiy tosh va g'or rasmlarida odamlar shunday tasvirlangan. Suyak yoki toshdan yasalgan uzun marjonlarni, marjonlarni, bilaguzuklarni tirnalgan sehrlil belgilar egalarining jasorati, ovchilik va harbiy jasoratidan dalolat beradi. Qadimgi zargarlik buyumlarining shakli inson tanasining qismlari shakliga ta'sir qilgan. Bo'yin, quloq, burun, lablar, bilak, to'piq, barmoqlar va oyoq barmoqlari va belning shakli marjonlarni, marjonlarni, halqalarni va halqalarning yumaloq yopiq chizig'ini aniqladi.

Xulosa. Kiyimning asosiy shakllarining tarixiy rivojlanishi o'sha davrning tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari, estetik va axloqiy talablar va san'atdagi umumiy badiiy uslub bilan bevosita bog'liq holda sodir bo'ldi. San'atdagi uslub - bu san'atdagi g'oyaviy mazmunning birligi bilan shartlangan badiiy ifoda vositalari va usullarining majoziy tizimining tarixan shakllangan, nisbatan barqaror birligi. Uslubning asosiy xususiyatlari me'morchilik, tasviriy va amaliy san'at, adabiyot, musiqada namoyon bo'ladi. Kostyumda umumiy uslub yo'nalishi asosiy shakllar va nisbatlarda, kiyish usulida, ma'lum materiallardan va rang kombinatsiyalaridan foydalanishda, zargarlik buyumlarining tabiatida ifodalanadi. Bir davrning umumiy badiiy uslubidagi o'zgarishlar doimo katta mafkuraviy va ijtimoiy siljishlar bilan bog'liq. Ular uzoq tarixiy davrda sodir bo'ladi. Ammo har bir uslubda ko'proq mobil va qisqa muddatli hodisa - moda mavjud bo'lib, u inson faoliyatining barcha sohalariga ta'sir qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tillaboyeva, G. S. Q. (2022). ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIDA "SHAXS" TUSHUNCHASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 182-196.
2. Tillaboyeva, G., & Umarova, N. R. (2021). ALISHER NAVOIY ASARLARIDA BADIY TAXALLUSLARNING QO'LLANILISHI. *Студенческий вестник*, (13-5), 70-72.
3. Tillaboyeva, G. S. Q. (2022). TILSHUNOSLIKDA LIBOS NOMLARI. *Scientific progress*, 3(4), 506-514.
4. qizi Tillaboyeva, G. S. (2023). FORMATION STAGES OF ANCIENT PERIOD DRESSES. *International journal of advanced research in education, technology and management*, 2(2).
5. Tillaboyeva, G. S. TILSHUNOSLIKDA LIBOS NOMLARI.

O'ZBEK QODIRIYSHUNOSLARINING MONOGRAFIK TADQIQOTLARINI O'RGANISH

Elmurod Tursunov Umrzoqovich,
O'zбекистон Davlat Jahon Tillari universitetiningkatta o'qituvchi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.041>

Annotatsiya. Abdulla Qodiriy siymosi o'zbek adabiyotshunosligida romannavislik an'analarini boshlab bergan millatparvar, xalqni taraqqiyotga yetaklovchi "mayoq" kabi o'zbek mumtoz adabiyoti koshonasini o'zining badiiy-estetik, g'oyaviy-uslubiy nafosati bilan yoritib turadi. Maqolada o'zbek jadid adabiyoti namoyandalaridan biri Abdulla Qodiriyning ijodiy faoliyatiga doir mamlakatimizda olib borilgan tadqiqotlar muayyan davrlarga ajratib tahlilga tortilgan. Har bir davr muayyan adabiy toifalarga ajratib, o'sha davrda ijod qilgan qodiriyshunoslarning adibning ijodiy faoliyatiga doir ayrim mulohazalari berilgan.

Kalit so'zlar: jadid, tanqidiy realizm, sotsiolistik realizm, lingvistik aspekt.

ИЗУЧЕНИЕ МОНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ УЗБЕКСКИХ КАДЫРИЕВ

Эльмурод Турсунов Умрзакович,
старший преподаватель Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация. Личность Абдуллы Кадыри своей художественно-эстетической, идейно-стилистической изысканностью освещает мир узбекской классической литературы, как националист, заложивший традицию романистов в узбекской литературе, как «маяк», ведущая нацию к развитию. В статье анализируются проводимые в нашей стране исследования творческой деятельности Абдуллы Кадыри, одного из представителей современной узбекской литературы, путем разделения ее на определенные периоды. Каждый период разделен на определенные литературные категории и приведены некоторые мнения литературоведов, творивших в этот период.

Ключевые слова: жадин, критический реализм, социалистический реализм, лингвистический аспект.

STUDY OF MONOGRAPHIC STUDIES OF UZBEK SCIENTISTS

Elmurod Tursunov Umrzokovich,
senior lecturer at the Uzbekiston State University of World Languages

Annotation. Abdulla Qadiri's individuality illuminates the world of Uzbek classical literature with his artistic-aesthetic, ideological-stylistic beauty, like a nationalist who started the tradition of novelists in Uzbek literature, a "lighthouse" that leads the nation to development. In the article, the research conducted in our country on the creative activity of Abdulla Qadiri, one of the representatives of modern Uzbek literature, is analyzed by dividing it into certain periods. Each period is divided into certain literary categories, and some opinions of the literary experts who created in that period are given.

Key words: jadidizm, critical realism, socialist realism, linguistic aspect.

Kirish. Yozuvchi shaxsiyati, dunyoqarashi, did-farosati, xudo bergan iste'dodi va mahorati singari qator omillar badiiy asarda o'z ifodasini topishga shubha yo'q. Shu ma'noda demoqchimizkim, Abdulla Qodiriy iymon e'tiqodli, pokiza tabiat, haqiqatgo'y bir inson edi. Bu fazilat-xislatlar uning romanlariga ko'chgan, albatta. O'zbek adabiyoti, umuman, jahon adabiyoti tarixi kuzatilganda bir haqiqat ayon bo'ladi: yozuvchi-shoir asosan o'z dunyosini,

o‘z his-tuyg‘ularini kitobxonga ma’naviy ozuqa-mulk sifatida taqdim etadi. Abdulla Qodiriy romanlarining umrboqiylik asoslarini eng avvalo adib shaxsiyatidan, dunyoqarashini shakllantirgan zamindan, adabiyotdagi adabiy mavzularning maromiga yetkazib tasvirlashidan, so‘zning ruhiyatiga ta’siridan va shu singari ko‘zga ko‘rinib-ko‘rinmay turgan hamda hisga ta’sir etib-etmay turgan qator unsurlardan izlash kerak.

Adabiyotlar tahlili. D.Quronov va X.Polvonovalarning “Sharq yulduzi” jurnali 2007-yil 1-sonida “O‘tkan kunlar” romani matniy tadqiqi to‘g‘risida bir maqolasi bosildi. Unda “Inqilob” jurnali bir – ikki marta tilga olinadi. Biroq kengroq qiyoslar, batafsilroq ma’lumot berilmaydi. Ikkinchidan maqolada: “Romanning “Inqilob”dagi nashri bilan, kitob bo‘lib chiqishi orasida besh yillik masaofa bor – bu vaqt mobaynida adibning mahorati o‘sgani shubhasiz”, degan bir taxminiy gap ham “O‘tkan kunlar”ning jurnaldagi parchasini tekshirishga zarurat tug‘diradi.

Romaning nashriga oid yana bir dalil shuki, “Chaqimchiliq” fasli 1924-yili shoir Cho‘lpon tartib bergan “Adabiyot parchalari” to‘plamining 15-21-sahifalarida chop etiladi. Mashhur sharqshunos E.Bertels “O‘tgan kunlar” munosabati bilan “yevropa romani, ingliz romani, rus romanlari bilan bir qatorda o‘zbek romanining yaratilganligi” ni yozgan edi. Ulkan qozoq yozuvchisi, o‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan namoyondasi Muxtor Avezov fikricha, “O‘tkan kunlar” romani bilan Abdulla Qodiriy 20-yillarda “Sharqning eng ulkan yozuvchisi bo‘lib qolgan edi”. Abdulla Qodiriy ongli ravishda novatorlik yo‘li bilan bordi va izlanishlari samarali bo‘ldi. U o‘zbek romanchilik maktabini yaratdi.

Tahlil va natijalar. XX asrning Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Behbudiy, Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Munavvarqori singari ko‘plab jadidchilik harakati namoyondalari ijod qilgan davri bir necha asrli o‘zbek adabiyoti tarixining oltin sahifalariga aylandi.

Jahon adabiyoti va san’atida shakllangan, bevosita o‘zbek adabiyotshunosligiga ta’sir ko‘rsatgan badiiy metodlar xususidagi muayyan tasavvurlarsiz Abdulla Qodiriy hayoti va ijodini ilmiy tadqiq va tahlilga tortish imkonsiz. 19-asrning 20-30 yillarida jahon adabiyotshunosligi va san’atida tanqidiy realizm metodi yuzaga keldi. 19-asrning ikkinchi yarmiga kelib o‘zbek adabiyotida ham tanqidiy realizmga xos belgilar ustunlik qila boshladi. Mazkur oqim 19-asrning ikkinchi yarmidan XX-asrning 30 yillari so‘ngigacha saqlanib qoldi. Jadidchilik harakati namoyondalari tomonidan yaratilgan adabiyot aynan tanqidiy realizm metodi ta’sirida yaratilgan asarlardir. Adibning hayoti va ijodining tadrijiy tadqiq etish xronologiyasini quyidagi tartibda ajratish mumkin.

1. XIX-asrning ikkinchi yarmidan – XX-asrning 30-yillari oxirigacha bo‘lgan o‘rganishlar (Tanqidiy realizm ijodiy metodi hukmronlik qilgan davr). Mavzuga oid maxsus adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Abdulla Qodiriyning ijodiy faoliyati 1913-1914 yillardan [19.16] to XX asrning 30-yillar oxiriga kelib, aniqrog‘i, 1938-yil 4-oktyabrda xalq dushmani sifatida qatl etilgan davrni qamrab oladi, ammo uning ijodiga nisbatan ilmiy-adabiy jamoatchilik qiziqishi 20-30 yillardanoq boshlangan. 1922-yil “Inqilob” jurnalining ayrim sonlarida B.A.Pestovskiyning “O‘zbek teatri tarixidan” nomli maqolasi chop etiladi. Unda o‘zbek sahna asarlari haqida bir yoqlama ma’lumotlar berilgan. Ayni shu maqolaga munosabat tariqasida “Ozbeklarda teatr” nomli boshqa bir maqola chop etilib, unda A.Qodiriyning 1915-yilda teatrlarda sahlalashtirilgan “Baxtsiz kuyov” dramasi xususiada so‘z boradi.[20] Shu yili A.Sad’iyning “Oktabr o‘zgarishi va o‘zbek adabiyoti”[22] nomli maqolasi, Ali Ismoilzodaning “Adabiyot g‘avg‘osi” [7] maqolasi, 1924-yili esa Ne‘mat Hakimning “O‘zbek adabiyotida tanqid va adabiy muhokamalar”[5] sarlavhali maqolasi, 1925-yili Vadud Mahmudning “Bu kungi she’rlarimiz va san’atkorlkarimiz”[16] deb nomlangan maqolalari bosib chiqariladi.

A.Qodiriy haqidagi dastlabki yirik tadqiqotlardan biri Oybekning “Abdulla Qodiriyning ijodiy yo‘li” [18] nomli risolasidir. Risolada adib ijodining ayrim fazilatlarini va o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z boradi. U Qodiriy romanlariga xos qator xususiyatlarni tanqid qilish bilan o‘zi yozmoqchi bo‘lgan romanlariga xos ijodiy prinsiplarini bayon etadi, ammo mazkur asarlar tahlilida sotsiologik realizm metodlari yetakchilik qiladi. Taniqli adabiyotshunos

B. Karimovning “XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida talqin muammosi” mavzusidagi dissertatsiyasida “... 30-yillarning munaqqidlari uchun xolis ilmiy talqindan ko‘ra siyosiy qarorlar muhimroq va asosiy mezon edi.

1928-yilda Mixail Sheverdinning “Birinci o‘zbek romani”[15] maqolasida “O‘tkan kunlar” romani badiiy yuksakligi va betakrorligi haqida so‘z yuritgani holda asarning “g‘oyaviy jihatdan yot” ekanligini qoralab, unga nisbatan “mafkuraviy baho berish”, va “bu bahoni siyosiy qarashlarga bog‘lash”ni maqsad qilgandi. 1931-yil “Sharq haqiqati” gazetasining bir necha sonida qo‘qonlik tanqidchi va adabiyotshunos Sotti Husaynning “O‘tkan kunlar”[6] nomli turkum adabiy-tanqidiy maqolalari chop etildi.

Taniqli adabiyotshunos B.Karimovning “XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida talqin muammosi” mavzusidagi dissertatsiyasida “... 30-yillarning munaqqidlari uchun xolis ilmiy talqindan ko‘ra siyosiy qarorlar muhimroq va asosiy mezon edi. 20-asrning oxiri 30-yillarning boshlarida usbu nochor, ayanchli holat badiiy adabiyot ustidan yuritilgan siyosat, so‘z erkinligining bo‘g‘ilishi, nafis adabiyotning partiyaning qarorlarining targ‘ib-tashviq etadigan mafkuraviy qurolga aylantirish jarayoni bilan izohlanadi.”[2.304], – deb yozadi.

2. XX-asrning 30-yillaridan 60-yillar boshlarigacha. (Sotsialistik realizm ijodiy metodi ustunlik qilgan davr, ya’ni adib ijodini tadqiq etishdagi turg‘unlik, bo‘shlik davri). 30-yillarning oxirida uning ijodi siyosiy-mafkuraviy jihatdan baholab kelindi va adabiy qarashlari xolis tahlil qilinmadi. Adib qatl qilinganidan so‘ng uning ijodini yoritmaslikka harakat qilindi. B.Karimovning yozishicha, Abdulla Qodiriy shaxsiyati va uning asarlari borasida amalga oshirilgan tadqiqotlar va qator ilmiy risolalar asosan 1958 yildan, u va uning zamondoshlari oqlanganidan keyin maydonga keldi.[1.160]

3. XX-asrning 60-yillaridan 90-yillarigacha (Sotsialistik realizmning “ochiq metod” deb e‘lon qilinishi). 60-yillardan keyingi davrda A. Aliyev, I. O. Sultonov, M. Qo‘shjonov, S. Mirvaliyev, F. Nasriddinov, I. Mirzayev, H. Qodiriy, Oybek, N.Karimov, X.Lutfiddinova, I.G‘aniyev, U.Normatov, Maqsud Shayxzoda, B.Karimov, H. Qodiriy, K.A.Azzamov, A.O‘rayev, H.Bekmurodov, M. Jalil; M. Otajonova, Sh. Qodiriy kabi qodiriyshunoslar tomonidan uning hayot yo‘li va ijodi borasida qator ko‘plab risola va monografiyalar yaratilgan.

4. XX-asrning 90-yillaridan hozirga qadar (Realizm ijodiy metodining erkin va yangicha qarashlar tamoyilida rivojlanish davri). Respublikamiz mustaqillikka erishganidan so‘ng Abdulla Qodiriy va boshqa adiblar ijodi badiiy qiymat va keng ijtimoiy mazmun kasb etibgina qolmasdan, milliy merosimiz sifatida ham qator ijtimoiy fanlar kesimida o‘rganilish zarurati paydo bo‘ldi.

Z. Mahmudova o‘zining nomzodlik dissertatsiyasida esa A.Qodiriyning milliy xarakter yaratish mahoratini tadqiq va tahlil qilish, asarning milliy qimmatini oshirishga xizmat qiluvchi omillarni tekshirish usullari va romanning milliy o‘ziga xos xususiyatlari qalamga olinadi.[26.129] U.Jo‘raqulov, Umarova. M, S.Normatov, N.Karimov, B.Karimov, A.Rasulov, B.Qosimov, Sh.Yusupov, U.Dalimov, Sh.Rizayev, A.Axmedov [8., 9., 27., 17., 14., 10., 13., 12., 3.] kabi qodiriyshunos olimlar va adabiyotshunoslar tomonidan monografiyalar, risolalar, darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, ko‘plab adabiy-tanqidiy maqolalar bosib chiqarildi. Xususan, adabiyotshunos N.Karimovning “Abdulla Qodiriy zamondoshlari” nomli ensiklopedik xarakterdagi tadqiqot ishida adib bilan bir davrda yashagan 254 kishining tarjimai xoli, ularning yozuvchi bilan munosabatlari va Abdulla Qodiriy yashagan zamon manzarasi aks ettirilgan.

90-yillar boshlarida, xususan, 1994-yilda Abdulla Qodiriy tavalludining 100 yilligini nishonlash munosabati bilan yozuvchi hayoti va ijodiga doir ilmiy maqolalar, kitoblar va izlanishlarda tamomila o‘zgacha ilmiy talqinlar bayon etilgani, adib hayoqi va ijodiga nisbatan “iliqlik” nashidasi esgani ko‘riladi. “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining 1989 yil noyabr sonida professor Umarali Normatovning “Obid ketmon haqiqati” nomli maqolasining chop etilishi ham ayni shu iliqlik shabodasi nishonasi edi.

Abdulla Qodiriy ijodini o‘rganishda Qodiriyshunos olim Bahodir Karimovning “XX asr

o‘zbek adabiyotshunosligida talqin muammosi” (Qodiriyshunoslik misolida) mavzusidagi doktorlik ishi va shu ilmiy tadqiqot asos bo‘lgan “Abdulla Qodiriy” nomli monografiyasida adib ijodining o‘zbek va xorij adabiyotshunosligi hamda tanqidchiligida qanday talqin etilganligi har tomonlama ochib berilgan. Tadqiqotchi to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida, umuman, sobiq ittifoqdagi millatlar adabiyotshunosligida badiiy asar talqini ko‘pincha davr siyosatiga muvofiq bo‘lganligi ko‘rinadi. Shu ma’noda, adabiyot va siyosat juftligi filologiya ilmida har vaqt yonma-yon keldi”.

Istiqlol davri tanqidchiligida Qodiriy ijodiy mahoratiga bag‘ishlangan bir qancha maqola, tadqiqot yuzaga keldi. Ularning ayrimlari monografik xarakterda bo‘lib, yozuvchi hayoti va ijodini yaxlit holda o‘rganishga bag‘ishlangan ocherklar va monografiyalar bo‘lsa, ayrimlari ijodkor poetik olamining muayyan qirralarini yoritgan tadqiqotlardir. Jumladan, M.Qo‘shjonovning “O‘zbekning o‘zligi”, I.G‘aniyevning “Ruhiy go‘zallikning qismati”, A.Murodxonovning “Iste’dod jozibasi”, H.Lutfiddinovaning “Gullarning ra’nosi”, “Abdulla Qodiriyning badiiy dunyosi”, B.Karimning “Qodiriy qadri”, “Abdulla Qodiriy”, “Adabiyot badiiyat abadiyat” kabi asarlarda adib poetik olami tadqiq etilsa, U. Normatovning “Qodiriy bog‘I”, A.Aliyevning “Istiqlol va adabiy meros” kitobidagi “Abdulla Qodiriy” ocherki, S.Mirvaliyevning “Abdulla Qodiriy” kabi tadqiqotlarida uning hayoti va ijodi batafsil yoritilgan. Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, istiqlol yillarida Qodiriy ijodini yangicha tafakkur tarzi, yangicha metodologik tamoyillar asosida talqin etish sho‘ro davri qodiriyshunosligi shakllanishiga katta hissa qo‘shgan atoqli munaqqidlar faoliyatiga ham xos xususiyatdir. Ular mustaqillikning ilk yillaridayoq o‘z dunyoqarashlarini qayta qura olgan, avvalgi ayrim mafkuraviy qarashlaridan voz kecha olgan olimlardir.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, o‘zbek romanchiligi asoschisi, benazir yozuvchi Abdulla Qodiriyning hayot yo‘li va boy adabiy merosini monografik tadqiqotlar darajasida o‘rganish ishlari olib borilgan va shu kecha kunduzda uning asarlari xususida adabiyotshunoslik, lingvistik aspektda tekshirish ishlari olib borilmoqda. Kelgusida ham adibning ijod faoliyatiga ta’luqli o‘z yechimisini kutib turgan muammolar o‘zining ijobiy yechimi topishiga ishonamiz. Abdulla Qodiriyning ijodiy evolyutsiyasiga nazar tashlasak, adibning ijod yo‘li, umuman olganda, o‘zbek jadid adabiyotini tadqiq etilishi, nashriy matmuotlarda keng yoritib borilishi va adib asarlarining badiiyati xususida ilk izlanishlar o‘tgan asrning 20-yillaridan boshlandi. Olim Sharafiddinov, M.Sheverdin, Sotti Husayn, Oybek, Mirmuhsin, M.Solihov, A.Sad’iy, J.Boypovlatov [23., 24., 6., 18., 28., 25., 21., 4.] kabi adabiy tanqidchilar Abdulla Qodiriy ijodiga nisbatan bir tomonlama, siyosiy tus berishga harakat qildilar. 1929 yil “Sharq haqiqati” jurnalining 218-sonida adib Julqunboy taxallusi ostida ““O‘tkan kunlar” ham “O‘tkan kunlar” tanqidi ustida ba’zi ijohlar” nomli maqolasi bosib chiqariladi. Maqolada adib misrlik yozuvchi Jo‘rji Zaydon ijodidan ilhomlangani, uning ijodi A. Qodiriyning ko‘plab asarlarini yaratilishiga turtki bo‘lgani barobarida o‘sha davrning adabit tanqidchilaridan hisoblangan Sotti Husaynni ham Jo‘rji Zaydon bilan tanishtirib qo‘ygani, unga bir necha bor yordam berganini qalamga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. B.Karimov. Jadidlar. Abdulla Qodiriy.: risola. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.– 160-b.
2. B.Karimov. XX-asr adabiyotshunosligida talqin muammosi (qodiriyshunoslik misolida): dis. ... filologiya fanlari nomzodi. – Toshkent, 2002. – 304 b.
3. B.Qosimov, Sh. Yusupov, U. Dalimov, Sh. Rizayev, S. Axmedov. Milliy uyg‘onish davri adabiyoti. – T.: Ma’naviyat . 2004.
4. Baybulatov Dj. Uzbekskaya literatura i chagataizm // Za partiyu. 1929. № 3–4. S. 99–111.

5. Hakim N. Turkiston. 1924. – 25 iyun.
6. Husayn S. “O‘tkan kunlar”. – Toshkent — Baku, 1931.
7. Ismoilzoda A. Adabiyot g‘avg‘osi. Turkiston. 1922. – 23 dekabr.
8. Jo‘raqulov U. O‘zbek romani genesisi. – T.: “Nurafshon business”. 2002.
9. Jo‘raqulov U. Qodiriy va roman tafakkuri. – T.: “Nurafshon business” 2020.
10. Karimov B. “O‘tkan kunlar” ibrati. – T.: Mashhur press. 2019.
11. Karimov B. Abdulla Qodiriy va germeneytik tafakkur. – T.: Akademnashr. 2014.
12. Karimov B. Ikka daho-ikki benaho (Bobur va Qodiriy). – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti. 2020.
13. Karimov B.. Abdulla Qodiriy fenomeni. – T.: “Info Capital Group”.2019.
14. Karimov N. Abdulla Qodiriy zamondoshlari. – T.: Akademnashr, 2019. -329.
15. M.Sheverdin. Первый узбекский роман. За партию. – T.: 1928. № 3.
16. Mahmud V. Bu kungi she‘rlarimiz va san‘atkorlarimiz. 1925. № 4.
17. Normatov S. Jadid adiblarining lug‘atshunoslik faoliyati. – T.: “Adabiyot uchqunlar”, 2018.
18. Oybek. Abdulla Qodiriyning ijod yo‘li. – Toshkent, 1936.
19. Qodiriy H. Otam haqida: Xotiralar. – To‘ldirilgan 2-nashri. – T.:Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983. 16-b.
20. Ravshan. O‘zbeklarda teatr. Inqilob. – 1922. №5-6.
21. Sa‘diy A. O‘zbek burjua adabiyoti. – Toshkent, 1934.
22. Sa‘diy A. Oktabr o‘zgarishi va o‘zbek adabiyoti.Turkiston. 1922.-7 noyabr.
23. Sharifiy J, Sharafiddinov O. “Obid ketmon” haqida // qizil O‘zbekiston. 1937;.
24. Sheverdin M. Za partiyu. –1928. -№3. – С96.
25. Solihov M. O‘zbek adbiyotida millatchilik ko‘rinishlari. – Toshkent, 1932.
26. Z. Mahmudova. Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romanining milliy o‘ziga xosligi:dis. ... filol. fan. nomzodi. – Toshkent, 1996. – 129 b.
27. Умарова М. Historicism highlighted in Walter Scott’s novel ”Waverly or Tis sixty years and Abdulla Kadiri’s novel “Days gone by” / “Инглиз тилини ўрганишда инновациялар ва ўқитиш амалиёти” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. – Жиззах, 2019. – Б. 455-456.
28. Mirmuhsin. Dinchilar, taraqqiychilar //Sho‘ro, 1917.

KO'P SONLI INGLIZ TILI O'RGANUVCHILARDAN IBORAT AUDITORIYADA FIKR-MULOHAZA BERISHNING AMALIY QIYINCHILIKLARI VA YECHIMLARI

Yuldashev Xurshid Nozim o'g'li
Til or'g'atish kafedrası ingliz tili o'qituvchisi
O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
<https://orcid.org/0009-0000-2746-4428>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.042>

Annotatsiya: Feedback (izohlash, fikr-mulohaza berish) til o'rganishning asosiy omillaridan biri hisoblanib, til o'rganishning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi. Biroq, ko'p sonli til o'rganuvchilardan iborat auditoriyalarda, feedback bildirish qiyinchilk tug'diradi. Chunki o'qituvchi tomonidan har bir talabagafikr-mulohaza berish ko'p vaqt talab qiladi. Natijada, talabalarning yetarli darajadabilim va ko'nikmaga ega bo'lishlari uchun imkoniyat kamayadi. Mazkur maqolaning maqsadi ko'p sonli ingliz tili o'rganuvchilardan iborat auditoriyada fikr-mulohaza berishning zamonaviy va samarali usullarini o'rganishdan iborat. Maqolada keltirilgan muammoning yechimlaridan biri o'quvchilarning bir-birlariga nisbatan bildiradiganfikr-mulohazalari hisoblanadi. Yana bir usul – guruhlariga bo'linib muloqot ko'nikmasini oshirish mobaynida kuzatilgan xatolarga umumiy tarzda fikr-mulohaza berishdir.

Kalit so'zlar: feedback, fikr-mulohaza, tavsiflovchi, motivatsion, tengdoshlarning fikr-mulohazalari, guruhda ishlash, rivojlantirish, samarali

ПРАКТИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ ПРИ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ В БОЛЬШИХ АНГЛИЙСКИХ КЛАССАХ И ВОЗМОЖНЫЕ РЕШЕНИЯ

Юлдашев Хуршид Назимович
Учитель английского языка кафедры обучение языков
Правоохранительная академия Республики Узбекистан

Аннотация: Фидбек является одним из ключевых факторов в изучении языка, поскольку оно способствует развитию знаний и навыков языка. Однако предоставление обратной связи в больших английских классах может быть затруднительным из-за недостатка времени на индивидуальную обратную связь от преподавателя, что может привести к медленному прогрессу среди студентов. Цель данного исследования - изучить способы решения этой проблемы. Одно из предложенных решений - это обратная связь со стороны сверстников, где студенты делятся комментариями друг с другом. Другим методом является обратная коллективная связь на основе работы студентов в группе, выполняющих определенную задачу, направленную на развитие навыков речи.

Ключевые слова: Обратная связь, описательная, мотивационная, фидбек от сверстников, групповая работа, развитие, эффективный

PRACTICAL DIFFICULTIES OF GIVING FEEDBACK IN LARGE ENGLISH CLASSES AND POSSIBLE SOLUTIONS

Yuldashev Xurshid Nozimovich
English teacher at department of language teaching
Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

Abstract: Feedback is one of the key factors in language learning since it paves the way for the development of necessary skills and knowledge. However, giving feedback in large English classes can be difficult since there is not enough time for everyone to receive individual feedback from a teacher, which may result in low progress among students. The purpose of this

article is to investigate the ways to address this issue. One solution presented in this article is peer feedback where students give each other comments. Another method is to give oral collective feedback based on the performance of students engaged in a group work activity.

Key words: Feedback, descriptive, motivational, peer feedback, group work, development, effective

Introduction. Feedback is one of the essential elements of teaching and learning. It facilitates the progress, acts as a level and serves as a beacon in the vast ocean of knowledge where learners are often faced with the waves of uncertainty, difficulties and insecurities in their journey. A growing number of researches point out the benefits of feedback in terms of education. For example, Ferguson (2011) maintains that feedback is a crucial aspect of learning and nurtures skills that are necessary to succeed as a student. Although the importance of feedback is widely known and there is much research about the types of feedback and how to implement them, some teachers still struggle to give proper feedback, particularly in large ELT classes where the number of students can exceed the number of chairs available in the class. This presents a challenge in the form of time constraint as it is virtually impossible to give each and every student quality feedback. Consequently, certain students fall behind others and fail to learn target language successfully. This issue is also common among shy students who are not willing to ask for the feedback or less active students who receive little feedback from teachers due to limited involvement in the lessons. Giving feedback is only one of the many problematic issues of teaching large classes; having said that, it is one which is crucial for learners' educational growth and development. Thus, the purpose of this article is to identify practical difficulties of giving effective feedback in large language classes, particularly in English classes and explore possible ways to address them.

Having been employed at one of the higher education institutions in Uzbekistan where I have to teach English to more than 30 students in one class, I came to realize that I was constantly failing to provide response to my students' performance, as a result of which many students were failing to make significant progress. According to Hattie & Timperley (2007) providing students with feedback is an essential skill for teachers working in universities, and that feedback has a key impact on the learning process. Hence, I was motivated to write this paper to contribute to the development of not only my students but also those students whose teacher reads this paper and aims to make significant progress by giving effective feedback to a group of many students learning the English language.

First of all, practical challenges of giving feedback in large language classes and existing methods to overcome them should be identified. The main challenge, as mentioned above is the time constraint presented by the number of students. If teachers gave feedback to all students, the whole lesson would be dedicated to feedback session, which is undoubtedly impractical and ineffective. This statement is supported by McCarthy (2017) who asserts that giving individual quality feedback in time takes too much time and large class settings make it even more challenging to do. There are several methods to address the lack of time when giving feedback in large classes. One is peer feedback, where students provide feedback to each other, thereby evaluating the progress level and the degree of participation (Blumberg, 2019). In addition, peer feedback nurtures student collaboration and autonomy, which are essential study skills. Rollinson (2005) also favors the idea of peers giving each other feedback as it enhances the autonomy of students. While the feedback from their peers may not be very accurate, it will still create an opportunity to grow with other students, which will save teachers' time that can be used for other activities and lesson procedures.

Another method is to employ oral feedback. While students are working together and performing a certain task, such as speaking activity, a teacher can monitor their performance by walking around and taking notes of mistakes made by students and correct them in front

of the whole class after the activity, thereby saving valuable time and still giving effective, collective feedback. This type of oral feedback is regarded as a significant contributor to learning a language (Ellis, 2009). Noteworthy is the fact that oral feedback constitutes several types such as corrective feedback, descriptive feedback, motivational feedback and so forth. In this article, the impact of descriptive and motivational feedback will be studied as a means to tailor an effective feedback to a group of English classes with many students where challenges such as time constraints and affective filters (factors that influence language learning which include shyness, fear or anxiety that limits students' participation in the lessons) can hinder the application of other types of oral feedback.

METHODS. To address the issue of giving feedback in large classes, the study was conducted at the institution I am employed with two groups consisting of 30 and 35 students majoring in Investigative and Prosecutorial activities, respectively. Participants mainly represent Uzbek nationality and are about the same age, which is from 18 to 20. The groups are mixed level classes with the majority of students having B1 and B2 levels (figure 1). Qualitative research methods such as survey and observation were used to conduct the study.

figure 1

1 st group - Investigative activity			
Number of students	Nationality	Age	Level
30	Uzbek	18-20	B1, B2

2 nd group - Prosecutorial activity			
Number of students	Nationality	Age	Level
35	Uzbek	18-20	B1, B2, C1 (2ss)

Activities aimed at improving speaking and communication skills were employed to carry out the study where students' instruction was to work in pairs and give each other feedback. In particular, this procedure took place in the following way:

Students were given four questions:

- 1) What should you do to become a prosecutor/investigator?
- 2) What qualities should a prosecutor/investigator have?
- 3) Are there any difficulties associated with being a prosecutor/investigator?
- 4) Is the job of prosecutor/investigator important in our society? In what way?

Students took turns to answer the questions and listened to their partners carefully to provide feedback on good and bad answers and correct some mistakes where students felt it necessary. In the meantime students were being monitored to ensure they were following the instructions. After the completion of the activity, students were given an anonymous survey questions. This procedure took place with both groups.

A further method of giving feedback to large number of students when they are doing an activity is oral feedback. Two types of this feedback were given to students, such as descriptive and motivational feedback after the group work activity. Students from the first group category were divided into 6 smaller groups with 5 students in each group, whereas students from the second group category into 7 with 6 students in each small group. The groups were instructed to draw four lines crossing each other, forming a big plus sign, and write 4 titles for each space and one sentence for each title.

The titles in the form of questions were given by a teacher:

- 1) What's your current goal?
- 2) What's your biggest fear?
- 3) What's your biggest regret?

4) What's your biggest dream?

They were given several minutes to prepare and 10 minutes to speak turn by turn within a group. During the activity done by both group categories, teacher monitored the process of group work and took notes of some of mistakes students made. Once the group activity was finished, feedback was given to the whole class based on the notes the teacher took. Students' mistakes were highlighted; explained, corrected and further model sentences were given in addition to some words of encouragement to motivate students to keep doing a good job in group work. For example, some students were not able to paraphrase the question in order to answer them. Some would simply say my biggest dream and later they were instructed to use greatest instead of biggest and ambition instead of dream and some more examples of this language were given. After some time, the same instructions and similar questions were given to students to see whether students would follow the feedback given by the teacher.

RESULTS. After the first activity where students practiced the speaking activity answering four questions related to their future profession and gave each other peer feedback, students were given an anonymous survey with the following two questions in small paper cards:

1. Was the feedback helpful to you? Yes/No
2. Are you willing to give each other regular feedbacks during speaking activities? Yes/No

The answers from the survey was collected and it was established that most of the students were satisfied with the feedback they received from their peers and, most of them are ready to be involved in peer feedback session after the speaking activity. However, there is also the minority part of students from the first group category and almost half of the students from the second category that express their unwillingness to receive feedback from their peers (figure 2). This outcome highlights the need to seek more effective alternative ways of providing feedback that will suit individual students' needs who want professional quality feedback from their teachers. Still, the fact that majority of students were willing to be open-minded about feedback they received from their peers, which means this method of feedback can be used in the classroom.

Group category	Feedback was helpful	Feedback was not helpful	Want regular peer feedback	Do not want regular peer feedback
Investigative activity	24	6	22	8
Prosecutorial activity	28	7	24	11

figure 2

The outcome from the second study in the form of observation demonstrated that oral feedback, particularly descriptive and motivational ones, which is given to the whole class after the speaking activity in groups proves to be effective approach since students were seen following the feedback, using better alternatives of the words and feeling encouraged to do so. This type of feedback was also successful in retaining students' attention since it involved each and every one of them in that some refreshed their knowledge while some learned from mistakes and model answers.

DISCUSSION. As can be seen, practical issues of giving feedback to a large ELT class presented by a time limit of the lesson as well as learning anxiety, shyness and other affective filters can be overcome by establishing a peer-feedback session after the activity and oral feedback which is given to the whole class. The outcome of the survey related to peer-feedback showed that many students express willingness to engage in it, while some are not so eager. Even though this feedback allows for more interaction, which is also stated by Hyland (2000) that it leads to the increase in student participation, it is possible that those showing little

eagerness may prefer quality feedback from their teacher. For example, Kangni (2015) found that these kinds of students may question the validity of peer's feedback and put more trust in teacher's words.

The second outcome of the observation shows how students' perception of oral feedback is positive, which is reflected by the high retention of students and active application of the feedback. For instance, Hattie and Gan (2011) point out that this sort of feedback can be either tailored to be focused on group of students or concentrated on the needs of individual students. Thus, it can be argued that collective feedback which is gathered from students' mistakes while monitoring them is both effective and efficient. Providing them with descriptive feedback only adds to the quality of collective feedback since it is the provision of information that is specific to the good and weak points of students as well as ways of improving them (Hargreaves, McCallum & Gipps, 2000). Last but not least, to accelerate this learning process, some mental fuel in the form of praises would serve well to large groups since it will remind students of their value, which in turn will create a more positive and supportive learning environment that is especially necessary in large classes. As Ellis (2009) argues positive words such as "that's an amazing job" and "you did well" will contribute to the friendly atmosphere and increase students' motivation to study.

It should be noted that there are more potential challenges of providing feedback to large English classes and ways of dealing with it than the ones discussed and identified here, which are the main limitations of this article. Furthermore, the study outcome from survey and teacher observation is based on the results obtained from speaking activities that are done in pair and group work; however, the study could also be conducted using different research methods, with different aspects of language as well as mixed aged and multilevel groups. What further limits the impact of this article is the absence of feedback as a means of formative assessment. Extended research is necessary to identify the impact of the feedback and related issues in other areas of the language such as listening, reading and writing. Nevertheless, the implications of this study can be important in the field of language education within universities that offer English classes to a large audience since challenges described here are similar to what they might be experiencing and solutions supported with qualitative research methods can be applied to address difficulties associated with the language learning context.

CONCLUSION. The outcome of this study concludes that peer feedback and oral feedback, particularly descriptive and motivational ones; in the form of collective feedback given for the whole class are effective ways in addressing the issue of providing feedback in large English classes, especially during pair work and group work activities aimed at improving speaking and communication skills. While it was found that not every student is satisfied with peer feedback as it might not equate to quality and professional feedback from the teacher, the majority of students were willing to give each other feedback. This means alternative approaches to peer feedback or instructions on how to give professional peer feedback are necessary if teachers want to tailor to the needs of each and every student. Furthermore, collective feedback given to the whole class, explaining common mistakes and providing examples can be one good solution when teaching a large class since it can, as mentioned above, keep students' attention high and gave them an opportunity to refresh their knowledge and learn from personal mistakes and those made by other students.

REFERENCES

1. Blumberg, P. (2019). Making learning-centered teaching work: Practical strategies for implementation. Stylus.
2. Ellis, R. (2009). Corrective Feedback and Teacher Development. *L2 Journal*, 1(1), 3-18.
3. Ellis, R. (2009). 'Editorial', *Language Teaching Research*, 13(2), pp. 125-127.
4. Ferguson, P. (2011). Student perceptions of quality feedback in teacher education.

Assessment & Evaluation in Higher Education, 36(1), 51-62.

5. Hattie, J. and Timperley, H. (2007) The power of feedback. *Review of Educational Research*, 77 (1), 81-112.

6. Hargreaves, E., McCallum, B. & Gipps, C. 2000. *Teacher Feedback Strategies in Primary Classrooms-New Evidence*. In S. w (Ed.), *Feedback for Learning*. London: RoutledgeFalmer.

7. Hattie, J., & Gan, M. (2011). *Instruction based on feedback*. In R. Mayer & P.

8. Hyland, P. (2000). *Learning from feedback on assessment*, in: A. Booth and P. Hyland (eds) *The practice of university history teaching* Manchester: Manchester University Press.

9. Kangni, W. (2015). *Problems and tactics in peer feedback in EFL writing teaching*. Paper presented at the 2nd International Conference on Education, Management and Information Technology.

10. McCarthy, J. (2015). *Evaluating written, audio and video feedback in higher education summative assessment tasks*. *Issues in Educational Research*, 25(2), 153-169.

11. Rollinson, P. (2005). *Using peer feedback in the ESL writing class*. *ELT Journal*, 59(1), 23-30. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jslw.2016.01.004>.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA TERMINLAR TADQIQOT TENDENSIYALARI

Yuldashev Munavvarovjon o'gli,
Qo'qon Davlat Pedagogika Instituti doktoranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.043>

Annotatsiya: Terminologiya maxsus bilim sohasi sifatida tadqiqotchilar e'tiborinitobora ko'proq o'ziga jalb qilyabdi. Ushbu hodisa, o'zining xalqaro ahamiyati va ijtimoiy-madaniy sohalarining turli yo'nalishlarida zamonaviy ilmiy bilimlarning tabiatida hamda o'zaro integratsiyasida til to'siqlarini bartaraf etish va natijada atamalarni birlashtirish istagi bilan izohlanadi. Hozirgi kunda atamashunoslikni ilmiy diskurs jihatdano'rganish dolzarb muammoligicha qolyapti. Termin- bu til hodisasi sifatida, o'zining rivojlanish tarixida ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan va har bir olim esa o'zlarining talqinida ushbu til hodisasini o'rganib chiqib, ko'p sonli tadqiqot ishlarida har bir olim o'zining ma'lum bir fikrga ega bo'lib kelgan.

Kalit so'zlar: terminlar, sohalararo terminlar, polisemiya, sinonimiya, qiyoslash.

ТЕНДЕНЦИИ ИССЛЕДОВАНИЙ ТЕРМИНОВ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Юлдашев Мирмухсин Мунавварджон угли,
докторант Кокандского государственного педагогического института

Аннотация. Терминология как специальная область знания привлекает все большее внимание исследователей. Это объясняется международным характером современных научных знаний, вызванным процессами интеграции и, как следствие, стремлением к унификации терминов как пути преодоления языковых барьеров в разных сферах социально-культурной деятельности. В настоящее время изучение терминологии с точки зрения научного дискурса остается актуальной проблемой. Термин как лингвистическое явление изучался многими учёными за историю его развития, исследуя это языковое явления каждый учёный имел свою определенную точку зрения.

Ключевые слова. Термины, междисциплинарные термины, полисемия, синонимия, сравнение

TRENDS IN TERM RESEARCH IN MODERN LINGUISTICS

Mirmukhsin Yuldashev Munavvarjon ugli doctoral student of the Kokand State
Pedagogical Institute

Annotation. Terminology as a special field of knowledge attracts all more attention from researchers. This is due to the international the nature of modern scientific knowledge, caused by the processes integration and, as a result, the desire for the unification of terms as a way overcoming language barriers in various areas of socio-cultural activities. Nowadays, the study of terminology from the point of scientific discourse remains as an actual problem. The term as a linguistic phenomenon has been studied by many scientists over its history and each scientist had his own scientific point of view to this libguistic phenomenon.

Key words: Terms, interdisciplinary terms, polysemy, synonymy, comparison.

N.V. Podol'skaya, N.V. Vasilyev, V.P. Danilenko, V.M. Gryaznovoy, T.L. Kandelaki kabi tilshunoslikning zamonaviy tadqiqotchilar fikriga ko'ra, hozirgi zamon terminologiyasi - bu sun'iy shakllangan leksik qatlam bo'lib undagi har bir bo'lak foydalanish uchun, ma'lum bir

cheklovgahamda mavjud bolishi va rivojlanishi uchun optimal sharoitga ega. Har bir atama, maxsus leksik birlik sifatida, ma'lum bir bilim sohasiga aloqador bo'lib bizning tadqiqotimizda bu lingvistik terminlar bo'ladi. Atamashunoslik sohasidagi tadqiqotlar va nazariyasi haqida gap ketganda odatda biz A.A.Refortmaskiy, G.O.Vinokur, V.V. Vinogradov, V.P.Danilenko, V.M. Leychik, D.S. Lottelarni ilmiy ishlari va tadqiqot natijalari ko'z oldimizga keladi. Atamashunoslikning tilshunoslikda muammolarini jadallik bilan o'rganish XX-asrning 20-30-yillariga to'g'ri keladi.

Termin so'zi va unga bo'lgan talablar hali ham munozarali bo'lib kelmoqda, chunki ko'p tilshunoslar o'zining tadqiqot ob'ektiga qarab terminga turli xil ta'riflar beradi. Termin- bu Golovin va Kobrin fikriga ko'ra har doim professional fikrlash va maxsus-professional aloqa vositasidir [1]. V.M. Leychik tomonidan ham shunga xuddi shunday talqinini topsak bo'ladi: «Termin-bu ma'lum bir tilning ma'lum maqsadlar uchun leksik birligi; nazariyaning umumiy-konkret yoki mavhum-tushunchasini bildiruvchi ma'lum bir maxsus bilim yoki faoliyat sohasining tushunchasi hisoblanadi» (Leychik, 1989, 16-17). Termin uchun ta'riflarga kelsak, vaqt o'tishi bilan ular o'zgarib boryapti, lekin D.S.Lotte ilgari surgan mulohazalar umumiy qabul qilingan qoidalarsifatida qolyapti:

1) Termin- element sifatida, terminologik ma'no va atama yaratish jarayonida minimal birlikdir

2) Ta'biy shakllangan terminlarda ma'lum bir «kamchiliklari» bo'lishi

3) Terminlar tavsifida, bir ma'nolikning «mutlaq» va «nisbiy» darajalari farqlanishi

4) Avvalo, termin va atamalarning tasnifini to'g'ri tuzilishiga e'tibor qaratish lozim, chunki ularning umumiy tuzilishidan sohaviy terminologiyalar shakllanadi.

5) Xar termin ham, albatta biror sohada muayyan ma'noga ega bo'lib, biror predmetni yoki tushunchani ifodalashi hamda uning sohadagi omonimi yoki sinonimi bo'lmasligi;

6) Mavjud yoki yangi shakllangan terminlarni «xususiy» (semantik), yoki qaysi tarmoqqa oidligini mufassil tasnifiga ega bo'lishi lozim.

8) Ko'p sonli ilmiy ishlarni bajarilganligiga qaramay hozir ham termin va atamalarga doir tilshunoslikdagi dolzarb muammolar hali ham o'z yechimini topgani yo'q, shuning uchun terminlarni tilshunoslik hodisasi sifatida tadqiq qilinishi davom etishi kerak.

Bizning tadqiqotimizning asosiy vazifasi terminlar tadqiqini lingvistik mohiyatini aniqlashdan iborat, shuning uchun tobora dolzarb ahamiyatga ega bo'lish jarayonidagi asosiy muammolarga e'tibor qaratish lozim. Zamonaviy tilshunoslikda atamani o'rganish jarayonida ikkita asosiy yondashuvlar qo'laniladi: normativ (me'yoriy) va deskriptiv (tasvirlovchi). Normativ yondashuvda atama muayyan turdagileksik birlik sifatida qaraladi va uning maxsus semantik va grammatik tuzilishga egaligi va adabiy til so'zlaridan ajratilgan holda qaraladi. Normativ (standart) yondashuv tarafdorlari (Lotte, Reformatskiy, Siforov, va Kandelaki, Kiyak, Tatarinov) atama uchun standart talablarni ilgari surdilar: va shu jihatdan atama, mohiyatan bir ma'noli, aniq, tizimli, mazmun jihatidan ixcham va sinonimlari bo'lmasligi tushuniladi. Termin-til tizimida ularning fikriga ko'ra turg'un element hisoblanadi [2].

Terminlarni deskriptiv yondashuv yordamida o'rganish tarafdorlarning (Danilenko, Vinokur, Golovin, Kobrin, Krilov, Pekarskaya, Kobrin va Gerd) fikriga ko'ra, termin-bu maxsus so'z emas balki maxsus vazifaga ega bo'lgan so'z deb ta'riflanadi. Bundan ko'rinib turibdi-ki har qanday so'z ham termin bo'la oladi, terminlar esa o'z navbatida oddiy so'z sifatida ishlatilishi mumkin. Termin va so'zning o'rtasidagi farq, ularning leksik xususiyatida emas balki semantik vazifalari bilan farqlanadi. Termin-bu til birligi bo'lib, har qanday vaziyatda ham o'zining moslashuvchanligi bilan tilning qonunlariga buysunadi va ayrim hollarda ko'p ma'noli leksik birlikka aylanishi mumkin, muayyan holatlarda antonym va sinonimlarga ega bo'lishi mumkin. Zamonaviy tadqiqotlar, terminlarni o'rganishda deskriptiv yondashuvni to'g'riligini isbotlaydi, chunki terminlarda oddiy adabiy leksika kabi ko'p ma'nolik, omonimiya, sinonimiya kabi

hodisalar uchraydi va bu o'z navbatida uning bir ma'nolik va aniqlik xususiyatlarinin ma'lum darajada pasaytiradi. Zamonaviy terminologik tadqiqotlar, ko'p hollarda xorijiy tillardan kirib kelgan va bizning tilda faol tarzda qo'llaniladigan terminlarnihamda ularni struktur-semantik funktsional xususiyatlaridan kelib chiqib o'rganish odat tusiga kirgan. (Kravchenko, 2000; Bagova, 1999) va ularni derivatlarini o'rganish esa Refotmatskiy (1968) tomonidan olib borilgan. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, terminologiyani shakllanishi to'gridan-to'g'ri fanlar tarraqiyoti bilan bog'liq. Ilgari mavjud bo'lmagan, yangi paydo bo'lib hozirgi kunda esa yetarlicharivojlangan sohalar tufayli yangi terminologiyani paydo bo'lishiga zamin yaratadi. Shu bois ilm-fanda terminlar yaratish muammolariga yangi yondashuv vujudga kelmoqda, bunda barcha terminologiya yaratilishi hamda atamalarning shakllanish usullarineologiya prizmasi orqali ko'rib chiqiladi va neologiyani har xil turlarini aniqlashko'zda tutiladi. N.V. Podol'skaya, N.V. Vasil'yeva va A.V. Superanskoylarni fikriga ko'ra ushbu yondashuv termin va atama uchun yangi biror hodisa yoki narsani belgilash uchun to'g'riligini ta'kidlashadi (Superanskaya, Podol'skaya, Vasil'yeva, 1989,197).

Agar ilgari, yangi terminlarni o'rganish jarayonida, termin paydo bo'lishida qaysi tildan kirib kelgani to'g'risida faqat bitta savol qo'yilgan bo'lsa, tilshunoslikdaatama va terminlarni paydo bo'lishi, uning tildagi funktsional vazifalari, tilning tarixiy rivojlanishning asosiy tendentsiyalariga muvofiq til qonuniyatlariga to'g'ri kelish yoki kelmaslik masalasini ko'tarish yo'q edi. Hozir esa har bir terminning manbasi to'g'risidagi savol o'rtaga kundalang tashlanib, yangi terminlar shakllanish qonunlariga rioya etilishi, tilning struktur xususiyatlariga muvofiq o'rganish olib borilmoqda (Gerd, 1971, 14; Lotte, 1994, 77). Yangi termin va atamalarning paydo bo'lishiga yangi fan tarmog'i yoki biror ilmiy yutuqlarga erishish kabi ekstalingvistik omillar sabab bo'layotganini ko'rish mumkin (Buyanova, 2002, 4). Shunday holatlarda ekstralingvistik omillar ona tililmizga boshqa tildan o'zlashma termin sifatida dastlabki til-manbadagi tushuncha bilan birga kirib keladi (Tatarinov, 1994, 20). Misol uchun: autsayder (outsider)- «sportdagi nisbatan kuchsizroq jamoa»; tender (tender) - « xalqaro ochiq tijorat tanlov».

XXI asr boshida terminga nisbatan bo'lgan ilmiy qarash tubdan o'zgarimoqda, misol uchun: terminlar hozirgi kunga kelib ma'no jihatdan zamon o'zgarishlariga bo'ysunuvchan, ba'diy unsurdan va emotsional bezaklardan holi, termin bu-ilm vakillarining muloqot vositasi deb e'tirof etilmoqda.

Terminologik leksikologiyani o'rganish jarayonida so'zlarni turli tavsiflarga bo'lish mumkin. Misol uchun maxsus ma'noga ega so'zlarni solishtirish an'ana tusiga kirgan. Misol uchun termin va nomenklaturani olsak: Termin va nomenklatura qanchalik bir-biriga yaqin bo'lmasin, baribir ular o'rtasida mantiqiy farq mavjud. Misol uchun terminlar konseptual xarakterga ega bo'lib, u fan yoki maxsus kasb doirasidan chiqib ketib, tilning umumtil leksikologiyasi bilan qorishib, integrallashib ketishi mumkin bo'lsa, nomenklatura aniqlashtiruvchi va aniqlik kirituvchi (konkretlashtiruvchi) xarakterga ega va termindan farqli ularoq matnning har qanday turida ham o'ziga xos xususiyatlarini yo'qotmaydi. Termin va nomenklaturani bir-biridan ajratish bo'yicha G.O.Vinokur, S.V.Grinev, G.A. Dianov, B.N.Golovin, A.V. Superanskaya, R. Yu. Kobrin, G.P. Melnikov, ilmiy ishlarini ko'rib chiqishimiz mumkin. Termin va nomenklaturanikeng miqosda bir-biridan ajratish G.O.Vinokur tomonidan ilk bor «Rus texnik terminologiyasining ayrim hodisalari haqida» taklif qilingan. Unda nomenklatura deb predmetlarni maksimal darajada qulay abstrakt hamda shartli tushunchalar bilan belgilash, termin uchun esa, ichki ma'noli shaklga ega bo'lish muhim. Bunday qarash ko'pgina lingvistik adabiyotlarda muhokama qilingan hamda termin va nomenklatura orasidagi chegirmani aniqlashdek muhim masala o'rtaga qo'yilgan.

A.A. Reformatskiy terminologiya hamda nomenklaturani bir-biridan shunday farqlar edi: «terminologiya eng avvalo ma'lum bir fanning tushunchalar tizimi bilan bog'liq bo'lsa,

nomenklatura esa uning ob'yektlarini yorliqlaydi, nomenklatura shunday qilib fanning tushinchalari bilan to'g'ridan-tog'ri bog'lanmagan. Nomenklatura fanning tushunchalar tizimida fan niqtai nazaridan bilimni butunlay qamray olmaydi». Terminlar fanning tushunchalarini so'z orqali namoyon qilishi orqali hat bir fanga yoki yo'nalish uchun alohida terminlar qo'llaniladi.

O'zbek olimlari orasida D.Saidqosimova, o'z ilmiy ishlarida, o'z funksiyasi bo'yicha terminga juda ham o'xshab ketadigan nomenklatura atamasining alohida differensial belgilarga to'xtaladi, «Nomenklatura -bu turli narsalarga mos nomlar to'plami bo'lib, ular terminologiyaga bog'liq, tushunchalar tizimi haqida emas, balki unsurlarning toafovutlari va tartibi haqidagina ma'lumot beradi. Xilma-xil til turlariga xos nomenklaturaga oid ifodalarni o'zida mujassam etgan leksik-semantik guruh tarkibi o'ziga xos bo'ladi. Masalan, hujjatlar, sytlar, bolglar, obyektlar, internet belgilarini o'z ichiga oluvchi tushunchalar nomlari va boshqalar» [3].

D.Kadirbekova faqat bitta obyektga tegishli individual tushunchani nomen deb, ikki yoki undan ko'p obyektga anglatga tushunchani umumiste'moldagi tushuncha hisoblab, maxsus til doirasida ularning termin ekanligini yozadi [4].

Hamma tilshunoslar ham nomenklaturani birlik sifatida terminlarni esa umumiy tushuncha sifatida hisoblamaydi. Misol uchun V.M.Leychikning fikriga ko'ratermin ham nomen ham abstrakt tushunchalarni anglatsada, nomenklatura aloxida xususiyatni bildiradi, aloxida xususiyatni u bir toifadagi tushunchalarningbirlamchi emas, balki ikkilamchi xususiyatlaridagi farqlari orqaligina ajratadi.

Shunday qilib ko'plab tilshunoslarning fikrlarini umumlashtiradigan bo'lsak: Terminlar qaysidur jihatlar bilan bir turga aloqador ko'plab tushunchalarni umumiy xususiyatlariga aniqlik kiritisa, nomenklatura esa tushunchani boshqa obyektlar, hodisalar, munosabatlar bilan bog'lamaydi. V.A.Tatarinov aytganidek: «termin- tushuncha haqida abstrakt ma'lumot bersa, nomenklatura esa yuqori aniqlik bilan ma'lumot berishi bilan farqlanadi.

Nomen ilmiy taffakurning eng boshlang'ich qismida tug'iladi hamda biror ilmiy tushunchani amalda qayd qilinib borishida yuqori ahamiyatga ega. Terminologiyani shakllanib borishi hamda rivoj topishi ko'pincha nomenlar hisobiga to'g'ri kelmoqda. Lekin nomenlar tilda uzoq muqimlikka ega emas, chunki insoniyat tomonidan yaratiladigan buyum-narsa qisqa fursatda ulkan o'zgarishlarga yuz tutadi, va nomenklatura katalogi ham shu boradi yangilanib boradi. Tilda termin doimiy faoliyat olib boradi, qachongacha u ilmiylikini yo'qotsa yoki boshqa bir terminga qarama-qarshi kelsagina ikkilamchi rolga o'tishi mumkin. Shuni aytib o'tish kerakki, termin ko'pincha muomaladan chiqib ketmaydi, balki yanada yangi mazmunga va tarkibga ega bo'laveradi. V.A. Tatarinovning fikricha nomenlar terminosistemaning eng quyi bo'g'ini bo'lib, terminlar o'z navbatida terminositemada denotativ noaniqlikka ega bo'lishi mumkin, ya'ni termin predmet haqida nisbatan mavhum talqinberishi, talqin yakdillika ega bo'lmasligi munker, sababi termin biror predmetni umumiy tasvirini yoki ta'rifini berish bilan chegaralanadi.

Terminoleksikada yana bir asosiy o'rinni professionalizmlar yoxud umumtil terminlari egallaydi. Odatda bunday terminlarprofessional terminlarni barcha yig'indisi emas balki professional terminlarni umumtil leksikologiyasida keng tarqalganlarigina tushuniladi.S.V. Shelov o'zining ilmiy ishida ta'kidlashicha: terminlar va professionalizmlar o'rtasidagi xal qiluvchi tafovut shundaki: terminlarga «rasmiylik», «qonuniylik» omillari yuqori darajada bo'lsa, professionalizmlarga esa «norasmiylik» «qonuniyatga bo'ysinmaydigan» ta'riflar bersa bo'ladi [5]. Terminologlar professionalizmlarga turlicha yondashadilar: ayrimlari professionalizmlar mavjudligiga qarshi ham chiqadi (E.A. Natanson,1966), boshqalar esa professionalizmlarni tilni boyituvchi leksik resurs hamda, professionalizmlarni tilda faoliyat olib borishini kuzatish, til tadqiqotida ulkan material yig'lishini ham ta'kidlashgan. (Danilenko 1977, Petushkov 1995, Superanskaya 1989, Tatarinov 1996). Misol uchun V.P.Petushkov (1995)

umumtil professionalizmlarni paydo bo'lishga qarshi chiqqan, unki umumtil professionalizmlar umumtil matnlarda yoki nutqda huddiki ilmsiz inson mutaxassislar ishlatigan so'zlarni ishlatgan holda soha mutaxassislariga tenglashmoqchi bo'lgandek go'yo. Uning takidlashicha: «Har bir zamonaviy ilmiy-texnikaviy subtil «intelektual salohiyat» darajasidan qat'iy nazar o'zining umumtiligiga egadir, bunday leksik plastni mavjud bo'lishi har doim ham qat'iy mantiqqa bo'ysunavermaydigan, inson tafakkurining murakkab xususiyatlariga bog'liqdir. Termin va professionalizmlar o'rtasidagi tafovutni ajratish uchun ishonchli mezonlar bo'lmagani uchun ba'zi terminologik lug'atlarda umumtil professionalizmlar huddiki termin deb tanishtiriladi. S.V.Grinev ushbu hodisotga quyidagicha izoh beradi: Termin va professionalizmni bir-biridan ajratdigan yagona mezon bu- professionalizmning termindan farqli ularoq cheklangan hollardagina matn va nutqda qo'llanilishidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kadirbekova D. K. Cross-cultural Approach to the Study of Terminological Units in the System of Information Technologies //Eastern European Scientific Journal. – 2016. – №. 2.
2. Яковенко И. Образование новой России // Новая газета. – 2012. – 16 марта.
3. Saidqodirova D.S. Ingliz va o'zbek tillarida internet terminlarining lingvistik tadqiqi: Filol.fan.bo'yicha falsafa d-ri (PhD) diss.Toshkent, 2019.B.15-16.
4. Kadirbekova D. Inglizcha-o'zbekcha axborot texnologiyalari terminologiyasi va leksikografik masalalari: Filol.fan.bo'yicha falsafa d-ri dis.-Toshkent, 2017.-B.15
5. Шелов С.Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализмы (К проблеме специальной лексики) // Вопросы языкознания. - М.,1984.-№5.-с.76-87.

COGNITIVE BASIS OF THE LINGUISTIC CATEGORY OF DESIRE

Sharipov Feruzjon

Teacher, Department of Methods of Teaching English, Uzbekistan State University of World Languages

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.044>

Abstract. The category desire is one of the most important categories of natural language. Its cognitive basis is the concept of 'desire'. The article identifies and explores the linguistic and philosophical foundations of this concept, necessary for its systematic description, and analyzes various interpretations of the nature of desire, reflected in classical and modern philosophical research.

The main idea of the article is to present a description of one of the fundamental concepts of national linguistic consciousness - the concept of 'desire' - from the standpoint of linguistic philosophy, to show its special, exceptional significance for the linguistic consciousness of the speaker.

Key words: concept, linguistic consciousness of the speaker, linguistic philosophy, cognitive basis.

КОГНИТИВНАЯ ОСНОВА ЯЗЫКОВОЙ КАТЕГОРИИ ЖЕЛАНИЯ

Шарипов Ферузжон,

преподаватель кафедры методики преподавания английского языка Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация. Категория желание является одной из важнейших категорий естественного языка. Его когнитивной основой является понятие «желание». В статье выявляются и исследуются лингвофилософские основы данного понятия, необходимые для его системного описания, а также анализируются различные трактовки природы желания, отраженные в классических и современных философских исследованиях.

Основная идея статьи состоит в том, чтобы с позиций лингвистической философии дать описание одного из фундаментальных понятий национального языкового сознания - понятия «желание», показать его особое, исключительное значение для языкового сознания говорящего.

Ключевые слова: концепт, языковое сознание говорящего, лингвистическая философия, когнитивная основа.

XOHISHNING TIL TOIFASINING KOGNITIV ASOSLARI

Sharipov Feruzjon

O'zbekiston davlat jahon tillari universitetining ingliz tilini o'qitish metodikasi kafedrasini o'qituvchisi

Annotatsiya. Xohish-istak kategoriyasi tilning eng muhim kategoriyalaridan biridir. Uning kognitiv asosini "istak" tushunchasi tashkil etadi. Maqolada ushbu kontseptsion tizimli tavsifi uchun zarur bo'lgan lingvistik va falsafiy asoslari aniqlanadi va o'rganiladi, klassik va zamonaviy falsafiy tadqiqotlarda aks ettirilgan istak kategoriyasining turli talqinlari tahlil qilinadi.

Maqolada o'rganilgan asosiy masalalardan biri "xohish-istak" tushunchasining til nuqtai nazaridan tavsifini berish, uning so'zlovchining lisoniy dunyosidagi ahamiyatini ko'rsatishdan iborat.

Kalit so'zlar: tushuncha, so'zlovchining dunyoni lisoniy anglashi, lingvistik falsafa, kognitiv asos.

Introduction. It is necessary to consider various interpretations of the nature of desire in the history of world philosophical thought, in particular, the understanding of the dichotomy “desire - will” in philosophical research, the relationship between the concepts of value and desire in the axiological aspect, and to identify the ontological essence of this phenomenon of national mentality. Our appeal to the concept of ‘desire’ is due to both the relevance of studying the mental space of a modern linguistic personality, in which the picture of desires occupies one of the leading positions, and the absence of any special works on this issue.

In accordance with modern scientific ideas, the organization of knowledge is carried out through certain structures - cognitive models, which, due to their Abstractness, provide the categorization of the world and language [LakogG 1990: 68]. The consequence of such an organization of knowledge is the corresponding categorical structures, reflecting, paradoxically, the “collective unconscious” of human society, including its cultural component. This conclusion allows us to assume that in the mind of an individual there is a certain mental area structured by cognitive models - a special mental space responsible for the sphere of desires of the individual - and a special conceptual structure for storing and using this knowledge and ideas about the world.

Of great theoretical importance is the determination of the sociolinguistic characteristics of the selected lexical units depending on age, education, gender characteristics, and national and cultural characteristics of social groups speaking the two languages being compared.

As a result of the analysis of phrases with the participation of a third person such as “let everything be done”, “let it be as you say”, the meaning is expressed in the syntactic layer using units belonging to this layer. These units are formed using special techniques - syntactic models consisting of verbal units. As a result of the study, it was established that phrases are actively involved as syntactic ways of expressing the meaning of desire.

MATERIALS AND DISCUSSIONS. It has been established that when acquiring knowledge in the process of mental activity, a person operates with concepts as samples of “that information structure that reflects a person’s knowledge and experience” [Kubryakova et al. 1996: 90].

Concepts, being ideal, Abstract meanings, “reflect the content of experience and knowledge, the content of the results of all human activity and processes of cognition in the form of certain “quanta” of knowledge” [Kubryakova et al. 1996: 90]. Thus, there is reason to assert that the sphere of desires is conceptualized on the basis of identifying and understanding the most essential properties of objects and phenomena for the subject, which are placed in one or another possible and preferred world and are qualified as objects of desire or desired situations precisely due to the existence of one of the basic concepts national linguistic consciousness - the mental concept ‘desire’.

In our opinion, this concept represents the cognitive basis of the linguistic category of desire (see: [Altabaeva 2005: 311]), which fully confirms the postulate about the conceptual nature of natural language categories [Boldyrev 2006: 5]. Thus, in the mind of the speaker, the categorical meaning of desirability can be highlighted only insofar as it is based on the corresponding concept - the concept of ‘desire’, without identifying and understanding the essence of which, first of all, in the linguo-philosophical aspect, it is very, very difficult to put forward and argue the basic postulates of the theory of desire difficult. When studying the category of optativeness and the concept that underlies it, the need arises to determine the prototypical forms and constructions that form the core of this category, on the one hand, and a detailed description of the interpretative component of units with optative semantics, on the other. This approach allows you to see both the integrity of the object and the interaction of its different sides.

The nature of a linguistic sign is such that one of its sides faces the corresponding linguistic system, within which a certain linguistic meaning is assigned to it. There are different types of signs that, within a single representative system - the language system, reflect certain aspects of the conceptual picture of the world. The other side of the linguistic sign is addressed to the mental processes of the individual, providing its significative basis and obtaining knowledge about the world. Through thinking, i.e. indirectly, the linguistic sign is connected with reality (see, for example, the representation of these relations in the form of the Ogden-Richards triangle or the Frege triangle). Therefore, to explain and describe a particular meaning, especially a categorical one, which includes knowledge about the world as an integral part, it is necessary not only to reveal the mechanism of its formation in language, but also to analyze the cognitive basis of this meaning in order to find out what cause-and-effect relationships and The interdependence of the external world determines the representation of a given "piece" of the picture of the world in our consciousness and, with the help of consciousness, in language and speech.

The study and correlation of various interpretations of the nature of desire in the history of world philosophical thought, including in linguistic philosophy, will make it possible not only to clarify the philosophical foundations of the concept 'desire', but also to present its holistic characteristics as the philosophical, logical-conceptual and cognitive basis of the linguistic category desire.

Philosophers could not ignore the problem of desire as a phenomenon of human consciousness. To one degree or another, it is highlighted in line with global problems of philosophy and in the content of such areas as epistemology, phenomenology, axiology, which once again confirms its significance for modern science: "deep, fundamental problems of reflecting the world in language are... not only linguistic, but also philosophical, epistemological problems related to the relationship between the subjective and objective in our knowledge and ideas about the world» [Shatunovsky 1996: 21].

The philosophical premises of the theory of desire are found in the depths of axiology. Modern philosophy understands axiology as "the doctrine of values, the philosophical theory of universally valid principles that determine the direction of human activity and the motivation of human actions" [Modern Western Philosophy 1991: 11].

The thesis about the inseparability of the states of the soul from the natural matter of living beings is developed in the analysis of the contemporary author's concepts of other scientists about the nature of the soul and a detailed description of its abilities - to grow, feel, think, move and strive. Aristotle sees the closest connection between sensations and desire, the concept of which is derived through the concept of desire: ". and if there is a sensation, then there is also aspiration. After all, where there is sensation, there is both sadness and joy, and where they are, there must be desire" (398).

As an independent category, the category of desire in the English language, which has not been sufficiently studied, finds its broad expression in the morphological, syntactic, and lexical layers of the language. The category of desire in English is desire. Analytical and synthetic forms included in the system of desires express the desirability of an action, a certain level of desire to perform it. In this dissertation, we used phraseological units, namely proverbs, in the study of the national and cultural characteristics of lexical units expressing desire in the English and Uzbek languages. After all, phraseological units are inextricably linked with the ancient and recent past, customs and current life and aspirations of people speaking this language. It is in phraseological units that the national and cultural characteristics of this people are clearly manifested [8].

CONCLUSIONS. There is no clear distinction between desire and aspiration in the treatise. In some cases, Aristotle uses these nominations as synonyms, realizing their semantic similarity (see, for example, the previous quote or: "... desire is a kind of desire"). In others, he tries to

differentiate these concepts, but at the same time one of them is given through the other in the same context: “After all, aspiration is desire, passion and will... And whoever is inherent in sensation is also inherent in experiencing pleasure and sadness, and pleasant and painful, and to whom all this is inherent, desire is also inherent: after all, desire is the desire for something pleasant”. Nevertheless, an understanding of a certain difference between desire and desire, with all the evidence of their closeness, is present: if desire is a non-elementary concept, according to the definition of Aristotle himself, which, in addition to desire, includes will and passion, then desire is an elementary essence, in modern terms language, semantic primitive.

References:

1. Kubryakova E.S. Language and knowledge: Towards acquiring knowledge about language: Parts of speech from a cognitive point of view. The role of language in understanding the world. M.: Languages of Slavic culture, 2004.
2. Lazutkina E.M. Communicative goals, speech strategies, tactics and techniques // Culture of Russian speech. M.: Publishing house “Norma”, 1998
3. Larina T.V. The category of politeness in English and Russian communication
4. Larina T.V. English and Russians: Language, culture, communication.
5. Leontyev A.A. Psychology of communication. Tartu: Tartu University Publishing House, 1974.
6. Sternin I.A., Larina T.V., Sternina M.A. Essay on English Communicative Behavior: Scientific Edition. Voronezh: Publishing House “Istoki”, 2003.
7. Stolneiker R. Pragmatics // New in foreign linguistics, vol. 16: Linguistic pragmatics. M.: Progress, 1985.
8. Humboldt V. Language and philosophy of culture. M.: Nauka, 1985

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

TALABALARDA UCHROVCHI DESTRUKTIV EMOTSIONAL HOLATLAR VA SHAXS XUSUSIYATLARI ALOQADORLIGI

Abdugʻaniyeva Diyora Abdurashid qizi

Oʻzbekiston xalqaro islom akademiyasi

Din psixologiyasi ixtisosligi 1-bosqich tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.045>

Annotatsiya: Zamonaviy hayot sharoitlari har bir insondan mustaqil qarorlar qabul qilishni, tashabbus koʻrsatishni va atrofdagi dunyoga moslashish qobiliyatini talab qiladi. Shu bilan birga, hayotning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi oʻzgarishlar, oilaviy munosabatlarning beqarorligi va shaxslararo muloqot sohasidagi psixologik keskinlik, shaxslarda noaniqlik, ishonchsizlik, tashvish, umidsizlik, tajovuzkorlik kabi ruhiy holatlarni keltirib chiqaradi va hu bilan birga shaxsiy muammolarning paydo boʻladi. Hayotni qabul qilish jarayonida eng kattaqiyinchiliklar yoshlar orasida kelib chiqadi. Talabalar va ilm bilan shugʻullanuvchi shaxslar destruktiv emotsional holatlarga boshqalarga qaraganda koʻproq duch keladilar.

Kalit soʻzlar: Talabalar, pedagogik faoliyat, destruktiv emotsiyalar, taʼlim muhiti, taʼlim muhitining psixologik xususiyatlari, depressiya, xavotirlanish, shaxs xususiyatlari.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ТЕКУЩИХ ДЕСТРУКТИВНЫХ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ И ЛИЧНОСТНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК СТУДЕНТОВ

Абдуганиева Диёра Абдурашид кизи

Базовый докторант по специальности «Психология религии»

Международной исламской академии Узбекистана

Аннотация: Условия современной жизни требуют от каждого человека принятия самостоятельных решений, проявлений инициативности и умения адаптироваться к окружающему миру. В то же время, трансформации социально-экономических и политических сфер жизни, нестабильность семейных отношений и психологическое напряжение в сфере межличностного общения обуславливающие возникновение у людей психических состояний неопределенности, неуверенности, тревожности, фрустрированности, агрессивности, в свою очередь, приводит к появлению у них личностных проблем. Наибольшие трудности процессы жизнеутверждения вызывают у молодого поколения. Студенты и люди, занимающиеся наукой, чаще других сталкиваются с деструктивными эмоциональными состояниями.

Ключевые слова: Студенты, педагогическая деятельность, деструктивные эмоции, образовательная среда, психологические характеристики образовательной среды, депрессия, тревожность, личностные качества.

INTERRELATION OF CURRENT DESTRUCTIVE EMOTIONAL STATES AND PERSONALITY CHARACTERISTICS OF STUDENTS

Abduganieva Diyora Abdurashid kizi

Basic doctoral student of the 1st stage of the specialty "Psychology of Religion" of International Islamic Academy of Uzbekistan

Abstract: The conditions of modern life require each person to make independent decisions, take initiative and be able to adapt to the surrounding world. At the same time, transformations of socio-economic and political spheres of life, instability of family relations and psychological

tension in the sphere of interpersonal communication causing the emergence of people's mental states of uncertainty, insecurity, anxiety, frustration, aggressiveness, in turn, leads to the emergence of personal problems. The greatest difficulties in life-affirmation processes are caused by the younger generation. Students and people engaged in science, more often than others face destructive emotional states.

Key words: Students, pedagogical activity, destructive emotions, educational environment, psychological characteristics of educational environment, depression, anxiety, personal qualities.

Kirish (Introduction). Shaxs faoliyati va xatti-harakati har doim unda konstruktiv yoki destruktiv emotsiyalar va his-tuyg'ularning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Voqelikka munosabat miyada aks etadi va zavq yoki qoniqmaslik, xursandchilik, qayg'u sifatida boshdan kechiriladi. Emotsiyalar organizmning funksional holatini va shaxs faoliyatini tartibga solishning asosiy mexanizmlaridan biridir. Psixologiyada bir qator kuchli, chuqur emotsional holatlarga oid tavsif va tadqiqotlar mavjud: qayg'u, affekt, umidsizlik, tashvish, tajovuz, qo'rquv, vahima, apatiya va boshqalar. Bu emotsional holatlar ko'pincha shaxs ongining faoliyatiga va muvaffaqiyatiga salbiy ta'sir qiladi, shuning uchun ular destruktiv emotsional holatlar sifatida tasniflanadi.

Destruktiv emotsional holat – bu qiyin hayotiy vaziyatni individual idrok etish, shaxsiy moslashish jarayonining mutanosib kelmasligi natijasida yuzaga keladigan ehtiyojlarni qondirishning buzilishi tajribasidir. Destruktiv emotsional holatlar nevrotik, psixosomatik kasalliklarning rivojlanishiga va koping strategiyaning o'ziga xos usullariga olib kelishi mumkin [2]. “Destruktiv emotsional holatlar” ta'rifi bilan biz dunyoning adekvat qiyofasini shakllantirishda qiyinchiliklarga olib keladigan, dunyo bilan faol munosabatda bo'lish, o'ziga va dunyoga nisbatan barqarorlik va harakatchanlikni keltirib chiqaradigan, somatik rivojlanishiga olib keladigan affektiv kasalliklarni tushunamiz. Asab tizimi bilan bog'liq kasalliklar, noto'g'ri adaptatsiya va deviant xatti-harakatlarning namoyon bo'lishi ham shular jumlasidandir [6]. Shaxs xususiyatlarini determinatsiya qiluvchi destruktiv emotsional holatlar (tashvish, zo'riqish, neyrotizm) shaxs somatik va ruhiy salomatlik holatiga, qiyin hayotiy vaziyatni yengish uchun koping strategiyalarni tanlashga ham salbiy ta'sir qiladi [1].

Talabalar va ilm bilan shug'ullanuvchi shaxslar destruktiv emotsional holatlarga boshqalarga qaraganda ko'proq duch keladilar. Har yili oliy ta'lim muassasalari talabalar va xodimlarning ruhiy salomatligini saqlash uchun millionlab mablag' sarflaydi. Ota-onalar va tadqiqotchilar vaqti-vaqti bilan o'zlariga savol berishadi: ta'lim sog'lom ruhiy holatga zararli mi? Universitet talabalari bakalavriat kursining bir qismi sifatida boshdan kechirgan stresslar (ma'lumotlarning haddan tashqari yuklanishi, pedagog talablari, bo'sh vaqt yo'qligi, oilaviy stresslar, moliyaviy muammolar) tufayli yengil bo'lsa ham depressiya belgilari rivojlanishiga moyil bo'lgan aholining bir qismidir.

Metodlar (Methods). Tadqiqot mazmuniga ko'ra olib borilgan eksperiment natijalari quyidagi alomatlardan ba'zilar odatda talabalarda kuzatilishini ko'rsatdi: o'z-o'zini hurmat qilishning pastligi, hayotga va odatiy faoliyatga qiziqishning yo'qolishi, noadekvat aybdorlik hissi, pessimizm, konsentratsiyaning buzilishi, charchoq yoki energiya yetishmasligi, uyqu va ishtahaning buzilishi, o'z joniga qasd qilish tendensiyalari. Depressiyaning og'ir shakllari “Depressiv triada” quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi: kayfiyatning pasayishi, aqliy zaiflik va harakatlanishdagi muammolar.

Depressiv kayfiyat ba'zi hollarda hayotiy voqealarga, masalan, yaqin odamni yo'qotishga odatiy vaqtinchalik reaksiya shaklida bo'lishi mumkin. Depressiya ba'zi tibbiy holatlarning alomati, ba'zi dorilar va muolajalarning yon ta'siri bo'lishi ham mumkin; depressiya sababi aniq bo'lmasa va depressiv buzilish tashqi ta'sirlarsiz sodir bo'lsa, bunday tushkunlik endogen deb ataladi. Ba'zi hollarda, ruhiy tushkunlik bilan azoblanayotgan shaxs psixoaktiv moddalarni

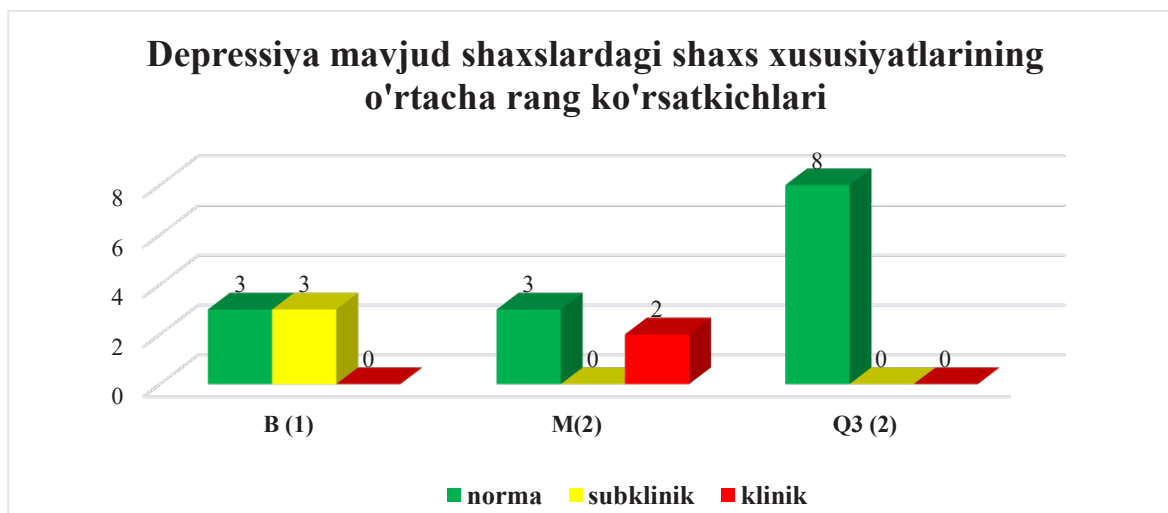
iste'mol qila boshlaydi.

Yana bir talabalarda eng ko'p uchrovchi emotsional holat bu – xavotirlanish hissidir. Xavotirlanish – bu shaxsning nisbatan kichik sabablarga ko'ra ko'pincha qattiq tashvishlanishga moyilligida namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyatdir. Ba'zi hollarda tashvish shaxs muammolarining subyektiv ko'rinishidir. Zamonaviy tadqiqotlar ma'lum bir tashqi vaziyat bilan bog'liq vaziyatli va barqaror shaxs xususiyati bilan bog'liq bo'lgan shaxsli tashvish o'rtasidagi farqni aniqlashga qaratiladi.

Talabalarning ta'lim faoliyatidagi muvaffaqiyatiga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganadigan turli xil tadqiqotlar mavjud. Shuni hisobga olish kerakki, bu alomatlar erta bosqichda aniqlanganda, bu depressiya va xavotirlanish kabi destruktiv emotsional holatlarning oldini olish va tashxis qo'yish imkonini beradi.

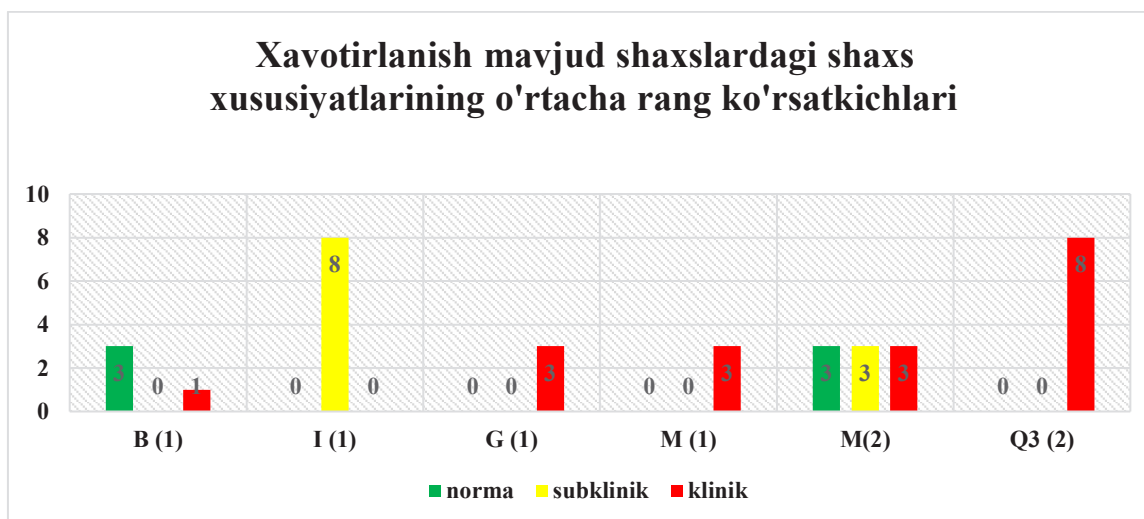
Aynan yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni hisobga olgan holda biz tadqiqotimizning amaliy qismida respondentlarning ayni vaqtdagi psixologik holatini va ulardagi emotsional holat shaxs xususiyatlari bilan qay darajada aloqador ekanligini aniqladik. Bunda depressiya darajasini baholashga qaratilgan U. Tsung shkalasi, xavotirlanish va depressiyani o'rganishga mo'ljallangan Hads shkalasi [4] metodikalaridan foydalanildi. Olingan natijalar qayta ishlangach respondentlar shkalalar ko'rsatkichlari bo'yicha norma, subklinik va klinik darajadagi guruhlarga ajratildi. Shularni inobatga olib, oliy ta'lim muassasasi talabalarining shaxs xususiyatlarini tahlil qilishni R.B. Kettelning "Kattalar shaxsini o'rganish 16 PF (A variant)" metodikasi [5] orqali amalga oshirdik. Tadqiqot natijalari bizga depressiya va xavotirlanish mavjud bo'lgan shaxslarda qanday shaxs xususiyatlari ustunbo'lishini aniqlashga yordam berdi. Bunda quyidagi holatni ko'rishimiz mumkin.

Natijalar (Results). "Hads" metodikasi interpretatsiyasiga ko'ra respondentlarning natijalari tahlil qilinib, ular mavjud depressiya darajasiga ko'ra "Norma", "Subklinik" va "Klinik" darajadagi guruhlarga ajratildi. So'ng aynan bu guruhdagi shaxslar uchun qanday shaxs sifatleri xos ekanligi diagramma ko'rinishida ishlab chiqildi.

1-rasm. "Hads" metodikasidagi "Depressiya shkalasi" va "Kettel" metodikasi shkalalari o'rtasidagi bog'liqlik (OTMLar misolida)

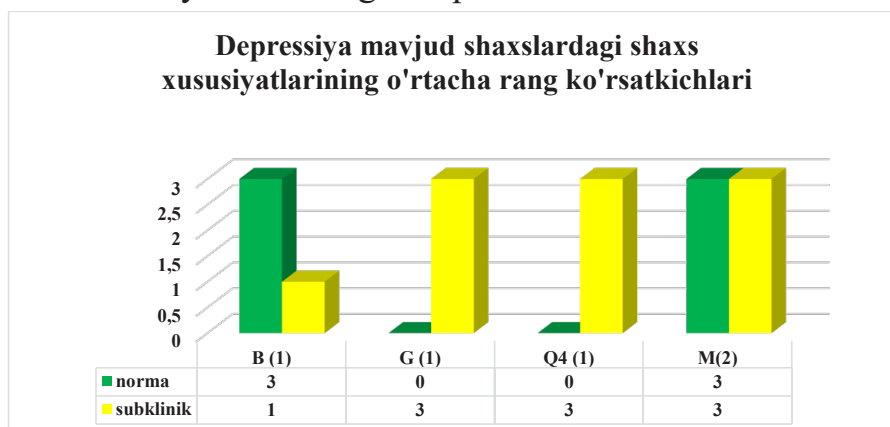
Olingan natijalarning diagramma ko'rinishidagi tahlilidan ham ma'lum bo'ladiki, birinchi oliygoh talabalarida "Depressiya shkalasi" norma va subklinik darajalarda. R.B. Kettelning "Kattalar shaxsini o'rganish 16 PF (A variant)" metodikasiga ko'ra ularga B (intellekt) faktor xususiyati xos. Keyingi oliygoh misolida esa "Depressiya shkalasi" norma va klinik darajada bo'lgan talabalarga M (xayoliy timsollari boy) faktor xususiyati, shuningdek, "Depressiya shkalasi" norma darajada bo'lgan talabalarga esa Q3 (yuqori darajada o'zini-o'zi nazorat qilish) faktor xususiyati xosligi aniqlandi (1-rasm).

2-rasm. “Hads” metodikasidagi “Xavotirlanish shkalasi” va “Kettel” metodikasi shkalalari o‘rtasidagi bog‘liqlik (OTMLar misolida)

“Hads” metodikasining “Xavotirlanish shkalasi” bo‘yicha respondentlarning natijalari tahlil qilinib, ushbu shkala mavjudlik darajasiga ko‘ra eksperiment ishtirokchilari “Norma”, “Subklinik” va “Klinik” darajadagi guruhlariga ajratildi va ularga xos bo‘lgan quyidagi shaxs xususiyatlari aniqlandi. Unga ko‘ra birinchi oliy ta‘lim muassasasi talabalarida xavotirlanish darajasi normada bo‘lganlar uchun B (intellekt) faktor, subklinik darajadagilar uchun I (yuqori darajada ta‘sirchanlik) faktor xususiyatlari xosligi aniqlangani holda, klinik darajadagilar uchun B (intellekt), G (quyi darajada ijtimoiy me‘yorlarga rioya qilish) va M (xayoliy timsollari boy) faktor xususiyatlari xosligi aniqlandi. Ikkinchi oliygoh talabalari misolida esa xavotirlanish uchala darajada ham mavjud bo‘lgan respondentlar uchun M (xayoliy timsollar boyligi), shuningdek, subklinik darajada xavotirlanish mavjud bo‘lganlar uchun Q3 (yuqori darajada o‘zini-o‘zinazorat qilish) faktor xususiyati xosligi aniqlandi (2-rasm).

Talabalarda mavjud depressiya darajasini aniqlashda shuningdek Hads metodikasiga ekvivalent sifatida Tsung metodikasiga ham murojaat qilindi (3-rasm). Olingan natijalar tahliliga ko‘ra depressiya mavjudlik holatiga ko‘ra respondentlar ikki guruhga ajratildi. Bular: “Norma” va “Subklinik” darajadagilardir. Birinchi oliygoh misolida depressiya norma va subklinik darajada mavjud bo‘lganlar uchun B (intellekt), faqat subklinik darajada mavjud bo‘lganlar uchun esa G (quyi darajada ijtimoiy me‘yorlarga rioya qilish) va Q4 (past emotsionallik) faktor xususiyatlari xosligi aniqlandi.

3-rasm. “Tsung” metodikasidagi “Depressiya shkalasi” va “Kettel” metodikasi shkalalari o‘rtasidagi bog‘liqlik (OTMLar misolida)

Ikkinchi oliygoh talabalari natijalari tahlil qilinganda esa “Depressiya shkalasi” norma va subklinik darajada bo‘lganlar har ikkalasi uchun ham M (xayoliy timsollari boy) faktor xususiyatlari xosligini ko‘rishimiz mumkin.

Muhokama (Discussion). Tadqiqot natijalari tahliliga ko‘ra birinchi oliygoh talabalari emotsional holati boshqa oliy ta’lim muassasalari talabalarinikiga nisbatan barqaror ekanligi farazi o‘zini oqladi. Biroq ularda shaxsdan xavotirlanish darajasi boshqa OTM talabalari natijasiga qaraganda yuqoriligi aniqlandi.

Emotsional holatlar va shaxs xususiyatlari profilini shakllantirishdagi natijalar OTMlararo tahlil qilinganda, birinchi oliy ta’lim muassasasi talabalarida B (Quyil intellekt) shkalasi boshqa faktorlarga qaraganda respondentlarni ajratib turuvchi shaxs xususiyati ekanligi aniqlandi. Demak ushbu respondentlarga fikrlash samaradorligi, o‘zining bilimlarini faollashtira olmaslik, past umumiy madaniyat, konservatizm va yangi intellektual bilimlarni qabul qilishga nisbatan tanqidiylik, past intellektual qiziqishlar, tasavvurning aniqligi, amaliy, aniq faoliyatga e’tibor qaratare xos.

Ikkinchi oliygoh talabalarida M (Realist) shkalasi boshqa faktorlarga qaraganda respondentlarni ajratib turuvchi shaxs xususiyati ekanligi aniqlandi. Demak ushbu respondentlarga operativlik, fikrlashning harakatchanligi, yuqori umumiy madaniyat darajasi, bilimdonlik kabi sifatlar xos. Bunday shaxs o‘ziga xos aniq tasavvur, yangilikni qabul qilishda tanqidiy tahlil qilish va konservativ qarashlarga ega, aniq amaliy tafakkurga yo‘nalgan.

Xulosa (Conclusion). Bizning tadqiqotlarimiz shuni ko‘rsatdiki, o‘quv faoliyatining noaniq va ekstremal vaziyatlarida talabalarda destruktiv emotsional holatlar yaqqol namayon bo‘ladi: xavotirlanish (34%), depressiya (36%) darajasi oshib boradi. Demak ta’lim jarayonida talabalarining salbiy ruhiy holatlarini o‘rganish va o‘quv faoliyatining noaniq va ekstremal vaziyatlariga (test, imtihon va boshqalar) tayyorgarlik ko‘rish lozim.

Boshqa tomondan, qayg‘u, affekt, umidsizlik, tashvish, tajovuz, qo‘rquv, vahima kabi destruktiv emotsional holatlar ta’lim jarayoni va o‘quv motivatsiyasiga xalaqit berishi va samarali o‘zlashtirish qobiliyatini rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Agar talaba tahdidni sezsa, uning diqqati bo‘linadi, bilim olish qobiliyati pasayadi. Ta’lim muhitida tahdid muvaffaqiyatsizlik, tayyorgarlik ko‘rmaslik yoki boshqa talabalar yoki pedagog bilan aloqani uzish shaklida namoyon bo‘lishi mumkin [3]. Samarali bo‘lmagan destruktiv emotsiyalar past motivatsiya yoki xohishning yo‘qolishiga olib kelishi mumkin, bu o‘quv jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatishi va pedagoglar dars davomida murakkab muhit va dinamikani yaratishi mumkin. Ushbu holatlar oldini olish uchun ma’lum bir profilaktik choralar ko‘rilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

1. D.A.Abdug‘aniyeva. Shaxs xususiyatlari va koping-strategiya aloqadorligi. Psixologiya, 2023/4. ISSN 2181-5291. B. 243-249
2. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л.: Наука, 1988. – 270 с.
3. Ковалев А. Г. Психология личности / А.Г.Ковалев. - 3-е изд., перераб и доп. – М.: Просвещение, 1970. – 391 с
4. Расулов А.И. Психодиагностический тест как метод изучения личности //Сфера знаний: процессы развития современной научной мысли. - 2018. - С. 95-100.
5. Расулов А.И. Талабалар тадқиқотчилиқ қобилияти мезонлари ва диагностикаси // Academic research in educational sciences. - 2021. - Т. 2. - №. NUU Conference 1. - С. 369-374.
6. Статин Х. Психологическая ситуация в исследованиях личности // Психология социальных ситуаций / Сост. Н.В. Гришина. СПб., 2001.С. 101 - 112.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA PSIXODIAGNOSTIK KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH

*Abdumavlonov Murodjon Abdimavlon o'g'li,
Alfraganus university magistranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.046>*

Annotatsiya: Psixodiagnostika kompetensiyalari o'qituvchilar, ayniqsa boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun yosh o'quvchilarning turli psixologik ehtiyojlari va muammolarini aniqlash va hal qilish uchun juda muhimdir. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining psixodiagnostik kompetensiyalarini shakllantirish mavjud adabiyotlar va amaliy natijalarni har tomonlama ko'rib chiqish orqali ko'rib chiqiladi. U psixodiagnostik treningni o'qituvchilarning ta'lim dasturlariga integratsiya qilish muhimligini ta'kidlaydi va ta'lim muassasalarida bolalarning har tomonlama rivojlanishiga yordam berish uchun ushbu kompetensiyalarni oshirish strategiyalarini taklif qiladi.

Kalit so'zlar: Psixodiagnostik kompetensiyalar, Boshlang'ich sinf o'qituvchilari, O'qituvchilar ta'limi, Psixologik baholash, Erta aralashuv.

FORMATION OF PSYCHODIAGNOSTIC COMPETENCIES IN PRIMARY CLASS TEACHERS

*Abdumavlonov Murodjon Abdimavlon o'g'li,
a graduate student of ALFRAGANUS UNIVERSITY*

Abstract: Psychodiagnostic competencies are very important for teachers, especially elementary school teachers, to identify and solve various psychological needs and problems of young students. In this article, the formation of psychodiagnostic competencies of primary school teachers is considered through a comprehensive review of available literature and practical results. It emphasizes the importance of integrating psychodiagnostic training into teacher education programs and suggests strategies for enhancing these competencies to support the holistic development of children in educational settings.

Key words: Psychodiagnostic competencies, Primary school teachers, Teacher education, Psychological assessment, Early intervention.

ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОДИАГНОСТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ У УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

*Абдумавлонов Муроджон Абдимавлон ўгли,
магистрантка УНИВЕРСИТЕТА АЛЬФРАГАНУС.*

Аннотация: Психодиагностические компетенции очень важны для учителей, особенно учителей начальной школы, для выявления и решения различных психологических потребностей и проблем младших школьников. В данной статье формирование психодиагностических компетенций учителей начальных классов рассматривается посредством всестороннего обзора доступной литературы и практических результатов. В нем подчеркивается важность интеграции психодиагностической подготовки в программы подготовки учителей и предлагаются стратегии повышения этих компетенций для поддержки целостного развития детей в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: Психодиагностические компетенции, Учителя начальных классов, Педагогическое образование, Психологическая оценка, Раннее вмешательство.

Kirish: Boshlang'ich ta'lim bolalarning akademik, ijtimoiy va hissiy rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu tanqidiy davrda boshlang'ich sinf o'qituvchilari yosh ongni shakllantirish va kelajakdagi muvaffaqiyatlar uchun zamin yaratishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, sinf manzarasi qiyinchiliklardan xoli emas; bolalar o'zlarining turli xil psixologik tuzilishini aks ettiruvchi ko'plab xatti-harakatlar va javoblarni namoyish etadilar. Ushbu murakkab hududda samarali harakat qilish uchun boshlang'ich sinf o'qituvchilari nafaqat pedagogik tajribani talab qiladi; ular o'quvchilarning o'qishi va farovonligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan psixologik omillarni aniqlash va bartaraf etish uchun psixodiagnostik vakolatlariga ega bo'lishi kerak.

Psixodiagnostik kompetensiyalar talabalarning psixologik faoliyatini baholash, tushunish va aralashuv uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar va bilimlarning keng spektrini o'z ichiga oladi. Ushbu kompetensiyalar o'qituvchilarga o'z o'quvchilarida rivojlanish kechikishlari, hissiy buzilishlar, xulq-atvor muammolari va o'rganishdagi nuqsonlarni aniqlashga imkon beradi. Samarali psixodiagnostika amaliyotlarini qo'llash orqali o'qituvchilar o'zlarining ta'lim usullarini moslashtirishlari, maqsadli tadbirlarni ta'minlashlari va optimal o'sish va rivojlanishga yordam beradigan qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishlari mumkin.

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarida psixodiagnostik kompetensiyalarni shakllantirish, bu ko'nikmalarni egallash, sayqallash va ta'lim muassasalarida qo'llash jarayonlari ko'rib chiqiladi. Mavjud adabiyotlar va amaliy tushunchalarni har tomonlama ko'rib chiqish orqali u psixodiagnostika mashg'ulotlarini o'qituvchilar ta'limi dasturlariga integratsiyalash muhimligini ta'kidlaydi va bugungi ta'lim sharoitida o'quvchilarning o'zgaruvchan ehtiyojlarini qondirish uchun ushbu kompetensiyalarni oshirish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Psixodiagnostik kompetensiyalarni tushunish:

Psixodiagnostika kompetensiyalari ta'lim muassasalarida o'quvchilarni samarali qo'llab-quvvatlashning asosini tashkil qiladi, o'qituvchilarga o'z talabalarining turli xil psixologik ehtiyojlarini tan olish va ularga javob berish imkoniyatini beradi. Bu kompetensiyalar dastlabki baholashlarni o'tkazish, o'quvchilarning xulq-atvori va o'qishiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash hamda maqsadli tadbirlarni amalga oshirish uchun boshqa mutaxassislar bilan hamkorlik qilish uchun zarur bo'lgan ko'p qirrali ko'nikma va bilimlar bazasini o'z ichiga oladi.

Psixodiagnostik kompetensiya o'z mohiyatiga ko'ra, asosiy psixologik jarayonlarni ko'rsatadigan xatti-harakatlar, his-tuyg'ular va idrok shakllarini farqlash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu turli yoshdagi bolalarga xos bo'lgan rivojlanish bosqichlari va traektoriyalarini tushunish, ushbu me'yorlardan og'ishlarni tan olish va o'rganish va farovonlik uchun potentsial ta'sirlarni aniqlashni o'z ichiga oladi. Kuzatuv qobiliyatlarini qo'llash orqali boshlang'ich sinf o'qituvchilari kayfiyatdagi o'zgarishlar, ijtimoiy chekinish yoki akademik ishdan bo'shsh kabi asosiy psixologik tashvishlarni ko'rsatishi mumkin bo'lgan nozik belgilar va ko'rsatkichlarni aniqlashlari mumkin.

Bundan tashqari, psixodiagnostik kompetensiyalar turli vositalar, jumladan, tuzilgan kuzatishlar, norasmiy baholashlar, talabalar va tarbiyachilar bilan suhbatlar va boshqa ta'lim mutaxassislari bilan hamkorlik qilish orqali tegishli ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. O'qituvchilar o'quvchilar va ularning oilalaridan tegishli ma'lumotlarni nozik va bezovta qilmasdan olish, ochiq muloqotni osonlashtirish uchun ishonch va yaqinlikni rivojlantirishga mohir bo'lishi kerak.

Baholash ko'nikmalaridan tashqari, psixodiagnostik kompetensiyalar o'quvchining kuchli tomonlari, qiyinchiliklari va atrof-muhit omillari kontekstida baholash natijalarini sharhlash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu rivojlanish psixologiyasi, o'rganish nazariyalari va xulq-atvor va idrokga ijtimoiy-madaniy ta'sirlarni chuqur tushunishni talab qiladi. Nazariy bilimlarni amaliy kuzatishlar va baholash ma'lumotlari bilan birlashtirib, o'qituvchilar o'quvchilarning

psixologik faoliyati to'g'risida yaxlit tushunchalarni shakllantirishlari va shunga mos ravishda o'quv yondashuvlarini moslashtirishlari mumkin.

Bundan tashqari, samarali psixodiagnostika amaliyoti o'quvchilarning psixologik farovonligi va akademik muvaffaqiyatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan kengroq tizimli omillarni qamrab olish uchun individual baholashdan tashqariga chiqadi. Bu oila dinamikasi, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, madaniy me'yorlar va maktab iqlimining o'quvchilarning xulq-atvori va o'quv tajribasiga ta'sirini tan olishni o'z ichiga oladi. Yaxlit istiqbolni qabul qilish orqali o'qituvchilar asosiy tizimli muammolarni hal qilishlari va talabalarning yaxlit rivojlanishini ta'minlaydigan qo'llab-quvvatlovchi muhitni himoya qilishlari mumkin.

Psixodiagnostik kompetensiyalar boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun o'zlarining tarbiyachi, murabbiy va o'quvchilar muvaffaqiyati uchun himoyachi rolini bajarishlari uchun zarurdir. Kuzatuv, baholash va aralashuv qobiliyatlarini oshirib, o'qituvchilar barcha talabalar akademik, ijtimoiy va hissiy jihatdan rivojlanish imkoniyatiga ega bo'lgan inklyuziv va qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishi mumkin.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida psixodiagnostik kompetensiyalarni shakllantirish:

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida psixodiagnostik kompetensiyalarni rivojlantirish rasmiy ta'lim, kasbiy tayyorgarlik, amaliy tajriba va doimiy kasbiy rivojlanish tashabbuslari kombinatsiyasi ta'sirida dinamik jarayondir. Psixologiya va bola rivojlanishi bo'yicha asosiy bilimlar, odatda, o'qituvchilarni tayyorlashdan oldingi ta'lim dasturlari davomida olingan bo'lsa-da, psixodiagnostika ko'nikmalarini rivojlantirish o'qituvchilarning faoliyati davomida uzluksiz o'rganish va takomillashtirishni talab qiladi.

Pedagoglik malakasini oshirish:

O'qituvchilarning ta'lim dasturlari boshlang'ich sinf o'qituvchilarida psixodiagnostik kompetensiyalarni shakllantirishning boshlang'ich bosqichi bo'lib xizmat qiladi. Ta'lim psixologiyasi, bolalar rivojlanishi va maxsus ta'lim kurslari o'rganish va xulq-atvoriga asoslangan psixologik tamoyillar haqida asosiy bilimlarni beradi. Kurs ishi, o'qish va sinfdagi muhokamalar orqali o'qituvchilar rivojlanish bosqichlari, kognitiv jarayonlar va o'quvchilarning bilim olish tajribasini shakllantiruvchi ijtimoiy-emotsional omillar haqida tushunchaga ega bo'ladilar.

Bundan tashqari, o'qituvchilarni tayyorlash dasturlari turli xil ta'lim sharoitlarida amaliyot tajribasi yoki maydonlarni joylashtirishni o'z ichiga olishi mumkin, bu esa intiluvchan o'qituvchilarga har xil kelib chiqishi va turli ehtiyojlarga ega bo'lgan talabalarni kuzatish va ular bilan muloqot qilish imkonini beradi. Ushbu amaliy tajribalar nazariy bilimlarni real sharoitlarda qo'llash, kuzatish ko'nikmalarini rivojlantirish va asosiy psixologik omillarni ko'rsatadigan xatti-harakatlar modellarini tan olishni boshlash imkonini beradi.

Xizmat davomida malaka oshirish:

Pedagoglarning chaqiruvigacha bo'lgan ta'limi psixodiagnostik kompetensiyalarga asos bo'lsa-da, o'qituvchilarning tushunchalarini chuqurlashtirish va diagnostika mahoratini oshirish uchun doimiy kasbiy rivojlanish muhim ahamiyatga ega. Malaka oshirish bo'yicha seminarlar, seminarlar va konferensiyalar o'qituvchilarga psixodiagnostika bilan bog'liq muayyan mavzularni o'rganish imkoniyatini beradi, masalan, ta'limdagi nuqsonlarni aniqlash, qiyin xatti-harakatlarni boshqarish yoki o'quvchilarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini qo'llab-quvvatlash.

Bundan tashqari, hamkorlikdagi o'quv jamoalari va professional ta'lim tarmoqlari o'qituvchilar uchun tajriba almashish, strategiyalar almashish va bir-birlarining muvaffaqiyatlari va muammolaridan o'rganish uchun forumlar beradi. Reflektiv amaliyotlar va tengdoshlar bilan muloqot qilish orqali o'qituvchilar o'quvchilarning xatti-harakatlarini sharhlash, dalillarga asoslangan baholash usullarini qo'llash va talabalarning noyob ehtiyojlarini samarali hal qiladigan maqsadli tadbirlarni amalga oshirish qobiliyatini oshirishi mumkin.

Amaliy tajriba va murabbiylik:

Psixodiagnostik kompetensiyalarni rivojlantirish uchun sinfdagi amaliy tajriba ajralmas hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari har kuni o'quvchilar bilan muloqotda bo'lganligi sababli ularda turli xil psixologik hodisalarni kuzatish, baholash va ularga munosabat bildirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Amaliy tajriba orqali o'qituvchilar o'zlarining kuzatish qobiliyatlarini takomillashtiradilar, ruhiy iztirobning nozik belgilari va ko'rsatkichlarini tan olishni o'rganadilar va o'quvchilarning ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga ishonch hosil qiladilar.

Mentorlik yangi boshlanuvchilar o'rtasida psixodiagnostik kompetensiyalarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tajribali o'qituvchilar va maktab rahbarlari samarali diagnostika amaliyotlarini yo'l-yo'riq, fikr-mulohazalar va modellashtirish bilan ta'minlashi mumkin, bu esa erta martaba o'qituvchilariga murakkab vaziyatlarni boshqarishda va o'quvchilarni qo'llab-quvvatlashga yondashuvlarini yaxshilashda yordam beradi. Maktablarda murabbiylik va hamkorlik madaniyatini rivojlantirish orqali ta'lim muassasalari o'qituvchilarning psixodiagnostika ko'nikmalarini oshiradigan bilim va tajribalarni uzatishni osonlashtirishi mumkin.

Uzluksiz ta'lim va umrbod ta'lim:

Psixodiagnostik kompetensiyalarni rivojlantirish uzluksiz jarayon bo'lib, u o'qituvchilar faoliyati davomida davom etadi. Ta'lim sohasidagi tadqiqotlar rivojlanib, yangi tushunchalar paydo bo'lganda, o'qituvchilar ilg'or tajribalar va talabalarni qo'llab-quvvatlashga asoslangan dalillarga asoslangan yondashuvlardan xabardor bo'lish uchun uzluksiz o'rganish va kasbiy rivojlanish bilan shug'ullanishlari kerak. Ilg'or kurs ishlari, sertifikatlar va onlayn o'quv modullari kabi uzluksiz ta'lim imkoniyatlari o'qituvchilarga psixodiagnostikaning muayyan sohalarida o'z tajribalarini chuqurlashtirish va baholash va aralashuv strategiyalari repertuarini kengaytirish imkonini beradi.

Bundan tashqari, Amerika Psixologik Assotsiatsiyasi (APA) yoki Milliy Maktab Psixologlari Assotsiatsiyasi (NASP) kabi professional tashkilotlarda ishtirok etish o'qituvchilarning kasbiy o'sishini qo'llab-quvvatlovchi resurslar, nashrlar va tarmoq imkoniyatlaridan foydalanish imkonini beradi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari umrbod ta'lim olish va kasbiy takomillashtirish fikrini o'zlashtirib, o'zlarining psixodiagnostik kompetensiyalarini oshirishlari va o'z faoliyati davomida o'quvchilar farovonligi uchun samarali himoyachi bo'lib qolishlarini ta'minlashlari mumkin.

Xulosa:

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida psixodiagnostika kompetensiyalarini shakllantirish barcha o'quvchilar akademik, ijtimoiy va hissiy jihatdan rivojlanishi mumkin bo'lgan inklyuziv va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitini yaratishning ajralmas qismidir. Ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishga xos bo'lgan qiyinchiliklar va to'siqlarga qaramay, o'qituvchilar, siyosatchilar va ta'lim sohasidagi manfaatdor tomonlar uchun bir nechta asosiy tavsiyalar va tavsiyalar mavjud.

Birinchidan, o'qituvchilarni tayyorlash bo'yicha kompleks dasturlarda psixodiagnostik treningni chaqiruvigacha bo'lgan ta'limga integratsiya qilish ustuvor bo'lishi kerak. Bunga psixologiya, bolalar rivojlanishi va baholash bo'yicha asosiy bilimlarni taqdim etadigan kurs ishlari, shuningdek, intiluvchan o'qituvchilarga diagnostika ko'nikmalarini real dunyo sharoitida qo'llash imkonini beradigan amaliy tajribalar kiradi.

Ikkinchidan, doimiy kasbiy rivojlanish imkoniyatlari o'qituvchilarning tushunishlarini chuqurlashtirish va ularning faoliyati davomida diagnostika mahoratini oshirish uchun juda muhimdir. Ta'lim muassasalari o'qituvchilarga ilg'or tajribalar va talabalarni qo'llab-quvvatlashga asoslangan dalillarga asoslangan yondashuvlardan xabardor bo'lishga imkon beradigan maqsadli o'quv seminarlari, seminarlar va hamkorlikdagi o'quv jamoalariga sarmoya kiritishlari kerak.

Bundantashqari, institutsional yordam va resurslar o'qituvchilarga samarali psixodiagnostika amaliyoti uchun zarur bo'lgan treninglar, materiallar va nazoratdan foydalanish imkoniyatini berish uchun juda muhimdir. Ta'lim rahbarlari o'qituvchilarning farovonligi va kasbiy o'sishini, resurslarni taqsimlashni va uzluksiz o'rganish va qo'llab-quvvatlash madaniyatini rag'batlantiradigan siyosatni o'rnatishni birinchi o'ringa qo'yishlari kerak.

Bundan tashqari, stigmani bartaraf etish va ta'limda psixodiagnostika ahamiyati haqida xabardorlikni oshirishga qaratilgan sa'y-harakatlar o'qituvchilar o'quvchilarning psixologik ehtiyojlarini ochiq va samarali hal qilish uchun o'zlarini vakolatli his qiladigan muhitni yaratish uchun muhimdir. Empatiya, tushunish va qabul qilish madaniyatini rivojlantirish orqali ta'lim muassasalari ruhiy salomatlik muammolari atrofidagi muloqot va hamkorlikdagi to'siqlarni yo'q qilishi mumkin.

Bundan tashqari, o'qituvchilar, maktab psixologlari, maslahatchilar va boshqa ittifoqchilar o'rtasidagi fanlararo hamkorlik talabalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash uchun zarurdir. Ta'lim tizimlari mutaxassislariga tajriba almashish, aralashuvlarni muvofiqlashtirish va talabalar va oilalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash imkonini beradigan aloqa va hamkorlik mexanizmlarini osonlashtirishi kerak.

Oxir oqibat, boshlang'ich sinf o'qituvchilarida psixodiagnostika kompetensiyalarini rivojlantirish o'qituvchilar, siyosatchilar, ota-onalar va jamoalar o'rtasidagi hamkorlikni talab qiladigan jamoaviy ishdir. O'qituvchilarni tayyorlash, malakasini oshirish, institutsional qo'llab-quvvatlash va fanlararo hamkorlikka sarmoya kiritib, biz har bir talabaning yaxlit rivojlanishi va farovonligini birinchi o'ringa qo'yadigan ta'lim muhitini yaratishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, boshlang'ich sinf o'qituvchilarida psixodiagnostik kompetensiyalarni rivojlantirish yo'lidagi sayohat doimiy va ko'p qirrali. Ushbu maqolada keltirilgan muammolar va to'siqlarni hal qilish va o'qituvchilarni rivojlantirishga faol va hamkorlikda yondashuvni qo'llash orqali biz har bir o'qituvchi o'z o'quvchilarining turli xil psixologik ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlar bilan jihozlangan bo'lishini ta'minlashimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. American Psychological Association. (2015). National Standards for High School Psychology Curricula. Retrieved from <https://www.apa.org/ed/national-standards>
2. Darling-Hammond, L., & Bransford, J. (Eds.). (2005). Preparing teachers for a changing world: What teachers should learn and be able to do. John Wiley & Sons.
3. National Association of School Psychologists. (2015). Model for Comprehensive and Integrated School Psychological Services. Retrieved from <https://www.nasponline.org/standards-and-certification/national-standards-for-graduate-preparation-of-school-psychologists/model-for-comprehensive-and-integrated-school-psychological-services>
4. Woolfolk, A. E. (2018). Educational Psychology (14th ed.). Pearson.
5. Ysseldyke, J., & Algozzine, R. (2006). Special education: A practical approach for teachers. Allyn & Bacon.
6. Daniels, H., & Shumow, L. (Eds.). (2015). Understanding psychological testing in children: A guide for health professionals. Springer.
7. National Council for Accreditation of Teacher Education. (2010). Transforming teacher education through clinical practice: A national strategy to prepare effective teachers. Retrieved from <https://www.ncate.org/transforming-teacher-education-through-clinical-practice/>

TARBIYA BAG'RIKENGLIK MUHITINI YARATISHDAN BOSHLANADI*Aytbayeva Gulchexra Yermekbayevna,**O'zbekiston Respublikasi, Guliston davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi**<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.147>*

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarbiyaviy ish – uzluksiz hamda majmuaviy olib boriladigan vazifa ekanligi, tarbiya bag'rikenglik muhitini yaratishdan boshlanishi haqida hamda keying o'nyillikda tolerantlik (bag'rikenglik) tushunchasiga berilgan ta'riflar haqida so'z boradi.

Tayanch ibiralar: madaniyat, aqliy madaniyat, bag'rikenglik (tolerantlik), diniy bag'rikenglik, tarbiya

Аннотация. В данной статье речь пойдет о том, что воспитательная работа – это непрерывная и комплексная задача, воспитание начинается с создания атмосферы толерантности, а в последующем десятилетии даются определения понятию толерантность.

Ключевые слова: культура, психическая культура, толерантность, религиозная толерантность, воспитание

Annotation. This article will talk about educational work – a continuous and complex task, about the beginning of upbringing from the creation of an atmosphere of tolerance, as well as about the definitions given to the concept of tolerance (tolerance) in the decade.

Keywords: culture, mental culture, tolerance, religious tolerance, upbringing

Tarbiyaviy ish – uzluksiz hamda majmuaviy olib boriladigan vazifa hisoblanadi. Shu bois bo'lajak mutaxassislarini zamonaviy jahon madaniyati ruhi bilan raqobatda tarbiyalash bugungi kunning talabidir. Buning uchun yosh avlod nafaqat o'z ona xalqining ezgu fazilatlarini o'zlashtirishi, balki aqliy madaniyatni shakllantirishi, shaxsning intellektual sohasini rivojlantirishi zarur. Ya'ni, yosh o'smirlar ilmiy-texnik taraqqiyotning kundalik yutuqlarini yaxshi bilishlari va undan hayotiy tajribada foydalanish qobiliyatiga psixologik jihatdan tayyor bo'lishlari kerak.

Qozoq xalqining ulug' shoiri va qahramon-botiri Bauyrjan Momish o'g'li shunday deydi: “birinchidan, alla aytadigan kelinlar soni kamayib borayotganidan qo'rqaman, ikkinchidan, nevaralariga ertak aytib bera olmaydigan buvilar kamayib borayotganidan qo'rqaman, uchinchidan, hurmat nimaligini bilmaydigan yoshlarning ulg'ayayotganidan qo'rqaman. Chunki alla eshitib, ertak tinglab, urf-odatlarini bo'yiga singdirmagan bolaning ko'krak ko'zining ko'r bo'lib qolishidan qo'rqaman”. Biz yosh avlodni turli tarbiya bilan tarbiyalab kelmoqdamiz. Shunga qaramay, bag'rikenglik (tolerantlik) mavzusida munozaralar, davra suhbatlari, tarbiyaviy soatlar, konferensiyalar o'tkazishda yosh o'smirlar kitob yoki internetning yodlangan so'zi bilan cheklanib qolvoqda va o'z fikrlarini tizimlashtira olmayabdi.

Afsuski, bu so'zning ildizlarida katta ma'no yashiringaniga e'tibor bermay, ular ko'pincha murosasizlik bosqichidan qanday o'tganini tushunmay, turli qiyinchilik va muammolarga duch kelishadi. Shuning uchun yosh avlodga bag'rikenglik muhitini yaratish tarbiya beshigining muqaddas ustuni ekanligini tushuntirish muhimdir [11; 28-29 b.].

Inson dunyosi – bu bitmas-tuganmas axborot almashinuvi, odamlarning bir-biri bilan aloqasi va til topishishi. XIX asr nemis faylasufi Artur Shopengauerning qarashiga ko'ra, ta'limning eng yuqori ko'rsatkichi tarbiyadir [4; 19 b.]. O'qituvchi pedagog qanday avlodni tarbiyalashi kerak, to'liq ziyoliy shaxsnimi yoki bitmas sarbozlarnimi? Bu savollar ko'pincha publisistik maqolalarda, ilmiy tadqiqotlarda, eng muhimi, kundalik hayotda va tarbiya amaliyotida paydo bo'ladi. Zamonaviy globallashuv sharoitida boshqalar bilan teng huquqli yashashga qodir, hurmat bilan, o'ziga xos xususiyatlaridan xabardor bo'lgan shaxsni tarbiyalash dolzarb

muammolardan biridir. Bu masalada muvaffaqiyatga erishish uchun, birinchi navbatda, pedagogik jarayonning yetakchi subyekti – pedagog-o‘qituvchini tayyorlashga yangicha qarash, uning bag‘rikengligini shakllantirish kerak. Tolerantlikning asosi insonning “boshqa, begona”ga munosabatini nazorat qilishdir. Bu biz har kuni duch keladigan muammo, uy darajasidan tortib professional muloqotgacha bo‘lgan hamma narsani qamrab oladi, deb ishonadi.

“Bag‘rikenglik” atamasini farqlashda olimlar o‘rtasida jiddiy qarama-qarshiliklar paydo bo‘lgan. Umumiy tarzda bag‘rikenglikning ma‘nosi nima? Uning chegaralari qanday va, umuman, chegarasi bormi? Falsafa, pedagogika, psixologiya, sotsiologiya va boshqa gumanitar fanlar vakillari bu savollarga azaldan javob izlab kelishadi. “Tolerantlik” atamasi chet tillar lug‘atida ikki ma‘noda sharhlanadi:

- 1) har qanday narsaga, har kimga to‘zumlilik, chidash, bag‘rikenglik;
- 2) biologik-tibbiy sohada – immunitetning qisman yoki to‘liq bo‘lmasligi, ya‘ni tananing kasallikka qarshi turadigan antitanalar ishlab chiqarish qobiliyatining pasayishi.

Neyropsixologiyada bolada immunitetning pasayishiga sabab ijobiy yaxshi so‘zlarning etishmasligi ekanligi eksperimental ravishda isbotlangan. Shu bilan birga, pedagogik lug‘atlarda bu tushunchaga “har qanday salbiy omilga reaksiyaning yo‘qligi yoki sekinlashishi; uning ta‘siriga sezgirlikning pasayish natijasi” deb ma‘lumot beradi.

Tolerantlik tushunchasi bir ma‘noda, bu “bag‘rikenglik” so‘zi bilan bevosita bog‘liq, qozoq tilida esa “murosallilik”, “sabrlik”, “sabr”, “toqat” ma‘nolarida ham ishlatiladi, ya‘ni, “to‘zimli bo‘lish” – boshqaga, uning harakatlariga, har hil vaziyatdagi holatlariga cheksiz to‘zish va chidash demakdir.

Tolerantlik tushunchasi pedagogika ilmida keyingi o‘nyillikda G.D.Dmitriyev [8; 208 b.], A.B.Loginov [9; 44-49 b.], A.S.Menshikov [10; 162-166 b.], V.V.Samsonov [13; 20-25 b.], M.B.Xomyakov [15; 33-406 b.], J.Gerey [6;7; 153-181 b.], B.Berri [1; 204-238 b.], I.Abolin [5; 27 b.], M. Uoltser [14; 24-25 b.] singari boshqa olimlar tarafidan keng o‘rganilgan. Binobarin, falsafiy va psixologik jihatdan bu hodisani o‘rganish o‘tmishda boshlangan. Bundan tashqari, ushbu atama hozirgi ma‘noda g‘arbda ilgari qo‘llanila boshlangan, buning sababini u yerda demokratik tendensiyalar ilgari mavjud bo‘lganligidan ko‘rish mumkin. Shunday qilib, bag‘rikenglikning kelib chiqishi haqidagi an‘naviy nazariya birinchi marta J.Lokkning “Diniy bag‘rikenglik haqida murojaat” [2; 121 b.], J.S.Millning «Erkinlik haqida» traktatlari [3] bilan, J.Rolzning «Adolat nazariyasi» [12; 536 b.], «Siyosiy liberalizm» [16] singari asarlariga borib taqaladi.

“Tolerantlik” tushunchasi lotin tilida “sabr” degan ma‘noni anglatadi, ya‘ni, boshqalarning dunyoqarashi va turmush tarziga toqat (chidam, to‘zim) qilish, bardosh berish. Ijtimoiy bag‘rikenglik boshqa odamlarning qarashlariga va boshqalarga, ularning madaniyatiga hurmatni tushunishni anglatadi. Tolerantlik munosabat – bu inson huquqlari, erkinligi va xavfsizligini ta‘minlaydigan ijtimoiy qadriyat. “Tolerantlik” tushunchasi pedagogik lug‘atga kiritilgan, chunki hozirgi vaqtda oilalararo, millatlararo totuvlik tushunchasi bilan bevosita bog‘liq va avlodlarga bag‘rikenglikni singdirish tarbiyasi masalasi.

Tarbiya – bu yosh avlod tomonidan asrlar davomida to‘plangan bo‘lib, odamlarning fazilatlarini singdirish, bolaning atrof-muhitga munosabatini, hayotga munosabatini shakllantirishdir. Oila bola hayotidagi eng asosiy tarbiya manbai hisoblanadi. Ota-onalarning eng konstruktiv ijtimoiy faoliyati bu ularning farzandlarini qanday tarbiyalashi va takomillashtirishidir. Demak, har bir yoshga xos bo‘lgan bolalarga ziddiyatlar sabablarini tushuntirib, ota-onalarga bolani bu qiyinchilikdan muammosiz olib chiqishga o‘qituvchi yordamga kelishi kerak. Shuning uchun ota-onalar va o‘qituvchilar bolalarni tarbiyalash ustida birgalikda ishlashlari shart. U ma‘naviy-axloqiy saboqlarni madaniyatli hayot bilan bog‘lab, tarbiyaning barcha bosqichlariga asoslanishi zarur, shundagina yetuk xulq-atvoriga ega, o‘z vazifalarini aniq biladigan ongli shaxs bo‘lib shakllanadi. Bu maqsadga faqat haqiqiy

o'qituvchilar ishtirokida erishish mumkin. Faqat bolalarni sevadigan va o'z ishiga berilgan, sadoqatli o'qituvchigina ularni mehribon inson bo'lishda bebaho yordam bera oladi.

XVI asr chex pedagogi Yan Amos Komenskiy bolalarga ustozlik qilgan va tarbiya bergan o'qituvchini yuqori baholagan: "o'qituvchi – abadiy nurning xizmatkori". U barcha fikrlariga, harakatlariga aql donini sepadigan va nur sohadigan shafqatsiz olov egasidir. Abadiy nur xizmatkorlariga mukammal xizmat va vazifalar topshirilgan, quyosh ostida ulardan yaxshiroq narsa yo'q. Ammo, sir emaski, so'nggi paytlarda yoshi kattalar bilan yoshi kichik bolalar o'rtasidagi munosabatlar, o'qituvchining o'quvchi bilan munosabati har doimo ham yaxshi bo'lavermagan. Bolalar o'z o'qituvchilariga nisbatan yaxshi ko'rishlilikdan boricha uzoq turgan, ko'pincha qo'rquv, nafrat va hurmatsizlik kabi his-tuyg'ularni boshdan kechirishlari damba-dam kuzatiladi. Buning sababi, o'qituvchi va o'quvchi shaxslarining sifatiga hamda o'qitish usullarining sifatiga bog'liq bo'lishi mumkin. Yaqinda ko'plab ota-onalar o'quvchilarni sovet davridagi o'quvchilar bilan taqqoslashmoqchi bo'ldi. "Ilgari bunday holatlar bo'lmagan. O'quvchilar kattalarga e'tiroz bildirmaydi hamda bir-birlarini kamsitmaydilar. Hozirgi maktabdagi bezoriliklar qo'rqinchli" – degan gaplar ko'plab aytiladigan bo'ldi. Ijtimoiy muhitdagi vaziyatlar maktabga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniq, ammo maktab jamiyatdagi salbiy holatlarning oldini olishda katta rol o'ynaydi. Demak, tarbiya bag'rikenglik muhitini yaratishdan boshlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Barry B. Second Thoughts – and Some First Thoughts Revived //Paul Kelly (ed.) Multiculturalism Reconsidered. «Culture and Equality» and its Critics. Polity Press, 2002. – P. 204–238.
2. Locke J. A Letter Concerning Toleration. The edition referred to is translated by W. – Gough. Oxford University Press, 1968. – P. 121.
3. Mill J.S. Owolnosc. – Warszawa, 1853.
4. Schopenhauers Aphorismen zur Lebensweisheit, Leipzig: Insel-Verlag, 1917, – P. 19.
5. Аболин Б.И. Концепт «толерантность» в когнитивно-дискурсивном аспекте: дис. ... канд. филол. наук. Екатеринбург, 2009. 27 стр
6. Грей Д. Поминки по просвещению. Политика и культура на закате современности. – М., 2003.
7. Грей Д. Толерантность: теория и практика. Часть II. DOI: 10.31249/rphil/2023.02.10. 153-181 стр;
8. Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. – М.: Народное образование, 1999. – 208 стр.
9. Логинов А.В. Толерантность: «За» и «против» Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. Выпуск 1 (13). – Пермь, 2013. 44-49 стр.
10. Меньшиков А.В. Типы теоретического обоснования толерантного отношения / А. В. Меньшиков // Толерантность в современной цивилизации: материалы междунар. конференции, Екатеринбург, 14-19 мая 2001 г. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. – С. 162-166.
11. Мұсылманов А. Тәрбие жұмысының модульдік технологиясының модулі. – Алматы, 2009. 28-29 б.
12. Ролз Джон. Теория справедливости. – Москва, 2010. – 536 стр.
13. Самсонов А. Л. Модели общества: от хаоса к толерантности / А.Л.Самсонов // Экология и жизнь. – 2003. – № 2. – С. 20-25.
14. Уолцер М. О терпимости. – М., 2000. – С. 24–25.
15. Хомяков М. Б. Проблема толерантности и христианская философия раннего средневековья / М.Б. Хомяков // Россия – Запад: философские основания социокультурной толерантности: материалы Летней школы молодых ученых (Екатеринбург, сентябрь 2000 г): в 2-х частях. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2001. – Часть 2. – С. 333-406 стр.
16. <https://kpfu.ru/portal/docs/F2070830177/12>. – Gagaev. pdf.

PSIXOLOGIK BILIMLARNITA'LIM JARAYONIGA TA'SIR ETISH MEXANIZMLARI

Babakulova Muqaddas Norkabulovna
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti o'q'ituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.047>

Annotatsiya: Mazkur maqolada psixologik bilimlarni ta'lim jarayoniga ta'sir etishi, ta'lim jarayonida har bir insonning shaxsiy xususiyatlari ham muhim rolga ega ekanligi haqidagi bilimlar bayon etilgan. Shuningdek, ta'lim jarayonidaxarakter, aql, ijodkorlik, ma'lumotni idrok etish va qayta ishlash qobiliyati, intizom darajasi, motivatsiya va qiziqishlar kabi jihatlarning o'rni haqidagi fikrlar mantiqan dalillangan.

Kalit so'zlar: psixologik bilimlar, xarakter, aql, ijodkorlik, qobiliyat, intizom, motivatsiya, qiziqish.

МЕХАНИЗМЫ ВЛИЯНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Бабакулова Мукаддас Норкабуловна
Преподаватель Узбекско-Финляндского педагогического института

Аннотация: В данной статье описывается влияние психологических знаний на образовательный процесс, знание о том, что личностные особенности каждого человека играют важную роль в образовательном процессе. Также логически обоснованы представления о роли характера, интеллекта, творческих способностей, способности воспринимать и обрабатывать информацию, уровня дисциплинированности, мотивации и интересов в образовательном процессе.

Ключевые слова: психологические знания, характер, интеллект, креативность, способности, дисциплинированность, мотивация, интерес.

MECHANISMS OF INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE ON THE EDUCATIONAL PROCESS

Babakulova Mukaddas Norkabulovna
Teacher of Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute

Abstract: This article describes the influence of psychological knowledge on the educational process, the knowledge that the personal characteristics of each person play an important role in the educational process. Also, ideas about the role of character, intelligence, creativity, ability to perceive and process information, level of discipline, motivation and interests in the educational process are logically proved.

Key words: psychological knowledge, character, intelligence, creativity, ability, discipline, motivation, interest.

Kirish. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida psixologiyaning ahamiyatini ortiqcha baholash qiyin. Ta'lim inson hayotidagi asosiy element bo'lib, uning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini belgilaydi. Bir tomondan, psixologiya inson miyasining tuzilishi va o'rganish mexanizmlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Boshqa tomondan, u o'quv jarayonining sifati va samaradorligini oshirishi mumkin bo'lgan usullar va yondashuvlarni taqdim etadi.

Vaqt o'tishi bilan ta'lim tizimida nafaqat o'rganish uchun taklif qilinadigan bilim va ko'nikmalarga, balki ushbu bilim va ko'nikmalar qanday yetkazilishi va o'zlashtirilishi usullariga ham ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Va shu nuqtai nazardan, psixologiya muhim rol

o'ynaydi.

Psixologiya tamoyillariga asoslangan pedagogik jarayonning asosi o'rganishni yanada maqsadli, samarali va rag'batlantiruvchi qilishga yordam beradi. Bu o'qituvchilarga o'quv jarayonini har bir o'quvchining individual xususiyatlariga moslashtirish uchun vositalarni taqdim etadi, o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi va turli xil talabalar kontingentining ehtiyojlarini qondiradigan ta'lim dasturlarini yaratishga yordam beradi.

Psixologiya va ta'lim bir – biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ikkita soha bo'lib, ular birgalikda inson shaxsiyatining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Psixologiyaning ta'lim jarayoniga ta'siri masalasini chuqurroq o'rganishni boshlash uchun birinchi navbatda asosiy tushunchalarni aniqlash kerak.

Psixologiya-bu insonning xulq-atvori va aqliy jarayonlarini o'rganadigan ilmiy fan. U inson ongi, his-tuyg'ulari, motivatsiyasi, idrok etilishi, xotirasi bo'yicha tadqiqotlar olib boradi va olgan bilimlaridan ruhiy salomatlik, ta'lim, ijtimoiy ish va boshqa sohalardagi turli muammolarni hal qilish uchun foydalanadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Ta'lim-bu bilim, ko'nikma va malakalarni muntazam ravishda egallash, ta'lim muhitida va o'z-o'zini tarbiyalash natijasida axloqiy, estetik va boshqa shaxsiy fazilatlarni shakllantirish jarayoni ekanligi ilmiy adabiyotlarda ko'rsatilgan. Ushbu jarayon talabalarning intellektual va ijtimoiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan bir qator pedagogik usul va texnologiyalar yordamida amalga oshiriladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy sharoitda ta'lim psixologiyasiga qiziqish doimiy ravishda o'sib bormoqda. Buning sababi shundaki, psixologiyani o'quv jarayonida qo'llash uning samaradorligini oshirishga, o'quvchilarning individual farqlarini tushunishni chuqurlashtirishga, shuningdek, o'rganishga ijobiy munosabatni rivojlantirishga imkon beradi.

Axborotni o'zlashtirishda xotira, diqqat va idrok kabi aqliy jarayonlar asosiy rol o'ynaydi.

Idrok-bu ma'lumotni o'zlashtirishning dastlabki bosqichi. Bu bizning sezgilarimiz orqali keladigan ma'lumotlarni talqin qilish va tushunish jarayonidir. Idrok sifati ma'lumotlarning qanchalik to'g'ri talqin qilinishiga va keyingi ishlov berishga o'tishiga bevosita ta'sir qiladi.

Diqqat-bu ma'lumotni o'zlashtirishda ishtirok etadigan yana bir muhim aqliy jarayon. Bu bizga ahamiyatsiz stimullarni yo'q qilish orqali ma'lum ma'lumotlarga e'tibor qaratishimizga yordam beradi. Diqqat nafaqat idrok etish uchun ustuvor ob'ektlarni tanlashga yordam beradi, balki diqqatni jamlashni yaxshilashga va o'rganish sifatini oshirishga yordam beradi.

Xotira-ma'lumotni saqlash, eslab qolish va ko'paytirishni ta'minlaydi. U ta'lim va tarbiya jarayonida muhim rol o'ynaydi. Xotira bizga nafaqat yangi ma'lumotlarni eslab qolish, balki ilgari olingan bilimlarni tiklash imkonini beradi[2].

Axborotni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchta jarayonning ham uyg'un o'zaro ta'sirini talab qiladi. Masalan, agar ma'lumot yetarlicha diqqat bilan qabul qilinmasa, u xotiraga o'tmaydi va o'zlashtirilmaydi. Shu sababli, xotira, idrok va diqqat mexanizmlarini o'rganish o'qituvchilarga samarali ta'lim texnikasi va strategiyalarini yaratishga, o'quvchilarga esa yangi materiallarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradi.

O'rganishning birinchi bosqichi idrok qilishdir. Biz atrofimizdagi dunyo haqida ma'lumot to'plash uchun sezgilarimizdan foydalanamiz. Bu matnni o'qish, ma'ruza tinglash, namoyishni tomosha qilish yoki amaliy mashg'ulotlarda qatnashish bo'lishi mumkin. Idrok bizga yangi ma'lumotlarni olish va uni miyamizdagi mavjud ma'lumotlar bilan bog'lash imkonini beradi.

Diqqat bizga ma'lum ma'lumotlarga e'tibor qaratish va ahamiyatsiz ma'lumotlarni saralash imkonini beradi. Uning maqsadi biz boshdan kechirayotgan ma'lumotlar oqimini boshqarish, tajribamizning ba'zi jihatlariga chuqurroq kirib borish va boshqalarni e'tiborsiz qoldirishdir. Bu o'quv jarayonida muhim rol o'ynaydi, chunki miyada qayta ishlashimiz mumkin bo'lgan ma'lumotlar miqdori cheklangan.

Muayyan ma'lumotni idrok etish va jamlashdan so'ng, xotira vaqti keladi. Xotira ma'lumotni keyinchalik foydalanish uchun saqlashga imkon beradi. Bu faktlar, tushunchalar, ko'nikmalar,

taassurotlar yoki e'tiqodlar bo'lishi mumkin. Ma'lumotni eslab qolish imkoniyatisiz o'rganish mumkin emas. Ma'lumotni eslab qolish va xotiralanish qobiliyati har bir odamda farq qiladi va yoshi va kasallik natijasida o'zgarishi mumkin.

Diqqat, xotira va idrok birgalikda o'rganish qobiliyatimizga ta'sir qiladi. Ular yangi tushunchalarni qanchalik chuqur tushunishimiz va o'zlashtirishimizni va yangi bilim va ko'nikmalarni amalda qanchalik faol ishlatishimiz mumkinligini aniqlaydi.

Motivatsiya va his-tuyg'ular ham o'quv jarayonida muhim rol o'ynaydi. Psixologiyaning bu jihatlari ma'lumotni qanday o'rganishimiz, eslab qolishimiz va ishlatishimizga bevosita ta'sir qiladi.

Motivatsiya-bu bizni faol bo'lishga va maqsadlarga erishishga undaydigan ichki kuch. O'rganish kontekstida motivatsiya ichki (bizga ko'nikmalar berish osonmi yoki materialni o'rganishga qiziqamizmi) yoki tashqi (yaxshi baho olish istagi, o'qituvchining maqtovi yoki tengdoshlarning e'tirofi) bo'lishi mumkin. Yuqori motivatsiyaga ega bo'lgan talabalar odatda samaraliroq o'rganadilar, yuqori faollik, o'rganish va ijodkorlikka intilishlarini ko'rsatadilar, topshiriqlarni yaxshiroq bajaradilar va yuqori baholariga ega bo'ladilar.

His-tuyg'ular bizning ongimiz holatlari bo'lib, ular idrok etish, eslash va fikrlash qobiliyatimizga ta'sir qiladi. Masalan, ijobiy his – tuyg'ular bilan o'zlashtirish jarayoni osonroq va yoqimli bo'ladi. Aksincha, stress, tashvish yoki zerikish o'rganish jarayonini qiyinlashtirishi mumkin. Bu salbiy his – tuyg'ular har doim o'rganish uchun yomon degani emas-ular mavjud muammolar haqida foydali signal bo'lishi va bizni harakatga undashi mumkin. [3].

Dunyo bo'ylab psixologlar va o'qituvchilar o'quv jarayonini takomillashtirish uchun motivatsiya va hissiyotlardan qanday foydalanishni aniqlash uchun tadqiqotlar olib boradilar. Motivatsiya va his-tuyg'ular haqidagi psixologik bilimlardan foydalanish o'qituvchilarga har bir talaba o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishi mumkin bo'lgan ijobiy va rag'batlantiruvchi ta'lim muhitini yaratishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim jarayonida har bir insonning shaxsiy xususiyatlari ham muhim rol o'ynaydi. Bunga xarakter, aql, ijodkorlik, ma'lumotni idrok etish va qayta ishlash qobiliyati, intizom darajasi, motivatsiya va qiziqishlar kabi jihatlar kiradi.

1. Xarakter: turli xil xarakterga ega bo'lgan talabalar o'quv vaziyatlariga turlicha munosabatda bo'lishlari mumkin. Masalan, ekstrovertlar uchun guruh mashg'ulotlarida qatnashish osonroq bo'lishi mumkin, introvertlar esa mustaqil ishlash orqali ma'lumotni o'zlashtirishlari osonroq bo'lishi mumkin.

2. Intellekt: intellekt darajasi o'rganish tezligi va sifatiga ta'sir qilishi mumkin. Shuni yodda tutish kerakki, har doim ham yuqori intellekt yuqori o'rganish muvaffaqiyatini anglatmaydi, chunki boshqa omillar ham muhim rol o'ynaydi.

3. Ijodkorlik: ba'zi talabalar ijodiy va amaliy topshiriqlar orqali yaxshiroq o'rganishlari mumkin, bu ularga ma'lumotni tasavvur qilish va yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

4. Axborotni idrok etish va qayta ishlash qobiliyati: ba'zi odamlar vizual o'rganishni afzal ko'rishadi, boshqalari esa ma'lumotni sinf yoki taktil o'rganish orqali osonroq o'zlashtiradilar.

5. Intizom va tashkilotchilik darajasi: bu fazilatlar vazifalarni bajarishda muvaffaqiyatga va o'qishdagi intizomga ta'sir qiladi.

6. Motivatsiya va qiziqishlar: o'qishda talabaning motivatsiyasi katta rol o'ynaydi. Agar u o'qishga qiziqsa, unda uning natijalari yuqori bo'ladi.

Ushbu omillar shuni ko'rsatadiki, o'rganish har bir talabaning shaxsiy xususiyatlariga qarab individuallashtirilishi kerak. O'qituvchilar ushbu farqlarni hisobga olishlari va har bir talabaning ehtiyojlarini hisobga olgan holda yondashuvni tanlashlari kerak.

O'rganishni yaxshilaydigan psixologik texnikalar

- ijobiy mustahkamlash yordamida o'rganish
- o'z-o'zini boshqarish va nazorat strategiyasini ishlab chiqish

□ ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun guruhli o'qitish usullaridan foydalanish.

Ijobiy mustahkamlash psixologiya tamoyillariga asoslangan eng samarali o'qitish usullaridan biridir.

Usulning mohiyati ma'lum bir xatti-harakatni rag'batlantirish (mustahkamlash), bu uning kuchayishiga va tez-tez takrorlanishiga olib keladi. Misol uchun, agar talaba to'g'ri javob bergani uchun maqtov yoki mukofot olsa, bu ularga o'z mahoratiga ishonch bag'ishlaydi va mavzuni o'rganishni davom ettirishga undaydi.

Ilg'or o'qituvchilar talabalarni sinfda rag'batlantirish va baholarni yaxshilash uchun ijobiy mustahkamlashdan foydalanishlari mumkin. Bunga sinfda ishtirok etish darajasini oshirish, uy vazifalari sifatini yaxshilash yoki testlarda yuqori ball to'plash uchun mukofotlar kiradi. Mukofotlar moddiy bo'lishi shart emas-bu dalda so'zlari, ramziy mukofotlar yoki hatto tabassum bo'lishi mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu usul mas'uliyat bilan va talabani individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlatilishi kerak. Qo'llab-quvvatlash talabani sa'y-harakatlari va ularning ta'limdagi yutuqlarini aks ettirishiga ishonch hosil qilish muhimdir, aks holda bu no'rin raqobat yoki mukofot olishga nosog'lom intilish kabi salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

O'z-o'zini boshqarish va nazorat qilish ta'limoti psixologiya o'quv jarayonini yaxshilashga yordam beradigan yana bir usuldir.

O'z-o'zini boshqarish sizning vaqtingiz, vazifalaringiz va akademik majburiyatlaringizni boshqarish uchun strategiya va ko'nikmalardan foydalanishni anglatadi. Bunga aniq maqsadlarni belgilash, vaqt va resurslarni rejalashtirish, ishingizni tashkil qilish va boshqalar kiradi.

O'z-o'zini nazorat qilish, aksincha, maqsad va vazifalarga erishish uchun his-tuyg'ularingizni, xatti-harakatlaringizni nazorat qilishni o'z ichiga oladi. Bunga ustuvor vazifalarni belgilash, chalg'itadigan narsalarni yengish, stress va qiyinchiliklarni boshqarish kiradi.

Ushbu ko'nikmalarni o'rgatish o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishi va ularga ta'limni mustaqil ravishda boshqarishda yordam berishi mumkin. Shuni esda tutish kerakki, bu ko'nikmalar vaqt o'tishi bilan rivojlanadi va amaliyotni talab qiladi.

Tahlil va natijalar: Jarayon quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. O'rganiladigan ko'nikma yoki xatti-harakatni aniqlash.
2. Aniq, o'lchanadigan, erishish mumkin bo'lgan, real va vaqt bo'yicha cheklangan maqsadlarni belgilash (SMART maqsadlar).
3. O'z-o'zini boshqarish va nazorat qilish strategiyalarini tanlash va qo'llash.
4. Rivojlanishni baholash uchun o'z-o'zini baholashni amalga oshirish va kerak bo'lganda strategiyalarni o'zgartirish.
5. Natijalarni aks ettirish va tahlil qilish, shu jumladan rejaga kerakli o'zgartirishlar kiritish.

Ushbu strategiyalardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil o'rganish qobiliyatini sezilarli darajada yaxshilaydi, ularning motivatsiyasini oshiradi va yaxshi akademik natijalarga olib keladi.

Guruhli ta'lim aloqa, hamkorlik, nizolarni hal qilish va yetakchilik kabi ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradigan eng samarali ta'lim strategiyalaridan biridir. Ushbu usul muammolarni yoki loyihalarni birgalikda hal qilish jarayonida talabalarning o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi.

1. Guruhda ishlash: kichik guruhlarda ishlash talabalarga fikr almashish, munozaralar olib borish va umumiy maqsadlarga erishish imkonini beradi. Mas'uliyatni taqsimlash talabalarni faol ishtirok etish va hamkorlik qilishga undaydi.

2. O'rgatuvchi o'yinlari va rolli o'yinlar: ushbu usul talabalarga guruh muammolarini «o'yin» shaklida hal qilish imkoniyatini beradi, bu ularga ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga va jamoaviy ruhni mustahkamlashga yordam beradi.

3. Fikr-mulohaza va baholash: guruh ishidan so'ng, talabalar nima yaxshi bo'lganini va nimani yaxshilash kerakligini muhokama qilishlari mumkin. Bu o'quvchilarga ijtimoiy ko'nikmalarini yaxshilashga yordam beradigan o'quv jarayonining muhim qismidir.

4. O'zaro o'rganish (peer learning): bu usul o'quvchilarni bir-biriga o'rgatishni o'z ichiga oladi. Bu talabalarga muloqot va dialog ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi va materialni tushunishni yaxshilaydi.

Guruhli o'qitish usullaridan foydalanish nafaqat talabalarning ijtimoiy ko'nikmalarini, balki ularning bilim va hissiy ko'nikmalarini ham yaxshilaydi, bu esa yanada to'liq va samarali ta'lim tajribasini yaratadi.

Maxsus ehtiyojli talabalarni o'qitishning psixologiyasi va o'ziga xos xususiyatlari

o'qitishda individual yondashuvdan foydalanish

rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun moslashuvchan ta'lim usullarini qo'llash

O'qitishda individual yondashuvdan foydalanish maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan talabalar bilan ishlashning asosiy elementidir. Bu o'qituvchilarga har bir o'quvchining o'ziga xos ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olish va ularga muvaffaqiyatli o'rganish uchun kerakli yordamni taqdim etish imkonini beradi.

1. Individuallashtirilgan ta'lim: bu o'quv dasturi, o'qitish usullari va materiallarini har bir o'quvchining ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashtirishni o'z ichiga oladi. Ko'proq vaqt yoki qo'shimcha resurslar kerak bo'lishi mumkin, ammo natijada har bir talaba uchun ishlaydigan o'quv dasturi bo'ladi.

2. Vizual, eshitish yoki kinestetik o'qitish usullaridan foydalanish: har bir talaba ma'lumotni o'zlashtirishning o'ziga xos usuliga ega. O'qituvchilar barcha o'quvchilarning ehtiyojlarini qondirish uchun turli xil o'qitish usullaridan foydalanishni talab qiladilar.

3. Qo'llab-quvvatlovchi texnologiyalar: jismoniy va aqliy qiyinchiliklarga duch kelgan talabalar uchun turli xil qo'llab-quvvatlovchi texnologiyalar, masalan, moslashtirilgan uskunalar, kompyuter dasturlari va o'rganishni osonlashtiradigan dasturlar foydali bo'lishi mumkin.

4. Ijobiy mustahkamlash va fikr-mulohazalar: ushbu strategiyalar, ayniqsa, alohida ehtiyojli talabalar uchun juda muhimdir, chunki ular past ishonch bilan kurashishlari yoki salbiy xulq-atvor modellarida ishtirok etishlari mumkin. Ijobiy mustahkamlash va konstruktiv fikr-mulohazalar o'quvchilarning motivatsiyasi va ishonchini oshirishi mumkin.

Individuallashtirilgan ta'lim yondashuvi alohida ehtiyojli o'quvchilarga akademik jihatdan ustun bo'lishga imkon beradi va ularga mustaqil o'quvchi bo'lishga yordam beradi.

Adaptiv o'qitish texnikasi rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga materiallarni o'rganishda va akademik vazifalarini tengdoshlari singari muvaffaqiyatli bajarishda yordam berish uchun mo'ljallangan. Bu yerda ishlatilishi mumkin bo'lgan ba'zi usullar mavjud:

1. Differentsial ta'lim: bu har bir o'quvchining ehtiyojlarini qondirish uchun tarkib, jarayon, mahsulot va o'quv muhitini moslashtirishni o'z ichiga olgan yondashuv. U bir vaqtning o'zida turli xil qobiliyatlarga ega talabalarni o'qitish uchun ishlatilishi mumkin.

2. Strukturaviy ta'lim: rivojlanish qobiliyatiga ega bolalar uchun bashorat qilinadigan va tuzilgan jadval yoki harakatlar ketma-ketligini yaratish muhimdir. Bu ularga umidlarni va bundan keyin nima qilish kerakligini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

3. Vizual qo'llab-quvvatlash: tasvir kartalari, diagrammalar, grafikalar va jadvallar kabi vizual qo'llab-quvvatlashlar nogiron bolalarga ma'lumotni ko'rish va tushunishga yordam beradi. Ular, ayniqsa, aloqa yoki ijtimoiy aloqada muammolari bo'lgan bolalar uchun foydali bo'lishi mumkin.

4. Adaptiv texnologiyalar: adaptiv texnologik qurilmalar va dasturlar alohida ehtiyojli bolalar uchun o'quv jarayonini sezilarli darajada soddalashtirishi mumkin. Bunga Audiokitoblar, o'qish va yozish dasturlari va boshqa vositalar kiradi.

5. Ko'p marotaba o'rganish: rivojlanishida nuqsoni bo'lgan ko'plab bolalar uchun ma'lumotni o'zlashtirish uchun uni qayta ko'rib chiqish yoki mashq qilish kerak. Bolalarga materialni qayta-qayta mashq qilish imkoniyatini berish ularga muvaffaqiyatga erishishga yordam beradi.

Ushbu usullardan tashqari, ijobiy munosabat va bag'rikenglikni saqlash, shuningdek, har bir bolaga o'z salohiyatiga erishishga yordam beradigan yangi strategiyalarni o'rganish va sinab ko'rishni davom ettirish muhimdir.

Psixologiya o'quv jarayonida muhim rol o'ynaydi, o'qitish usullari, talabalar ehtiyojlari va motivatsiyasiga ta'sir qiladi.

1. O'qitish usullariga ta'siri: psixologiya o'qituvchilarga o'quvchilar ma'lumotni qanday qabul qilishlari va o'zlashtirishlarini tushunishga yordam beradi. Bu vizual va eshitishdan kinestetikgacha bo'lgan turli xil o'qitish usullaridan foydalanishga va ushbu usullarni har bir o'quvchining ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashtirishga olib keladi.

2. Talabalarning psixologik ehtiyojlari: talabalar psixologiyasini tushunish ularning ehtiyojlarini va ularni o'rganishga nima undayotganini aniqlashga yordam beradi. Bunga qo'llab-quvvatlash ehtiyojlari, ijobiy mustahkamlash va ijtimoiy-emotsional rivojlanishni qo'llab-quvvatlash kiradi.

3. Motivatsiya va muvaffaqiyatga erishish: o'quvchilarning motivatsiyasini psixologik tushunish o'qituvchilarga rag'batlantiruvchi va jalb qiluvchi ta'lim muhitini yaratishda yordam beradi. Konstruktiv fikr-mulohazalar va mukofotlar akademik muvaffaqiyatga erishish uchun kuchli rag'batlantiruvchi omillar bo'lishi mumkin.

4. Psixologiya va o'quv qiyinchiliklari: boshqa narsalar qatori, psixologiya o'quv qiyinchiliklariga duch kelgan talabalarni, shu jumladan alohida ehtiyojli talabalarni aniqlash va ularga yordam berishda muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, psixologiya har bir o'quvchining ehtiyojlariga moslashish va o'rganish uchun maqbul muhitni ta'minlash uchun mo'ljallangan o'quv jarayonida katta ahamiyatga ega.

Ta'lim jarayoniga psixologik yondashuvni joriy etish bir necha usul bilan amalga oshirilishi mumkin:

1. Talabalarni o'rganish: o'qituvchilar o'zlarining ehtiyojlari, o'rganish uslublari va motivatsiyasini yaxshiroq tushunish uchun o'z o'quvchilarini chuqur o'rganishlari mumkin.

2. Ta'lim turini birlashtirish: ushbu tushunchaga asoslanib, o'qituvchilar o'zlarining o'qitish usullarini talabalarning individual ehtiyojlarini qondirish va ularning faol ishtirokini rag'batlantirish uchun moslashtirishlari mumkin.

3. Rag'batlantiruvchi muhitni yaratish: bu konstruktiv fikr-mulohazalarni, tez-tez maqtashni va o'quvchilarning motivatsiyasini qo'llab-quvvatlash uchun qimmatli yutuqlarni mukofotlashni o'z ichiga olishi mumkin.

4. Qo'llab-quvvatlash: psixologik tushuncha, shuningdek, o'qituvchilarga o'quv qiyinchiliklarini tan olishga va o'z vaqtida maqsadli yordam ko'rsatishga yordam beradi.

5. Davom etayotgan ta'lim va kasbiy rivojlanish: o'qituvchilar kasbiy rivojlanish va davom etayotgan ta'lim bilan shug'ullanish orqali o'zlarining psixologik ko'nikmalari va bilimlarini oshirishlari mumkin.

6. Professionallar bilan hamkorlik: psixologlar yoki psixologik maslahatchilar bilan hamkorlik qilish o'qituvchilarga samarali strategiyalarni qo'llashda va o'quvchilarni qo'llab-quvvatlashda yordam berishi mumkin.

Ushbu tavsiyalarni amalga oshirish orqali ta'lim muassasalari o'quv muhitini yaxshilash, o'quvchilarning faol ishtiroki va muvaffaqiyatini rag'batlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

1. Ta'lim nazariyalarini bilish: o'qituvchilar va ota-onalar turli xil psixologik ta'lim va rivojlanish nazariyalarini, shu jumladan motivatsiya va xotira nazariyalarini o'rganishlari mumkin. Bu ularga bolalarning qanday o'rganishini yaxshiroq tushunishga va ularni o'rganishga

undashga yordam beradi.

2. Ijobiy mustahkamlashdan foydalanish: ta'lim psixologiyasi sohasidagi asosiy tushunchalardan biri bu ijobiy mustahkamlash, ya'ni kerakli xatti-harakatlarni ijobiy stimullar bilan mustahkamlashdir. Bu o'rganishni rag'batlantirish va motivatsiyani saqlab qolish uchun ishlatilishi mumkin.

3. Shaxsiy farqlarga bilim va bag'rikenglik: har bir talaba o'ziga xos va o'ziga xos kuchli va zaif tomonlariga ega. Ushbu individual farqlarni tushunish va qabul qilish o'qituvchilar va ota-onalarga ma'lum bir talaba uchun o'rganishni moslashtirishga yordam beradi.

4. Moslashuvchan fikrlashni rag'batlantirish: ota-onalar va o'qituvchilar bolalarga muammolarni hal qilish qobiliyatini qo'llab-quvvatlash va akademik ijodkorligini rag'batlantirish orqali moslashuvchan fikrlashni rivojlantirishga yordam berishlari mumkin.

5. Mutaxassislar bilan hamkorlik: o'qituvchilar va ota-onalar psixologik strategiyalarni qanday qo'llashni tushunish, eng yaxshi amaliyotlardan o'rganish va eng yaxshi o'rganishni ta'minlash uchun psixologlar va boshqa ta'lim mutaxassislari bilan ham muloqot qilishlari mumkin.

6. Qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratish: xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitini ta'minlash bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga yordam beradi, bu esa o'z navbatida ularning aqliy rivojlanishiga yordam beradi.

Xulosa. Xulosa sifatida ta'kidlash lozimki, ta'limni yaxshilash uchun psixologiyadan foydalanishda asosiy narsa o'qituvchilarga qanday o'rganishni o'rgatish, ularni motivatsiya, o'rganish strategiyalari va ma'lumotni qanday qilib eng yaxshi o'zlashtirishlarini tushunishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.Usmanova, I.Haydarov. Umumiy psixologiya. T. 2018.
2. Davletshin M.G., To'ychiyev S.M. Umumiy psixologiya. T.:TDPU, 2012.
3. G'oziyev E.G'. Sotsial psixologiya. "Noshir" nashriyoti 2012.
4. Hockenbury & Hockenbury. Psychology. Worth Publishers, 2010.
5. „Psychology is a Hub Science“. Aps Observer. 20-jild, № 8. Haziran 2020. „psychology is a hub discipline - that is, a discipline in which scientific research is cited by scientists in many other fields. Association for Psychological Science Observer (September 2007).
6. Yaşam boyu gelişim. Nobel Yayıncılık, 2012. ISBN 9786051331522.
7. Çevre Psikolojisi. Nobel Yayınları, 2016. ISBN 9786053202110

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA IJODIY SALOHIYAT RIVOJLANISHINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Norbekova Barno,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali Psixologiya fakulteti "Yoshlarpsixologiya" kafedrasida v.b. dotsent

Rahmatullayeva Mushtariy,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali Psixologiya fakulteti "Oilapsixologiya" yo'nalishi o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.048>

Annotatsiya: Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy salohiyatini rivojlantirish ularning umumiy o'sishi va muvaffaqiyati uchun juda muhimdir. Turli xil ijtimoiy-psixologik omillar bu yosh o'quvchilarning ijodkorligini tarbiyalash va rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Mazkur maqolamizda Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiy salohiyat rivojlanishining ijtimoiy-psixologik determinantlari haqida umumiy ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Ijodkorlik, garmonik tuyg'u, motivatsiya, dunyoqarash, innovatsiya madaniyatini, insonparvarlik, professional, kombinatsiya.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Норбекова Барно,

кафедра «Психологии молодежи» Джизакского филиала Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, факультет психологии и др.
Доцент

Рахматуллаева Муштари,

Мирзо Национальный университет Узбекистана имени Улугбека, Джизакский филиал, факультет психологии, преподаватель кафедры «Семейная психология»

Аннотация: Развитие творческого потенциала учащихся начальной школы очень важно для их общего роста и успеха. Большое влияние на воспитание и развитие творческих способностей этих юных школьников оказывают различные социально-психологические факторы. В данной статье представлены общие сведения о социально-психологических детерминантах развития творческого потенциала учащихся начальных классов.

Ключевые слова: Творчество, гармоничное чувство, мотивация, мировоззрение, инновационная культура, гуманизм, профессионализм, сочетание.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCE IN PRIMARY CLASS STUDENTS

Norbekova Barno,

Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan, Jizzakh Branch, Faculty of Psychology, Department of «Youth Psychology», etc. associate professor.

Rahmatullayeva Mushtariy,

Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan, Jizzakh Branch, Faculty of Psychology, teacher of «Family Psychology»

Abstract: Developing the creative potential of elementary school students is very important

for their overall growth and success. Various socio-psychological factors have a great influence on the education and development of the creativity of these young students. This article provides general information about the socio-psychological determinants of the development of creative potential in primary school students.

Key words: Creativity, harmonious feeling, motivation, outlook, culture of innovation, humanitarianism, professional, combination.

Ma'lumki, zamonaviy ta'limning bosh maqsadi ta'lim – tarbiya berish, o'quvchilar hamda talabalarning individual imkoniyatlari o'rganish hamda o'quv faoliyatining intellektual, kognitiv, emotsional, motivatsion jihatlarini ilmiy jihatdan tekshirishdan iboratdir. Yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek, "Bizni hamisha o'ylantirib keladigan yana bir muhim masala– bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgaryapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, degan da'vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan", deya ta'kidladi Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev.

Bugungi kunda erkin fuqaro ma'naviyatini, ozod shaxsni shakllantirish masalasi oldimizda turgan eng dolzarb vazifadir, yani o'z kuchi va imkoniyatlariga tayanadigan, atrofda sodir bo'layotgan voqea va hodisalarga mustaqil munosabat bilan yondashadigan, ayni paytda shaxsiy manfaatlarini mamlakat va xalq manfaatlarini bilan uyg'un holda ko'radigan erkin, barkamol insonlarni tarbiyalashimiz kerak. Hozirgi davrda yoshlarni mustaqil ijodiy fikrlashga o'rgatish, mustaqil fikr yuritish imkoniyatlarini, intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirish muammosi respublikamiz ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Ta'limdagi yangilanishlar ta'lim jarayoni orqali o'quvchini o'z kelajagini yorqin tasavvur qila oladigan, bu borada o'z taqdiri va o'z shaxsiga ongli munosabatda bo'lib, turli faoliyatlarda o'z-o'zini rivojlantira oladigan erkin, faol va mustaqil shaxsni shakllantirishni ko'zda tutadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy salohiyatini rivojlantirish ularning umumiy o'sishi va muvaffaqiyati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu ijodkorlikni tarbiyalash va oshirishda bir qancha ijtimoiy-psixologik omillar muhim rol o'ynaydi. Ijodiy qobiliyatlar muammosi uzoq vaqtdan beri turli madaniyatlar va davrlardagi turli olimlar va mutafakkirlarning hissalarini bilan psixologiyani qiziqarli tadqiqot sohasi bo'lib kelgan. Sharqdan Forobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi olimlar, rus psixologlari B.M. Teplov, B.G. Ananov, N.V.Kuzmina, S.L. Rubinshteyn, A.G.Kovalev, V.N. Myasishev va A. Bine, T. Simon, F. Galton, V. Shtern, U. Allport, K. Rodgers kabi g'arb olimlari ijodkorlikni tushunishga katta hissa qo'shdilar.

O'zbekistonda psixologlar E.G'oziyev, R.Gaynutdinov, M.G. Davletshin, B.R. Qodirov, V.A. Tokareva va boshqalar ham ushbu mavzu bo'yicha tadqiqotlar olib borishdi. Ijod, mohiyatiga ko'ra, insonning yangi g'oyalar va muammolarni hal qilish qobiliyatini anglatadi. Ijodiy qobiliyat odatda o'ziga xoslik, amaliylik, g'ayrioddiylik va so'z erkinligi kabi xususiyatlar bilan bog'liq.

Ijodiy fikrlash odamlarga muammolarga turli tomonlardan yondashish imkonini beradigan o'ziga xos nuqtai nazarni o'z ichiga oladi. Bu ko'pincha mavjud muammolarga innovatsion yechimlar yoki yangi yondashuvlarga olib keladi. Ijodiy fikrlashni an'anaviy usullarni mavjud bilimlarga tayanmasdan, noldan boshlab yangi yoki takomillashtirilgan yechimlarni ishlab chiqish jarayoni sifatida ko'rish mumkin. Bu ijodiy fikrlash qobiliyati muammolarni hal qilish, innovatsiyalar va shaxsiy o'sish uchun juda muhimdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektual salohiyatining rivojlanishiga shaxsda mavjud bo'lgan tug'ma qobiliyat va iste'dodlarning kombinatsiyasi ta'sir qiladi. Ba'zi

o'quvchilar yangi ko'nikmalarni tezda o'rganish va o'zlashtirish uchun tabiiy qobiliyatlarini namoyish etishlari mumkin bo'lsa-da, hamma o'quvchilar bir xil darajadagi tug'ma iste'dodga ega emas. Shunday ekan, barcha yoshlarning iqtidor va ko'nikmalarini rivojlantirish va oshirishga e'tibor qaratish pedagoglar, oilalar va umuman jamiyat uchun muhim ahamiyatga ega.

Bolalarni turli tadbirlarda qatnashishga undash va jamoada o'zlarini sinab ko'rish ularga o'zlarining tug'ma qobiliyatlarini kashf etish va rivojlantirishga yordam beradi. Maktab to'garaklari, guruh loyihalari, fan olimpiadalari kabi tanlov tadbirlari va o'quv topshiriqlari kabi tadbirlarda qatnashish bolalarga o'z iste'dodlarini kashf etish va qobiliyatlarini oshirish imkonini beradi.

Iste'dod tushunchasi qobiliyat g'oyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, iste'dod ko'pincha odamlarda mavjud bo'lgan tabiiy moyillik yoki sovg'a sifatida qaraladi. Ba'zi qobiliyatlar o'ziga xos bo'lishi mumkin bo'lsa-da, iste'dodni rivojlantirish amaliyot va uzluksiz o'rganish orqali rivojlantirilishi va kuchaytirilishi mumkin. Ko'p hollarda tabiiy qobiliyatlar aniq iste'dodlarni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. "Tabiiy", "tug'ma" yoki "tabiatdan iqtidorli" kabi atamalar ko'pincha shaxsning iste'dodiga hissa qo'shadigan bu tabiiy qobiliyatlarni tavsiflash uchun ishlatiladi.

Iste'dodlarni vaqt o'tishi bilan maxsus harakat va amaliyot orqali rivojlantirish va sayqallash mumkinligini tan olish kerak. Masalan, musiqaga tug'ma yaqinligi bo'lgan kishi "garmonik tuyg'u" bilan tug'ilishi shart emas, balki o'z musiqiy qobiliyatini ta'lim va amaliyot orqali rivojlantirishi mumkin. Yoshlarga o'z qiziqishlarini o'rganish, yangi ko'nikmalarni o'rganish va o'zlarini sinab ko'rishlari uchun imkoniyatlar yaratib, ularga o'z salohiyatini to'liq ochish va iste'dodlarini to'liq rivojlantirishga yordam berish lozim. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy salohiyatini rivojlantirishda, ularning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydigan turli xil ijtimoiy-psixologik omillar mavjud. Jumladan:

- Bolalar o'sadigan va o'rganadigan ijtimoiy muhit ularning ijodiy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Oila qo'llab-quvvatlashi, tengdoshlarning o'zaro munosabati va jamoat resurslari kabi omillar bolaning ijodini rivojlantirishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin.

- Ijobiy rag'batlantirish, turli tajribalar bilan tanishish va ijodiy o'zini namoyon qilish imkoniyatlari bolaning ijodiy salohiyatini oshirishi mumkin. Bolalarga o'z qiziqishlari va g'oyalarini o'rganish erkinligini ta'minlash ularning ijodiy salohiyatini ochishi mumkin. Ochiq topshiriqlar, guruh faoliyati va loyiha asosidagi ta'lim o'quvchilarga o'zgacha fikr yuritishga yordam beradi. Yangi tajribalarga ochiqlik, qiziquvchanlik, fikrlashda moslashuvchanlik, tavakkal qilishga tayyorlik kabi individual psixologik xususiyatlar ijodiy salohiyatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. O'sish tafakkurini va qiyinchiliklarga ijobiy munosabatni rivojlantirish o'quvchilarda ijodiy fikrlash qobiliyatini ham oshirishi mumkin. Maktablarda qo'llaniladigan ta'lim tizimi va o'qitish usullari o'quvchilarning ijodiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashi mumkin.

- Divergent fikrlash, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rag'batlantirish va loyiha asosida o'qitishni rag'batlantirish boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy salohiyatini oshirishi mumkin. O'z-o'zini namoyon qilish, izlanish va tajriba o'tkazish uchun imkoniyatlar yaratish yosh o'quvchilarda ijodkorlikni rag'batlantirishi mumkin. Tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish ijodkorlikni rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega.

- Madaniy omillar, jumladan, ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar, an'analar va e'tiqodlar bolalarda ijodiy salohiyatning rivojlanishiga ta'sir qilishi mumkin. Madaniy xilma-xillikni qamrab olish, o'quvchilarni turlicha dunyoqarashini ochib berish va ularni atrofda dunyo haqida tanqidiy fikrlashga undash ijodkorlik va innovatsiyalarni rivojlantirishi mumkin. Motivatsiya va jalb qilish ijodiy salohiyatni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'z-o'zidan g'ayratli, qiziquvchan va o'rganishga ishtiyoqi bo'lgan talabalar o'zlarining ijodiy qobiliyatlarini o'rganish va ijodiy tavakkal qilish ehtimoli ko'proq. Mustaqillik, o'zlashtirish

va maqsadli imkoniyatlarni ta'minlash o'quvchilarning ijodiy faoliyat bilan shug'ullanish motivatsiyasini oshirishi mumkin.

Ushbu ijtimoiy-psixologik omillarni tushunish va hal qilish orqali o'qituvchilar, ota-onalar va psixologlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy salohiyatini rivojlantiradigan qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratishi mumkin. Ijodkorlikni rag'batlantirish, o'zini namoyon qilish imkoniyatini yaratish va innovatsiya madaniyatini tarbiyalash yosh o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini to'laqonli rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Sohibjon o'g'li, M. O. (2024, March). BO'LAJAK PEDAGOGLARNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI. In E Conference Zone (pp. 6-10).

2. Rahmatullayeva, M. (2023). GORDON ALPORTNING SHAXS XUSUSIYATLARI KONSEPSIYASIHAQIDA. Журнал Педагогике и психологии в современном образовании, 3(3), 180-185.

3. Rahmatullayeva, M., & Esanboyev, T. (2023). KICHIK MAKTAB YOSHI VA O'SMIRLIK DAVRIDAMEN KONSEPSIYASINING SHAKLLANISHI. Журнал Педагогике и психологии в современном образовании, 3(3), 186-191.

4. Rahmatullayeva, M., & Toshtemirova, N. (2023). SHAXSNING SOTSIAL-MADANIY NAZARYASI KREN XORNI TALQINDA. Журнал Педагогике и психологии в современном образовании, 3(3), 174-179.

5. Rahmatullayeva, M. (2023). BF SKINERNING OPERANT XULQ-ATVOR NAZARIYASI. Журнал Педагогике и психологии в современном образовании, 3(3), 199-204.

6. Gulnoza, R., Mushtariy, R., & Makhliyo, S. (2023). THE PHYSIOLOGICAL BASIS OF TEMPERAMENT: UNRAVELING THE COMPLEXITIES OF HUMAN NATURE. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences, 2(2), 243-247.

7. Rahmatullayeva, M., & Norqulova, I. (2023). BO'LAJAK PEDAGOGLARNING KASBIY MOSLASHTIRISH OMILLARI VA SHART-SHAROITLARI. Журнал Педагогике и психологии в современном образовании, 3(3), 83-88.

8. Gulnoza, R., Mushtariy, R., & Yoqubjon, M. (2023). THERAPY, PHYSIOLOGY OF SENSATION AND PERCEPTION. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences, 2(2), 214-219.

9. Rahmatullayeva, M., Khasanov, F., & Abduganieva, A. (2023). ATTENTION AND MEMORY AS A MENTAL PROCESS. Наука и инновация, 1(10), 60-62.

10. Rashidova, G., Rahmatullayeva, M., Saidov, S., & Egamqulova, S. (2023). Character, ability, and action: the unity of human activity. Наука и инновация, 1(10), 152-155.

11. Rahmatullayeva, M., & Toshbekov, H. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AGRESSIV XULQ-ATVOR VA UNI KORREKSIYALASH YO'LLARI. Журнал Педагогике и психологии в современном образовании, 3(2).

12. Rahmatullayeva, M., & Karimova, N. (2023). Maktabgacha ta'lim muassalari boshqaruvining dolzarb muammolari. Журнал педагогике и психологии в современном образовании, 3(2).

DINAMIK STERIOTIPLAR INSONDA YUZAGA KELUVCHI MURAKKAB HISSİY HOLATLARNING ASOSI SIFATIDA

Obidova Dilnoza Maqsud qizi,
Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.049>

Annotatsiya: Ushbu maqolada sabiy dinamik steriotiplarning insonda hosil bo'lish strukturasi, salbiy tasiri, qizlarda va yigitlarda farqlashi haqida so'z yuritilgan. Shuningdek singib ketgan xato o'y-fikrlarning insonga va butun insoniyatning baxt ko'rsatkichiga olamshumul ta'siri haqida yoritib o'tilgan. Insonda steriotiplarning yoshga, jinsga, irqga, ish joyiga kora, vaznga ko'ra o'ziga hos farqlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Steriotip, ehtiyoj, hissiyot, vegetativ nerv sistemasi, ichki sekretsiya bezlari, yuksak ma'naviy hislar, estetik hislar, kognitiv assotsatsiyalar, madaniy ta'sir, ijtimoiy ta'sir.

DYNAMIC STEREOTYPES AS THE BASIS OF COMPLEX EMOTIONAL STATES THAT OCCUR IN HUMANS

Obidova Dilnoza Maqsud kizi,
teacher of Jizzakh State Pedagogical University

Abstract: This article talks about the structure and negative effects of dynamic stereotypes in a person, the difference between girls and boys. It also include light on the universal impact of ingrained wrong thoughts on the happiness of all mankind. Specific differences of stereotypes in humans according to age, gender, race, workplace, and weight are highlighted.

Key words: Stereotype, need, emotion, vegetative nervous system, endocrine glands, high spiritual feelings, aesthetic feelings, cognitive associations, cultural influence, social influence.

ДИНАМИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ КАК ОСНОВА СЛОЖНЫХ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ, ВОЗНИКАЮЩИХ У ЧЕЛОВЕКА

Обидова Дильноза Мақсуд кизи,
преподаватель Джизакского государственного педагогического университета.

Аннотация: В данной статье говорится о структуре и негативном влиянии стереотипных стереотипов, отличии девочек от мальчиков, а также проливается свет на универсальное влияние укоренившихся ошибочных представлений на человека и на индекс счастья всего человечества. Выделены специфические различия стереотипов у человека в зависимости от возраста, пола, расы, места работы, веса.

Ключевые слова: Стереотип, потребность, эмоция, вегетативная нервная система, железы внутренней секреции, высокие духовные чувства, эстетические чувства, когнитивные ассоциации, культурное влияние, социальное влияние.

Mamlakatimizda har xil sohalarda amalga oshirilayotgan har bir islohotning asl maqsadi aholi turmush sharoitini yengillashtirish, xalq farovonligini ta'minlash, rivojlanmagan sohalarni rivojlantirish va butun dunyoda yurtimizning baxt ko'rsatkichini oshirish sanaladi. Jamiyatning monomeri inson sanaladi, qachonki u o'zini yaxshi his qilganda, sog'lom bo'lganida rivojlanaoladi va rivojlantiradi. 2023.03.25 dagi "Butunjahon baxt ko'rsatkichi" ning yangi nashriga ko'ra O'zbekiston Respublikasi 54-pog'onadan o'z joyini egalladi. Tadqiqotchilar ko'zda tutgan asosiy masalalar aholining daromad miqdori, salomatligi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi, ish bilan ta'minlanganlik darajasi va korrupsiya darajasi sanaladi. Bunga

qo‘shimcha ravishda fuqorolarning erkinlik darajasi, xavfsizlik va kelajakka ishonch, shuningdek oila barqarorligi ko‘rsatkichlarini ham o‘z ichiga oladi. Hammada qiziqish o‘yg‘otadigan baxt ko‘rsatkichi eng yuqori bo‘lgan davlat Finlandiya sanaladi, baxt ko‘rsatkichi eng past bo‘lgan davlat esa Afg‘oniston bo‘lib 137-pog‘onadan o‘z joyini olgan. Yuqoridagi ma‘lumotlardan ko‘rinib turibdiki, inson baxt ko‘rsatkichiga bir emas bir nechta omillar birgalikda ta‘sir etadi. Inson da hosil bo‘luvchi ko‘pgina salbiy hislarning asosiy negizi ko‘p holatda uning ongiga singib ketgan xato o‘y fikrlar majmuasi ta‘sirida sodir boladi deb hisoblaymiz. Inson ongiga singib ketgan o‘y fikrlar majmuasi esa stereotiplardir.

Ayrim murakkab hissiyotlarning asosida dinamik stereotipning yotishi yaqqol ko‘rinadi. Masalan, estetik hissiyotni oladigan bo‘lsak, biron yoqimli kuydan lazzatlanish, yoki biron mashhur rassomning ishlagan ajoyib suratlarini tomosha qilib, rohatlanish estetik hissiyot hisoblanadi. Agar bu hissiyotlarning nerv-fiziologik asoslarini tahlil qiladigan bo‘lsak, quyidagilarni ko‘rishimiz mumkin. Masalan, bizga juda yoqadigan kuy boshqa millat odamiga yoqmasligi mumkin. Bunda ajablanishga hech qanday o‘rin yo‘q. Biz yoshlikdan boshlab mazkur kuyni bir necha yuz marotalab eshitib borishimiz natijasida ana shu kuyga nisbatan deyarli buzib bo‘lmaydigan nihoyatda murakkab dinamik stereotip yuzaga keladi. Ana shuning uchun ayrim kuylar bizga yoqadi, ayrimlari esa yoqmaydi. Suratlar masalasiga kelganda shuni aytish kerakki, qadimgi klassik asarlar ularning ishlanish uslubi realligi bizni hayratda qoldirib zavq tug‘diradi. Aksincha, hozirgi rassomlar tomonidan ishlangan rasmlar odamda qandaydir noxush hissiyotni tug‘diradi. Demak, uzoq yillar davomida yuzaga keladigan dinamik stereotiplar ayrim murakkab hisni tashkil qiladi.

Hissiyotlar o‘zining yuzaga kelishi nuqtai nazaridan odamning ehtiyojlari, qiziqishlari va intilishlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, odamning organik ehtiyojlarini qondirishi bilan bog‘liq bo‘lgan hissiyotlar odamda rohatlanish, qanoatlanish tuyg‘usini yuzaga keltiradi. Organik hissiyotlarni qondira olm aslik odamning ruhini tushirib, kayfiyatini buzib, azoblanish, toqatsizlanish hissiga sabab bo‘ladi.

Hissiyot odamda sodir bo‘layotgan hodisa va narsalardan shaxs sifatidagi odam uchun ahamiyatli bo‘lganlari haqida darak beruvchi signallar tizimi hisoblanadi. Mazkur holda sezgi a‘zolariga ta‘sir qiluvchi cheksiz miqdordagi qo‘zg‘ovchilardan aniq bo‘lib ajraladi, ba‘zilari bir-birlari bilan qo‘shilib ketadi va paydo bo‘lgan hissiyot bilan birlashib ketadi. Natijada ta‘ssurot uyg‘otib, biror hissiy nom bilan ifodalangan xotira obrazlari tariqasida saqlanib qoladi. Buni fiziologik jihatdan shunday tushuntirish mumkin: ma‘lum qo‘zg‘atuvchilar tirik mavjudotlar uchun xotirjamlik haqida darak beruvchiga aylanadi. Hissiy kechinmalar esa insonning shaxsiy tajribasida tarkib topadigan reflekslar tizimini mustahkamlash sifatida namoyon bo‘ladi. Hissiyotning mana shu darak beruvchilik vazifasi psixologiyada hissiyotning impressiv tomoni deb ataladi.

Hissiyot boshqa hamma psixik jarayonlar kabi bosh miya po‘sti qismining faoliyati bilan bog‘liqdir. Bosh miya hissiyotlarning kuchiniva barqarorligini idora qilib turadi. Hissiyotlar boshqa bilish jarayonlaridan farqli bosh miya po‘stining faoliyatidan tashqari organizmning ichki a‘zolari faoliyati bilan ham bog‘liqdir, boshqacha qilib aytganda hissiyotlar vegetativ nerv tizimining faoliyati bilan ham bog‘liqdir. CHunonchi, odam qattiq uyalgan paytida qizarib ketadi, qattiq qo‘rqan paytida esa rangi o‘chib, qaltirab ketadi, xattoki odamning ovozida ham o‘zgarish paydo bo‘ladi. Ana shunday hissiy holat yuz bergan paytda odamning yuragi tez ura boshlaydi, nafas olishi ham tezlashadi[1].

Demak, odam ma‘lum hissiy holatni boshdan kechirayotgan paytda uning qon aylanish tizimi, nafas olish organlari nutq apparatlari ichki sekretiya bezlari ham qatnashadi. Masalan, materialni yaxshi bilmaydigan talaba imtihon topshirayotganda terlab ketadi, tomog‘iga nimadir tiqilib, gapini gapira olmay qoladi. Odamda qattiq qo‘rqish paytida «YUragi orqaga tortib ketdi», «Sovuq ter bosib ketdi» kabi iboralarning ishlatilishi hissiyot paytida odamning

ichki a'zolarining ishtirok etishidan dalolat beradi.

Juda ko'p hissiy holatlar bosh miyaning yaqin po'stloq osti qismlarining oralig'i bilan ham bog'liqdir. Masalan, ko'rish tepaligi deb ataluvchi qism ayrim hislarni ifodalaydigan ixtiyorsiz harakatlarning markazi hisoblanadi.

Odamda uchraydigan yuksak ma'naviy hissiyotlar ham o'zining nerv-fiziologik asosiga ega bo'lishi kerak (chunonchi intellektual, ahloqiy, estetik hissiyotlar). Bu jihatdan akademik I.P.Pavlovning dinamik streotip haqidagi ta'limoti juda katta ahamiyatga egadir. Bu haqda akademik I.P.Pavlov shunday deb yozgan edi: «Menimcha, ko'pincha odatdagi turmush tartibining o'zgargan paytlarida odat bo'lib, qolgan birorta mashg'ulot yaqin kishidan judo bo'lganda, aqliy iztirob chog'ida kechiriladigan og'ir hissiyotlarning fiziologik asosi xuddi eski dinamik streotipning o'zgarishi, uning yo'qolishi va yangi dinamik streotipning qat'iylik bilan hosil bo'lishidan iborat bo'lsa kerak»[2].

Stereotiplar - bu ma'lum bir odamlar guruhi bilan bog'liq umumiy e'tiqodlar, xususiyatlar yoki xususiyatlarni o'z ichiga olgan kognitiv tuzilmalar yoki aqliy tasavvurlar. Ular ko'pincha irqi, jinsi, yoshi yoki kasbi kabi ijtimoiy, madaniy yoki demografik toifalarga asoslanadi. Stereotiplarning tuzilishi, odatda, guruh ichidagi individual farqlarni tan olishdan ko'ra, butun guruh haqidagi e'tiqodlar yoki taxminlar to'plamini o'z ichiga oladi. Stereotiplar ham ijobiy, ham salbiy xususiyatlarni o'z ichiga olishi mumkin, garchi salbiy stereotiplar ko'proq tarqalgan va ta'sirli bo'lsa-da. Bu erda odatda stereotiplar tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan ba'zi komponentlar mavjud:

1. Umumlashtirishlar: Stereotiplar ma'lum xususiyatlar yoki xatti-harakatlar ushbu guruhdagi barcha shaxslarga tegishli deb hisoblab, bir guruh odamlar haqida umumlashmalarni o'z ichiga oladi.

2. Soddalashtirish: Stereotiplar murakkab ijtimoiy voqelikni soddalashtiradi, bunda shaxslarni keng guruhlariga bo'lish va shu guruhning barcha a'zolariga bir xil xususiyatlarni kiritish orqali.

3. Haddan tashqari umumlashtirish: Stereotiplar ko'pincha haddan tashqari umumlashtirishni o'z ichiga oladi, ya'ni ular bir nechta shaxslar bilan bog'liq e'tiqod yoki xususiyatlarni butun guruhga kengaytiradi.

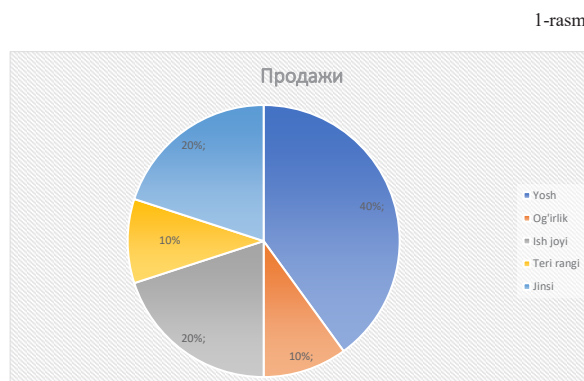
4. Kognitiv assotsiatsiyalar: Stereotiplar kognitiv assotsiatsiyalar orqali shakllanadi, bu erda ma'lum xususiyatlar yoki xatti-harakatlar odamlar ongida muayyan ijtimoiy guruh bilan bog'lanadi.

5. Madaniy va ijtimoiy ta'sirlar: Stereotiplarga madaniy me'yorlar, ommaviy axborot vositalari tasvirlari, sotsializatsiya jarayonlari va individual tajribalar ta'sir qilishi mumkin[3].

Bolalar atrofdagi insonlarni ko'rish va taqlid qilish orqali dunyo haqida ilk tushunchalarni o'rganishadi va stereotiplar chuqur tomir ota boshlaydi. Bola taraqqiyotiga oilasi, qarindoshlari, do'stlari, o'yinlar, o'yinchoqlar va maktab ta'limi ta'sir etadi. Stereotiplar insonlarning yoshiga, og'irligiga, ish joyiga, teri rangiga, jinsiga ko'ra farqlanadi.

Stereotiplar hilama-xiligini foizlarda ko'rinishi.

Stereotiplar hilama-xiligini foizlarda ko'rinishi.

Quyida siz stereotiplarni chuqurroq tushunishingiz va ulardan imkon qadar qochishga harakat qilishingiz uchun bir qancha misollar keltiramiz.

Qizlar va yigitlar o'rtasidagi stereotiplarning taqqoslanishi.

№	Qizlar	Yigitlar
1	Qizlar yuvoshroq bo'lishadi va boshqalarni hursand qilishni hohlashadi.	Yigitlar tushuntirishlarni eshitishni hohlashmaydi va kamroq diqqatli bo'lishadi.
2	Qizlar odatda hech narsa bo'lmasa ham uzoq arazlab yurishadi.	Yigitlar o'rtasidagi nizo oson yechim topadi va vahimali bo'lmaydi.
3	Qizlar faqatgina qo'g'irchoqlarga va kichik bolalarga qarash bo'yicha ro'l o'ynashni yoqtirishadi.	Yigitlar faqat binolar qurishga, yuk mashinalari va yengil moshinalar o'ynashga qiziqishadi.
4	Qizlar qo'l mehnati buyumlarini yasashadi va kun bo'yi o'qituvchi bo'lib o'ynay olishadi.	Agar ko'chada yomg'ir yog'sa, yigitlar uchun kun bo'yi uyda o'tirish juda qiyin.

Bundan tashqari quyida aynan o'zbek mentalitetiga hos bo'lgan bir qancha salbiy stereotiplarni keltirib o'tamiz.

- 1 Odamlar nima deydi.
- 2 Qaynona yomon.
- 3 Ayolning mingta joni bor.
- 4 Erkaklar uy ishlari kabi mayda ishlarga aralashishi kerak emas.

Yuqorida keltirilgan yillar davomida insonlar ongiga singib ketgan fikrlar insonlar hayotida turli toqnashuvlarga, nizolarga sabab bo'lmoqda. Ya'ni, murakkab bilish jarayoni sanalgan tafakkurning taqqoslash opratsiyasi yordamida real hayotda sodir bo'lyotgan amaliy voqea hodisalarni unda mavjud bo'gan singib ketgan fikrlarga taqqoslash natijasida, yuzaga kelgan vaziyatning darajasiga ko'ra yoki ijobiy yoki salbiy his hosil bo'ladi. Bu hosil bo'lgan his esa insonni chuqur o'ylashga qo'ymaydi va aftomat tarzda boshqara boshlaydi. Albatta buning natijasi ko'p holda yaxshi bo'lmasligi hech kimga sir emas.

Shuni ta'kidlash kerakki, stereotiplar har doim ham guruh ichidagi shaxslarning to'g'ri yoki adolatli vakili emas va ular noto'g'ri qarashlar, va diskriminatsiyani davom ettirishi mumkin. Stereotiplarni tan olish va ularga qarshi kurashish turli guruhlar o'rtasida tushunish, adolat va tenglikni ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan. 699 p
2. Павлов И. П. Полное собрание сочинений, т. 3, кн. 2 с. 240, М.— Л., 1951
3. Купалов П. С. Учение о рефлексе и рефлексорной деятельности и перспективы его развития, в кн.: Философские вопр, физиол, высшей нервной деятельности и психологии, под ред. П. Н. Федосеева

BO'LAJAK PSIXOLOGLARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI TADQIQ ETISHNING AMALIY ASOSLARI

Qodirova Dilnoza Murtazoyevna

BuxDu Psixologiya va sotsiologiya kafedrasida o'qituvchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.050>

Anotatsiya. Bugungi kunda muhim bo'lgan kommunikativ kompetentlikomillarini tajribaviy tadqiq qilishmuqarrarligini ko'rsatishi, buning uchun esa, eng avvalo, amaliyotchi psixologlardagi shaxs tiplari va shaxslilik xususiyatlari o'rtasidagi mutanosiblik va korrelyatsion ko'rsatkichlarni tadqiq qilish talab qilinishi to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Shu bilan birga kompetentlikning xorijda va sharq olimlar tomonidan berilgan nazariy ma'lumotlar ham keltirilgan. Shuningdek, tadqiq etilgan va ilmiy matbuotda e'lon qilingan har bir ko'rsatkich ijtimoiy psixologiya fani istiqbollari oshib berishga xizmat qilganligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentlik, metodologiya, professional kompetentlik, kategoriya, oliy kompetentlik, motivlashtirilgan qobiliyatlar, kvalimetrik, semantik, ixtisoslashgan ko'nikmalar.

ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ

Кадырова Дильноза Муртазоевна

Психология и социология преподаватель кафедры

Аннотация. Приводятся данные о том, что экспериментальное исследование важных на сегодняшний день факторов коммуникативной компетентности неизбежно, а для этого, прежде всего, необходимы исследования пропорциональных и корреляционных показателей между типами личности и особенностями личности у практикующих психологов. Одновременно приводятся теоретические данные, предоставленные зарубежными и восточными учеными. Также было высказано мнение, что каждый исследованный и опубликованный в научной прессе показатель служил для того, чтобы превзойти Перспективы науки социальной психологии.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, методология, профессиональная компетентность, категория, высшая компетентность, мотивированные способности, квалиметрические, семантические, специализированные навыки.

PRACTICAL FUNDAMENTALS FOR RESEARCHING THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

Kadyrova Dilnoza Murtazoevna,

Psychology and Sociology teacher of the department

Annotation. There is evidence that an experimental study of the currently important factors of communicative competence is inevitable, and for this, first of all, studies of proportional and correlation indicators between personality types and personality traits in practicing psychologists are necessary. At the same time, theoretical data provided by foreign and Eastern scientists are presented. It was also suggested that each indicator studied and published in the scientific press served to surpass the Prospects of the science of social psychology.

Keywords: communicative competence, methodology, professional competence, category, higher competence, motivated abilities, qualimetric, semantic, specialized skills.

Kirish. Zamonaviy psixologiya fanida amaliyotchi psixologlar kommunikativ kompetentligi muammosini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarni o'rganar ekanmiz, ulardagi kommunikativ kompetentlik metodologiyasiga dahldor ayrim psixologik xususiyatlarni nazariy jihatdan izohlashga harakat qildik. Ilmiy adabiyotlarning tahliliga qaraganda, kommunikativ kompetentlikni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turli yondashuvlar mavjud.

Jahon va respublikamizdagi psixologik o'quv markazlarida insonni tahlil qilish, uni har tomonlama rivojlantirishda turli xil psixologik usullardan foydalanish tobora jaddalashmoqda. Zero, qadimgi qomusiy olimlarimizning ilmiy asarlarida ham o'qituvchining shaxs sifatida rivojlanishiga oid bir qancha fikrlar uchraydi. Jumladan, Aflotun, Arastu, Kvintilian va boshqa antik davr olimlarining asarlarida o'qituvchi shaxsining asosiy fazilati sifatida ulardagi notiqlik qobiliyatini shakllantirish, mulohaza, ishontirish, isbotlash san'atida ko'zga tashlanadi. O'qituvchi birinchi navbatda o'zidagi notiqlik qobiliyatini shakllantirishi va undan keyin o'quvchilarda shu ko'nikmani o'rgatishi ulardagi hayotiy muvaffaqiyatini belgilab beradi.

So'nggi yillarda kompetentlik muammosi yangicha talqinlarda namoyon bo'lmoqda. Ko'pgina olimlar nafaqat kompetentlik balki professional kompetentlik haqida mutaxassisning kommunikativ mehnat talablariga muvofiqligi ko'rsatkichi sifatida fikr yuritishgan.

Jahon va respublikamizdagi psixologik o'quv markazlarida insonni tahlil qilish, uni har tomonlama rivojlantirishda turli xil psixologik usullardan foydalanish tobora jaddalashmoqda. Zero, qadimgi qomusiy olimlarimizning ilmiy asarlarida ham o'qituvchining shaxs sifatida rivojlanishiga oid bir qancha fikrlar uchraydi. Jumladan, Aflotun, Arastu, Kvintilian va boshqa antik davr olimlarining asarlarida o'qituvchi shaxsining asosiy fazilati sifatida ulardagi notiqlik qobiliyatini shakllantirish, mulohaza, ishontirish, isbotlash san'atida ko'zga tashlanadi. O'qituvchi birinchi navbatda o'zidagi notiqlik qobiliyatini shakllantirishi va undan keyin o'quvchilarda shu ko'nikmani o'rgatishi ulardagi hayotiy muvaffaqiyatini belgilab beradi.

Adabiyotlar tahlili. Mashhur psixolog V.I. Baydenko ta'kidlaganidek, so'nggi paytlarda "kompetentlik" atamasi o'qitish sifatining integrativ xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiluvchi va ta'lim jarayoni kategoriyasining natijasi vazifasini bajaradi. U G'arb ta'lim (pedagogik) va kvalimetrik ilmiy-nazariy va amaliy ishlanmalarda qo'llaniladi. Kompetensiya maqsadlarni belgilashning yangi turi ta'lim tizimlarini loyihalashdir. Bu mohiyatan, bozor qiymatiga e'tibor qaratadigan bitiruvchilarning ijtimoiy tayyorgarligini tashqi baholashga baholashning faqat (yoki asosan) akademik normalaridan o'tishni belgilaydi.

Shuningdek, taniqli olim M.A. Xolodnayaning fikricha "kompetentlik" bu -ma'lum bir faoliyat sohasida samarali qarorlar qabul qilish imkonini beradigan maxsus bilim deb hisoblaydi.

Dj. Raven o'z ilmiy tadqiqotlarida "kompetentlik" atamasiga umumiy holda ta'rif beradi. Uning ta'rifiga ko'ra, kompetentlik – ma'lum bir sohadagi muayyan harakatni samarali bajarish uchun zarur bo'lgan o'ziga xos qobiliyat bo'lib, yuqori ixtisoslashgan ko'nikmalarni o'z ishiga oladi. Ixtisoslashgan ko'nikmalar deganda fikrlash usullari, shuningdek, o'z harakatlari uchun javobgarlikni his qilishga aytiladi. Bundan tashqari Dj. Raven (kichkinasi) "Oliy kompetentlik" haqida ham fikr bildiradi. Unga ko'ra "Oliy kompetentlik" qaysi sohada namoyon bo'lishidan qat'iy nazar, insonning yuqori darajaga ega ekanligini, tashabbuskorligi, tashkilotchiligi va o'z maqsadlariga erishish uchun o'z harakatlarining ijtimoiy oqibatlarini baholash hamda tahlil qilishga bo'lgan qobiliyatlarni tushuniladi.

"Oliy kompetentlik" ni barcha turlarini quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin.

1. Tashabbuskorlik
2. Tashkilotshilik va boshqaruvchanlik qobiliyati
3. Hamkorlik va muloqot

Dj. Raven kompetentlikni bir nechta tarkibiy qismlari mavjudligini ta'kidlaydi. Uning tarkibiy qismlari bir-biridan nisbatan mustaqil bo'lib, kompetensiyalarning o'zaro almashinuvchanlik

xislatlariga ega. «Kompetentlik turlari» atamasi ma'lum ma'noda «motivlashtirilgan qobiliyatlar»dan boshqa narsani anglatmaydi, ya'ni, motivlashtirilgan xulq-atvorning kognitiv, ta'sirchan va irodaviy tarkibiy qismlari «tashabbus» kabi atamaga mos keladi.

Mashhur rus pedagog-psixologi O.A.Kozirev o'z ilmiy tadqiqotlarida kommunikativyüksalish bosqichlari va kommunikativ kompetentlik rivojlanishini qiyoslab o'rgangan. Uning talqinicha, kommunikativ yetuklikning 3 ta bosqichi bo'lib, ularning har biri «anglanmagan kompetentsizlik ® anglanilgan kompetentsizlik ® anglangan kompetentlik» ko'rinishidagi kommunikativ kompetentlikni namoyon etadi.

N.B.Moskvina fikricha «kompetentlik» asosiy xarakterga ega bo'lib, uni mazmuni, inson bilishi va amaliyoti bilan bog'liq bo'lgan yangi kashfiyotlarni o'zlashtirish bilan bog'laydi.

N.B.Moskvina o'z tadqiqotlarida «Kompetentlik»ni uch jihatini keltirib o'tadi:

- semantik, shu jumladan, tushunishning adekvatligi, ijtimoiy munosabatlarni tushunishni madaniy shakllarini baholay olish;

- amaliy - turli ko'rinishdagi sotsial munosabatlarni adekvat baholay olish, maqsad, vazifa, normalarini malum bir sharoitda kerakli darajada shakllantirish va ijobiy amalga oshirish.

I.A.Zimnyaya «Kompetentlik»ni 3 guruhini keltirib o'tadi:

- o'z-o'ziga shaxs sifatida va hayot faoliyatining subyekt sifatida qarashligi;

- insonning boshqa kishilar bilan o'zaro ta'sir munosabati bilan bog'liqligi;

- inson faoliyati bilan bog'liq kompetensiyalar uning barcha turlari va shakllarida namoyon bo'lishi. Bizning fikrimizcha, amaliyotchi-psixologlarning kommunikativ tayyorgarligini tashkil etish jarayonida I.A.Zimnyaya asarlari juda muhim sanaladi.

Kompetentlik keng ma'noda qobiliyat bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ko'nikma, malaka va boshqalar. Kompetentli shaxs - yetarli malakaga, bilim va imkoniyatlarga ega shaxs hisoblanadi.

T.V.Zamorskaya talqiniga ko'ra, "amaliyotchi psixologlarning kommunikativ kompetensiyasi" – samarali faoliyatga asos bo'luvchi murakkab psixologik ta'lim, hamda bilim, ko'nikma malakalar hamda shaxsiy fazilatlar tizimini o'z ishiga oladigan sifatlar jamlanmasidir.

V.A.Yadov sotsiologiyada kompetensiya kommunikativ mahoratning atributi sifatida faoliyat yuritishi va o'z ishi uning mohiyati, murakkab aloqalari, undagi munosabatlar, ko'zlangan maqsadlarga erishishning mumkin bo'lgan vositalari va usullari to'g'risida eng puxta bilim sifatida tavsiflanganligini ta'kidlaydi.

Shu munosabat bilan E.F.Zeerning ta'kidlashisha, kompetensiya nafaqat bilim va malakaning mavjudligi, balki, mazkur faoliyatni o'z vaqtida bajarish hamda o'zining kasbiy faoliyatida maksimal foydalana olish bilan belgilanadi.

Tizimli yondashuv nuqtai nazaridan olimlar T.G.Braje, S.G.Molshanov va boshqalar professional kompetentlikni atroflicha o'rganib chiqishgan. Shunday qilib, T.G.Braje nafaqat bilim va ko'nikmalar shaxsni kompetentligini belgilaydi, balki mutaxassisning faoliyati motivlari, odamlar bilan munosabatlarning uslubi, umumiy madaniyati, ijodiy salohiyatini rivojlantirish qobiliyati, muhim shaxsiy sifatleri ham alohida ahamiyatga ega ekanligini aytib o'tadi.

V.N.Karandashevaning fikricha, amaliyotchi psixologlarning kasbiy kompetentligi faoliyati davomida o'rganilgan tajriba, ko'nikma hamda malakalarni qamrab oladi. Kasbiy ko'nikmalar-psixologning o'z faoliyatini oson va ishonch bilan bajarishga imkon beruvshi harakatlardir.

Mashhur olimlardan N.S.Pryajnikov va E.Yu.Pryajnikovalar o'z tadqiqotlarida amaliyotchi psixologlarning matematik hamda kasbiy kompetentligini shakllantirishning 7 darajasini ifodalab o'tadi:

- g'ayrat-shijoat;
- ishonch;

o‘z faoliyatidagi malakalardan kelib shiqib, tegishli ma’lumotlarni tahlil qila olish;
 ba’zi psixologik muammolarni mustaqil tarzda bartaraf etish;
 yuzaga keladigan to‘siqlarni yengishda ijodiy yondashish;
 nazariy psixologik bilimlarga ega bo‘lish.

Shuningdek, L.A.Petrovskaya esa birgalikdagi va boshqaruv faoliyatida, shuningdek, turli xil muloqotlarni amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega kommunikatsiya kompetensiyasining maxsus konsepsiyasini ishlab shiqdi. M.I.Lukyanov kommunikativ kompetentlik tarkibida o‘qituvchining psixologik-pedagogik kompetentligi tushunchasini belgilaydi, ya’ni pedagogik faoliyatga kommunikativ tayyorgarlik darajasini va ta’lim jarayonida talabalar bilan samarali hamkorlikni hisobga olgan holda insonning muayyan fazilatlari (xususiyatlari) majmuini anglatadi.

Tahlil va natijalar Amaliyotchi psixologlarning kommunikativ kompetentligini o‘rganish maqsadida quyidagigi omillar orqali olingan statistik ma’lumotlar tahlil qilindi.

Kommunikativ ijtimoiy kompetentlik diagnostikasi bo‘yicha olingan ma’lumotlar tahlili

Omillar		3-yilgacha		5-yilgacha	
		N=40		N=50	
		n	%	n	%
«A» omil	Muloqotchan	15	46,4	28	52,9
	Muloqotga kirishishga qiynaladigan	25	53,6	32	47,1
	Jami	40	100,0	50	100,0
«V» omil	Mantiqiy fikrlaydigan	18	42,9	35	55,9
	Zaif fikrlaydigan	22	57,1	15	44,1
	Jami	40	100,0	50	100,0
«S» omil	Barqaror	15	46,4	30	52,9
	Beqaror	25	53,6	20	47,1
	Jami	40	100,0	50	100,0
«D» omil	Optimizm	25	57,1	22	44,1
	Pessimizm	15	42,9	28	50,0
	Jami	40	100,0	50	94,1
«K» omil	Ijodiy tafakkuri rivojlangan	14	31,4	28	42,9
	Realist	24	68,6	22	39,4
	Jami	40	100,0	50	82,4
«H» omil	O‘zini nazorat qila oladigan	23	55,7	26	40,0
	Nazoratda qiynchilikka uchraydigan	17	44,3	24	54,1
	Jami	40	100,0	50	94,1
«M» omil	O‘ziga yo‘nalgan	13	30,7	26	57,6
	O‘zgalarga yo‘nalgan	27	69,3	24	42,4
	Jami	40	100,0	50	100,0
	Jami	40	100	50	100

Kommunikativ ijtimoiy kompetentlik diagnostikasi» metodikasidan olingan natijalar tahliliga ko‘ra «A» omil bo‘yicha «muloqotchanlik» 3 yilga nisbatan 5 yilgacha 52,9% ni tashkil qildi. Bundan ko‘rinib turibdiki kommunikativ muloqot jarayoniga moslashish

yil hisobidan olib qaraganda biroz ko'proq vaqtni talab qiladi. «O'z-o'zidan muloqotga kirishishga qiynalish» omili 3 yilgacha 53,6% ni tashkil qildi. «B» omil bo'yicha «mantiqiy fikrlash» darajasi 3 yilga nisbatan 5 yilda 55,9% ni, «zaif fikrlash darajasi» esa 3 yilgacha mehnat faoliyati davomiyligiga ega bo'lgan psixologlarda 57,1% ni ko'rsatdi. «Mantiqiy fikrlash» qobiliyati psixologlarda yillar mobaynida shakllanishi aniqlandi. Bunga bevosita intellektual jarayonning roli beqiyosdir. «Barqarorlik» va «beqarorlik» omillari bo'yicha ham 5 yilgacha 52,9%, beqarorlik esa 3 yilgacha 53,6% ni tashkil etdi. Bundanma'lumki, barqaror ijtimoiy munosabatlar 3 yilga nisbatan ko'proq vaqtda shakllanadi. Keyingi mezon, ya'ni, «optimizm» va «pessimizm» omili 3 yilgacha 57,1% ni, «pessimizm» esa 5 yilgacha mehnat amaliyotiga ega bo'lgan psixologlarda 50,0% ni tashkil etdi. Optimizm, ya'ni yuqori kayfiyatda atrofdegilar bilan munosabatga kirishish 3 yilgacha ish tajribasiga ega bo'lgan psixologlarda ustun bo'lsa, pessimizm – ya'ni kayfiyatdagi o'zgarishlar, shaxsiy pragmatik kelishmovchiliklar va muloqot jarayonidagi uzilishlar 5 yilgacha ish tajribasiga ega bo'lgan psixologlarda yuqori o'rin egallashi aniqlandi.

Xulosa. Amaliyotchi psixologlar kommunikativ kompetentligini rivojlanishidamatematik usullardan foydalanishning ahamiyatini amaliy jihatdan o'rganish, ijtimoiy psixologik muammo sifatida o'rganishga qaratilgan ilmiy-nazariy manbalarni tadqiq etish, amaliyotchi psixologlar kommunikativ kompetentligiga xizmat qiluvchi omillar haqida batafsilroq mushohadalar yuritish imkonini beradi. Bu imkoniyat esa amaliyotchi psixologlar shaxsini, uning kommunikativ kompetentligini yanada chuqurroq tadqiq qilish uchun zamin yaratadi.

Kasbiy kompetentlik nisbatan tarixda va bugungi kunda turli xil munozarali fikrlar mavjud bo'lib, bu qarashlar turli manbalarda Sharq va G'arb mutafakkirlari ijodida, ilg'or psixologiya vakillarining ilmiy asarlarida asrlar davomida sayqal topib kelgan.

Bu esa zamonaviy psixologiya sohasida yangi texnologiyalarni qo'llash muammosini dolzarbligini bildiradi. Jahondagi juda ko'plab psixologiya namoyondalari amaliyotchi psixologlarning kasbiy yetukligi borasida qarashlari o'rganilganda, mazkur jarayon shaxsning ijtimoiylashuvi va shakllanishi uchun muhim tadqiqot ekanligi yana bir bor o'z tasdig'ini topdi.

O'rganilgan ilmiy adabiyotlar tahlili, bugungi kunda muhim bo'lgan kommunikativ kompetentlik omillarini tajribaviy tadqiq qilish muqarrarligini ko'rsatdi. Buning uchun esa, eng avvalo, amaliyotchi psixologlardagi shaxs tiplari va shaxslilik xususiyatlari o'rtasidagi mutanosiblik va korrelyatsion ko'rsatkichlarni tadqiq qilish talab qilinadi. Ayni paytda, tadqiq etilgan va ilmiy matbuotda elon qilingan har bir ko'rsatkich ijtimoiy psixologiya fani istiqbollari oshib berishga xizmat qiladi.

Amaliyotchi psixologlarning kommunikativ kompetentlik va uning shaxs faoliyatidagi o'rnini o'rganish muammosining mavjudligiga ehtiyoj sezilmoqda. Ushbu muammoni har xil madaniy muhitda, kommunikativ rivojlanish darajasi bilan uzviyligini tahlil qilish esa yangi ilmiy ma'lumotlarni taqdim etishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Bondorevskaya Ye.V., Kulnevich S.V. Psixologiya. 2004. № 10.
2. Blinov V.I. Prakticheskaya podgotovka budущix uchiteley: progmatika, prespektivy. Moskva. IOO. MONRF. 2000
3. Qodirova D.M. (2022). Katta va kichik guruhlardagi o'quvchi shaxsiga individual-psixologik yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari.. *Oriental Art and Culture*, 3(4), 542-547.
4. Qodirova D.M. (2022). Katta va kichik guruhlardagi o'quvchi shaxsiga individual-psixologik yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari. *Oriental Art and Culture*, 3(4), 542-547.

YOSHLARDA HARBIY VATANPARVARLIK TUYG‘USINI SHAKLLANTIRISHNING MILLIY VA HALQARO HUQUQIY ASOSLARI HAMDA IJTIMOY-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Sirliyev Erkin Nazarovich

O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti “Harbiy vatanparvarlik, ma’naviy-ma’rifiy tarbiya va yoshlar bilan ijtimoiy ishlash” kafedrasida dotsenti psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.051>

Annotatsiya. Mazkur maqola yoshlarda harbiy vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishning milliy va halqaro huquqiy asoslari hamda ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini o‘rganishga zamin yaratadi.

Kalit so‘zlar: vatanparvarlik, harbiy vatanparvarlik, milliy g‘oya, konseptual g‘oya, milliy mafkura, yuksak hislar, praksik hislar, empatiya, simpatiya, ijtimoiy-psixologiya.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ НАЦИОНАЛЬНО-МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧУВСТВА ВОЕННОГО ПАТРИОТИЗМА СРЕДИ МОЛОДЁЖИ

Сирлиева Эркина Назаровича

Доцент кафедры Военного патриотизма, духовно-просветительского воспитания и социальной работы с молодёжью Университета общественной безопасности Республики Узбекистан, доктор философии по психологическим наукам (PhD)

Аннотация. Данная статья является основой для изучения национальных и международных правовых основ и социально-психологических механизмов формирования чувства военного патриотизма у молодежи.

Ключевые слова: патриотизм, военный патриотизм, национальная идея, концептуальная идея, национальная идеология, возвышенные чувства, практические чувства, эмоции, симпатия, социальная психология.

NASHIONAL AND INTERNATIONAL LEGAL BASES AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL BASES AND BASES OF FORMING MILITARY PATRIOTISM IN YOUNG PEOPLE

Sirliyev Erkin Nazarovich

University of Public safety of the Republic of Uzbekistan Doctor of philosophy in psychological sciences of the Department of Social work with youth on military patriotism and moral education

Annotation. This article provides the basis for the study of the national and international legal foundations and socio-psychological mechanisms of the formation of a sense of military patriotism in young people.

Key words: patriotism, military patriotism, national idea, conceptual idea, national ideology, sublime senses, praxic senses, empathy, sympathy, socio-psychology.

Dolzarbligi. Jahon afkor ommasini insoniyatning kelajakdagi barqaror taraqqiyoti va davlatchilik tizimini ta’minlash uchun yoshlarda harbiy vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish muammosi jiddiy tashvishga solmoqda. Shu sababdan jahon psixolog olimlari, yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish masalasini ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida baholab, shaxsda ushbu tuyg‘uni takomillashtirish ruhiy tarbiyalash, jismoniy va psixologik tayyorlash, shaxs ijtimoiy muhitini hamda halqlar o‘rtasidagi o‘zaro ijobiy munosabatlarni yaxshilash

va eng asosiysi ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish ob'ekti sifatida e'tibor qaratib kelishmoqda. Shuningdek, yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish orqali ularda vatanga fidoyilik hamda millatga sadoqatlik kabi shaxsiy sifatlarini takomillashtirish borasida juda katta halqaro tashkilotlar o'zlarining yuridik xujjatlarini qabul qilishmoqda. Jumladan, BMT dunyo vijdoni nomini olgan Xalqaro bolalarni himoya qilish tashkiloti YUNISEF tomonidan "yoshlarga oid salomatlik va ovqatlanish, bolalarni himoya qilish, iqtisodiyot va ijtimoiy siyosat, ta'lim hamda favqulotda vaziyatlar masalalariga alohida urg'u berilgan.[7]

Hozirda dunyo miqiyosida yoshlarda harbiy vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish, millatga sadoqat va shaxsga xos ijobiy sifatlarni takomillashtirish har qanday davlat ta'lim-tarbiya tizimi oldidagi ustuvor vazifa bo'lib qolmoqda. Mazkur vazifani bajarish va yordam berishga yo'naltirilgan zamonaviy psixologik tadqiqotlarda yuksak darajadagi vatanparvarlik muammosi asosan shaxsiy va jismoniy sifatlarni nuqtai nazaridan, ya'ni jamiyat va davlat tomonidan qabul qilingan hamda ijtimoiylashuv institutlari orqali translyatsiya etiluvchi tartib qoidalarga rioya qilinishi yoki ularni buzilishi bilan bog'lagan holda o'rganilmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlar natijalari ijtimoiy-psixologik me'yorlarning regulyativ funksiyasini e'tirof etgan holda, xulq-avtorda chinakam tartib va tizimlilikka faqat odamning mardligi, o'z-o'zini nazorat qila olishi, shaxsiy xususiyatlari hamda jismoniy-ruhiy tayyorgarligi hisobiga erishish mumkinligini tasdiqlamoqda. Ushbu o'ta muhim shaxs sifatleri genezisi va rivojlanishida asosiy omillardan biri vatanparvarlik tuyg'usidir. Vatanparvarlik tuyg'usining shaxs tartibli xulq-atvorini ta'minlovchi muhim ichki omili ekanligi sababli jahonda uni chuqur tadqiq etishga dolzarb ilmiy-amaliy masala sifatida yondashilmoqda.

Mamlakatimiz eng yangi tarixida amalga oshirilayotgan keng ko'lamdagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar muvaffaqiyati ko'p jihatdan yoshlarning vatanparvarlik tuyg'usi bilan bog'liq bo'lishini anglagan holda, ular har tomonlama barkamol shaxs bo'lib shakllanishi uchun zarur barcha shart-sharoitlarni yaratishga davlat siyosatidagi ustuvor yo'nalish sifatida qaralmoqda. "...yoshlarda vatanparvarlik, fuqorolik tuyg'usi, bag'rikenglik, qonunlarga, umuminsoniy qadriyatlariga hurmat ruhida, zararli ta'sirlarga va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo'lgan qat'iy ishonch va qarshilarga ega shaxs sifatida tarbiyalash" ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanadi.[2] Ushbu yo'nalishlardagi kompleks vazifalar ijrosini ta'minlash doirasida yoshlarni harbiy vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari tahlili ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha amliy-nazariy yechimlarni topish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

O'rganilganlik holati. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmonining "Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish" 4.5-bandida jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish kerakligi to'g'risida alohida keltirib o'tilgan bo'lsa, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatleri yili"da amalga oshirishga oid Davlat Dasturida "Biz Vatanga tayanchimiz", "Bizning eng katta tayanchimiz va suyanchimiz, hal qiluvchi kuchimiz yoshlar" degan shiorlar ostida aksiyalar va Vatanimiz ravnaqini ta'minlashda yoshlarning mas'uliyatini oshirishga qaratilgan "Eng buyuk jasorat – ma'naviy jasoratdir" mavzuida davra suhbatlarini o'tkazib borish kerakligi to'g'risida alohida keltirib o'tilgan.[1]

2022 yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillargamo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"ning 71-maqсадida ezgulik va insonparvarlik tamoyiliga asoslangan "Harakatlar strategiyasidan – taraqqiyot strategiyasi sari" g'oyasini keng targ'ib etish orqali jamiyatda sog'lom dunyoqarash va bunyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish

yuzasidan: “Yangi O‘zbekiston – ma’rifatli jamiyat” konsepsiyasini amalga oshirish; “Yoshlar – Yangi O‘zbekiston bunyodkorlari” shiori ostida “Yangi O‘zbekiston – Uchinchi Renessans” g‘oyasining ro‘yobga chiqarilishini ta’minlash; Hududlarda “Jaholatga qarshi ma’rifat” g‘oyasi asosida ijtimoiy-ma’naviy muhitni yanada yaxshilash; Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash tadbirlarini yanada kuchaytirish kerakligi to‘g‘risida to‘xtalib o‘tilgan. Shu bilan birgalikda O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida axloqiy-ruhiy ta’minotni va harbiy psixologlar institutini yanada takomillashtirish hamda harbiy xizmatchilarning jangovar ruhiyatini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlarni belgilash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. [2]

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi PF-158-son Farmoni 1.4-bandida “Yoshlarga oid davlat siyosati va sportga yo‘nalishidagi islohatlar” yo‘nalishida yoshlarning intellektual salohiyatini oshirish, ularning ilmiy faoliyatini rag‘batlantirish, jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanadigan yoshlar qamrovini keqaytirish hamda Mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish bo‘yicha islohotlar deb nomlangan 5.2.-bandida “Yuqori malakali harbiy kadrlarni tayyorlash tizimini muntazam ravishda takomillashtirib borish, o‘quv jarayonlariga harbiy tayyorgarlikning zamonaviy usullarini keng joriy etish” masalalariga alohida e’tibor berilgan.[3] Mazkur Farmon, Qaror va Dasturlar asosida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023 yil 29 iyundagi 267-sonli “Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga doir ishlar samaradorligini oshirish va faollashtirish, bu boradagi ta’lim-tarbiyaviy ishlarga mamlakatimiz fuqarolarini, davlat va nodavlat notijorat tashkilotlarini hamda fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini yanada faol jalb etish va yoshlar ongiga vatanparvarlik, mardlik tuyg‘ularini singdirish maqsadida quyidagi vazifalarni belgilab olingan: yoshlarni milliy g‘oya va Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbi va ongiga Vatan himoyasi sharaffli va muqaddas burch ekanini chuqur singdirish; qadimiy tariximiz va madaniyatimiz, jonajon Vatanimizning mustaqilligi va ravnaqi yo‘lida fidokorona kurashgan milliy qahramonlarimiz bilan faxrlanish, ularga munosib bo‘lish tuyg‘usini shakllantirish, milliy armiyamizning qudrati va salohiyatiga bo‘lgan ishonchni kuchaytirish; milliy armiyamizga jismonan baquvvat va ma’nan yetuk yoshlar zarurligi, harbiy xizmat har bir O‘zbekiston fuqarosi uchun muqaddas burch ekanini haqidagi tushunchani hamda bu boradagi nazariy-amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlash; yoshlarda yon-atrofmiz va jahonda ro‘y berayotgan siyosiy-ijtimoiy jarayonlarga milliy manfaatlarimizdan kelib chiqqan holda yondashish ko‘nikmalarini, turli ichki va tashqi tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirish; har qanday murakkab vaziyatlarda tezkor va mustaqil qaror qabul qilish, zamonaviy harbiy-texnika vositalaridan samarali foydalanish malakasiga ega yoshlarni tarbiyalash; O‘zbekiston manfaatlarini nafaqat harbiy sohada, balki hayotning barcha jabhalarida himoya qilishga tayyor turish, yurt uchun fidoyi bo‘lish – bu bugungi kun talabi ekanini hayotiy misollar va ta’sirchan vositalar orqali yoshlar ongiga singdirib borish masalasi ilgari surilgan.[4]

Yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash muammosi bugungi kunda dunyo hamjamiyatida o‘zining ijtimoiy, iqtisodiy va harbiy salohiyati yuqori bo‘lgan MDH hamda xorijiy davlatlarda ham alohida me’yoriy-huquqiy jihatdan tartibga solinganligini ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, Rossiya Federatsiyasida rus yoshlarini harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga qaratilgan qonunlar majmuasi davlat siyosatining asosiy mazmunini tashkil etib, konseptual va tizimli ravishda belgilanganligini ko‘rishimiz mumkin. Rossiya Federatsiyasi “Ta’lim to‘g‘risidagi” qonunlarda ham shaxsiy rivojlanish bilan birgalikda jamiyatda qadriyat sifatida shakllangan fuqarolik, vatanparvarlik, Vatan himoyachilari va qahramonlarining xotirasiga hurmat, mehnatkash va keksa avlod o‘rtasida o‘zaro hurmat tuyg‘usi hamda ko‘p

millatli xalqlarining madaniy merosi va an'alariga ehtirom ko'rsatish ruhida tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor qaratilgan.[5]

Fuqarolarning harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi to'g'risida "Harbiy burch va harbiy xizmat to'g'risida"gi qonunining 14-moddasida keltirilgan. Ushbu moddada, qonun ijrochilari va tashkilotlarning mansabdor shaxslari fuqarolarni harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi bo'yicha ishlarni tizimli ravishda olib borishlari shartligi, Rossiya Federatsiyasi Qurolli kuchlarining tarkibigi qabul qilish jarayonida harbiy-amaliy tayyorgarligini aniqlashning asosiy mezon sifatida jismoniy va ruhiy tayyorgarligini o'rganish uchun maxsus komissiyadan o'tkazilishi, fuqarolarning harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash yuzasidan iqtisodiy moliyalashtirish davlat budjeti, shuningdek boshqa budjet va budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan amalga oshirilishi ko'rsatib o'tilgan.[6]

AQSHda yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish masalasiga juda katta e'tibor qaratiladi. Chikago universitetining tadqiqotlariga ko'ra Amerika halqi milliy g'ururi Venesueladan keyin ikkinchi o'rinda turishi aniqlangan. Amerikada vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish kichik maktab yoshi davridan ta'lim va tarbiya maskanlarida olib boriladi. Amerika yoshlari boshqa davlat yoshlaridan farqli o'laroq dars mashg'ulotlarini davlat madhiyasi va Vatanga qasamyod qilish bilan boshlaydi. Maktabda yoshlarni "Amerika haq, chunki u haq" g'oyasini singdirish va milliy bayramlar, jumladan, 4-iyul mustaqillik kuni, 12-oktabr Amerika kashf qilingan kun (Kolumb kuni), noyabr oyida "Shukronalik kuni", 11-noyabr kuni Amerika uchun kurashgan shaxslarni yod olish kuni munosabati bilan paratlar ko'tarinki ruhda o'tkazilishi ularda o'z davlati va millatga nisbatan vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishga zamin yaratadi.[8] Yuqorida qayd etilgan barcha chora-tadbirlar AQSh me'yoriy-huquqiy normalarida o'z aksini topgan.

Xitoyda vatanparvarlik tarbiyasiga juda katta e'tibor qaratiladi. Xitoyda vatanparvarlik tuyg'usi shakllanishi ularning avloddan-avlodga o'tib kelayotgan qadimgi tarixi va bir tomondan jamoaviy mehnat qilish, ikkinchi tomondan milliy psixologik fazilatlar (qat'iy intizom, shaxsning jamoaga nisbatan yuqori darajadagi bog'liqligi, shaxsning o'ziga xos tabiati, hamdardlik) hamda qadriyatlar bilan bog'liq. Bu mamlakatda vatanparvarlik yangilangan Xitoy mintaqalari va xalqini birlashtirgan va siyosiy to'ntarishning barcha qiyinchiliklarini yengishga yordam bergan yuqori darajadagi jamoaviy jipslik bilan taqqoslanadi. Vatanga muhabbat, hokimiyatga sodiqlik va ishonch Xitoy jamiyatining o'zgaras qadriyatlaridir.[8] Xitoy Xalq Respublikasining asosiy huquqiy hujjati – Xitoy Xalq Respublikasi Konstitutsiyasida (24-modda) shunday deyilgan: "Davlat Vatanga, xalqqa, mehnatga, fanga, sotsializmga muhabbat bilan ajralib turadigan, vatanparvarlik, kollektivizm va internatsionalizm, kommunizm, xalq orasida dialektik va tarixiy materializmga asoslangan ta'limni amalga oshiradigan jamoat axloqini anglatadi".[9]

Qiyosiy tahlil: Yuqorida yoshlarda harbiy vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish yuzasidan O'zbekiston, Rossiya Federatsiyasi, Amerika Qo'shma Shtatlari hamda Xitoy Xalq Respublikasi me'yoriy-huquqiy normalarini o'rganilganlik holati yuzasidan quyidagicha qiyosiy tahlil qilishimiz mumkin.

1-jadval

Yoshlarda harbiy vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishning milliy va halqaro tahliliy ko'rinishi

AQSH:	XXR:	RF:	O'zbekiston:
yoshligidan milliy davlat ramzlariga hurmat va Vatanga qasamyod qilish; "Amerika haq, chunki u haq" g'oyasini singdirish; milliy bayramlarni ko'tarinki ruhda nishonlash.	yoshlarga Xitoy tarixini o'rgatish; jamoaviy mehnat qilish ijtimoiy psixologik muhitni yaratish; qat'iy intizom va jamoaviy empatiyani shakllantirish.	yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga konseptual tizini yaratish; vatanparvarlik tuyg'usini ta'lim orqali ta'minlash; vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga jamiyatning barcha a'zolarini jalb etish.	yoshlarni milliy g'oya va Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash; Vatan himoyasi sharaflari va muqaddas burch ekanini chuqur singdirish; milliy qahramonlarimiz bilan faxrlanish tuyg'usini shakllantirish.

Yuqoridagi o‘rganilgan ilmiy-nazariy natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, har bir davlat o‘z mustaqilligi va halqaro reytingini yaxshilashda yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash va me‘yoriy-huquqiy jihatdan asoslash hamda ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini aniqlash orqali erishish mumkinligini anglaydi. AQSHda yoshlarga “Amerika haq, chunki u haq” mazmunidagi egosentirik g‘oyani singdirish bilan birgalikda yoshligidan davlat ramzlariga hurmat va Vatanga qasamyod qilish, Xitoy xalq respublikasida jamoaviy mehnat qilish, ijobiy ijtimoiy-psixologik muhitini yaratish, qat’iy intizom va jamoaviy empatiyani shakllantirish, Rossiya Federatsiyasida esa, yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning konseptual tizini yaratish orqali erishish mumkinligi to‘g‘risidagi me‘yoriy-huquqiy asoslar va bir qator ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini ko‘rish mumkin.

Xulosa sifatida shuni alohida ta’kidlash mumkinki, barcha ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jihatdan rivojlangan davlatlar qatorida Yangi O‘zbekiston o‘z taraqqiyot yo‘lini yaratish bilan birgalikda jahon reytinglarida o‘zining o‘rnini topish uchun birinchi navbatda yoshlarda harbiy vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirmasdan turib erishib bo‘lmaydi. Vatanparvar insonlarni tarbiyalashda xalqimizning tarixiy va milliy merosi hamda qadriyatlarini katta ahamiyatga ega. Shu sababli tarixiy va milliy merosni asrab-avaylash, yoshlarda harbiy vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etish, o‘rganish va kelajak avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

O‘rganilgan ilmiy-nazariy tadqiqotlar va me‘yoriy-huquqiy xujjatlarning qiyosiy tahlili natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- davlatimiz tomonidan yoshlarda harbiy vatanparvarlik tuyg‘usini shallantirishga qaratilgan Farmonlar, Qarorlar va Davlat dasturlarining ijorisini ta’minlash;
- yoshlarni milliy g‘oya va Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbi va ongiga Vatan himoyasi sharaflari va muqaddas burch ekanini chuqur singdirish;
- jonajon Vatanimizning mustaqilligi va ravnaqi yo‘lida fidokorona kurashgan milliy qahramonlarimiz bilan faxrlanish, ularga munosib bo‘lish tuyg‘usini shakllantirish;
- yoshlarda jamoaviy mehnat qilish ijtimoiy psixologik muhitini yaratish, qat’iy intizom va jamoaviy empatiyani shakllantirish kabi ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni takomillashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi PF-158-son Farmoni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023 yil 29 iyundagi “Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 267-son Qarori.
5. Российская Федерация. Законы. Об образовании в Российской Федерации: Федер. закон № 273-ФЗ //Консультант Плюс: правовая база: [сайт]., 2022: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/ (дата обращения: 09.09.2021).
6. Российская Федерация. Законы. О воинской обязанности и военной службе: Федер. закон № 53-ФЗ (ред. от 26.05.2021)
7. Alimov N. Dunyo vijdoni YUNISEF tashkiloti 73 yoshda. Daryo. Uz. 12.12.2019, 14:45
8. Данилева Н.Л. Патриотические воспитания школьников: из зарубежного опыта. Народная образования. 2010., №-4. 204 с.
9. Конституция Китайской Народной Республики, принята в 1982 г. с изм. От 2004 г. (перевод с кит. яз.). [Электронный ресурс]: (дата обращения: 22.09.2016).

HAYDOVCHILARNING RUHIY SALOMATLIGINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLARGA BOG'LIQLIGI

Usmonov Rahimjon Rahmonali o'gli
Farg'ona davlat universiteti Sirtqi bo'limi o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.052>

Annotatsiya: Ushbu maqolada yo'l transport hodisalaridagi inson omili o'rganilgan. Haydovchining ruhiy salomatligining harakat xavfsizligiga ta'siri haqida so'z boradi. Yo'l transport hodisalarining kelib chiqish sabablari va ularning omillari haqida mulohalar yuritilgan. Bundan tashqari maqolada yo'l harakati qoidalari va ularning buzilishiga bog'liq statistik ma'lumotlar, qaror va farmonlar, yo'l harakatining psixologik omillarini o'rganish va yo'l harakati sabablarini aniqlash, ularning sabablarini o'rganish uchun, haydovchini o'zini tutishini turli sabablardan kelib chiqishibirinchi va ikkinchi turlarga ajratilishi borasida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: yo'l harakati, yo'l transport hodisasi, harakat xavfsizligi, haydovchi salomatligi, yo'l harakati ishtirokchilari, piyoda, haydovchining ruhiy holati, qaror, farmon, extiyotsizlik, islohot, ma'lumot, avtomashina, ekspert.

ЗАВИСИМОСТЬ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ВОДИТЕЛЕЙ ОТ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ

Усманов Рахимжон Рахмонович,
Преподаватель заочного отделения Ферганского государственного университета

В этой статье исследуется человеческий фактор в дорожно-транспортных происшествиях. Речь идет о влиянии психического здоровья водителя на безопасность движения. Были сделаны рассуждения о причинах дорожно-транспортных происшествий и их факторах. Кроме того, в статье изложены статистические данные, постановления и постановления, касающиеся правил дорожного движения и их нарушений, даны рекомендации по изучению психологических факторов дорожного движения и выявлению причин дорожно-транспортных происшествий, по изучению их причин, по разделению поведения водителя на первый и второй типы, обусловленные различными причинами.

Ключевые слова: дорожное движение, дорожно-транспортное происшествие, безопасность движения, здоровье водителя, участники дорожного движения, пешеход, психическое состояние водителя, решение, постановление, неосторожность, реформа, информация, автомобиль, эксперт.

DEPENDENCE OF MENTAL HEALTH OF DRIVERS ON SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS

Usmanov Rahimjon Rahmonovich
Teacher of the External Department of FerSU

Abstract: This article examines the human factor in road traffic accidents. The impact of the driver's mental health on traffic safety is discussed. Reasons for road traffic accidents and their factors are discussed. In addition, the article contains statistical data, decisions and decrees related to traffic rules and their violations, to study the psychological factors of traffic and to determine the causes of traffic, to study their causes, to study the driver Opinions on the division of sexual behavior into the first and second types due to various reasons are presented.

Key words: traffic, traffic accident, traffic safety, driver's health, road participants,

pedestrian, driver's mental state, decision, decree, carelessness, reform, information, car, expert.

KIRISH. Bugungi kunda jamiyatimiz oldida turgan global muammolardan biri bu yo'l transport xodisalarini sodir etilishi bo'lmoqda, sababi bunday nohush xodisa sababli begunoh insonlar jabr ko'rishi yoinki bevaqt vafot etishi mumkin. Yo'l harakati tizimini oqilona yo'lga qo'yish va haydovchi va yo'lovchilarni huquq va majburiyatlari to'grisida mamlakatimizda va xorijda bir qancha qarorlar qabul qilingan. Yo'l harakati to'g'risidagi 1968-yil 8-noyabrdagi xalqaro Vena konsensiyasida kelishilgan xalqaro qoidalar O'zbekiston Respublikasida 1995-yil 17-yanvardan boshlab kuchga kirdi. Ichki ishlar vazirligi tomonidan "Yo'l harakati qoidalarini tasdiqlash to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining qarori 2021-yil 15-dekabr kundan kuchga kirdi. Barchamizga ma'lumki bunday islohatlar mustaqillik yillarida bir necha marotaba o'tkazildi. Bunga yo'l harakati tizimidagi murakkabliklar, avtomashinalar sonining tobora ortib borishi, qatnov uzluksizligi kabi sabablarni misol qilib keltirish mumkin.

Yo'l harakati xavfsizligi xizmati ma'lumotlariga ko'ra, 2021 mamlakatda 9902 ta YTH rasman qayd yetilgan bo'lib, bu o'tgan yildagiga nisbatan 99 ta yoki 1 foizga kam (10 001 ta). O'lim bilan yakunlangan YTH soni 2197 tadan 2086 taga - 111 taga yoki 5,1 foizga, avariya oqibatida vafot yetganlar - 70 kishiga yoki 2,9 foizga kamaydi - 2426 dan 2356 gacha. Shu bilan birga, jarohatlar bilan bog'liq avariya 2021 yildagi 7804 tadan 7816 taga oshdi, 12 ta yoki 0,2 foizga, jarohatlanganlar soni 376 nafarga yoki 3,9 foizga oshib, 9230 nafardan 9606 nafarga yetdi.

Rossiya Federatsiyasi ekspertlarning fikriga ko'ra, ushbu mamlakatda motorizatsiya o'sishi davom yetadi. Shuning uchun bugungi kunda shahar, mintaqaviy, federal darajadagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi, yo'l harakati xavfsizligini oshirishdan iborat bo'lib qolmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmada yo'l-transport hodisalaridan yetkaziladigan zararni kamaytirish uchun yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash sohasidagi davlat tizimini doimiy ravishda rivojlantirish zarur. Yo'l harakati xavfsizligi muammolarini hal qilishda tegishli izchillikning yo'qligi butun yo'l harakati xavfsizligi jarayonining samaradorligini pasaytiradi. Mohiyatan eng muhim mezon xavfsizlik muammosi – inson va butun jamiyatni himoya qilishdir. Yo'l harakati xavfsizligining mohiyati ham shunda.

Yo'l harakati xavfsizligiga ta'sir qilish sohasidagi inson omilini baholashni aniqlashga qaratilgan tadqiqotning aksariyat qismi tezlik yoki trayektoriyaning o'zgarishida haydovchi harakatlarini o'rganish, o'zgarishini aniqlash va baholashdan iborat. Ammo shuni hisobga olish kerakki, harakat tezligini yoki trayektoriyasini o'zgartirish yo'lda harakatlanayotganda transport holatini idrok etishdek murakkab jarayonning yakuniy bosqichidir. Bunda haydovchining ruhiy salomatligi meyorida bo'lishi unda yuqori agressivlik yoki depressive holatlar bo'lmasligi juda muhim. Haydovchidagi ruhiy salomatligidagi muammolar yo'l transport hodisasini yuzaga chiqarishi haydovchining emotsional holati ruldagi holatiga salbiy ta'sir qilishi buning natijasida esa avtohalokat yuzaga kelish ehtimoli yuqori.

Ko'pincha, avariya sabablarini o'rganayotganda, haydovchining e'tibori ayni holatida reaksiyasi tezlikni o'zgartirishga emas, balki yo'l holatining ba'zi bir elementiga qaratilganligi ko'zga tashlanadi. Asabiylashishning kuchayishi, bosh miya po'stlog'ida tarqaladi va haydovchiga ta'sir qiladi. Haydovchi nafaqat favqulodda vaziyatda, balki muncha vaqt o'tib undan muvaffaqiyatli chiqib ketgandan keyin ham haydovchi xato qila boshlaydi. Ayrim yo'l-transport hodisalarini yo'lning eng xavfli yoki murakkab qismida emas, balki ancha olisda masofada yoki qatnov murakkab bo'lmagan joylarda sodir bo'lishini ham shu fakti tasdiqlaydi. Yo'l harakatini tartibga solish vositalaridan foydalanish samaradorligi, ushbu vositalarning yo'l sharoitlari qanchalik to'g'ri hisobga olinganligi va ular haydovchilarning psixofiziologik xususiyatlariga qanchalik mos kelishiga bog'liq.

NATIJALAR

Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, agar yo'l harakatini tartibga solish vositalari haydovchi idrokining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlansa, baxsiz hodisalarni kamaytiradi va mehnat sharoitlarini yaxshilaydi. Moskva davlat avtomobil yo'llari institutida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, yo'lda mashina haydash vaqtidagi haydovchi diqqatining 95% yo'l uchun ajratilgan bo'ladi. Harakat tezligidagi o'zgarishlar diqqat maydonining hajmiga ta'sir qiladi. Yo'l holati tushuntiruvchi elementlarini o'z vaqtida va to'g'ri idrok etish, ularni idrok yetish uchun kerak bo'ladigan vaqtning yetarli yoki yetarli emasligiga bog'liq. Haydovchi tomonidan yo'l elementlarini va belgilarni tanib olishi, mohiyatini anglashi, tushunishi uchun elementlarning soni va diqqatini jamlashiga sarflangan vaqt bir biriga mos bo'lishi kerak. Masalan, «cheklangan tezlik» belgisini tanib olish uchun, belgining foni aniq ko'rinadigan vaqtda taxminan 0,1 s, yomon kontrast bilan - 0,5 s, kechqurun esa - 0,7-0,8 s vaqt talab qilinadi. Yo'l belgilarini o'tkazib yuborish yoki ularni noto'g'ri idrok etish, haydovchi tomonidan noto'g'ri qarorlar qabul qilishini yoki xatoga yo'l qo'yilishi mumkinligi tajribalarda aniqlangan.

Rossiya Federatsiyasida sodir bo'layotgan yo'l-transport hodisalari katta moddiy zarar keltirmoqda. Yo'l-transport hodisalaridan iqtisodiy yo'qotishlar yiliga 10 milliard rubldan oshadi. Rossiya Avtotransport vazirligining avtotransport vositalari ishtirokidagi baxsiz hodisalarning har uchdan bir qismi korxonatashkilot haydovchilarining aybi bilan sodir bo'ladi. Baxsiz hodisalarning eng ko'p soni uch yilgacha bo'lgan tajribaga ega haydovchilar va 10 yildan ortiq tajribaga ega haydovchilar o'rtasida ko'proq sodir bo'ladi. Oqibatlarining og'irlik darajasi yuqori bo'lgan baxsiz hodisalar bir yil haydovchilik tajribasiga yega bo'lgan va 10 yildan ortiq tajribaga ega bo'lgan haydovchilar o'rtasida ko'proq sodir bo'lishi aniqlangan. Aniqlanishicha 1 yillik tajribaga ega bo'lgan haydovchilar tomonidan sodir etilishi mumkin bo'lgan yo'l transport hodisasi 7 yildan yuqori tajribaga ega bo'lgan haydovchilar tomonidan sodir etilishi mumkin bo'lgan baxsiz hodisalardan xavfliroq hisoblanadi.

Boshqariladigan va tartibga solinmagan chorralardan o'tayotganda yo'l harakati qoidalarini qasddan buzish yoki quvib o'tish yo'l transport hodisasi uchun uchun eng katta sabablardan biridir. Shunday qilib, barcha to'qnashuvlarning 9% ga yaqini transport vositasi taqiqlovchi svetoforda harakat qilganda sodir bo'lgan. Tartibga solinmagan chorralarda to'qnashuvlarning 12 foizi chorradan o'tish tartibi qoidalariga rioya qilmaslik natijasida, 2,5 foizga yaqini esa tartibga solinadigan chorralarda sodir bo'ladi. Huquqbuzarlikning eng xavfli turi - quvib o'tishda yo'l harakati qoidalariga rioya qilmaslik. Qoidalarining buzilishi natijasida kelib chiqadigan quvib o'tish holatlarida transport vositalarining to'qnashuvlarining 18 foizi sodir bo'ladi va ulardagi o'lim va jarohatlar soni to'qnashuvlar umumiy sonining mos ravishda 50% va 20% dan ortig'ini tashkil qiladi. Shunday qilib, chorralardan o'tishda va barcha transport vositalarining to'qnashuvlarining 40% dan ortig'ini bosib o'tishda yo'l harakati qoidalarini qasddan buzish. Rossiya Avtotransport vazirligi tizimida mast haydovchilar tomonidan sodir yetilgan yo'l-transport hodisalari katta ulushga ega. Katta shaharlarda barcha yo'l-transport hodisalarining taxminan 12 foizi shu sababga ko'ra sodir bo'ladi. Biroq, avtotransport korxonalarini va Davlat yo'l inspeksiyasi tomonidan haydovchilar ustidan nazorat susaygan joylarda har to'rtinchi voqea mast holda sodir bo'ladi. Mast holda mashina haydash odamlar halok bo'lgan baxsiz hodisalarga olib keladigan yeng xavfli sabablardan biridir. O'lganlar va jarohatlanganlar soni barcha turdagi hodisalar qurbonlari umumiy sonining o'rtacha 12% ni tashkil qiladi.

MUHOKAMA

Haydovchiga bog'liq bo'lgan va insonlarning qurbon bo'lishi bilan bog'liq ko'p sonli baxsiz hodisalarga olib keladigan asosiy sabablar orasida ikki mashina orasidagi xavfsiz masofani noto'g'ri tanlash juda ahamiyatli sabablardan biridir. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, masofaning yetarli emasligi oldindagi avtomashina bilan to'qnashuv, to'siqni yoki to'xtab

turgan transport vositasini urib yuborish kabi hodisalarga olib keladi va bunday hodisalar ulushi 22% ni tashkil qiladi. Bu sabab tufayli insonlar o'limi soni foiz sifatida nisbatan kichik raqamlar bilan ifodalangani bilan, yaradorlar soni barcha turdagi hodisalardan jabrlangan jami yaradorlar sonining 12% ga tengdir.

Yo'l harakati xavfsizligiga meteorologik omillar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shuni aytib o'tish kerakki, notekis yoki qoniqarsiz yo'l sharoitida yo'l transport hodisalari noqulay meteorologik omillar (yomg'ir, qor yog'ishi) paytidagiga nisbatan ko'proq sodir bo'ladi. Shunday qilib, Rossiya hududida yo'l-transport hodisalarining qariyb 18 foizi noqulay ob-havo sharoitida, 25 foizi esa qoniqarsiz yo'l sharoitida sodir bo'ladi. Rossiya yo'llarida baxsiz hodisalarning o'rtacha 46% ochiq havoda, taxminan 40% bulutli havoda, 9% yomg'irda, 4% qor yog'ishida va 1% tumanda sodir bo'ladi. Bir yil ichida noqulay meteorologik omillarning umumiy davomiyligini va ushbu davrda sodir etilgan yo'l-transport hodisalarining ulushini hisobga olgan holda, ochiq ob-havo sharoitida sodir bo'lgan baxsiz hodisalar 25% ko'proq ekanligi aniqlandi.

XULOSA

Yo'l harakati shakllari va turlarini o'rganish uchun ushbu psixologik omilga qiziqish sabablarini tushunish kerak. Yo'l harakatining psixologik omillarini o'rganish va yo'l harakati sabablarini aniqlash kamdan-kam hollarda amalga oshiriladi, shuningdek kamdan-kam hollarda o'rganiladi, garchi bu harakat xavfsizligini oshirish uchun muhim bo'lsa ham. Yo'l harakati hodisalari va ularning sabablarini o'rganish uchun, haydovchini o'zini tutishini turli sabablardan kelib chiqib birinchi va ikkinchi turlarga ajratib olinadi. Birinchi tartibli sabablarga quyidagilar kiradi; oqilona yechim tanlash (xarajatlarni, talab qilinadigan vaqtni va qulaylikni solishtirishga qiziqishning ortib borishi), xulq-atvor yoki odatlarining shakllanishi (masalan, tanish kundalik ishga borish yo'li), xulq-atvorni belgilaydigan motivatsiya va psixologik munosabat. Ikkinchi darajali sabablar - birinchi darajali sabablarning o'zaro ta'siri va transportdan foydalanish qulayligiga qarab transport tizimini idrok etish. Masalan, yashash uchun turar-joy maydoni va ish joyini tanlash, ta'til paytida sayohat qilish maqsadini tanlash.

Psixologik nuqtai nazardan ko'rib chiqiladigan individual yo'l harakati omillarining og'irligi hali ham har xil baholanadi, oqilona yondashish uchun motivatsiya haqida gapirmasa ham bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1.Климова Г.Н., Повышение работоспособности водителей автобусов в условиях города 2003/ Г.Н.

2.Климова, Э.Н. Бусарин, А.В. Старкова // Научно-электронный журнал «Концепт» том № 35 стр. 71-75 Сб. науч. тр. «Прогрессивные технологии транспорта и БДД» по мат. Межд.науч. практ. конф.- Саратов 3.<https://lex.uz/docs/-2656555>

4.<https://regulation.gov.uz/uz/d/53261>

5.<https://kun.uz/uz/news/2023/02/07/ozbekistonda-yth-sonini-bir-yilda-15-foizga-qisqartirish-rejalashtirilmoqda>

YUQORI SINIF O'QUVCHILARI EMOTSIONAL MUNOSABATLARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Xalilova Maxbuba Nurullaevna
Xalqaro Nordik universiteti magistranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.053>

Annotatsiya. Ushbu maqolada yuqori sinf o'quvchilari emotsional munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, o'smirlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning psixologik xususiyatlar bir qator ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: O'smirlilik yoshi, jismoniy taraqqiyot, impulsiv istaklar, qat'iylik, o'zlikni anglash, xarakter, ijtimoiy hayot, kollektivizm.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ СТАРШКОЛНИКОВ

Халилова Махбуба Нуруллаевна
магистрантка Международного Нордик Университета.

Аннотация. В данной статье рассматриваются социально-психологические особенности эмоциональных отношений старшеклассников. Также на основе ряда научных источников были проанализированы психологические особенности социальных отношений подростков.

Ключевые слова: Подростковый возраст, физическое развитие, импульсивные желания, целеустремленность, самосознание, характер, социальная жизнь, коллективизм.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL RELATIONSHIPS OF SENIOR STUDENTS

Khalilova Makhbuba Nurullaevna
master student of the International Nordic University

Abstract. This article discusses the socio-psychological features of emotional relationships of high school students. Also, the psychological characteristics of social relations among teenagers were analyzed based on a number of scientific sources.

Key words: Adolescence, physical development, impulsive desires, determination, self-awareness, character, social life, collectivism.

Kirish. Mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha ustuvor vazifalarga muvofiq kadrlar tayyorlashning mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlashga zarur shart-sharoitlar yaratish dolzarblik kasb etmoqda. Ilm-fanni rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2909- son qarori qabul qilindi. Pedagogika va psixologiya oid bilimlarni egallash insonni o'ziga xos xususiyatlar haqidagi tasavvurlarni yaxlit shakllantirish, mustaqil fikrlash va shaxsiy xatti-harakatlari oqibatlarini oldindan sezish, mustaqil o'qish va o'z imkoniyatlarini aynan baholash, maqsadga erishish va hayotiy qiyinchiliklarni bartaraf etishning maqbul yo'llarini mustaqil topish bo'yicha pedagogik va psixologik bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

Prezident Sh.M.Mirziyoev ham "Oldimizga yoshlarga tarbiya berish, psixologiya va

boshqa turli sohalarida kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha murakkab vazifalar turibdi" [1;45] deya jamiyatimiz hayotida ro'y berayotgan barcha o'zgarishlarning pedagogik-psixologik mohiyatini bo'lg'usi mutaxassislar tomonidan o'zlashtirilishiga ko'mak beruvchi ilmiy manbalarning ahamiyatini yana bir marotaba ta'kidlab o'tdi. Psixologiya asosan shaxs va uning individual xususiyatlarini o'rganadigan bo'lsa, uning emotsional munosabatlari ham psixologiyaning asosiy tayanch mavzusi hisoblanadi. Demak shaxsning emotsional munosabatlari mavzusini innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida tashkil etish va o'qitish alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahlili

MDH mamlakatlari miqyosida yuqori sinf o'quvchilari hisoblangan o'spirinlarning emotsional munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari doir tadqiqotlar A.G. Gretsov, Y.N. Vasileva, N.A. Bogoslovskaya, V.N. Nosulenko, I.V. Starikova L.S. Vigotskiy, L.I. Bojovich, M.I. Lisina, I.S. Kon, A.V. Mudrik, L.M. Fridman, I.Yu. Kulagina, N.D. Levitov, L.D. Stolyarenko ilmiy ishlarida keng urg'u berilgan va atroficha tadqiq etilgan [2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12].

Mamlakatimizning pedagog olimlaridan o'smir yoshdagi bolalarning emotsional munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga doir tadqiqotlarni T.R. Bekmirov, Z.T. Nishonova, G.K. Alimova, M. Radjabova, A.K. Shamshetova va boshqalar olib borganlar [13,14,15,16,17].

Xususan, T.R. Bekmirovning o'quv-uslubiy qo'llanmasida "Psixologiya va pedagogika" modulining asosiy mavzusi hisoblangan "Shaxsning emotsional irodaviy holatlari" mavzusini o'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish mavzusida tayyorlangan. O'quv-uslubiy qo'llanmaning dastlabki boblarida psixologiya va pedagogika modulida shaxsning emotsional irodaviy holatlarining asosiy jihatlari va samarali o'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish kabi masalalar ilgari surilgan. O'quv-uslubiy qo'llanmaning kiyingi boblarida ta'lim jarayoniga joriy etilayotgan innovatsion ta'lim texnologiyalar, interfaol ta'lim metodlarining bir nechta turlaridan foydalanib mavzuni yoritish usullari ko'rsatilgan. Mavzuga mos taqdimot, glossariylar ilovalar va fan sillabusi keltirilgan [13]. Z.T. Nishonova boshchiligidagi mualliflar jamoasining "Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya" nomli darsligida rivojlanish va pedagogik psixologiyaning predmeti, metodlari, bo'limlari, ta'lim, tarbiya va o'qituvchi psixologiyasi haqida so'z yuritiladi. Unda chaqaloqlik davridan qarilik davrigacha shaxsning psixologik rivojlanish xususiyatlari aks ettirilgan. Ta'lim psixologiyasiga bag'ishlangan bobda o'quv faoliyatining psixologik mohiyati, bilimlarni o'zlashtirishning psixologik komponentlari, ta'limning noan'anaviy usullari, mustaqil tafakkurni rivojlantirish, ta'lim jarayonini boshqarish haqida bayon etiladi. Tarbiya psixologiyasi bobida tarbiyaning samaradorligini oshiruvchi psixologik mexanizmlar, o'qituvchi psixologiyasi bobida, pedagogik qobiliyatlar, o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar haqida fikr yuritiladi [14].

Yuqoridagi tadqiqotlardan kelib chiqib biz o'zimizning maqolamizda yuqori sinf o'quvchilari emotsional munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari haqida fikr yuritmoqchimiz.

Tadqiqot metodologiyasi

Ilmiy tadqiqotning sifati va natijasi izlanishda qo'llaniladigan vosita va usullarga bog'liq. Shu bois, fanda tadqiqot vositalari, texnologiyasi va usullariga e'tibor har doim katta bo'lgan. O'rganilayotgan ob'ekt qanchalik murakkab bo'lsa, uning xossalari va qonuniyatlarini ochish uchun qanday vosita, asos yoki usulni ishlatish masalasi dastlab hal qilinishi kerak bo'lgan metodologik muammoga aylanadi. Mazkur muammo xususida mulohaza yuritish metodologiyani, ya'ni, metodologik bilim darajasini (qatlamini) tashkil qiladi. Tadqiqotimiz

davomida ilmiy bilishning kuzatish, so'rovnomalar, analiz va sintez, mantiqiylik usullaridan foydalangan holda mavzuni yoritishga harakat qilindi.

Tahlil va natijalar

Shaxsning axloqiy jihatdan intensiv tarkib topishi, xatti-harakatlarining axloqiy etnik normalarini o'zlashtirish o'smirlik yoshining muhim psixologik karakteristikalaridandir.

O'smirlik yoshida faqat jismoniy taraqqiyot yuzaga kelmay, balki bolaning shaxsi ham sezilarli rivojlanadi. Bola shaxsining rivojlanishi tevarak-atrofdagi voqelikning ta'siri ortida maktabdagi, ta'lim tarbiya jarayoni ta'sirida, kollektiv va tarbiyachilarning g'oyaviy raxbarligi ostida amalga oshadi.

O'smirlik yoshi xatti-harakatlarida suyana boshlaydigan dunyoqarashlarning, ma'naviy e'tiqod, prinsip qoida, idealarining, baxolash mulohazalari sistemasining tarkib topishi davridir. Agar kichik maktab yoshidalik davrida u yoki kattalarning, ya'ni o'qituvchilar va ota-onalarning bevosita ko'rsatmalari bilan, yoki o'zining tasodifiy va impulsiv istaklari ta'siri bilan harakat qilgan bo'lsa, endilikda uning uchun o'z xatti-harakatlarining prinsipi, o'zining qarashlari va e'tiqodlari asosiy ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi va tarbiyachi shuni nazarda tutishi lozimki, xuddi ana shu yoshda axloqiy ong taraqqiyotiga zamin qo'yiladi.

Yuqori sinf o'quvchilari turli narsalarni mutlaqo aniq differensiallaydi. Agar tanaffus paytida o'ynab turib stulni sindirib qo'ysa va uni ustaxonada tuzatish lozim bo'lsa, bu jazo emas. Agar o'zining iflos qilgan joyini supurishga majbur qilinsa bu ham jazo emas. Bularning mantiqi o'smir uchun ravshan: bu jazolash emas, balki xatti-harakatlarining natijalarini tuzatishdir.

Psixologlar o'z oldilariga o'smirlar ma'naviy ongining mazmunini, ularning axloqiy tushunchalari va tasavvurlarini o'rganish vazifasini qo'yganlar. Tadqiqotlar umuman o'smirlar ma'naviy ongining yuksak darajada ekanligini ko'rsatadi. O'smirlarning ko'pchilik qismi yoshlarga munosib ma'naviy tushunchalarni to'g'ri tushunadilar. Bir necha misollar keltiramiz. Qat'iylik- "bu, odam eng qiyin ishlarni amalga oshirishga kirishganda, uning xech qanday muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqmay ishni oxirigacha olib borishida ko'rinadigan xususiyatdir" (12yosh) "Qat'iylik yaxshi odamda ham rivojlanadi, ammo yomon odamda yomon ishlarga, yaxshi odamda esa yaxshi ishlarga xizmat qiladi." (12yosh) O'smirlik yoshining oxiriga kelib chuqur anglashlik darajasi, albatta, sezilarli o'sadi. "Kamtarlik-bu, o'ziga oqilona baho bera bilish, o'z-o'ziga va xatti-xarakatlariga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lishdir." [16;21]

E'tiqod va dunyoqarashning tarkib topishi bilan chambarchas bog'langan xolda o'smirlarning axloqiy ideallari ham yuzaga kela boshlaydi. Bu ideallar yetarli darajada chuqur, mazmundor, faoldir va bu ideallar o'ziga xos axloqiy etalon bo'lib xizmat qiladi, o'smir esa o'z xatti-xarakatlarini ana shu etalon bilan tenglashtiradi. Kichik yoshdagi o'smirlar uchun odatda qandaydir konkret bir kishi ideal bo'ladi. Bu odam o'smir yuksak darajada baxolaydigan sifatlarni o'zida gavdalantirgan bo'ladi.

Ko'pgina bunday ideal ota-onalar, o'qituvchilar yoki yaxshi ko'radigan kitobidagi va kinofilmidagi qaxramonlardir. Katta yoshdagi o'smirlarda ideal sifatida majmui bo'lmish umumlashgan obrazlar ideallar sifatida yuzaga chiqa boshlaydi. O'smirlar o'zlarining kelajakdagi xayot va faolliklarini o'z orzularida loyihalashtiradilar. Katta ishlar va qaxramonona kasb kishilari fan va mehnat kishilari o'smirlarimizning aql-xushini o'rab olgandir. Bu mamlakatimiz xayotidagi keng va chuqur ijtimoiy xodisalar bilan hozirgi vaqtdagi xaqiqiy qaxramonona ishlar bilan bog'liqdir. So'nggi yillarda o'smirlarning qaxramonlik xaqidagi orzu va umidlari tobora ko'proq o'z xayotini paslik fazoni zabt etishga, raketa texnikasiga, quvvatning yangi turlaridan foydalanishga, ximiya, fizika, biologiya va meditsina soxalari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borish bilan bog'lanmoqda. O'smirlarimizning orzulari ularning mamlakatimiz xayotida, ijtimoiy foydali faoliyatda qatnashishi uchun bo'lgan ishtilishlardan darak bermoqda. O'zlarining kelajak xayotlarini, o'zlarining mamlakatimiz xayotida tutgan o'rinlarini ular boshqa sovet kishilarining hayotlari bilan maxkam bog'lamoqdalar [18;224].

Yettinchi sinf o'quvchisi K. Veraning yozgan she'rida internatsionalizm, do'stlik, xarakat

qilish istagi, ozodlik uchun kurash olib borayotgan xalqlarga aktiv yordam berish hissi uchun kurash olib borayotgan xalqlarga aktiv yordam berish hissi yorqin namayon bo'lgan [16;22].

Mexribonlik bu, zaif va irodasi bo'sh odamlarda xususiyatidir, haqiqiy (jasur) odam dangal, beparvo, sabotli, qo'polroq va keskin bo'lishi kerak. O'smir o'g'il bolalar jasorat ko'rsatishiga, olifalikka moyil bo'ladilar. Bu narsa ba'zan xatto jiddiy ravishda intizomni buzishga olib keladi. Ular: «Jasurlik» yoki dadillik bu, hayotni xavf ostida qoldirib harakat qilish, nima uchun bo'lishidan qat'iy nazar, bari-bir, odamning eng xavfli ishga kirishidan iboratdir. Bunda eng muhimi ko'rmaslik. Xech kimga keragi yo'q mardlikdir, lekin xar xolda mardlik. Oqilona qo'rqqoqlikdan axmoqona mardlik yaxshidir.

Maktablardan birida o'smir bolalar shunday bir mashqni o'ylab chiqarishdi: to'rtinchi qavatdagi balkondan uchinchi qavatdagi balkonga sakrab tushishardi. qo'lda osilib turib, u yoki bu yoqqa tebranib, so'ng sakrashadi. Nima sababdan ular bu ishni qilganlarini bilish uchun direktor bu bolalarni o'z kabinetiga chaqirdi. Dastavval bolalar urishib berishadi deb indamay turishdi, lekin bir ozdan so'ng dadillanib, bu qilgan ishlari «jasurlik attestati uchun imtixon» ekanini gapira boshlaydilar: Kim bu ishni qilgan bo'lsa, u jassur, kim bu ishni qilmagan bo'lsa, u ko'rqqoq. Juda ko'p noxush minutilarni boshdan kechirgan direktor bolalarga bunday deydi: “Mana bunday desak, sizlarga qanday tuyularkin, kimki bu ishni qilgan bo'lsa, u axmoq, agarda kim qilmagan bo'lsa, u aqlli.” Bolalar bunga shunday javob qaytarishdi: “Nima ham der edik, meni qo'rqqoq degandan ko'ra, yaxshisi axmoq deb xisoblab qo'ya qoling.”

O'smirlik yoshida, ya'ni odam shaxs sifatida tarkib topayotgan bir paytda o'zini kattalardek his qilishi, kattalarning irodalarga qarshi tura olishini anglash muhimdir. Katta yoshli o'smirlardan biri o'qituvchining oldida kechirim so'rashni talab qilayotgan direktor bilan bo'lgan suxbatda mag'rur ravishda bunday deydi: “Men prinsipiiall odamman, men hayotimda xech qachon va xech kimning oldida kechirim so'ragan odammasman!”. Bularning hammasi o'ziga xos axloqiy dunyoqarashdan iboratdir! Psixologlar o'smirlarning xarakteristikallari bilan tanishganlaridan so'ng (o'smirlarning muloxazalari yuqorida keltirilgan edi) shu narsa ma'lum bo'ldiki, o'smirlarning xarakteristikallari xatti-harakatlari bilan to'la mos keladi, ya'ni ularning axloqiy ongi xatti-harakatlari darajasiga «o'sib chiqib», xatti-harakatlarni belgilaydi. So'nggi paytlarda L.N. Desev o'smirlarning axloqiy tushunchalari mazmunini tadqiqot qilib (A.G. Kovalov raxbarligi ostida), ularning axloqiy kategoriyalarini tushunishlari ko'pincha yuzaki, formal xarakterga ega ekanligini ko'rsatib berdi.

O'zini anglash extiyoji xayot extiyojlaridan va amaliy faoliyatlaridan kelib chiqadi. O'zini anglash kattalarning, kollektivning o'sib borayotgan extiyojlari bilan belgilanadi. Ijtimoiy xayot va kollektivga bo'lgan qiziqishning rivojlanishi munosabati bilan o'smirlarda o'z imkoniyatlariga baxo berish, kollektivda o'z o'rnini aniqlash, xatti-harakatlari va o'z shaxsining qanday xususiyatlari uning oldiga qo'yiladigan talablarga yuksak darajada javob berishga yordam berishi yoki xalaqit berishini anglash extiyoji paydo bo'ladi. o'smirlarda o'zini anglashning rivojlanishi ularning o'z xatti-xarakterlarini anglashlaridan boshlanadi. Dastlabki paytlarda o'smirlarning o'zini anglashi asosida u haqida boshqa odamlarning, kattalarning (o'qituvchilar, ota-onalarning), kollektivning va o'rtoqlarining mulohazalari yotadi. Kichik yoshdagi o'smir o'ziga go'yo atrofdagi odamlarning ko'zi bilan qaraydi. Yosh ulg'ayishi bilan o'z shaxsini mustaqil taxlil qilish va baxolash tendensiyasi boshlanadi. Nihoyat shaxsning ko'p tomonlama munosabatlarini ifodalovchi murakkab sintetik sifatlar (burch hissi, qadr-qiyamat va vijdon hissi, prinsipiiallik) anglanadi. Shaxsni tobora kengayib boradigan sifatlarini anglashdagi bunday izchillik ma'lum va uni osongina tushuntib berish mumkin.

Xulosa

Demak, yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, shaxsning erta o'spirinlikdagi eng muhim hislatlaridan biri o'z-o'zini hurmatlash, o'z-o'ziga baho berish hamda o'zini shaxs deb tan olish yoki olmaslik darajasidir. O'spirinlar o'zlarida shaxsning muayyan kompleks

sifatlarini hosil qilishga intiladilar. O'z-o'zini tarbiyalash masalalarida bir butun ma'naviy psixologik qiyofani shakllantirish masalasi qiziqtiradi. Bunda shaxs ideal va namunaning mavjudligi kata ahamiyatga ega. Masalan: o'g'il bolalar kinofilmidagi obrazlarni o'zlariga ideal deb bilsalar; qizlarimiz mehnatkash ayol, jozibali jamoat arbobi, nazokatli uy bekasi yoki mavqei belgilashning murakkab muammolarini o'spirinning o'zi hal qila olmaydi. Bu masalani o'spirinning ota-onasi, o'z tengqurlari, o'qituvchilar ishtirokida ularning qo'llab-quvvatlashida inobatga olganholda hal qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatning kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T., 2017. – 104 b.
2. Грецев А.Г. Эмоциональные отношения со сверстниками психологические проблемы подростков. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. Санкт-Петербург, 2003. – 22 с.
3. Василева Е. Н. Особенности формирования положительного эмоционального отношения у детей старшего дошкольного возраста с задержкой психического развития к близким взрослым и сверстникам. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. Нижний Новгород, 1994. – 16 с.
4. Богословская Н.А., Носуленко В.Н., Старикова И.В. О некоторых вопросах изучения эмоционального отношения человека к акустическим событиям // Экспериментальная психология. 2011. Том 4. № 2. С. 62–78.
5. Wygotski L. S. Nowe kierunki psychologii. - Lwów: Księgarnia Gubrynowicz (Al. Krawczyński), 1936
6. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – Москва: Питер, 2008. - 398 с.
7. Лисина М. И. Формирование личности ребенка в общении. - Санкт-Петербург: Питер, 2009. - 318 с.
8. Кон И.С. Психология старшеклассника. – М.: Просвещение, 1980.
9. Мудрик А.В. Время поисков и решений, или старшеклассникам о них самих. – М.: Просвещение, 1990. 189 с.
10. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. – 2-е издание, дополненное и переработанное. – Москва: Совершенство, 1998. – 432 с. – (Практическая психология в образовании).
11. Левитов Н. Д. Психологическая лаборатория и школьная практика: Педагогич. работа Гамбургск. психологич. Лаборатории.- Москва: Гос. изд-во, 1924. - 88, [1] с.
12. Столяренко Л.Д.С.Педагогическая психология. Серия «Учебники и учебные пособия». — 2-е изд., перераб, и доп. — Ростов н/Д: «Феникс», 2003.
13. Bekmirov T.R. Shaxsning emotsional irodaviy holatlari, O'quv-uslubiy qo'llanma. Toshkent, 2022. – 64 b.
14. Nishonova Z.T. va boshqalar. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya, darslik - Toshkent: “O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2018. -600 b.
15. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Psixologik xizmat. Psixokorreksiya, darslik. -T.: “Ijod-Press”, 2019. - 512 b.
16. Radjabova M. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya, ma'ruzalar matni. – Termiz: 2008. – 47 b.
17. Shamshetova A.K., Melibayeva R.N., Usmanova X.E., Xaydarov I.O. Umumiy psixologiya, O'quv qo'llanma. Toshkent, 2018.
18. Askarova, N. A. (2022). Pedagogical and psychological features of education in islam. Academic research in educational sciences, 223-229.

PSIXOLOGIYADA QADRIYAT TUSHUNCHASINI TADQIQ ETILISHI

Xayrullaeva Zebiniso Toxirovna
O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.054>

Annotatsiya. Maqolada qadriyat tushunchasining psixologik nuqtai nazardan tahliliga bag'ishlanadi. Ayniqsa, qadriyat tushunchasi borasidagi xorij olimlarining qarashlari keng doirada izohlanib, o'ziga xos yondashuvlar ilgari surilgan. Shuningdek, inson faoliyatida qadriyatni shakllanishining psixologik mezonlari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, hayot, qadriyat, motivatsion tuzilmasi, ijtimoiy qadriyat, faol qadriyatlar, individuallik, maqsad, ehtiyoj, ijtimoiy qadriyat, shaxsiy qadriyat, interiozatsiya.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОНЯТИЯ ЦЕННОСТИ В ПСИХОЛОГИИ

Хайруллаева Зебинисо Тохировна
Научный сотрудник Национального университета Узбекистана

Аннотация. Статья посвящена анализу понятия ценности с психологической точки зрения. В частности, широко интерпретировались взгляды зарубежных ученых относительно понятия ценности и выдвигались конкретные подходы. Также показаны психологические критерии формирования ценностей в деятельности человека.

Ключевые слова: человек, жизнь, ценность, мотивационная структура, социальная ценность, активные ценности, индивидуальность, цель, потребность, социальная ценность, личностная ценность, интериоризация.

RESEARCH OF THE CONCEPT OF VALUE IN PSYCHOLOGY

Khairullaeva Zebiniso Tokhirovna
Researcher of the National University of Uzbekistan

Abstract. The article is devoted to the analysis of the concept of value from a psychological point of view. In particular, the views of foreign scientists regarding the concept of value were widely interpreted and specific approaches were put forward. Also, the psychological criteria of value formation in human activity are shown.

Key words: person, life, value, motivational structure, social value, active values, individuality, goal, need, social value, personal value, internalization.

Ma'lumki, insoniyat va alohida shaxs ham qadriyatlar dunyosida yashaydilar. Insonni qamrab olgan butun dunyo, shaxsda dunyoga nisbatan munosabatni shakllantirishda, aynan o'shanda qadriyatli lahza jamlangan.

XX asrning boshida «qadriyatlar» muammosi aniq-ilmiy tadqiqotlar sohasiga ko'chirildi. Bu borada rus psixologlardan V.A.Yadova, V.N.Myashev, B.G.Ananov, A.G.Asmolova, V.P.Tugarinov va boshqalarni [1] ko'rsatish mumkin.

“Qadriyat” tushunchasiga aniqlik kiritishdagi murakkablik, ushbu tushunchani juda “sodda” ko'rinishga ega bo'lib, uni o'zga murakkab tushunchalar bilan birlashtirib bo'lmasligi bilan ajralib turadi. V.I. Kabrinning aytishicha, «inson hayotining universumida uzluksiz qadriyatlar jarayoni mavjud» qadriyatlarining chegarasizligi, ularni o'zga fenomenlarga o'xshatish va ularni predmetlar, harakatlar va vaziyatlarga yaqinlashtirishdir [7]. X.M. Vegas tomonidan ilgari surilgan fikrga ko'ra, «qadriyat tushunchasini» aniqlashtira olmaslik, kelib chiqishi bo'yicha dastlabki tushuncha bo'lib, boshqa hech qaysi tushunchaga o'girilmaydi [4].

Ye.M.Udovichenkoning lug'atida qadriyat aksiologik mustahkam o'zak bo'lib, sub'ekt, ijtimoiy guruh yoki butun jamiyat (sotsium) uchun ijobiy yoki salbiy ehtiyoj sifatida ochib

beradi. Qadriyatlar intilishlar ob'ekti, maqsadlar va yashash mazmuni sifatida namoyon bo'ladi. Ahamiyatli joyi shundan iboratki, qadriyat predmetga emas, balki unga sub'ektning nuqtai nazariga tayanadi. Qadriyatlar ikki guruhga bo'linishi mumkin: moddiy (utilitar) va ma'naviy (yuksak). Shu bilan birga qadriyatlarni guruhlarga ajratish nisbiy tushunchadir [15].

S.A.Lebedevning ta'rificha, qadriyatlar muhim universal maqsadlar va etalonlardir (qabul qilingan normalar) [8].

S.Yu.Golovinning aytishicha, qadriyatlar guruh, ijtimoiy birlarshma va umuman yaxlit sub'ekt bo'lgan butun insoniyat hayotiy faoliyatini mahsuli hisoblanadi. Qadriyatlar mavjudligining uch shakli ajratiladi:

1. Ijtimoiy etalon – jamiyat tomonidan shakllangan ong bo'lib, o'z ichiga jamiyatning mavjud bo'lgan barcha sohalaridagi ma'lum bir «bo'lishi shart, kerak» degan tushunchaning nazariy tasavvurlarini o'z ichiga oladi. Ushbu qadriyatlar umuminsoniy va aniq-tarixiydir.

2. Ob'ektivlashtirilgan shakli, moddiy va ma'naviy madaniyat asarlarda, shuningdek, insoniy xatti-harakatlarda, qadriyatli ideallarning aniq predmetlarda namoyon bo'lishida jamlangan.

3. Ijtimoiy qadriyatlar, individual hayot faoliyati orqali modifikatsiyalashib, shaxsning psixologik tarkibiga o'tadi hamda shaxsiy qadriyatga aylanib, shaxs xulq-atvorining motivatsiya manbaiga aylanadi [6].

E.A.Arutyunyaning fikriga ko'ra, global ma'noda ijtimoiy va shaxsiy qadriyatlar mavjud. Ijtimoiy qadriyalarni shaxsiylarga o'tishi shaxsning ijtimoiy o'zaro aloqalari orqali amalga oshiriladi, aynan, ijtimoiy guruhni taqdim etuvchi «mikromuhit» jamiyat qadriyatlarini o'tkazgich vazifasini bajaradi [2, s.32].

L.P.Buevaning nuqtai nazariga ko'ra, qadriyatlar shaxsni jamoa faoliyati bilan bog'lovchi, aniq bir jamiyat qadriyatlari jarayoniga kirishishiga vositachi bo'lib, shu bilan birga ijtimoiy xulq-atvorning qadriyatlar, muhitning tarbiya maqsadlari va ijtimoiy guruhlarining funksiyalash nazorat usullaridir. Shuningdek, shaxsga ijtimoiy rivojlanish va moslashish imkonini beradi [3].

Hayotiy tajriba orttirish jarayonida shaxsiy qadriyatlar ishlab chiqiladi, ular mohiyatan, hissiyotli, shaxsni hayotga munosabatiga tegishli mazmun mohiyatga ega bo'lishi kerak. Shaxsiy qadriyatlar o'zi bilan shaxsiy hayotiy faoliyatning ijtimoiy madaniy boshqaruvchi determinatsiya mexanizmi bo'lib, shaxsning psixologik tuzilmasiga kirish bilan bir qatorda jamiyat ma'naviy madaniyati va shaxsning ma'naviy dunyosi bilan bog'lovchi element hisoblanadi. Ijtimoiy qadriyatlarni shaxsiy qadriyatlarga interiozatsiyasi og'ishlar bilan o'tishi mumkin, ya'ni shaxsiy qadriyatlar deviant tuzilmasi yuzaga chiqishi mumkin. Shaxsning normal va deviant qadriyatlar tizimining shakllanishi dastabki kichik guruhlar –oila ta'sirida amalga oshadi [16].

M.S.Yaniskiyning ta'kidlashicha, shaxs qadriyatlar tizimi taraqqiyotining o'ziga xosliklari – turli xil ichki va tashqi omillari ta'siri natijasida: kognitiv va hissiy-irodaviy sohaning rivojlanish darajasiga, atrof muhitning xususiyatlari, psixologik ta'sirning shakli va xarakteri, psixik faoliyatning buzilishining darajalariga bog'liq. Shaxsiy qadriyatlar tizim u yoki bu guruh qadriyatlarini ustun kelishi, tegishli psixologik mexanizmlarning ta'siri, shakllanishi davridagi individual taraqqiyotining bosqichi bilan belgilanadi. Bu borada aytish mumkinki, turli xil qadriyatlar turli kelib chiqishga ega bo'lishi mumkin [18].

Psixologiyada qadriyatlar shaxsning ongi elementlari, aynan, qiziqishlari, nuqtai nazari, tamoyillari, dunyoqararshi va hokazolar orqali tasvirlanadi. Qadriyatlar ong omili bilan amalga oshib, intilishlar, ideallar, qiziqishlar va shaxsning boshqa tuzilmasida namoyon bo'luvchi, uning borliqqa, atrofga munosabatining ichki asosini ko'rsatadi. Qadriyatlarni anglash yondashuvlari shaxs xususiyatlarini tadqiq etishning turli omillarida talqin etiladi. B.F. Lomovning yozishicha, «shaxs» tushunchasining xilma-xil ta'riflariga qaramay, uning barcha rus konsepsiyalarida asosiy tavsifnomasi yo'nalganligi bo'lib, shaxsni tuzilmasini

shakllantiruvchi uning butun psixik qurilmasini asosi hisoblanadi. Muallif yo‘nalganlikni tasvirlashicha, shaxs jamiyatdan (qadriyatlar) orttirgan va qabul qilgan, demak uning shakllanishiga hissa qo‘shadi [11, b.37].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, yo‘nalganlik shaxsning sub’ektiv qadriyatlari reallikning ko‘pqirrali sohalarida namoyon bo‘ladi. Unga ko‘ra, qator olimlar tomonidan qadriyat muammosi o‘ziga xos tarzda talqin qilinadi. Jumladan, V.P.Tugarinov shaxs yo‘nalganligi ob’ekti psixologik xarakterini ajratib, “qadriyatli yo‘nalishlari” degan tushunchasini qo‘llab, shaxsni u yoki bu qadriyatlarga yo‘nalganligi ma’nosini bildiradi [14].

V.N.Myashev, shaxsning mazmuni insoniyat tajribasining predmetli mazmuni va unga bog‘liq qadriyatlar tizimiga oila munosabatlar to‘plami bilan ifodalanadi, deb hisoblaydi. Shaxs ierarxik tizim dinamikasidagi shaxsiy munosabatlar tizimida bo‘lib, rivojlanish, tarbiya va o‘zini o‘zi tarbiya qilish jarayonida ishlab chiqiladi. «Dominantalashgan munosabat», shaxsning hayot mazmuni haqidagi qarorlari bilan bog‘liq yo‘llanmasi hisoblanadi [12].

Shaxsiy munosabatlarini bog‘liqlikligini tadqiq etish, milliy psixologiyada o‘z ahamiyatligiga ko‘ra shaxsni ijtimoiy, muhit va jamiyatdan alohida tahlil etilishi mumkin emas. L.S.Vigotskiy «rivojlanishning ijtimoiy vaziyati» tushunchasini taklif qildi. Uning fikricha, shaxsning rivojlanishi sub’ekt tomonidan madaniy qadriyatlarni bilvosita muloqot jarayoni orqali anglashidir. Olimning ta’kidlashicha, mohiyat va mazmunlar shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarning interiorizatsiyasi orqali vujudga kelib, sub’ekt ongiga «singdiriladi» [5].

L.S.Vigotskiyning fikricha, interiorizatsiya insonlarning muloqot qilish jarayonida vujudga keladi. Tadqiqotchi «kechinmalar bilan bo‘lishish» haqida so‘z yuritadi. Faollik g‘oyalar mohiyatini ochish mantiqiga binoan, bilvositalik va ijtimoiy munosabatlarning interiorizatsiyasida shaxs o‘z shaxsiy fazilatlarini va boshqalarning interiorizatsiya qilingan sub’ektiv-intensional sifatlarni asl sintezi sifatida namoyon bo‘ladi [13].

A.V.Petrovskiyning nuqtai nazariga ko‘ra, L.S.Vigotskiyning ushbu muammoga nisbatan qarashlari individ va o‘zga indvidlarni shaxs tomonidan o‘zaro faollikning tashkillashgan o‘ziga xos shakli sifatida anglashi, undagi individning real borligi va boshqa indvidlarning ideal borlig‘i (individuallashtirish omili) bilan bog‘liq bo‘lib, boshqa insonlarning real borlig‘ida individning ideal tasviri hisoblanadi. Shu munosabat bilan, ushbu olimlarning taxmin qilishlaricha, ijtimoiy taraqqiyotning shartlashgan bosqichida shaxsiylik individning tizimli sifati bo‘lib, alohida ijtimoiy qadriyat rolini o‘ynashni boshlab, insonlar individual faoliyatda o‘ziga xos misol sifatida xizmat qiladi [13].

V.A.Yadov o‘zining «shaxs ijtimoiy xulq-atvori regulyatsiyasining dispozitsion konsepsiyasida» dispozitsion tizimini ierarxik jihatini tashkillashtirishni asoslab berdi. Muallifning ta’kidlashicha, shaxs dispozitsiyalarining yuqori bosqichi, uning qadriyatlar tizimi orqali namoyon bo‘lib, ijtimoiy ehtiyojlar va insonni hayotiy maqsadlarga munosabati ularning qondirish vositalari orqali namoyon bo‘ladi. V.A.Yadovning fikricha, insonni qadriyatli qarashlari, dispozitsion tizimning eng yuqori bosqichi sifatida shaxs o‘zini mansub deb bilgan butun sotsium (jamiyat) bilan bog‘laydi. Qadriyatli qarashlar, insonni vital maqsadlari bilan shartlanib, shuning uchun juda muhim va shaxsiy mazmun orqali o‘zini ko‘rsatadi [17].

D.A. Leontevga ko‘ra, qadriyatlar – haqiqatda individ faoliyatini faoliyat yurutuvchi regulyatorlari bo‘lib, uni ongdagi tiklanishiga qaramay, ularga mohiyatan, anglangan e’tiqodlarining psixologik tabiatiga ko‘ra, yoki sub’ektning o‘z qadriyatlari tasavvurlariga to‘g‘ri kelmaydiganlarni mavjudligini inkor etmaydi [10].

D.A.Leontev bir-biriga o‘tuvchi qadriyatlarni uch shaklini ko‘rsatgan: 1) ijtimoiy etalonlar, ijtimoiy ong tomonidan shakllantirilgan bo‘lib, unda ijtimoiy hayotning turli sohalaridagi ideal tasavvurlar majmuasi; 2) ushbu etalonlarni harakatlarda yoki aniq insonlarni mahsulotlarida gavdalantiruvchi ob’ektlar; 3) shaxsning motivatsion tuzilmasi («majburlik modellari») o‘z faoliyatida ijtimoiy qadriyatli ideallarni predmetlarda namoyon bulishiga undovchi [9].

D.A.Leontev qadriyatlarni salohiyatli guruhlarini ajratadi – terminal va instrumental. Terminal qadriyatlar quyidagicha qarama-qarshi ko‘rinishga ega: borliqning aniq qadriyatlari/mavhum qadriyatlar; kasbiy o‘zini o‘zi kasbiy namoyon qilish qadriyatlari/shaxsiy hayot qadriyatlari; shaxsiy qadriyatlar/shaxslararo munosabatlari qadriyatlari; faol qadriyatlar/sust qadriyatlar. Instrumental qadriyatlar quyidagi dixotomiyalar ko‘rinishga ega: etnik qadriyatlar/shaxslararo o‘zaro ta’sir qadriyatlari/kasbiy o‘zini o‘zi namoyon qilish qadriyatlari; individualistik qadriyatlar/konformistik qadriyatlar/altruistik qadriyatlar; o‘zini o‘zi namoyon qilish qadriyati/o‘zgalarni qabul qilish qadriyati; intellektual qadriyatlar/dunyoni bevosita emotsional his qilish qadriyati [9].

Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinadiki, qadriyat tushunchasi ko‘p qirrali bo‘lib, har bir fan doirasida o‘ziga xos yondashuv mavjudligidan dalolat beradi. Unga ko‘ra, qadriyat tushunchasi psixologik nuqtai nazardan insonning o‘ziga va atrofdagi insonlarga nisbatan munosabatlar tizimi bilan bog‘liq kategoriya sifatida ko‘rsatiladi. Bu esa o‘z navbatida insonning ijtimoiy hayotiga muvaffaqiyatli moslashishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишев Б.С. Психологическая теория ценности: Системно-функциональный подход [электронный ресурс].
2. Арутюнян Э.А. Микросреда и трансформация общественных ценностей в ценностную ориентацию личности // Образ жизни и ценностные ориентации личности. - Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1979. С. 49-61.
3. Бурева Л.П. Социальная среда и сознание личности. - М.: Изд-во МГУ, 1968. - 268 с.
4. Вегас Х.М. Ценности и воспитание. Критика нравственного релятивизма. СПб.: Изд-во СПб. ун-та; Изд-во Рус. христ. гум. акад., 2007. - 225 с.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология / под ред. В.В. Давыдова. - М.: Педагогика-Пресс, 1996. - 536 с.
6. Головин С.Ю. Словарь практического психолога [электронный ресурс]. Режим доступа - URL: <http://vocabulary.ru/dictionary/25/word/cenost>.
7. Кабрин В.И. Транскомуникация и личностное развитие. - Томск: Изд-во ТГУ, 1992. - 225 с.
8. Лебедев С.А. Философия науки: Словарь основных терминов [электронный ресурс].
9. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентации [электронный ресурс].
10. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени // Психологическое обозрение, 1998. - №1. - С.13-25.
11. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. - М.: Наука, 1984. - 446 с.
12. Мясичев В.Н. Структура личности и отношение человека к действительности // Психология личности: Тексты / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. - М.: Изд-во МГУ, 1982. - С. 35-38.
13. Петровский А.В. Вопросы истории и теории психологии: Избранные труды. - М.: Педагогика, 1984. - 272 с.
14. Тугаринов Василий Петрович // Философы России XIX-XX столетий. Биографии, идеи, труды. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Академический Проект, 1999. С. 811.
15. Удовиченко Е.М. Философия: конспект лекций и словарь терминов (элементарный курс) [электронный ресурс].
16. Энциклопедический словарь Слово о человеке [электронный ресурс].
17. Ядов В.А. Социальная идентификация в кризисном обществе // Социол. журн. - 1994. - № 1. - С. 35-52.
18. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система [электронный ресурс].

OILADA OTANING FARZANDLAR PSIXIK TARAQQIYOTIGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Xusanbayeva Ziyoda Maxmutdjon qizi,
Toshkent Amaliy Fanlar universiteti, "Psixologiya" kafedrasi o'qituvchisi.
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.055>*

Annatsiya: Ushbu maqolda oilada ota va farzandlar o'rtasidagi munosabatlar, oilada ota mavqeyining farzandlar tarbiyasiga ta'sirining psixologik xususiyatlari, otaning bola shaxsining shakllanishiga ta'siri, ota va bolaning o'zaro hamkorligi e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Oila, ota, tarbiya, jamiyat, ijtimoiylashuv, munosabat, otaning roli, oilaviy munosabatlar psixologiyasi, xulq-atvor.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ОТЦА НА ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ В СЕМЬЕ

*Хусанбаева Зиеда дочь Махмутджона,
Ташкентский университет прикладных наук, преподаватель кафедры
«Психология»*

Аннотация: В данной статье рассматриваются взаимоотношения отца и детей в семье, психологические особенности влияния позиции отца в семье на воспитание детей, влияние отца на формирование личности ребенка и их взаимная связь.

Ключевые слова: Семья, отец, воспитание, общество, социализация, взаимоотношения, роль отца, психология семейных отношений, поведение.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FATHER'S INFLUENCE ON CHILDREN'S MENTAL DEVELOPMENT IN THE FAMILY

*Khusanbayeva Ziyoda is the daughter of Makhmutdjon,
Tashkent University of Applied Sciences, assistant teacher of the «Psychology»
department.*

Annotation: In this article, the relationship between father and children in the family, the psychological characteristics of the influence of the father's position in the family on the education of children, the influence of the father on the formation of the child's personality, the mutual cooperation between the father and the child attention is drawn.

Key words: Family, father, education, society, socialization, relationship, father's role, psychology of family relations, behavior.

Kirish. Ko'pincha oilalarda bola tug'ilgandan keyin oiladagi asosiy shaxslar chaqaloq va uning onasi bo'lib qoladi. Va oila boshlig'i «ikkinchi darajali rollar» ga tushiriladi. Lekin, aslida, oilada, xususan, o'z farzandini tarbiyalashda otaning o'rni qanday? Asosiy ota rollari hozirda katta o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Agar qadim zamonlardan beri ota kuch va instrumental samaradorlikning timsoli bo'lsa, endi kuchli jins vakillaridan bolalarga mehr va muloyimlik, yumshoq va faol g'amxo'rlik kutilmoqda.

Otaning roli muayyan xatti-harakatlar standartini, ishonch va ta'sir manbaini namoyish etadi. U intizom va tartibning timsoli. Otalik hokimiyatisiz o'sayotgan bola, qoida tariqasida, intizomsiz, g'ayriijtimoiy va kattalar va bolalarga nisbatan tajovuzkor. Ikkala ota-ona tomonidan tarbiyalangan bolalar bir qator afzalliklarga ega Farzand ayniqsa o'g'il bolalar otasidan andoza oladi, bola tarbiyasida otaning mavqeyi muhim sanaladi. Xalqimizning qadriyatlarida ota oilaning boquvchisi, moddiy jihatdan ta'minlovchisi, uning posboni deb qaralgan bo'lsa,

bugungi kunda, u ayrim oilalarda oddiy a'zo, boqimanda, iste'molchiga aylanib borayotganini kuzatishimiz mumkin. Bugungi kunda oila muammolari, oilaviy tarbiya masalalari, oilaning bola shaxsining rivojlanishiga ta'siri yanada dolzarb muammo bo'lib bormoqda.

Ota-onalarning onalik va otalik uslublari taqqoslashda otaning ob'ekti asosan bolalarning bilim qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, onaning mavqei esa salbiy ekanligi ko'rsatildi. Otaning intellektual xususiyatlari onaning bunday xususiyatlariga qaraganda aniqroq, bolaning jinsidan qat'i nazar, uning bilim qobiliyatlarini shakllantirishga mos keladi. Bolalarning iqtidori va otalik kasbining murakkablik darajasi o'rtasida ijobiy muvofiqlik aniqlangan.

Adabiyotlar tahlili. Sharq mutafakkirlarimizdan Al-Xorzamiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Axmad Yassaviy, Bahovuddin Naqshbandi, At-Termiziy, Al-Buxoriy, Bobarahim Mashrab, , Abu Nosir Farobiy, Burhoniddin Marg'iloniy, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Donish, Yusuf Xos Xojib, Abdulla Avloniy, Abdurauffitrat, hamda hozirgi davr o'zbek olimlari M.G. Davletshin, G'.B. Shoumarov, V.M. Karimova, E.G'. G'oziyev, Sh.R. Baratov, M.Mamatov, B.M. Umarov va boshqalarning tadqiqotlarida ham oila muammosi, undagi er-xotin, farzand o'rtasidagi munosabatlar hamda barcha, otaning farzandlar tarbiyasidagi roli oilaviy munosabatlar farzand tarbiyasiga ta'siri o'rganilgan. Bugungi kunda yurtimizda oila muammolari, undagi munosabatlarining ijtimoiy-psixologik jihatlari to'g'risida V.Karimova, D.Abdullayeva, F.Akramova, Z.Nishonova, G.Niyozmetova, M.Salayeva, N.Sog'inov, R.Samarov, Z.Rasulova, G'.Shoumarov va boshqa olimlarimizning olib borayotgan tadqiqotlarini alohida aytib o'tishimiz joiz. Biroq otaning farzand hayotidagi o'rni, psixik taraqqiyotiga ta'siri, jinsiy identifikatsiya, ijtimoiylashuvdagi ta'siri masalalari o'zbek olimlari tomonidan alohida tadqiqot predmetiga aylanmagan. MDX mamlakatlari olimlaridansoha bo'yicha V.P.Levkovich, E.I.Pavlovich V.V.Boyko, G.M.Breslav, A.G.Volkov, S.V.Kovalev, kabi bir qator olimlar oila muammolari, Oliviy munosabatlarda ota-onaning roli bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borganlar.

Ushbu mavzu xorijlik ayrim psixologlar, xususan, V. Kvinn, F.Zimbardo, D.Mayers boshqalarning tadqiqotlarida yoritib berilgan. Shuningdek, rus hamda fransuz olimlari tomonidan ham muayyan darajada o'rganilgan. Ota va onaning bola uchun o'ziga xos rollarini taxminan shunday tasvirlashimiz mumkin. Ona, birinchi navbatda, har qanday variantni qabul qiladigan, pushaymon bo'ladigan va uni tinchlantiradigan insondir. Ota sizni qayta-qayta sinab ko'rishga ilhomlantiradigan, o'zingizga ishonch uyg'otadigan va o'zingizga cheksiz afsuslanishingizga yo'l qo'ymaydigan, shuningdek, muvaffaqiyatsizlik sabablarini aniqlashga yordam beradigan odam. Ikkalasi ham bola uchun juda muhimdir. Bugun farzand tarbiyasida otaning o'rni haqida ko'p gapiriladi.

Mutaxassislarining ta'kidlashicha, o'g'il yoki qiz bo'lsin, erkakning ta'sirisiz to'laqonli shaxsni tarbiyalash juda qiyin. Hech kim otasiz tarbiyada muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini inkor etmaydi, lekin hayot shuni ko'rsatadiki, bu juda kam uchraydi. Axir, farzandning qanday o'sishi ota-onaga bog'liq. Muhimi, ota-onasi unga nima beradi, xususan, otasi unga dunyoda hech kim bera olmaydigan narsani berishi mumkin. Mutaxassislar, ayniqsa, ajralish haqida gap ketganda, buni unutmastlikni tavsiya qiladi. Har qanday sharoitda ham erkak ota bo'lib qolishi kerak. Psixologlar ota va onaning bolalarga nisbatan tarbiyaviy harakatlarining o'ziga xos xususiyatlarini bir-birini to'ldiruvchi, muvaffaqiyatli tarbiyalash uchun bir xil darajada zarur deb ta'kidlaydilar. Nemis psixologi Erich Fromm ota-onalarning bolalarga bo'lgan gender yondashuvini quyidagicha ajratdi: onalik printsiplari - so'zsiz sevgi tamoyili; ona o'z farzandlarini sevadi, chunki ular uning farzandlari. Ota mehri bolaning erishgan yutuqlariga, yaxshi xulq-atvoriga bog'liq. Avvalo, onaning g'amxo'rliqi, parvarishi bilan xaqiqiy onalik mexrini ajratib olishimiz zarur. Ya'ni, xaqiqiy onalik mexri bo'ladi yoki bo'lmaydi, otalik mexri bolani himoya qiladi, hayotda uchraydigan turli xil noxush vaziyatlar, voqealarga jamiyatda yashashga tayyorlaydi.

Hozirgi kunda tadqiqotchilarning e'tibori nafaqat «oilaning ta'lim salohiyati» kontseptsiyasining mazmuniga, balki otalikning tarbiyaviy salohiyati muammosini bir qator asosiy omillar: bilim va bilimning kombinatsiyasi sifatida o'rganishga qaratilgan; ota-onaning shaxsiy fazilatlarini, uning

motivlari va qadriyatlarini tizimi. Ko'pgina olimlar (V.I.Zagvyazinskiy, A.D.Chexonin va boshqalar) "otalikni erkak va uning farzandi o'rtasidagi qon munosabatlari, tegishli huquq va majburiyatlarni keltirib chiqaradigan holdagina emas, balki ta'lim muassasasi (ya'ni me'yor) sifatida ham tushunish mumkin, deb ta'kidlaydilar va oilada ham, alohida hayot sharoitida ham bolani tarbiyalashning tashkiliy tuzilishi), ota-onani (otaning o'zini ota-ona sifatida ko'rishi), pedagogik ongli (o'z imkoniyatlarini, tarbiyadagi roli va ahamiyatini tushunish bilan bog'liq) bola) va otaning bolaga bo'lgan faol (tarbiyaviy o'zaro ta'sirda namoyon bo'ladigan) munosabati.

Masalan, Rossiyalik olimlar O.G.Kalina, A.B.Xolmogorovalarning "Пол отца в психическом развитии ребенка" nomli monografiyasida keltirilishicha, oilada otaning yo'qligi hissiy farovonlikning buzilishiga va o'smirlarda gender-rol identifikatorining shakllanishiga olib kelishi shart emas. Eng noqulayi ikki omilning mos kelishidir: oilada otaning yo'qligi va uning o'spirindagi hissiy salbiy yoki noaniq qiyofasi. Bu, ayniqsa, yosh o'smir o'g'il bolalarning hissiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, kichik va kattaroq o'smir o'g'il bolalarda erkaklik va yosh o'smir qizlarda ayollik rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi. Boshqacha qilib aytganda, oilada otaning mavjudligi yoki yo'qligi omili va bolaning aqliy rivojlanishiga birgalikda ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan otaning imidjining sifati omili o'rtasida murakkab o'zaro ta'sir mavjud.

Bizga yaxshi ma'lumki, bolaning psixik taraqqiyoti, shaxslararo munosabatlarga kirishishi, jinsiy rollarni, milliy qadriyatlarimizni o'zlashtirishida o'yinning ahamiyati beqiyosdir. Ayniqsa, otaning farzandlari bilan turli mavzudagi o'yinlar o'ynashi, ularda ijodiy tafakkur rivojlanishining asoslaridandir. Otaning farzandlariga xar sohada o'rnak bo'lishi, o'zi qo'ygan talablariga muvofiq xulq-atvor namoyon qilishi, ma'lum ma'noda ularning kelajakda qanday shaxs bo'lishlarini belgilab beradi. Demak, biz otalik psixologiyasi haqida fikr yuritishdan avval, yoshlarimiz ota bo'lishga qanchalik tayyor, otalik vazifalarini qay darajada anglaganligiga katta e'tibor qaratishimiz shart. Ana shundagina hozirgi kundagi o'ta dolzarb va og'riqli bo'lgan, ya'ni aynan ota mexri, tarbiyasi, adekvat munosabati etishmasligi yoki noto'g'riligi, noizchilligi oqibatida ko'payib borayotgan baxtsiz farzandalar, psixik buzilishlar tufayli jamiyatdan o'ch oladigan, addiktiv axloqli yoki turli xil terroristik oqimlarga kirib qolayotgan yoshlarni paydo bo'lishini oldini olishga erishamiz.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ota bola bilan qanchalik tez aloqa qila boshlasa, ularning kelajakdagi bog'liqligi shunchalik kuchli bo'ladi. Ota bolaning ruhiy salomatligiga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bola bilan muloqotni kechiktirmaslik, chaqaloq haqidagi barcha tashvishlarni butunlay onaga o'tkazmaslik muhimdir. Ota va bola o'rtasidagi o'yin tsiklikdir. Otalar shov-shuv va chalkashlik bilan bog'liq bo'lgan g'ayrioddiy, baquvvat, oldindan aytib bo'lmaydigan o'yinlarni tashkil qilishadi. Bunday o'yinlar bolalarni o'ziga jalb qiladi, ular yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavfga tezkor munosabatni shakllantiradi, qiyin vaziyatda to'g'ri qaror qabul qilishga o'rgatadi, ularni ijobiy his-tuyg'ular bilan to'ldiradi va asabiy taranglikni engillashtiradi.

Shunday qilib, otaning bolalarni psixik taraqqiyotidagi ishtiroki bolaning shaxsiy fazilatlarini shakllantirishga ta'sir qiladi, ularning kelajakdagi farovonligiga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Adabiyotlar

1. Akramova F.A. Oilada sog'lom psixologik muhitni tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik asoslari. O'quv-uslubiy qo'llanma. – T.: 2014. – 185 b.
2. Асқарова, Н. А. (2022). Влияние родительского отношения на психологическое здоровье детей.
4. Ibaydullayeva U.R. Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi nizolarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori diss. - T.: 2022.
5. Kadirova A.T. O'smirlarda oilaviy nizolar to'g'ricida ijtimoiy tasavvurlarning shakllanishi. Psixologiya fanlari nomzodi diss. – T.: 2007. – 24 b.
6. Калина О. Г., Холмогорова А.Б. Роль отца в психическом развитии ребенка. Издательство: ИНФРА-М, 2024 г.
7. Salayeva M.S. O'zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o'zaro munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Psixologiya fan nom diss. – T.: 2005. – 15 b.
8. Abdivalievna, A. N. (2023). Factors of Psychosomatic Diseases in School Children. European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices, 1(1), 65-67.

TALABALARDA KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Xotamqulova Ozoda Mahammadali qizi-Alfraganus universiteti
Pedagogika va psixologiya yo'nalishi magistranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.056>

Annotatsiya: Kreativlik inson hayotining turli jabhalarida, shu jumladan, ta'limda hal qiluvchi rol o'ynaydigan ko'p qirrali tuzilmadir. Talabalarda kreativlikni rivojlantirish bilan bog'liq psixologik xususiyatlarni tushunish ijodiy fikrlash va innovatsiyalarni rivojlantirish uchun juda muhimdir. Ushbu maqola o'quvchilarning ijodiy rivojlanishiga hissa qo'shadigan psixologik xususiyatlar, kognitiv jarayonlar va atrof-muhit omillari bo'yicha joriy tadqiqotlarni ko'rib chiqadi. U kreativlikni rivojlantirishda ichki motivatsiya, tajribaga ochiqlik, turlicha fikrlash, moslashuvchanlik va chidamlilikning rolini o'rganadi. Bundan tashqari, ta'lim amaliyotlari, ijtimoiy muhit va madaniy omillarning kreativlikni oshirishga ta'siri muhokama qilinadi. Kreativlikni rivojlantirishning psixologik asoslarini ochib berish orqali o'qituvchilar va siyosatchilar o'quvchilarda kreativlikni rivojlantirish uchun samarali strategiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Kalit so'zlar: Kreativlik, psixologik xususiyatlar, kreativlikni rivojlantirish, talabalar, ichki motivatsiya, tajribaga ochiqlik, turlicha fikrlash, moslashuvchanlik, chidamlilik, ta'lim amaliyoti, ijtimoiy muhit, madaniy omillar

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CREATIVITY DEVELOPMENT IN STUDENTS

Khotamkulova Ozoda Mahammadali kizi,
Alfraganus University, master student of pedagogy and psychology

Abstract: Creativity is a multifaceted structure that plays a decisive role in various aspects of human life, including education. Understanding the psychological characteristics associated with the development of creativity in students is essential for the development of creative thinking and innovation. This article reviews current research on psychological characteristics, cognitive processes, and environmental factors that contribute to students' creative development. It explores the role of intrinsic motivation, openness to experience, divergent thinking, flexibility and resilience in the development of creativity. In addition, the influence of educational practices, social environment, and cultural factors on enhancing creativity is discussed. By uncovering the psychological underpinnings of creativity development, educators and policy makers can implement effective strategies to foster creativity in students.

Key words: Creativity, psychological characteristics, creativity development, students, intrinsic motivation, openness to experience, divergent thinking, flexibility, resilience, educational practice, social environment, cultural factors

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА СТУДЕНТОВ

Хотамкулова Озода Махаммадали кизи,
Университет Альфраганус, магистрант кафедры педагогики и психологии

Аннотация: Творчество – многогранная структура, играющая решающую роль в различных сторонах жизни человека, в том числе и в образовании. Понимание психологических особенностей, связанных с развитием творческих способностей учащихся, имеет важное значение для развития творческого мышления и новаторства. В этой статье рассматриваются современные исследования психологических

характеристик, когнитивных процессов и факторов окружающей среды, которые способствуют творческому развитию студентов. Он исследует роль внутренней мотивации, открытости опыту, дивергентного мышления, гибкости и устойчивости в развитии творческих способностей. Кроме того, обсуждается влияние образовательных практик, социальной среды и культурных факторов на повышение креативности. Раскрывая психологические основы развития творческих способностей, преподаватели и политики могут реализовать эффективные стратегии развития творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: Креативность, психологические характеристики, развитие креативности, студенты, внутренняя мотивация, открытость опыту, дивергентное мышление, гибкость, устойчивость, образовательная практика, социальная среда, культурные факторы.

Kirish:

Kreativlik - bu insonning zukkoligi, yangilikka turtki bo'lishi, muammolarni hal qilish va badiiy ifodalashning o'ziga xos belgisidir. Ta'lim sohasida o'quvchilarda kreativlikni rivojlantirish nafaqat orzu qilingan, balki ularni zamonaviy dunyoning murakkabliklarida harakat qilishga tayyorlash uchun tobora ko'proq e'tirof etilgan. Biroq, kreativlikning rivojlanishi oddiy jarayon emas; unga ko'p sonli psixologik xususiyatlar, kognitiv jarayonlar va atrof-muhit omillari ta'sir qiladi.

Talabalarda kreativlikni rivojlantirishning psixologik asoslarini tushunish pedagoglar, psixologlar va siyosatchilar uchun ham zarurdir. Shaxsiy xususiyatlar, kognitiv qobiliyatlar va atrof-muhit ta'siri o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni ochib, biz har qanday yoshdagi va har qanday yoshdagi o'quvchilarda kreativlikni rivojlantiruvchi ta'lim tadbirlari va amaliyotlarini yaxshiroq loyihalashimiz mumkin.

Ushbu maqolada o'quvchilarda kreativlikni rivojlantirish bilan bog'liq psixologik xususiyatlarni o'rganadi, ichki motivatsiya, tajribaga ochiqlik, turlicha fikrlash, moslashuvchanlik va chidamlilik rolini o'rganadi. Bundan tashqari, ta'lim amaliyoti, ijtimoiy dinamika va madaniy omillar talabalarining ijodiy salohiyatini qanday shakllantirishini o'rganadi. Ushbu tadqiqot orqali biz ta'lim muassasalarida kreativlikni rivojlantirishning samarali strategiyalari haqida tushuncha berishni maqsad qilganmiz, shu bilan talabalarga o'zlarining to'liq ijodiy salohiyatini ochib berish va innovatsion fikrlovchi va muammolarni hal qilish qobiliyatiga ega bo'lish imkoniyatini beramiz.

Kreativlikni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari:

Kreativlik o'ziga xos xususiyat emas, balki o'quvchilarda uning rivojlanishiga yordam beradigan turli xil psixologik xususiyatlarning murakkab o'zaro ta'siridir. Ushbu asosiy psixologik o'lchovlarni tushunish ta'lim muassasalarida kreativlikni rivojlantirishga intilayotgan o'qituvchilar uchun juda muhimdir [1]. Quyida biz kreativlikni rivojlantirish bilan bog'liq beshta asosiy psixologik xususiyatni ko'rib chiqamiz:

Ichki motivatsiya tashqi mukofotlar yoki bosimlar uchun emas, balki o'ziga xos zavq va qoniqish uchun faoliyat bilan shug'ullanishni anglatadi [2]. Yuqori darajadagi ichki motivatsiyaga ega bo'lgan talabalar qiziqish, ishtiyoq va topshirilgan vazifaga chinakam qiziqish bilan harakat qilishadi. Ular ko'proq yangi g'oyalarni o'rganishga, tavakkal qilishga va qiyinchiliklarga qarshi turishga moyildirlar, bularning barchasi ijodiy jarayonning muhim tarkibiy qismidir. Ichki motivatsiya o'quvchilarning o'rganish va yaratishga bo'lgan ichki istagini kuchaytiradi va kreativlikni rivojlantirish uchun kuchli katalizator bo'lib xizmat qiladi.

Tajribaga ochiqlik - bu yangi g'oyalar, istiqbollari va tajribalarni qabul qilish bilan tavsiflangan shaxsiy xususiyatdir. Ochiqlik darajasi yuqori bo'lgan talabalar noan'anaviy g'oyalarni o'rganishga, mavjud me'yorlarga qarshi chiqishga va noaniqlikni qabul qilishga tayyorligini namoyish etadilar [3]. Ular qiziquvchan, xayolparast va ochiq fikrli, ijodiy

fikrlash va innovatsiyalarni osonlashtiradigan xususiyatlardir. Tajribaga ochiqlik talabalarga muammolarga turli tomonlardan yondashish, turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqish va yangi yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi va shu bilan kreativlikni rivojlantirishga yordam beradi.

Divergent fikrlash ma'lum bir muammoga bir nechta va xilma-xil echimlarni yaratish qobiliyatini anglatadi. Yagona to'g'ri javob topishga qaratilgan konvergent fikrlashdan farqli o'laroq, divergent fikrlash keng imkoniyatlar va istiqbollarni o'rganishni o'z ichiga oladi[4]. Kuchli divergent fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan talabalar aqliy hujum, improvizatsiya va qutidan tashqarida fikr yuritishga mohir. Ular asl g'oyalarni yaratishga, bir-biriga bog'liq bo'lmagandek tuyulgan tushunchalarni bog'lashga va muammolarga noan'anaviy tomonlardan yondashishga qodir, ularning barchasi ijodiy fikrlashning o'ziga xos belgilaridir.

Moslashuvchanlik - bu o'zgaruvchan sharoitlarga, istiqbollarga va cheklovlarga moslashish qobiliyati. Ijodiy harakatlar ko'pincha o'quvchilardan murakkab va noaniq vaziyatlarda harakat qilishni talab qiladi, ularning fikrlash va yondashuvlarida moslashuvchan bo'lishni talab qiladi. Moslashuvchan mutafakkirlar o'z g'oyalarni qayta ko'rib chiqishga, fikr-mulohazalarni kiritishga va noaniqlikni qabul qilishga ochiq[5]. Ular tajriba o'tkazishga, tavakkal qilishga va muqobil yo'llarni o'rganishga tayyor, hatto muvaffaqiyatsizliklar yoki muvaffaqiyatsizliklarga qaramay. Moslashuvchanlik talabalarga o'zgaruvchan talablar, cheklovlar va imkoniyatlarga moslashishga imkon beradi, bu esa ularning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarish imkonini beradi.

Chidamlilik - muvaffaqiyatsizliklar, muvaffaqiyatsizliklar va to'siqlardan orqaga qaytish va qiyinchiliklarga qarshi turish qobiliyatidir. Ijod o'z mohiyatiga ko'ra sinov va xatolik, tajriba va takrorlash jarayoni bo'lib, ko'pincha yo'lda muvaffaqiyatsizliklar va muvaffaqiyatsizliklarni o'z ichiga oladi. Bardoshli talabalar muvaffaqiyatsizliklarni yengib bo'lmaydigan to'siqlar emas, balki o'rganish va o'sish uchun imkoniyat sifatida ko'rishadi. Ular qiyinchiliklarga bardosh bera oladilar, ijobiy munosabatda bo'lishadi va muvaffaqiyatsizliklar yoki tanqidlarga qaramay o'zlarining ijodiy ishlarini davom ettiradilar. Bardoshlilik o'quvchilarga to'siqlarni yengib o'tish, xatolardan saboq olish va pirovardida o'z ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish imkonini beradi.

Ichki motivatsiya, tajribaga ochiqlik, turlicha fikrlash, moslashuvchanlik va chidamlilik o'quvchilarda kreativlikni rivojlantirishga yordam beradigan asosiy psixologik xususiyatlardir. O'qituvchilar ushbu xususiyatlarni maqsadli aralashuvlar, ta'lim amaliyotlari va qo'llab-quvvatlovchi muhitlar orqali tarbiyalashlari mumkin, shu bilan ta'lim muassasalarida kreativlik va innovatsiyalar madaniyatini rivojlantiradilar. Ushbu psixologik o'lchovlarni tushunish va ulardan foydalanish orqali o'qituvchilar o'quvchilarga o'zlarining ijodiy potentsiallarini ochib berishlari va innovatsion fikrlovchilar va muammolarni hal qilishlari mumkin.

Atrof-muhitning kreativlikni rivojlantirishga ta'siri:

Psixologik xususiyatlar o'quvchilarning ijodiy rivojlanishini shakllantirishda muhim rol o'ynasa, ular o'rganadigan va o'sadigan muhit ham katta ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim amaliyoti, ijtimoiy dinamika va madaniy omillarning barchasi o'quvchilarda kreativlikni rivojlantirishga yoki inhibe qilishga yordam beradi[6]. Ushbu ekologik ta'sirlarni tushunish kreativlik va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratishga intilayotgan o'qituvchilar va siyosatchilar uchun juda muhimdir. Quyida biz kreativlikni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi uchta asosiy ekologik omilni ko'rib chiqamiz:

O'quv amaliyotlari o'quvchilarning ijodiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot, eksperiment va avtonomiyaga ustuvor ahamiyat beradigan muhitlar kreativlikni rivojlantirishga moyil bo'lib, qat'iy o'quv tuzilmalari, standartlashtirilgan testlar va eslab qolishga urg'u berish bilan ajralib turadigan muhitlar ijodiy fikrlashni bo'g'ib qo'yishi mumkin. Talabalarni ochiq muammolarni hal qilish, amaliy loyihalar va fanlararo o'rganish tajribasi bilan shug'ullanishga undash izlanish, kashfiyotlar va innovatsiyalarga imkon berish

orqali kreativlikni rivojlantiradi. Bundan tashqari, talabalarning tanlovi, mustaqilligi va o'zini o'zi boshqarishi uchun imkoniyatlarni taqdim etish o'quvchilarga o'z qiziqishlarini ro'yobga chiqarish, o'rganishga egalik qilish va ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarish imkonini beradi.

Ijtimoiy muhit, jumladan tengdoshlarning o'zaro ta'siri, hamkorlikda o'rganish tajribasi va qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy tarmoqlar kreativlikni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tengdoshlar o'rtasidagi ijobiy munosabatlar aqliy hujum, fikr almashish va fikr-mulohazalarni qabul qilish, tegishlilik va hamkorlik tuyg'usini rivojlantirish uchun imkoniyatlar beradi. Birgalikda o'rganish tajribalari o'quvchilarni boshqalar bilan hamkorlik qilish, muloqot qilish va g'oyalarni muzokara qilishga undash orqali kreativlikni rivojlantiradi, bu esa bilim va yechimlarni birgalikda yaratishga olib keladi. Bundan tashqari, qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy tarmoqlar, jumladan, o'qituvchilar, murabbiylar va tengdoshlar, rag'batlantirish, tasdiqlash va konstruktiv tanqidni ta'minlaydi, o'quvchilarda yangi g'oyalarni o'rganish va ijodiy tavakkal qilish uchun ishonch va motivatsiyani rivojlantiradi.

Madaniy me'yorlar, qadriyatlar va kreativlikka munosabat uning o'quvchilarda rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Innovatsiyalarni, tavakkalchilikni va noan'anaviy fikrlashni qadrlaydigan madaniyatlar kreativlikni rivojlantirishga moyildirlar, uyg'unlik, an'analar va ierarxik tuzilmalarni ta'kidlaydiganlar esa ijodiy ifodani cheklashi mumkin. Til, ramzlar, marosimlar va ijtimoiy me'yorlar kabi madaniy omillar odamlarning kreativlik haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi va ularning yangi g'oyalarni o'rganishga, mavjud me'yorlarga qarshi turishga va ijodiy tavakkal qilishga tayyorligiga ta'sir qiladi. Kreativlikni nishonlaydigan, fikrlar xilma-xilligini qamrab oluvchi va eksperimentlarni rag'batlantiradigan madaniyatni yaratish o'quvchilarda kreativlikni rivojlantirish uchun qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratishi, ularning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarish va jamiyatga mazmunli hissa qo'shish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ta'lim amaliyoti, ijtimoiy dinamika va madaniy omillar o'quvchilarning ijodiy rivojlanishini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tadqiqot, hamkorlik va innovatsiyalarga ustuvor ahamiyat beradigan muhitlarni yaratish orqali o'qituvchilar o'quvchilarga o'zlarining ijodiy salohiyatini ochib berish va innovatsion fikrlovchi va muammolarni hal qilish imkoniyatini beradigan kreativlik madaniyatini rivojlantirishlari mumkin. Ushbu atrof-muhit ta'sirini tushunish va ulardan foydalanish ta'lim muassasalarida kreativlik va innovatsiyalarni rivojlantirish va o'quvchilarni doimiy o'zgaruvchan dunyoda rivojlanishga tayyorlash uchun juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amabile, T. M. (1983). The social psychology of creativity: A componential conceptualization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(2), 357–376.
2. Csikszentmihalyi, M. (1996). *Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention*. Harper Perennial.
3. Kaufman, J. C., & Beghetto, R. A. (2009). Beyond big and little: The four C model of creativity. *Review of General Psychology*, 13(1), 1–12.
4. Runco, M. A., & Jaeger, G. J. (2012). The standard definition of creativity. *Creativity Research Journal*, 24(1), 92–96.
5. Sawyer, R. K. (2012). *Explaining creativity: The science of human innovation*. Oxford University Press.
6. Sternberg, R. J. (Ed.). (1999). *Handbook of creativity*. Cambridge University Press.

ZAMONAVIY OILAVIY HAYOTGA TAYYORGARLIKNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Mirzayeva Sayyora Rustamovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, psixologiya kafedrasida dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.078>

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy oilaviy hayotga tayyorgarlikning psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Bu muammo haqiqatan ham dolzarb va ahamiyatli. Maqolada: oliy o'quv yurtidagi pedagogika universitetida tahsil olayotgan, bugungi kunda talaba-yoshlarining oilaviy hayotga tayyorligi darajasi, avvalo, ularning oilasi, undagi ustuvor qadriyatlar; ularning egotsentrik, sotsiotsentrik yoki an'analarga bog'liq tarzda shakllanganligidan kelib chiqib o'rganilgan. Bunda boshqa milliy-madaniy muhitlardan farqli o'laroq, o'zbek talaba yigit-qizlarida an'anaviy oilaga nisbatan ustanovka (pedagogika universitetida), qizlarda esa an'anaviylikdan biroz og'ish bilan bog'liq ustanovkalar yaqqol namoyon bo'lishi aniqlangan. Maqolada zamonaviy oilaviy hayotga tayyorgarlikning psixologik xususiyatlari bo'yicha so'ngi zamonaviy nazariy tadqiqotlarni umumlashtirish va tahlil qilish asosida taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: talaba-yoshlar; psixologik xususiyatlar; zamonaviy oila, "zamonaviy oila modeli" "an'anaviy oila modeli", oilaviy hayotga tayyorlik, egotsentrik, sotsiotsentrik.

Annotatsiya: V dannoy state analiziruyutsya psixologicheskie osobennosti podgotovki k sovremennoy semeynoy jizni. Eta problema deystvitelno aktualna i vajna. V state: uroven gotovnosti k semeynoy jizni sovremennyyx studentov, obuchayuyuxsya v vysshem uchebnom zavedenii, t. ye. pedagogicheskom vuze, osnovan, prejde vsego, na ix seme, prioritetnyx sennostyax v ney, ix egotsentricheskom, sotsiotsentricheskom ili traditsionnom formirovanii. izuchal. V otlichie ot drugix natsionalno-kulturnyyx sred ustanovleno, chto uzbekskie studenty i studentki imeyut ustanovku po otnosheniyu k traditsionnoy seme (v pedagogicheskom vuze), a u devushek chetko vyrayazhena ustanovka, svyazannaya s nebolshim otkloneniem ot traditsionalizma. proyavlyayetsya. V state obobshcheny i proanalizirovany noveyshie teoreticheskie issledovaniya psixologicheskix osobennostey podgotovki k sovremennoy semeynoy jizni.

Klyuchevyye slova: studencheskaya molodej, psixologicheskie osobennosti, sovremennaya semya, «sovremennaya model semi», «traditsionnaya model semi», gotovnost k semeynoy jizni, egotsentrichnost, sotsiotsentrichnost.

Abstract: This article analyzes the psychological features of preparation for modern family life. This problem is really relevant and important. In the article: the level of readiness for family life of modern students studying at a higher educational institution, i.e., a pedagogical university, is based, first of all, on their family, the priority values in it, their egocentric, sociocentric or traditional formation. studied. In contrast to other national-cultural environments, it has been established that Uzbek male and female students have an attitude towards the traditional family (at a pedagogical university), and girls have a clearly expressed attitude associated with a slight deviation from traditionalism. manifests itself. The article summarizes and analyzes the latest theoretical research into the psychological characteristics of preparation for modern family life.

Key words: student youth, psychological characteristics, modern family, "modern family model", "traditional family model", readiness for family life, self-centeredness, sociocentricity.

So'nggi yillarda oila, nikoh hamda er-xotin munosabatlari muammolari olimlar tomonidan har tomonlama o'rganib kelinmoqda. Oila muammolari fundamental va amaliy tadqiqotlarning predmeti sifatida turli yo'nalish mutaxassislarining diqqatini o'ziga jalb etmoqda. Aslida, oila

hozirda ko'p tarmoqli tadqiqot sohasidir. Zamonaviy oilaning o'ziga xos xususiyatlari bayon qilish, ularni tushunish va o'rganishning psixologik asoslarini aniqlash va o'rganish tufayli dolzarb vazifalardir.

Hozirda O'zbekistonda 9 milliondan ortiq oila bor. Ularning katta qismi bir vaqtning o'zida 2-3 avlod asosida birlashgan kengaygan (bir necha avlodlardan iborat) oilalardir. O'zbekistondagi zamonaviy oilalarning aksariyati er-xotin va ikki yoki to'rtta boladan iborat bo'lgan oila hisoblanadi. Ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistondagi oilalarning aksariyat qismi yosh oilalarga to'g'ri keladi va ularning muayyan qismi bir vaqtning o'zida oliy o'quv yurtlarining talabalari hamdir. Nikohga kirish arafasida bo'lgan talabalarda psixologik to'siqlar, nikoh-oila ustanovkalarining adekvat emasligi, oilaviy qadriyatlari tizimining to'liq shakllanmaganligi, umr yo'ldosh tanlashda ko'proq romantik tuyg'ularga berilish, sherigining tashqi ko'rinishiga ko'proq e'tibor berish, ota-onalariga iqtisodiy bog'liqlik kabi bir qator omillar ko'rinadiki, bu omillarni maxsus o'rganish lozim ekanligi yanada oydinlashadi.

Oila muammolari, shaxslararo munosabatlarning insoniyat jamiyati kabi qadimiy va dolzarbligini bo's o'tmish mutafakkirlaridan tortib to hozirgi zamon tadqiqotchilari ham oila va oilaviy muammolarga o'z e'tiborlarini qaratganlar. Sharqning buyuk allomalari Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Kaykovus, Xotam ibn Toy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Rizouddin ibn Faxriddin kabi ko'plab olimlar nikoh-oila masalalarida o'zlarining durdona fikrlarini qoldirib ketganlar. Ular bugungi kunlarimizda ham katta ijtimoiy va mafkuraviy ahamiyat kasb etadi.

Sharq mutafakkirlarining barchasini g'oyaviy jihatdan birlashtirgan asos shuki, ular shaxs tarbiyasi va kamolotida oilaning, oilaviy tarbiyaning rolini yuqori qo'yishgan. Ayniqsa, shaxsning aqliy va axloqiy kamolotida oilaning o'rni, ota-ona va yaqin kishilarning yo'naltiruvchi va tarbiyalovchi vazifalariga alohida e'tibor berganlar[1].

Oila va oilaviy munosabatlarga bag'ishlangan adabiyotlar tahlilidan ko'rinadiki, O'zbekistonlik psixolog olimlar ham bu yo'nalishda o'ziga xos maktab yaratilishiga hissa qo'shmoqdalar. Olimlardan M.G. Davletshin, G'.B. Shoumarov, V.M. Karimova, E.N. Sattorov, N.A. Sog'inov, E.Sh. Usmonov, X.K. Karimov, F.A. Akramova, N.Salaeva, F.R. Ro'ziqulov, G.T. Yadgarova, M.X. Fayzieva, N.X. Lutfullaeva, U.S. Saribaeva va boshqalarning ishlarida bu masalalar maxsus ilmiy tadqiqot predmeti sifatida tadqiq etilgan[1-2].

V.M. Karimovning doktorlik dissertatsiya ishida yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy psixologik xususiyatlari sifatida ijtimoiy tasavvurlar ilk bor jiddiy tadqiqot sifatida o'rganilgan[3].

M.M. Umarova tomonidan o'smirlardagi oilaviy qadriyatlar to'g'risidagi tasavvurlarning shakllanishi o'rganilgan [7].

M.M. Fayzieva o'z ilmiy ishida oila barqarorligiga shaxslararo munosabatlarning ta'sirini tadqiq etgan, buning uchun oila qurgan er va xotinlarning o'zaro munosabatlari tadqiqot predmeti sifatida o'rganilgan [9].

N.X. Lutfullaevaning tadqiqotida turmush qurgan talabalarning oilaviy munosabatlarga tayyorligining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari o'rganilgan [4].

U.S. Saribaeva tomonidan o'tkazilgan tadqiqot ishida oilaviy munosabatlarda jinsiy-psixologik mutanosiblikning oila barqarorligiga ta'siri masalalari atroficha o'rganilgan [5].

Adabiyotlar tahlili oila muammolari MDH mamlakatlari olimlaridan I.S. Kon, I.S. Golod, V.V. Boyko, L.Ya. Gozman, Yu.K. Aleshina, S.V. Kovalev, Z.A. Yankova, A.G. Xarchev va boshqalar tomonidan o'rganilganligini ko'rsatadi. Jumladan, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash (T.Yu. Sorokin, S.V. Kovalev), oilaviy nizolar va ularning kelib chiqish sabablari (V.A. Sisenko), ajralishlar (N.G. Yurkevich, V.T. Kolokolnikova), bola tarbiyasida oilaning roli (S.V. Kovalev, V.Ya. Titarenko), o'smir va ota-ona orasidagi o'ziga xos munosabat (I.S. Kon, A.T. Xripkova) larning ijtimoiy-psixologik jihatlari kabi yo'nalishlarda ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan. Bundan tashqari, globalizatsiya sharoitlariga xos bo'lgan o'ziga xos

muammolar, jumladan, “teleekran orqali ijtimoiylashuv” muammosi (V.V.Abramenkova, I.Ya. Medvedeva, T.L. Shishova) zamonaviy oila va undagi o‘zaro munosabatlarning turli qirralarini (A.I. Antonov, M.Yu. Arutyunyan, S.I. Golod, O.V. Zdravomslova, L.B. Shneyder, Ye.M. Chernyak va boshqalar) o‘rganilishi zamonaviy yoshlarda umuminsoniy hamda milliy qadriyatlarining uyg‘un shakllanishi bilan bog‘liq muammolar ham ilmiy tadqiqotlar nazorati ostiga olinganligidan dalolat beradi[1-2].

Yuqorida keltirib o‘tilganlardan ko‘rinib turibdiki, nikoh-oila munosabatlari, oilaviy hayot muammosi chet ellik olimlar tomonidan ham, respublikamiz oilashunos psixologlari tomonidan ham keng ko‘lamda tadqiq etib kelinmoqda, bu borada o‘ziga xos tajribalar to‘plangan.

Maqolaning maqsadlarini shakllantirishda avvalo, oila tushunchasiga oydinlik kiritsak, adabiyotlarda oila - bu sevgi, umumiy manfaatlar, o‘zaro yordam va quvonchlarni o‘zaro tushunish bilan birlashtirilgan odamlar birligi sifatida qaraladi. Oila har qanday zamonaviy jamiyatning ustuvor qadriyatidir, zero, oilaning mavqei, uning holatini tavsiflovchi tendensiyalar jamiyatning haqiqiy istiqbollarini ochib beradigan ijtimoiy ko‘rsatkichlardir. Zamonaviy oilaning asosi sevgi, qo‘llab-quvvatlash va hissiy qabul qilishdir. Oila va uning psixologik nomutanosibliigi ta‘sirida shaxsning deformatsiyasi yuzaga keladi va bu jarayon erta o‘spirinlikda boshlanadi. Ba‘zan tasodifiy, ba‘zan ahamiyatsiz bo‘lib ko‘rinadigan, ba‘zan esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri noqulay omillar ta‘sirida zararli, shu jumladan kelajakdagi rivojlanish uchun qadriyatlar aynan shu bosqichda paydo bo‘ladi [6]. Binobarin, maqolaning maqsadi oilaning psixologik xususiyatlarini va ularning turlarini o‘rganishdir.

Ma‘lumki hozirgi zamon oilasi ikkita asosiy turga ajratiladi: an‘anaviy va zamonaviy(innovatsion) oila. Ushbu ikki turdagi oila modellari parallel tarzda harakatda bo‘lishi mumkin.

”An‘anaviy oila modeli”da erkaklar va ayollarning roli aniq taqsimlangan va birlashtirilgan bo‘ladi. Erkak – moliyaviy resurslar to‘plangan oila boshlig‘i va asosiy qarorlarni u qabul qiladi. Shu munosabat bilan oila ichidagi rollarning birlashtirilishi paydo bo‘ladi. Ayol erkakka bo‘ysunadi, u uy yumushlari va farzandlar tarbiyasi bilan shug‘ullanadi. Bolalar, o‘z navbatida, ota-onalariga bo‘ysunadilar, har qanday oila a‘zosining nufuzi uning jinsiga va yoshiga bog‘liq. Oilaviy qadriyatlar “ota-onalar – bolalar” munosabatlari uchun asos hisoblanadi.

”Zamonaviy oila modeli”da esa, ayolning siyosiy - iqtisodiy va ijtimoiy maqomi oshishi oila ichidagi rollar va oila hayoti me‘yorlarining o‘zgarishiga olib keladi. Ota-ona professional karerasini va oilaviy majburiyatlarini mutanosib ravishda (tengma-teng) olib boradi. Farzandlarga tadbirkorlik ko‘nikmalari va mustaqil bo‘lish fikri singdirib boriladi[8; 7 b].

”Oila” ilmiy-amaliy tadqiqot markazi tomonidan 2018 yilda o‘tkazilgan so‘rovlar natijalariga ko‘ra, aksariyat respondentlar zamonaviy namunali oila – bu sog‘lom va muayyan ma‘lumotga ega bo‘lgan oila a‘zolariga, moddiy farovonlik va qulay psixologik muhitga ega bo‘lgan, farzandlarni an‘anaviy milliy qadriyatlar asosida tarbiyalovchi, FHDYoda rasmiy ro‘yxatdan o‘tkazilgan to‘liq (ota va ona mavjud) oila ekanini ta‘kidlashgan. Oilalarda o‘tkazilgan mazkur so‘rovlar zamonaviy namunali oilaning ustuvor mezonlarini aniqlash va ularni umumlashtirish imkonini berdi[8; 7-14 betlar].

oilalarning a‘zolari o‘rtasidagi o‘zaro hurmat va o‘zaro bir-birini tushunishga qaratilgan qulay psixologik muhit, ota-onalarni, katta avlod vakillarini (bobo va buvi) qadrlash, sabr-toqat va oiladagi kelishuv zamonaviy namunali oilaning asosiy jihatlari ekanini so‘ralganlarning 24 foizi qayd etdi;

farzandlarni milliy-madaniy qadriyatlarga, an‘anaviy urf-odatlariga tayangan holda, burch, mas‘uliyat va intizom tuyg‘ularini e‘tiborga olib, shuningdek, ota-onalar o‘zlarining namunali xulqi, mehnatsevarligi, vatanparvarligi, muloqot va muomala madaniyati, ilmiy ma‘lumotini ibrat qilib ma‘naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash zamonaviy namunali oilaning asosiy mezonlaridan biri ekanini respondentlarning 23 foizi e‘tirof etdi;

uddaburonlik, tadbirkorlik, muhim ish va yetarli daromad bilan ta'minlanganlik, oila byudjetini to'g'ri taqsimlay olish, oila o'z jamg'armasiga ega ekani, qulay uy-joy va maishiy sharoitlarni o'z ichiga oluvchi moddiy farovonlik zamonaviy namunali oila mezonini so'ralganlarning 18 foizi alohida ta'kidladi;

kelgusida oila a'zolarining mavqei va martabasini oshirish hamda jamiyatga manfaat keltirishini ta'minlovchi, intellektual, yuqori samaradorlik va yuqori haq to'lanadigan ish bilan band bo'lishi imkoniyatini ta'minlovchi sifatli ta'lim darajasi zamonaviy namunali oila mezonini bo'la olishi haqidagi fikrga respondentlarning 17 foizi ega;

so'ralganlarning 13 foizi esa, zamonaviy namunali oila mezonlarini jismoniy va psixologik salomatlikni quvvatlab turish, sog'lom turmush tarzini olib borish, butun oilaning sport bilan doimiy shug'ullanishi, dam olishni to'g'ri tashkil etish, ovqatlanish va gigiena madaniyatini oshirishda, deb biladi[8; 7-14 betlar].

Ushbu tadqiqotlar natijalari, shubhasiz, katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Shu bilan birga, qator masalalar hali yetarli darajada to'liq yoritilmagan. Darhaqiqat, oila turlarining paydo bo'lishiga yordam beradigan oila xususiyatlarining omillari o'rganilmagan, munosabatlarning tabiati ko'rib chiqilmagan. Bunda shaxsning oilaviy hayotga qanday tayyorgarlik ko'rgani bilan bog'liq. Shuning uchun biz o'z ilmiy tadqiqot ishimizni Chirchiq davlat pedagogika universitetining talaba yoshlarini oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarini o'rganishdan boshladik. Aniqlanishicha, talaba-yoshlarni oilaviy hayot tayyorligi avvalo, ularni oila haqidagi tasavvurlari mazmuniga va ularning to'g'ri shakllanganligiga bog'liq.

Oila-nikoh tasavvurlarining tarkibiy ierarxiyasini o'rganish maqsadida olib borgan izlanishimizda yigitlar va qizlardagi ustanovkalarining o'ziga xosligiga alohida e'tiborni qaratdik. Olingan natijalarga ko'ra (1-jadval), yigitlardagi tasavvurlari ko'proq ijtimoiy ahamiyatli bo'lib, qizlar (masalan, ChDPUda 340 nafar qizdan 182 nafari) ularga nisbatan ancha egoistik tasavvurlarga ega ekanligini ko'ramiz.

1-jadval

**Respondentlarning ehtiyojlarga mos ravishda “nikoh-oila tasavvurlari”
tafovutlanishi (n=524)**

Respondentlar	Kasbiy, jinsiy jihatdan	
	ChDPU (n=524)	
	Yigitlar (n=184)	Qizlar (n=340)
Oila-nikoh tasavvurlari		
Egotsentrik	20	182
Sotsiotsentrik	81	96
An'anaviylik	83	62

Ya'ni, zamonaviy qizlar oilada o'ziga xos yuqoriroq mavqega ega bo'lishni, shaxsiy qulaylik, istagan narsaga egalik qilish, egotsentrizm kabi istaklar, sifatlarni namoyon qilgan. Fikrimizcha, bu mahalliy muhit (o'zbek millati) uchun biroz kutilmagan hodisa hisoblanadi. Olingan empirik ma'lumotlardan aniqlanishicha, qizlardagi «Men» – konsepsiyasi yigitlarnikidan ko'ra individuallashtirilgan bo'lib, oxirgilar ko'pchilik manfaatiga yo'nalgan ustanovkaga egadir.

Shuningdek, oilaviy hayotga tayyorlik fenomeni o'rganilayotganda shaxsning nikohga qanchalik bog'liqligi, turmush o'rtog'iga nisbatan egoizmni qay darajada namoyon qilishi muhimdir. Adabiyotlar tahlilidan bizga ma'lumki – egoizm – o'z diqqat-e'tiborini faqat shaxsiy «Men»i va uning manfaatiga yo'naltirishdir. Bunday holat oila muhitida, ayniqsa, turmush

o'rtog'i bilan hamkorlik va hamjihatlikda bo'lishga xalaqit beradi. Chunki, er-xotinlik, oilaviy hayot doimiy o'z manfaatidan chekinishsiz, o'zni qiynashsiz tasavvur etilmaydi. Yaxshi oila – bu altruizm, gumanizm, o'zni fido qilish maktabidir. Shunday sifatlar sohibi bo'lgan insonlar odatda mustahkam va barqaror oila qura oladilar.

Demak, pedagogik kasbini tanlagan yigitlarda ham ko'rishimiz mumkin (sotsiotsentrik ustanovka 81 nafar, an'anaviylik ustanovkasiga yo'nalganlar – 83 nafar). Tadqiqotning ko'rsatishicha, yigit va qizlardagi nikoh-oila munosabatlari to'g'risidagi tasavvurlarning rivojlanishi, avvalo, ulardagi sevgivanikoh, oilavaturmusho'rtog'iganisbataniste'molchilikning yo'qligi, o'zini va sherigini idrok etishda realistik va yaxlit idrokning mavjudligiga bog'liqdir. Aniqlanilishicha, hozirgi zamon talaba-yoshlarida sub'ektiv munosabatlarda egoizmga yaqin sifatlar ko'proq namoyon bo'lmoqda.

Jumladan, talaba-yoshlardagi "oila-nikoh ustanovkalari" asosan egotsentrik tamoyillarga tayanadi va unda o'z galar manfaati yo'lida o'zini fido qilish xususiyati bo'lmaydi. Tadqiqotda ishtirok etgan 524 nafar respondentning javoblarini tahlildan ma'lum bo'ldiki, ularning tasavvuriga ko'ra, nikoh-oila munosabatlari ehtiyojlarini qondirishda asosan uch xil ustuvor ustanovkalarga, ya'ni 38,5 foizi – egotsentrik, 33,77 foizi – sotsiotsentrik, 27,67 foizi – an'anaviy ustanovkalarga tayanadilar. Ammo, qizlar o'rtasida egotsentrik ustanovkaga tayanuvchilar miqdorining nisbatan yuqori (53,5%) bo'lishi qizlarda bu ustanovka yo'nalishining yuqoriligi (jami 340 nafar qizda) hisobiga bo'lmoqda. Ushbu olingan natijalar diognamma ko'rinishida aks ettirildi.

Oila-nikohga nisbatan ustanovkaning an'anaviy shaklida yoshlarning o'zi tug'ilib tarbiya ko'rgan oilalarining turli xususiyatlari aks etadi. Jumladan, bu oilada bolalar sonining o'rtacha ekanligi (2, 3, 4), ota-ona oilasida tarbiyaviy funksiyaning to'g'ri bajarilishi, oilada mas'uliyat va burch masalalarining to'g'ri yo'lga qo'yilganligi bilan izohlanadi.

Xulosa qilib aytganda, oliy o'quv yurtida ya'ni pedagogika universitetida tahsil olayotgan, bugungi kun talaba-yoshlarining oilaviy hayotga tayyorligi darajasi, avvalo, ularning oilasi, undagi ustuvor qadriyatlar, ularning egotsentrik, sotsiotsentrik yoki an'analarga bog'liq tarzda shakllanganligidan kelib chiqadi. Bunda boshqa milliy-madaniy muhitlardan farqli o'laroq, o'zbek talaba yigit-qizlarida an'anaviy oilaga nisbatan ustanovka (pedagogika universitetida), qizlarda esa an'anaviylikdan biroz og'ish bilan bog'liq ustanovkalar yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki qizlarning jinsiga oid psixologiyasida noan'anaviylikka qiziqish va rolli ziddiyatlardan qochish xususiyatlari mavjud.

Zamonaviy nazariy tadqiqotlarni umumlashtirish va tahlil qilish bizga oilaviy xususiyatlarning asosiy qoidalarini shakllantirishga imkon berdi.

Zamonaviy namunali oila – bu sog'lom va muayyan ma'lumotga ega bo'lgan oila a'zolariga, moddiy farovonlik va qulay psixologik muhitga ega bo'lgan, farzandlarni an'anaviy milliy qadriyatlar asosida tarbiyalovchi to'liq (ota va ona mavjud) oila ekanini ta'kidlandi.

Aan'anaviy milliy-madaniy qadriyatlarni saqlab qolish hamda ijtimoiy iqtisodiy va demografik islohotlar ta'siri ostida an'anaviy oila modelining o'zgarishi yuzaga keladi. Oila institutini mustahkamlash, zamonaviy, farovon va sog'lom oilalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydigan farzandlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi va ta'lim olish mezonlari keyinchalik birinchi o'ringa chiqadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akramova F.A., Abdullaeva R.M. Sharq mutafakkirlarining oila xususidagi qarashlari. – T.: Res. «Oila» IAM, 2002. – 28 b.
2. Akramova F.A., Abdullaeva R.M. Oilaviy hayotga doir tavsiyalar. – T.: Res. «Oila» IAM, 2002. – 40 b.
3. Karimova V.M. O'zbek yoshlarida oila to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlar shakllanishi:

Psixol. fan. dok. ... dis. – Farg‘ona: FarDU, 1994. – 324 b.

4. Lutfullaeva N.X. Turmush qurgan talabalarning oilaviy munosabatlarga tayyorligining ijtimoiy psixologik xususiyatlari: Psixol. fan. nom....dis. avtoreferati.– T.: O‘zMU, 2006.– 25 b

5. Saribaeva U.S. Oila barqarorligiga jinsiy-psixologik mutanosiblikning ta’siri: Psixol. fan. nom. ... dis. avtoreferati. – T.: O‘zMU, 2007. – 22 b.

6. Solovyov N.Ya. Bugun nikoh va oila. Vilnyus: Mintis, 2010. 226 b.

7. Umarova M.M. O‘smirlarda oilaviy qadriyatlar to‘g‘risidagi tasavvurlar shakllanishining ijtimoiy psixologik shart-sharoitlari. Psixol. fan. nom. ... dis. avtoreferati. – T.: O‘zMU, 2004. – 27b.

8. O‘zbekistonda zamonaviy oila (Ijtimoiy tadqiqotlar natijalari asosida). Sovremennaya semya v Uzbekistane (Po rezultatom sotsiologicheskix issledovaniy) / D.Tashmuxeimedova, D.Karimova, B.Mavlonov. Ilmiy-uslubiy qo‘llanma. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi “Oila” ilmiy-amaliy tadqiqot markazi. – Toshkent: “Yurist-media markazi”, 2019. – 136 b.

9. Fayzieva M.X. Oila barqarorligiga shaxslararo munosabatlar ta’sirining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari (Er-xotin misolida). Psixol. fan. nom. ... dis. avtoreferati: 19.00.05. – T.: O‘zMU, 2005. – 25b.

10. Avlayev, O. U. (2021). Talabalar kasbiy kamolotida ustanovkalarining o‘rni. Academic research in educational sciences, 2(10), 1247-1258.

ARITHMETIC MEAN VALUES OF PERFORMANCE INDICATORS BY ATHLETES-WRESTLERS OF TECHNICAL TECHNIQUES STUDIED DURING THE PEDAGOGICAL EXPERIMENT

*Kubitdinov Jamshed Abduraxmonovich,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, "Xalqaro kurash turlari nazariyasi va uslubiyati" kafedrasida katta o'qituvchisi.
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.079>*

Annotasiya. The relative increments of the arithmetic mean values of the performance indicators of athletes-wrestlers of the seven techniques studied during the pedagogical experiment.

Key words: research, training, control, methods, special power.

СРЕДНИЕ АРИФМЕТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ВЫПОЛНЕНИЯ СПОРТСМЕНАМИ-БОРЦАМИ ТЕХНИЧЕСКИХ ПРИЕМОМ, ИЗУЧЕННЫХ В ХОДЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТА

Аннотация. Относительные приращения средних арифметических значений показателей выполнения спортсменами-борцами семи изученных в ходе педагогического эксперимента технических приемов.

Ключевые слова: исследования, обучение, контроль, методы, особая сила.

SPORTCHI-KURASHCHILARNING PEDAGOGIK TAJRIBA DAVOMIDA O'RGANILGAN TEXNIK USULLARNI BAJARISH KO'RSATKICHLARI O'RTACHA ARIFMETIK QIYMATLARI

Annotasiya. Sportchi-kurashchilarning pedagogik tajriba davomida o'rganilgan yettita texnik usullarni bajarish ko'rsatkichlari o'rtacha arifmetik qiymatlarini nisbiy o'sishlari

Kalit so'zlar: tadqiqot, mashg'ulotlar, nazorat, usullar, maxsus kuch.

Sportchi-kurashchilarning pedagogik tajriba davomida o'rganilgan yettita texnik usullarni bajarish ko'rsatkichlari o'rtacha arifmetik qiymatlarini nisbiy o'sishlarining NGdagi eng kichik nisbiy o'sishi 8,99 foizni, eng kattasi esa 12,30 foizni tashkil etgan bo'lsa, TGda ushbu ko'rsatkichlar, mos ravishda, 19,17 foizni (NGdagi mos ko'rsatkichdan 10,18 foizga ortiq miqdorda o'sgan) va 29,14 foizni (NGdagi mos ko'rsatkichdan 16,84 foizga ortiq miqdorda o'sgan) tashkil etganligi kuzatildi. NGdagi o'rtacha nisbiy o'sish 10,76 foizni, TGda esa 24,69 foizni tashkil etdi (NGdagi mos ko'rsatkichdan 13,93 foizga yoki 2,295 martaga ortiq miqdorda o'sgan). Shuning bilan birga ushbu nisbiy o'sishlar TGdagi qiymatlari NGdagiga nisbatan 2,180 marta bilan 2,383 marta oraliq'idagi miqdorda katta ekanligi aniqlandi.

Bundan tashqari, NGda o'rganilgan yettita texnik usullarni bajarish ko'rsatkichlari o'rtacha arifmetik qiymatlarining absolyut farqlarini Стъюдент таксимоти критик қийматаларини ҳисоблаш, эркинлик даражаси сони ва белгиланган аҳамиятлилик даражасини инобатга олиш асосида амалга оширилган статистик ишончлилик баҳоларидан то'rttasi qoniqarli ahamiyatlilik darajasida ($t=2,06$ bilan $t=2,77$ oraliq'ida joylashgan hamda $P<0,05$) statistik ishonchli va qolgan uchta qoniqarli ahamiyatlilik darajasida ($t=1,71$ bilan $t=1,76$ oraliq'ida joylashgan hamda $P>0,05$) statistik ishonchsiz ijobiy o'zgarganligi kuzatildi.

TGda yettita texnik usullarni bajarish ko'rsatkichlari o'rtacha arifmetik qiymatlarining absolyut farqlarini statistik ishonchliлик баҳоларидан to'rttasi yuqori ahamiyatlilik

darajasida ($t=4,46$ bilan $t=4,48$ oralig'ida joylashgan hamda $P<0,001$) statistik ishonchli va qolgan uchasi yaxshi ahamiyatlilik darajasida ($t=3,53$ bilan $t=3,54$ oralig'ida joylashgan hamda $P<0,01$) statistik ishonchli ijobiy o'zgariganligi aniqlandi.

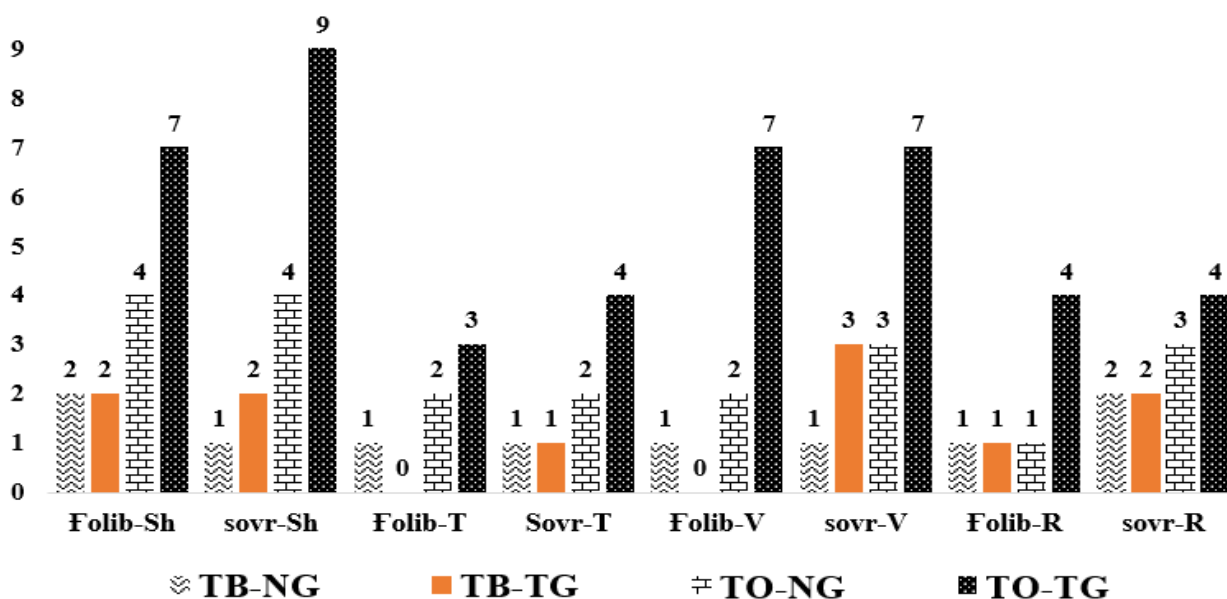
Shuningdek, pedagogik tajriba davomida o'rganilgan sportchilarning yettita texnik usullarni bajarish ko'rsatkichlari o'rtacha arifmetik qiymatlarini nisbiy o'sishlarining o'rtachasi NGda 10,76 foizni, TGda esa 24,69 foizni, ya'ni NGdagi mos ko'rsatkichdan 13,93 foizga yoki 2,295 martaga ko'proq va statistik ishonchliroq ijobiy tomonga o'zgariganligi aniqlandi. Bu zikr etilgan faktlar, NG mashg'ulotlarida qo'llangan vosita va usullarga nisbatan TG mashg'ulotlarida qo'llangan vosita va usullarning samaradorligini yana bir marta tasdiqlab turibdi.

7-jadval.

Nazorat va tajriba guruhlardagi kurashchilarni musobaqalarda ko'rsatgan natijalarini tajriba davomida o'zgarishi

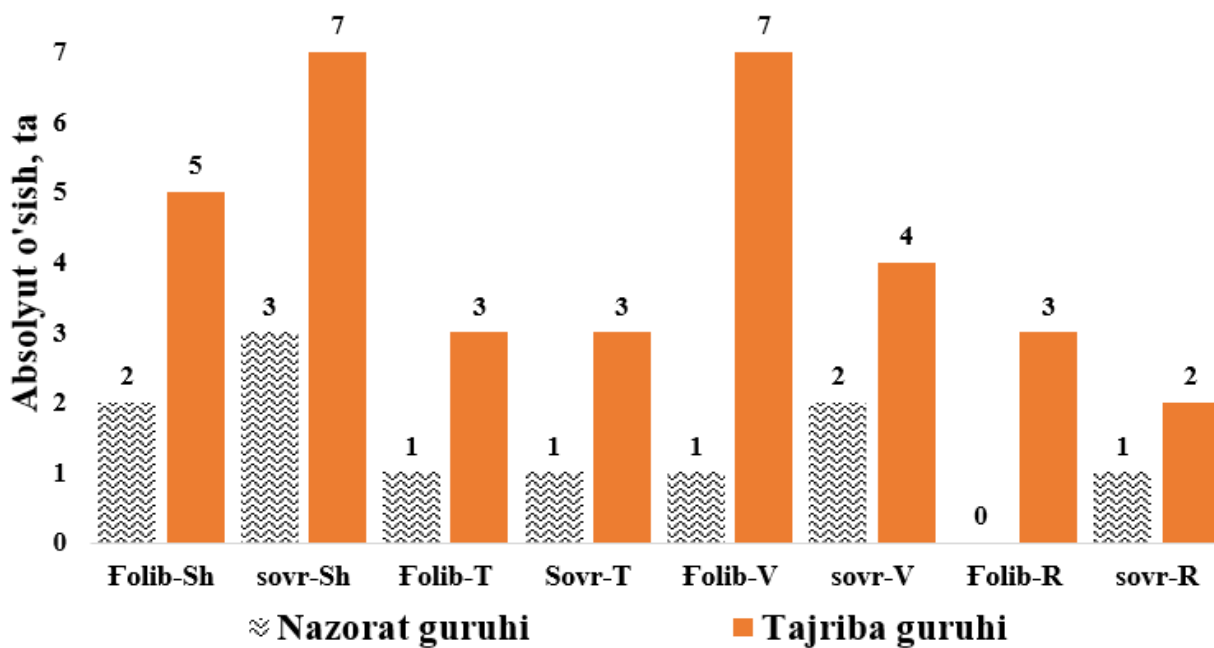
Kurashchilar ishtrok etgan musobaqalar	guruh	Shahar birinchiligi va ochiq turnir musobaqalari		Tuman birinchiligi va ochiq turnir musobaqalari		Viloyat birinchiligi va ochiq turnir musobaqalari		O'zbekiston kubogi musobaqalari	
		g'olib	sovr-r	g'olib	sovr-r	g'olib	sovr-r	g'olib	sovr-r
TB	NG	2	1	1	1	1	1	1	2
	TG	2	2	0	1	-	3	1	2
TO	NG	4	4	2	2	2	3	1	3
	TG	7	9	3	4	7	7	4	4
O'sish	NG	2	3	1	1	1	2	0	1
	TG	5	7	3	3	7	4	3	2

6- rasm. NG va TGda shug'ullanuvchi yunon-rim kurashchilarni tadqiqot boshida va oxirida (Sh-shahar, T-tuman, V-viloyat va R-respublika kubogi) musobaqalarda ko'rsatgan natijalarining solishtirish.

Yuqorida keltirilgan 6-rasmda NG va TGda boshlang'ich tayyorgarlik davrida shug'ullanuvchi yunon-rim kurashchilarning tadqiqot boshida va oxirida musobaqalarda

ko'rsatgan natijalari tahlili keltirilgan. Unga ko'ra nazorat va tajriba guruhlarini sportchilari tadqiqot boshida o'xshash natijalarni qayd yetganliklari va tadqiqot oxirida esa nazorat guruhidagi kurashchilarni natijalari deyarli o'zgarmagan holda takrorlangan bo'lsa, tajriba guruhi kurashchilarining sezilarli darajada ortib borganligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, kurashchilar ishtirok etgan musobaqalardan Shahar birinchiligi va ochiq turnir musobaqalarida ishtirok etish va erishilgan natijalar bo'yicha NGdagi g'oliblar soni tajriba boshidagiga nisbatan tajriba oxirida 2 taga ortgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich TGda 5 tani, sovrindorlar soni bo'yicha esa, mos ravishda, NGda 3 taga, TGda esa 7 taga oshgan. TGdagi bunday ustunlik boshqa musobaqalarda ham kuzatilgan. Chunonchi, Tuman birinchiligi va ochiq turnir musobaqalaridagi natijalar bo'yicha NGdagi g'oliblar va sovrindorlar soni tajriba boshidagiga nisbatan tajriba oxirida 1 taga ortgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich TGda 3 tani, Viloyat birinchiligi va ochiq turnir musobaqalari natijalari bo'yicha NGdagi g'oliblar soni tajriba boshidagiga nisbatan tajriba oxirida 1 taga ortgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich TGda 7 tani, sovrindorlar soni bo'yicha esa, mos ravishda, NGda 2 taga, TGda esa 4 taga oshgan hamda O'zbekiston kubogi musobaqalarida NGdagi g'oliblar soni tajriba boshidagiga nisbatan tajriba oxirida o'zgarmagan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich TGda 3 tani, sovrindorlar soni bo'yicha esa, mos ravishda, NGda 1 taga, TGda esa 2 taga oshgan (7-rasm).

7- rasm. NG va TGda shug'ullanuvchi yunon-rim kurashchilarni tadqiqot boshida (Sh-shahar, T-tuman, V-viloyat va R-respublika kubogi) musobaqalarida ko'rsatgan natijalarini tajriba oxiriga kelib o'sish farqlarini solishtirish.

Nufuzlik darajasi turlicha bo'lgan musobaqalardagi erishilgan natijalar bo'yicha ham nazorat guruhiga nisbatan tajriba guruhi kurashchilarining yuqulari sezilarli ekanligi ham tajriba guruhi mashg'ulotlarida qo'llangan vosita va usullarning samarador ekanligini dalolatidir.

Xulosa. Sportchi-kurashchilarning pedagogik tajriba davomida o'rganilgan yettita texnik usullarni bajarish ko'rsatkichlari o'rtacha arifmetik qiymatlarini nisbiy o'sishlarining. NGdagi o'rtacha qiymati 10,76 foizni, TGda esa 24,69 foizni tashkil etganligi (NGdagi mos ko'rsatkichdan 13,93 foizga yoki 2,295 martaga ortiq miqdorda o'sgan), bundan tashqari, NGda o'rganilgan yettita texnik usullarni bajarish ko'rsatkichlari o'rtacha arifmetik qiymatlarining absolyut farqlarini statistik ishonchlilik baholaridan to'rttasi qoniqarli ahamiyatlilik darajasida ($P < 0,05$) statistik ishonchli va qolgan uchtasi qoniqarli ahamiyatlilik darajasida ($P > 0,05$) statistik ishonchsiz ijobiy o'zgarganligi hamda TGda yettita texnik usullarni bajarish

ko'rsatkichlari absolyut farqlarini statistik ishonchlik baholaridan to'rttasi yuqori ahamiyatlilik darajasida ($P < 0,001$) statistik ishonchli va qolgan uchasi yaxshi ahamiyatlilik darajasida ($P < 0,01$) statistik ishonchli ijobiy o'zgarganligi

faktlari NG mashg'ulotlarida qo'llangan vosita va usullarga nisbatan TG mashg'ulotlarida qo'llangan vosita va usullarning samaradorligini yana bir marta tasdiqlab turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Абдиев А.Н. - Яккакураш спорт турларида ихтисослашувчи талабаларда мураббийнинг касбий кўникмаларини шакллантиришнинг илмий-педагогик асослари //Педагогика фанлари доктори: дисс.автореф., ОАК ЎзР 13.00.04., Тошкент. ЎзДЖТИ. 2004. – 196 б.

2. Abdullaev Sh.A., Xolmatov A.I. – Malakali kurashchilarni tayyorlashning ilmiy-uslubiy asoslari “O‘qituvchi” Toshkent. 2015. – B. 56.

3. Adilov S.Q. - Sport pedagogik mahoratini oshirish (Erkin kurash). O‘quv qo‘llanma. Toshkent: “Fanlar akademiyasi bosmaxonasida” nashr etilgan 2019. – B.221.

4. Азизов Н.Н. - Малакали дзюдочиларнинг махсус ва мусобақа олди тайёргарлигини шакллантириш //Пед.фан.номзодлик: дисс.автореф., ОАК ЎзР 13.00.04., Тошкент. ЎзДЖТИ. 2007. – 128 б.

5. Андрушишин И.Ф., Шепетюк М.Н., Райфова Я.В., Житпив А.Р., Шепетюк Н.М. - Развитие скоростно-силовых качеств дзюдоисток высокой квалификации на этапе специальной подготовки. Ж.: “Наука и спорт”, Казань, №2, т.7, 2015. – С.105-109.

6. Abdurakhmonovich, Kubitdinov Jamshed. «Efficiency of Modeling Methods in Sports Training of Greco-Roman Wrestlers.» Texas Journal of Multidisciplinary Studies 8 (2022): 106-108.

ВЛИЯНИЕ ДЕТСКО-РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ НА УЧЕБНУЮ МОТИВАЦИЮ

Ткачук Александр Алексеевич, Пак Виктория Виссарионовна,
Преподаватели кафедры «Психология» Ташкентского государственного
педагогического университета им. Низами
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.080>

Аннотация: Учебная мотивация является ключевым аспектом в развитии личности школьника и определяет его поведение и активность в учебном процессе. В данной статье рассматривается влияние детско-родительских отношений на уровень учебной мотивации у первоклассников. Результаты исследования показывают, что кооперация, симбиоз и принятие-отвержение со стороны родителей существенно влияют на формирование мотивации к учению у детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: учебная мотивация, личность, школьник, детско-родительские отношения, первоклассники, кооперация, симбиоз, принятие-отвержение.

BOLA VA OTA-ONA MUNOSABATLARINING TA'LIM MOTIVATSIYASIGA TA'SIRI

Tkachuk Aleksandr Alekseyevich, Pak Viktoriya Vissarionovna,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, psixologiya kafedrasida
o'qituvchilari

Annotatsiya: Ta'lim motivatsiyasi talaba shaxsini rivojlantirishning asosiy jihati bo'lib, uning o'quv jarayonidagi xatti-harakati va faoliyatini belgilaydi. Ushbu maqolada ota-ona va bola munosabatlarining birinchi sinf o'quvchilarida o'quv motivatsiyasi darajasiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ota-onalar tomonidan hamkorlik, simbioz va qabul qilish-rad etish boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda o'rganish motivatsiyasini shakllantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ta'lim motivatsiyasi, shaxsiyat, maktab o'quvchisi, ota-ona va bola munosabatlari, birinchi sinf o'quvchilari, hamkorlik, simbioz, qabul qilish-rad etish.

THE INFLUENCE OF CHILD-PARENT RELATIONSHIPS ON EDUCATIONAL MOTIVATION

Tkachuk Alexander Alekseevich, Pak Victoria Vissarionovna,
Teachers of the Department of Psychology of Tashkent State Pedagogical University
named after Nizami

Abstract. Educational motivation is a key aspect in the development of a student's personality and determines his behavior and activity in the educational process. This article examines the influence of child-parent relations on the level of educational motivation among first-graders. The results of the study show that cooperation, symbiosis and acceptance-rejection on the part of parents significantly affect the formation of motivation for learning in primary school children.

Keywords: educational motivation, personality, student, child-parent relations, first graders, cooperation, symbiosis, acceptance-rejection.

Актуальность: Учебная мотивация занимает одно из основных мест в структуре личности школьника и является одним из понятий, которое используется для объяснения движущих сил поведения и деятельности. Формирование учебной мотивации, несомненно, является одной из центральных проблем современного обучения. Актуальность данной

проблемы является обусловленной формированием активной жизненной позиции обучающихся, постановкой задач развития у школьников познавательных процессов и приемов самостоятельного приобретения знаний, а также обновлением содержания обучения. В младшем школьном возрасте, когда ведущей видом деятельности является учебная, важно создать предпосылки формирования мотивации учения, и к завершению обучения на начальной ступени обозначить её как устойчивое личностное образование школьника.

На современном этапе развития психологической науки накоплено множество данных, демонстрирующих влияние различных факторов на учебную мотивацию школьника. Особое значение имеет исследование влияния на мотивацию особенностей детско-родительских отношений, так как во многом именно этот фактор формирует характер ребёнка и особенности его поведения. Родители являются неотъемлемой частью в механизме педагогического процесса. Именно в семье закладывается основа развития личности, формирования её ценностей и идеалов. В дальнейшем все эти качества развивает и укрепляет школа. Поэтому связь между семейным и школьным институтами должна быть взаимной и прочной. Таким образом, актуальная на протяжении всего развития психологической науки и практики проблема детско-родительских отношений остаётся острой и на современном этапе.

Методология: Разработкой проблем мотивации в отечественной и зарубежной психологии занимались различные школы. Из зарубежных концепций наиболее известными являются теории Дж. Аткинсона и К. Берча, Д. Барбуто, Р. Вудворта, В. Врума, К. Левина, У. Макдауголла, А. Маслоу, Х. Мюррея, Г. Олпорта, Р. Сколла и Х. Хекхаузена. В отечественной психологической науке проблемами изучения мотивации занимались такие ученые как Я.М. Аптер, В.Г. Асеев, В.А. Бодров, Б.С. Братусь, И.А. Васильев, Ф.Е. Вилюнас, В.А. Иванников, Е.П. Ильин, Д.А. Леонтьев.

Изучением отдельных аспектов детско-родительских отношений занимались такие исследователи как Л.И. Божович, Л.С. Выготский, И.В. Дубровина, А.Г. Ковалев, А.К. Осницкий, Е.П. Панько, И.К. Фридман, влияние детско-родительских отношений на развитие личности ребенка исследовали Т.В. Архиреева, Н.К. Радица, М.И. Лисина, А.И. Силвестру, Н.Н. Авдеева, С.Д. Лаптенко, Е.М. Рахковская, С.Г. Яковсон, С.П. Тищенко и др.

Целью исследования является проследить влияние детско-родительских отношений на учебную мотивацию первоклассников.

Методы: На современном этапе психологии существует ряд концепций мотивации, однако общепринятым является мнение, что мотивация – это сложное многофакторное явление, что объясняет возникновение различных концепций и попыток её толкования [1]. Мотивы учебной деятельности – это осознанные побуждения к постановке целей данной деятельности, действиям, поступкам и деятельности по достижению этих целей [2]. Совокупность мотивов учебной деятельности в их взаимообусловленности и иерархической зависимости рассматривается как мотивация учения. Одним из важных факторов формирования учебной мотивации младшего школьника являются особенности взаимоотношений в семье [3].

Выборку составили:

1) учащиеся первого класса (20 учеников в возрасте от 7 до 8 лет, из них 11 мальчиков и 9 девочек) средний возраст в группе 7,6 лет; минимальный возраст 7 лет и 1 месяц; максимальный возраст 8 лет и 2 месяца;

2) их родители (20 человек, из них 15 женщин и 5 мужчин); средний возраст в группе 28 лет; минимальный возраст 25 лет; максимальный возраст 39 лет;

Диагностика особенностей мотивации младших школьников осуществлялась с помощью следующих методик: методика «Лесенка побуждения» Н.В. Елфимовой;

анкета школьной мотивации (модифицированный вариант Н.Г.Лускановой); методика М.Р. Гинзбурга «Методика исследования мотивации учения у старших дошкольников и первоклассников»; методика «Направленность на оценку» Е.П.Ильина и Н.А.Курдюковой, «Направленность на приобретение знаний» Е.П.Ильина и Н.А.Курдюковой.

Диагностика особенностей детско-родительских отношений проведена с помощью тест-опросника родительского отношения А.Я.Варга, В.В.Столина для исследования особенностей детско-родительских отношений в семьях первоклассников.

Для выявления связи между характеристиками детско-родительских отношений и учебной мотивацией первоклассников был проведен корреляционный анализ с использованием коэффициента Пирсона. Были получены результаты, которые представлены в табл.1

Таблица 1

Результаты корреляционного анализа детско-родительских отношений и учебной мотивации первоклассника

	Внешний мотив	Внутренний мотив	Направленность на оценку	Направленность на знания	Оценка мотивации по Н.Г.Лускановой	Итоговый балл по методике М.Р.Гинзбурга
Кооперация	-0,12	0,12	-0,22	0,02	**0,64	**0,69
Симбиоз	0,37	-0,37	**0,52	-0,28	-0,45	-0,28
Контроль	0,43	-0,43	0,39	-0,11	-0,27	-0,37
Отнош.к неудачам	0,05	-0,05	0,43	-0,40	-0,38	-0,39
Принятие-отвержение	-0,18	0,18	-0,42	0,38	*0,46	*0,46

Примечание: * – значимость на статистическом уровне $p \leq 0,05$;

** – значимость на статистическом уровне $p \leq 0,01$.

Результаты: По результатам корреляционного анализа на учебную мотивацию первоклассников наиболее влияют такие особенности детско-родительских отношений:

1. Кооперация: получена значимая прямая связь между показателем шкалы и общим уровнем мотивации младшего школьника ($r=0,064$; $p \leq 0,01$ по методике Н.Г.Лускановой; $r=0,069$; $p \leq 0,01$ по методике М.Р.Гинзбурга). Это означает, что чем больше родители проявляют сотрудничество с ребенком, тем выше его мотивация к учебной деятельности. Искренний интерес к интересам ребенка, признание его способностей, поощрение самостоятельности и инициативы играют существенную роль в формировании высокого уровня мотивации к учению в первом классе. В то же время, отсутствие сотрудничества и заинтересованности со стороны родителей в деятельности ребенка негативно сказывается на его общем уровне учебной мотивации. Таким образом, результаты подчеркивают важность активного взаимодействия между родителями и детьми в процессе обучения для эффективного формирования мотивации к учебе.

2. Симбиоз: получена значимая прямая связь между показателем симбиоза и

направленностью на оценку младшего школьника ($r=0,052$; $p\leq 0,01$): психологическая близость родителя к ребёнку способствует формированию оценочной мотивации первоклассника. Если родители стремятся к симбиотическим отношениям, ощущая себя с детьми единым целым и стремясь удовлетворить все потребности ребенка, то в системе мотивации у младшего школьника будет преобладать внешняя оценочная мотивация. Это означает, что оценка и признание со стороны родителей играют ключевую роль в формировании мотивации учебной деятельности у детей в начальной школе.

3. Принятие-отвержение: получена значимая прямая связь между показателем шкалы и общим уровнем мотивации младшего школьника ($r=0,046$; $p\leq 0,05$ по методике Н.Г.Лускановой; $r=0,046$; $p\leq 0,01$ по методике М.Р.Гинсбурга). Эта взаимосвязь показывает, что при росте положительного отношения родителей к ребёнку усиливается уровень мотивации младшего школьника. Общее положительное отношение к ребенку, его принятие и поддержка способствует формированию высокого уровня мотивации учения в первом классе. Соответственно, родители, которые эмоционально отвергают своих детей, не получают удовольствия от общения с ними, не любят их, негативно влияют на общий уровень развития учебной мотивации школьника

Таким образом, на формирование учебной мотивации первоклассников наиболее влияют такие особенности детско-родительских отношений как симбиоз, кооперация и отвержение-принятие.

Итак, результаты нашего исследования взаимосвязи детско-родительских отношений и уровня мотивации учебной деятельности младших школьников позволяют сделать несколько важных выводов.

Во-первых, выявлена положительная связь между кооперацией в детско-родительских отношениях и общим уровнем мотивации ребенка к учебе. Это подчеркивает важность активного взаимодействия между родителями и детьми в процессе обучения для формирования высокой мотивации к учебе.

Во-вторых, обнаружена значимая прямая связь между симбиозом в детско-родительских отношениях и направленностью на оценку у младших школьников. Это указывает на важность оценки и признания со стороны родителей в формировании мотивации учебной деятельности у детей начальной школы.

Наконец, выявлена прямая связь между положительным отношением родителей к ребенку и уровнем его мотивации к учению. Эмоциональное принятие и поддержка ребенка существенно способствуют формированию высокой мотивации к обучению в начальной школе.

Заключения и рекомендации: Основываясь на выявленных в ходе исследования взаимосвязях между детско-родительскими отношениями и уровнем мотивации учебной деятельности младших школьников, можно предложить следующие рекомендации для родителей:

- родители должны активно взаимодействовать со своими детьми, проявлять интерес к их интересам и деятельности. Это может быть выражено через совместное времяпрепровождение, обсуждение учебных вопросов и поощрение самостоятельности и инициативы ребенка;
- важно стремиться к созданию близких эмоциональных связей с ребенком, проявлять понимание, поддержку и уважение к его индивидуальности. Родители должны стараться ощущать себя единой семейной командой, поддерживая друг друга и удовлетворяя потребности каждого члена семьи;
- важно выражать любовь, признание и поддержку ребенка. Родители должны проявлять положительное отношение к его усилиям и достижениям, давая ему понимание, что он ценен и поддерживаем в любых обстоятельствах;
- родители должны создавать открытую атмосферу для общения с ребенком, где он

может делиться своими мыслями, чувствами и проблемами. Доверительные отношения и поддержка со стороны родителей помогут ребенку чувствовать себя защищенным и уверенным в своих силах.

В целом, эти рекомендации направлены на создание поддерживающей и стимулирующей образовательной среды в семье, которая способствует формированию высокой мотивации учебной деятельности у младших школьников и их успешному развитию в начальной школе.

Таким образом, наши результаты подтверждают важность роли детско-родительских отношений в формировании учебной мотивации младших школьников. Эффективное взаимодействие родителей и детей, проявление интереса и поддержки со стороны взрослых способствует не только развитию позитивной мотивации учебной деятельности, но и созданию благоприятной образовательной среды для успешного обучения и развития ребенка в начальной школе.

Список использованных источников

1. Бабаева Е.С. Особенности мотивации учебной деятельности учащихся (теоретический аспект)/ Е.С.Бабаева // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Психология и педагогика.–2008. –№ 7.–С.74-76.
2. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека/В.К.Вилюнас. –М.:Изд-во МГУ, 1990.–314 с.
3. Гижицкий В.В. Внутренние и внешние мотивы учебной деятельности как факторы академической успешности старшеклассников/ В.В.Гижицкий – Москва: ВЛАДОС, 2016. –312 с.

PSIXOLOGIK SAVODXONLIK STRATEGIYALARINI O'RGANISH

Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich,
University of Business and Science NOTM
Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.081>

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'smirlarning psixologik savodxonligini o'rganish va tegishli kurash strategiyalarini ilgari surish va muhokama qilishdir. Psixologik savodxonlikning atrof-muhitga ta'sirini yumshatishning muhim usuli ekanligi isbotlangan. Turli xil rivojlanishni rag'batlantirish va hissiy ta'limni kuchaytirish o'smirlarda har tomonlama qobiliyat va hissiyotlarni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin, shunda ular qiyinchiliklarga dosh bera oladilar. Ijtimoiy tashvishni targ'ib qilish ijtimoiy xizmat va ijtimoiy media yo'l-yo'riqlarida ishtirok etish orqali o'smirlarning psixologik tushunchalarini moslashtirishning samarali strategiyasi ekanligi isbotlangan, biz o'smirlarning har tomonlama savodxonligini rivojlantirishimiz kelib chiqaradigan psixologik bosimni yengillashtirishga yordam berishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: psixologik savodxonlik, psixolog ta'limi, shaxsiy rivojlanish faktori

STUDY OF PSYCHOLOGICAL LITERACY STRATEGIES

Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich
University of Business and Science
Teacher of the Department of Pedagogy and Psychology

Abstract. The purpose of this study is to explore adolescent psychological literacy and to promote and discuss related coping strategies. Psychological literacy has been proven to be an important way to mitigate environmental impacts. Encouraging diverse development and enhancing emotional education can help adolescents develop well-rounded abilities and emotion management skills so that they can cope with adversity. Promoting social anxiety has proven to be an effective strategy for adapting adolescent psychological understanding through participation in social service and social media guidance, and we can help alleviate the psychological pressures our adolescent literacy development can create.

Key words: psychological literacy, psychologist education, personal development factor.

ИЗУЧЕНИЕ СТРАТЕГИЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

Файзуллаев Мирзаодил Мирзамуродович
Университет бизнеса и науки
Преподаватель кафедры педагогики и психологии

Аннотация. Целью данного исследования является изучение психологической грамотности подростков, а также продвижение и обсуждение соответствующих стратегий преодоления трудностей. Доказано, что психологическая грамотность является важным способом смягчения воздействия на окружающую среду. Поощрение разнообразного развития и улучшение эмоционального образования могут помочь подросткам развить всесторонние способности и навыки управления эмоциями, чтобы они могли справляться с невзгодами. Пропаганда социальной тревожности оказалась эффективной стратегией адаптации психологического понимания подростков посредством участия в социальных службах и социальных сетях, и мы можем помочь облегчить психологическое давление, которое может создать наше развитие грамотности среди подростков.

Ключевые слова: психологическая грамотность, психологическое образование, фактор развития личности.

«Psixologik savodxonlik» atamasi bundan yigirma yil oldin Alan Boneau tomonidan kiritilgan. 1990 yilgi maqolasida Bono 100 ta psixologik atama va tushunchalarni aniqladi, ular «psixologiya uchun keng qamrovli va kamaytirilmaydigan bilimlar bazasini» tashkil etadigan «ular psixologik hamjamiyatda, ayniqsa talabalar uchun umumiy bilim bo'lishi kerak» (s.891). 900-bet). O'shandan beri u aniqlagan markaziy tushunchalar intizom uchun ahamiyatsiz bo'lib qoldi va psixologik savodxonlik tushunchasi o'zgardi. Psixologik savodxonlikning yagona kelishilgan ta'rifi bo'lmasa-da, MakGovern va boshqalar. 2010) bu «o'zining va boshqalarning xatti-harakati va aqliy jarayonlari to'g'risida chuqur fikr yuritish va mulohaza yuritish» va «ishdagi, munosabatlardagi va kengroq jamiyatdagi shaxsiy, ijtimoiy va tashkiliy masalalarda psixologik tamoyillarni qo'llash qobiliyatini» tashkil qiladi. 11). Shunga ko'ra, «psixologik savodli fuqarolar» o'zlarining Psixologiya darajasi natijasida «tanqidiy ilmiy mutafakkirlar va o'z jamoalarida axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatli ishtirokchilar» bo'lib shakllanadigan talabalar sifatida aniqlanadi (10-bet). Ya'ni, ular «global fuqarolar» (Stevens & Gielen 2007) bo'lib, ular o'zlarining mavzu bo'yicha bilimlari va tegishli ko'nikmalari va atributlarini muammolarni hal qilish va atrofda kundalik dunyo bilan o'zaro aloqada qo'llashga qodir.

Krenni, Botvud va Morris (2012) psixologik savodxonlikni har tomonlama o'rganishda psixologik savodxonlikni «shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun psixologiyani moslashuvchan va qasddan qo'llashning umumiy qobiliyati» va global fuqarolikni «global o'zaro bog'liqlikni tushunish, va global hamjamiyatlarning a'zosi sifatida yashash, ishlash va ijobiy hissa qo'shish qobiliyati» (p.iv). Ular Avstraliyada umumiy oliy ta'lim (HE) va xususan Psixologiya ta'limi va ta'limi sohasidagi milliy va xalqaro o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan asosiy masalalarni taqdim etadilar. Psixologik savodxonlik va psixologik savodli fuqarolik tushunchalarini kiritish Avstraliya va Amerika Qo'shma Shtatlarida jadal rivojlanmoqda. Bundan tashqari, Cranney va Dunn (2011) psixologik savodxonlik va psixologik savodli fuqaro tushunchalarini keng tarqatish va misollar bilan qo'llab-quvvatlash orqali aniq ifodalanishi kerakligini taklif qiladi. Ushbu qo'llanma Buyuk Britaniyadagi akademik psixologik hamjamiyat uchun tushunchalar haqida tushuncha berish va ularni Psixologiya bakalavriat o'quv dasturi doirasida qanday qo'llash mumkinligini ko'rsatish orqali qondirishga qaratilgan. Bu talabalar, bitiruvchilar va ilmiy xodimlar uchun psixologik savodxonlik va psixologik savodxonlik muhimligini belgilaydi. Qo'llanma quyidagicha tashkil etilgan: birinchidan, psixologik savodxonlikning ishga joylashish va global psixologik savodxonlik fuqaroligi uchun muhim bo'lgan yo'llari yoritilgan, ikkinchidan, psixologik savodxonlikni rivojlantirishni ko'rsatish mumkin bo'lgan Psixologiya o'quv dasturi doirasidagi misollar keltirilgan.

Va nihoyat, biz oldinga yo'lni taqdim etamiz: Psixologiya bakalavriat kurslarida psixologik savodxonlikni oshirish uchun dalil. Psixologiya bitiruvchilarining ishga joylashishini oshirish “Umumiy bitiruvchiga mos keladigan har bir ishni psixologiya bitiruvchisi yaxshiroq bajaradi.”

Psixologik savodxonlik va psixologik savodli fuqarolik tushunchalari psixologik ko'nikma va bilimlarni qo'llash imkoniyatini berish orqali O'zbekistonning Psixologiya bakalavriat o'quv dasturiga kiritilishi kerak. Bu tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki an'anaviy psixologiya kasblari bo'yicha o'qishni davom ettirish uchun o'rinlar uchun raqobat katta talab va moliyalashtirishning kamayishi natijasida yuqori raqobatbardoshdir. Shu sababli, Psixologiya talabalariga ular psixologiya bo'yicha o'qiyotgan narsalari bir qator kontekstlarda shubhasiz ahamiyatga ega ekanligini bilish yangi martaba yo'llari va imkoniyatlariga olib kelishi mumkin. Xususan, psixologiya odamlar ishtirok etadigan har qanday tashabbusning o'ziga xos jihati ekanligini tushunish talabalarni martaba imkoniyatlarining yangi yo'llariga borishga undaydi. Masalan, psixologlar reklama va marketing, biznes va menejment,

muhandislik, siyosat, mahsulot dizayni, atrof-muhit dizayni va interyer dizayni, shuningdek, san'at, musiqa va boshqa ijodiy izlanishlar va psixologiyaning an'anaviy kasblari bo'yicha osongina ishlasa bo'ladi. Shu bilan birga, ish beruvchilar, jamoalar va umuman jamiyat Psixologiya bitiruvchilari tomonidan qabul qilingan axloqiy, ilmiy va tanqidiy yondashuvdan foyda olishlari mumkin.

Psixologik tamoyillarni o'qitish va o'qitishda qo'llash o'qituvchilarga dalillarga asoslangan yondashuv orqali o'quvchilarni jalb qilish va rag'batlantirish imkonini beradi. O'quv dasturlari oliy o'quv yurtlari bo'yicha turlicha bo'lsa-da va ularning urg'ulari «o'z xodimlarining qiziqishlari va tajribasini hamda ular ixtiyorida bo'lgan resurslarni albatta aks ettiradi» bo'lsa-da, Psixologiya bo'yicha QAA (2010) mezoniga ko'ra, Faxriy daraja talabalari fanning asosiy mavzularini o'rganishlari kerak. Psixologiyaning har bir bilim sohalarida yuzaga keladigan axloqiy, nazariy va amaliy tadqiqot masalalari bilan. Asosiy yo'nalishlar - individual farqlar, kognitiv psixologiya, biologik psixologiya, rivojlanish psixologiyasi va ijtimoiy psixologiya. Shuningdek, ular tadqiqot usullari, loyihalash, tahlil qilishning miqdoriy va sifat usullari hamda psixometriya va o'lchash usullaridan foydalangan holda quyi sohalar qamrab olinishini kutishadi. Shu sababli, bakalavriat o'quv dasturlariga psixologik jihatdan savodli psixologiya bitiruvchilarini rivojlantirish imkoniyatlarini kiritish to'g'ridan-to'g'ri bo'lishi kerak.

Ehtiyojni aniqlab, keyingi bosqich - psixologik savodxonlik maqsadlari bilan shug'ullanish va o'z amaliyotida psixologik savodxonlik yondashuvini modellashtirish uchun akademik xodimlardan yordam so'rash.

Yuqorida aytib o'tilgan Psixologiya bo'yicha har bir asosiy mavzuni olib, keyingi bo'limda psixologik savodxonlikni Psixologiya bakalavriat o'quv dasturiga qanday samarali kiritish mumkinligi misollari keltirilgan.

Kognitiv psixologiya e'tibor, til va muloqot, o'rganish va xotira, fikrlash, fikrlash va muammolarni hal qilish va idrok kabi aqliy jarayonlarni o'rganish sifatida belgilanadi (APA).

Psixologiya bitiruvchilari kognitiv psixologiyada o'rganganlarini samarali va g'ayratli o'quvchilar, kuchli muloqotchilar va samarali muammolarni hal qilish uchun o'qish xatti-harakatlarini optimallashtirish uchun qo'llashlari mumkin. Biz qanday o'rganishimiz va nimani o'rganishimizni tushunishning afzalliklari yaxshi tushuniladi (Flavell 1978). Bu metakognitsiyaning bir jihati: insonning o'z kognitiv strategiyalari va bilish usullaridan xabardorligi, bu yaxshilangan samaradorlik va akademik muvaffaqiyat bilan kuchli bog'liqdir. Shunday qilib, kognitiv psixologiyani o'rganish orqali bitiruvchilar o'zlarining strategiyalari va jarayonlarini kontekstlarda samaradorligini oshirish uchun yaxshiroq nazorat qilishlari mumkin. Ular diqqatning rolini va vazifalar o'rtasida e'tiborni almashtirishning mumkin bo'lgan cheklovlarini tushunishadi. Muhimi shundaki, ular biz ko'rgan narsa bor narsa emasligini tushunishadi (Kahneman 2012) va aslida biz ko'rgan narsa mavjud bo'lmasligi mumkinligini tushunishadi. So'nggi paytlarda hissiyot tushunchasi kognitiv psixologiya soyaboni ostida qamrab olindi. Tuyg'ularni o'rganish odatda stress va farovonlikning psixologik holatini o'z ichiga oladi. Tuyg'u va idrok haqidagi bilimlarga ega bo'lgan bitiruvchilar stressni yaxshiroq tushunish va boshqarish va ijobiy, to'liq va mazmunli hayot kechirishga imkon beradigan ko'nikmalarni rivojlantirishga qodir. Ular, shuningdek, ijobiy munosabat va xulq-atvorni modellashtirish orqali boshqalarga ham yordam berishlari mumkin. Stressni boshdan kechirish hamma joyda mavjud bo'lgan inson tajribasidir.

Biroq, stressni boshqarish va u bilan samarali kurashish - egallash kerak bo'lgan mahoratdir. Psixologiya talabalarining afzalligi shundaki, ular har qanday odam kabi stressni boshdan kechirishlari mumkin bo'lsa-da, ular stressning maqsadlari va jismoniy ko'rinishlari va stress omillarini qanday engish haqida bilib oladilar. Farovonlikni o'rganayotgan tadqiqotlar chidamlilikning muhimligini ko'rsatadi: «muvaffaqiyatsizliklarni engish va orqaga qaytish qobiliyati sifatida tavsiflangan psixologik jarayon» (Masten & Wright 2010). Chidamlilik

akademik muvaffaqiyat va ish va shaxsiy hayotdagi muvaffaqiyat bilan ijobiy bog'liqdir. Misol uchun, chidamli bolalar kuchli shaxslararo muammolarni hal qilish qobiliyatiga ega, shuningdek, ular o'zlarining yuqori umidlariga erishish uchun qo'llaniladigan mashaqqatli mehnatga ishtiyoqqa ega (Benard 1991). Tuyg'ularni o'rganish, shuningdek, hissiy intellekt (EI) tushunchasini ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi (EI, Salovey & Meyer 1990). Hali ham juda munozarali tushuncha bo'lsa-da, hech bo'lmaganda, shaxsiy va shaxslararo intellektni ko'rib chiqish (ya'ni Gardner 1999) o'quvchilarga bunday fazilatlariga ega bo'lganlar qanday qilib o'zini va boshqalarni idrok etish, tushunish, boshqarish va mulohaza yuritish qobiliyatini tushunishga imkon beradi. hissiyotlar. Ushbu tushunchalar ish muhitida tobora dolzarb bo'lib bormoqda (Goleman 1995), Psixologiya bitiruvchilariga boshqa fanlar bitiruvchilari oldida yana bir aniq ustunlik beradi.

Biologik psixologiya

Biologik psixologlar xulq-atvor va tajribalar elektrokimyoviy jarayonlar va genetik ta'sirlar orqali tananing asab tizimidagi faollikdan kelib chiqadi degan nuqtai nazarga ega. Tekshiruv odatda neyronlar, neurotransmitterlar, miya sxemalari va normal va g'ayritabiiy xatti-harakatlarning asosi bo'lgan asosiy biologik jarayonlar darajasida amalga oshiriladi. Bunda biologik psixologiya Parkinson kasalligi, Altsgeymer kasalligi, depressiya, shizofreniya, autizm, tashvish, giyohvandlik va spirtli ichimliklarni suiiste'mol qilish kabi ko'plab kasalliklarni tushunishga yordam beradi. Ruhiiy salomatlikning biologik asoslarini tushunish (ruhiy salomatlik savodxonligining bir jihati) Psixologiya bitiruvchilariga bunday sharoitlar bilan bog'liq bo'lgan stigmani kamaytirishga va o'z jamoalari va ish joylarida xabardorlikni oshirishga yordam beradi. Ruhiiy salomatlik bilan bog'liq muammolar aholining ortib borayotgan ulushida shaxsan yoki ikkinchi qo'l bilan boshdan kechiriladi (masalan, <http://www.mentalhealth.org.uk/help-information/mental-health-statistics/>).

Form (2000) jamoatchilik odatda ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassis emasligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, ular odatda o'ziga xos kasalliklarni yoki turli xil psixologik iztiroblarni taniy olmaydilar va shuning uchun ruhiy kasalliklarning sabablari va ular uchun eng samarali davolash usullari haqidagi e'tiqodlari juda katta farq qiladi. Formaning ta'kidlashicha, tan olinishi va tegishli «yordam izlash» ga to'sqinlik qiladigan munosabat keng tarqalgan va ruhiy salomatlik haqidagi ma'lumotlarning ko'pchiligi jamoatchilikka osonlikcha chalg'itadi. U aholining ruhiy salomatlik savodxonligini oshirish, dalillarga asoslangan ruhiy salomatlik xizmatini jamoatchilik tomonidan qabul qilinishini oshirish va umumiy ruhiy kasalliklari bo'lgan ko'plab odamlarga samarali o'z-o'zidan yordam so'rashga yordam berish kerak degan xulosaga keladi. Psixologik savodxonlikni oshirish natijasi sifatida ruhiy salomatlik savodxonligi ham yaxshilanadi. Bu esa ushbu tashabbusni ilgari surish zaruratidan dalolat beradi. Nisbatan kam sonli talabalar professional biologik psixolog bo'lishsa-da, barcha bitiruvchilar gormonlar va dorilarning asab tizimiga ta'siri va natijada xatti-harakatlari haqida ma'lum darajada tushunchaga ega bo'ladilar. Ushbu bilimlarni qo'llash juda dolzarb bo'lib, talabalarni jalb qilish va muhokama qilish uchun imkoniyatlar yaratadi. Misol uchun, giyohvand moddalarning miya jarayonlariga ta'sirini ko'rsatish sog'lom va nosog'lom xatti-harakatlar o'rtasidagi nozik muvozanatni ta'kidlashi va zamonaviy dunyoda o'smirlar va yoshlar uchun muhim bo'lgan mavzular bo'yicha mazmunli munozaralarni rag'batlantirishi mumkin (qarang Charlton & Lymburner 2011, Cranney & Dunn. 2011). Biologik psixologiya talabalari, shuningdek, uyqu, mahrumlik xulq-atvor, salomatlik va munosabatlarga qanday ta'sir qilishini o'rganish va ovqatlanish xulq-atvoriga, shu jumladan sog'lom ovqatlanish, semirish va ovqatlanish buzilishiga ta'sir qiluvchi omillarni tushunish kabi mavzularni o'rganadilar. Yana ijobiy tomoni shundaki, ular o'rgangandan keyin uxlash yaxshi eslab qolish uchun xotiralarni saqlashga yordam berishning yaxshi usuli ekanligini bilib olishadi. Psixologiyaning barcha bu jihatlari ish joyida (masalan, ushbu muammolarning bir qismini boshdan kechirayotgan hamkasblar bilan birga ishlash), ularning potentsial ota-onalari sifatida

(masalan, o'smir bolalarini tarbiyalashda) va kundalik hayotda mazmunli biologik asoslarga ega bo'lishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarning xilma-xilligi uchun foydali bo'ladi.

Rivojlanish psixologiyasi

Psixologiya ta'limi talabalarga inson rivojlanishi (erta bolalikdan, o'spirinlik, o'rta yosh, kattalar bo'lishgacha) haqida yaxlit ma'lumot beradi va bu rivojlanishni tushunish psixologiya bitiruvchisiga hayotning har bir bosqichida boshqalarga g'amxo'rlik qilishda yordam beradi. (masalan, giperaktiv bolaning yoki demans bilan kasallanganlarning ehtiyojlari). Insonning umri davomida jismoniy, aqliy va ijtimoiy jihatdan qanday rivojlanishini tushunish odamlarga hayotning boshqa bosqichida bo'lganlarga nisbatan bag'rikenglik va hurmatli bo'lishga imkon beradi. O'quv muhitida psixologik savodli pedagog kadrlar bolalik, o'smirlik va maktabdan oliy o'quv yurtiga o'tish davridagi murakkabliklarni ko'proq anglashi kerak. Bundan tashqari, odamlar o'z hayotlarini yaxshiroq boshqarishga qodir, chunki ular bunday bilimlarni qo'llash natijasida hayot davomida o'zgarib turadilar va ular yaxshi ma'lumotga ega bo'lgan ota-onalarga aylanishlari mumkin. Masalan, ular quyidagilarni ko'rsatishi mumkin: (a) kunduzgi parvarish bo'yicha qaror qabul qilishning aniqligi (kunduzgi parvarish va qo'shimcha tadqiqotlar); (b) atipik rivojlanishni yaxshiroq tushunish (masalan, autizm); (c) til o'rganishdagi navbatning qiymati; va (d) rivojlanishdagi xilma-xillikni ko'proq qadrlash.

Ijtimoiy psixologiya

Ijtimoiy psixologiya guruhlar va munosabatlardagi fikrlar, his-tuyg'ular va xatti-harakatlarni tavsiflaydi, tushuntiradi va bashorat qiladi. Bu ta'lim, bandlik va umuman hayotda muhim ahamiyatga ega va ijtimoiy psixologik savodxonlikning ko'plab ilovalarini talabalarga ta'kidlash mumkin (Buunk va Van Vugt 2007). Misol uchun, atribut nazariyasi va uning dispozitsiyaviy va vaziyatli atributlarga oid bashoratlarini bilish psixologga depressiyani tushunish va davolashda yordam berishi mumkin, lekin ayni paytda ish joyidagi xatti-harakatlarni tushunishda psixologiya bitiruvchilari uchun ham tegishli. Hatto o'qish paytida ham, psixologiya talabalari imtihon stressiga nisbatan o'zlarining atributlarini tushunish uchun atribut nazariyasidan foydalanishlari mumkin (Darley & Cooper 1998). Ijtimoiy psixologiya tadqiqotining yana bir muhim yo'nalishi ijtimoiy ta'sir bo'lib, bu bilimlar bitiruvchini boshqalarni ishontirishi kerak bo'lgan ko'plab ish sharoitlarida qo'llanilishi mumkin, bu ta'lim motivlari (masalan, o'qituvchi sifatida), ishga joylashish yoki tijorat maqsadlarida. Michigan universitetining psixologiya o'qituvchilari ko'plab real hayot stsenariylariga ishontirishni qo'llaganliklari yaxshi misoldir.

Ijtimoiy psixologiya amaliy ishlari ko'pincha guruhga asoslangan faoliyatni o'z ichiga oladi va o'quvchilarga qiziqarli, hamkorlikda o'quv muhiti berilsa, ular tegishlilik va ishtirok etish hissini rivojlantiradilar (Vang, Haertel va Walberg 1993). Bu talabalarni saqlab qolish va bakalavriat darajasida muvaffaqiyatga erishishda muhim ekanligi ko'rsatilgan (Tomas 2012) va bu institutlar uchun ham, individual talabaning psixologik savodxonligi uchun ham foydalidir. O'qish yoki ish muhiti muayyan xatti-harakatlarni qanday rag'batlantirishi va rad etishi mumkinligini tushunishning afzalliklari hayotning ko'p jabhalarida (masalan, yig'ilish xonasini tashkil etish yoki jamoaning samaradorligini oshirish) qimmatlidir. Guruhga asoslangan va rolli o'yinlar guruhdagi muloqot, guruhli fikrlash, birlashish va ziddiyat, muvofiqlik, jamoaviy rollar, boshqalarga ta'sir o'tkazish, ijtimoiy loflik va etakchilik savodxonligini qamrab oladi. Bunday tadbirlar talabalarga diplomni olgandan so'ng, ish beruvchini baholash markazlarida guruh faoliyatida yoki ish bilan suhbatda o'z ko'nikmalarini namoyish etishlari kerak bo'lganda, ular og'zaki bo'lmagan signallarni, shuningdek, o'zlarining stresslarini boshqarishlari kerak bo'lganda katta yordam berishi mumkin. Xuddi shunday, guruh faoliyatida ishlab chiqilgan etakchilik qobiliyatlari kundalik hayotda, shuningdek, tan olingan rasmiy ish rollarida (masalan, ko'ngilli rollari, sport jamoalari va ishchi jamoani boshqarish) foydalanish mumkin va rolli o'yin bu ko'nikmalarni namoyish qilishi va rivojlantirishi mumkin. Taylor

va Mair (2013) o'qituvchilarning jamoaviy ish faoliyati yordamida ularni aniqlash usullarini muhokama qiladi.

Individual farqlar

Psixologiya bakalavrlari shaxsiy farqlarni, masalan, shaxsiyat, aql va ruhiy salomatlikni o'rganish orqali qadrlash uchun jihozlangan. Individual farqlarni o'rgatish doirasida o'quvchilarda hukm qilmaslik munosabatini rag'batlantirish va ishda va jamoalarimizda etnik, madaniyat, qobiliyat va nogironlik, jinsiylik va tashqi ko'rinishdagi xilma-xillikni anglash va hurmat qilishni rag'batlantirish imkoniyati mavjud. Psixologik savodxonlik va psixologik savodli fuqarolik ushbu asosiy mavzuning ko'p jihatlariga kiritilishi mumkin. Masalan, ishga qabul qilishni baholash jarayonlari uchun shaxsiyatdagi farqlarni baholash uchun psixometrik usullarni tushunishni rivojlantirish uchun tadbirlar ishlab chiqilishi mumkin, masalan, rolga muvofiqlikni bashorat qiluvchi shaxsiyat omillarini o'lchash. Bular shaxsan martaba tanlash bilan bog'liq (Murray & Roberts 2012). Shaxsning nisbatan barqaror va boshqa o'zgartirilishi mumkin bo'lgan jihatlari haqidagi bilimlarni kengaytiradigan tadbirlarni rejalashtirish mumkin. Masalan, psixologik savodxonlik darajasiga ega bitiruvchilar intellekt genlar bilan bir qatorda atrof-muhitning mahsuli ekanligini, chidamlilik va hissiy intellektni oshirish mumkinligini tushunadi. Bunday bilimlar o'z-o'zini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega va shaxsiy munosabatlarda, biznesda, ta'limda va sportda motivatsiya va muvaffaqiyatni yaratadigan sobit «tafakkur» ga o'tishga yordam beradi (Dweck 2008).

Tadqiqot usullari

Psixologiya bakalavriyat talabalari ish beruvchilar tomonidan talab qilinadigan ko'chiriladigan ko'nikmalar to'plamini ta'minlaydigan bir qator tadqiqot qobiliyatlarini o'rganadilar. Ular axloq, tadqiqotga loyiq hodisani aniqlash, miqdoriy va sifat usullaridan foydalangan holda tadqiqotni loyihalash va o'tkazish, ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va sharhlash, xulosalarni yozma va og'zaki baholash va tarqatish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Talabalarning axloqiy ongini rivojlantirish jamiyat uchun asosiy boylikdir. Bundan tashqari, axloqni qadrlash va tushunish global fuqarolik uchun juda muhimdir. Psixologiya bakalavriyat dasturining yakuniy yili loyihasi talabalarga o'z dasturi davomida ishlab chiqilgan ko'nikmalarni qo'llash va integratsiya qilish imkoniyatini beradi va repetitorlar ushbu ko'nikmalarni, shuningdek, loyihani amalga oshirish omili sifatida ishlab chiqilganlarni hayotda qanday qo'llash mumkinligini ta'kidlaydi. universitetdan keyin. Misol uchun, o'z loyihasini boshlashdan oldin, talabalar o'zlarining tadqiqotlarini axloqiy tarzda loyihalash, o'tkazish, tahlil qilish va tarqatish zarurligi to'g'risida xabardorligini ko'rsatadigan axloqiy ruxsat olish uchun ariza berishadi.

Haqiqiy va ishonchli ma'lumot manbalarini qidirish uchun adabiyotlarni qanday aniqlash va ularni to'g'ri tan olishni tushunish, biz uchun har qachongidan ham ko'proq ma'lumot mavjud bo'lgan va plagiat natijasida sud jarayonlari keng tarqalgan tez o'zgarib borayotgan XXI asrda barcha uchun muhim ko'nikmalardir. Bitiruvchilar yangi texnologik yutuqlarga moslasha olishlari, yangi bilimlarning kashfiyotidan xabardor bo'lishlari, yangi global muammolarga moslashuvchan bo'lishlari va mustaqil ravishda o'qishni davom ettirishlari va rivojlanishda davom etishlari juda muhimdir. turmush tarzi va ish uslubidagi o'zgarishlarni boshqarish. Psixologiya bo'yicha tadqiqot usullari turli muammolarni o'rganish uchun juda mos keladi va turli muammolarni hal qilishda qo'llanilishi mumkin, shuning uchun psixologik savodxonlik darajasi yuqori bo'lgan bitiruvchi tez rivojlanayotgan dunyoda muvaffaqiyatga erishish uchun yaxshi pozitsiyaga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Barnett, R. (2000) *Realizing the University in an Age of Supercomplexity*. Buckingham, UK: Open University Press.
2. Benard, B. (1991) *Fostering Resiliency in Kids: Protective Factors in the Family, School and Community*. Portland, OR: Northwest Regional Educational Laboratory.

3. BIS (2011) Students at the heart of the system. Department for Business Innovation & Skills White Paper.
4. Boneau, C.A. (1990) Psychological literacy: A first approximation. *American Psychologist*. 45, pp.891-900.
5. Buunk, B. P. and Van Vugt, M. (2007) *Applying Social Psychology: From Problems to Solutions*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
6. Chester, A., Burton, L. J., Xenos, S. and Elgar, K. (2013) Peer mentoring: supporting successful transition for first year undergraduate psychology students. *Australian Journal of Psychology*. 65, pp.30–37. doi: 10.1111/ajpy.12006.
7. Cranney, J. (2013) Toward psychological literacy: A snapshot of evidence-based learning and teaching, *Australian Journal of Psychology*. 65 (1), pp.1–4. doi: 10.1111/ajpy.12013.
8. Cranney, J. and Dunn, D. (Eds.) (2011) *The Psychologically Literate Citizen: Foundations and Global Perspectives*. New York: Oxford University Press.
9. Cranney, J. and Morris, S. (2011) Adaptive cognition and psychological literacy. In J. Cranney and D. S. Dunn (Eds.). *The Psychologically Literate Citizen: Foundations and Global Perspectives* (pp. 251-268).
10. Darley, J. and Cooper, J. (1998) *Attribution and Social Interaction*. Washington DC: APA.
11. Dweck, C. (2008) *Mindset: The New Psychology of Success*. New York: Ballantyne Books.

В РИТМЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ: ПОДРАЖАНИЕ И КООРДИНАЦИЯ В МЕЖЛИЧНОСТНОЙ СИНХРОНИЗАЦИИ ПОВЕДЕНИЯ

Насибуллоев Камил Исхакович,

кандидат психологических наук, старший преподаватель кафедры психологии религии и педагогики Международной исламской академии Узбекистана

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.082>

Аннотация. В статье раскрывается, как подражание и координация формируют основу межличностной синхронизации, укрепляя взаимопонимание и социальные связи. Исследуя данные из социальной психологии, когнитивных наук и лингвистики, демонстрируется, что синхронные действия и коммуникативные модели улучшают групповую работу и общение. Особое внимание уделяется влиянию этих процессов на социальные взаимодействия, подчеркивая их роль в обогащении коллективной деятельности. Статья поднимает вопросы о механизмах, лежащих в основе синхронизации, и обсуждает, как подражание и координация влияют на формирование и развитие межличностных отношений. Представлено обсуждение ограничений существующих исследований и предложены направления для будущих работ, что делает статью особенно актуальной для исследователей, заинтересованных в понимании динамики социальных взаимодействий.

Ключевые слова: взаимопонимание, когнитивные процессы, лингвистическое выравнивание, невербальное взаимодействие, мимикрия, эмоциональное заражение.

ОЙНАНИШ РИТМИ: БИР-БИРИГА ТАҚЛИД ҚИЛИШ ВА МУВОФИҚЛАШУВ ОРҚАЛИ ШАХСЛАРАРО ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАР СИНХРОНИЗАЦИЯСИ

Насибуллоев Камил Исхакович,

психология фанлари номзоди, Ўзбекистон Халқаро Ислом Академиясининг диний психология ва педагогика кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада тақлид қилиш ва мувофиқлашув шахслараро синхронизация асосини қандай шакллантириши ва ўзаро тушуниш ҳамда ижтимоий алоқаларни мустаҳкамлашни очиб беради. Ижтимоий психология, когнитив фанлар ва лингвистика соҳасидаги маълумотларни ўрганиш орқали, синхрон ҳаракатлар ва коммуникатив моделлар гуруҳ ишини ва мулоқотни яхшилашни кўрсатади. Бу жараёнларнинг ижтимоий муносабатларга таъсирига алоҳида эътибор берилди, уларнинг жамоавий фаолиятни бойитишидаги ролни таъкидлайди. Мақолада синхронизациянинг асосий механизмлари ва тақлид ҳамда мувофиқлашувнинг шахслараро муносабатлар шаклланиши ва ривожланишига қандай таъсир кўрсатиши муҳокама қилинади. Мавжуд тадқиқотларнинг чекланганлиги ва келажак ишлари учун йўналишлар муҳокама қилинган, бу мақолани ижтимоий муносабатлар динамикасини тушунишга қизиққан тадқиқотчилар учун айниқса долзарб қилади.

Калит сўзлар: ўзаро тушуниш, когнитив жараёнлар, лингвистик мослашув, ноутруксоз мулоқот, мимикрия, эмоционал юқиш.

IN THE RHYTHM OF INTERACTION: IMITATION AND COORDINATION IN INTERPERSONAL SYNCHRONIZATION OF BEHAVIOR

Nasibullov Kamil Iskhakovich,

Candidate of Psychological Sciences, senior lecturer at the Department of Psychology of Religion and Pedagogy of the International Islamic Academy of Uzbekistan

Annotation. The article reveals how imitation and coordination form the basis of interpersonal synchronization, strengthening mutual understanding and social bonds. Examining evidence from social psychology, cognitive science, and linguistics, it is demonstrated that synchronous activities and communication patterns improve group performance. Particular attention

is paid to the influence of these processes on social interactions, emphasizing their role in enriching collective activities. The article raises questions about the mechanisms underlying synchronization and discusses how imitation and coordination influence the formation and development of interpersonal relationships. A discussion of the limitations of existing research is presented and directions for future work are suggested, making the article particularly relevant to researchers interested in understanding the dynamics of social interactions.

Key words: mutual understanding, cognitive processes, linguistic alignment, nonverbal interaction, mimicry, emotional contagion.

В современном мире, где коммуникация играет ключевую роль в межличностных отношениях, важность понимания механизмов синхронизации поведения между людьми не может быть переоценена. Межличностная синхронизация, феномен, охватывающий широкий спектр взаимодействий — от неосознанных жестов до сложных лингвистических структур, стала предметом изучения в различных областях науки. Настоящая обзорная статья призвана исследовать многоаспектность межличностной синхронизации, охватывая её проявления как в человеческом общении, так и в поведении животных, и раскрывая её влияние на формирование и укрепление социальных связей. Изучение межличностной синхронизации находится на стыке различных дисциплин, целью которых является анализ процессов, благодаря которым собеседники в ходе диалога со временем начинают демонстрировать сходство в своих действиях, мышлении и эмоциях. Разнообразие исследовательских подходов к вопросу синхронности привело к многообразию используемых терминов, среди которых выделяются: аккомодация (Giles, Coupland, & Coupland, 1991), согласованность (Pickering & Garrod, 2004), координация (Richardson & Dale, 2005), связывание (Shockley, Santana, & Fowler, 2003), вовлеченность (Brennan, & Clark, 1996), мимикрия (Chartrand, & Bargh, 1999) и социальная настройка (Valdesolo, & DeSteno, 2011).

Целью данного обзора является не только представить существующие теоретические подходы и эмпирические данные, но и выявить пробелы в знаниях, стимулируя тем самым дальнейшие исследования в данной области. Особое внимание уделено вопросам, как и почему синхронизация возникает в межличностных взаимодействиях, каковы её последствия для взаимопонимания и совместной деятельности, а также какие механизмы лежат в основе этого процесса. Введение в тему межличностной синхронизации открывает дверь к более глубокому пониманию сложных механизмов человеческого взаимодействия, предлагая новые перспективы для исследований и практического применения.

Пространственно-временная структурированность поведения является важнейшим элементом в организации живых систем, подчеркивая универсальность синхронизации в живой природе. Это явление особенно заметно у животных, например, рыбы в косяках координируют движения, синхронизируя направление и скорость (Partridge, 1981), птицы стаями совместно взлетают и приземляются (Ward, Axford, & Krause, 2002), а самцы и самки комаров согласовывают взмахи крыльев (Cator, Arthur, Harrington, & Hoy, 2009).

В области исследования синхронизации широко обсуждаются понятия имитации и координации. Человеческие общества также демонстрируют способности к имитации как в пространственной, так и в временной организации поведения. Имитация может быть также обозначена терминами мимикрия (Chartrand & Bargh, 1999) или эмоциональное заражение (Gambetta, 1988; Hatfield et al., 1994). Интерес к непреднамеренной имитации, как, например, распространение зевка (Platek et al., 2003) или синхронизация случайных действий, подчеркивает бессознательный аспект таких взаимодействий (Chartrand & Bargh, 1999). При этом социальные эффекты подражания, улучшающие взаимодействие

и увеличивающие убедительность коммуникации (Chartrand & Bargh, 1999; Bailenson & Yee, 2005), подчеркивают значимость данного процесса для гармоничного социального взаимодействия. Имитацию можно рассматривать как один из инстинктивных методов упрощения межличностного взаимодействия посредством ограничения диапазона возможных действий благодаря взаимной адаптации участников. Со временем, становясь всё более схожими, люди значительно снижают когнитивные усилия, необходимые для общения. Подтверждением этого служат исследования, демонстрирующие поведенческую мимирию (Chartrand & Van Baaren, 2009) и языковое согласование в интеракции (Pickering & Ferreira, 2008; Pickering & Garrod, 2004), где участники имитируют позы, жесты и другие манеры поведения друг друга. Экспериментальные данные также показывают распространение мимирии, жестов и зевоты среди участников общения (Louwerse et al., 2012; Platek, 2010), указывают на явление языкового согласования, при котором собеседники склонны подражать языковым структурам друг друга, что способствует созданию новых предложений с использованием аналогичной синтаксической структуры (Vock, 1986; Branigan et al., 2000).

Координация в социально-психологических исследованиях описывается как взаимодействие (Clark, 1996) или совместное действие (Fowler, Richardson, Marsh, & Shockley, 2008). Существуют доказательства того, что люди способны координировать своё поведение, не прибегая к прямому подражанию, особенно в ситуациях, требующих совместной работы над задачами с чётко определённой структурой (Sebanz, Bekkering, & Knoblich, 2006). Эти феномены включают в себя выполнение сложно скоординированных, но взаимодополняющих действий. Например, когда два человека вместе поднимают предмет, общаются по телефону или осуществляют финансовую операцию, их действия должны различаться, но быть точно синхронизированными по времени, чтобы предотвратить падение предмета, недопонимание в разговоре или путаницу в транзакции (Clark, 1996). Аналогично, в процессе диалога люди умело координируют свои реплики, чтобы вопросы и ответы следовали друг за другом в правильной последовательности, что поддерживает плавность и логичность общения (Schegloff & Sacks, 1973).

На протяжении десятилетий социальные психологи уделяли внимание изучению телесной координации во времени, происходящей в рамках социальных взаимодействий (Condon and Ogston, 1967; Davis, 1982; Dittman & Llewellyn, 1968; Kendon, 1970). Эти исследования отличаются от работ по поведенческой мимирии, где акцент делался преимущественно на подсознательном соответствии поведения людей (Chartrand and Bargh, 1999), выделяя вместо этого, как движения участников синхронизируются во времени в процессе социальной координации (Condon and Ogston, 1967; Newton et al., 1987). Основное внимание в этих социально-психологических исследованиях уделялось выявлению роли интерактивной синхронности (Condon and Ogston, 1967) в человеческом общении и отношениях (Kendon, 1970). Было отмечено, что такая социальная моторная координация способствует улучшению взаимопонимания и сотрудничества между людьми (Bernieri, 1988), а также оказывается нарушена при патологии, включая преждевременные роды (Feldman and Eidelman, 2007), аутизм (Isenhower et al., 2012) и шизофрению (Condon and Ogston, 1967).

Координация воспринимается как в значительной степени сознательный процесс, целенаправленная попытка участия в коллективной деятельности, где участники синхронизируют свои усилия для достижения общей цели, работая над одной задачей и используя те же физические объекты. В отличие от имитации, координация не всегда подразумевает повторение действий друг друга, поскольку действия часто являются дополнительными. Имитация, с другой стороны, часто происходит на подсознательном и автоматическом уровне, и не требует синхронизации по времени, служа связующим звеном в обществе. Синхронизация действий включает в себя как временное, так

и формальное согласование, объединяя элементы и координации, и имитации. Это предполагает, что синхронизация может объединять функциональные аспекты обоих процессов, предоставляя преимущества, связанные как с решением задач, так и с социальной связью.

Теория языкового согласования акцентирует внимание на процессах, через которые участники диалога имитируют и адаптируют свои действия и концептуальные модели для достижения гармонии в языковом общении. Синхронизация в системах с множеством взаимодействующих элементов описывается как взаимное влияние компонентов, стремящихся к согласованности действий в пределах определённой временной рамки (Pikovsky, Rosenblum & Kurths, 2001), уменьшая тем самым вариабельность и повышая регулярность своих действий. Наблюдается выравнивание в выборе тем и лексических единиц (Brennan & Clark, 1996), а также в акценте и скорости речи (Giles, Coupland, & Coupland, 1991). Исследования подчёркивают тенденцию к унификации организации пауз, тонов, интенсивности и качества голоса в ходе разговора (De Looze & Rauzy, 2012; Kousidis & Dorran, 2009).

Выравнивание на одном канале общения часто облегчает аналогичные процессы на других каналах, демонстрируя взаимосвязь между различными аспектами лингвистического и невербального взаимодействия (Louwerse et al., 2012). Такое согласование может происходить благодаря бессознательным механизмам, связывающим восприятие с действием: структурное предварительное активирование, когда наблюдение за чьим-то поведением способствует подготовке к собственному аналогичному действию (Pickering & Ferreira, 2008). Однако, помимо бессознательных процессов, существуют и сознательные стратегии согласования, когда участники стремятся учитывать друг друга, разрабатывая общие концептуальные соглашения о выборе слов и фраз (Brennan et al., 2010; Clark & Brennan, 1991).

В контексте анализа диалога Гаррод и Пикеринг (2009) утверждают, что взаимодействие между двумя собеседниками становится ещё более скоординированным: они предлагают идею, что, когда один из участников формирует мысленную структуру, другой не только воспринимает её, но и создаёт схожую в своём сознании. Этот процесс, по их мнению, необходим для эффективного понимания, поскольку высказанная одним участником структура должна мгновенно находить отклик и активировать аналогичную структуру в уме другого. Согласно этой модели, высокая степень координации в диалоге достигается благодаря последовательному повторению на всех уровнях лингвистической обработки — от фонетики и лексики до синтаксиса, семантики и контекстуального уровня. Этот процесс ещё больше усиливается через включение невербальных средств коммуникации, таких как жесты, движения тела и взгляды, которые сопровождают речь.

Однако, применительно к модели разговора, простое принятие синхронизации как основы может привести к неправильным выводам. При чрезмерном расширении предположения о синхронизации следовало ожидать идеальной координации в диалоге, ведущей к чрезмерной имитации лексических и синтаксических структур. Это не находит подтверждения ни в систематическом анализе разговоров, ни в соответствующих исследованиях социального взаимодействия. В действительности, поведенческая мимикрия оказывается в значительной мере зависимой от контекста и избирательной, подверженной воздействию различных прагматических и когнитивных факторов, таких как принадлежность к группе, групповая идентичность, а также индивидуалистические и коллективистские ориентации (см. обзор Van Baaren, Janssen, Chartrand, & Dijksterhuis, 2009).

Взаимодополнение поведения и распределение ролей являются ключевыми элементами успеха во множестве групповых задач. Это касается как сложных операций,

таких как управление самолётом и кораблём (Hutchins, 1995a, 1995b), так и повседневных действий, например, телефонных разговоров (Schegloff, 1986). Лингвистическое взаимодействие играет роль в формировании и изменении функциональных связей между участниками, эффективно организуя распределение когнитивных задач и действий в соответствии с требованиями задач (Raczaszek-Leonardi & Cowley, 2012). При этом лингвистическое согласование часто выполняет определённые социальные функции и адаптируется под специфические потребности взаимодействия, например, для координации упоминаний и внимания (Shockley, Richardson & Dale, 2009), но не всегда присутствует в других контекстах.

Критический анализ представленных в статье исследований выявляет как значимые достижения, так и определённые ограничения в понимании механизмов и функций межличностной синхронизации. Исследования в области синхронности, охватывающие поведенческие, лингвистические и эмоциональные аспекты, предоставляют обширную базу данных, но также порождают вопросы касательно методологии, интерпретации результатов и применимости выводов.

Ограничения методологии.

1. Гомогенность выборки. Многие исследования основываются на ограниченных и гомогенных выборках, таких как студенты университетов, что может не полностью отражать широкий спектр социальных и культурных контекстов. Разнообразие участников по возрасту, культурной принадлежности и социальному статусу могло бы расширить понимание синхронности.

2. Лабораторные условия. Большинство экспериментов проводилось в лабораторных условиях, которые могут не полностью воспроизводить сложность и динамику реальных социальных взаимодействий. Натуралистические исследования в естественных условиях могли бы предоставить более глубокое понимание механизмов синхронизации.

3. Измерение синхронизации. Методы измерения синхронизации во многих исследованиях зависят от визуального анализа и субъективной интерпретации, что может вносить элементы предвзятости. Развитие и применение объективных количественных методик измерения синхронности могло бы улучшить надёжность и валидность результатов.

Альтернативные интерпретации.

1. Контекстуальные факторы. Влияние социального контекста и индивидуальных различий на межличностную синхронизацию требует более глубокого анализа. Например, в какой степени синхронизация является результатом сознательных усилий по адаптации к собеседнику, а в какой — автоматическим процессом? Рассмотрение этих факторов может привести к новому пониманию механизмов синхронизации.

2. Роль синхронизации в конфликтах. Хотя многие исследования фокусируются на положительных аспектах синхронизации, таких как укрепление социальной связи и улучшение коммуникации, важно также рассмотреть, как синхронизация может играть роль в эскалации конфликтов или недопонимании. Анализ этих ситуаций может раскрыть двойственную природу синхронности.

3. Технологические исследования синхронизации. С развитием технологий и цифровой коммуникации возникает вопрос о том, как синхронизация происходит в виртуальных взаимодействиях. Исследование этого аспекта может расширить понимание синхронности за пределы физического пространства.

В заключение, данная обзорная статья подчеркивает центральную роль межличностной синхронизации в понимании механизмов человеческого взаимодействия. Освещение многочисленных аспектов синхронности — от поведенческих и лингвистических до эмоциональных и когнитивных — позволяет оценить её важность как для фундаментальных, так и для прикладных наук. Синхронизация действий,

мыслей и эмоций между людьми не только способствует глубокому взаимопониманию и социальной связности, но и играет важную роль в формировании человеческой культуры и общества в целом.

Анализ существующих исследований выявил как консенсусы, так и значительные пробелы в знаниях о механизмах и функциях синхронизации. В частности, становится очевидной необходимость более глубокого изучения условий и факторов, которые способствуют или, наоборот, препятствуют процессам синхронизации в различных социальных контекстах. Также важным направлением будущих исследований является разработка методов, которые могли бы использоваться для сознательного управления синхронизацией в образовательной, терапевтической и межкультурной коммуникации.

Помимо теоретического вклада, понимание синхронизации имеет значительные практические перспективы. В образовании, например, методы, основанные на синхронизации, могут способствовать более эффективному взаимодействию между учителем и учениками, а в психотерапии — помочь укрепить эмпатическую связь между терапевтом и клиентом. В межкультурной коммуникации осознание и управление синхронизацией может способствовать снижению конфликтов и улучшению взаимопонимания между представителями разных культур.

Таким образом, межличностная синхронизация открывает новые горизонты для понимания человеческой природы. Она предлагает интересную перспективу на взаимодействие индивидов, подчеркивая важность гармонии и взаимопонимания в развитии здоровых, согласованных и поддерживающих отношений. По мере продвижения исследований в этой области ожидается, что наше понимание синхронизации будет углубляться, предоставляя новые инструменты для укрепления социальной связности и обогащения человеческого общения.

Литература.

1. Bailenson, J. N., & Yee, N. (2005). Digital chameleons: Automatic assimilation of nonverbal gestures in immersive virtual environments. *Psychological Science*, 16, 814–819.
2. Bernieri, F. J. (1988). Coordinated movement and rapport in teacher-student interactions. *Journal of Nonverbal Behavior*, 12, 120–138.
3. Bock, J. K. (1986). Syntactic persistence in language production. *Cognitive Psychology*, 18, 355–387.
4. Branigan, H. P., Pickering, M. J., & Cleland, A. A. (2000). Syntactic co-ordination in dialogue. *Cognition*, 75, 13–25.
5. Brennan, S. E., & Clark, H. H. (1996). Conceptual pacts and lexical choice in conversation. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 22, 1482–1493.
6. Brennan, S. E., Galati, A., & Kuhlen, A. K. (2010). Two minds, one dialog: coordinating speaking and understanding. *Psychology of Learning and Motivation*, 53, 301–344.
7. Cator, L. J., Arthur, B. J., Harrington, L. C., & Hoy, R. R. (2009). Harmonic convergence in the love songs of the dengue vector mosquito. *Science*, 323, 1077–1079.
8. Chartrand, T. L., & Bargh, J. A. (1999). The chameleon effect: The perception-behavior link and social interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 893–910.
9. Chartrand, T. L., & Van Baaren, R. (2009). Human mimicry. *Advances in Experimental Social Psychology*, 41, 219–274.
10. Clark, H. H. (1996). *Using language*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
11. Clark, H. H., & Brennan, S. E. (1991). Grounding in communication. In L. B. Resnick (Ed.), *Perspectives on socially shared cognition* (pp. 127–149). Washington: American Psychological Association.

OILAVIY PSIXOKONSULTATSIYADA KOGNITIV TERAPIYA IMKONIYATLARI

G'ayibova Nargiza Anorbayevna

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Din psixologiyasi va pedagogika kafedrasida
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.083>

Annotatsiya. Mazkur maqolada psixologik xizmatning alohida yo'nalishi bo'lgan psixokonsultatsiya, xususan oliaviy psixokonsultatsiyada kognitiv terapiya imkoniyatlari masalasiga ahamiyat qaratilgan. Maqolada, kognitiv-bixevioral psixoterapiya usullarning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: oila, psixologik xizmat, oilaviy psixokonsultatsiya, psixoterapiya, kognitiv xulq-atvor terapiyasi, kognitiv terapiya usullari, avtomatik fikrlar, irratsional ustanovkalar.

ВОЗМОЖНОСТИ КОГНИТИВНОЙ ТЕРАПИИ В СЕМЕЙНОЙ ПСИХОКОНСУЛЬТАЦИИ

Гайибова Наргиза Анорбаевна

Международная исламская академия Узбекистана,

Кафедра "Психология религии и педагогика",

доктор философии психологических наук (PhD), доцент

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется возможностям когнитивной терапии в психоконсультировании, в том числе семейном психоконсультировании, которое является особым направлением психологической службы. В статье представлена информация об особенностях методов когнитивно-поведенческой психотерапии.

Ключевые слова: семья, психологическая служба, семейная психоконсультация, психотерапия, когнитивно-поведенческая терапия, методы когнитивной терапии, автоматические мысли, иррациональные установки.

POSSIBILITIES OF COGNITIVE THERAPY IN FAMILY PSYCHOCONSULTATION

Gaibova Nargiza Anorbaevna

Doctor of Philosophy of Psychological Sciences (PhD),

Associate professor (PhD) of the Department of «Religious psychology and pedagogy» of
the International Islamic Academy of Uzbekistan

Annotation: This article focuses on the possibilities of cognitive therapy in psychoconsultation, including family psychoconsultation, which is a special area of psychological service. The article provides information about the features of cognitive behavioral psychotherapy methods.

Key words: family, psychological service, family psychoconsultation, psychotherapy, cognitive behavioral therapy, cognitive therapy methods, automatic thoughts, irrational attitudes.

Psixologik xizmatning asosiy maqsadi odamlarga psixologik yordam ko'rsatish va aholining muayyan turdagi psixologik yordamga muhtoj bo'lgan talabini qondirishni ta'minlashdan iboratdir. Psixokonsultatsiya psixologik xizmatning asosiy yo'nalishi sifatida psixoterapevtik ta'sir ko'rsatishda turli psixologik nazariya va yondashuvlardan unumli foydalanishni taqazo etadi. Psixokonsultatsiya aksariyat hollarda dialog ko'rinishga ega bo'lib, o'ziga xos vaziyatlarda mijoz ongi va shaxsida psixologik yangi tuzilmalarning shakllanishiga asos

bo'luvchi shaxslararo munosabat va o'zaro bir-biriga ta'sir ko'rsatishning modellarini yaratish imkonini beradi.

Individual konsultatsiya singari oilaviy konsultatsiyaning muhim vazifasi murakkab hayotiy vaziyatda oilaga psixologik yordam, muammoli holatlarni tahlili uchun yo'l-yo'riq va variantlar berish hisoblanadi. Oilaviy konsultatsiya berishda oilaning tizim sifatida rivojlanishi masalalari, uning rolli tuzilmalarining o'ziga xosliklari va oila funksiyalarining bajarilishi xususiyatlariga katta e'tibor qaratiladi. Umuman olganda, oilaviy konsultatsiyaning maqsad, vazifa, shakl va uslublari oilaviy munosabatlarning qaysi sohasi hamda oila hayot siklining qaysi bosqichida ekanligiga (nikohdan o'tish masalalarida, er-xotinlik munosabatlari borasida, farzandlar va ota-onalar munosabatlari) qarab farq qiladi. Bunda konsultatsiyaning samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omil – barcha oila a'zolarining muammoni hal etish yo'llarini topish uchun birgalikda ishlashga, o'zini rivojlantirish va mos ravishda o'zgartirishga tayyorligi hisoblanadi.

So'nggi paytlarda psixologlar shaxsdagi buzilishlarni, shaxslararo munosabatlardagi nizolarni bartaraf etish uchun kognitiv psixoterapevtik yondashuvni tadbiq etishni taklif qilmoqdalar.

Kognitiv psixoterapiya zamonaviy psixoterapiyaning eng keng tarqalgan va samarali yo'nalishlaridan biridir. Bu usul insonning noadekvat his-tuyg'ulari, irrotsional g'oya-fikrlarini adekvat his-tuyg'ular, ratsional fikrlarga aylantirishga asoslangan.

Kognitiv yondashuv namoyondalarning fikricha, shaxsning xulq-atvorini uning bilimlari, tafakkur tarzi boshqaradi. Inson hayotida sodir bo'lgan voqealiklar haqidagi bilimlar rolini ajratish mutaxassislarining umumiy yo'nalishini belgilab beradi. Kognitiv psixoterapiya - bu noto'g'ri fikrlash shakllarini (g'oyalarini) anglash va tuzatish orqali mijozning shaxsiy va ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga qaratilgan psixoterapevtik usuldir. Kognitiv psixoterapevtlar o'z ishini insonning ma'lumotni qanday qabul qilishini va qayta ishlashini tushunish orqali u nima uchun muayyan psixologik muammolarga duch kelayotganini aniqlash mumkin degan tamoyilga asoslanib, odatiy fikrlash tarzini o'zgartirish orqali bu muammolarni hal qilish mumkin deb hisoblashadi. Demak, terapiyaga ko'ra, inson o'zidagi psixologik muammolarni yengishi uchun tafakkur tarzini o'zgartirishi kerak.

Kognitiv psixoterapiyaning asoschisi Aaron Bek hisoblanib, ushbu terapiya keyinchalik kognitiv xulq-atvor terapiyasi yoki kognitiv-bixevioral terapiya deb ataldi. Aaron Bek psixologik muammolar biz noto'g'ri xulosalar chiqarishimiz tufayli yuzaga keladi, deb hisoblardi, bu esa haqiqiy voqealarni tushunishni sezilarli darajada buzishi mumkin. Shu bilan birga, inson nafaqat vaziyatni idrok etadi va baholaydi, balki o'zining o'ylari va hislarini doimiy ravishda sharhlab boradi. Bek bunday izohlarni “avtomatik fikrlar” deb atagan va ular bizning tajribamiz va nomaqbul xatti-harakatlarimiz manbai bo'lishi mumkinligiga ishongan. Shuningdek, ushbu terapiyaga yondosh bo'lgan ratsional emotiv xulq-atvor terapiyasiga ko'ra, inson hayotiga atrofida sodir bo'layotgan voqealar ta'sir qilishi shubhasiz, ammo uning his-tuyg'ularini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynamaydi, faqat insonning shu voqealar haqidagi fikrlari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shaxs stress holatiga tez-tez tushishiga, turli psixologik muammolar yuzaga kelishiga sababchi bo'luvchi asosiy omil bu - insonning mantiqqa mos kelmaydigan irratsional fikrlardir. Irratsional fikrlar kishida qancha ko'p bo'lsa, olamga moslashishi, odamlar bilan munosabatda bo'lishi qiyinlashadi. Bu esa oilaning baxtsiz hayotiga, er-xotinlik, ota-ona va farzand, qaynona-kelin, umuman olganda shaxslararo munosabatlardagi muammolariga sabab bo'lishi mumkin.

Kognitiv psixoterapiya seansida mijoz terapevt bilan birgalikda muammo qanday sharoitlarda namoyon bo'lishini, “avtomatik fikrlar” qanday paydo bo'lishini va ular uning qarashlari, tajribasi va xatti-harakatlariga qanday ta'sir qilishi o'rganiladi. Mijoz o'zining “qotib qolgan” fikrlarini “yumshatish”ni va muammoli vaziyatning turli tomonlarini ko'rishni o'rganadi.

Aaron Bek KBTning uchta asosiy strategiyasini ishlab chiqqan: hamkorlikdagi empirizm, Suqrotcha dialog va yo'nalgan yangilik.

Hamkorlik empirizmi. Psixolog va mijoz hamkorlikda ishlaydilar. Ular birgalikda mijozning (bizning masalada oila a'zosining) avtomatik fikrlarini o'rganadilar: ularni sharhlaydilar, bilimlarning yetarliligi va foydaliligi to'g'risida taxminlar qilinadi va ularning tasdig'ini hayotiy vaziyatlaridan qidiradilar. Natijada, mijoz noto'g'ri qarashlar va fikrlash shakllari qanday ishlashini bilib oladi va u muqobil ma'lumot manbalariga ega bo'ladi. Oilaviy konsultatsiyada mijozning oila va oilaviy rollar, oilaviy munosabatlar haqidagi qarashlari tahlil qilinadi.

Suqrotcha dialog. KBTning asosiy vositasi suhbatdir, ko'pincha u dialog shaklida bo'ladi. Psixolog mijozga yordam berish uchun savollarning matnini diqqat bilan ko'rib chiqadi:

- muammoni aniqlash;
- unda paydo bo'lgan fikrlar, taxminlar, tasvirlarni tan olish va ularga mantiqiy izoh topish;
- hodisalarga qanday ma'no yuklanishini, ularni qanday idrok etishini aniqlash;
- avtomatik fikrlar tomonidan qo'zg'atilgan bilish va xatti-harakatlarning oqibatlarini baholash.

Mutaxassis o'z oldiga mijozni xatosini topish, uning boshiga ma'lum bir xulosa chiqarish vazifasini qo'ymaydi. Psixologning savollari yordamida inson o'zining odatiy xulosalarini, qiliqlarini, xatti-harakatlarini tahlil qiladi va u sodir bo'layotgan voqealarning yanada real, obyektiv tasvirini rivojlantiradi.

Yo'naltirilgan yangilik. Psixoterapevt yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi rolini o'ynaydi: u bemorga mantiqiy xatolarni, hodisalarni noto'g'ri baholashni, odatiy harakatlar sxemasini tushunishga va eksperimental ravishda yangi tajriba orttirishga yordam beradi. Bemor vaziyatga moslashishni, o'zini o'zi to'g'irlashni o'rganadi va yangi xatti-harakatlar taktikasini ishlab chiqadi. Mutaxassis mijozni yangi harakatlar algoritmini qabul qilishga majburlamaydi, balki mijozga haqiqatni adekvat idrok etish va narsalarga real qarashni o'rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratadi.

Kognitiv psixoterapiyaning maqsadi odamga unga xalaqit beradigan (ko'pincha erta bolalik davrida shakllanadigan) fikrlash shakllaridan xalos bo'lishga yordam berishdir. Psixoterapiyaning maqsadi insonga vaziyatni qanday izohlashini, nimani payqashini va nimani e'tiborsiz qoldirayotganini va nima uchun bunday baholash uni muayyan his-tuyg'ular va harakatlarga olib kelishini tushunishga o'rgatishdir.

Shunday qilib, oilaviy konsultatsiyalarda kognitiv-bixevioral terapiyaning samarasi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Mijozga o'zini va oila a'zolarini (xususan, psixikasida nuqsoni bo'lgan oila a'zosini) imkoniyat va kamchiliklari bilan qabul qilishga, tushunishga o'rgatadi; yaqinlarini qabul qilish va ularga tolerant munosabatda bo'lishga yordam beradi; nogiron yoki psixik, fiziologik buzilishi mavjud bo'lgan ota-onalarga garchand ular kasallikning paydo bo'lishiga aloqador bo'lsalar ham muammoning asosiy sababchisi emasliklarini, aybdorlik hissini bartaraf etishga yordam beradi; er-xotinlarga, ota-onalarga, farzandlarga jismoniy yoki psixik kasalliklari bo'lgan oila a'zolarini to'liq qabul qilishga o'rgatib, ulardan uyalmaslik, muammoni inkor etmaslikka (mutloq muammosiz hayotning o'zi yo'q) va aksincha tan olish va tahlil qilishga, tafakkur qilish orqali muammoga adekvat qarashga ko'mak beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Дж.Бек. Когнитивная терапия: полное руководство: Пер. с англ. - М.: 2006. - 400 с.
2. Харитонов С.В. Руководство по когнитивно-поведенческой психотерапии. 2-е изд. - М.: Психотерапия, 2017. - 176 с.
3. Осипова А.А. Общая психокоррекция. М.: СФЕРА, 2002.- 510 с.
4. Karimova V.M., G'ayibova N.A. Oila psixologiyasi. O'quv qo'llanma. - T.: ILM-ZIYO-ZAKOVAT, 2022. - 262 b.
5. G'ayibova N.A. Sibling maqomi va uning o'smir shaxslararo munosabatlariga ta'siri. Monografiya. -

ESHITISHIDA VA NUTQIDA NUQSONI BO‘LGAN BOLALARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI OSHIRISH UCHUN MILLIY VA HARAKATLI O‘YINLARNI SARALASH VA ULARNI YO‘NALTIRISH

*Xursanova Ruxsora Olimjon qizi,
“Oriental” universiteti o‘qituvchisi, O‘zbekiston, Toshkent shahri
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.084>*

Annotatsiya: Ushbu maqola muallif tomonidan 12-14 yoshli eshitishida va nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda milliy va harakatli o‘yinlarning ahamiyati haqida o‘rgangan. Eshitishida va nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish uchun milliy va harakatli o‘yinlarni tanlashdan iborat.

Kalit so‘zlar: Jismoniy tayyorgarlik, salomatlik, me‘yor, rivojlantirish, eshitishida va nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalar.

ПОДБОР НАЦИОНАЛЬНЫХ И ДЕЯТЕЛЬНЫХ ИГР ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ДЕТЕЙ С ДЕФЕКТАМИ СЛУХА И РЕЧИ И ИХ НАПРАВЛЕННОСТИ

*Хурсанова Рухсора Олимжон кизи,
“Ориентал” университет, Узбекистан, г.Ташкент*

Аннотация. В данной статье автором исследовано значение народно-двигательных игр в развитии физической подготовленности слабослышащих и речевых детей 12-14 лет. Он заключается в выборе народных и подвижных игр для развития физической подготовленности детей с нарушениями слуха и речи.

Ключевые слова: физическое развитие, физическое воспитание, глухонемые дети, национальные игры, подвижные игры.

SELECTION OF NATIONAL AND ACTIVITY GAMES TO INCREASE THE PHYSICAL FITNESS OF CHILDREN WITH HEARING AND SPEECH DEFECTS AND THEIR DIRECTION

*Xursanova Ruxsora Olimjon qizi,
“Oriental” University Uzbekistan, Toshkent*

Annotation. This article has been studied by the author about the importance of national and movement games in the development of physical fitness of 12-14-year-old hearing and speech-impaired children. It consists of choosing national and action games for the development of physical fitness of children with hearing and speech impairments.

Key words: physical development, physical training, deaf and dumb children, national games, action games.

Dolzarbligi. O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sport sohasida aniq maqsadli siyosat olib borilayotgani tufayli, ushbu sohani yanada rivojlantirish masalalariga ko‘proq e‘tibor berilayotganligi yaqqol ko‘rinmoqda. “Biz xalqaro maydonlarda O‘zbekistonning nufuzi va obro‘-e‘tiborini oshirishga katta hissa qo‘shgan sportchilarimiz bilan faxrlanamiz.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 18-maydagi PF-5114-son “Paralimpiya harakatini rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”, 2021-yil 5-noyabrdagi PF-5279-son “Sport ta‘limi tizimini tubdan takomillashtirish orqali olimpiya va paralimpiya sport turlari bo‘yicha sportchilar zaxirasini shakllantirish sifatini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” va 2021-yil 5-noyabrdagi PF-5281-son “2024-yil Parij shahrida (Fransiya) bo‘lib o‘tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o‘yinlariga O‘zbekiston

sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi Farmonlar, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2022-yil 14-oktyabrdagi VMQ-599-son "O'zbekiston Milliy paralimpiya qo'mitasi huzuridagi Paralimpiya sport turlari bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash instituti faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2022-yil 3-noyabrdagi PQ-414-son "Jismoniy tarbiya va sport sohasida qadrlarni tayyorlash hamda ilmiy tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori hamda adaptiv jismoniy tarbiya va paralimpiya sportni ommalashtirish sohasidagi bir qator me'yoriy-huquqiy xujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu tadqiqot muayyan darajada xizmat qiladi.

Mazkur fikr va mulohazalarni inobatga olgan holda eshitishida va nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish, jismoniy tomonlama ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda ta'lim-tarbiya, sog'lomlashtirish jarayonining samarali tashkil etilish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda.

Tadqiqot maqsadi. Eshitishida va nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning jismoniy tayyorgarligini oshirish uchun milliy va harakatli o'yinlarni saralash va ularni yo'naltirish

Tadqiqot vazifalari:

- Mavzuga doir ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish;
- Eshitishida va nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar jismoniy tayyorgarligi oshirish uchun milliy va harakatli o'yinlarni saralash.
- Eshitishida va nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarga saralangan milliy va harakatli o'yinlarni o'ynatish hamda jismoniy tayyorgarlik darajasiga ko'rsatadigan ta'sirini aniqlash.

Tadqiqot usullari ilmiy uslubiy adabiyotlar taxlili, pedagogik kuzatuv, matematik statistik usullar.

Tadqiqotning tashkil qilinishi.

Tadqiqot eshitishida va nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning jismoniy tayyorgarligini milliy va harakatli o'yinlar orqali rivojlantirish. Jismoniy tayyorgarlik deganda biz eng avvalo 5 ta jismoniy sifatlarni tushunamiz. Milliy va harakatli o'yinlar ichidan jismoniy tayyorgarlikni oshiruvchi hamda jismoniy sifatlarni rivojlantiruvchilarini tanlab tahlil qilindi.

Jismoniy mashqlar inson uchun, ayniqsa, o'rta maktab bosqichida hayotiy zarur ko'nikma va malakalarni shakllantirish hamda dastlabki jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish uchun eng maqbul davr hisoblanadi. Kam harakatsizlik bolani ijodiy faolligiga va yoshga xos jismoniy sifatlarini yetarli darajada rivojlanmasligiga olib keladi. Harakatni cheklash yoki uni buzish hayotiy zarur bo'lgan qobiliyatlarni rivojlanishiga salbiy ta'sir etadi.

Ko'plab tanlangan o'yinlarni misol qilib aytamiz "Oq terakri, ko'k terak"; "Kartoshka ekish" o'yinlari, "Yomg'ir", "mushuk va sichqon", "Xo'rozlar jangi", "Yelka urishtirish" va h.k. Estafetali harakatli o'yinlar ham jamoali, umumiy va yakka (juft) tartibda bo'lishi mumkin. Piyoda ko'pkari", "Eshak mindi", "Cho'pon", "Podato'p", kurash, piyoda poyga, to'pli estafetalar va shunga o'xshash o'yinlar qo'llanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Milliy va harakatli o'yinlardan jismoniy sifatlarni (tezlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch, egiluvchanlik)ni tarbiyalash, jamoatchilikni, rostgo'ylikni va boshqa axloqiy-irodaviy sifatlarini tarbiyalashda foydalanish mumkin. agarda darsning vazifasi — kichik maktab yoshidagi bolalarda yugurub kelib uzunlikka sakrash malakasini takomillashtirish bo'lsa, unda "Bo'ri zovurda" o'yinidan foydalanilsa bo'ladi. Qolaversa "Uzatdingmi — o'tir", "Ovchilar va o'rdaklar", "o'yin boshiga to'pni berma", "To'p o'rtadagiga", "Otishma" "To'p uchun kurash" o'yinlaridan foydalanish mumkin.

"Doiraga tort", "Qal'a himoyasi", "Cho'nqa shuvoq", "Cho'rton baliq", "Halqa himoyasi", "Harakatchan nishon", "Uchuvchi to'p", "To'p o'rtadagiga" "Xo'rozlar jangi", "Cho'nka shuvoq", "Uysiz quyon", "Hamma o'z bayroqchasiga", "Zuv-zuv", "Qirq tosh", "To'p qatnashchisi", "To'p tutib oluvchi" ushbu milliy va harakatli o'yinlar bolalarning jismoniy tayyorgarligini oshirish hamda jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun eng yaxshi o'yinlardir.

Bajarilayotgan tadqiqot ishini amalga oshirish uchun qo‘yilgan vazifalarni hal qilishda quyidagi tadqiqot uslublari qo‘llanildi. Adabiyotlar va davriy nashriyotda chop etilgan materiallarni umumlashtirish va tahlil qilish;

pedagogik kuzatish;

Pedagogik testlar;

pedagogik tadqiqot;

matematik – statistika uslublari.

12-14 yoshli eshitishida va nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning jismoniy tayyorgarligini aniqlash va ularning tayyorgarlik darajasini oshirish uchun milliy va harakatli o‘yinlardan foydalanildi. Tadqiqotga jalb qilingan 12-14 yoshli eshitishida va nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning jismoniy tayyorgarlik darajasiga ko‘ra quyidagi test sinovlari tanlab olindi.

1. 30 metr ga yugurish (soniya)

2. 60 metr ga yugurish (soniya)

3. Moksimon yugurish 3x10 m. (soniya)

4. Arqonda sakrash (marta)

Tadqiqotdan avval ularning jismoniy tayyorgarlik darajasi ushbu jadval orqali aniqlab olindi.

Tadqiqotdan oldin nazorat va tajriba guruh o‘quvchilarining qiyosiy natijalari tahlili
1-jadval

№	Nazorat testlari	Nazorat guruhi		Tajriba guruhi		t_{sr}	R
		σ	V%	σ	V%		
1	30 m ga yugurish	6,12	0,96	6,51	1,41	1,36	>0,05
2	60 m ga yugurish	11,14	0,72	11,43	1,01	1,39	>0,05
3	3x10 maxsimon yugurish	9,07	0,37	9,23	0,51	1,53	>0,05
4	Arqonda sakrash (marta)	35,17	15,34	30,08	17,20	1,30	>0,05

Pedagogik tadqiqotda ishtirok etgan 12-14 yoshdagi eshitishida va nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalar jismoniy tayyorgarligining dastlabki darajasini aniqlash uchun o‘rganilgan ko‘rsatkichlar bo‘yicha sinovdan o‘tkazildi. Ushbu sinov natijasida bolalar nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi. Nazorat va tajriba guruhlarining o‘rtacha guruh bo‘yicha natijalari statistik jihatdan sezilarli farqlar kuzatilmadi.

Tadqiqot oxirida tajriba va nazorat guruhlarida o'tkazilgan pedagogik tajriba testlari

2-jadval

№	Nazorat test mashqlari	Nazorat guruxi		Tajriba guruxi		t _{sr}	R
		σ	V%	σ	V%		
1	Hujum uchun o'rtacha ball	4,3	0,80	3,8	0,70	1,1	<0,05
2	Hujum oralig'i	17,61	0,6	18,65	0,7	0,42	<0,05
3	Hujum samaradorligi	0,68	0,05	0,61	0,06	1,1	<0,05
4	Himoya samaradorligi	0,69	0,04	0,60	0,07	0,79	<0,05
5	Muvaffaqiyatli hujum oralig'i	22,4	1,15	24,5	1,29	1,26	<0,05

Tadqiqot so'nggida nazorat va tajriba guruh o'quvchilarining qiyosiy natijalari tahlili

2-jadval

№	Nazorat testlari	Nazorat guruhi		Tajriba guruhi		t _{sr}	R
		σ	V%	σ	V%		
1	30 m ga yugurish	6,05	0,99	5,55	1,08	2,02	<0,05
2	60 m ga yugurish	11,04	1,62	10,16	1,96	2,04	<0,05
3	3x10 maxsimon yugurish	9,09	1,14	8,45	1,26	2,22	<0,05
4	Arqonda sakrash (marta)	37,67	9,46	46,50	8,24	4,17	<0,001

Adabiyotlar tahlili va ilg'or amaliy tajribani umumlashtirish shuni ko'rsatdi-ki, hozirga O'quvchi yoshlarning jismoniy tayyorgarligi yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish uslubiyati yetarlicha ilmiy asoslab berilgan. Ammo eshitishida va nutqida nusoni bo'lgan bolalarning jismoniy tayyorgarligi bundan mustasnodir.

eshitishida va nutqida nusoni bo'lgan bolalarning harakatlarini namoyon qilish darajasini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida nazorat qilish ustivor masalalar qatoriga mansub bo'lib, ushbu jarayonni samarali effektiv vosita va usullar asosida tashkil etish, bunday bolalarning jismoniy tayyorgarligining tez o'sishiga xizmat qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish kerak-ki, ilmiy-uslubiy adabiyotlarni o‘rganish hamda amaliyotda eshitishini va nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning o‘quv mashg‘ulot jarayonini kuzatish natijasida olib borilayotgan tajribada aynan milliy va harakatli o‘yinlardan foydalanib, bunday bolalarning jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bizga ma’lumki milliy va harakatli o‘yinlar qiziqarliligi bilan boshqa metodlardan ko‘ra samarasi yuqoriroq, ayniqsa bu bolalarda qo‘llanganda. Jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi milliy va harakatli o‘yinlarni mashg‘ulotlarda qo‘llash samarali usulligi tadqiqotimiz jarayonida aniqlandi. Eshitishida va nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning jismoniy tayyorgarligi aniqlanganda tajribadan oldin nazorat va tajriba guruhlarining natijalari deyarli farq qilmayotgan edi. Nazorat guruhining ko‘rsatkichlari tajriba guruhining ko‘rsatkichlaridan sezilarsiz darajada yuqori edi. Tadqiqot o‘tkazilgandan so‘ng esa ularning jismoniy tayyorgarligini aniqlash uchun nazorat testlari qayta olindi va nazorat guruhiga nisbatan tajriba guruhining natijalari sezilarli darajada oshganini jadvallarimiz orqali ko‘rish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5924 sonli “O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. 2020 yil 24 yanvar.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5281-sonli “2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo‘lib o‘tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o‘yinlariga O‘zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to‘g‘risida”gi Qarori. 2021 yil 5 noyabr.
3. T.S. Usmanxodjayev, Sh.X. Isroilov, A.A. Pulatov, Sh.A. Pulatov “Milliy va harakatli o‘yinlar” darslik T:“IQTISOD-MOLIYA” 2015 y.
4. T.S. Usmanxodjayev “Milliy va harakatli o‘yinlar” o‘quv uslubiy qo‘llanma T; “O‘zDJTI nashriyot bo‘limi” 2009 67 b
5. K. Rahimqulov “Milliy va harakatli o‘yinlar” o‘quv qo‘llanma T; “tafakkur bo‘stoni” 2012 y
6. Bobomurodov A.E. “Jismoniy tarbiya, sport nazariyasi va uslubiyati” (Jismoniy sifatning umumiy tavsifi).O‘quv qo‘llanma.T.,-2020 yil. 157 b.
7. Gapparov, Z., & Ishtayev, J. Development of explosive psychomotor and personal activity of sportsmen.
8. Гончарова О.В. “Ёш спортчиларнинг жисмоний қобилиятларини ривожлантириш”. Ўқув қўлланма. Т.,-2005 й. 176 б.
9. Ishtayev, J. M., & Gapparov, Z. (2022). Development of explosive ability in schoolchildren (on the example of 10-11 grades). Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences, 2(2), 56-59.
10. Ishtayev, J. M. (2020). Explosive activity school performance by age indicators. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(8).
11. Ishtayev, J. M., Abdullayev, B. B., Xasanova, N. R., & Toshpo‘Latov, A. A. (2022). Effectiveness of the new developed sports and health program in sports gymnastics in the preparation of 3-7 year old boys. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(3), 94-99.
12. Ishtayev. J.M. (2020). Развитие взрывной способности у юных тяжелоатлетов. II International Book Edition of the countries of the Commonwealth of Independent States “BEST YOUNG SCIENTIST-2020” г. Нур-Султан, Казахстан, 28.
13. Salamov R.S. “Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati”. Darslik. 1 jild. T.,-2015 y.
14. Sobirova L.B “Ko‘zi ojiz va zaif ko‘ruvchi shaxslarni golbol sport turiga tayyorlashning metodologik asoslari” diss.. Chirchiq -2023

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

КОМПЛЕКС SONLAR VA ULAR USTIDA AMALLAR

Hasanov Behzod Normurot o'g'li,
Buxoro davlat pedagogika instituti, "Matematika va informatika" yo'nalishi
3-bosqich talabasi

<https://orcid.org/0009-0004-9588-7130>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.085>

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada algebraik shakldagi kompleks sonlar va ular ustida amallar ko'rib chiqilgan. Maqolada, kompleks sonlar va ularning qo'shimcha amallarini, shu jumladan qo'shish, ko'paytirish, kvadrat ildizlarini hisoblashni, shuningdek, ularning o'zaro qo'shimcha xususiyatlarini tushuntirilgan. Maqolada kompleks sonlarning algebraik shaklini ta'riflash, ularning haqiqiy va mavhum qismlarini ajratib chiqarish, shuningdek, ularning o'ziga xos xossalarni ko'rsatadi. Barcha muammolar va hisoblash usullari asosida, ilmiy tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan formulalar va ko'rsatkichlar maqolada taqdim etilgan. Maqolada qo'shimcha ravishda, algebra fanining kompleks sonlar bo'yicha tushunchalarini o'rganish, ularning amaliyotda qanday qo'llanilishi va algoritmik hal qilinishi ham ko'rsatilgan. Ushbu tadqiqotning natijalari algebra fanidan bo'lgan qiziqishni yana oshirib, mavzuni o'rganishni o'z ichiga olgan insonlar uchun foydali bo'ladi.

Tayanch iboralar: kompleks son; mavhum birlik; kompleks sonning haqiqiy va mavhum qismi; kompleks-qo'shma son; kompleks tekislik; haqiqiy va mavhum o'q; kompleks sonning absolyut qiymati va argumenti; kompleks sonning trigonometrik shakli; yig'indining absolyut qiymati haqidagi teorema; Muavr formulasi.

КОМПЛЕКСНЫЕ ЧИСЛА И ДЕЙСТВИЯ НАД НИМИ

Хасанов Бекзод Нормурод угли,
Бухарский государственный педагогический институт, Студент 3 курса
специальности «Математика и информатика»

Аннотация: В данной научной статье рассматриваются комплексные числа в алгебраической форме и операции над ними. В статье объясняются комплексные числа и их дополнительные операции, включая сложение, умножение, квадратные корни, а также их дополнительные свойства. В статье описана алгебраическая форма комплексных чисел, разделены их действительная и абстрактная части, а также показаны их уникальные свойства. На основании всех задач и методов расчета в статье представлены формулы и показатели, разработанные научными исследователями. Кроме того, в статье также показано изучение алгебраических понятий комплексных чисел, их практическое применение и алгоритмическое решение. Результаты этого исследования возродят интерес к алгебре и будут полезны тем, кто занимается изучением этого предмета.

Ключевые слова: Комплексное число; абстрактное единство; действительная и абстрактная часть комплексного числа; комплексное число; сложная плоскость; реальная и абстрактная оси; абсолютное значение и аргумент комплексного числа; тригонометрическая форма комплексного числа; теорема об абсолютной величине суммы; Формула Муавра.

COMPLEX NUMBERS AND OPERATIONS ON THEM

*Hasanov Behzod Normurot o'g'li,
Bukhara State Pedagogical Institute, 3rd level student of «Mathematics and
Informatics».*

Abstract: Complex numbers in algebraic form and operations on them are considered in this scientific article. The article explains complex numbers and their complementary operations, including addition, multiplication, square roots, and their complementary properties. The article describes the algebraic form of complex numbers, separates their real and abstract parts, and also shows their unique properties. Based on all problems and calculation methods, formulas and indicators developed by scientific researchers are presented in the article. In addition, the article also shows the study of algebraic concepts of complex numbers, their practical application and algorithmic solution. The results of this study will rekindle interest in algebra and be useful to those involved in the study of the subject.

Key words: Complex number; abstract unity; real and abstract part of a complex number; complex number; complex plane; real and abstract axis; absolute value and argument of a complex number; trigonometric form of a complex number; theorem about the absolute value of the sum; Muavr formula.

Kirish. Tajribalar shuni ko'rsatadiki boshlangan ishni sabr toqat bilan mustaqil ravishda tinmay izlanish o'raqali ohiriga yetganlaridagina hayotda ko'zlagan maqsadlariga erishadilar. O'quvchi talabalarga ananviy hislatli tarbiyalashda mustaqil ishlarni tashkil etib o'ziga xos muhim o'rin tutadi. O'quvchi yoshlarni hozirgi kundan axborot oqimini nihoyatda kattaligi, fantexnika taraqqiyoti tufayli o'quvchi qanchalik mohir bo'lmasin, dars jarayonida qanchalik fan bo'yicha qanchalik bilimga ega bo'lmasin o'quvchilar bilimni yetkaza olmaydi. Uning to'ldirishni yagona yo'li o'quvchi talabalarining o'z ustilarida mustaqil ishlashlaridir. Shu nuqtai nazardan bizga berilgan o'qitish jarayonida talabalar mustaqil ishlarini tutgan o'rni, mustaqil talimga alohida diqqat qaratilishi mavzusi hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili.

[3] maqolada informatika darslarida Python dasturlash tilida ma'lumot to'plamlari va turlari va texnologiyalaridan foydalanish to'g'risida ma'lumot keltirilgan.

[4] maqolada o'quv fanlarini o'rganishda Python dasturlash tilini o'qitishda funksiyalardan foydalanish metodikasi va fanning tarixiga yondashuv ma'lum darajada o'quv jarayonini ilmiy bilimga yaqinlashtirishi hamda o'qituvchining informatika tushunchalari bilan tanishar ekan, dars jarayonida ularning tarixi va rivojlanishi (asosan, buyuk ajdodlarimiz xizmatlari) haqida so'z yuritishi o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirishidi.

[5] maqolada matematika fanini o'rgatish jarayonida didaktik o'yinlardan foydalanilinish masalasi tahlil qilingan. Darslarning qay darajada tashkillanishi bu o'qituvchining ijodkorlik qobiliyatiga ham bog'liqligi qayd qilingan. O'quvchilar darsdan olgan bilimlarini mustahkamlashi, ularni hayotga tadbiiq eta olishga tayyorlanashi haqida so'z yuritilgan.

[6] maqolada bugungi fan va texnika rivojlangan davrda talabalar bilimni mustahkamlashda mustaqil ta'limning o'rni alohida ahamiyat kasb etishi qayd qilingan.

Shu nuqtai nazardan mustaqil ta'limni bajarishda talabalarda o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish, mustaqil bilim olish, mustaqil ishlanish va mustaqil o'z ustida ishlashga o'rgatish bugungi kunda juda muhimligi ta'kidlangan. Hamda talabalar mustaqil ta'limini tashkil etishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihatlar, talabalarga berilishi kerak bo'lgan ko'rsatmalar haqida qisqacha to'xtalib o'tilgan.

[7] maqolada ishga doir mantli masalalar va ular qanday turlarga bo'linishi, ularni yechish bosqichlari, bu kabi masalalarda uchraydigan asosiy qonuniyatlar haqida qisqacha tushunchalar keltirilgan. Ishga doir matnli arifmetik masalalarni yechishda qanday tasdiqlarga e'tibor berishimiz kerakligi haqida mulohazalarni umumlashtirib, mavzu bo'yicha masalalar yechimlari namuna sifatida keltirilgan. Keltirilgan tasdiqlar va mulohazalar bilan yechilgan masalalar o'quvchilar hamda fanni mustaqil o'rganuvchilarga matnli masalalarni qiyinchiliklarsiz o'zlashtirishga yordam berishi ta'kidlangan.

[8] maqolada talabalarni ijodiy tafakkurini rivojlantirish uchun bir qator nazariy va mantiqiy asoslar taqdim etilgan, ularsiz ko'rsatkichli tenglamalar va tengsizliklarni to'g'ri yechish imkonsizligi ta'kidlangan. Ko'rsatkichli tenglamalarning tipik variantlari va tengsizliklar, shuningdek, bunday muammolarni hal qilish bo'yicha ko'rsatmalar berilgan.

[9] maqolada ta'lim sohasini rivojlantirishda ilg'or tajribalardan foydalanib tengsizliklarni yechishda asosiy bilimlarga ega bo'lish va yechimlarni umumlashtirishda xatolikka yo'l qo'ymaslik uchun nimalarga e'tibor qaratish lozimligi to'g'risida muhim ma'lumotlar keltirilgan. Algoritmik usul yordamida kasr-ratsional, irratsional, logarifmik va trigonometrik funksiyalarga doir tengsizliklarga oid misollarning yechimi keltirilgan.

[10-20] maqola o'quv jarayoni sifatini oshirish vositasi sifatida interfaol texnologiyalar samaradorligini tahlil qilishga bag'ishlangan. Bugungi kunda o'quv jarayonida interfaol usullardan foydalanish keng joriy etilayotgani, bu esa o'quv jarayonini insonparvarlashtirish, demokratlashtirish va erkinlashtirishni talab qilishi qayd qilingan. Interfaol usullar katta vaqt va jismoniy kuch sarflamasdan, qisqa vaqt ichida yuqori natijalarga erishishga qaratilganligi, o'quvchiga nazariy bilimlarni o'rgatish, muayyan faoliyat turlari bo'yicha ko'nikma va malakalarni egallash, axloqiy fazilatlarni shakllantirish, o'quvchi bilimni nazorat qilish va baholash katta mahorat va epcillikni talab qilishi haqida so'z yuritilgan.

Asosiy qism. Bizga R haqiqiy sonlar to'plami berilgan bo'lsin. $C = R \times R$ to'plamda qo'shish va ko'paytirish amallarini quyidagicha aniqlaymiz:

$$(a, b) + (c, d) = (a + c, b + d),$$

$$(a, b) \cdot (c, d) = (ac - bd, bc + ad).$$

Ravshanki, C da aniqlangan qo'shish va ko'paytirish amallari uchun quyidagi shartlar bajariladi:

a) qo'shishning kommutativligi: $(a, b) + (c, d) = (c, d) + (a, b),$

b) qo'shishning assotsiativligi:

$$[(a, b) + (c, d)] + (e, f) = (a, b) + [(c, d) + (e, f)],$$

c) ko'paytirishning kommutativligi $(a, b) \cdot (c, d) = (c, d) \cdot (a, b),$

d) ko'paytirishning assotsiativligi:

$$[(a, b) \cdot (c, d)] \cdot (e, f) = (a, b) \cdot [(c, d) \cdot (e, f)].$$

Ushbu qonunning o'rinli ekanligi quyidagi tengliklardan kelib chiqadi:

$$\begin{aligned} [(a, b) \cdot (c, d)] \cdot (e, f) &= (ac - bd, ad + bc) \cdot (e, f) = \\ &= ace - bde - adf - bcf + acf - bdf + ade + bcf, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} (a, b) \cdot [(c, d) \cdot (e, f)] &= (a, b) \cdot (ce - df, cf + de) = \\ &= ace - bde - adf - bcf + acf - bdf + ade + bcf. \end{aligned}$$

e) distributivlik qonuni:

$$[(a, b) + (c, d)] \cdot (e, f) = (a, b) \cdot (e, f) + (c, d) \cdot (e, f);$$

Qo'shish va ko'paytirish amallarini bog'lovchi ushbu distributivlik qonuni ham o'rinli bo'lishini tekshirish qiyin emas:

$$\begin{aligned} [(a, b) + (c, d)] \cdot (e, f) &= (a + c, b + d) \cdot (e, f) = \\ &= (ae + ce - bf - df, af + cf + be + de), \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} (a, b) \cdot (e, f) + (c, d) \cdot (e, f) &= (ae - bf, af + be) + (ce - df, cf + de) = \\ &= (ae + ce - bf - df, af + cf + be + de). \end{aligned}$$

Ta'kidlash joizki, $(0, 0)$ element C to'plamning trivial (nol) elementi, $(1, 0)$ element esa birlik elementi bo'ladi, ya'ni:

$$(a, b) + (0, 0) = (0, 0) + (a, b) = (a, b),$$

$$(a, b) \cdot (1, 0) = (1, 0) \cdot (a, b) = (a, b).$$

Ma'lumki, ixtiyoriy $(a, b) \in C$ element qarama-qarshi $(-a, -b)$ elementga ega.

Endi biz C to'plamdagi ixtiyoriy noldan farqli (a, b) elementning teskarilanuvchi ekanligini ya'ni $(a, b) \cdot (x, y) = (1, 0)$ tenglama yechimga ega ekanligini ko'rsatamiz. Ushbu tenglamadan quyidagiga ega bo'lamiz

$$(ax - by, ay + by) = (1, 0).$$

Bu tenglikdan quyidagi ikki noma'lumli tenglamalar sistemasi hosil bo'ladi

$$\begin{cases} ax - by = 1, \\ bx + ay = 0. \end{cases}$$

Ma'lumki, bu sistema $(a, b) \neq (0, 0)$ bo'lganda yechimga ega bo'lib, $x = \frac{a}{a^2 + b^2}$,
 $y = \frac{-b}{a^2 + b^2}$ ekanligi kelib chiqadi.

Demak, (a, b) element uchun teskari element

$$(a, b)^{-1} = \left(\frac{a}{a^2 + b^2}, -\frac{b}{a^2 + b^2} \right)$$

ko'rinishga ega bo'ladi.

1-ta'rif Qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lish amallari aniqlangan C to'plamga *kompleks sonlar to'plami*, uning elementlari esa kompleks sonlar deb ataladi.

Kompleks sonlar to'plamining $(a, 0)$ ko'rinishidagi elementlari to'plamini R_1 orqali belgilaymiz. C da kiritilgan qo'shish va ko'paytirish amallarini R_1 da qaraymiz:

$$(a, 0) + (c, 0) = (a + c, 0),$$

$$(a, 0) \cdot (c, 0) = (ac, 0).$$

Ushbu tengliklardan ko'rinadiki, R_1 to'plamdagi qo'shish va ko'paytirish amallari, haqiqiy sonlar to'plamidagi amallar kabi aniqlanadi.

R_1 va R to'plamlar orasida $f((a, 0)) = a$ kabi $f: R_1 \rightarrow R$ moslik o'rnatilsa, yuqoridagi tengliklardan ushbu moslik ko'paytma va yig'indi amallarini saqlashi kelib chiqadi. Demak, $(a, 0) = a$ deb olish mumkin.

Agar $(0, 1)$ elementni i orqali belgilasak,

$$i^2 = (0, 1) \cdot (0, 1) = (-1, 0) = -1$$

bo'ladi. Ushbu $i \in C$ elementga *mavhum birlik* deyiladi. Ixtiyoriy $(a, b) \in C$ uchun

$$(a, b) = (a, 0) + (0, b) = (a, 0) + (b, 0) \cdot (0, 1) = a + bi$$

tenglikni yozishimiz mumkin. Shunday qilib, C kompleks sonlar to'plamining ixtiyoriy elementini $z = a + bi$ shaklda yozish mumkin. Bu shaklga kompleks sonning *algebraik shakli* deyiladi.

Kompleks sonning algebraik shaklidagi a soniga kompleks sonning haqiqiy qismi deyiladi va $Re(z)$ orqali belgilanadi. Undagi b soni esa z kompleks sonning mavhum qismi deyiladi va $Im(z)$ orqali belgilanadi. Mavhum qismi nolga teng bo'lgan kompleks sonlar haqiqiy sonlar bo'lsa, haqiqiy qismi nol bo'lgan kompleks sonlar mavhum kompleks sonlar deyiladi.

Ushbu $\bar{z} = a - bi$ kompleks soni $z = a + bi$ kompleks soniga qo'shma kompleks son deyiladi. Qo'shma kompleks sonlar uchun

$$z + \bar{z} = (a + bi) + (a - bi) = 2a,$$

$$z \cdot \bar{z} = (a + bi) \cdot (a - bi) = a^2 + b^2$$

tengliklar o'rinli, ya'ni kompleks sonning o'z qo'shmasiga yig'indisi va ko'paytmasi haqiqiy son bo'ladi.

1-xossa. Kompleks sonlarning qo'shmasi quyidagi xossalarga ega:

$$a) \overline{z_1 + z_2} = \overline{z_1} + \overline{z_2};$$

$$b) \overline{z_1 - z_2} = \overline{z_1} - \overline{z_2};$$

$$c) \overline{z_1 \cdot z_2} = \overline{z_1} \cdot \overline{z_2};$$

$$d) \overline{\begin{pmatrix} z_1 \\ z_2 \end{pmatrix}} = \begin{pmatrix} \overline{z_1} \\ \overline{z_2} \end{pmatrix}.$$

Kompleks sonning teskarisini topishda uning qo'shmasidan foydalanish juda qulay hisoblanadi:

$$(a + bi)^{-1} = \frac{1}{a + bi} = \frac{1}{a + bi} \cdot \frac{a - bi}{a - bi} = \frac{a - bi}{a^2 + b^2} = \frac{a}{a^2 + b^2} - \frac{b}{a^2 + b^2}i.$$

1-tasdiq. Bizga $z = a + bi$ kompleks son berilgan bo'lib, $u + vi$ uning kvadrat ildizi bo'lsin, u holda

$$u = \pm \sqrt{\frac{1}{2} \left(a + \sqrt{a^2 + b^2} \right)},$$

$$v = \pm \sqrt{\frac{1}{2} \left(-a + \sqrt{a^2 + b^2} \right)}.$$

Isbot. Aytaylik, $\sqrt{a + bi} = u + vi$ bo'lsin. U holda bu tenglikni ikkala tomonini kvadratga ko'tarsak,

$$(u + vi)^2 = a + bi$$

tenglikni hosil qilamiz. Bundan

$$\begin{cases} u^2 - v^2 = a, \\ 2uv = b. \end{cases} \quad (1)$$

tenglamalar sistemasi kelib chiqadi. Bu sistemadagi tenglamalarning har birining ikkala tomonini kvadratga ko'tarib, so'ngra ularni qo'shsak, quyidagi tenglikka ega bo'lamiz:

$$(u^2 - v^2)^2 + 4u^2v^2 = (u^2 + v^2)^2 = a^2 + b^2.$$

So'nggi tenglikdan $u^2 + v^2 = \sqrt{a^2 + b^2}$ (ildiz musbat ishorali, chunki tenglikning chap tomoni musbat son). Bu tenglikdan va tenglamalar sistemasi birinchi tenglamasidan quyidagilarni hosil qilamiz:

$$u^2 = \frac{1}{2} \left(a + \sqrt{a^2 + b^2} \right),$$

$$v^2 = \frac{1}{2} \left(-a + \sqrt{a^2 + b^2} \right).$$

Kvadrat ildizdan chiqarib,

$$u = \pm \sqrt{\frac{1}{2} \left(a + \sqrt{a^2 + b^2} \right)},$$

$$v = \pm \sqrt{\frac{1}{2} \left(-a + \sqrt{a^2 + b^2} \right)}$$

u va v larni topamiz. (4.1) tenglamalar sistemasining ikkinchi tengligiga ko'ra uv ko'paytmaning ishorasi b ning ishorasi bilan bir xil bo'ladi, ya'ni agar $b > 0$ bo'lsa, u va v lar bir vaqtning o'zida musbat yoki manfiy ishorali, agar $b < 0$ bo'lsa, u va v lar turli ishorali bo'ladi.

Shunday qilib, ixtiyoriy kompleks sonning ikkita kvadrat ildizi mavjud va ular bir-biridan ishorasi bilan farq qiluvchi sonlar bo'ladi. Xususan, manfiy haqiqiy sonlardan ham kvadrat ildiz chiqarish mumkin. Haqiqatan ham, agar $a < 0$ va $b = 0$ bo'lsa, u holda $\sqrt{a^2 + b^2} = -a$ (bu ildiz musbat) va $u^2 = \frac{1}{2}(a - a) = 0$, ya'ni $u = 0$ bo'ladi. Demak, $\sqrt{u} = \pm \sqrt{-a} \cdot i$ bo'ladi.

1-misol. $z = -35 - 12i$ kompleks sonning kvadrat ildizlarini toping. Bu yerda $a = -35$, $b = -12$ ekanligi uchun

$$\sqrt{a^2 + b^2} = \sqrt{1225 + 144} = \sqrt{1369} = 37.$$

Shuning uchun

$$u^2 = \frac{1}{2}(35 + 37) = 36,$$

$$v^2 = \frac{1}{2}(-35 + 37) = 1.$$

Demak, $u = \pm 6$, $v = \pm 1$, hamda $b < 0$ bo'lganligi sababli, u va v larning ishoralari turli xil bo'ladi, shuning uchun

$$\sqrt{-35 - 12i} = \pm(6 - i).$$

2- misol. $(2 + 4i)z^2 + 2z + 6 - 6i = 0$ kvadrat tenglamani kompleks sonlar maydonida yeching.

Kvadrat tenglamaning diskriminanti $D = 2\sqrt{-35 - 12i} = 2(6 - i)$ bo'lib,

$$z_1 = \frac{-2 - 2(6 - i)}{2(2 + 4i)} = \frac{-7 + i}{2 + 4i} \cdot \frac{2 - 4i}{2 - 4i} = \frac{-10 + 30i}{4 + 16} = \frac{-10 + 30i}{20} = -\frac{1}{2} + \frac{3}{2}i.$$

$$z_2 = \frac{-2 + 2(6 - i)}{2(2 + 4i)} = \frac{5 - i}{2 + 4i} \cdot \frac{2 - 4i}{2 - 4i} = \frac{6 - 22i}{4 + 16} = \frac{6 - 22i}{20} = \frac{3}{10} - \frac{11}{10}i.$$

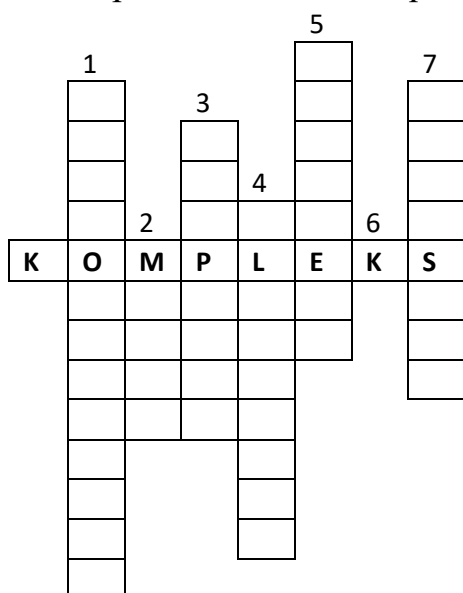

Terms	Atamalar	Izoh
<u>Complex number</u>	Kompleks son	$a+bi$ ko‘rinishdagi ifoda (bu yerda a va b –haqiqiy sonlar, i -mavhum birlik) kompleks son deyiladi. a soni kompleks sonning haqiqiy qismi, bi esa uning mavhum qismi deyiladi.
Two equal complex numbers	Ikki teng kompleks sonlar	Ikki $a+bi$ va $s+di$ kompleks sonlar faqat va faqatgina $a=c$ va $b=d$ bo‘lgandagina bir-biriga teng deyiladi
Joint complex numbers	O‘zaro qo‘shma kompleks sonlar	$a+ib$ va $a-ib$ ko‘rinishidagi kompleks sonlar o‘zaro qo‘shma kompleks sonlar deyiladi
The formule of Muavr	Muavr formulasi	$z^n = (r(\cos\varphi + i\sin\varphi))^n = r^n(\cos n\varphi + i\sin n\varphi)$

Krossvord metodi orqali o‘z biliminggizga qanchalik qat’iyatli ekaningizni tekshirib olasiz. Krasvord metodida mavzuga oid “KOMPLEKS” so’zi asos qilib olingan.

Krasvord savollari:

- $\alpha = r(\cos\varphi + i\sin\varphi)$ kompleks sonning qanday ko‘rinishi?
- $\alpha^n = r^n(\cos n\varphi + i\sin n\varphi)$, ___ formulasi
- C harfi bilan belgilanadigan sonlar to‘plami bu ___ sonlar to‘plami
- $z = a + bi$ kompleks sonning qanday ko‘rinishi?
- ϕ kompleks sonning qanday qismi ?
- kompleks sonlar ustida qanday ish bajarib bo‘lmaydi?

Xulosa: bu maqola algebraik shakldagi kompleks sonlar va ular ustida amallar bo'yicha ilmiy tadqiqotni o'z ichiga olgan. Ushbu tadqiqotda, kompleks sonlar va ularning qo'shimcha amallari, shu jumladan qo'shish, ko'paytirish, kvadrat ildizlarini hisoblash va o'zaro qo'shimcha xossalari ko'rib chiqilgan. Maqola, kompleks sonlarning haqiqiy va mavhum qismlarini ajratib chiqarish, shuningdek, ularning o'ziga xos xossalarni ko'rsatadi.

Maqola, ilmiy tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan formulalar va ko'rsatkichlarni taqdim etadi, shuningdek, «Fundamental of Abstract Algebra» (Malik D.S., Mordeson J.N., Sen M.K., 1997) va «Algebra and Number Theory» (Martyn R. Dixon, Leonid A. Kurdachenko, Igor Ya. Subbotin, 2010) kabi maqbul adabiyotlardan foydalanilgan.

Xulosa, algebra fanining kompleks sonlar bo'yicha tushunchalarini o'rganish, ularning amaliyotda qanday qo'llanilishi va algoritmik hal qilinishi bo'yicha o'z fikrini bildiradi. Ushbu tadqiqotning natijalari algebra fanidan bo'lgan qiziqishni yana oshirib, mavzuni o'rganishni o'z ichiga olgan insonlar uchun foydali bo'ladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Malik D.S., Mordeson J.N., Sen M.K. Fundamental of abstract algebra. WCB McGraw-Hill, 1997.

2. Martyn R. Dixon, Leonid A. Kurdachenko, Igor Ya. Subbotin, "Algebra and number theory" 2010.

3. Nozimbek Zaripov, Behzod Hasanov Python dasturlash tilida ma'lumot to'plamlari va turlari Interpretation and researches 2023/5/27 Tom 1 . №1 c.

4. Nozimbek Zaripov, Behzod Hasanov Python dasturlash tilini o'qitishda funksiyalardan foydalanish metodikasi Talqin va tadqiqotlar 2023/2/27 Tom 1. №18 c.

5. Hasanov Behzod Normurot o'g'li Matritsa ustida amallar bajarish metodlari Educational research in universal sciences, 2024/3/3 c.38-45.

6. Behzod Hasanov. Kompyuter tarmoqlari haqida umumiy tushunchalar. Ilm-fan va ta'lim 2024/4/14. 5 (20) c.221-226.

7. Hasanov Behzod Normurot o'g'li Zaripov Nozimbek Nayimovich. Pythonda masalalarni dasturlash va ularni o'qitish metodikasi. Ta'lim tizimida zamonaviy axborot texnologiyalari resurslaridan foydalanish istiqbollari". 2023/5/30.c. 462-464.

8. Hasanov Behzod normurot o'g'li zaripov nozimbek nayimovich. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida dasturlash tillarini o'qitish metodikasi. Boshlang'ich ta'limda xalqaro tajribalar: yangi avlod darsliklari, milliy dastur va raqamli texnologiyalar integratsiyasi. 2023/5/19. C. 791-793

9. Zaripov Nozimbek Nayimovich, Hasanov Behzod Normurot O'G'Li. Python dasturlash tilini o'qitishda funksiyalardan foydalanish metodikasi. Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. 2023 . Tom 1 №1 c. 15-19.

10. Hasanov B.N Zaripov N. N.. Python dasturlash tilida foydalanuvchi grafik interfeysi imkoniyatlari. Математик моделлаштириш ва ахборот технологияларининг долзарб масалалари» халқаро илмий-амалий анжуман. 2023/5/2. Tom 3 №3 c. 455-457.

11. Hasanov B.N Zaripov N. N. Python dasturlash tilida ma'lumot to'plamlari va turlari. Lm-fan muammolari tadqiqotchilar talqinida ilmiy konferensiya ". 2023/5/20.c. 275-277.

12. Nozimbek Zaripov, Behzod Hasanov. Scratch dasturlash muhitida tarmoqlanuvchi bloklar bilan ishlash. Евразийский журнал академических исследований. 2023/6/6. Tom 3. №6 c.98-101.

13. Hasanov Behzod Normurot o'g'li Zaripov Nozimbek Nayimovich. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida dasturlash tillarini o'qitish metodikasi. Boshlang'ich ta'limda xalqaro tajribalar: yangi avlod darsliklari, milliy dastur va raqamli texnologiyalar integratsiyasi. 2023/5/19. C. 791-793.

14. A. Sh. Rashidov Matematika darslarida ta'limning shaxsga yo'naltirilgan texnologiyasi. Центр научных публикаций. 2021 yil. 3-son. 68-72 bet

15. A.Sh. Rashidov Ijtimoiy-gumanitar ta'lim yo'nalishi talabalari uchun matematik fanlar bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish. Science and Education №9. С 283-291
16. О.О.Халлоқова. А.Рашидов Пороговое собственное значение модели Фридрихса. Молодой ученый, 2015 №15. С. 1-3
17. A. Sh. Rashidov Interaktivnyye metody pri izuchenii temy «Opredeleennyy integral i yego prilozheniya». Nauchnyye issledovaniya. № 34:3. С 21-24
18. A. Sh. Rashidov Yoshlar intellektual kamolotida ijodiy tafakkur va kreativlikning o'rni. Pedagogik mahorat 2021 yil №7. 114-116 bet.
- 19 .A.Sh. Rashidov. Matematika fanlaridan talaba yoshlar ijodiy tafakkurini rivojlantirish. Fan va jamiyat №3. С 45-46
20. A.Sh. Rashidov замонавий таълим ва инновацион технологиялар соҳасидаги илғор тажрибалар. Центр научных публикаций. 2021 yil. 3-son. 68-72 bet 8-14

INTEGRATSIYA MUAMMOSINING PEDAGOGIK TADQIQOTLARDA O'RGANILGANLIK HOLATI

Urazaliyeva Shoxsanam Shavkat qizi,
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti magistranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.086>

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida turli fanlarni bir-biri bilan bog'lab o'rganish, ta'lim mazmunini fanlarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tushuntirish masalalari keltirilgan. Shuningdek, maqolada integratsiya muammosini turli nazariy yondashuvlar asosida kelib chiqish tarixi, shakllanish bosqichlari, ko'rinishlari, ta'lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyati muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: integratsiya, shakl, rivojlanish, pedagogik integratsiya, tizim, yaxlitlik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы преподавания различных предметов во взаимосвязи друг с другом, поясняется содержание образования с учетом специфики предметов. Также в статье рассматривается история проблемы интеграции на основе различных теоретических подходов, этапы ее становления, проявления и значение в образовательном процессе.

Ключевые слова: интеграция, форма, развитие, педагогическая интеграция, система, целостность.

Abstract. This article deals with the issues of learning different subjects in connection with each other in the educational process, explaining the content of education based on the specific characteristics of the subjects. The article also discusses the history of the integration problem based on various theoretical approaches, the stages of its formation, its manifestations, and its importance in the educational process.

Key words: integration, form, development, pedagogical integration, system, integrity.

Ta'lim muassasalarida o'qitiladigan har qanday fandan beriladigan bilim, tarkib toptiriladigan ko'nikma va malakalarning shakllantirilishida turdosh o'quv fanlarning o'zaro uyg'unlikdagi imkoniyatlaridan yetarlicha foydalanishning ahamiyatini chuqur anglab yetish zamonaviy ta'limning eng asosiy talablaridan biri sanaladi. Buyuk didaktik olim Yan Amos Komenskiy ta'kidlashicha: "Bir-biri bilan bog'liq bo'lgan hamma narsa, huddi shunday holda o'rganilishi kerak". Fanlararo bog'liqlik g'oyasiga keyinchalik juda ko'p pedagoglar yondoshib, uni rivojlanishi va umumlashtirilishiga hissa qo'shdilar. D.Lokk g'oyasiga ko'ra: "Ta'lim mazmuning aniqlanishida bir fan boshqa fanlar elementlari va faktlari bilan to'ldirilishi kerak". Ushbu yondashuvlar asosida integratsiya atamasini uslubiy nuqtai nazardan hodisa sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. «Intergratsiya» so'zi lotincha integration - tiklash, to'ldirish, «integer» butun so'zidan kelib chiqqan bo'lib, quyidagi ikki xil jarayon sifatida talqin etiladi:

birinchidan, tizim, organizmning alohida tabaqalashtirilgan qism va vazifalarning bog'liqlik holatini bildiruvchi tushuncha va shu holatga olib boruvchi jarayon.

ikkinchidan, tabaqalashtirish jarayonlari bilan birga amalga oshirilayotgan fanlarni yaqinlashtirish jarayoni.

O'tgan asrning 60-yillarida o'qitish jarayonini faollashtirish, uni ilmiy-nazariy jihatdan rivojlantirish nuqtai nazaridan yondashgan holda fanlarni o'qitishda integratsiyani yoki o'quv fanlarini o'zaro integratsiyalashni ta'minlash sohasidagi harakatlar kuchaydi. Tadqiqotchi C.Brumfitning yozishicha, o'tgan asrning o'rtalarida fanlararo integratsiyaning turli jihatlari keng tadqiq qilingan[1]. Jumladan, bilim, ko'nikma va malakalarni egallash samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi didaktik vosita, ta'lim oluvchilarning o'quv faoliyatida apersepsiyani

rivojlantirish, yoki o‘quv faoliyatini adekvat idrok etish qobiliyatlarini shakllantirish asosi, o‘qitishda fanlararo integratsiyani ta‘minlashda ilmiylik tamoyiliga amal qilish hamda o‘qitish jarayonida fanlararo integratsiyani birgina o‘quv fani doirasida ta‘minlash mumkin emasligi asoslab berilgan.

1980-yillarda «integratsiya» tushunchasi paydo bo‘lishidan oldin, o‘quv fanlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aks ettiruvchi shunga o‘xshash «fanlararo o‘xshashlik» tushunchasi kiritilgan bo‘lib, uning yordamida bitta mavzuni chuqurroq o‘rganish mumkin bo‘lgan. Hozirgi vaqtda esa, ko‘plab tadqiqotchilar «integratsiya» tushunchasiga o‘z ta‘riflarini berishadi. V.N.Lyamina quyidagi ta‘rifni beradi: “Integratsiya - bu bir fan bo‘yicha ma‘lum bir sohaga oid umumlashtirilgan bilimlarni ma‘lum chegaralarda birlashtirish” hodisasi hisoblanadi[8]. E.V.Yakovlev integratsiyani “tizimning kenglik, yaxlitlik tomon harakati” deb ta‘riflaydi[12]. G.Gilyazovaga ko‘ra, integratsiya - bu atrofimizdagi olam bilan o‘xshashlik asosida qurilgan, dunyodagi hamma narsa o‘zaro bog‘liq va “sof shaklda” mavjud emas, degan aksiomaga asoslangan o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq o‘quv fanlari tizimi ekanligini ta‘kidlaydi[5]. G.A.Monaxova integratsiyani tabiat qonunlarining birligiga, sub‘ektning atrofidagi dunyoni yaxlit idrok etishiga asoslangan tarkibni tashkil qilish shakli sifatida tavsiflaydi[10]. O.V.Kozlova monografiyasida ta‘kidlashicha, integratsiya orqali bir butunga, har qanday elementlarning birligiga erishish mumkin. Shuningdek, bu birlikni tushunish ta‘lim oluvchiga qiyinchilik tug‘dirmaydi. Tizimlar nazariyasida integratsiya, bir tomondan, tizimning alohida elementlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik holati, ikkinchi tomondan, bunday holatni belgilovchi jarayon deb ataladi hisoblanadi. V.A.Ignatova integratsiyani butun tizimning o‘zaro bog‘liq barqaror ishlashiga olib keladigan tizimning individual differentsial elementlari va funktsiyalarining o‘zaro ta‘siri jarayoni va natijasi deb hisoblaydi. S.V.Yelovskaya ta‘lim integratsiyasi kategoriyasini «pedagogik bilimlar tizimi» sifatida tushuntiradi. Muallifning fikricha, uning asosi bir qator fundamental pedagogik kategoriyalar (integratsiya, o‘quv-didaktik tizim), tamoyillar (birlik, o‘xshashlik, tabaqalanish, madaniy muvofiqlik) va pedagogik funktsiyalar (axborot, bilim-reproduktiv, shaxsiy rivojlanish) bilan bog‘laydi[6].

Xorijiy mualliflar orasida J.B.Eklundning ta‘rificha, integratsion ta‘lim bu ta‘limning keng yo‘nalishlariga e‘tibor qaratish uchun o‘quv dasturining turli jihatlarini mazmunan birlashtirish, mavzularini umumlashtirishdir[2]. Bizningcha integratsiya o‘zaro bog‘liq bo‘lgan real dunyoni aks ettiradi va o‘quvchi fikrlarini, his-tuyg‘ularini va sezgilarini o‘rganish tajribasiga asoslanadi hamda bu bilimlarni birlashtiradi va qismlarni alohida o‘rganish orqali erishilganidan ko‘ra ko‘proq natija beradi.

I.A.Larionova integratsiya jarayonining ikki bosqichini belgilaydi[7].

Birinchi bosqichda integratsiyaning maqsadi aniqlanadi, ya‘ni uning amalga oshirilishi mumkinligi; integratsiya ob‘ektlarini tanlash va tahlil qilish amalga oshiriladi; integratsiya jarayonining asosiy va formal-mantiqiy xarakteristikalarini bilan shakli aniqlanadi; pedagogik integratsiya turi aniqlanadi.

Ikkinchi bosqichda tizimni tashkil etuvchi omil tanlanadi; yangi ta‘lim tuzilmasi yaratiladi; o‘xshashliklar va bog‘liqliklar, integratsiya komponentlari o‘rnatiladi; integratsiyalash usuli aniqlanadi; yangi integrativ shakllanish qayd etilgan. O.V.Kozlova integratsiyaning tashqi va ichki tabiati haqida to‘xtalib, ulardan biri faoliyatning har xil turlari: fan va ta‘lim, texnologiya va ishlab chiqarish, ta‘lim muassasalari va sub‘ektlari integratsiyasini aks ettiradi, ikkinchisi esa bir tur doirasidagi elementlarning integratsiyasini nazarda tutadi.

«Pedagogik integratsiya» tushunchasini umumlashtirishga doir qarashlar, urinishlar V.S.Bezrukova, M.N.Berulava, N.K.Chapaev va boshqa tadqiqotchilarning izlanishlarida ko‘proq uchraydi. V.S.Bezrukova pedagogik integratsiyani “komponentlarning ajralmasligi, yangi ob‘ektivlik – monoob‘ekt, yangi tuzilma, komponentlar bog‘lanishiga kiradigan yangi funktsiyalar bilan tavsiflangan” o‘zaro bog‘liqlikning eng yuqori shakli sifatida belgilaydi[3].

Shuningdek, muallif, pedagogik integratsiya yaxlitlik darajasining to'rtta xususiyatini aniqlaydi:

umumlashtirish;
kompleks;
tizim;

sintez. Umumlashtirish orqali u integratsiya ob'ektlarining yaqinlashishi, korrelyatsiyasi, murakkablashuvi, kengayishi va ular orasidagi bog'lanishlarni tushunadi. Kompleks yetakchi integral ob'ektlar orasidagi munosabatlarni tartibga solish sifatida aniqlanadi. U tizimni tubdan yangi sifatlarning paydo bo'lishi bilan yaxlit shakllanish sifatida ta'riflaydi. Sintez esa ob'ektlarning to'liq, bo'linmagan, birlashishi sifatida ta'riflaydi. Integratsiya jarayonining markaziy nuqtasi butun va uning qismlari o'rtasidagi munosabatlarning tabiati, yaxlitligi bilan belgilanadi. M.N.Berulava umumta'lim va kasb-hunar ta'limining integratsiyasi masalalarini ochib beradi, pedagogik integratsiyani o'quvchilar bilimining tizimliliigi va zichligi oshishi bilan birga keladigan ta'lim mazmunining tarkibiy elementlarining o'zaro ta'siri jarayoni va natijasi sifatida ta'riflaydi[4]. Muallif ta'lim mazmunini fanlararo aloqalar darajasida birlashtirishni ko'rib chiqishni taklif qilib, ta'lim mazmunining integratsiyasi tushunchasini ikkita asosiy jihat bilan ifodalaydi:

-mazmunli;
protssual.

Ta'lim mazmuni - umumiy nazariy tushuncha, o'quv material mavzusi, o'quv material, o'quv faoliyati va o'quvchining shaxsiyatini ifodalaydi. Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda, pedagogik integratsiyani turli individual elementlardan o'ziga xos uslublari, tuzilishi va sifatlariga ega bo'lgan mutlaqo yangi tizim shakllanadigan jarayon sifatida ta'riflashimiz mumkin.

Fanlararo integratsiyani turli o'quv predmetlari bo'yicha o'quv dasturlari, darsliklar mutanosibligini ta'minlovchi didaktik imkoniyat sifatida tushunish lozim.

Adabiyotlarda o'quv materiallari integratsiyasining uch ko'rinishi mavjudligi aytiladi:

1. Bir o'quv fani ichidagi integratsiya. Bunda bir predmetga doir tushuncha, bilim, ko'nikmalar o'rtasidagi aloqadorlik ta'minlinishi ko'zda tutiladi.

2. Fanlararo integratsiya. Bunda ikki yoki undan ortiq fanlarning tushuncha, bilim va ko'nikmalari o'rtasidagi integratsiya anglashiladi. Transfanlararo integratsiya. Bunda asosiy o'quv fanlari bilan qo'shimcha ta'lim mazmuni o'rtasidagi integratsiya tushuniladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, fan va texnologiyaning jadal sur'atda rivojlanishi olimlar oldida murakkab muammolarni qo'yimoqda. Shu sababli tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlari haqidagi yangi nazariy va amaliy bilimlarni ta'lim mazmuniga kiritish, barcha fanlardan o'zaro integratsiyada eng zarur bilim va ko'nikmalarni hosil qilish, ijtimoiy hayot tajribalari va ilm-fanning turli sohalari uchun muhim bo'lgan bilimlarni o'quvchilar egallashlari uchun yuksak bilim va mahoratga ega bo'lgan pedagoglarni tayyorlash nihoyatda zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Brumfit C. The integration of theory and practice //Alatis et al.(eds.). – 1983. – T. 1983. – C. 59-73.

2. Eklund. J.B. «Integrative Education. A Curriculum for the Twenty-First Century.» «OSSC Bulletin» 33, 2(October 1989). Eugene, Oregon: Oregon School Study Council. ED 311 602.

3. Безрукова, В.С. Интеграционные процессы в педагогической теории и практике. / В.С. Безрукова – Екатеринбург: Издательство уральского профессионально-педагогического университета, 1994.

4. Берулава, М.Н. Теоретические основы интеграции образования /

5. Гилязова, О.Г. Интеграция содержания учебных дисциплин как фактора повы-

шения качества подготовки учителей в вузе [Текст] / О. Г. Гилязова // Интегративные процессы в подготовке специалиста на основе государственного стандарта высшего профессионального образования. —

6. Еловская С. В. Модернизация иноязычного образования в неязыковом вузе // Вестник МичГАУ: научно-производственный журнал. 2014. № 6. С. 95-98.

7. Ларионова, И.А. Интегративные тенденции в профессиональной подготовке специалистов социальной сферы [Текст]: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук (13.00.08) / Ларионова Ирина Анатольевна; ГОУ ВПО «Уральский государственный педагогический университет». – Москва, 2009. – 42 с.

8. Лямина В.З. Интегрированные уроки – одно из средств, привития интереса к учебным предметам/ В.З. Лямина// НШ. – 1995.– №11.– С.21-25

9. М.Н. Берулава – М.: Совершенство, 1998.

10. Монахова, Г. А. Образование как рабочее поле интеграции [Текст] / Г. А. Монахова // Педагогика. – 1997. – № 5. – С. 52-55.

11. Рязань: Изд-во РГПУ, 1997. — С. 83–85.

12. Яковлев, Е.В. Комплексное моделирование высшего учебного заведения [Текст] / Е. В. Яковлев // Педагогика. – 2001. – № 2. – С. 32–36.

O'ZBEK TILI ELEKTRON KORPUSIDA DIALEKTAL KORPUS LOYIHASI

Rustamova Zulfiya Xolmirzayevna

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Boshlang'ich ta'limda ona tili va uni o'qitish metodikasi kafedrasida dotsenti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.087>

Annotasiya: Turkiy tillar oilasiga mansub o'zbek tili O'zbekistonda va qo'shni mamlakatlarda keng tarqalgan. Aloqa vositasi sifatida til doimo rivojlanib bormoqda va o'zbek tili ham bundan mustasno emas. Texnologiyalar paydo bo'lishi bilan o'zbek tilining elektron korpusi tilshunoslar, tadqiqotchilar va til o'rganuvchilar uchun muhim vositaga aylandi. Ushbu raqamli ombor doirasida dialektal korpus o'zbek tilining boy til xilma-xilligini saqlash va targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada, biz o'zbek tilining elektron korpusida dialektal korpusi loyixasi haqida ma'lumot beramiz.

Kalit so'zlar: dialektal korpus, lahjalar, o'zgarishlar, elektron ombor, elektron tizimlar, integratsiya

Аннотация: Узбекский язык, относящийся к тюркской языковой семье, широко распространён в Узбекистане и соседних странах. Язык как средство общения постоянно развивается, и узбекский язык не является исключением. С появлением технологий электронный корпус узбекского языка стал важным инструментом для лингвистов, исследователей и изучающих язык. В этом цифровом хранилище диалектный корпус играет важную роль в сохранении и развитии богатого языкового разнообразия узбекского языка. В этой статье мы предоставляем информацию о проекте диалектного корпуса в электронном корпусе узбекского языка.

Ключевые слова: диалектный корпус, диалекты, изменения, электронное хранилище, электронные системы, интеграция.

Abstract: The Uzbek language, belonging to the Turkic language family, is widely spoken in Uzbekistan and neighboring countries. Language as a means of communication is constantly evolving, and the Uzbek language is no exception. With the advent of technology, the electronic corpus of the Uzbek language has become an important tool for linguists, researchers and language learners. In this digital repository, the dialect corpus plays an important role in preserving and developing the rich linguistic diversity of the Uzbek language. In this article we provide information about the dialect corpus project in the electronic corpus of the Uzbek language.

Key words: dialect corpus, dialects, changes, electronic storage, electronic systems, integration.

Kirish: Dialektal korpus-bu o'zbek tilining turli lahjalari va mintaqaviy o'zgarishlarini ifodalovchi matnlar, audio yozuvlar va boshqa multimedia materiallari to'plamidir. Ushbu korpus dialektal farqlar ko'pincha mintaqaviy, ijtimoiy va madaniy farqlarni aks ettiradigan O'zbekistonning lingvistik manzarasini tushunish uchun juda muhimdir. O'zbek tilining elektron korpusiga dialektal korpusni kiritish orqali tadqiqotchilar va tilshunoslar tilning murakkab dinamikasini chuqurroq tushunishlari mumkin.

Dialektal korpusning asosiy afzalliklaridan biri uning o'zbek tilining til xilma-xilligini namoyish etish qobiliyatidir. O'zbekiston boy madaniy merosga ega mamlakat bo'lib, uning dialektlari millatni shakllantirgan murakkab tarix va madaniy almashinuvni aks ettiradi. Dialektal korpus standart o'zbek tili foydasiga ko'pincha e'tibordan chetda qoladigan ushbu dialektlarni hujjatlashtirish va tahlil qilish uchun platforma yaratadi. Ushbu dialektlarga ovoz berish orqali dialektal korpus lingvistik xilma-xillikni targ'ib qiladi va standart tilning ustunligiga qarshi chiqadi.

Bundan tashqari, dialektal korpus lingvistik tadqiqotlar va tahlillar uchun noyob imkoniyatni taqdim etadi. Dialektal o'zgarishlarni o'rganish orqali tadqiqotchilar tilning tarixiy rivojlanishi, til bilan aloqasi va til o'zgarishi haqida tushunchaga ega bo'lishlari mumkin. Korpus tilshunoslar uchun har bir dialektning fonologik, leksik va grammatik xususiyatlarini o'rganish, o'zbek tilini shakllantirgan lingvistik jarayonlarni yoritib berish uchun qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, dialektal korpus tilni o'qitish va til siyosatini xabardor qilishi mumkin, chunki u o'zbek tilining lingvistik xilma-xilligi haqida to'liq tushuncha beradi.

Bundan tashqari, dialektal korpusni o'z ichiga olgan o'zbek tilining elektron korpusi til o'rganuvchilar va o'qituvchilar uchun bir qator imtiyozlarni taqdim etadi. Korpus tilni o'rganish materiallari va

mashqlarini yaratish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan matnlar, audio yozuvlar va videolarni o'z ichiga olgan ko'plab haqiqiy til materiallarini taqdim etadi. Ushbu korpus til o'qituvchilari uchun qimmatli manba bo'lib xizmat qilishi mumkin, bu ularga o'zbek tilining til xilma-xilligini hisobga olgan holda yanada samarali til o'qitish metodikasini ishlab chiqish imkonini beradi.

Dialektal korpus tilni saqlash va madaniy merosni saqlashda hal qiluvchi rol o'ynashi mumkin. Dialektal korpus ushbu dialektlarni hujjatlashtirish va saqlash, ularning kelajak avlodlarga yo'qolmasligini ta'minlash vositasini taqdim etadi. Ushbu korpus madaniy meros va lingvistik xilma-xillikni targ'ib qilish, lingvistik xilma-xillikni saqlash va madaniy tushunishni rivojlantirish muhimligi to'g'risida xabardorlikni oshirish uchun vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Lingvistik asos-bu sizning matningizni keyingi tahlilga tayyorlaydigan va tokenlar, lemmalar, nutq qismlari va boshqa ko'p narsalarni samarali qidirish yoki qayta ishlashga imkon beradigan asosiy morfologik qurilish bloklari. Tilning asosiy vositalari tabiiy tilni eng yaxshi qayta ishlash, tezligi va ravshanligi uchun ona tilidagi asl matnni boyitadi. Dunyo internetda ishlaydigan aqlli, muvaffaqiyatli qidiruv semantikasini ishlab chiqdi. Biror kishi kompyuter qidiruv tizimiga so'rov yuboradi va javobni xohlaydi. Hozirgi vaqtda ochiq manbali platformalar teskari to'liq matnli qidiruv tizimlari uchun asosiy tizimni taqdim etadi, ammo aniq qidiruv muammolari qiyinlashadi, chunki siz so'rovlar va natijalarga ko'proq til (siz izlayotgan til) qo'shasiz. Lingvistik ma'lumotlar bazasiga kiritilgan so'zlar qidiruv tizimiga asoslangan holda so'ralgan tilda qidiruvni amalga oshiradi. Masalan, Arab tilshunosligi allaqachon Arab tilida yozilgan hujjatlarni tahlil qilishni osonlashtirish uchun asosiy qidiruv tizimlari va ma'lumotlarni qidirish dasturlariga ulanish uchun mo'ljallangan lingvistik ma'lumotlar bazasiga Arabcha matnni kiritgan. Biroq, an'anaviy ravishda gapiradigan Arab yozuvini hisobga oladigan standart avtomatlashtirilgan tahlil usullari uchun mos emas. Bunday lingvistik asosda Arabcha so'zlar ko'pincha fe'l yo'nalishi, ob'ekt, shaxs, raqam, jins va hokazo kabi xususiyatlarni bildiruvchi grammatik elementlarni o'z ichiga oladi. Ushbu tizim avtomatik ravishda quyidagi harakatlarni amalga oshiradi:

- 1) so'zning lingvistik shaklini shakllantiradi;
- 2) nutq qismlarini aniqlaydi;
- 3) imlo normalarini, shu jumladan unli va otlarni olib tashlashni, hamda shakllarini birlashtirishni va doimiy singan tartibsiz «singan» ko'plik shakllarini normallashtiradi;
- 4) Fors (fors va Dari), Pashto va Urdu tillarida ishlashi mumkin.

O'zbek tilining milliy korpusi leksik birliklar, shu jumladan o'zbek tilida mavjud bo'lgan sinonimlar, antonimlar, omonimlar, so'zlar ierarxiyasi; so'zning morfologik tuzilishini, so'z qurilishini, so'zlarning ma'nosini, morfologik xususiyatlarini avtomatik tahlil qila olishi kerak. Ya'ni, korpusni tuzish, lemmalash, belgilash jarayonida matnlarda korpusning bir qismi bo'lgan bunday so'zlarni individual izlanishlar asosida topish va ularni maxsus talqin qilish kerak. Buning uchun algoritmik, lingvistik modellashtirish ishlarini bajarish kerak. «Interfeys» so'zi ingliz tilidan olingan va «tashqi ko'rinish» ma'nosida ishlatiladi. Bu so'z ko'pincha kompyuter texnologiyalarida qo'llaniladi. Kompyuter-bu odam va mashina o'rtasida turli xil ma'lumot almashinuvini ta'minlaydigan yagona aloqa tizimi. Interfeys-bu bitta tizimning ikkita elementi va ushbu tizim yordamida ishlaydigan bog'lovchi bo'g'in. Interfeys-bu turli xil tugunlar va murakkab apparat bloklari, shuningdek texnologiya va foydalanuvchi o'rtasidagi aloqa tizimi. U mantiqiy (axborotni taqdim etish tizimi) va rasmiy (axborot xususiyatlari) shaklida ifodalanadi. U muayyan vazifalar uchun buyruqlar berish uchun ishlatiladi. Bunday interfeys foydalanuvchi interfeysi deb ataladi. Har qanday qurilmaning interfeysi bajaradigan funktsiyalariga qarab tashqi va ichki ko'rinishlarga bo'linadi. Foydalanuvchi ichki interfeysga to'g'ridan-to'g'ri kirish huquqiga ega bo'lmaydi, u shaxsiy variantga ega. Tashqi interfeys yordamida foydalanuvchi to'g'ridan-to'g'ri aloqa o'rnatishi va undan qurilmani boshqarish uchun foydalanishi mumkin. Ushbu ikki turdagi interfeyslar har doim bitta qurilmaga mos keladi va uning ishlashini ta'minlaydi, ular alohida mavjud bo'lolmaydi.

Foydalanuvchi interfeysini 2 qismga bo'lish mumkin. Masalan, bu qurilmaga ma'lumotlarni kiritish uchun mas'ul bo'lgan qism va foydalanuvchi uning chiqishi uchun javobgardir. Agar biz oddiy ishchi kompyuter haqida gapiradigan bo'lsak, unda birinchi toifada bizda kompyuterda ishlaydigan hamma narsa mavjud. Shunga ko'ra, hamma narsa ikkinchi toifaga kiradi, bu orqali kompyuter bir xil klaviatura, sichqoncha va boshqa kirish qurilmalari, ya'ni monitorlar, karnaylar, minigarnaturalar, printerlar, plutorlar va boshqalar tomonidan berilgan buyruqlarga javoban foydalanuvchiga ma'lumot uzatadi. Kompyuter texnologiyalarida ishlatiladigan interfeyslar quyidagi turlarga bo'linadi:

Vizual. Monitorlarda ko'rsatilgan vizual tasvirlar yordamida ma'lumotlarni uzatuvchi standart kompyuter interfeysi.

Imo-ishora. Qoida tariqasida, u telefonlar yoki planshetlar uchun interfeys bo'lib xizmat qiladi. Ko'pgina hollarda, bu tizimni boshqaradigan odamning barmoqlari harakatlariga javob beradigan va har bir aniq harakatga ma'lum darajada javob beradigan sensorli panel. Buni oddiy vizual interfeysning soddalashtirilgan versiyasi deb atash mumkin.

Ovoz. Ushbu turdagi interfeys nisbatan yaqinda paydo bo'ldi. Ovozli buyruqlar yordamida tizimni boshqarishga imkon beradi. Tizim, o'z navbatida, foydalanuvchi aloqasi orqali javob beradi. Qizig'i shundaki, zamonaviy texnologiyalar nafaqat telefonlar yoki kompyuterlarning ovozini, balki maishiy texnika va hatto bort kompyuterlarining ovozini ham boshqarish imkonini beradi. Milliy korpusning interfeysi boshqa dizaynga, tuzilishga ega bo'lib, uning mukammalligi korpusni yaratgan muallifga ishonib topshirilgan. Chunki interfeys insonda birinchi taassurot qoldiradigan jozibali umumiy ko'rinishdir. Interfeysni yaratishda milliy koloritni aks ettiruvchi bezaklar, shuningdek klassik yoki zamonaviyni aks ettiruvchi belgilar hisobga olinishi kerak. Demak, milliy korpusdan foydalanishda o'zining qulay va samarali imkoniyatlarini namoyish etish uchun interfeys mukammal va tizimli ravishda ishlab chiqilgan bo'lishi muhimdir. Shuning uchun interfeys zamonaviy dasturiy ta'minot dizayni talablariga javob beradigan foydalanuvchilarga qulay, ishlatish uchun qulay shaklda yaratilgan.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, dialektal korpus o'zbek tilining elektron korpusining ajralmas tarkibiy qismidir. U o'zbek tilining lingvistik xilma-xilligini namoyish etish uchun zamin yaratadi, lingvistik tadqiqotlar va tahlillarni targ'ib qiladi, tillarni o'qitish va til siyosatini xabardor qiladi, tilni saqlash va madaniy merosni saqlashga hissa qo'shadi. Raqamli ombor sifatida dialektal korpus tilshunoslar, tadqiqotchilar va til o'rganuvchilar uchun o'zbek tili bilan yanada kengroq va nozikroq aloqada bo'lish uchun noyob imkoniyatni taqdim etadi. O'zbek tili rivojlanishda davom etar ekan, dialektal korpus O'zbekistonning boy lingvistik merosini tushunish va targ'ib qilishda muhim vosita bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sh. Hamroeva, O'zbek tilining mualliflik korpusini yaratishning lingvistik asoslari: Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasining avtoreferati, Toshkent (2018)
2. R. Karimov, Tilshunoslik va o'zbek va ingliz tillarining parallel korpusini yaratishning dasturlash masalalari, PhD dissertatsiyasining avtoreferati, Buxoro, 151 (2021)
3. R. Qo'ldoshev va boshqalar, Pearson muvofiqlik mezonlari asosida boshlang'ich chap qo'l o'quvchilarning o'zlashtirish darajalarining matematik statistik tahlili, E3S Web of Conferences EDP Sciences, 371 (2023)
4. R. G. Kotov, Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining lingvistik jihatlari. Moskva, Nauka (1977) 13. A. B. Kutuzov, Korpus tilshunosligi (2017) <http://lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp-video/CL/CorporeLingva.pdf> (So'nggi kirish 14.05.2023)
5. G. Lich, Korpus lingvistikasidagi san'at darajasi, ingliz korpus tilshunosligi, London (1991)
6. B. Mengliev, O'zbek tili korpusi yaratilmoqdam? "Ma'rifat" gazetasi. 3 aprel (2018-yil) marifat.uz/marifat/v_pomosh_uchitelu-marifat/savol/1142.htm. (So'nggi kirish 14.05.2023)

BO‘LAJAK MUHANDIS-TEXNOLOGLARNI TAYYORLASHDA MUAMMOLAR TAHLILI

Alimov A'zam Anvarovich

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor

BuxDPI "Pedagogika" kafedrasida professori

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.088>

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarda bo'lajak muhandis-texnologlarni tayyorlash jarayonida duch kelinayotgan muammolar va ularni hal qilish uchun zarur bo'lgan takomillashtirish chora-tadbirlari tahlil qilingan. Amaldagi ta'lim dasturlarining iqtisodiy ehtiyojlarga mos kelmasligi, o'qitish va mehnat bozori talablari o'rtasidagi nomuvofiqlik, o'quv rejalarining ma'nan eskirishi, o'qitish metodikalari va Amaliy ta'limdagi muammolar, shuningdek, pedagogikada fanlararo yondashuv va innovatsiyalarning yetarli darajada joriy qilinmayotganligi kabi muammolarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, har bir muammo uchun zarur yechimlar va ularni amalga oshirish usullari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, muhandis-texnolog, ta'lim dasturlari, ijtimoiy ehtiyoj, mehnat bozori, amaliy yo'nalganlik, pedagogika, fanlararo yondashuv, innovatsiyalar, o'qitish metodlari.

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ-ТЕХНОЛОГИЙ

Алимов Азам Анварович

Доктор философии (PhD) педагогических наук, профессор

Профессор кафедры «Педагогика» БухГПИ

Аннотация. В данной статье анализируются проблемы, возникающие в процессе подготовки будущих инженеров-технологов в высших учебных заведениях, и меры совершенствования, необходимые для их решения. К ним относятся такие проблемы, как несовместимость действующих образовательных программ с экономическими потребностями, несоответствие подготовки кадров требованиям рынка труда, существенное устаревание учебных программ, проблемы в методике преподавания и практической подготовки, а также недостаточное внедрение междисциплинарного обучения. подходы и инновации в педагогике. Также указаны необходимые решения каждой проблемы и способы их реализации.

Ключевые слова: Высшее образование, технолог, образовательные программы, социальная потребность, рынок труда, практическая направленность, педагогика, междисциплинарный подход, инновации, методы обучения.

ANALYSIS OF PROBLEMS IN TRAINING FUTURE TECHNOLOGY ENGINEERS

Alimov Azam Anvarovich

Doctor of Philosophy (PhD) of Pedagogical Sciences, Professor

Professor, Department of Pedagogy, BukhSPI

Abstract. This article analyzes the problems that arise in the process of training future industrial engineers in higher education institutions, and the improvement measures necessary to solve them. These include problems such as the incompatibility of existing educational programs with economic needs, inconsistency of personnel training with the requirements of the labor market, significant obsolescence of educational programs, problems in teaching methods and practical training, as well as insufficient implementation of interdisciplinary training. approaches and innovations in pedagogy. The necessary solutions to each problem and how to implement them are also indicated.

Key words: Higher education, technologist, educational programs, social need, labor market, practical orientation, pedagogy, interdisciplinary approach, innovation, teaching methods.

Globalashuv sharoitida jamiyat rivojlanishi uchun oliy ta'lim muhim rol o'ynaydi, bunda malakali mutaxassislarni tayyorlashda nafaqat bilim va malaka berish, balki tarmoq sohalari innovatsion rivojlanishi va iqtisodiy o'sishga ham salmoqli hissa qo'shmoqda. Texnologik innovatsiyalar ishlab chiqarish jarayonlarini hamda kadrlarga bo'lgan talablarni uzluksiz o'zgartirayotgan zamonaviy dunyoda ta'lim muassasalariga o'z dasturlarini yangi chaqiriqlarga moslashtirish zaruratini taqozo qiladi. Bu, ayniqsa, innovatsion va texnologik jarayonlarda asosiy rol o'ynaydigan muhandis-texnologlarni tayyorlashga taalluqlidir.

Yuqori malakali texnik mutaxassislarni tayyorlashning asosiy muassasalari sifatida oliy ta'lim muassasalar ta'limning zamonaviy kasbiy sohalar va iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida o'z o'quv dasturlarini doimiy ravishda ko'rib chiqishlari va yangilashlari shart. Bu o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqish va moslashtirish, eng so'nggi texnologik yutuqlar va o'qitish metodlarini integratsiyalash, ta'lim muassasalari va sanoat tarmoqlari o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashni talab qiladi. Mazkur sharh interfaol ta'lim, fanlararo dasturlar, texnologik xavfsizlik integratsiyasi va talabalarning kasbiy rivojlanishi kabi jihatlarga urg'u berib, muhandislikda ta'lim jarayonini optimallashtirish uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan strategiyalarni taqdim etadi.

O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim muassasalarda bo'lajak muhandis-texnologlarni tayyorlash hozirgi vaqtda bir qator muammolarga hamda takomillashtirishni talab qiladigan sohalarga duch kelmoqda.

Bitiruvchilarning texnologik jarayonlar bilan bog'liq baxtsiz hodisalarning oldini olish bo'yicha muhim bo'lgan texnologik xavfsizlikka oid o'n ikkita mavzulari aniqlangan bo'lsa-da, kimyo muhandisligi bakalavriati o'quv dasturlariga texnologik xavfsizlik ta'limining integratsiyasi yetarlicha bo'lmagan jiddiy muammo bo'lib qolmoqda. Mazkur holat bitiruvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish maqsadida oliy ta'lim muassasalar va ishlab chiqarish o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarurligini ta'kidlaydi [1]. Bo'lajak muhandis kadrlarni tayyorlash, shuningdek, yuqori malakali muhandislik va texnologik iste'dodlarga bo'lgan talabni ham qondirishi kerak, bu esa o'qitishning innovatsion shakllari orqali murakkab muhandislik muammolarini hal qilishga e'tibor qaratishni talab qiladi [2].

Interfaol ta'lim va axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'limni modernizatsiyalashning zaruriy shartlari sifatida ta'kidlangan, bu esa o'quv jarayonini boshqarishda Moodle [3] kabi interfaol texnologiyalardan foydalangan holda o'qituvchilardan yanada faol rolni talab qiladi. Shuningdek, ta'lim dasturlarini iqtisodiyotning real ehtiyojlariga moslashtirish, bitiruvchilarning tadbirkorlik faolligini oshirish, kasbiy va loyihaviy o'qitish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhimligi ta'kidlangan [4]. Shaxsiy va kasbiy rivojlanish, tanqidiy fikrlash va boshqaruv ko'nikmalarga hissa qo'shadigan fanlararo kurslar va pedagogik innovatsiyalarni kiritish orqali ta'lim mazmunini yangilash zarurligi ta'kidlanadi [5]. Shunday qilib, oliy ta'lim muassasalarda bo'lajak muhandis-texnologlarni tayyorlash darajasi o'quv dasturlarini yangilash, sanoat bilan mustahkamroq hamkorlik qilish, mavjud muammolarni hal qilish va talabalarni zamonaviy muhandislik chaqiriqlariga maqbul tayyorlash maqsadida innovatsion o'qitish metodlari zarurati bilan tavsiflanadi [6].

Oliy ta'limga raqamli kompetensiyalarni joriy etish ham ta'lim natijalarini aniqlash muhimligini ta'kidlaydi. Ta'lim natijalariga (Learning outcomes (LO)) alohida e'tibor berilishi kerak, chunki ular kasbiy sohada ta'lim dasturlarini talab qilinadigan kompetensiyalarga muvofiq yaratishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ta'lim natijalari (LO) oliy ta'lim muassasalarda bo'lajak muhandis-texnologlarni tayyorlashni shakllantirishda asosiy rol o'ynab, ta'lim dasturlarini kasbiy sohada talab qilinadigan kompetensiyalar bilan moslashtiradi. Tadqiqotlar muhandislik LOlarida kognitiv ko'nikmalarning muhimligini ta'kidlab, bunda, soft skills ga emas, balki hard skillsga e'tibor qaratadi [7]. LO ni muhandislik ta'limiga integratsiyalash kasbiy muammolarni hal qilishga tayyor bo'lgan malakali muhandislarni tayyorlash uchun zarurdir.

Oliy ta'lim muassasalarda bo'lajak muhandis-texnologlarni tayyorlash iqtisodiy va texnologik

taraqqiyot asosiy o‘rin tutayotgan zamonaviy dunyoda talabalarni murakkab muhandislik muammolarini muvaffaqiyatli hal etish maqsadida zarur kompetensiyalar, kasbiy ko‘nikma va malakalar bilan ta‘minlashga qaratilgan. Bu jarayonda o‘quv natijalari (LO) muhim o‘rin tutib, kasbiy soha talablariga javob beradigan va kognitiv hard skills larga alohida e‘tibor beradigan ta‘lim dasturlarini shakllantiradi. Ta‘lim sifatini oshirish va uning xalqaro miqyosda tan olinishi uchun baholash tizimlari ishlab chiqilmoqda. Muhandislik ta‘lim dasturlari sanoat talablariga javob berish maqsadida doimiy ravishda yangilanadi, bunda ta‘lim natijalarini samarali baholashga alohida e‘tibor beriladi. Natijaga yo‘naltirilgan ta‘lim (OVE) bitiruvchilarning kasbiy vazifalarni yechish uchun xalqaro miqyosda tan olingan zarur bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishini kafolatlaydi.

Shunday qilib, malakali muhandis-texnologlarni shakllantirish maqsadida LO ni muhandislik ta‘limiga integratsiyalash juda muhimdir. Ushbu ta‘lim yangi iqtisodiy rivojlanish sharoitida talab qilinadigan yuqori malakali muhandis va texnologlarni tayyorlashga qaratilgan bo‘lib, bakalavriat bosqichida muhandislik ta‘limining asosiy komponentlari sifatida innovatsiyalar muhimligini va murakkab muammolarni hal qilish qobiliyatini ta‘kidlaydi [8]. Bunday ta‘limga pedagogik yondashuv o‘rganishning turli didaktik va ishlab chiqarish tamoyillarini o‘z ichiga oladi, masalan, politexnika tamoyili, ta‘limni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish tamoyili, jumladan, ko‘p qirrali ta‘lim tajribasini ta‘minlash maqsadida kasbiy harakatchanlik tamoyili va boshq. [9].

Ushbu muammolarga o‘qitishning an‘anaviy tabiati, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) cheklangan foydalanish va muhandis-o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligida texnik va texnologik komponentni kuchaytirish zarurati kiradi [10]. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun elektron ta‘lim vositalarini va ta‘lim bloglari hamda muammoga yo‘naltirilgan ta‘lim kabi innovasion ta‘lim texnologiyalarini integratsiyalash taklif qilindi. Ushbu vosita va texnologiyalar ta‘lim sifati va samaradorligini oshirish, talabalarni kasbiy muhitning real sharoitlariga yaqinlashtirish va amaliy ko‘nikmalarini oshirishga qaratilgan [11]. Bundan tashqari, ko‘p tilli kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish hamda kimyoviy jarayonlar xavfsizligi texnikasiga o‘rgatishga urg‘u berish ish joyida talab qilinadigan yumshoq ko‘nikmalarning hamda sanoat sharoitlarida xavfsiz ishlash ko‘nikmasining muhimligini ta‘kidlaydi [12].

Quyida oliy ta‘lim muassasalarida bo‘lajak muhandis-texnologlarni tayyorlashdagi mavjud muammolar va zaruriy metodik tavsiyalar bo‘yicha umumlashtirilgan ma‘lumotlar 1-jadval ko‘rinishida keltirilgan. Mazkur jadval har bir tashabbusning tashkiliy va bajarish jihatlari haqida yanada batafsil tasvirni berib, ta‘lim dasturidagi joriy etish jarayonlari va o‘zgarishlarning ehtimolli natijalarini tushunishni yaxshilaydi.

1-jadval

Mavjud muammolar	Bartaraf etish usullari	Amalga oshirish bosqichlari	Kutilayotgan natijalari
<i>Ta'lim dasturlarining iqtisodiy ehtiyojlarga to'liq mos kelmasligi</i>	Soha vakillari bilan birgalikda kurslarni ishlab chiqish; o'quv dasturlariga tadbirkorlik va innovatsiyalar bo'yicha modullarni kiritish	1. Bozor talablarini tahlil qilish va ish beruvchilardan fikr-mulohazalarni yig'ish. 2. Yangi modul va kurslarni ishlab chiqish va integratsiyalash. 3. Natijalarni sinovdan o'tkazish va baholash.	Bitiruvchilar haqiqiy mehnat sharoitlariga yaxshiroq tayyorlangan, ularning mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirish
<i>O'qitish va mehnat bozori talablari o'rtasidagi nomuvofiqlik</i>	Eng so'nggi texnologik trendlarga muvofiq kurslarni muntazam yangilash; xavfsizlik bo'yicha amaliy mashg'ulotlar o'tkazish	1. Kurslarning joriy holatini baholash. 2. Yangi texnologiyalar va o'quv materiallarini joriy etish. 3. Kurs mazmunini muntazam yangilab turish.	Ishlab chiqarishda xavfsizlikni oshirish, baxtsiz hodisalar sonini kamaytirish; bitiruvchilar zamonaviy texnik talablarga javob beradi
<i>O'quv rejalarining ma'nan eskirishi</i>	Kurslarni ishlab chiqish va qayta ko'rib chiqish uchun soha mutaxassislarini jalb qilish; samaradorlikni kuzatish uchun analitikadan foydalanish	1. Amaldagi o'quv dasturlarini audit va qayta ko'rib chiqish. 2. Ishlab chiqish jarayoniga tashqi ekspertlarni integratsiyalash. 3. Rejalarni monitoring qilish va moslashtirish.	Talabalar zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishadi, bu esa ularning kasbiy mahoratini va sohadagi o'zgarishlarga moslashish qobiliyatini oshiradi
<i>O'qitish metodikalari va Amaliy ta'limdagi muammolar</i>	Aralash ta'limni joriy etish, interfaol ta'lim platformalaridan foydalanish, muntazam amaliy treninglar o'tkazish	1. O'qituvchilarni yangi texnologiyalarga o'rgatish. 2. Interfaol kurslarni ishlab chiqish va joriy etish. 3. Yangi metodlarning samaradorligini baholash.	Talabalarning amaliy ko'nikmalarini yaxshilash, interfaollikni va o'quv jarayoniga jalb qilinganlikni oshirish
<i>O'qitishda fanlararo yondashuv va innovatsiyalarning yetarli darajada emasligi</i>	Fanlararo loyihalar va keys-stadi tashkil etish, faol va loyihaviy ta'lim metodikalarini joriy etish	1. Yangi integrativ dasturlarni rejalashtirish va ishlab chiqish. 2. O'qitishda pedagogik innovatsiyalarni qo'llash. 3. Muvaffaqiyatlar monitoringi va yondashuvlarni tuzatish.	Talabalarda kompleks tafakkur, fanlararo masalalarni yechish qobiliyati va boshqaruv malakalarini rivojlantirish

Keltirilgan tahlillar asosida oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak muhandis-texnologlarni tayyorlashda quyidagi muammolarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Bo'lajak muhandislar-texnologlarni tayyorlashdagi mavjud muammolarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ta'lim dasturlarining relevantligini saqlab turish uchun ularni uzluksiz moslashtirish va zamonaviy texnologiyalar va o'qitish uslublarini integratsiyalash zarur. Fanlararo kurslarni kiritish, interfaol ta'lim va ishlab chiqarish bilan aloqalarni mustahkamlash orqali amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish ta'lim

sifatini oshirishning asosiy yo'nalishlari bo'lib hisoblanadi. Ushbu muammolarni anglash va hal etish universitetlarga nafaqat o'zgaruvchan sharoitlarga moslasha oladigan, balki yangi texnologiyalarni yaratish va iqtisodiyotni rivojlantirishda faol ishtirok eta oladigan muhandislarni tayyorlash imkonini beradi

Bo'lajak muhandis-texnologlarni tayyorlash ta'lim jarayonidagi joriy muammolar tahlili asosida ma'lum bo'ladiki, universitetlar o'z dasturlarini yangilash va moslashtirish bo'yicha faol choralar ko'rishlari zarur. Shu nuqtai nazardan, aniqlangan muammolarni bartaraf qilish maqsadida quyidagi chora-tadbirlar majmuini tavsiya etamiz:

O'quv dasturlarini muntazam yangilash: Dasturlarning dolzarb texnologik va iqtisodiy tendensiyalarga mos kelishini kafolatlash maqsadida universitetlar har 2-3 yilda soha mutaxassislarining ishtirokida o'quv dasturlarini muntazam qayta ko'rib chiqish jarayonini o'rnatishi kerak

Amaliy ta'lim va interfaol ta'limning integratsiyasi: Real dunyoviy loyihalar, amaliyot hamda virtual va to'ldirilgan voqelik kabi so'nggi texnologiyalarga asoslangan simulyasiyalarni kiritgan holda kurslarning amaliy yo'nalganligini kuchaytirish muhim

Ishlab chiqarish bilan hamkorlik: Talabalar faoliyat ko'rsatib turgan mutaxassislardan haqiqiy tajriba va murabbiylik orttirishlari uchun sanoat va ilmiy tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish va chuqurlashtirish lozim.

Fanlararo aloqadorlikka asoslangan fanlar kiritish: Texnik fanlarni boshqarish, iqtisod va hatto san'at bilan birlashtirgan fanlararo dasturlarni ishlab chiqish va joriy etish talabalarda muhandislik muammolariga keng qarashlarni shakllantirishga yordam beradi

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash: Masofaviy va gibrid ta'limni ta'minlash uchun ta'lim platformalari va vositalarini faol qo'llash talabalarning dinamik o'zgaruvchan dunyoda muvaffaqiyatga erishishlari uchun zarur bo'lgan ta'lim olishlari maqsadida foydalanish va qulayliklarni ta'minlaydi

Mazkur tashkiliy-metodik tavsiyalarni amalga oshirish universitetlarga nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki bitiruvchilarni kasbiy sohada samarali faoliyat ko'rsatish va innovatsiyalarga to'liq tayyor bo'lishini ta'minlash imkonini beradi, bu esa pirovardida ularning shaxsiy muvaffaqiyati va umuman jamiyat ravnaqiga hissa qo'shadi.

Shunday qilib, yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, oliy ta'lim muassasalarida muhandis-texnologlar tayyorlashning amaldagi tizimini takomillashtirishni taqozo etadi. Bu ta'lim dasturlarini modernizatsiya qilish, mehnat bozori va ta'lim standartlari o'rtasidagi farqlarni qisqartirish, o'quv rejalarini zamonaviy texnologiyalarga moslashtirish, o'qitish metodlarini yaxshilash va pedagogikada innovatsiyalarni joriy etish orqali amalga oshirilishi mumkin. Mazkur metodik tavsiyalar natijasida talabalarning amaliy va nazariy ko'nikmalari yaxshilanib, ularning mehnat bozorida raqobatbardoshligi oshishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. N., Kuzmich. (2022). Trends in engineering training in higher education. *Nucleation and Atmospheric Aerosols*, doi: 10.1063/5.0104836
2. Yun-song, Tan., Hao-yu, Jin. (2023). Research on the Training Mode of Emerging Engineering Education Driven by Complex Engineering Problems. doi: 10.55571/ettl.202303035
3. Svetlana, M., Markova., Ludmila, N., Zafir., Olga, I., Vaganova., Zhanna, V., Smirnova., Svetlana, A., Tsyplakova. (2019). Department of educational process in conditions of implementation of interactive training of future engineers.
4. Iuliia, Borisovna, Nadtochii., Iurii, Vladimirovich, Zernii. (2019). Vysshee tekhnicheskoe obrazovanie v Rossii: problemy i vozmozhnosti. doi: 10.31483/R-22041
5. Margarita, Yu., Raitina., Larisa, V., Smolnikova., Olga, V., Gorskikh., Tatyana, I., Suslova. (2019). Conditions Affecting the Professional and Project Training of Engineering Personnel. doi: 10.1007/978-3-030-11473-2_9
6. Mykhailo, Palahniuk. (2022). Improvement of the Quality of Future Engineers' Social and

Humanitarian Training in the Higher Technical Education Institution. Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, doi: 10.15330/jpnu.9.1.58-68

7. Diana, Carolina, Campaña, Días. (2023). Engineering Learning Outcomes: The Possible Balance between the Passion and the Profession. *Social Sciences*, doi: 10.3390/socsci12010037

8. L., Lomakina., Oksana, Hural. (2023). Ict application in modern foreign language training of future engineers. *Naukovì zapiski*, doi: 10.36550/2415-7988-2022-1-207-206-212

9. Valeria, Boiko. (2022). Components of graphic training concept for future mechanical engineers. *Vitoki pedagogìčnoï majsternosti*, doi: 10.33989/2075-146x.2022.29.264249

10. S., Reznik., H., Kuznetsova. (2022). Essence and structural components of basic professional competence of future engineers. *Teoriâ ì praktika upravlinnâ social'nimi sistemami*, doi: 10.20998/2078-7782.2022.3.06

11. Olexandr, Romanovskiy., Olena, Lapuzina. (2023). Project based learning and its role in the process of training future professional leaders in ukrainian technical universities. *Teoriâ ì praktika upravlinnâ social'nimi sistemami*, doi: 10.20998/2078-7782.2022.4.01

12. Anna, Prokhorova. (2020). Multilingual Communicative Competence of Future Engineers: Essence, Structure, Content. doi: 10.1007/978-3-030-47415-7_2

KURSANTLARDA MUZOKARAGA KIRISHISH KO'NIKMASINI RIVOJLANISHIGA SHAXS TIPLARINING TA'SIRI

Azamjonova Oyniso Qahramon qizi
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, mustaqil tadqiqotchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.089>

Annotatsiya. Maqolada kursantlarda muzokaraga kirishish ko'nikmasini shakllanishiga shaxs tiplarining ta'sir xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Dastavval shaxs tiplarining mohiyati, bu boradagi nazariyondashuvlar hamda konsepsiyalarning mazmuni psixologik nuqtai nazaridan atroflicha bayon qilingan. Shuning bilan birga kursantlarni muzokaraga kirishish ko'nikmasini rivojlanishiga shaxs tiplarining ta'sir xususiyatlari empirik tadqiqotlar doirasida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, muomala, muloqot, ko'nikma, malaka, muzokaraga kirishish, ekstravert, interavert, distribut uslub, hamkor mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub, vaziyatni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub, rakobatchilik, hamkorlik.

ВЛИЯНИЕ ТИПОВ ЛИЧНОСТИ НА РАЗВИТИЕ УМЕНИЕ ВЕДЕНИЯ ПЕРЕГОВО-РОВ У КУРСАНТОВ

Азамджонова Ойнисо Кахрамон кизи
Университет общественной безопасности Республики Узбекистан, самостоятельный соис-катель

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей влияния типов личности на форми-рование переговорных навыков у курсантов. Во-первых, с психологической точки зрения подробно описываются природа типов личности, теоретические подходы и содержание понятий по это-му поводу. При этом в рамках эмпирического исследования изучено влияние характеристик типов личности на развитие переговорных навыков курсантов.

Ключевые слова: личность, поведение, общение, навыки, компетентность, ведение перегово-ров, экстраверт, интераверт, распределенный стиль, интегративный стиль, направленный на достижение цели партнера, интегративный стиль, направленный на достижение цели ситуа-ции, конкурентоспособность, сотрудничество.

INFLUENCE OF PERSONALITY TYPES ON THE DEVELOPMENT OF SKILLS TO ENTER INTO NEGOTIATIONS IN CADETS

Azamjonova Oyniso
University of Public Security of the Republic of Uzbekistan, independent researcher

Abstract. The article is devoted to the study of the characteristics of the influence of personality types on the formation of negotiation skills in cadets. First, the nature of personality types, theoretical approaches and the content of concepts in this regard are described in detail from a psychological point of view. At the same time, the impact characteristics of personality types on the development of cadets' negotiation skills have been studied within the framework of empirical research.

Key words: personality, behavior, communication, skills, competence, negotiating, extravert, interavert, distributed style, integrative style aimed at getting the partner intended, integrative style aimed at getting the situation intended, competitiveness, cooperation.

Psixologik tahlil predmeti tobora ko'proq shaxsning ixtiyoriy faoliyatining turli shakllariga aylanib bormoqda. U ko'proq qiyin vaziyatda qabul qiladigan qarorlarning o'ziga xos xususiyatlari, atrofdagi dunyoni tushuntirish turlari, mafkuraviy va shaxsning o'z taqdiriga munosabatlarini aks ettiradi.

Shaxsiy o'zini o'zi anglash mezonlaridan biri sub'ektiv nazorat darajasidir, ya'ni. insonning turli vaziyatlarda o'z xulq-atvorlari va faoliyati natijalari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish qobiliyatidir.

Mazkur shaxsiy xususiyat, bizning fikrimizcha, qiyin faoliyat, ba'zan o'ta og'ir sharoitlarda o'tadigan, fikrlashning ravshanligini, barcha harakatlariga ongli ravishda yondashish, mas'uliyatli qarorlar qabul qilishni talab qiladigan harbiy soha mutaxassisi uchun alohida ahamiyatga ega. Bu esa

o'z navbatida shaxsning hayoti va sog'lig'i bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan insonlar, moddiy zahiralarning xavfsizligi bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, harbiy xizmatchilarning muzokaraga kirishish jarayoniga ta'sir qiluvchi ichki omillardan biri bo'lgan harbiy universitet kursantlari o'rtasida sub'ektiv nazorat darajasini o'rganish dolzarb va ahamiyatli hisoblanadi.

Ma'lumki, sub'ektiv nazorat tushunchasi Jorj Rotterning sub'ektiv nazorat tushunchasining ajralmas qismi hisoblanadi.

Lokus nazorat - bu sabablarning lokalizatsiyasini tavsiflovchi tushuncha bo'lib, uning asosida inson o'z xulq-atvori va u tomonidan kuzatilgan boshqa odamlarning xulq-atvorlarini tushuntiradi.

Ichki lokus nazorati- bu xulq-atvorlarning sabablarini shaxsning o'zida izlash, tashqi nazorat o'chog'i esa ularni shaxsdan tashqarida, uning muhitida lokalizatsiya qilishdir [3].

Nazorat markazining ikkita ekstremal turi mavjud: ichki va tashqi.

Ekstrenal u bilan sodir bo'lgan voqealar tashqi kuchlar - tasodif, boshqa odamlar va boshqalarning harakati natijasidir, deb hisoblaydi. Internal muhim voqealarni o'z faoliyati natijasi sifatida izohlaydi.

Har qanday shaxs u yoki bu turdagi belgilar bilan tavsiflanadi va turli vaziyatlarda u yoki bu tur ustun bo'lishi mumkin. Shu bois, ularning ichki nazorati universalidir va u duch keladigan har qanday hodisa va vaziyatlarga xosdir.

Jumladan, kasbiy sohada internallikni namoyon qiladigan inson bir vaqtning o'zida oilaviy sohada barqaror tashqi yo'nalishni namoyish qilishi mumkin va hokazo [4].

Psixologlarning fikriga ko'ra, agar odam aniq internal bo'lsa, ya'ni, o'zini o'zi bilan sodir bo'lgan barcha hodisalar uchun javobgar deb hisoblaydi. Undan keyin, qoida tariqasida, u o'z kuchiga ishonish va o'z kuchini qo'llash sohasi sifatida ishdan qoniqish bilan ajralib turadi.

U ko'proq mas'uliyatli, chidamli, izchil, hissiy jihatdan barqaror, yetakchilikka moyil, o'zini o'zi tarbiyalash va o'zini o'zi takomillashtirishga yuqori darajada tayyor. Shu bilan birga, bunday shaxs ma'lum darajada kategorik bo'lishi mumkin va atrof-muhitni yetarlicha qabul qilmaydi [2].

Eksternal odamlar tashqi strategiyaga ega odamlardir. Ular muvaffaqiyatsizlik manbasini va muvaffaqiyat dvigatelini o'zlaridan tashqarida ko'rishadi.

Bunday odamlar quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi:

-o'zini o'zi tanqid qilish va o'zini takomillashtirishga moyillik emas, ijtimoiy vaziyatni keskin his qilish, undagi o'zgarishlar, atrof-muhitga moyillik.

Ularning fikriga ko'ra, tashqi sharoitlar (taqdir, tasodif, odamlar) ularning faoliyatida katta rol o'ynaydi. Ular tashvishga moyil, boshqalarning fikrini tinglaydilar va o'zini oqlash taktikasi sifatida aldashedan qochmaydilar. Tashqi mavqei qulayroq va ularga ijtimoiy muhitda qulayroq mavqeni ta'minlashi kerakdek tuyuladi.

Biroq, ko'plab psixologik kuzatuvlar va eksperimentlar izchil qonunni aniqladi: internal odamlar ko'pincha ijodiy va kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishadilar, kamroq tashvishli va tajovuzkor bo'lishadi hamda eksternal tomondan ko'ra o'z tamoyillarini qat'iyroq himoya qilishga qodir. Internal odamlar munosabatlarda kamroq shubhali va ko'pincha o'z maqsadlariga erishishda ishonchni ilhomlantiradi.

Har bir inson o'z kuchi va qobiliyatiga ishonchning ulushiga va vaziyatga psixologik bog'liqlik ulushiga ega [3]. Ko'pgina tadqiqotlar tashqi ta'sirning tashvish va depressiya, dogmatizm va avtoritarizm bilan sezilarli va ijobiy bog'liqligini ko'rsatdi. Umuman olganda, tashqi ko'rinishlar fatalistik tendensiyalar bilan ajralib turadi [2].

Sub'ektiv nazoratni o'rganish har ikkala turdagi insonlarning qiyinchiliklari va muammolarini bashorat qilishga, xulq-atvorlarning xususiyatlari va motivlarini aniqroq aniqlashga, kasb tanlash va shaxsning kasbiy rivojlanish xususiyatlarini bashorat qilishga yordam beradi, bu ayniqsa harbiy universitet kursantlari uchun juda muhimdir.

Fuqarolardan farqli ravishda, harbiy xizmatchining kasbiy o'zini o'zi anglashini shakllantirish maxsus faoliyat sharoitida - harbiy mehnatda sodir bo'ladi.

Harbiy xizmatchi uchun bunday mehnat harbiy burchni bajarish bo'lib, unda u o'zini harbiy kasbiy faoliyat, kundalik xizmat munosabatlari va o'z rivojlanishining sub'ekti sifatida amalga oshiradi [5]. Harbiy faoliyat murakkab ijtimoiy hodisadir.

Jamoat hayotining bir qismi sifatida u harbiy ishlar sohasidagi odamlarning moddiy, hissiy-ob'ektiv va maqsadga muvofiq faoliyatini ifodalaydi va amaliy harbiy va harbiy tadqiqot faoliyatini o'z ichiga oladi.

Harbiy faoliyatning mazmuni va shakllari doimo o‘zgarib, rivojlanib bormoqda.

Uning namoyon bo‘lishini tarixiy tahlil qilish jarayonida o‘tmishdagi harbiy tajriba va zamonaviy harbiy faoliyat ajralib turadi.

Harbiy faoliyat qurolli kurash, jangovar vazifa, qo‘shinlarning jangovar va ma’naviy-psixologik tayyorgarligi, shtab va boshqa harbiy qo‘mondonlik va boshqaruv organlarining boshqaruv faoliyati, harbiy xizmatchilarni tayyorlash, harbiy-ilmiy faoliyat va boshqalar shaklida amalga oshiriladi.

Harbiy faoliyat shakllari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq, bir-birini to‘ldiradi va shart qiladi.

Harbiy faoliyatni umumiy faoliyatning asosiy bosqichlari ketma-ketligini tahlil qilish nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish mumkin:

-maqsadni belgilash va kelgusi harakatlarni rejalashtirish;

-faoliyat sharoitlarini tashkil etish, vositalar va usullarni tanlash;

-faoliyat dasturini amalga oshirish, uni amalga oshirish;

-natijalarni nazorat qilish va baholashni ta‘minlash, ularni faoliyat maqsadlari bilan solishtirish va oraliq natija asosida keyingi faoliyatni davom ettirish [5].

Harbiy kasbning sanab o‘tilgan xususiyatlari harbiy xizmatchilar orasida ichki nazorat o‘chog‘ining ustunligini ko‘rsatadi deb taxmin qilishimiz mumkin.

Harbiy faoliyat g‘oyasi uning ikki tomonining birligi sifatida aks ettirilishi mumkin - sub’ektiv va ob’ektiv.

Sub’ektiv tomon-bu shaxs (sub’ekt), uning motivlari, bilimlari va ko‘nikmalari, shuningdek, inson tomonidan amalga oshiriladigan maqsadga muvofiq faoliyat operatsiyalari. Ob’ektiv tomon - bu shaxs tomonidan ma’lum o‘zaro ta’sirlarga kiritilgan va harbiy faoliyat ob’ektlari, vositalari va mahsulotlari sifatida ishlaydigan ob’ektlar to‘plami.

Muayyan harbiy kasbiy faoliyat sharoitida harbiy xizmatchining shaxsiy va kasbiy o‘zini o‘zi anglashini shakllantirishga ta’sir qiluvchi omillar orasida tashqi va ichki omillar ajralib turadi [1]. Ichki omillar insonning muhim individual psixologik xususiyatlaridir. Sub’ektiv nazorat (javobgarlik) darajasi ichki omillarga tegishli hisoblanadi. Lokus nazorat o‘chog‘i shaxs individual xulq-atvorlarning o‘zini o‘zi boshqarishi bilan chambarchas bog‘liq.

Tadqiqot jarayonida kursantlarning muzokaraga kirishish ko‘nikmasini shaxs tiplari bilan bog‘liqligini tekshirish maqsadida Rotter va Panteleyevalarning “Sub’ektiv lokal nazorat xususiyatlarini o‘rganish so‘rovnomasi”, “Mening muzokaralardagi taktikam”, “Muzokaralar uslubini aniqlash” metodikalaridan foydalanildi. Olingan empirik ma’lumotlarni yaqqol ifodalash maqsadida jadvallarda aks ettirildi.

1-jadval

3-kurs kursantlarida muzokaraga kirish uslublari va shaxs tiplari o‘rtasidagi bog‘liqlik

Shaxs tiplari	Muzokaraga kirish uslublari				
	Distribut uslub	Hamkorni mo‘ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub	Vaziyatni mo‘ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub	Rakobatchilik	Xamkorlik
Eksternal	-0,02	-0,23*	-0,22*	-0,21*	0,21*
Internal	0,02	0,23*	0,22*	1	-0,98**

Jadval (1-jadval)da keltirilgan natijalarga ko'ra, shaxsning eksternal tipi hamkorni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslubi bilan ($r=-0,23$; $r\leq 0,05$) qarama-qarshi ahamiyatli munosabatga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Shuning bilan birga kursantlarda eksternal tipi vaziyatni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslubi bilan ($r=0,23$; $r\leq 0,05$) ijobiy ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi qayd qilindi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, muzokara jarayonida kursant shaxsida eksternallikning ustunligi ularda hamkorni to'g'ri idrok qilishiga hamda vaziyatga mos ravishda harakat qilishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi ma'lum bo'ldi. Ma'lumki, integrativ muzokaralar muammoni birgalikda tushunishga va ishtirokchilarning manfaatlarini birlashtirishga asoslanadi. Ikkala tomon uchun ham g'alaba qozonish natijasini belgilash, ishtirokchilarning maqsadlari bir-biriga mos kelishini va muammolarni hal qilish natijasi har ikki tomon uchun ham o'zaro manfaatli kelishuvlar bo'lishini nazarda tutadigan xatti-harakatlar uchun to'siqni belgilaydi. Ayniqsa, integrativ muzokaralar formati ma'lumotlardan ochiq, umumiy foydalanish, boshqalarga ishonish istagi, qadriyatlar va manfaatlar almashinuvi va to'g'ri muhokamani o'tkazish bilan tavsiflanadi.

Metodika natijalariga ko'ra, vaziyatni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslub eksternal bilan ($r=-0,22$; $r\leq 0,05$) ahamiyatli va internal bilan ($r=0,22$; $r\leq 0,05$) qarama-qarshi ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi aniqlandi. Unga ko'ra, kursantlarda vaziyatni mo'ljalgan olishga qaratilgan integrativ uslubning yuqori darajada namoyon bo'lishi ularda eksternallik xususiyatini to'liq namoyon bo'lmasligiga olib keladi. Shuning bilan birga mazkur uslubning yuqori darajada rivojlanishi ulardagi internallikning ham kuchli darajada namoyon bo'lishiga olib keladi. Ayniqsa, integrativ yondashuvlar muammolarni hal qilish, hamkorlik, birgalikda qaror qabul qilish va o'zaro manfaatlarni izlashga ustuvor ahamiyat berganligi sababli, integral strategiyalar ishtirokchilardan g'alaba qozonish va o'zaro manfaatli qarorlar qabul qilish uchun birgalikda ishlashni talab qiladi. Bunday maqsadlar manfaatlarni ochib berishga va tomonlarning manfaatlarini o'rtasidagi umumiylikni izlashga, shuningdek, muammoni hal qilish variantlarini yaratishga yordam beradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, raqobatchilik ekstrenallar bilan ($r=-0,21$; $r\leq 0,05$) qarama-qarshi ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi kuzatildi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, kursantlarda o'quv va kasbiy faoliyatiga nisbatan raqobatni yuzaga kelishi ko'proq ularning tashqi ifodalarida namoyon bo'lishi aniqlandi. O'z navbatida interallik sifati yuqori chiqqan kursantlarda raqobatga bo'lgan intilish yuqori emasligini ko'rsatadi.

Empirik tadqiqot natijalariga ko'ra kursantlarda hamkorlik ekstrenallar bilan ($r=0,21$; $r\leq 0,05$) ijobiy ahamiyatli va internallar bilan ($r=-0,98$; $r\leq 0,01$) yuqori darajada qarama-qarshi ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi qayd etildi. O'z navbatida eksternallarga moyil bo'lgan kursantlarda hamkorlikda faoliyat olib borishga nisbatan ishtiyoqlari baland ekanligini ko'rishimiz mumkin. Shuning bilan birga internallik xususiyati yuqori bo'lgan kursantlarda esa aksincha hamkorlikda faoliyat olib borishga nisbatan hoxishning ustun emasligidan dalolat beradi.

O'rganilgan nazariy materiallar va o'tkazilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

1. Kursantlarda muzokaraga kirishish ko'nikmasini rivojlanishi ulardagi shaxs tiplari bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ular tanlovchan tabiatga ega ekanligi aniqlandi.

2. Kursantlarda muzokara kirishish ko'nikmasi ko'proq ekstrenallarda ustuvor ahamiyatga ega ekanligi qayd etildi.

3. Internalga moyil bo'lgan kursantlarda muzokaraga kirishishga bo'lgan intilish ustun emasligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Абрамова, Г. С. Практическая психология: Учебник для студентов вузов / Г. С. Абрамова. – изд 6-е., перераб. и доп. – М.: Академический Проект, 2001. – 480 с.
- Бороздина, Л. В. Увеличение индекса тревожности при расхождении уровней самооценки и притязаний / Л. В. Бороздина, Е. А. Залученова // Вопросы психологии. 1993. - № 1. – С.112-118.
- Кондаков, И. М. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития / И. М. Кондаков, А. В. Сухарев // Вопросы психологии. – 1988. - № 7. – С.158-164.
- Кондаков, И. М. Экспериментальное исследование структуры и личностного контекста локуса контроля / И. М. Кондаков, М. Н. Нилопец // Психологический журнал. – 1995. - № 1. – С. 35-39.
- Торгаева, И. Н. Психолого-акмеологические факторы формирования личностно-профессиональной Я-концепции военнослужащих по контракту (на примере подразделений Воздушно-десантных войск): автореф. дисс. ... канд. психол. наук / И. Н. Торгаева. – Ульяновск, 2006. – 125 с

OLIV TA'LIM FAOLIYATIDA TYUTORLIK VA FASILITATORLIK FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING MOHIYATI

Abdumutalibova Mag'firat Mirodil qizi

Toshkent Tibbiyot Akademiyasi "Pedagogika, psixologiya va tillar" kafedrasida o'qituvchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.090>

Annotatsiya. Ta'lim jarayonida amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning diqqat markazida shaxs turadi. Aynan shuning uchun ham yangi taraqqiyot davrining talablarini amalga oshirishga qodir bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalash, unga ta'lim berish davlatimiz oldidagi eng asosiy vazifalardan biri bo'lib xisoblanadi. Bugungi kunda oldimizda turgan muhim vazifalardan biri – bizning o'rnimizga kelayotgan, o'z fikri, o'z dunyoqarashi, zamonaviy bilim va tafakkurga ega bo'lgan yangi raqobatbardosh mutaxassislarini tarbiyasidir. Ushbu maqolada hozirgi kundagi oliy ta'lim muassasalarida tashkil etilgan tyutorlik faoliyatining tarixi, kelib chiqishi, tyutorlik va fasilitatorlik faoliyatining tashkil etish mazmuni haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: tyutor, murabbiy, talaba, ta'lim, tarbiya, guruh, model, faoliyat, ta'lim, tarbiya, tizim, axloqiy tarbiya.

СОДЕРЖАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ТЮТОРИСКОЙ И ФАСИЛИТИРУЮЩЕЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВЫСШЕЙ ОБРАЗОВАНИЕ

Абдумуталибова Магфират Миродил кизи.

Преподаватель кафедры «Педагогика, психология и языков» Ташкентской медицинской академии

Аннотация. В центре внимания всех реформ, реализуемых в образовательном процессе, находится личность. Вот почему одной из важнейших задач нашей страны является воспитание и воспитание зрелого поколения, способного соответствовать требованиям новой эпохи развития. Одной из важных задач, стоящих сегодня перед нами, является подготовка к нам новых конкурентоспособных специалистов, обладающих собственным мнением, мировоззрением, современными знаниями и мышлением. В данной статье представлены сведения об истории, происхождении и содержании репетиторской и фасилитационной деятельности, организуемой сегодня в высших учебных заведениях. Ключевые слова: тьютор, тренер, ученик, воспитание, воспитание, группа, модель, деятельность, воспитание, воспитание, система, нравственное воспитание.

THE CONTENT OF ORGANIZING TUTORING AND FACILITATING ACTIVITIES IN HIGHER EDUCATION ACTIVITIES

Abdumutalibova Maghfirat Mirodil kizi

Teacher of the «Pedagogy, psychology and languages» department of the Tashkent Medical Academy

Annotation. The focus of all reforms implemented in the educational process is the individual. That is why it is one of the most important tasks for our country to raise and educate a mature generation capable of fulfilling the requirements of the new era of development. One of the important tasks facing us today is the training of new competitive specialists who come to our place, who have their own opinion, worldview, modern knowledge and thinking. This article presents information about the history, origin, and content of tutoring and facilitating activities organized in higher education institutions today.

Key words: tutor, trainer, student, education, education, group, model, activity, education, education, system, moral education.

XXI asrda jahon miqyosida ta'lim barqaror taraqqiyotni ta'minlovchi asosiy omil sifatida e'tirof etilib, 2030 yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida —... barcha uchun butun hayot davomida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish dolzarb vazifa sifatida belgilandi. Bu uzluksiz ta'lim tizimini, jumladan, masofaviy o'qitish tizimini rivojlantirish va unda tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etish imkoniyatlarini kengaytirdi. Hozirgi davrda "Tyutor" atamasining bir necha ta'riflari mavjud bo'lib, ingliz tilidan tarjima qilinganda "Tyutor" (tutor) tom ma'noda ustoz, murabbiy, instruktor va o'qituvchi

ko'rsatuvchi ma'nolarida qo'llaniladi. Pedagogik-psixologik atamalar lug'atida "o'z o'quvchilarining bilimdon murabbiyi o'quv jarayonini osonlashtiruvchi shaxs, o'qituvchi" deb ta'rif berilgan. Professor A.Xoliqov o'z ilmiy maqolasida tyutor so'ziga quyidagicha ta'rif bergan: "Tyutor – o'quv kurslarini interfaol taqdim etish bo'yicha mutaxassis.

Tarixiy manbalarga nazar tashlaydigan bo'lsak, tyutorlik faoliyati tarixi kamida 900 yildan buyon ta'lim berish madaniyati bilan birgalikda alohida madaniyat sifatida shakllanib kelgan va asrlar davomida rivojlanishida uning ta'lim-tarbiya jarayonidagi roli ham o'zgarib borgan. Mavjud manbalarga ko'ra tyutorlik faoliyatining rivojlanish davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratish maqsadga muvofiq:

1-bosqich: ... – XVI asrlar - tyutorlik faoliyati ta'lim oluvchilarning mustaqil o'qishlariga ko'maklashuvchi sifatida;

2-bosqich: XVI–XIX asrlar - tyutorlik faoliyati ingliz universiteti tizimida rasmiy tan olingan kasb sifatida;

3-bosqich: XIX–XX asrlar - tyutorlar va kitoblarni asosiy bilim manbai deb bilish mumkin bo'lgan vaqtlar;

4-bosqich: XXI asr - tyutor yangi kasb sifatida: o'qituvchi funksiyasini o'zgartirish, kengaytirish va yangi lavozim majburiyatini belgilash. Mavjud adabiyotlarda tyutorlik faoliyati XII asrdagi Yevropa universitetlari, jumladan Oksford, Kembrij universitetlari tarixi bilan chambarchas bog'liqligi va Buyuk Britaniyada shakllanganligi ta'kidlangan. Tyutorlik faoliyati taxminan XIV asrda ingliz universitetlari Oksford va biroz keyinroq Kembrijda shakllangan va bu bo'yicha mavjud tajribalarning tahlillariga ko'ra, shu davrdan boshlab tyutorlar universitet murabbiysi sifatida shakllanganligini ko'rish mumkin. Bu davrda universitetlarga o'qituvchilar va talabalarning uyushmalari sifatida qaralgan va talabalar bir xildagi muayyan kurslarda ishtirok etishi talab etilmagan, qaysi professorning tinglashni yoki qaysi fanlarni o'rganishni talabning o'zi hal qilishi lozim bo'lgan. Har bir professor o'zining tadqiqot mavzusiga doir ma'ruza o'qigan va sharhlagan. Shuning uchun talabalar nafaqat o'zining, balki boshqa ta'lim muassasalar professorlari ma'ruzasini tinglashlari mumkin bo'lgan. Universitet esa, o'z talabalarini faqat bitiruv imtihonlariga qo'ygan. Bunda talabalarga o'z yo'lini tanlash jarayonida hamda kurs yakunida tegishli darajani olishi uchun zarur bo'lgan bilimlarni egallashda tyutorlar yordam ko'rsatishgan. Bu vaqtlari o'qishning birinchi yilida barcha talabalar tyutorlar konsultatsiyalariga qatnashish majburiy bo'lgan va ular har haftada bajarilgan ishlari to'g'risida tyutorga hisobot berib turishgan. Talabalarning tyutorlar bilan uchrashuvlari jadval bo'yicha va darsdan tashqari vaqtda o'tkazilgan hamda bunday uchrashuvlar, muloqotlar talabalar uchun birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan. O'sha zamondagi universitetning rad qilib bo'lmaydigan jihati o'qitish va o'qishning erkinligi bo'lgani uchun, tyutorlar professor va talaba o'rtasida vositachilik funksiyasini bajargan. Ta'lim olish erkinligi talabning mustaqil o'qishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bunda tyutorning asosiy vazifasi talabning mustaqil bilim olish jarayonini akademik g'oyalari bilan bog'lashdan iborat bo'lgan. Mustaqil o'qish jarayoni universitetda bilim olishning asosiy qismi hisoblangan va tyutor ushbu mustaqil o'qish jarayoniga ko'maklashish funksiyalarini bajargan. XVI asrning oxirida universitet o'quv jarayonida tyutorlar o'z talabalarini tarbiyasiga javobgar sifatida asosiy shaxsga aylangan. Bu borada M.I.Popova tadqiqotlarida shunday yozilgan. Bizlar faqat bilim berishimiz emas, tarbiyalashimiz kerak: bilim bilan birgalikda axloqiy va diniy javobgarlik hissini singdirishimiz lozim. Talaba bu yerda har xil qoidalarga bo'ysunadi va tyutorlar nazorati ostida bo'ladi, ular ... ham otalarcha, ham xizmat huquqiga ega, har qadamda o'zini tutishni va o'zini idora qilishni talab qiladi va shunday qilib, uning uchun hayotga tayyorlovchi haqiqiy maktab bo'lib xizmat qiladi. ...». Bu fikrlar bilan tadqiqotchi tyutorlik faoliyati, talabalarning individual ta'lim olish traektoriyasi bo'yicha o'z qarashlarini keltirib o'tgan. XVII asrga kelib tyutorlik faoliyati sohasi kengaydi, uning faqat ta'limga oid emas, tarbiyaviy funksiyalari ham borgan sari ko'proq ahamiyatga ega bo'la boshladi. Tyutor talabaga qaysi ma'ruzalari yoki amaliy mashg'ulotlarda ishtirok etish eng ma'qul ekanligi va u o'zining o'quv rejasini qanday tuzishi kerakligi bo'yicha maslahat bergan, o'z talabalarining yaxshi o'qishlari va imtihonlarga tayyor bo'lishlarini nazorat qilgan. Tyutor o'sha davrlarda talabning eng yaqin maslahatchisi va uning barcha qiyinchiliklari, muammolarining yechimini topishda yordamchi bo'lib hisoblangan. XVII asrda tyutorlik tizimi ingliz universiteti tizimining professorlik (nemis) modelini asta-sekin siqib chiqarib borayotgan bir qismi deb rasmiy ravishda tan olingan. 1700 yildan 1850 yilgacha davrda ingliz universitetlarida ommaviy kurslar va kafedralar umuman bo'lmagan. Talabalarni imtihonlarga faqat tyutorlar tayyorlagan. XVII asrga kelib Oksford va Kembrij universitetlarida tyutorlar o'z atrofiga uni o'z ustozlari deb tanlagan 1-2 talabani to'plab, ta'lim jarayonida asosiy shaxsga aylangan

va u o‘z talabalari oladigan bilimlar doirasini belgilagan. O‘zi taklif qilgan materiallarni o‘zlashtirish natijalari bo‘yicha ulardan imtihonlar olgan.

Boshqacha qilib aytganda, tyutor talaba shaxsini individual yondashuv asosida shaxsiy va kasbiy jihatdan hayotga tayyorlovchi vasiydir. XIX asrning oxirida universitetlarda erkin kafedralar va kollegial ma‘ruzalar paydo bo‘lganida ham, talabaning professorlar va kurslarni shaxsan tanlash huquqi saqlanib qolgan. XVIII–XX asrlar davomida Angliyaning eski universitetlarida tyutorlik tizimining mavqei pasaymagan, aksincha, ta‘limda asosiy o‘rinni egallagan: ma‘ruzalar tizimi faqat unga qo‘shimcha bo‘lib xizmat qilgan va hozirgacha shunday xizmat qilmoqda. Oksford va Kembrijda tyutorlar hozirgacha ta‘lim-tarbiya ishida muhim o‘rin egallaydi va bu lavozim shtat birliklari hisoblanadi. Tyutorlik faoliyatining tarixiy rivojlanish tendensiyalari sifatida 2008 yilda Udmurtiya davlat universiteti tomonidan Edvard va Eleyn Gordonlarning ”Tyutorlikning yuz yilligi: Amerika va G‘arbiy Yevropada muqobil ta‘limining tarixi» nomli kitobi nashr qilinganligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu kitobda mualliflar kundalik daftaridagi yozuvlar, arxiv materiallar, buyuk shaxslarning fikrlariga asoslanib tyutorning funksiyalarini sharhlagan va individual ta‘lim har qanday zamonaviy pedagogik muassasadan ko‘ra qadimiyroq ekanligini ko‘rsatib bergan. Shuningdek, MDH davlatlarida tyutorlik faoliyati bir muncha kechroq shakllanganligini ko‘rish mumkin. Jumladan, Rossiyada tyutorlik faoliyati uzoq vaqt davomida unchalik ma‘lum bo‘lmagan, tyutorlik g‘oyalari asosan Rossiyada faqat qayta qurish davrida tarqala boshlagan. 1989 yilda P.G.Ищедrovskiy rahbarligida Moskvada tyutorlarning birinchi konkursini o‘tkazgan. Keyinchalik P.G.Шедrovskiy turli hududlardan bo‘lgan yosh pedagoglar uchun “Artek” lagerida yangi pedagogik faoliyat – tyutorlik to‘g‘risida turkum ma‘ruzalar o‘qigan. Shu vaqtdan boshlab asta-sekin Rossiyada tyutorlik amaliyoti tashkil topa boshlagan. P.G.Ищедrovskiy fikricha tyutorlik faoliyati o‘quvchining ta‘limga oid motivlari va qiziqishlarini aniqlash va rivojlantirish, individual ta‘lim dasturini yaratish uchun ta‘lim resurslarini izlash, oilaning ta‘limga oid buyurtmasi bilan ishlash, o‘quvchining tarbiyasi va ta‘limga oid refleksiyasini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta‘limni individuallashtirish bo‘yicha pedagogik faoliyat tushunilgan.

Shunday qilib, tyutorlik faoliyati - bu tarixda o‘qitish va o‘qish madaniyati bilan yonma-yon shakllangan alohida madaniyat hisoblanadi. Hozirgi davrlarda tyutorlik ta‘limi masofaviy o‘qitishda ommalashib bormoqda va bu kunduzgi o‘qitish shakllaridan birmuncha farq qiladi. Respublikamiz oliy ta‘lim tizimida endigina paydo bo‘lgan tyutorlik faoliyatining o‘ziga hos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Tyutor - talabalarining shaxsiy rivojlanishiga, universitet, respublika va xalqaro miqyosdagi tanlov va olimpiadalarda munosib ishtirok etishiga, shuningdek, ularning bo‘sh vaqtlarini mazmunli o‘tkazishiga ko‘maklashuvchi inson bo‘lib, u yigit-qizlarni kasbga yo‘naltirish, Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, turli ilmiy to‘garaklarga jalb etish hamda muammo va kamchiliklarini o‘rganib, ularga atroficha yechim topish bilan shug‘ullanadi.

2. Tyutorlarning asosiy maqsadi - ta‘lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etishda universitet va talabalar o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash, talabalarining universitet hayoti va ta‘lim jarayoniga moslashishiga ko‘maklashish, ularga uslubiy, ijtimoiy va psixologik yordam ko‘rsatish va talabalarda tanlagan kasbga muhabbatni oshirishdir. Shu bilan birga ular yigit-qizlarning dars mashg‘ulotlarini muntazam tahlil qilib boradi va sifatini oshiradi, ularning darsdan bo‘sh vaqtlarini mazmunli o‘tkazishini ta‘minlaydi hamda ijtimoiy ahvolidan doimiy xabardor bo‘lib turadi.

3. Tyutorlar ma‘naviy-ma‘rifiy va ahloqiy-tarbiya, o‘quv va o‘quvuslubiy hamda ilm-fan, innovatsion va ilmiy-tadqiqot yo‘nalishlarida o‘z faoliyatini olib boradi.

4. Har bir tyutor o‘ziga biriktirilgan guruh talabalarini besh muhim tashabbus doirasida tashkil etilgan klub va to‘garaklarga jalb etib boradi hamda ularning ijodiy qobiliyati va iste‘dodini namoyon etishi uchun imkon yaratadi. Talabalarining huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qiladi, ularning ta‘lim olishi, ilm bilan shug‘ullanishi, yashashi va dam olishi uchun sharoitlar yaratishga ko‘maklashadi va bu boradagi yangiliklardan xabardor qilib boradi.

5. Talabalarining o‘quv intizomini mustahkamlash, ularda ijodiy fikrlash, halollik, to‘g‘ri so‘zlik kabi xislatlarni shakllantirish borasida tizimli ishlarni yo‘lga qo‘yadi. Iqtidorli va iste‘dodli talabalarni aniqlab, ularning turli tanlov va olimpiadalarda munosib ishtirok etishiga hamda talabalarining loyiha va startaplarini amalga oshirishga ko‘maklashadi.

6. Talabalarining darslarni o‘zlashtirish darajasini nazorat qilib boradi, ularning innovatsion ta‘lim

texnologiyalari va o'quv-uslubiy materiallar, axborot-resurslari bilan ta'minlash va ushbu manbalardan keng va unumli foydalanishi uchun zamin yaratadi.

7. Tyutorlar talabalarni o'ylantiradigan qator masalalar, xususan, talabalarni turar joy bilan ta'minlash, qoldirilgan darslarni o'zlashtirishga yordam berib boradi.

8. Har bir tyutor o'ziga biriktirilgan akademik guruhlarining darslarini, talaba davomatini va dars sifatining monitoringini olib borish maqsadida kuzatish, talabalarga yuklatilgan majburiyatlarning bajarilishini talab qilish, TTJga joylashishi uchun e'lon berish va bu boradagi komissiya yig'ilishida talabaning ishtirokini ta'minlash, talabaga tavsifnoma va akademik ta'til berish masalasini hal qilishda ishtirok etish, ularni rag'batlantirilishi yoki jazolanishi, turli stipendiyalarga tavsiya qilishda xulosa va fikrnoma berish huquqiga ega.

9. Har bir tyutor talabalarining sha'ni va qadr-qimmatini, obro'sini hurmat qilish, ularning jismoniy, ruhiy va psixologik holatidan muntazam xabardor bo'lish, o'quv, ma'naviy va ilmiy faoliyatini monitoring qilib borish, yigit-qizlarning darslarda ishtirokini nazorat qilish, Yoshlarning ota-onalari va o'zi bilan doimiy muloqot qilib borishga majburdir.

Tyutor qo'llab-quvvatlash modeli uch vektorli model ijtimoiy, fan va antropologik tyutorlik harakatlar. (Kovaleva T.M.).

Ta'lim muhiti ijtimoiy-madaniy, shu jumladan pedagogik, - T. ta'lim faoliyati bo'lishi kerak yoki amalga oshirilishi mumkin bo'lgan muhit, B 4. IEPni shakllantirish va amalga oshirish bo'yicha faoliyat. Ta'lim maydoni - bu ma'lum sharoitlarda talaba uchun manba bo'ladigan ta'lim, mazmun, pozitsiyalar, aloqalar uchun potensial joylarning ob'ektiv haqiqati (Suxanova E.A.)

Tyutor portfeli - o'qituvchining individual ta'lim yo'nalishi bo'yicha o'zini o'zi baholash vositasi bo'lib, quyidagi bo'limlardan iborat: kognitiv qiziqishlar bo'limidan: ta'lim resurslari va mumkin bo'lgan axborot manbalari ro'yxati; ushbu qiziqish sohasiga oid ilgari o'qilgan va ko'rilgan sharhlar; fotosuratlar, rasmlar va boshqalar, ishlab chiqilgan rejalar, grafiklar, diagrammalar; o'qituvchiga ko'ra, kelajakdagi loyiha, tadqiqot, ijodiy ishlar, o'quv ekspeditsiyasi va boshqalar uchun zarur jihozlar ro'yxati; o'qituvchining o'zi joylashtirish zarur deb hisoblagan har qanday materiallar, ularning qisqacha yozma asoslari bilan. dasturni ishlab chiqish natijalari bo'limi: mutaxassislik bo'yicha o'qitish jarayonida bajariladigan insholar, ijodiy ishlar, referatlar; amaliyot (o'quv, ishlab chiqarish) davrida bajarilgan yozma ishlar, tuzilgan hujjatlar, tavsifnomalar nusxalari; o'qituvchining ijodiy ishlarining asl nusxalari yoki nusxalari; o'qituvchilarning, qiziqishlari bo'yicha ishlaydigan tashqi ekspertlarning sharhlari va sharhlari; baho kitobidan ko'chirmalar; repetitorning muqobil maktubi: ishni baholash va keyingi rivojlanish istiqbollari tavsiflash; Tyutorning o'zi haqida qisqacha ma'lumot: bu ishda erishilgan eng muhim natijalarning qisqacha tavsifi, nuqtai nazaridan. Qo'shimcha ta'lim bo'limi: qo'shimcha ta'lim dasturini ishlab chiqishni tasdiqlovchi hujjatlar.

Tyutor portfeli - bu tyutorning ish quroli bo'lib, unda turli diagnostika, psixologik testlar, o'z tyutorlik tajribasini tahlil qilish va tavsiflash kiradi; o'qituvchi o'z ishida zarur deb hisoblagan boshqa hujjatlar.

Tyutori qo'llab-quvvatlash tamoyillari: modullik, moslashuvchanlik, uzluksizlik, individuallashtirish, ochiqlikdir. Modullik prinsipi uchta asosiy ta'lim modulidir: tadqiqot (ramziy, ilmiy), kommunikativ (muloqot), o'yin (rol o'ynash, bilim jonli harakatlar orqali olinadi). Ilmiy modulda ish shakllari oddiy, ammo qiyin, o'quv tadqiqotlari texnologiyasini o'zlashtirishgacha.

Moslashuvchanlik prinsipi o'qituvchini qo'llab-quvvatlashni ijtimoiy aloqalarni kengaytirishga yo'naltirishda, tashabbusni doimiy qo'llab-quvvatlashda, faoliyatni davom ettirish usullarini tanlashda namoyon bo'ladi. Kognitiv qiziqishni rivojlantirish jarayonining izchilligi, davriyligi, o'z vaqtidaligi prinsipi. Individuallashtirish prinsipi - o'quvchining shaxsiy ta'lim ehtiyojlariga, uning xususiyatlariga, qiziqishlari va moyilliklariga, umumiy yo'nalishiga yo'naltirish. Ochiqlik talabaning o'z bilim va ta'lim faoliyatini boshqarish uchun sharoit yaratishda amalga oshiriladi.

Seyshn festival – xorijiy mamlakatlar tyutorlik maktablari o'rtasida tajriba almashishning yangi formati bo'lib, tajribali ta'lim maydonidagi talabalariga tyutorlik yordami bo'yicha hamkorlikda amaliyot o'tkazish joyidir. Tyutorlik seyshn - bu ma'lum bir tuzilma doirasidagi mutaxassislarning erkin o'zaro ta'siri. Bu ikki turdagi o'quv qo'llanmalari: loyiha ofisi (ta'lim va faoliyat to'g'risida qaror qabul qilish va individual ta'lim loyihasini ishlab chiqish), o'zgaruvchan ta'lim makonida faoliyat sinovlari tizimi (tyutorlik va qiziqarli faoliyat sohasida sinovni tashkil etish) (muallifning studiyalar, aristos klublari).

Xulosa qilib aytganda pedagogik oliy ta'lim muassasalarida talabalarni faoliyatini tashkil etishda

tyutorlikning ahamiyati katta. Talabalarni individual ta'lim dasturini amalga oshirish jarayonlarini qo'llab-quvvatlashda pedagogik faoliyatini mazmuni talabalarining ta'limga bo'lgan qiziqishini aniqlash va ta'lim maqsadlarini belgilashda yordam beradi, ta'lim muassasalarida o'quv faoliyatini loyihalashni tashkil etish, ta'lim muhitida ta'lim faoliyati loyihasini amalga oshirishda yordam beradi, ta'limning keyingi bosqichini aks ettirish va loyihalashni tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Азарова Е.А. Психолого-педагогические основы тьюторской деятельности в условиях инновационной образовательной политики / Е. А. Азарова, И. В. Коваленко, Н. Н. Мозговая // Психология обучения. - 2012. - № 9. - С. 174-181.

Александрова Е.А. Теория и практика тьюторской деятельности в России / Е. А. Александрова, Е. А. Андреева // Известия Саратовского университета. - 2012. - № 2. - С. 222-232.

Абдукаримов Х. – Тарбиячи ва тарбиячилик касбининг ижтимоий моҳияти Халқ таълими . – Тошкент , 1996.№6, -Б . 9-12.

Андреева В.И. Сравнительный анализ моделей тьюторства: на примере Англии, Германии, Объединённых Арабских Эмиратов И России: дисс.канд.пед.наук: 13.00.01- М., 2012.-222стр.

Атерсон Дж. Теория тьюторства –Ижевск, ERGO, 2013. – 32с..

Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. – Т.: ТГПУ, 2003. – 192 с.

Амир Темур ва темурийлар даврида маданият ва санъат. – Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 88 б.

Ахмедова М. Педагогика тарихини ўқитишда талабаларнинг маънавий сифатларини тарбиялаш: Педагогика фанлари номзоди. ... дисс. – Т., 2008. – 156 б.

Беспалова Г.М. Тьюторское сопровождение: организационные формы и образовательные эффекты –М.: 2007.№7. С.51-58.

BIZNES INGLIZ TILINI O'QITISHDA SUN'IY INTELLEKT

Ro'zmetova Muhabbat

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi, "TIQXMMI" milliy tadqiqot universiteti dotsenti.

<https://orcid.org/0009-0002-3787-103X>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.091>

Annotatsiya: Ushbu maqolada biznes ingliz tilini o'qitish xususiyatlari hamda uni o'qitishda sun'iy intellekt ilovalaridan foydalanish afzalliklari bayon qilinadi. Shuningdek, zamonaviy sun'iy intellekt turli amallarni bajarishga mo'ljallangan algoritm va dasturiy tizimlardan iborat ekanligi, uning inson ongi bajarishi mumkin bo'lgan bir qancha vazifalarni axborot bazasiga kiritilgan ma'lumotlar asosida amalga oshirishi muhokama qilinadi. Jumladan, zamonaviy ingliz tilini o'rganishni va o'qitishni tashkil qilishda sifatli va yuqori samarador metodologiyani yaratish dolzarb muammo ekanligi, talabalar bilimini assesment qilishda inson omilini kamaytirishni optimallashtirish maqsadida sun'iy intellekt dasturlari ishtirokini inobatga olish keng iste'foda qilinadi. Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida ingliz tilini o'qitish hamda uning kompleks innovatsion dasturiy mobil ilovasini yaratish g'oyasi ilk bora o'rganiladi. Unda jahon ilm-fani tomonidan erishilgan amaliy va ilmiy natijalar batafsil tahlil qilinadi, soha mutaxassislari bilan hamkorlikda faoliyat olib boriladi va amaliy natijalarga erishiladi.

Kalit so'zlar: chet til o'qitish tajribasi, sun'iy intellekt, biznes ingliz tili, assesment, muayyan mavzular, o'qitish, mobil ilova yaratish.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБУЧЕНИИ БИЗНЕС АНГЛИЙСКИЙ

Рузметова Мухаббат

Доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент в Банковско-финансовая академии Республики Узбекистан, Национальный исследовательский университет "ТИИМСХ"

Аннотация: В данной статье изложены особенности преподавания бизнес-английского языка, а также преимущества использования приложений искусственного интеллекта при его преподавании. Также рассматривается, что современный искусственный интеллект состоит из алгоритмов и программных систем, предназначенных для выполнения различных действий, он может выполнять ряд задач, которые человеческий разум может выполнять на основе информации, включенной в базу данных. В частности, актуальной проблемой является создание качественной и высокоэффективной методики в организации изучения и преподавания современного английского языка, широко используется учет участия программ искусственного интеллекта с целью оптимизации снижения человеческого фактора при оценке знаний студентов. В статье впервые исследуется преподавание английского языка с использованием технологий искусственного интеллекта, а также идея создания его комплексного инновационного программного мобильного приложения. В нем детально будут проанализированы практические и научные результаты, достигнутые мировой наукой, а также будет осуществлена деятельность в сотрудничестве со специалистами данной области и достигнуты практические результаты.

Ключевые слова: опыт преподавания иностранного языка, искусственный интеллект, бизнес английский язык, оценка, конкретные темы, обучение, создание мобильного приложения.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING BUSINESS ENGLISH

Ruzmetova Muhabbat

PhD in Pedagogic Sciences, Associate Professor The Banking and finance academy of the Republic of Uzbekistan "TIAME" National Research University

Abstract: In this article is described the specific features of business English teaching and the advantages of using artificial intelligence application. It is also discussed that recent artificial intelligence consists of algorithms and software systems designed to perform various actions, and it performs a number of tasks that the human mind can accomplish based on the IT basics. In particular, the creation of a high-quality and highly effective methodology in the organization of modern English language learning

and teaching is summarised, taking into account of the participation of artificial intelligence applications in order for optimizing the reduction of the human factor in the assessment process of student knowledge. There is commonly explored the idea of teaching English with using artificial intelligence technologies and creating a complex innovative software mobile application. Moreover, in this article are analysed in detail, the practical and scientific results achieved by world experts and activities are carried out in the cooperation with scholars in the field.

Key words: Foreign language teaching experience, artificial intelligence, business English, assessment, specific topics, teaching, mobile application development.

Kirish. Bugungi kun sharoitida, Amerika Qo'shma Shtatlari, Finlandiya, Yaponiya, Yevropa Ittifoqi, Britaniya elchixonasi, Janubiy Osiyo davlatlarida chet tillarni o'qitish/o'rganish sohasida taraqqiy qilgan inson tafakkurining amaliy natijalari sanalmish zamonaviy axborot va sun'iy intellekt texnologiyalari imkoniyatlaridan keng foydalanish urfga aylangan. Koreya, Yaponiya, Finlandiya, Buyuk Britaniyada amalga oshirilgan muvaffaqiyatli xorijiy tajribalardan quyidagi sun'iy intellekt ilovalari mavjudligi tahlil qilindi: <https://chatgpt.com>, <https://poe.com>, <https://www.notion.so>, <https://app.twee.com>, <https://gptionary.com>, <https://article-summarizer.scholarcy.com> O'zbekiston sharoitida chet tillarni, xususan, ingliz tilini o'qitishda yuqoridagi xavolalarda keltirilgan sun'iy intellekt texnologiyalaridan va mobil qurilmalardan foydalanish mazkur sohani yangi bosqichga ko'taradi, bu esa mavjud ta'lim mazmuni, metodologiya va shakllarni qayta ko'rib chiqish hamda yangi bilim, malaka, ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi. Natijada, ingliz tilini o'qitishning amaliy va nazariy kurslari bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotlarni til va biznes sohasi bilan, masalan, maxsus mavzular orqali umumiy dunyoqarashni rivojlantirish, biznes ingliz tilini o'rganish orqali mamlakat ravnaqiga hissa qo'shish, ayol va erkak tadbirkorlik faoliyatini takomillashtirish, ingliz tilida suhbat va muzokaralar olib borish imkoniyatlari kengayishini ta'minlash mumkin.

Mamlakat Prezidenti tomonidan 2021 yil 17 fevralda «Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilinganidan so'ng, sun'iy intellekt sohasini rivojlantirish strategiyasi ishlab chiqildi, sun'iy intellekt texnologiyalaridan keng foydalanish kompleksi yaratildi, sun'iy intellekt sohasida innovatsion ishlanmalarning mahalliy ekotizimi yaratildi, sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llovchi dasturiy ta'minot ishlab chiquvchilariga raqamli ma'lumotlardan foydalanish uchun yetarli sharoitlar yaratildi.

“Sun'iy intellekt” ayrim mutaxassislar tomonidan “Sun'iy aql”, “Sun'iy tafakkur” deya e'tirof etiladi. Bu degani ayrim hollarda robotlarning insonlar o'rniga turli faoliyatlarga jalb qilinishi tushuniladi. Biroq, “Sun'iy intellekt” texnologiyalarining asosiy funksiyasi insonlar mehnatini va qobiliyatlarini kengaytirishni hamda takomillashtirishni nazarda tutadi. Shuning uchun mazkur texnologiyalar tadqiqot doirasida noyob resurs sifatida qo'llaniladi. Natijada, ingliz tilini o'rganuvchi talaba shaxsini kommunikant va kognizant maqomida shakllantirish maqsadida muqobil mobil ilova yaratilishi ko'zda tutilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish hamda uning kompleks innovatsion dasturiy mobil ilovasini yaratish muammosining o'rganilganlik darajasini tahlil qilsak, chet tillarni sun'iy intellekt texnologiyalari orqali o'rgatish/o'qitish bo'yicha Boston universiteti tadqiqotchisi Leyn M.Kokborn (Iain M. Cockburn), Garvard Menejment Biznes maktabi professori Rebeka Xenderson Xeynz (Rebecca Henderson Heinz), Massachusetts axborot texnologiyalari qoshidagi Sloun menejment universiteti professori Skot Stern (Scott Stern), Mustafa Elkadiri (Turkiya), Anant Manisha Sinx (Anant Manish Singh), Vasif Bilal Xaju (Wasif Bilal Haju), Xindiston Gauhati universiteti (Gauhati University) tadqiqotchilari Tulshi Bezboru (Tulshi Bezboruah) va Abxijit Boro (Abhijit Bora)lar tomonidan ilmiy va amaliy tadqiqotlar olib borilgan. Yurtimizda ham loyiha ishi mavzusiga oid Farrux Hakimov, Elmira Sirazieva, Mahbuba Eshnazarova, Saidjalol Hasanov, Olimjon Jamalov kabi tadqiqotchilar tomonidan ijobiy yutuqlar amalga oshirilgan hamda salmoqli tarzda amaliy natijalarga erishilgan.

Jahon tajribasidan ma'lumki, chet til turli davrlarda turli xil metodlardan foydalangan holda o'rgatilgan. Umuman aytganda, XIX asrning to'rtinchi hamda XX asrning birinchi choragigacha chet til tarjima metodi orqali o'rgatilgan. Yevropada chet til o'qitish metodikasini islohotidan so'ng to'g'ri (direct) metod ishlab chiqildi. Shu davrdan boshlab, har qanday chet tilni o'qitishda nutq faoliyatiga o'rgatila boshlandi. Buning natijasida ko'plab yangi metodlar tavsiya etildi. Masalan, og'zaki nutq

yondashuvi yoki vaziyatli til o'rgatish metodi (CLM), audio-lingval yoki og'zaki nutqqa asoslangan metod (ALM), sokin o'rgatish metodi (SW), motor/jismoniy harakatlar yordamida javob berish metodi (TPR), jamoaviy til o'rganish metodi (CLL) yoki gumanistik usul, disuggestopidiya (DeS) metodi va boshqalar. Shuningdek, so'nggi yillarda kommunikativ til o'qitish metodlari (CLT) bilan birga kompetentsiyalarga asosan til o'qitish (CBL), lingvistik korpus asosida o'qitish (LCT), kooperativ til o'qitish (CLT), mazmunga asoslangan ta'lim (CBI), vazifalarga asoslangan til o'qitish (TBL) metodlari chet til o'qitishda ommalashgan. Amerikalik amaliyotchi-tilshunoslar Jak S. Richards hamda Teodor S. Rodjers, Ramin Akbari ilmiy mulohazalariga ko'ra, ayni damda ingliz tili o'qitish uchun metodlardan keyingi davr (The post-methods era) kelgani e'tirof etiladi.

Ayni damda halqaro miqyosda chet tillarni o'qitishga oid tilshunoslik, lingvodidaktika, lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv lingvistik, kontseptologiya kabi fanlar tomonidan erishilgan amaliy natijalaridan kelib chiqib, turli fanlarni, xususan, chet tillarni sun'iy intellekt ilovalari yordamida o'qitish masalasi aktualikka ega. O'zbekistonning uchinchi renessansida uzluksiz ta'lim tizimida turfa fanlarni o'qitish, turli veb va mobil ilovalarni o'quv jarayoniga tadbiq qilish, puxta bilim berish uchun ta'lim ilg'or rivojlangan davlatlar tajribasidan keng foydalanish, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish asosiy davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Zero, jahonda ona tili va chet tillarni o'qitishga boshqa fanlar yanglig' alohida e'tibor qaratiladi.

Muhokama. Mamlakatimizda ham chet til fani barcha ta'lim muassasalari o'quv rejasiga (OTM.larda majburiy va tanlov fan sifatida) kiritilgan. Binobarin, har qanday ta'lim muassasasida birorta G'arb yoki Sharq tilini o'rganish o'quvchi/talabalar uchun majburiy hisoblanadi. Amalga oshirilishi rejalashtirilgan tadqiqotda nazariy va amaliy mo'ljali, ixtisosligi iqtisodiyotning turli sohalari bo'lgan bakalavr va magistratura tinglovchilariga ilk marotaba biznes ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalarini amaliyotga joriy qilishdan iborat. Shu bilan birga mazkur fanni o'qitishda ilmiy tadqiqotlarda qabul qilingan havolalardan foydalanish, turli manbalarni o'qib tanqidiy tahlil qilish va ingliz tili bilan biznes tushunchasiga oid mavzularni muvoziy tarzda o'zlashtirib borish ehtiyoji mavjudligiga oid ilmiy nazariy hamda amaliy g'oyalar ilgari suriladi.

Zamonaviy sun'iy intellekt turli amallarni bajarishga mo'ljallangan algoritm va dasturiy tizimlardan iborat bo'lib, inson ongi bajarishi mumkin bo'lgan bir qancha vazifalarni axborot bazasiga kiritilgan ma'lumotlar asosida amalga oshiradi. Shuningdek, sun'iy intellekt mantiqli izchil mulohaza qilish hamda tavsiya berish qobiliyatiga ega "aqlli" texnologiya hisoblanadi. Sun'iy intellekt va zamonaviy mobil ilovalar yaratish yo'nalishida ta'lim tizimida alohida yutuqlarga erishilmoqda. Mamlakatimizda ham chet til o'qitishda yetakchi davlatlar tajribasidan keng foydalanish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shu munosabat bilan xukumat tomonidan bir qator muhim dasturlar, qarorlar qabul qilingan hamda sun'iy intellekt sohasida o'ziga xos salohiyat asoslari mavjud. Sun'iy intellekt texnologiyalari insoniyat jamiyati a'zolarining aqliy va jismoniy mehnati mahsuli deya talqin qilinadi. Chunonchi, muqobil biznes ingliz tilini o'rganishga tegishli sun'iy intellekt texnologiyalarini tanlash hamda ular yordamida mobil ilova yaratish ko'zda tutilgan loyihadan ko'zlangan asosiy maqsad sun'iy intellekt texnologiyalarini ingliz tilini o'qitish jarayoniga joriy qilishdan iborat.

Dastlab, ingliz tilini o'qitishga tegishli xorijiy ekspertlar tomonidan yaratilgan sun'iy intellekt texnologiyalari tahlil qilinadi (Blended lingua, COIL -Collaborative Online International Learning connects, COCA-The Corpus of Contemporary American English). So'ngra, muqobillari tanlab olinadi. Ushbu tanlangan ilovalar biznes ingliz tilini o'qitish jarayonida amalda sinab ko'riladi va tajriba-sinov ishlari tashkil qilinadi. Tadqiqot doirasida chet tillar o'rgatishni sun'iy intellekt texnologiyalari orqali uyg'unlashtirib tashkil etilishi lingvodidaktikaning asosiy yo'nalishiga aylanadi. Natijada, ingliz tilini turli veb va mobil ilovalar orqali o'rganish rivojlantiriladi. Har qanday ikkinchi va boshqa tillarni o'rganishga kirishar ekanmiz, birinchi navbatda, ular orasidagi o'xshashlik (universal belgi)larga e'tibor qaratishimiz kerak. Qolaversa, ona tili va chet tildagi differentsial birliklar va belgilarni farqlab o'rgatishga tegishli vaqt va kuch sarflash hamda ehtimoliy qiyinchiliklarni oldindan bartaraf etish talab etiladi. Bunga lingvistik va lingvodidaktik muqoyasa va talabalarning nutqida sodir bo'ladigan xatolarning tipologiyasini yaratish orqali erishiladi. Tadqiqotning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati, zamonaviy ingliz tilini o'rganishni tashkil qilishda sifatli va yuqori samarador metodologiyani yaratishni nazarda tutadi. Ushbu jarayonning yaratilishi va ishlab chiqilishi texnik va texnologik jihatdan murakkab, biroq bunday muhit ta'lim tizimini takomillashtirishga, samarali amalga oshirishga xizmat qiladi. Jumladan, O'zbekiston yoshlari orasida xorijiy nufuzli universitetlarda talaba bo'lish istagi tobora ortib bormoqda. Ushbu jarayonni ham sun'iy

intellekt texnologiyalari yordamida xorijga bormasdan o'zi yashayotgan davlatda o'qib ham amalga oshirish imkoniyati mavjud. Masalan, "COIL–Collaborative Online International Learning" sun'iy intellekt ta'limiy platformasi orqali mamlakatimiz universitetlari va xorijiy universitetlar bilan hamkorlik qo'lga qo'yiladi. Bunda talabalar bir vaqtning o'zida xorijiy universitetlardagi tengdoshlari bilan virtual auditoriya orqali dars jarayonlarida faol qatnashishi va bilim olish imkoniyatiga ega bo'lishlari mumkin. Natijada, O'zbekiston yoshlari nufuzli universitetlarning birida talabalar almashinuvi dasturlarida qatnashish imkoniyatiga ega bo'lishadi hamda xorijiy oliy o'quv yurtlari ta'lim dasturlari asosida bilim va ko'nikmalarni xorijga chiqmagan holda o'zimizda amalga oshirish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqotda ilmiy va ilmiy-texnik faoliyat ishlanmalarining natijalarini qo'llash orqali yaratilgan mobil ilova realizatsiya qilinadi. So'ngra bank-moliya akademiyasi tinglovchilariga biznes ingliz tilini o'qitish jarayonida foydalaniladi. Sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida yaratilgan mobil ilova "google market" platformasiga hamda <https://lms.bfa.uz/> elektron ta'lim tizimiga maxsus joylashtiriladi. Joylashtirilgan mobil ilovadan foydalanish dastlabki bosqichda bepul. CEFR darajalari bo'yicha shkalalarga ajratilgan topshiriqlarni bosqichma-bosqich bajarish va yakuniy natijada sertifikatga ega bo'lish loyiha a'zolari tomonidan tijoratlashtiriladi. Ushbu intellektual mulk maxsus axborot texnologiyalari mutaxassislari bilan hamkorlikda amalga oshiriladi.

Amalga oshirilgan dastlabki tajriba-sinov ishlaridan quyidagi asosiy ilmiy muammolar aniqlandi va ular shunday tavsiflanadi: birinchidan, biznes ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalari ishtirokida mobil ilovalar yaratish dolzarb ahamiyatga ega ekanligini amalda yoritib berish; ikkinchidan, O'zbekiston sharoitida chet til o'qitishga oid jahon lingvodidaktikasining zamonaviy yo'nalishlarini aniqlash hamda uning mexanizmlarini ishlab chiqish; uchinchidan, Oliy ta'lim muassasalarining ixtisosligi chet til bo'lmagan fakultetlari bitiruvchilariga S1 (Chet til o'rganishning mustaqil muloqoti) darajasini egallash vazifasi qo'yilgan bo'lsa, uning kommunikativ aspektini aniqlashtirish talab qilinadi; to'rtinchidan, OTM bitiruvchilarining retseptiv va produktiv nutqiy malakalarini "MYSQL, Flutter, Prezi" dasturiy sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida rivojlantirish; beshinchidan, mavjud darsliklarga qo'shimcha multimedial o'quv resurslar o'rniga, ingliz tilini o'rganish muddatini minimallashtiradigan, sarf-harajatlarni kamaytiradigan (darsliklar yaratish, chop qilish) muqobil mobil ilovalarning ta'limiy ahamiyatini kengaytirish, muallim mehnatini fasilitator maqomida belgilash; oltinchidan, kredit-modul tizimida jahon tajribasiga ko'ra talabalar bilimni assesment qilishda inson omilini kamaytirishni optimallashtirish maqsadida sun'iy intellekt dasturlari ishtirokini inobatga olish va boshqalar.

"Biznes ingliz tili" fani turli iqtisodiyot yo'nalishlariga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida "Ingliz tili/Xorijiy til/Kasbiy sohada xorijiy til yoki ingliz tili" kabi nomlar bilan o'qitilmoqda. Mazkur fanni o'qitishda biznesga oid turli xorijiy o'quv adabiyotlaridan foydalanilmoqda. Bugungi kunda har qanday fanlarni o'qitish xususiyatiga binoan, ularni turli dasturiy vositalar, multimedial o'quv resurslar, veb va mobil ilovalar orqali o'qitish/o'rganish taklif qilinmoqda. Ayni damda turli ijtimoiy sohalarda sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash keng urfga aylanmoqda. Mazkur loyihada sun'iy intellekt texnologiyalarining muqobil funktsiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitishga e'tibor qaratiladi. Tadqiqotdan ko'zlangan asosiy maqsad O'zbekiston sharoitida ta'limiy mobil ilovalar yaratish jarayonining o'sishiga xissa qo'shish hamda optimal sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitishga oid kompleks innovatsion dasturiy mobil qurilma va planshetlarda ishlash imkoniyatiga IOS (Iphone Operating System) va Android platformalari uchun vizual yechimga ega mobil ilova yaratishdan iborat.

Mazkur loyihada hal etilishi ko'zda tutilgan asosiy ilmiy muammolar quyidagicha tavsiflanadi: birinchidan, biznes ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalari ishtirokida mobil ilovalar yetishmasligini isbotlash hamda muqobil mobil ilovalarni yaratish dolzarb ahamiyatga ega ekanligini amalda yoritib berish; ikkinchidan, O'zbekiston sharoitida chet til o'qitishga oid jahon lingvodidaktikasining zamonaviy yo'nalishlarini aniqlash hamda uning mexanizmlarini ishlab chiqish; uchinchidan, Oliy ta'lim muassasalarining ixtisosligi chet til bo'lmagan fakultetlari bitiruvchilariga S1 (Chet til o'rganishning mustaqil muloqoti) darajasini egallash vazifasi qo'yilgan bo'lsa, uning kommunikativ aspektini aniqlashtirish talab qilinadi; to'rtinchidan, OTM bitiruvchilarining retseptiv va produktiv nutqiy malakalarini "MYSQL, Flutter, Prezi" dasturiy sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida rivojlantirish; beshinchidan, mavjud darsliklarga qo'shimcha multimedial o'quv resurslar o'rniga, ingliz tilini o'rganish muddatini minimallashtiradigan, sarf-harajatlarni kamaytiradigan

(darsliklar yaratish, chop qilish) muqobil mobil ilovalarning ta'limiy ahamiyatini kengaytirish, muallim mehnatini fasilitator maqomida belgilash; oltinchidan, kredit-modul tizimida jahon tajribasiga ko'ra talabalar bilimni assesment qilishda inson omilini kamaytirishni optimallashtirish maqsadida sun'iy intellekt dasturlari ishtirokini inobatga olish kabi muammolarni hal qilishdan iborat.

“Sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish hamda uning kompleks innovatsion dasturiy mobil ilovasini yaratish” mavzusidagi loyiha ishida quyidagi vazifalar belgilandi:

- sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish hamda uning kompleks innovatsion dasturiy mobil ilovasini yaratishga oid adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish;
- ixtisosligi chet til bo'lmagan OTM. Talabalari/tinglovchilariga biznes ingliz tilini o'qitish mazmunini ishlab chiqish;

- lingvistik (nutqiy, til) kompetentsiyalarni rivojlantirishga qo'yilgan talablarga binoan, sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish metodikasini ishlab chiqish;

- sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini samarali o'qitishga tegishli mobil qurilmaning texnik topshiriqlarini, asosiy ekranda aks etadigan funktsiyalarni hamda menim profilim bo'limlarini ishlab chiqish;

- sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitishni samarali tashkil qilish maqsadida “Business English with AI” nomli innovatsion dasturiy mobil ilovani yaratish;

- yuqoridagi vazifalarni bosqichma-bosqich hal qilish birinchidan, O'zbekiston sharoitida ta'limiy mobil ilovalarni ko'paytirishga yordam beradi. Ikkinchidan, darsliklarni chop qilishga oid iqtisodiy muammolarni hal qiladi. Uchinchidan, yangi ilmiy ishlanma (mahsulot/texnologiya) olishni ta'minlab beruvchi texnik-iqtisodiy daromad keltiruvchi innovatsion dasturiy ta'minot yaratiladi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari ijtimoiy hayotimizning barcha sohalariga kirib keldi. Qishloq xo'jaligi, bank-moliya tashkilotlari, tijorat banklari faoliyatlari, energetika, sog'liqni saqlash, farmatsevtika, soliq, transport sohalarida erishilgan barcha zamonaviy yutuqlar sun'iy intellekt texnologiyalari orqali amalga oshirilmoqda.

Mazkur loyihaning ilmiy yangiligi quyidagicha tavsiflanadi:

- innovatsion dasturiy mobil ilova yaratishga oid adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish orqali sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini samarali o'qitishga erishiladi;

- ixtisosligi chet til bo'lmagan bo'lajak iqtisodchi talabalarga O'zbekiston sharoitida biznes ingliz tilini o'qitish mazmuni ishlab chiqiladi;

- chet til o'qitish Dasturiy standartlariga binoan, sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish metodikasi ishlab chiqiladi;

- sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini samarali o'qitishga tegishli mobil qurilmaning texnik topshiriqlari, asosiy ekranda aks etadigan funktsiyalari hamda “mening profilim-my profile” bo'limlari ishlab chiqilib, talabalar bilimni baholash kompleksi yaratiladi;

- ilk marotaba o'zbek olimalari tomonidan sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish imkoniyatiga ega bo'lgan “Business English with AI” nomli innovatsion dasturiy mobil ilova yaratiladi.

Natijalar. Shuni alohida e'tirof etish lozim-ki, “Linux” yadrosi asosida “Android” uchun dasturlar va mobil ilovalarni yaratish murakkab ko'p funktsiyali mexanizmlarni o'z ichiga oladi. Demak, mobil ilovalar bozori sezilarli darajada kengayib, raqobatga boy maydonga aylanib bormoqda. Talabalar va tinglovchilar (magistratura mutaxassislari) loyiha doirasida yaratish rejalashtirilgan mobil ilovani “App Store” yoki “Google Play Market” onlayn dastur do'konlari orqali bepul yuklab olishlari mumkin va minimal harajatlarni hisobga biznes ingliz tili glossari bankini erkin o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Natijada, mobil ilova foydalanuvchilari biznes ingliz tilini qaerda qo'llay olish xususida aniq tasavvurga ega bo'ladi. Shuningdek, kasbiy leksik atamalarni o'zbek, rus tillarida qiyoslash va tushunishga erishadi, ijtimoiy va biznesga oid oddiy va murakkab matnlarni o'qib anglay oladi. Mobil ilova orqali ingliz tilini o'rganuvchi talaba va tinglovchilar bir nechta modullarga ajratilgan dasturdan yakuniy testgacha ilovadan foydalanish davom ettirilsa, maxsus sertifikat taqdim qilinadi. Shuningdek, mazkur yaratilishi rejalashtirilgan mobil ilova o'zining dizayni, tarkibi va mazmuni bilan boshqalardan ajralib turadi.

Ilg'or xorijiy mamlakatlarda “Google Play Market”ning so'nggi oylardagi eng foydali mobil ilovalari quyidagilar: Microsoft Math Solver, Microsoft kompaniyasi tomonidan yaratilgan va yangi matematik

tenglama va misollarni yechishga yordam beradi. Uning ishlash tartibi oddiy: smartfon kamerasini yechimi topilmayotgan misol yozilgan varaq qarshisida tutasiz va suratga olasiz, Microsoft Math Solver avtomatik natijani hisoblay boshlaydi. Shuningdek, mashqlarni qo'lda yoki klaviatura orqali ham yozib kiritish mumkin. Ilova nafaqat natijani, balki yechimning kelib chiqish bosqichlarini ham ko'rsatadi. Shuningdek, onlayn magazinda xorijlik malakali mutaxassislar tomonidan yaratilgan eng sara va ommabop quyidagi ta'limiy mobil ilovalar aniqlandi. Duolingo, Google Primer, LinkedIn, Steezy, Simple Piano App, Khan Academy, Tasty, Skillshare. G'arb mamlakatlari ilmiy-tadqiqot yo'nalishlari bo'yicha erishilgan yutuqlar natijasida 2023 yilning eng foydali ta'limiy platformalarini (Kristofer Pappas) talentIMS, IspringLearnLMS, 360Learning, Moodle, MyLearningHub va boshqalar tashkil qiladi. Turli yoshga mo'ljallangan ingliz tilini o'rganishga tegishli eng ko'p foydalanuvchilarga ega mobil ilovalarga Britaniya Kengashi tomonidan yaratilgan LearnEnglishPodcats, BBCLearningEnglish, British Council EnglishScore, ABA English, Babbel-LearnLanguages, Learn English Conversations, RealLife: Speak, Learn English, Hello Talk, Fun English, Speak English Fluently kabi misol keltirishimiz mumkin. Biznes ingliz tilini o'rganishga tegishli mobil ilovalar quyidagilar: Business English by BEP, Learn English Business, Business English, Business English by AEE.

Xulosa. Biznes ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalari ishtirokida mobil ilovalar zarurligi hamda muqobil mobil ilovalarni yaratish dolzarb ahamiyatga ega ekanligi amalda isbotlab beriladi. Ikkinchidan, O'zbekiston sharoitida chet til o'qitishga oid jahon lingvodidaktikasining zamonaviy yo'nalishlari aniqlanadi hamda uning mexanizmlari ishlab chiqiladi. Uchinchidan, Oliy ta'lim muassasalarining ixtisosligi chet til bo'lmagan fakultetlari bitiruvchilariga S1 (Chet til o'rganishning mustaqil muloqoti) darajasini egallash vazifasi samarali hal qilinadi. Shuningdek, o'zbek lingvodidaktiklari orqali ingliz tilini o'qitishning kommunikativ aspekti aniqlashtiriladi. To'rtinchidan, OTM bitiruvchilarining retseptiv va produktiv nutqiy malakalarini "MYSQL, Flutter, Prezi" dasturiy sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida rivojlantiriladi. To'rtinchidan, mavjud darsliklarga qo'shimcha multimedial o'quv resurslar o'rniga, ingliz tilini o'rganish muddatini minimallashtiradigan, sarf-harajatlarni kamaytiradigan (darsliklar yaratish, chop qilish) muqobil mobil ilovaning ta'limiy ahamiyati kengaytiriladi Beshinchidan, kredit-modul tizimida jahon tajribasiga ko'ra talabalar bilimni assesment jarayonini amalga oshirishda inson omilini kamaytirishga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Farrux HAKIMOV. <https://strategy.uz/index.php?news=1198>. "Taraqqiyot strategiyasi" markazi bo'lim boshlig'i
2. Lizhen Shi, Arshad Muhammad Umer & Yanting Shi. Utilizing AI models to optimize blended teaching effectiveness in college-level English education. ISSN: (Print) (Online) Journal homepage: <https://www.tandfonline.com/loi/oaed20>
3. L. Ferguson, "Advancing Research Integrity Collaboratively and with Vigour," 2022, <https://www.hindawi.com/post/advancingresearch-integrity-collaboratively-and-vigour/>
4. S. Makridakis, "The forthcoming artificial intelligence (AI) revolution: its impact on society and firms," *Futures*, vol. 90, no. jun., pp. 46–60, 2017.
5. P. Fernandez, "Through the looking glass: envisioning new library technologies" how artificial intelligence will impact libraries [J]," *Library Hi Tech News*, vol. 33, no. 5, pp. 5–8, 2016.
6. E. Vickers, "The strange child: education and the psychology of patriotism in recessionary Japan by Andrea Gevurtz Arai," *Monumenta Nipponica*, vol. 72, no. 1, pp. 146–152, 2017.
7. M. Garcia, "Racist in the machine: the disturbing implications of algorithmic bias," *World Policy Journal*, vol. 33, no. 4, pp. 111–117, 2016.
8. A. I. Review, "About the authors," *Artificial Intelligence Review*, vol. 15, no. 6, pp. 1–6, 2016.

TABIIY FANLARNI O'QITISHDA O'QUVCHI EKOLOGIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI (III SINIF MISOLIDA)

Dustov Sunnatullo Rahmanovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi,

«Boshlang'ich ta'lim metodikasi» kafedrasini o'qituvchisi

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.091>

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinflarda, xususan, III sinf o'quvchilarida tabiiy fanlarni o'qitishda o'quvchilarda ekologik tafakkurni takomillashtirish, tabiiy fanlarni o'qitishda o'quvchilar ekologik tafakkurini rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash, o'quvchilarning faktlarni tahlil qilishlari, hodisa va jarayonlarni o'rganishda bog'lanishlar mexanizmini yaratish, tabiiy fanlar bo'yicha avval o'zlashtirgan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini yangi vaziyatlarda qo'llash orqali o'quv materialini ongli o'zlashtirish, tabiiy fanlar ta'lim mazmuni inson va tabiat aloqadorligi atrofidagi muammolarni o'rganuvchi turli o'quv fanlariga oid bilimlar uzviyligini zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish to'g'risida muhim ma'lumotlar bayon qilingan.

Tayanch so'zlar: boshlang'ich sinf, tabiiy fanlar, ekologik muhit, fanlararo tarbiya, ekologiya, shakl, metod, vosita.

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК (ПРИМЕР III КЛАССА)

Дустов Суннатullo Рахманович

Денов — независимый исследователь Института предпринимательства и педагогики,

Преподаватель кафедры «Методика начального образования»

Аннотация: В данной статье рассматривается совершенствование экологического мышления учащихся при преподавании естествознания в начальных классах, в частности, в 3 классе, выявление возможностей развития экологического мышления учащихся при преподавании естествознания, анализ фактов обучающихся, а также создание механизма связей при изучении процессов, сознательное усвоение учебного материала путем применения ранее приобретенных знаний, умений, навыков и компетенций по естественным наукам в новых ситуациях, содержания естественных наук образования представлена важная информация об использовании современных образовательных технологий по различным учебным предметам, изучающим проблемы взаимоотношений человека и природы.

Ключевые слова: начальная школа, естественные науки, экологическая среда, междисциплинарное образование, экология, форма, метод, инструмент.

METHODS OF FORMING THE STUDENT'S ECOLOGICAL THINKING IN THE TEACHING OF NATURAL SCIENCES (III CLASS EXAMPLE)

Dustov Sunnatullo Rahmanovich

Denov is an independent researcher of the Institute of Entrepreneurship and Pedagogy,

Teacher of the «Primary Education Methodology» department

Abstract: In this article, the improvement of ecological thinking of students in the teaching of natural sciences in elementary grades, in particular, in the 3rd grade, the identification of opportunities for the development of ecological thinking of students in the teaching of natural sciences, the analysis of the facts of the students, and creating a mechanism of connections in the study of processes, conscious assimilation of educational materials by applying previously acquired knowledge, skills, skills and competences in natural sciences in new situations, the content of natural sciences education important information about the use of modern educational technologies for various academic subjects that study the problems of the relationship between man and nature is presented.

Key words: elementary school, natural sciences, ecological environment, interdisciplinary education, ecology, form, method, tool.

Kirish

XX asr insoniyatga juda katta taraqqiyot bilan birga ekologik muammolarni ham keltirdi. Ekologik

muhitga texnogen ta'sirlar kuchayishi juda rivojlandi. Oxirgi 30–40 yil ichida antropogen omillarning atrof–muhitga ta'siri bir necha marotaba oshib butun insoniyat uchun ekologik muammo yechimi dolzarb bo'lgan muammoga aylandi. Ekologik tarbiya masalalari qadimgi davr adabiyotlarida, hadislarda, xalq og'zaki ijodi namunalarida yillar davomida o'z aksini topib kelmoqda. Biroq, insonning tabiatdan foydalanishda me'yorni bilmasligi, har bir faoliyat natijasida tabiatga zarar keltirish kabi muammolar borki, bu muammolar insonni ogohlikka har doim uyg'ovchilikka chorlaydi. Zamonaviy geografiya fani nafaqat hududdagi tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni taxlil etadi, balki inson va tabiat munosabatini – resurslardan foydalanishda ratsional darajaga ko'tarish, hududlarni muhofaza qilish, hududlarning o'ziga xos tabiiy, ijtimoiy xususiyatlarini o'rgatish orqali ekologik tarbiyani o'quvchilarda shakllantiradi. Geografiya darslarida ekologik tarbiya mexanizmlarini rivojlantirishdan maksad–o'quvchilarni ekologik madaniyatini va ongini, xulq-atvorini rivojlantirish – geografik muhit va inson munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yish, o'zi yashab turgan hududining tabiiy, iqtisodiy-ijtimoiy xususiyatlaridan kelib chiqib tabiatni muhofaza qilishga erishishdir. Hozirgi kunda inson va tabiat munosabatlarini uyg'unlashtirish va tabiatga antropogen ta'sirni kamaytirish insoniyat xayoti uchun juda muhim masalaga aylandi. Eramizgacha 500 yil bo'lgan qadimgi Xitoy solnomalarida shunday bitik uchraydi: “Agar siz bir yil haqida fikrlasangiz – yerga urug' eking, agar 10 yil haqida qayg'ursangiz – daraxt eking, agar 100 yil haqida qayg'urar ekansiz – insonni tarbiyalang”. Demak, har qanday ezgulikka yo'naltirilgan ishimizda tarbiyaga e'tiborli bo'lishimiz qadimdan ta'kidlab kelingan.

Maktab ta'limidagi tabiiy fanlar o'quvchilarga dunyoning hozirgi ilmiy manzarasini ochib beradi. Shu bois tabiat haqidagi fanlar o'quvchi dunyoqarashining tabiiy-ilmiy asosini tashkil etadi. Fanlararo aloqadorlik o'quvchilarning umumlashgan ilmiy tushunchalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Bilimlar integratsiyasi ta'limga o'zgacha yondashishni taqozo qiladi. Chunonchi, o'quv materialini umumlashgan tizimda bayon qilish, ta'lim-tarbiya jarayonida muammoli, modulli, shaxsga yo'nalgan texnologiyalardan foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

Tabiiy fanlar uchun jonli va jonsiz tabiat tuzilishi, ulardagi energiya almashinuvi, ichki energiya haqidagi tushunchalar tizimi hisoblanadi. Biologiya, kimyo, fizika o'quv fanlarini birlashtiruvchi tushunchalar materiya, uning harakat shakllari, tashkiliy darajasi, hujayraviy tuzilishi muhim ahamiyatga ega. Bu fanlarni o'qitishda fanlararo aloqadorlikni tizimli amalga oshirish “Tabiat-inson-texnikajamiyat” yaxlitligi o'quvchilarning anglab olishlariga zamin hozirlaydi. Buning asosida o'quvchilarda tabiat haqida tizimli va yaxlit tushuncha hosil bo'lib, unda hamma narsa o'zaro aloqadorlikda, shuningdek, modda va energiya aylanishi asosida o'z-o'zini doimiy yaratishi va takomillashtirish jarayonlarini amalga oshiradi. Demak, Yerdagi hayot uchun normal biofizik va biokimyoviy sharoit saqlanadi. Shu asosda fanlararo aloqadorlik ta'lim jarayonida hozirgi zamon fanlarida yuz berayotgan xususiyatlar: integratsiya, ijtimoiylashuv, insonparvarlashuvlarning mazmun-mohiyatini tushunishga zamin tayyorlaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ong, ekologik tafakkur va ekologik madaniyatni shakllantirishda xulq-atvor sifatlarining shakllanishi va mustahkamlanishida muhim o'rin tutuvchi boshlang'ich ta'lim muayyan imkoniyatlarga ega. Shu sababli boshlang'ich sinflarda tabiiy fanlarni o'qitishda o'quvchilarni O'rta Osiyo mutafakkirlarining ekologik qarashlari bilan tanishtirishga e'tiborning qaratilishi ijobiy natijalarni beradi. O'quvchilar ongida O'rta Osiyo buyuk mutafakkirlarining ekologik meroslariga asoslangan bilimlarni hosil qilish ularda atrof-muhitga, tabiatga mas'uliyatli munosabatda bo'lish ko'nikmalarini tarbiyalaydi[1].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ta'lim-tarbiya umummilliy ahamiyat kasb etuvchi muammo bo'lib, uning yechimi masalaga ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan yondashish hamda samarali yo'llarning belgilanishiga bog'liq. Shu sababli umumta'lim maktablarida ham o'quvchilarga ekologik bilimlarni tizimli, uzluksiz berib borilishini ta'minlashga jiddiy e'tibor qaratish lozim.

Shu bois bugungi kunga qadar ekologik barqarorlikni ta'minlash, tabiatni asrash, atrof-muhit musaffoligini saqlab qolish yo'lida tabiiy fanlar yo'nalishlarida ko'plab tadqiqotlar olib borildi va ularda ijobiy natijalarga erishildi. Tashqi olamni o'rganish, tabiat sirlarini bilishda tabiiy fanlarning roli beqiyos.

Tabiat va jamiyatda sodir bo'ladigan voqea-hodisalarning, ular orasidagi aloqalarning bir-biriga bog'liq holda rivojlanishini tabiiy fanlar integratsiyasi asosida tushuntirish o'quvchilar shaxsida organik olam haqida yaxlit bilimlar tizimini tarkib toptiradi va ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Ta'lim jarayonida fanlararo aloqadorlik o'z-o'zidan emas, balki o'qituvchining kasbiy, ilmiy-nazariy

va ilmiy-metodik tayyorgarligi orqali hamda uning mohiyatini chuqur anglash asosida samarali amalga oshirilishi mumkin. Buning uchun o'qituvchi o'zi dars beradigan fanini chuqur va puxta bilib qolmasdan, balki unga yaqin fanlararo bilimlardan xabardor bo'lishi lozim. Bunga bilimlarning alohida turlari va ular o'rtasidagi aloqadorlik shakllarini egallashga yordam beradi.

Tadqiqotishining o'ziga xos jihati boshlang'ich sinfo'quvchilarida ekologik tafakkurni shakllantirishda O'rta Osiyo mutafakkirlari merosidan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlashdan iborat. O'rta Osiyo mutafakkirlarining ekologik qarashlari tadqiqot ishi uchun muhim metodologik asos bulib, falsafa, pedagogika va sotsiologiya yo'nalishlarida ular tomonidan qoldirilgan boy ma'naviy-ma'rifiy merosning qay darajada o'rganilganligi masalasi ham e'tiborga molikdir.

Ekologik ta'lim zamonaviy ta'limning o'zagiga aylanib bormoqda va uning zamonaviy tizimlarini va umuman jamiyatni qayta qurishning kalitidir. Shunday qilib, ekologik ta'limning yangi axloqning asosi va odamlarning amaliy hayotining ko'plab masalalarini hal qilishda qo'llab-quvvatlash roli bugungi kunda ayniqsa dolzarbdir. Kichik yoshdagi o'quvchilarni ekologik tarbiyalash o'qituvchining eng muhim vazifasi ekanligi sababli ushbu mavzuning dolzarbligi ortib bormoqda. boshlang'ich maktab atrof-muhit, jumladan, o'lkashunoslik darsida ekologik ta'limning turli shakllari va usullaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Boshlang'ich maktab o'quvchilarida tabiatga muhabbat va hurmatni shakllantirish xususiyatlari T.A. asarlarida ochib berilgan. Bobyleva, L.D. Bobyleva, A.A. Pleshakova, L.P. Saleeva va boshqalar Ekologik ta'lim muammolari A.N. asarlarida ishlab chiqilgan. Zaxlebniy, B.T. Lixachev, L.P. Saleeva, I.T. Pechko, I.T. Suravegina va boshqalar. Bu mualliflar ekologik tarbiyaning maqsadi, vazifalari, tamoyillari, shartlarini ochib beradilar. Ekologik ta'lim vositalari, shakllari va usullari tavsifini A.N. asarlarida topamiz. Zaxlebniy, N.A. Gorodetskaya, A.A. Pleshakov.

Fanlararo ekologik tarbiya muhim pedagogik muammo. Bu sohada ko'plab olimlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar. Jumladan, boshlang'ich ta'limda ekologik muammolarning turli jihatlarini M.A. Yuldashev[2], G. Sultonova[3], N. Ashurova[4]lar o'rgangan bo'lsa, N.H. Egamberdieva[5] atrof-muhit ta'sirida talabalarni axloqiy tarbiyalash jihatlari, M. Rahmatullaeva[6] sinf va maktabdan tashqari vaqtlarda o'quvchilarda tabiat estetikasiga qiziqishni shakllantirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan. Ammo boshlang'ich sinflarda darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilarning ekologik tafakkurini shakllantirishning nazariy-amaliy asoslarini ishlab chiqish, ularni boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida keng targ'ib etish atroflicha yo'lga qo'yilmagan.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ekologik ta'lim-tarbiyani fanlararo tushuntirishdan maqsad – tabiatni bilish va uni asrashga o'rgatish, ekologik ta'lim-tarbiyaga oid fanlararo nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat.

Tahlil va natijalar

O'qitish jarayoni deganda, o'quvchilarning muayyan o'quv materialini o'zlashtirish, bilish metodlarini egallashga qaratilgan o'quv-bilish faoliyati va o'qituvchining mazkur jarayonni tashkil etish va boshqarishga asoslangan pedagogik faoliyati orqali o'zaro hamkorlikda o'quv maqsadlariga erishiladigan jarayon tushuniladi.

Biologiyani tabiiy fanlar bilan bog'lab o'qitishda o'quvchilar tomonidan biologiya o'quv fani dasturlari va DTS bilan me'yorlangan muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish, ularni tarbiyalash va ekologik tafakkurni rivojlantirish jarayoni o'qitishning turli shakllaridan foydalanishni taqozo etadi. Dastur talablarini amalga oshiradigan o'qitish shakli bo'lgan dars, unga bog'liq holda ekskursiyalar, uy ishlari, darsdan va sinfdan tashqari mashg'ulotlardan o'z o'rnida va samarali foydalanish lozim. Mazkur o'qitish shakllari biologiya o'qitish shakllari tizimini tashkil etadi[6].

Dars, ekskursiyalar, uy ishlari, darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlar birgalikda biologiyani tabiiy fanlar bilan bog'lab o'qitishdan ko'zda tutilgan umumiy o'quv maqsadlar, shuningdek, ekologik tafakkurini rivojlantirishni ta'minlaydi, o'quvchilar tomonidan o'quv materialini o'zlashtirish, olingan natijalarni tahlil qilishga xizmat qiladi.

Agar ta'lim mazmuni o'simlik yoki hayvonot dunyosining xilma-xilligi, turli ekologik muhit sharoitiga moslashishini o'rganishni talab etsa, bu holda ekskursiya tashkil etilishi, yoki videofilmlar namoyish qilish maqsadga muvofiq.

Ekologik tushunchalarni shakllantirishda dars bilan bir qatorda, darsdan va sinfdan tashqari ishlar ham muhim o'rin tutadi. Ekologik muammolarga oid kuzatish o'tkazish va tajriba qo'yishda fizika qonuniyatlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Darsda o'qituvchi o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirishga zamin tayyorlaydigan ta'lim

mazmuni, o'qitish metodi va vositalarining uyg'unligi orqali o'qitish maqsadlariga erishishni nazarda tutadi. Lekin hamma masalalarni ham darsda o'rganish imkoni bo'lmaydi, masalan, uzoq muddatli kuzatish ishlarini talab etadigan tajribalarni o'tkazishda darsdan tashqari ishlardan ham foydalanish kerak[7].

Uy ishlari dars bilan uzviy bog'langan bo'lib, u darsda o'rganilgan mazmunning mantiqiy davomi va o'quvchilarning mustaqil bilim olish omili sanaladi. O'qituvchining topshirig'i va ko'rsatmasiga binoan, o'quvchilar uncha murakkab bo'lmagan tajribalarni o'tkazish, tabiatda kuzatishlar olib borish, qo'shimcha adabiyotlarni o'rganish, muayyan mavzularda ma'ruza yoki referatlar tayyorlash, kolleksiyalar to'plash ishlarini amalga oshiradilar. O'quvchilarda o'quv topshiriqlarini bajarish orqali bilish faoliyati usullarini egallashga zamin tayyorlanadi.

Ekologik ekskursiya - o'qitish jarayonining muhim shakli bo'lib, ular o'quvchilarni tirik tabiatning ob'ektlari, hodisalari, qonunlari, asosiy nazariy g'oyalari bilan tanishtirish, nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llash, olamni bilish metodlarini egallash imkonini beradi[8].

Ekologik ekskursiya davomida o'quvchilar tomonidan egallangan bilimlarni fizikadan o'zlashtirilgan bilimlarni bog'lash, yangi mavzuni o'rganish jarayonida bilimlarni mustahkamlash, yakunlash, tizimga solish va umumlashtirish kabi maqsadlarda foydalaniladi.

Shu bilan bir qatorda ekskursiyalar o'quvchilarning mustaqil bilim olish faoliyatini faollashtirish va rivojlantirish imkonini beradi. Ekskursiyada o'quvchilar o'quv topshiriqlarini yakka tartibda yoki kichik guruhlarda bajarish jarayonida avval o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalaridan foydalanish orqali yangi bilim va ko'nikmani egallaydilar.

Ekologik jihatdan tabiatga to'g'ri tashkil etilgan ekskursiyalar o'quvchilarda mahalliy atrof - muhit va organizm (biogeotsenoz)lar, o'simliklar va hayvonot olamining xilma - xilligi haqidagi bilimlarni kengaytirish, mahalliy ob'ektlardan ko'rgazma materiallarni tayyorlash, ularni jihozlash, tabiatga muhabbat uyg'otish, estetik did va madaniyat, tabiatga nisbatan ongli munosabatni tarkib toptirish imkonini beradi.

Ekologiyani tabiiy fanlar bilan bog'lab o'qitishda darsga quyidagi talablar qo'yiladi:

har bir darsning ta'limiy maqsadlari aniq belgilash va uning darslar tizimida tutgan o'rnini aniq belgilash;

o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi, o'qitish maqsadlari, o'quv dasturining talablariga mos holda ekologik mazmundagi o'quv materialini optimal darajada tanlash;

darsda rivojlantiriladigan umumiy va shakllantiriladigan xususiy biologik tushunchalar, tarkib toptiriladigan ko'nikma va malakalar asosida ekologik tafakkurni rivojlantirish yo'llarini aniqlash;

darsning har bir bosqichini amalga oshirish maqsadida o'qitishning samarali metodlari, vositalari, bilimlarni nazorat qilish va rag'batlantirish va metodlarini aniqlash va ularni uyg'unlashtirish orqali o'quvchi bilish faoliyatini faollashtirish;

darsda o'quvchilarni yalpi o'qitish bilan bir qatorda yakka va kichik guruhlarda mustaqil ishlarini tashkil etish orqali ularda taqsim olishga bo'lgan ehtiyojini qondirish, qiziqishini orttirish, mustaqillikni, fikrlashni rivojlantirish kabilarni kiritish mumkin;

darsning o'quvchilar o'zlashtirayotgan bilimlari, mavzuning ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, ma'naviy-axloqiy, aqliy, gigienik, jismoniy, jinsiy, iqtisodiy tarbiya berish, estetik tuyg'u, mehnatsevarlik, ekologik madaniyatni tarkib toptirish imkoniyatlarini hisobga olgan holda, tarbiyaviy maqsadlarining aniq qo'yilishi;

o'quvchilar tomonidan bilimlarni mustaqil o'zlashtirish ko'nikma va malakalari, biologiyani o'rganishga bo'lgan ehtiyojini qondirish, qiziqishini rivojlantirish, ularning faoliyatidagi ijodiy faollik va tashabbuskorlikni rag'batlantirish;

mavzuli reja asosida darsning ilmiy-metodik saviyada loyihalangan ishlanmasini ishlab chiqish;

ekologik mazmundagi tarqatma va didaktik materiallar, o'quvchilar bilimni nazorat qilish va baholash uchun o'quv topshiriqlari, differensial topshiriqlar tuzish;

vaqtdan unumli foydalanishni yo'lga qo'yish uchun darsning texnologik xaritasini tuzish[9].

Ekologiyani tabiiy fanlar bilan bog'lab o'qitishda darsda foydalaniladigan innovatsion pedagogik texnologiyalar ekologik mazmundagi savol topshiriqlar asosida tashkil etiladigan o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish shakliga ko'ra tanlanadi:

1. Ekologik mazmundagi o'quv topshiriqlari reproduktiv va produktiv xarakterda bo'lgan hollarda

didaktik o'yinli texnologiyasining konferensiya, ijodiy o'yin, o'yinli mashqlardan foydalanish.

2. Ekologik mazmundagi o'quv topshiriqlari produktiv va ijodiy xarakterda bo'lgan hollarda muammoli ta'lim texnologiyasining aqliy hujum, fikrlar to'qnashuvidan foydalanish.

3. Ekologik mazmundagi o'quv topshiriqlari reproduktiv, produktiv va qisman izlanishli xarakterda bo'lgan hollarda modulli ta'lim texnologiyasining yakka tartibda ishlaydigan modul dasturidan foydalanish.

4. Ekologik mazmundagi o'quv topshiriqlari reproduktiv, produktiv, qisman izlanishli va amaliy xarakterda bo'lgan hollarda hamkorlikda o'qitish texnologiyasidan foydalanish belgilanadi.

Xulosa va tavsiyalar

Respublikamizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar ma'naviy-axloqiy yo'nalishlarni keng miqyosda rivojlantirishni taqozo etmoqda. Chunki bu demokratik insonparvarlik jamiyat qurishning muhim omilidir. Mamlakatimizda xalq ta'limi tizimida uzluksizlik yuzaga keldi. Ayniqsa, bugungi kundagi global ekologik muammoni nafaqat kattalar orasida, uni boshlang'ich sinfdayoq shakllantirib, tushuntirib borish keng ko'lamda yo'lga qo'yish ta'lim olayotgan o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy jihatdan mustahkam tarbiyalanishi, shuningdek, barkamol avlod bo'lib yetishishida ta'lim jarayonida fanlararo aloqadorlikni keng yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etdi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ekologik - ta'lim tarbiyani fanlararo tushuntirishdan maqsad - tabiatni bilish va uni asrashga o'rgatish, ekologik ta'lim- tarbiyaga oid fanlararo nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat. Maktab o'quvchilarida ekologik tarbiyaga oid tushunchalarni fanlararo shakllantirish tahlili shuni ko'rsatadiki.

Tavsiyalar:

1. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiatni bilishga bo'lgan qiziqishni orttirishda fanlararo ekologik tafakkurni shakllantirishga alohida e'tibor qaratish. Buning uchun fanlararo ekologik tafakkurni yo'lga qo'yishda nafaqat tabiatshunoslik o'quv dasturi, balki boshqa o'quv fanlari jumladan, o'qish, ona tili, matematika fan dasturlarini bilishi, ularni gorizontal va vertikal bog'lanishlarini amalga oshirish kerak.

2. Boshlang'ich sinflarda darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilarning ekologik tafakkurini shakllantirishning nazariyamaliy asoslarini ishlab chiqish va unlarni boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida keng targ'ib etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Bahodirov O. Ma'naviyat yulduzlari (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, alloma, adiblar). -T.: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2019, - 392 b.

Юлдашев М.А. Формирование природоохранительной деятельности учащихся начальных школ Узбекистана. / Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Т., 2019. –С. 16.

Султонова Г.А. Комплексные экскурсии как средство экологического воспитания младших школьников. / Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Т., 2015. -С. 18.

Ашурова Н. Экологическое воспитание учащихся 3-4 классов сельских школ. / Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – Т., 2013. –С. 18.

Egamberdieva N.H. Fuqarolik huquqiy-javobgarlikning asoslari va shakllari. / Ped. fan. nom. diss. ... avtoref. – Т., 2016. -23-b.

Xamrokulova, Sh. E., & Allayarova, S. N. (2021). EKOLOGIK TARBIYANI RIVOJLANTIRISHDA TADQIQOTCHILIK KO'NIKMASINING AHAMIYATI. Academic research in educational sciences, 2(11), 1089-1094.

Shaxnoza Erkinovna Xamrokulova (2022). MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDA EKOLOGIK TARBIYA MASALALARI. Academic research in educational sciences, 3 (NUU Conference 2), 960-964.

Bahramov A., Sharipov Sh., Nabiyeva M. "Tabiatshunoslik"darsligi 3- sinf.T.: "Cho'lpon" nashriyoti. 2016.-25 b.

Norbutayev Kh.B. Raising the ecological culture of the student inteaching biology in connection with other disciplines. Of publication with Impact Factor. International Cientific Journal ISJ Theoretical & Applie Science hiladelphia, USA issue 06, volume 86 published June. - 30, 2020. -P.714 -717.

TALABALARNI VATANGA SADOQAT RUHIDA TARBIYALASHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Habibova Guliya G'aybulloevna,
Buxoro davlat universiteti pedagogika kafedrasida dotsenti
<https://orcid.org/0000-0002-9503-3272>
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.092>

Annotatsiya: Oliy ta'limda ma'naviy-axloqiy tarbiya mazmuni kuchaytirish, talabalarni milliy qadriyatlarga hurmat, insonparvarlik va yuksak ma'naviy g'oyalar asosida vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda yot g'oya va mafkuralarga qarshi immunitetni mustahkamlash borasidagi ishlarni yanada rivojlantirish zarurati mavjud. Ushbu muammolarni pedagogik, ilmiy-uslubiy hamda amaliy yechimlarini topish, zarur metodik tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kunning zarur shartlaridandir. Mazkur maqolada pedagogik-psixologik fanlarni o'qitish jarayonida talabalarda Vatanga sadoqat ruhini tarbiyalash jarayonining o'ziga xos xususiyatlari mazmuni yoritilgan. Vatanparvarlikning asosiy vazifalari, vatanparvarlik tarbiyasining yo'nalishlari tasniflangan hamda kredit-modul tizimi asosida ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish jarayonida talabalarda Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirish, har bir dars jarayonida o'tiladigan mavzularda mustaqillik, Vatan ravnaqi, taraqqiyot, renesans kabi tushunchalarning anglab yetishga e'tibor qaratish lozimligi, talabalarda vatanparvarlik tarbiyasini rivojlantirishga qaratilgan shakl, metod va vositalari ishlab chiqilib, ular auditoriya mashg'ulotlari hamda auditoriyadan tashqari ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni samaradorligini oshirishga xizmat qilishi tahlil etilgan.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ В ДУХЕ ВЕРНОСТИ ОТЕЧЕСТВАНИЮ

Хабибова Гулия Гайбуллеевна,
Доцент кафедры педагогики Бухарского государственного университета

Аннотация: Необходимо усилить содержание духовно-нравственного воспитания в высшей школе, воспитывать студентов в духе патриотизма, основанного на уважении к национальным ценностям, гуманизму и высоким духовным идеалам, укреплять их иммунитет против иностранных идей и идеологий. Поиск педагогических, научно-методических и практических решений этих проблем, разработка необходимых методических рекомендаций является сегодня одним из необходимых условий. В данной статье раскрыты особенности процесса воспитания студентов в духе верности Родине при преподавании педагогических и психологических наук. Классифицированы основные задачи патриотизма, направления патриотического воспитания, а в процессе преподавания социальных и гуманитарных наук по кредитно-модульной системе, в процессе обучения студентов идее развития Родины, такие понятия, как На каждом уроке преподаются независимость, развитие Родины, развитие, возрождение, необходимость обратить внимание на понимание, формы, методы и средства, направленные на развитие патриотического воспитания учащихся, и проанализировано, что они служат повышению эффективности аудиторного обучения и духовно-просветительской деятельности вне класса.

PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF EDUCATING STUDENTS IN THE SPIRIT OF LOYALTY TO THE FATHERLAND

Habibova Gulia Gaybulloevna,
Associate Professor of Pedagogy Department of Bukhara State University

Abstract: There is a need to strengthen the content of spiritual and moral education in higher education, to educate students in the spirit of patriotism based on respect for national values, humanitarianism and high spiritual ideals, and to strengthen their immunity against foreign ideas and ideologies. Finding pedagogical, scientific-methodical and practical solutions to these problems, developing the necessary methodical recommendations is one of the necessary conditions today. This article describes the specific features of the process of educating students in the spirit of loyalty to the Motherland during the teaching

of pedagogical and psychological sciences. The main tasks of patriotism, directions of patriotic education are classified, and in the process of teaching social and humanitarian sciences based on the credit-module system, in the process of teaching students the idea of the development of the Motherland, concepts such as independence, development of the Motherland, development, renaissance are taught in each lesson. the need to pay attention to understanding, forms, methods and tools aimed at developing students' patriotic education were developed, and it was analyzed that they serve to increase the effectiveness of classroom training and spiritual-educational activities outside the classroom.

Kalit so'zlar: Vatan, sadoqat, taraqqiyot, g'oya, ma'naviyat, ma'rifat, milliy yuksalish, ta'lim, tarbiya, barkamollik, natija.

Ключевые слова: Родина, верность, развитие, идея, духовность, просвещение, национальный прогресс, образование, воспитание, совершенствование, результат.

Key words: Motherland, loyalty, development, idea, spirituality, enlightenment, national progress, education, upbringing, perfection, result.

KIRISH. Bugungi kunda yangilanayotgan O'zbekiston taraqqiyoti va rivojlanishining poydevori bo'lgan barkamol avlodni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash va voyaga yetkazish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Muhtaram Prezidentimiz ta'birlari bilan aytganda: «Men har gal yoshlarimiz bilan uchrashganimda sizlarning g'ayrat-shijoatingizdan kuch-quvvat olaman, ko'nglim tog'day ko'tariladi. Har biringiz jonajon Vatanimiz va xalqimizga sidqidildan xizmat qilish orzusi bilan yonib yashayotganingizni yaxshi bilaman. Sizlarni O'zbekistonning eng katta boyligi, bebaho xazinasi sifatida qadrlayman»..., «Biz yurtimizda qanday islohotlarga qo'l urmaylik, avvalo, siz kabi yoshlarga, sizlarning kuch-g'ayratingiz, azmu shijoatingizga suyanamiz. Barchangiz yaxshi bilasiz, bugun o'z oldimizga ulkan marralar qo'yganmiz. Ona Vatanimizda Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga kirishdik. Biz oila, maktabgacha ta'lim, maktab va oliy ta'limni hamda ilmiy-madaniy dargohlarni bo'lg'usi Renessansning eng muhim bo'g'inlari deb hisoblaymiz. Shu sababli ayni ushbu sohalarda tub islohotlarni amalga oshirmoqdamiz. Ishonamanki, mamlakatimiz taraqqiyotining yangi poydevorini yaratishda sizlar singari fidoyi va vatanparvar yoshlarimiz faol ishtirok etib, munosib hissa qo'shadilar» [1].

METODLAR. "Renessans" iborasiga ta'rif beradigan bo'lsak, u fransuz va italyan tillarida, xususan lotinchada "qayta tug'ilish" ma'nosini beradi. Bu ibora Yevropada ro'y bergan uyg'onish va qayta uyg'onish davri dunyo taraqqiyotiga muhim ta'sir ko'rsatgani, aynan yangilanish va hayotbaxsh mazmunlarni o'zida jo etgani uchun ham keng qo'llaniladi. O'zbekiston hududi ham Sharq Renessansining yirik markazlaridan biri sifatida dunyoga ma'lum va mashhur bo'lganligini ta'kidlash bizga yuksak mamnuniyat bag'ishlaydi.

Albatta, bu ishlarni amalga oshirishda uzluksiz ta'lim turlari, ayniqsa, oliy ta'lim o'quv muassasalarining ahamiyati beqiyosdir. Chunki ushbu maskanda ta'lim olayotgan har bir yigit-qiz, faqatgina u yoki bu soha mutaxassisligiga ega bo'libgina qolmay, jismoniy va ma'naviy jihatdan kamol topadi. Jamiyatimiz hayotida faol ishtirok etadi. O'zining ma'naviyati, madaniyati bilan O'zbekiston taraqqiyotining bosh yo'li bo'lgan ozod va obod Vatan uchun mehnat qiladi. Albatta bu ulkan vazifalarni amalga oshirishda oliy ta'lim tizimida o'qitiladigan ijtimoiy fanlarning ahamiyati kattadir. Chunki, ijtimoiy fanlar talaba shaxsida taraqqiyot g'oyasini shakllantirishda, Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda, ma'naviyatini rivojlantirishda muxim o'rin tutadi. Shu jihatdan oliy ta'lim o'quv muassasalarida ijtimoiy fanlarni o'qitish jarayonida talabalarda Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirish dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarni vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashni turli usul va metodlardan foydalanish mumkin. Talabalarni vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda metod va usullarni tanlash tarbiyaning maqsadi, mazmuni, talabalarning tarbiyalanganlik darajasi, shaxslararo munosabatlar darajasi, professor-o'qituvchilarning mavqei va tajribalari, talabalarning yosh va o'ziga xos xususiyatlari inobatga olish zarur.

Talabalarni vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda namuna metodi sifatida quyidagilardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- ota-onalarning yurish-turishi, bir-birlari bilan o'zaro munosabatlari, kundalik faoliyatni tashkil etishlari, atrofdagilarga nisbatan yondashuvlari;
- o'qituvchilarning hamkasblari, rahbarlari, shuningdek, talabalar bilan o'zaro munosabatlari, nutq va muomala odobi, kasbiy faoliyatni olib borishdagi mas'uliyatlari;

- ishlab chiqarish ilg'orlari, umuminsoniy hamda milliy ilm-fan, madaniyat ravnaqiga munosib hissa qo'shgan shaxslarning hayoti va faoliyatlari;
- badiiy asarlar, kinofilmlar, spektakllar qahramonlarining xatti-harakatlari, ma'naviy qiyofasi;
- tarixiy milliy qahramonlar, Vatan ozodligi uchun kurashgan shaxslarning jasoratlari;
- favqulodda vaziyatlarda fuqarolik, insoniylik burchini sidqidildan ado etgan shaxslarning xatti-harakatlari;
- tengdoshlarning ijtimoiy munosabatlar jarayonida, turli vaziyatlarda o'zlarini tuta olishlari, irodali, matonatli, axloqli ekanliklarini namoyon eta olishlari va boshqalar.

NATIJALAR. Vatanga sadoqat, vatanparvarlik ijtimoiy pedagogikaning tarixan shakllangan va rivojlanib borayotgan kategoriyasi bo'lib, u kishilarning o'z Vatanga bo'lgan barqaror ijobiy munosabatini aks ettiradi, uning manfaati yo'lidagi faoliyatda namoyon bo'ladi va uni amalga oshirishda davlat ham, jamiyat ham bir xil pozitsiyadan ishtirok etadi.

Vatanparvarlik jamiyatni birlashtirishning muhim manbai hisoblanib, jamiyat taraqqiyoti, shaxsning faol fuqarolik pozitsiyasi va o'z Vatanga fidokorona xizmat qilishga tayyor bo'lishi uchun muhim manbai bo'lib xizmat qiladi. Vatanparvarlik ijtimoiy hodisa sifatida millat va davlat mavjudligi va rivojlanishining mustahkam asosidir.

Vatanparvarlikning asosiy belgilari: Vatan tuyg'usi; vatanga muhabbat; o'z Vatani, davlat ramzlari, o'z xalqi va uning milliy an'analari bilan faxrlanish; vatan va xalq taqdiri, ularning kelajagi uchun javobgarlik; vatan oldidagi qarzdorlik hissi; davlat va uning xalqi ravnaqiga qaratilgan faoliyatga intilish, ularning xalqaro nufuzini oshirish; o'z vatanining g'oyalari, qadriyatlari va an'alariga sodiqlik; Vatan sharafini himoya qilish va oshirishga tayyorlik; o'z vatanining buyukligini his qilish; o'z vatanining manfaatlarini har qanday vositalar, shu jumladan qurol bilan himoya qilishga tayyor.

Vatanparvarlikning asosiy vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) fuqarolik-vatanparvarlik fazilatlarini va ijtimoiy hodisalarni, siyosiy jarayonlarni baholashning tegishli mezonlarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan tarbiyaviy;
- 2) vatanparvarlik g'oyalarining ong va xulq-atvorga ta'siri bilan bog'liq bo'lgan tartibga solish;
- 3) Jamiyat taraqqiyotida etnik, ijtimoiy-psixologik, siyosiy va iqtisodiy komponentlarning birligi va yaxlitligini aks ettiruvchi integrator;
- 4) Millatning, mamlakat jamiyatining o'ziga xosligiga ta'sir qiluvchi va ularning xususiyatlarini aks ettiruvchi bo'luvchi omil.

Jamiyat hayotining hodisasi sifatida vatanparvarlikning asosiy tarkibiy qismlari: vatanparvarlik ongi, vatanparvarlik munosabati va vatanparvarlik faoliyati.

Vatanparvarlik ongi o'z vatanining muhimligini, sub'ektning o'z milliy manfaatlarini himoya qilish uchun zarur harakatlarni amalga oshirishga tayyorligini ko'rsatadi.

Vatanparvarlik munosabatlari ijtimoiy amaliyot jarayonida sub'ektning o'z harakatlarining ob'ekti bilan haqiqiy aloqasi, vatanparvarlik ob'ektiga barcha turdagi ta'sirlarni o'zgartirishning o'ziga xos kanali sifatida paydo bo'ladi. Vatanparvarlik munosabatlari vatanparvarlik ongini moddiylashtirish va vatanparvarlik faoliyatini amalga oshirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Vatanparvarlik faoliyati - vatanparvarlik ongini mujassamlash va sub'ektning vatanparvarlik ob'ektiga ta'sirining barcha turlarini qo'llash usuli, vatanparvarlik maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan harakatlar majmui. Bu faoliyat vatanparvarlikning moddiy negizini, uning ko'zga ko'rinadigan tomonini tashkil etadi.

Olimlar asarlari tahlili vatanparvarlik axloqiy-siyosiy tamoyil, ijtimoiy tuyg'u ekanligini, uning mazmun-mohiyati Vatanga muhabbat va sadoqat, mudofaasiga shaylik, o'tmishi va buguni bilan faxrlanish ekanligini tasdiqlash imkonini beradi.

Vatanparvarlik tarbiyaning ham muhim vazifasi, ham qudratli pedagogik vositadir: "O'zini sevmagan odam bo'lmaganidek, Vatanga muhabbatsiz ham bo'lmaydi, bu ta'lim-tarbiyaga muhabbat inson qalbining to'g'ri kalitidir" [5, 28].

Vatanparvarlikning asosiy tarbiyaviy vazifasi talabalarni vatanparvarlik faoliyati sifatida jamiyat uchun odatiy, kundalik mehnatga tayyorlashdir [6, 47].

Vatanparvarlik ijtimoiy tuyg'u bo'lib, uning mazmuni vatanga muhabbat va uning barcha yutuqlari, birinchi navbatda, insonning shaxsiy o'tmishi bilan taqqoslanmasdan, balki dunyoning eng yaxshi namunalari bilan munosib hayot kechirishini ta'minlaydigan yutuqlardir. Bular sifatli ta'lim va sog'liqni saqlash, so'z va harakat erkinligini ta'minlashdir [7].

Zamonaviy talqinda vatanparvar - bu o'z vatani sevadigan inson, u o'z vatani yo'lida hamma narsani: tamoyillar, ideallar, moddiy ne'matlarni qurbon qilishga tayyor, o'z ona yurti manfaatlarini yo'lida har qanday qurbonlik qilishga, yutuqlarni ko'rsatishga tayyor. Vatanparvar shaxsning asosiy fazilati uning Vatanning umumiy va huquqiy madaniyatiga, uning boyliklariga, fuqarolariga va o'ziga bo'lgan munosabatidir.

Vatanparvarlik tarbiyasining bir nechta yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- o'z zamini, mamlakati tabiatiga munosabat;
- mamlakatda yashovchi aholiga munosabat;
- ma'naviy qadriyatlar, an'analar, urf-odatlar, madaniyatga munosabat;
- davlat tuzilishiga munosabati.

Talabalarda Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirish ijtimoiy buyurtma sifatida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Shuning uchun ham jamiyatning turli-tuman ehtiyojlari ichida Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirishga bo'lgan ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda.

Darhaqiqat, birinchi navbatda sog'lom insonning bilim olishi, ikkinchidan, insonning ruhiy kamoloti, uchinchidan, imon, e'tiqodi ta'lim jarayonida egallagan bilimiga, tafakkuriga bog'liq. Chunki, ijtimoiy fanlarni o'qitish jarayonida talabalarda tafakkur xususiyatlari rivojlanadi. Shunday ekan, ijtimoiy fanlarni o'qitishda Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirish o'qituvchilarning pedagogik mahoratiga bog'liq. Bunda o'qituvchi mustaqillik tushunchasining mohiyati va uning davlat hamda jamiyatdagi o'rni, ayniqsa, har bir yoshning fuqarolik va psixologik yetuklikka erisha borishiga ham bog'liq.

Talabalik davrida har bir yoshning ijtimoiy va ruhiy yetukligi rivojlana borishi asosida uning o'z-o'zini anglashi shakllanadi. Shunga ko'ra bu davrda yoshlarga ijtimoiy psixologik ta'sir, qonun va burchlarini bilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, ijtimoiy va psixologik yetuklik yoshlarda mas'uliyat va burch hissini anglab olishda, e'tiqodining mustahkamligida o'ziga xos xususiyatga ega. Qator tadqiqotchilar va olimlarning fikricha talabalarda tafakkur qilish qobiliyati, his-tuyg'ulari, axloqiy xislatlari asta-sekin rivojlanib, o'z-o'zini baholashi asosida e'tiqodi ham mustahkamlana boradi. Bular esa pirovard natijada Vatan taraqqiyoti g'oyasining shakllanishiga olib keladi.

Oliy ta'lim o'quv muassasalarida ijtimoiy fanlarni o'qitish texnologiyasini nazariy va amaliy jihatdan ishlab chiqish, talabalar bilimni kredit-modul tizimi asosida baholash, yangi bilim olish jarayonini intensivlashtirish, modulli o'qitish texnologiyasining o'zaro bir-biri bilan uzviyligi asosida «Pedagogika», «Ma'naviyatshunoslik» va «Tarbiya» fani mashg'ulotlarining samaradorligini oshirish va buning natijasida talabalar bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish kabilar samarali natijalar beradi.

Buning uchun:

o'quv-tarbiya jarayonini talabalarda Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirishga yo'llash;
har bir dars jarayonida o'tiladigan mavzularda mustaqillik, istiqloq, Vatan ravnaqi, taraqqiyot, renesans kabi tushunchalarning anglab yetishga e'tibor berish va ulardan tarbiya jarayonida foydalanish;
ta'lim jarayonida umuminsoniy qadriyatlarga sadoqatlilik, ma'naviy merosimizni o'rganish va rivojlantirish masalalariga ahamiyat berish;

o'tiladigan mavzular asosida talabalar Vatanga muhabbat va sadoqat haqidagi bilimni tekshirish va baholash metodikasini ishlab chiqish;

dars jarayonida talabalar mustaqil ishlarini tashkil qilish;

talabalarda Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirishda xalq og'zaki ijodi, O'rta Osiyo mutafakkirlari asarlaridan foydalanish, fanlararo aloqani amalga oshirish;

Taraqqiyot tushunchasi, mohiyati, tuzilishi, funksiyalari haqida ma'lumotga ega bo'lish va talabalar tafakkur faoliyati, ongli intizomini tashkil qilish metodikasini ishlab chiqish;

Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirish muammolariga doir vaziyatlarni hal etish;

talabalar tafakkurini shakllantirishda guruh rahbarining tarbiyaviy ishlar rejasiga ega bo'lish;
talabalar salbiy hatti-harakatlarning oldini olish yo'llarini aniqlash va tarbiyasi qiyin talabalar bilan ishlash;

o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi muloqot madaniyatini yaxshi yo'lga qo'yish, yoshlar bilan ishlash kabilar amalga oshirish lozim. Shuningdek darsdan tashqari ishlarda mustaqil O'zbekiston fuqarolarini tarbiyalashda xalq pedagogikasining asosiy yo'nalishlari bo'lgan o'zbek xalq o'yinlari, diniy ta'limotlar (hadis va tasavvuf), xalq amaliy san'ati va hunarmandchiligi, milliy musiqa va qo'shiqchilik san'ati, tasviriy san'at, tarixiy yodgorliklar va milliy me'morchilik, xalq raqs san'ati, O'rta Osiyo

mutafakkirlari asarlarini o'rganish;

o'quv-tarbiya jarayonini takomillashtirish, professor-o'qituvchilar jamoasini mustahkamlash, unda sog'lom ma'naviy ruhiy muhit, haqiqiy ijodiy vaziyat va javobgarlik sharoitini yaratish, talabalar kengashi ishiga jiddiy yondashish asosida rahbarlik qilish;

talabalarda bilim egallash madaniyatiga va ongli intizomga rioya qilish ma'suliyatni kuchaytirish, ularda xalqimizning adolat, tenglik, ahillik va insonparvarlikning nozik kurtaklarini o'stirish, o'qituvchilar va talabalar jamoalarining birgalikdagi faoliyatini rivojlantirish va ijtimoiy faolligini oshirish, o'z-o'zini boshqarish;

o'z-o'zini anglash, milliy urf odatlar, an'analarni hurmat qilish va O'zbekiston bayrog'i, gerbi, madhiyasi, o'zbek xalqining milliy g'ururi, ma'naviy merosini talabalar ongida mujassamlashtirish;

o'qituvchilarning taraqqiyot va unga olib boradigan yo'llar haqidagi bilimlarini oshirish va bu haqda ko'rgazmali qurollar tayyorlash, eng yaxshi tajribalarni o'rganish, umumlashtirish, targ'ib qilish, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan «ustoz va shogird» an'analarni davom ettirish va metodik tavsiyalar ishlab chiqish;

tarbiya jarayonida talabalar Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirishni takomillashtirish, ularda ongillik, imon e'tiqodni rivojlantirish. Bu ishga O'zbekiston istiqloli uchun kurashganlar, ikkinchi jahon urushi qatnashchilari, ishlab chiqarish ilg'orlari, yozuvchi va shoirlar, olimlar, san'atkorlar, tadbirkorlar va fermer xo'jaligi rahbarlarini jalb etish;

milliy bayramlar va an'anaviy tadbirlar tayyorlash ishlariga rahbarlik qilish, milliy me'morchilik va hunarmandchilik, tarixiy yodgorlik joylari bo'ylab sayohatlarni tashkil qilish.

Shuni qayd etish kerakki, oliy o'quv yurti talabalarida Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirish xalqchilik, oshkoralik asosida olib boriladi. Ma'naviy-ma'rifiy ishlar jarayonida oliy o'quv yurti talabalarida Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirish reja asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Vatan taraqqiyoti g'oyasini shakllantirish vazifalaridan biri ilm-ma'rifatli, madaniyatli, har tomonlama kamol topgan, yuksak darajadagi pok va axloqli kadrlarni tayyorlashdan iborat. Albatta bunda ularning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalaridagi bilimlarini inobatga olish zarur. Chunki ular jamiyat hayoti va taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Prezidentimiz O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 29 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida "Xalqimizning ulug'vor qudrati jo'sh urgan hozirgi zamonda O'zbekistonda yangi bir uyg'onish – Uchinchi Renessans davriga poydevor yaratilmoqda, desak, ayni haqiqat bo'ladi. Chunki bugungi O'zbekiston – kechagi O'zbekiston emas. Bugungi xalqimiz ham kechagi xalq emas", deb ta'kidlab o'tdilar.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Bugun yurtimiz haqida fikr yuritilganda "Yangi O'zbekiston", "Taraqqiyotning yangi bosqichiga kirib borayotgan mamlakat" kabi iboralar ishlatilyapti. Bu qo'lga kiritayotgan ulkan muvaffaqiyatlarimizning amaliy samarasi desak mubolag'a bo'lmaydi. Demak, tiklanishlarimiz yuksalishlarga yo'l ochmoqda. Mamlakatimizda yangi davrning poydevori bo'lmish juda keng miqyosdagi yangicha sifat va qudratga ega zamonaviy innovatsion tizimlarni yaratish jarayonlari davom etmoqda. Davlat rahbarimiz nazarda tutgan Uchinchi renessans - mamlakatimizda ilm-fan taraqqiyotining, iqtisodiyot va jamiyatning, xalqqa xizmat qilish va kishilarni rozi qilishday ezgu niyat bilan amalga oshirilayotgan barcha yutuqlar – kishilariimiz va yoshlarimiz aqlu zakovatining, iqtidor va iste'dod quvvatining yorqin tantanasi bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Ш.М.Мирзиёевнинг "Ўзбекистон ёшлар форуми"да сўзлаган нутқи. 25.12.2020

Ортиқов Н. Маънавият: миллий ва умуминсоний кадриятлар. -Т.: Ўзбекистон, 1997. –127 б

Иброҳимов А, Султонов Х, Жўраев Н. Ватан туйғуси Т.: Ўзбекистон, 1996.-396б.

Комилов Н. Тафаккур карвонлари.Т.: Маънавият, 1999.-279 б.

Ушинский, К.Д. Педагогические сочинения / Под ред. С.Ф. Егорова. М.: Педагогика, 2015. - 320 с.

Сухомлинский В.А. Родина в сердце: учеб. пособие. М.:Педагогика, 2015. - 285 с.

Аверкин, В. Н. Патриотизм – это наше...что?: беседа с ректором НИРО В. Н. Аверкиным / беседовала Т. С. Данилова // Образование info. – 2013. - № 2. – С. 1-2 ; № 3. – С. 2.

Жураев Б. Т. Социально-духовное развитие студентов //Россия-Узбекистан. Международные

образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития. – 2019. – С. 22-23.

Жураев Б. SOMONIYLAR DAVRI MUTAFAKKIRLARINING PEDAGOGIK TA'LIMOTLARIDA VATANPARVARLIK TARBIYASI MASALALARI //Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 4. – С. 222-233.

Habibova G. G. YOSHLARNI HARBIY VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYLASHDA SINFDAN TASHQARI ISHLAR //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 1869-1879.

Хабибова Г. Г., Исматова Н. Б. Социально-педагогическое исследование выявления уровня знаний об организаторских качествах педагогов профессиональных учреждений //Вопросы науки и образования. – 2021. – №. 12 (137). – С. 14-19.

Хабибова Г. Г. Воспитание и школа в XVI-XVII вв. в Бухарском ханстве //ББК. – Т. 74. – С. 163.

Abdullaev K., Juraev B., Khabibova G. Food quality and safety control as an important factor of physical development //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. – Т. 460. – С. 11001.

MAKTAB O'QUVCHILARIGA HOSILANING GEOMETRIK MA'NOSINI O'RGATISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Ro'ziyeva Nilufar Komiljon qizi,
Buxoro davlat universiteti

Fizika-matematika fakulteti talabasi
orcid.org/0009-0007-5456-2577

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.093>

Annotasiya: Ushbu maqolada hosilaning geometrik ma'nosini o'rganishning muhim xossalarini nazariy o'rganish va ular asosida uning grafigini chizish amaliy yo'llari qisqacha ta'kidlangan. Maqolaning asosiy maqsadi grafiglar yordamida hosila tushunchasini o'quvchiga uning muhim nazariy xossalarini o'rganish usullari (yo'llari) bilan ko'rsatilgan. Keltirilgan grafik variantlarda nafaqat funktsiyaning grafigi asosida uning xossalarini ochib berish va funktsiya hosilasi hamda boshlangich grafigi asosida uning o'zi o'rganish ko'rsatilgan va grafigka o'tkazilgan urinma yordamida uni nuqtada hosilasini hisoblash usullari keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: funktsiya, hosila, urinma, xossa, funktsiya grafigi, aniqlanish sohasi, qiymatlar sohasi, funktsiya nollari, funktsiya ishora, ekstremum nuqtalari, monotonlik oraliqlari, eng katta va eng kichik qiymatlari.

Использование современных технологий в обучении школьников геометрическому значению производной

Рузиева Нилуфар Камилджан кизи,

Бухарского государственного университета
физико-математического факультета студентка

Аннотация: В данной статье кратко излагается теоретическое изучение важнейших свойств геометрического значения производной и практические способы построения на их основе ее графика. Основная цель статьи-показать читателю понятие производной с помощью графиков с методами (путями) изучения ее важных теоретических свойств. В представленных графических вариантах показано не только раскрытие свойств функции на основе ее графика и производной функции, но и ее исследование на основе исходного графика, а также подробно описаны методы вычисления ее производной в точке с помощью попытки построения графика.

Ключевые слова: функция, производная, попытка, свойство, график функции, область определения, область значений, нули функции, подсказка функции, точки экстремума, интервалы монотонности, наибольшие и наименьшие значения

THE USE OF MODERN TECHNOLOGIES IN TEACHING SCHOOLCHILDREN THE GEOMETRIC VALUE OF THE DERIVATIVE

Rozieva Nilufar Kamiljan's daughter,

Bukhara state university,
faculty of physics and mathematics, student

Abstract: This article summarizes the theoretical study of the most important properties of the geometric value of the derivative and practical ways to build its graph based on them. The main purpose of the article is to show the reader the concept of a derivative using graphs with methods (ways) of studying its important theoretical properties.

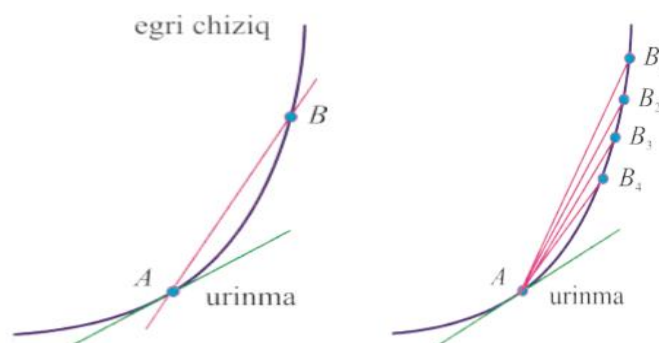
The presented graphical versions show not only the disclosure of the properties of a function based on its graph and derivative of the function, but also its study based on the original graph, as well as methods for calculating its derivative at a point using an attempt to plot a graph.

Keywords: function, derivative, attempt, property, graph of the function, domain of definition, range of values, zeros of the function, hint of the function, extremum points, monotony intervals, largest and smallest values

Kirish. Maktab o'quvchilari uchun limit, hosila, differensial tushunchalari yangi tushunchalar hisoblanadi. Bundan ko'rinadiki bu mavzularni o'zlashtirish o'quvchilarda oldingi mavzularga nisbatan bir oz murakkab bo'ladi. Bu mavzularni o'rgatishda avvalo oddiydan murakkabga o'tish nazariyasiga amal qilish lozim va'ni

sodda misollar shuningdek ko'rgazmali tarzda hayotiy misollar keltirish orqali o'quvchida mavzuga oid tushuncha paydo qilish lozim. Bizga ma'lumki dars o'tish jarayonida ilg'or zamonaviy usullardan foydalanish, yangi texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu mavzu ham shunday mavzular sirasiga kiradi. Maktab dasturida funksiyaning hosilasini topish amali differentsiallashtirish amali deb ham yuritiladi. Funksiyaning hosilasini olish yordamida biz funksiyani to'liq tekshira olamiz. Ya'ni uning o'sish, kamayish oraliqlari, maksimum va minimum qiymatlarini topa olamiz. Hosilaning tadbirig'i haqida gapiradigan bo'lsak, eng katta, eng kichik, maksimum, minimum qiymat topishlar iqtisodiyot va texnikaga doir masalalarni yechishda bizga katta yordam beradi. Shunday ekan endilikda biz hosilaning geometrik ma'nosini o'rganishdan boshlaymiz. Biz bu mavzuni tushuntirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda chizmalarni o'quvchilar tasavvurida va ko'z o'ngida namoyon qila oladigan notebook, smartfon, elektron doskalardan foydalanib darslarni o'tish samaraliroq bo'ladi.

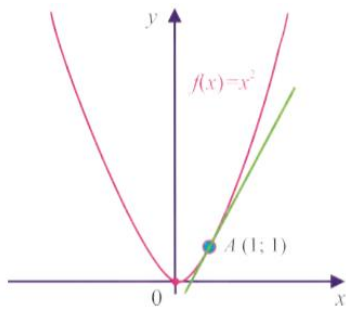
Ushbu egri chiziq, kesuvchi va urinma 1-chizmada berilgan bo'lsin

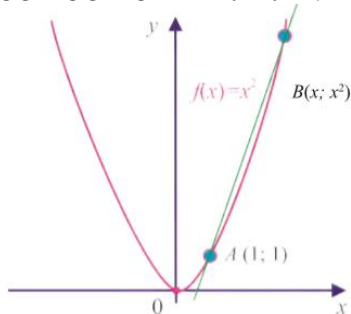
Bunda B nuqta $B_1, B_2 \dots$ holatlarni ketma ket qabul qilib, A nuqtaga egri chiziq bo'ylab yaqinlashsa, mos kesuvchilarning egri chiziqqa A nuqtada o'tkazilgan urinma holatini olishga intilishini intuitiv tarzda qabul qilamiz.

Bu holda ravshanki, AB to'g'ri chiziqning burchak koeffitsiyenti urinmaning burchak koeffitsiyentiga yaqinlashadi.

Masala: $f(x) = x^2$ funksiyaning grafigiga $A(1; 1)$ nuqtada urinadigan to'g'ri chiziqning burchak koeffitsiyentini topish masalasi berilgan bo'lsin. (2-chizma)

Yechish: $f(x) = x^2$ funksiyaning grafigiga tegishli ixtiyoriy $B(x, x^2)$ nuqtani qaraylik. (3-chizma)

AB to'g'ri chiziqning burchak koeffitsiyenti $\frac{f(x)-f(1)}{x-1}$ yoki $\frac{x^2-1}{x-1}$ ga teng bo'ladi.

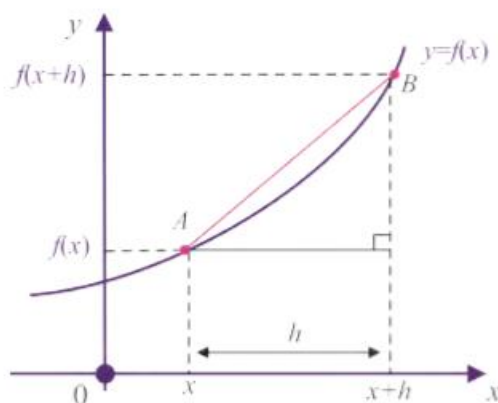
B nuqta A nuqtaga egri chiziq bo'ylab yaqinlashganda, x ning qiymati 1 ga yaqinlashadi, bunda $x \neq 1$ deb hisoblaymiz.

Demak, AB to'g'ri chiziqning burchak koeffitsiyenti urinmaning burchak koeffitsiyenti k ga yaqinlashadi, ya'ni:

$$k = \lim_{x \rightarrow 1} \frac{x^2 - 1}{x - 1} = \lim_{x \rightarrow 1} \frac{(x + 1)(x - 1)}{x - 1} = \lim_{x \rightarrow 1} (x + 1) = 2$$

Shunday qilib, $k = 2$.

$y = f(x)$ funksiya berilgan bo'lsin. Uning grafigiga tegishli bo'lgan $A(x; f(x))$ va $B(x + h; f(x + h))$ nuqtalarni qaraymiz. (4-chizma)

AB to'g'ri chiziqning burchak koeffitsiyenti

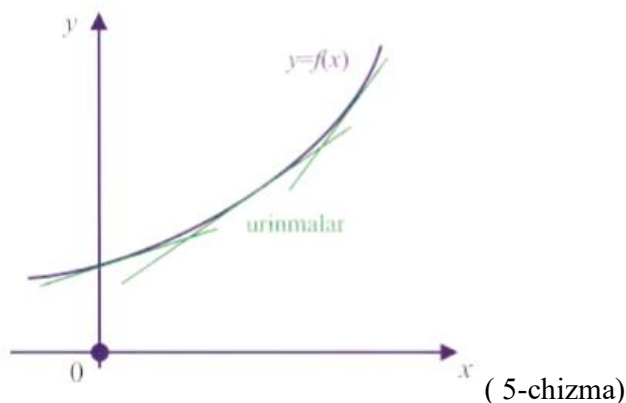
$$\frac{f(x+h) - f(x)}{x+h-x} = \frac{f(x+h) - f(x)}{h}$$

ayirmalar nisbatiga teng.

B nuqta A nuqtaga egri chiziq bo'ylab yaqinlashganda $h \rightarrow 0$, ya'ni h ortirma nolga intiladi, AB kesuvchi esa funksiya grafigiga A nuqtada o'tkazilgan urinmaga intiladi. Shu bilan birga, AB to'g'ri chiziqning burchak koeffitsiyenti urinmaning burchak koeffitsiyentiga yaqinlashadi.

Boshqacha aytganda, h ning qiymati 0 ga intilganda ixtiyoriy $(x; f(x))$ nuqtada o'tkazilgan urinmaning burchak koeffitsiyenti $\frac{f(x+h)-f(x)}{h}$ ayirmali nisbatning limit qiymatiga, ya'ni

$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x+h)-f(x)}{h}$ qiymatga teng bo'ladi. x ning mazkur limit mavjud bo'lgan ixtiyoriy qiymatiga funksiya grafigiga $(x, f(x))$ nuqtada o'tkazilgan urinmaning burchak koeffitsiyentining yagona qiymatini mos qo'yish mumkin.

Demak, $\lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x+h)-f(x)}{h}$ formula yangi funksiyani ifodalaydi.

$y = f(x)$ funksiyaning hosilasi deb quyidagi limitga (agar u mavjud bo'lsa) aytiladi:

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x+h) - f(x)}{h} \quad (1)$$

Odatda $y = f(x)$ funksiyaning hosilasi $f'(x)$ kabi belgilanadi.

$f'(x)$ belgilash o'rniga $\frac{dy}{dx}$ kabi belgilash ham qabul qilingan.

Bu belgilashni quyidagicha izohlash mumkin.

Agar orttirmalarni $h = \Delta x$, $f(x + h) - f(x) = \Delta y$ deb belgilasak,

$f'(x) = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x+h) - f(x)}{h}$ dan quyidagiga ega bo'lamiz:

$$f'(x) = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{dy}{dx}$$

Yuqoridagi mulohazalardan shunday xulosaga kelamiz: $y = f(x)$ funksiya hosilasining x_0 nuqtadagi qiymati funksiya grafigiga shu nuqtada o'tkazilgan urinmaning burchak koeffitsiyentiga teng. Hosilaning geometrik ma'nosi shundan iboratdir.

Misol: $f(x) = 7x + 3$ funksiyaning x_0 nuqtadagi hosilasini toping.

Yechish: funksiya orttirma berish orqali (1) ga asosan ushbu limitni hisoblab

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{7(x+h) + 3 - (7x + 3)}{h} = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{7h}{h} = \lim_{h \rightarrow 0} 7$$

o'zgarish sonning limiti o'ziga teng ekanligidan $\lim_{h \rightarrow 0} 7 = 7$ natijaga erishamiz.

Javob: $f'(x) = (7x + 3)' = 7$.

Misol: $f(x) = \sin x$ funksiyaning x_0 nuqtadagi hosilasini toping.

Yechish: (1) ga asosan $\lim_{h \rightarrow 0} \frac{\sin(x+h) - \sin x}{h}$ natijaga ega bo'lamiz.

Erishilgan natija sinuslar ayirmasi formulasi yordamida ushbu ko'rinishga keladi

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{2 \sin \frac{h}{2} \cos \frac{2x+h}{2}}{h}$$

ifodani limitlar ko'paytmasi shaklida ikki qismga ajratib olamiz:

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{\sin \frac{h}{2}}{\frac{h}{2}} \cdot \lim_{h \rightarrow 0} \cos \left(x + \frac{h}{2} \right)$$

Ajoyib limitlarga ko'ra $\lim_{h \rightarrow 0} \frac{\sin \frac{h}{2}}{\frac{h}{2}} = 1$ ekanligi bizga ma'lum

Demak ifodamiz quyidagi ko'rinishga keladi

$\lim_{h \rightarrow 0} \cos \left(x + \frac{h}{2} \right) = \cos x$ limitni hisoblaganga ushbu natijaga erishamiz.

Javob: $f'(x) = (\sin x)' = \cos x$

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki tabiatda, umuman hayotimizda juda ko'p jarayonlarni uni grafigi asosida o'rganish usuli ko'p qo'llaniladi. Masalan, yil davomida kunlar, oylar yoki choraklar bo'yicha haroratni o'zgarishi, biror mahsulotni ishlab chiqarilishi, dehqonchilikda hosildorlik kabi yoki shunga o'xshash masalalar. Ushbu usulning qulayliklaridan biri shundaki, qaysi vaqtda jarayonda katta o'zgarish bo'lgani yaqqol ko'rinib turadi. Tajribasiz kishi ham grafikka qarab fikr chiqara olishi mumkin. Umuman, jarayon grafik ko'rinishida ifodalangan bo'lsa, har qanday o'quvchi uni samarali o'zlashtirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Sh.A.Alimov, O.R. Xolmuhamedov, M.A. Mirzaaxmedov Algebra 11-sinf darslik
Yunusova D. Matematikani o'qitishning zamonaviy texnologiyalari. 2020 y. Uzluksiz ta'lim. // Jurnal. 2017 y.
4. Xodjiyev S, A.Ubaydulloyev Jurayeva N.O. Funksiya grafigi yordamida uning xossalarini o'rganish bo'yicha ayrim metodik tavsiyalar ERUS Scientific Journal №4 2022/4, -106-116 bet <http://erus.uz/index.php/er/article/view/16>
5. Ubaydullayev A.N. Methodology for Developing Professional Competence of Students Using Digital Technologies in Practical Training. Journal of Survey in Fisheries Sciences (SFS) 10(2S) 1355-1362, ISSN: 2368-7487, 2023. url: <https://sifisheriessciences.com/journal/index.php/journal/article/view/870>
6. Turdiyev N.Sh , Asadov Yu.M., Akbarova S.N., Temirov D.Sh. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari, T. Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti, T.: 2015.-160.
7. Abdurahmonov B. Matematik induksiya metodi/ Toshkent, 2018 y.

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA MAKTAB DIREKTORLARINING KASBIY RIVOJLANISH KOMPETENSIYALARI

Axmedova Zuxraxon Zoktirjon qizi

Buxoro innovatsiyalar universiteti Ta'lim muassasalrining boshqaruvi mutaxassisligi 1 bosqich magistranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.094>

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablari rahbarlarining uzluksiz ta'lim tizimi orqali innovatsion faoliyatga tayyorgarligini rivojlantirish istiqbollari ko'rib chiqiladi. Shu maqsadda ta'lim muassasalari rahbarlari uchun malaka oshirish modul dasturlari ishlab chiqildi.

Tadqiqot metodologiyasi faoliyat yondashuviga asoslanadi: ta'limni amaliy yo'naltirish, soha bo'yicha nazariy bilimlarni sinovdan o'tkazish. Kurs davomida direktorlar ta'limdagi innovatsion jarayonlar, ularni amalga oshirish motivlari haqida muhim ma'lumotlarni oladilar; ijtimoiy va davlat ustuvorliklarini tushunish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va tajribalarni rivojlantiradilar.

Kalit so'zlar: innovatsion faoliyatga tayyorlik, diagnostika, qoniqish monitoringi.

Hozirgi vaqtda ta'lim muassasalarining optimal faoliyati va rivojlanishining asosiy omili yangi tipdagi: kasbiy, iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik masalalarni hal etishda malakali, strategik va taktikaviy qarashlarga ega bo'lgan rahbar kadrlarning uzluksiz nazariy va amaliy tayyorgarligidir.

Dunyoda yetakchi ilmiy tadqiqot va ta'lim muassasalarida mutaxassislarni tayyorlash jarayonini innovatsion yondashuv asosida loyihalash, ularni muayyan kasbiy faoliyatga tayyorlash texnologiyalarini rivojlantirish, kasbiy yetuklikka erishish jarayonida pedagogik, psixologik qadriyatlarni tatbiq etish bo'yicha YUNESKO boshchiligida ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa, o'z navbatida global axborot oqimlarining jadallashuvi, fan-texnika rivojlanishi, maktab direktorlarining kasbiy layoqatini rivojlantirishga bo'lgan talablar ortganligi, ularni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayoni oldiga qo'yilayotgan vazifalarni xalqaro yondashuvlar asosida rivojlantirish mazmuni va texnologiyasini takomillashtirish ehtiyojini keltirib chiqardi.

Respublikamizda bugungi kunda maktab ta'limi tarmog'ini kengaytirish va ushbu tashkilotlarda bolalarning har tomonlama intellektual, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash, bolalarni maktabga bilim olinishini jiddiy oshirish va foydalanish imkoniyatlarini ta'minlash, pedagoglarning malaka darajasini yuksaltirish kabi muhim vazifalar hozirgi kunda maktab oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun, maktab direktorlarini innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik-psixologik metodi va texnologiyalarini ishlab chiqish, bo'lajak maktab ta'limi mutaxassislari kasbiy innovatsion faoliyatni shakllantirish mazmuni, metodi va vositalarining samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim muassasalari rahbarlarining vakolatlari ta'lim sohasida malaka oshirish tizimida talabalar bilan yo'naltirilgan, mazmunli, amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ish tizimini yaratishga imkon berdi.

«Innovatsion menejment» moduli innovatsion ta'limni davlat rivojlanishining resursi sifatida ko'rib chiqishni, maktabning missiyasini aniqlashni, strategik va loyiha faoliyati mantig'ida innovatsiyalarni asoslashni o'z ichiga oladi [6, 7]. Modul mavzusi direktorning innovatsion yo'nalishlarini aniqlashtirishga imkon beradi; menejer ta'lim muassasasining «o'sish nuqtalari» ni qanday izlashi mumkinligini bilib oling; rivojlantirish dasturlariga tegishli o'zgartirishlar kiritish, davlat, jamiyat va shaxsning ustuvor yo'nalishlariga muvofiq ta'lim muassasalarini rivojlantirish strategiyasini qurish.

O'quv jarayonida ta'lim sohasidagi davlat tashabbuslari bilan bog'liq o'zgarishlar vektorlari aniqlandi (ta'lim standartlarini qabul qilish; Yagona davlat imtihonini va davlat imtihonini joriy etish; ixtisoslashtirilgan kadrlar tayyorlashni rivojlantirish; yangi iqtisodiy mexanizmlarni joriy etish), umumiy tendentsiyalar (ta'lim mazmunini farqlash; ta'lim natijalarini baholash tizimini qayta ko'rib chiqish; sifatli o'zini o'zi belgilash zarurati maktab bitiruvchisi va ta'lim muassasasining raqobatbardoshligini oshirish zarurati); individual ta'lim muassasasi ichidagi o'zgarishlar (ta'lim mazmunining xilma-xilligi; ota-onalar va o'quvchilarning ta'lim talablarining xilma-xilligi; ta'lim muassasalarini rivojlantirish bo'yicha yangi vazifalarning paydo bo'lishi, moslashuvchan, tezkor javob berish va ta'lim muassasasini boshqarish tizimini yangilashni talab qiladi).

Biz innovatsion faoliyatga tayyorlikni rivojlantirish uchun "ushbu faoliyat tizimini yaratish va shu

orqali nazariy bilimlarni faoliyatga aylantirish, ya'ni. kontseptual shakl» [5, p. 47]. Shuning uchun maktab direktorlarining malakasini oshirishda biz turli xil o'quv va texnologik resurslardan foydalandik: interfaol ma'ruzalar; guruh muhokamalari; elektron darsliklar va ish daftarlari bilan individual ishlash; matnni individual va guruhli qayta ishlash (topshiriq tahlili; swot tahlili, zararkunandalar tahlili); holatlar va muammoli topshiriqlar bilan individual va guruhli ishlash; ma'lumotlar bilan ishlash (ma'ruzalar, maqolalar, sharhlar, hisobotlar, tezislari); bahsli insho; guruh taqdimotlari.

Innovatsiyaning mohiyatini tushunish va o'z ta'lim muassasasining (talabalar ish joyi) innovatsion faoliyat sohasini aniqlash uchun o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik jarayonida direktorlardan ta'lim va innovatsiyalarning asoslari va ma'nosini shakllantirish taklif qilindi. ustuvor milliy loyihalarni tavsiflaydi. «Kelajak maktabi» loyihasi bilan bog'liq ko'plab savollar bor edi: biz bu darajaga qachon erishamiz; qanchalik tez

biz buni o'zimizga bog'liqligini tushunamiz; kelajak maktabida o'quvchi va o'qituvchi qanday bo'lishi kerakligi va hokazo. Muhokama davomida aniq maktablarda mavjud bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiladigan innovatsiyalar mohiyati tushunildi. Guruhlararo polemika ta'lim mazmunidagi tizimli yangilanishlar traektoriyalarini (variantligi), hayotiy shaxsni shakllantirishni ta'minlaydigan texnologiyalar sohasida aniqlash imkonini berdi; ta'lim natijalarini baholash tizimi, ta'lim muassasasini boshqarish tizimi (jamoatchilikni jalb qilish), professor-o'qituvchilar tarkibini takomillashtirish.

«Ta'lim muassasasining missiyasi» mavzusini o'rganayotganda, asosiy tushunchalar bilan tanishib chiqqandan so'ng va o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning maqsadli parametrlarini aniqlagandan so'ng, ta'lim muassasalari rahbarlaridan turli turdagi maktablar uchun missiya matnini shakllantirish taklif qilindi. Ta'lim muassasasining (gimnaziya, ommaviy maktab, tarmoq maktabi, kichik qishloq maktabi) o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlash, ta'lim xizmatlarining o'ziga xosligini shakllantirish, «bizning iste'molchilarimiz kim?» Degan savollarga javob izlash qiyinchiliklarga olib keldi. va «biz qanday iste'molchilar muammolarini hal qilyapmiz?» Guruh ichidagi o'zaro ta'sir bosqichidagi muhokama natijasida missiyani ishlab chiqish algoritmi yaratildi:

- aqliy hujum usulidan foydalangan holda muayyan turdagi ta'lim muassasasi bo'yicha topshiriqni dastlabki og'zaki shakllantirish;
- missiyani to'g'rilash: uning tuzilishini ixcham va keng qamrovli qilish;
- ta'lim muassasasi turini (kichik qishloq maktabi – qishloq tashkil etuvchi markaz; gimnaziya – intellektual elitani tarbiyalovchi ta'lim muassasasi va boshqalar) hisobga olgan holda missiyaning o'ziga xosligini aniqlashtirish;
- missiya loyihasini muhokama qilish.

Tinglovchilar ushbu tashkiliy algoritmnini ishlab chiqish aniq innovatsion faoliyatni amalga oshirish qobiliyatini o'rganish, uning g'oyasi va konsepsiyasini ishlab chiqish uchun juda foydali ekanligini ta'kidladilar. O'zaro hamkorlik tufayli federal loyiha rahbarining innovatsion faoliyatni boshqarishga shaxsiy munosabatini aniqlash va ta'lim muassasasining innovatsion maqsadlariga erishish uchun motivatsion «zaryad» olish imkonini berdi.

Muammolar, maqsad va vazifalarni shakllantirish, reja va innovatsion faoliyat samaradorligi mezonlarini ishlab chiqish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida «Progressiv o'zgarishlar ko'zgusi» texnikasidan foydalanildi. Innovatsion faoliyat uchun «maqsadlar daraxti» ni yaratish va o'zgartirish uchun tashqi va ichki sharoitlarni aniqlashda direktorlar o'zlarining rivojlanish dasturlari va loyihalari bilan ishladilar, bu esa alohida ta'lim muassasalarining «innovatsion yo'nalishlari» ni batafsil va moslashtirishga imkon berdi.

Maktabda mutaxassislarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayonlarni ko'rib chiqqan holda quyidagilarni ta'kidlash lozimki, «ta'limda innovatsiya» tushunchasini talqin qilganda, ko'proq yangi ishlanmalar, vositalar, usullar, tarbiya va ta'lim texnologiyalarni joriy etish tushuniladi. Innovatsion faoliyat – bu pedagogik faoliyatning alohida turi sifatida ko'rsatiladi. Maktab - ta'lim muassasalaridan farqli shaxs hayotini tashkillashtirish modeli ishlab chiqiladi va tatbiq etiladi, pedagog shaxsini ijodiy xususiyatlarini rivojlantirishga qaratilgan mehnatning o'zgacha tarkibi ustida izlanadi hamda uning faoliyatining yangi usullari va vositalari sinaladi. Zamonaviy maktabning hayoti pedagogika sohasidagi yangi yutuqlar, eksperimental faoliyatga tayanishi lozim. Bu ta'lim tashkilotining turidan qat'i nazar, pedagogik jamoaning faoliyati har doim ta'limning sifatiga qaratilganlik bilan tavsiflanadi.

Hozirgi kunda maktabning innovatsion faoliyatini mazmun - mohiyatini yoritishda uning tarkibiy

komponentlari yuzasidan asosli ma'lumotlarni ilgari surish imkonini beradi. Jumladan, shaxs kamoloti bilan ishlash natijasida murabbiylik, bolalar va tarbiyachi portfoliosini ishlab chiqish, rivojlantiruvchi dasturlar, o'qitishning faol shakllari, axborot va muammoli texnologiyalar, ijodiy guruhlar, tanlov va konkurslarda ishtirok etish maktabdagi innovatsion faoliyatning asosiy tarkibiy komponentlari hisoblanadi. Innovatsion faoliyatining samarali kechishi ular o'rtasidagi uyg'un munosabatning mavjudligi bilan belgilanadi. Mazkur jihat nafaqat maktab ta'lim sifati va samaradorligini oshirish yo'nalishidagi muammolarni, balki pedagog-tarbiyachilarni innovatsion usullarni o'zlashtirishlarini ham ta'minlash imkoniyatini yaratadi. Maktab ta'lim sohasidagi islohotlar mazkur jarayonni yangi sifat bosqichiga ko'tarish mexanizmlarini takomillashtirishni, ya'ni bu jarayonni an'anaviy uslublaridan voz kechib, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot talablariga mos keladigan, demokratik tamoyillarga asoslangan ta'lim berish tajribasini egallashni taqozo etmoqda. Bu nafaqat pedagogik muammolar, balki maktab ta'lim jarayoni subyektlari faoliyatini tashkil etish va ularni muvofiqlashtirish asosida ta'lim sifatini takomillashtirishning mexanizmlarini aniqlash, kompetensiyaviy yondashuv asosida muvofiqlashtirish va amaliyotga joriy etish vazifalarini ham qo'yimoqda. Bunda asosiy e'tibor maktab direktorlarini innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashning asosiy yo'nalishlari hozirgi kun jamiyatimizda amalga oshirilayotgan islohatlaridan kelib chiqqan holda yondashilgan va mazmuni tahliliy ravishda bayon qilingan. Ayniqsa, maktab ta'lim tashkilotlarida innovatsion kasbiy faoliyatni amalga oshirishdagi asosiy subyekt maktab ta'lim tashkiloti direktori shaxsi uchun zarur sifatleri ko'rsatib o'tilgan. Ular quyidagilardan iborat: -o'z kasbining sir-asrorlarini yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi; -o'z faoliyatida zamonaviy bilimlar va maktab ta'limning me'yoriy-huquqiy asoslariga tayana olish ko'nikmasini egallashi; -izlanuvchanlik; -maktab ta'lim sohasidagi yangiliklarni o'zlashtirishga intiluvchanlik; -keng siyosiy dunyoqarashga ega bo'lishi, -fidoyilik, mas'uliyatlilik, poklik, qat'iylik, jamoa manfaati yo'lida jonbozlik ko'rsatish, mehnatsevarlik, adolatlilik, o'ziga va o'zgalarga talabchanlik hamda tejamkorlik sifatlarini egallashi; -o'z faoliyatida so'z bilan ish birligini ta'minlash tamoyillariga amal qilish ko'nikmalariga ega bo'lishlari ajratib ko'rsatilgan.

Shunga mos ravishda maktab ta'lim tashkiloti direktorlarini kasbiy profессиogrammasi ishlab chiqilib, uning kasbiy sifatlar, ruhiy-pedagogik tayyorgarlik, ma'naviy-axloqiy sifatlar, innovatsion hamda maxsus va metodik tayyorgarlik kabi tarkibiy komponentlari ko'rsatib o'tilishi maqsadga muvofiq. Yangi usullar yoki innovatsiyalar insonni har qanday faoliyatiga xosdir, shuning uchun, tabiiyki o'rganish, tahlil qilish va tatbiq etish predmetiga aylandi. Innovatsiyalar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, ular ilmiy tadqiqot izlanishlar natijalari, alohida bolalar va butun maktab ta'lim tashkilotlaridagi pedagogik jamoalarning ilg'or malakalari asosida shakllanadi. Bu jarayon shunchaki bo'la olmaydi, u boshqaruvga muhtojligi bilan ajratib turadi. Mazkur tushunchalardan turli yo'nalishlarda keng doirada foydalanib, uning asosiy jihati sifatida maktab direktori innovatsion faoliyatining asosiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Shunga monand ravishda maktab innovatsion faoliyatining asosiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish muhim. Ta'kidlash joizki, maktabda innovatsion faoliyat o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, maktab ta'lim tashkiloti direktori shaxsida innovatsion ko'nikmalarni shakllantirish uchun avvalo sohaga doir yangiliklarni o'zlashtirishga nazariy, motivatsion tayyorgarlik hamda zamonaviy texnologiyalar va ma'lumotlar bazasini shakllantirish lozim. Shuning bilan birga yangi amaliy g'oyalar yoki tadqiqotlarning paradigmasi va ishlanmalarini yaratishga nisbatan kuchli intilish, malakali maktab ta'lim tashkiloti direktorlarining bilim, ko'nima, tajribalarini ommalashtirish hamda mavjud metodik bazani yangiliklar bilan boyitishdan iborat. Har qanday pedagogik yangilik makon va vaqtda taraqqiy etuvchi jarayon bo'lib, o'zida obyektiv qonuniyatlarga va tadqiqotlarning amaliy tajribalariga tayangan holda g'oya va texnologiyalarni jamlaydi. Ko'p holatlarda yangiliklar alohida pedagoglar anglangan yoki intuitiv ravishda progressiv tendensiyalarni qo'llab, vujudga kelayotgan to'siqlarni yengishga intilishadi. Biroq, yangilik taraqqiy etishi uchun, uning ilmiy ishlanmasi va asoslarini tatbiq etish uchun rasmiy qo'llab-quvvatlash zarurdir.

Adabiyotlar

Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2017. – 104 b. 3. Turg'unov S.T., Axmadjonova N.M. Maktab ta'lim tashkilotlarida boshqaruv faoliyati algoritmi. // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2012. – №1. – B. 133-134 4. Valiyeva F.R. Ta'lim sifati monitoringi. O'quv-uslubiy majmuasi. Toshkent. 2022. 43 b.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION YONDASHUV

Turdieva Nigora Saidovna,

dotsent, Buxoro davlat pedagogika instituti, Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.095>

Annotatsiya. Umumta‘lim muassasalarida nafaqat nazariy bilimlar yig‘indisiga, balki yuqori kasbiy tajribaga ega bo‘lgan, o‘quv jarayonini tashkil etishda o‘z-o‘zini namoyon qilish, kreativ tashabbus va individual qobiliyatga ega bo‘lgan professional mutaxassis talab etiladi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarni oliy o‘quv yurtlarida ta‘lim olish bosqichida tayyorlashda boshqa yondashuvlardan foydalanish zarurati tug‘iladi. Pedagogik faoliyat tajribasi, kasbiy muammoni hal etishga ijodiy yondashish, tashabbuskorlik kabi ko‘rsatkichlarni o‘quvchilarning o‘quv jarayonida passiv ishtirokida shakllantirish mumkin emas. Tajribani bevosita faoliyatning o‘zida, olingan nazariy bilim va shaxsiy ijodiy salohiyatdan foydalangan holda olish va o‘zlashtirish mumkin. Ikkinchidan, agar tajriba o‘quvchining motivatsiyasi va ongi bilan bog‘liq bo‘lsa samarali natija beradi. Tajribani shakllantirish jarayonini shaxs ongi va uni egallash motivi bilan bog‘lamasak, pedagogik faoliyat tajribasining rivojlanishi reproduktiv, taqlidga olib boruvchi rivojlanishning mexanik yo‘liga aylanadi. Shu maqsadda maqolada oliy ta‘lim muassasasida ta‘lim olish jarayonida pedagogik ta‘lim bakalavriatlarini tayyorlash jarayonini modernizatsiya qilish bo‘yicha aniq takliflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tajriba, talabalar, pedagogik ta‘lim bakalavrlari, bo‘lajak o‘qituvchini tayyorlash, pedagogik faoliyat tajribasi, bilish, motivatsiya, kasbiy faoliyat, o‘qituvchi, o‘quv jarayoni, ijodiy yondashuv, motivatsiya, madaniy amaliyot, tajribaning empirik xarakteri.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlari sharoitida ta‘lim tizimini qayta tashkil etish amalga oshirilmoqda. Bu ta‘lim jarayonini takomillashtirish va uni o‘quvchi shaxsini rivojlantirish, o‘z-o‘zini takomillashtirish va o‘z-o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirishga qaratilganligi bilan tahsinga loyiq. Shu munosabat bilan o‘qituvchi faoliyatiga qo‘yiladigan talablar va uning tayyorgarlik darajasi o‘zgarib bormoqda.

Bugungi kunda umumta‘lim tashkilotlari nafaqat nazariy bilimlarga, balki kreativ kasbiy tajribaga ega bo‘lgan, o‘z-o‘zini anglash, ijodiy tashabbus va o‘quv jarayonini tashkil etishda individual metodikani namoyish etishga imkon beradigan professional mutaxassis bo‘lishi lozim.

Talabalarning tajribasini ongli ravishda o‘zlashtirish uchun ularning shaxsiy tarkibiy qismlarini va bu tajriba shakllanadigan o‘quv jarayoni muhitini hisobga olish kerak. Pedagogik yo‘nalish bakalavriatlarida kasbiy tajribani rivojlantirish uchun qulay muhit - bu ularni tayyorlashda bilish jarayoni bilan birgalikda qurilishi kerak bo‘lgan shaxsga yo‘naltirilgan va tizimli-faollik yondashuviga asoslangan innovatsion texnologiyalardan foydalanishdir. Bu tajribani o‘zlashtirish - bu faoliyatda yangi bilim va o‘z imkoniyatlarini ochish ekanligi bilan izohlanadi. Ushbu nuqtai nazarni hisobga olgan holda, biz pedagogik yo‘nalishdagi talabalar uchun pedagogik faoliyat tajribasini ma‘lum bir ketma-ketlikda, talabaning tajriba orttirish istagiga qaratilgan motivatsion sohani shakllantirish bosqichidan boshlab, bosqich bilan yakunlashni taklif qilamiz. zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda kasbiy muammolarni hal qilishga ijodiy yondashish. Demak, oliy ta‘lim muassasalarining bo‘lajak o‘qituvchini tayyorlashdagi asosiy yo‘nalishlaridan biri – o‘quv jarayonini tizimli faoliyat yondashuvi va shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim asosida tashkil etish qobiliyati bilan bog‘liq kasbiy tajribani rivojlantirishdir.

Mahalliy pedagogikada “tajriba” tushunchasi “o‘qituvchining kasbiy mahoratining asosi sifatida kundalik o‘quv-tarbiyaviy ishlar jarayonida o‘zlashtirgan amaliy bilim, ko‘nikma, malakalar yig‘indisi”, deb ta‘riflanadi.

Agar “tajriba” tushunchasini talqin qilishda falsafiy manbalarga murojaat qilsak (D. Berkli, L. Feyerbax, I. Fixte, R. Dekart, G. Leybnits, I. Kant, G. Gegel, D. Yum, V. Solovyov, B. Spinoza, R. Dekart, D. Lokk, V. Vund, M. Troitskiy, Z. Freyd, K. Yung, D. Dyui, P. Yurkevich, V. Stern) kabi olimlar “tajriba nafaqat insonning tashqi tomondan oladigan hissiy taassurotlar majmui bilan belgilanadi, balki ongning elementi sifatida ham qabul qilinadi”, deb ta‘riflaydi.

M.N. Skatkin ta‘kidlaganidek, «keng ma‘noda tajriba o‘qitish va tarbiyalash amaliyoti sifatida tushuniladi». Ilmiy-tadqiqot ishlarida va o‘qitish jarayonida bu ikki tushunchaning aniqlanishi, bizningcha, o‘qituvchilik amaliyoti jarayonida o‘qituvchi faoliyatining birinchi tajribasini egallashi bilan bog‘liq. Va bu holda, tajriba va amaliyot bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisini tayyorlashning ajralmas qismidir.

Talabalarning oliy o‘quv yurtida o‘qish davomida tajribasini rivojlantirishning turli jihatlarini V.I. Bondarevskiy, I.Ya. Lerner, M.R. Lvov, M.N. Skatkina, V.A. Slastenina, S.I. Arxangelskiy, V.V. Belich, G.A. Zasobina, V.A. Kan-Kalika, N.V. Kuzmina, M.K. Lisitsyna, A.N. Orlova, L.I. Ruvinskiy, V.D. Shadrikova, A.I.

Shcherbakova, D.Yu. Anufrieva kabilar o'z tadqiqotlarida ko'rib chiqqan.

Agar tajribani shakllantirish jarayoni shaxsning ongi va uning hissiy idroki bilan bog'liq bo'lmasa, unda bu holda tajriba mexanik egallash yo'liga ega bo'lishi va taqlid va takror ishlab chiqarish shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

K. D. Ushinskiy asarlarida nazariy bilim va amaliy faoliyatni integratsiyalashgan holda pedagogik tajribani shakllantirishga e'tibor beriladi. "Pedagogik faktlar o'qituvchi ongida taassurot qoldirishi, unda o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra tasniflanishi, umumlashtirilishi, fikrga aylanishi kerak va bu fikr fakt emas, balki o'qituvchining ta'lim faoliyati qoidasiga aylanadi" [4, b. 15].

Biroq, o'quvchilarning o'quv jarayonidagi passiv ishtirokida o'qituvchilik tajribasi, kasbiy muammoni hal qilishga ijodiy yondashish, tashabbuskorlik kabi ko'rsatkichlarni shakllantirish mumkin emas. Tajriba to'g'ridan-to'g'ri faoliyatning o'zida nazariy bilimlardan foydalangan holda va hissiy idrok va xabardorlikka asoslangan holda olinishi mumkin.

P.F.Lesgaft o'z asarlarida ta'kidlaganidek, agar kishi o'zini boshqalarning harakatlarini takrorlash yoki taqlid qilish bilan cheklasa, unda shaxsiy tushuncha, onglilik va mustaqillik shakllanmaydi. «Tayyor xulosalar yoki ishlar ko'rinishida boshqalarning tajribasi bilan tanishish ularni olish yoki olishning alohida daqiqalari yoki usullari haqida bilim olishga imkon bermaydi va shuning uchun ularni o'zgartirish imkoniyati bo'lmaydi, bo'lmaydi. tashabbuskorlik, mustaqil va mantiqiy izchil faoliyat. Mantiqiy ketma-ketlikda bog'lanmagan barcha xulosalar va qoidalarni mustaqil ravishda qo'llash yoki o'zgartirish mumkin emas, xuddi ishning elementar texnikasi o'zlashtirilmagan bo'lsa, individual texnikasi notanish bo'lgan biron bir ishni bajarish mumkin emas.

Shu sababli, bir-biri bilan izchil bog'liq bo'lmagan xulosalar yoki individual usullarni qanchalik ko'p o'zlashtirgan bo'lsa, shunchalik kamroq kuzatish va tajriba, har qanday masalada o'z tashabbusi va izchil xatti-harakatlarini kutish mumkin emas. Kuzatish va tajribasiz faqat boshqalarning talablarini bajarish mumkin" [5, 371-bet].

L.M.Mitina [6] kasbiy rivojlanish shaxsiy rivojlanishdan ajralmas deb hisoblaydi. Ikkalasining asosi - bu o'z-o'zini rivojlantirish tamoyili, bu shaxsning o'z hayotiy faoliyatini amaliy o'zgartirish sub'ektiga aylantirish qobiliyatini belgilaydi. Shaxsning shaxsiy va kasbiy o'sish istiqbollari bilishi uni doimiy tajriba, ijodiy izlanish va tashabbus ko'rsatishga undaydi.

Yuqorida aytilganlardan shuni ta'kidlash kerakki, agar o'qituvchining kasbiy fazilatlarini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari va uning pedagogik tajribasini shakllantirish bosqichlari katta darajada o'rganilgan bo'lsa, unda o'qituvchining kasbiy fazilatlarini shakllantirish metodologiyasiga innovatsion kontseptual yondashuvlar ishlab chiqiladi. Talabalarning oliy ta'lim muassasasida ta'lim olish jarayonida o'z-o'zini anglash va o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini takomillashtirish tamoyillarini hisobga olgan holda pedagogik faoliyat tajribasi dolzarb masala hisoblanadi.

Shu munosabat bilan bir qator qarama-qarshiliklar qayd etiladi:

- bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy kompetensiyalari darajasiga jamiyatning ortib borayotgan talablari va ta'lim tizimini qayta tashkil etish doirasida o'qituvchini tayyorlashga imkon bermaydigan universitetda mavjud bo'lgan uni tayyorlashning an'anaviy modelini takomillashtirish;

- maktablarda o'qitish tajribasidan foydalangan holda shaxsga yo'naltirilgan rivojlanish paradigmasida ishlay oladigan o'qituvchilarga bo'lgan talab va ushbu darajadagi o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi tizimining metodikasining ilmiy ishlanmasining samaradorligini oshirish;

- bo'lajak o'qituvchini tayyorlashda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvga asoslangan zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish talabi va ularning yetarli darajada rivojlanmaganligi va auditoriya mashg'ulotlari jarayonida joriy etish darajasini ko'tarish;

- kasbiy kompetensiyalarning tarkibiy qismlaridan biri sifatida universitetda o'qish bosqichida talabalarning pedagogik tajribasini rivojlantirish zarurati va bu sharoitlarda tajribani rivojlantirish metodologiyasini yetarli darajada o'zlashtirishlariga erishish muhim.

Pedagogika fani mavjud qarama-qarshiliklarni hal qilishning muayyan yondashuvlarini taqdim etadi. Shunday qilib, ta'limda shaxsiy tajribadan foydalanish g'oyalari D. Dyui, L. S. Vygotskiy, V.V. Kraevskiy, K.K. Platonova, S.L. Rubinshteyn va boshqalar bo'lajak o'qituvchilarning tajriba to'plash xususiyatlari oliy kasbiy maktablar pedagogikasida ko'rib chiqiladi (A.G. Gogoberidze). O'z-o'zini tahlil qilishni rivojlantirish tajribasi tahlil qilindi (V.A. Derkunskeya). Tajribalarning namoyon bo'lish darajasi va bo'lajak o'qituvchining kasbiy faoliyatga (D.Yu.Anufrieva) munosabatining o'ziga xos xususiyatlariga qarab o'qituvchining shaxsiy tajribasining rivojlanish darajalari o'rganildi. Biroq, bu tadqiqotlarda o'quvchilarni sinfda o'qitishda tajribani uni egallashga bo'lgan shaxsiy motivatsiyasini rivojlantirish asosida shakllantirish metodologiyasi maxsus o'rganilmagan.

Tajriba ongning elementi [3] ekanligidan kelib chiqib, uning mohiyatini bilish jarayoni bilan bog'lab

o'rganishni zarur deb hisoblaymiz. Olamning hissiy (sezgi, idrok, tasavvur) va ratsional aks ettirishning (tushunchalarda, hukmlarda, xulosalarda) dialektik birligini ifodalovchi bilish jarayonining tuzilishini ularning dialektik munosabati va shartliligida amaliyot, bosqichlar bilan birlashtirish lozim.

Pedagogik tajribani empirik va hissiy jarayon bilan uyg'unlikda namoyon bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan pedagogik tajribani shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, talabalarda kasbiy tajribani o'zlashtirishda motivatsiyani rivojlantirishga turtki beradigan shart-sharoitlarga e'tibor qaratish lozim. Shu bilan birga, motivatsiya ijobiy o'qituvchilik tajribasiga ega bo'lish uchun xabardorlik va shaxsiy xohishdan kelib chiqishi kerak.

Anufrievaning ta'kidlashicha, «tajriba qo'yib bo'lmaydi, u qat'iy individualdir, erkinlik, ijodkorlik belgisi bilan ta'minlangan va o'z-o'zidan shakllanmaydi, chunki u tabiatan ikki tomonlama va shaxsning individuallashuvi va ijtimoiylashuvi chorrahasida mavjud».

Talabalarni sinfda o'qitish jarayonida pedagogik tajribani shakllantirishda muhim nuqta - bu tajribani o'rnatish va unga taqlid qilish bugungi kun va zamon talabiga mos emas.

Oliy maktab o'qituvchilari pedagogik ta'lim bakalavriatlarining tajriba orttirish zarurligiga ta'sir qila olmaydi, lekin uni egallash motivatsiyasining shakllanishiga ta'sir qilishi mumkin.

Motiv (lotincha moveo - «harakat qilaman») psixologiyada inson xatti-harakatlarini boshqaradigan, uning yo'nalishini, tashkiliyligini, faolligini, barqarorligini belgilaydigan fiziologik va psixologik tabiatning dinamik jarayoni sifatida qaraladi. Motiv faoliyat yo'nalishini belgilaydi. Faoliyat tajribani rivojlantirishga yordam beradi. Lekin bunda faoliyat shunchaki faoliyat emas, balki ongli va doimo tahlil qilinadigan bo'lishi kerak.

Demak, oliy o'quv yurtida bo'lajak o'qituvchilarning tayyorgarlik darajasini oshirish nafaqat o'quv fanlarini o'rganish soatlari va ularning hajmini ko'paytirishga, balki o'quv jarayonida sinfda va sinfdan tashqari mashg'ulotlar jarayonida kasbiy tajribaga ega bo'lish motivatsiyasini rivojlantirish uchun sharoit yaratishga ham bog'liq.

Talabalarning tajribaga ega bo'lish motivatsiyasini rivojlantirish uchun sharoit yaratish jarayoni, bilish jarayoni kabi, hissiy idrok etishdan boshlanishi kerak. Sensor idrok tashqi omillarning ta'siri bilan bevosita bog'liq bo'lishi kerak. Va agar biz o'qitishda tajriba orttirish maqsadi haqida gapiradigan bo'lsak, bu erda tashqi omil tafakkur va hissiy idrok, o'quv jarayonini tashkil etish bo'yicha mahorat darsi (standart), innovatsion o'qituvchining faoliyati, ya'ni ta'sir etuvchi omil bo'lishi mumkin.

Bunday ko'nikmalarni egallash istagi maqsadlarning shakllanishiga ta'sir qiladi. Maqsad o'quvchida maqsad qo'yishni rivojlantirishga yordam beradi, bu uning shaxsiy kasbiy fazilatlarini o'zgartirishga ta'sir qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, faoliyat mazmuni bevosita o'zaro bog'liq bo'lgan maqsad va ehtiyojga bog'liq. Maqsad - bu ma'lum harakatlarni bajarish jarayonida erishish kerak bo'lgan istalgan natijaning tasviri.

Bundan tashqari, maqsadni belgilash faoliyatning namoyon bo'lishini rag'batlantiradi. Darsga tayyorgarlik ko'rayotganda o'quvchi uning mazmuni va uslubiy komponenti hamda darsda qo'llaniladigan metodlar, vositalar va o'qitish texnologiyalari haqida fikr yuritadi.

Dars yoki uning simulyatsiyasi talaba tomonidan amalga oshirilgandan so'ng, o'z kasbiy faoliyatini tahlil qilish bilan bog'liq fikrlash bosqichi zarur. Refleksiya o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyatsizlik va muvaffaqiyatlarning sabablarini ob'ektiv baholashga imkon beradi va faoliyatning xabardorligiga, tajribani rivojlantirishga va uni yanada takomillashtirishga ta'sir qiladi.

Tajribani o'zlashtirish natijasi kasbiy muammolarni hal qilishda ijodiy yondashuv, ta'limni tashkil etishda individual uslubning namoyon bo'lishi bilan bog'liq jarayon.

Shunday qilib, kasbiy tajribani rivojlantirish jarayoni o'zaro bog'liq jarayon bo'lib, uni quyidagi diagramma bilan ifodalash mumkin:

Sensor idrok ^ ehtiyoj ^ motiv ^ maqsad ^ maqsadni belgilash ^ faoliyatga ehtiyoj ^ faoliyat ^ faoliyat tahlili ^ faoliyatni anglash ^ tajribani rivojlantirish ^ - kasbiy muammolarni hal qilishga ijodiy yondashish.

Tajribaning muvaffaqiyati, agar faoliyatni tizimli tahlil qilish kelajakdagi kasbni egallash darajasini aks ettirish bilan birgalikda amalga oshirilsa erishiladi. Tajribaning o'z-o'zidan rivojlanishi jarayoni samarali bo'lolmaydi va reproduktiv moment bosqichida qoladi.

Fikrlash bosqichi o'z imkoniyatlarini mustaqil ravishda baholash va kasbiy faoliyatni yuqori darajada egallash uchun nimani o'zlashtirish, nimani o'rganish, nimani o'zgartirish yoki qayta qurish kerakligini aniqlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Bu tajribaning empirik tabiati. A.V. Xutorskoy bu borada shunday ta'kidladi: «Tajribani ta'riflab bo'lmaydi, bu oxir-oqibat o'z faoliyati natijalariga ega bo'lganlar tomonidan amalga oshiriladigan voqelikning empirik bilimidir». O'z faoliyatidan muntazam ravishda hissiy taassurotlarni olish va o'z amaliyotini tahlil qilish orqali talaba nafaqat tajribaga erishish, balki pedagogik mahorat cho'qqilariga ko'tarilish imkoniyatiga ega.

B.Z.Vulfov pedagogik aks ettirish boshqa kasbiy aks ettirishdan pedagogik ishning xususiyatlari va shaxsiy pedagogik tajribasi bilan farq qiladi, deb hisoblaydi. Pedagogik aks ettirish natijasi o'qituvchining o'z faoliyati to'g'risida fikr yuritish jarayonida to'plagan pedagogik tajribasidir [1].

M. M. Rubinshteynning fikricha, universitet «o'z kuchi bilan bilim olish qobiliyatiga asos yaratishi va rag'batlantirishi kerak ... fanning ma'nosi mexanik tarjimada emas, balki uni hayotga tatbiq etish va o'zi xulosalar chiqarish qobiliyatida» [2].

Shu sababli, bo'lajak o'qituvchini tayyorlash uchun o'quv jarayonini takomillashtirish zarurati tug'iladi. Jumladan, ma'ruzalar davomida muammoli, dialogik, paradoksal o'qitish usullariga va shaxsiylashtirilgan taqdimotga ustunlik berish kerak [3].

Agar ma'ruza davomida asosiy e'tibor faqat taqdim etilayotgan materialning mohiyatiga emas, balki talabalarning o'quv faoliyatini faollashtirish darajasiga qaratilsa, ma'ruza mazmunini o'zlashtirish jarayoni ham, interfaol ta'lim texnikasini ham o'zlashtirish. bakalavrlar tomonidan samarali bo'ladi. Ma'ruza mashg'ulotining tashkiliy komponenti talabalarning motivatsion sohasini rivojlantirishning elementi bo'lishi mumkin, ularni mustaqil o'quv faoliyati bilan shug'ullanishga undaydi. Talabalarni sinfda o'qitish jarayonida o'qitishning innovatsion usullaridan mohirona va uslubiy jihatdan malakali foydalanish o'qituvchilik faoliyatiga qiziqish va kasbiy tajribaga ega bo'lish motivatsiyasining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin [4].

Ta'lim sohasida bo'lajak mutaxassislarini tayyorlash metodikasini takomillashtirish va ularning kasbiy tajribaga ega bo'lish muammosini hal etish evristik izlanish holatlarini yaratishda, auditoriya mashg'ulotlarida polilogli muloqotni tashkil etishda ko'rinadi [5].

Nazariy mashg'ulotlar davomida talabalarning samarali va mustaqil ishini tashkil etish muloqotda qatnashish va o'tkazish, o'ylangan va asosli javob berish, muhokama qilish, mulohaza yuritish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi, buning asosida tushunish va onglilikni rivojlantiradi, xulosalar chiqarishga olib keladi. Mustaqil modellashtirish yoki darsni amaliyotda o'tkazish bosqichida o'quv jarayonini tashkil etish mahorati mustahkamlanadi.

Mustaqil o'qitish faoliyatining boshida o'quvchilar o'zlari ko'rgan shakl va usullarni ko'chirib olishlari, o'qituvchi yoki o'qituvchining harakatiga taqlid qilishlari mumkin. Natijada, mustaqil harakatlar bosqichma-bosqich kengayib boradi, ta'lim jarayonini tashkil etishga o'ziga xos yondashuvlar shakllanadi. Ushbu bosqichda bakalavrlar pedagogik vaziyatlarda o'zlarining shaxsiy psixologik ko'rinishlaridan xabardor bo'ladi. Harakatlarning motivlari ro'yobga chiqadi, mulohaza yuritish, mulohaza yuritish, anglash o'z o'rnini topadi.

Madaniy amaliyot tajribani o'zlashtirishda shaxsiy omillarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Madaniy amaliyot deganda insonning o'zini o'zi tashkil etishi - sharoit yaratish va o'z rivojlanishini tashkil etishga qaratilgan maqsadni belgilash faoliyati tushuniladi.

O'z-o'zini tashkil etishning madaniy amaliyoti ob'ektiv voqelikni rivojlantirish, tushunish va individual o'zgaruvchan o'zgartirishdan iborat. Bizning holatda - professional, ya'ni ta'lim muhiti. Bunday amaliyot talabalar o'rtasida yangi g'oyalarni va faoliyatni mustaqil, faol, ko'p qirrali sinovdan o'tkazish bilan bog'liq.

Madaniy amaliyotlar insonda erta yoshda boshqalar bilan hissiy jihatdan qulay munosabatda bo'lganda shakllana boshlaydi, so'ngra mustaqil faoliyat jarayonida asta-sekin boyib boradi va takomillashadi. Pedagogik yo'nalish bakalavrlari o'rtasida kasbiy tajribani rivojlantirish uchun qulay muhit - bu ularni tayyorlashda bilish jarayoni bilan uyg'unlikda qurilishi kerak bo'lgan shaxsga yo'naltirilgan va tizimli faoliyat yondashuviga asoslangan innovatsion texnologiyalardan foydalanish.

Shunday qilib, ta'lim sohasida yanada yuqori malakali mutaxassis tayyorlash uchun pedagogik tajribani shakllantirish metodologiyasiga va hatto oliy o'quv yurtlarida talabalarni tayyorlash bosqichida ham kasbiy tajribani rivojlantirishda qo'llaniladigan innovatsion yondashuvlarga alohida e'tibor qaratish lozim. ta'lim muassasasi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Pedagogik ensiklopedik lug'at / Asosiy. ed.B. M.Bim-Bad. - M.: «Katta rus ensiklopediyasi» ilmiy nashriyoti, 2002. - 528 b.
2. Pedagogika. Buyuk zamonaviy ensiklopediya / Comp. E. S. Rapatsevich. - Mi. : «Zamonaviy so'z», 2005. - 720 b.
3. Skatkin M. N. Ilg'or tajribani o'rganish, umumlashtirish va ulardan foydalanish to'g'risida // Xalq ta'limi - 1981. - No 9. - B. 24-29.
4. Ushinskiy, K. D. Pedagogik adabiyotning afzalliklari haqida; 4 kitobdan tanlangan asarlar. / K. D. Ushinskiy; komp. Art. taxminan. va sharh. E. D. Dneprova. - M.: Bustard, 2005 yil.
5. Lesgaft, 77. F. Tanlangan pedagogik ishlar / Komp. I. N. Resheten.-M. : Pedagogika, 1988.-400 b.
6. Mitina, L. M. O'qituvchining hissiy moslashuvchanligi: psixologik mazmun, diagnostika, tuzatish: o'quv qo'llanma / L. M. Mitina, E. S. Asmokovets. - M. : Moskva. psixo. ijtimoiy inst., 2001. - 191 b.

ПРОЯВЛЕНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ

Абдусаматова Шахло Саидмуратовна,

Чирчикский государственный педагогический университет Старший преподаватель кафедры психологии

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.096>

Аннотация. Раскрывается проблема формирования и проявления толерантности у студенческой молодёжи. Определяется противоречивость толкования данного понятия в разных науках, а так же неоднозначность отношения к нему в современном обществе. В то же время объясняется, к каким последствиям может привести нетерпимость к социокультурным различиям людей. Описывается особенности юношеского возраста в развитии социальных установок и поведения. Рассматриваются способы проявления толерантности у студенческой молодёжи в условиях получения высшего образования. оособенностей её проявления к разным категориям людей, а так же описывается опыт работы по проявления толерантности у студентов.

Ключевые слова: толерантность; толерантное общество; формирование толерантности; студенческая молодёжь; особенности юношеского возраста; факторы формирования толерантности; уровни сформированности толерантности; социокультурная среда вуза; качественный анализ аспектов толерантности; толерантность как черта личности.

TALABALARDA TOLERANTLIKNING NAMOYON BO'LISHI

Абдусаматова Шахло Саидмуратовна,

Chirchiq davlat Pedagogika universiteti

Psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Talaba yoshlarida tolerantlikning shakllantirish va namoyon etish muammosi ochib beriladi. Ushbu kontseptsiyani turli fanlarda talqin qilishning nomuvofiqligi, shuningdek zamonaviy jamiyatda unga bo'lgan munosabatning noaniqligi aniqlanadi. Shu bilan birga, muhosasizlik odamlarning ijtimoiy-madaniy farqlariga qanday oqibatlariga olib kelishi mumkinligi tushuntiriladi. Ijtimoiy munosabat va xulq-atvorni rivojlantirishda yoshlikning xususiyatlari tasvirlangan. Oliy ma'lumot olish sharoitida talaba yoshlarida bag'rikenglikni namoyon etish usullari ko'rib chiqilmoqda. uning namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari turli toifadagi odamlar uchun, shuningdek, talabalarda bag'rikenglikni namoyon etish bo'yicha ish tajribasi tasvirlangan.

Kalit so'zlar: tolerantlik; bag'rikenglik jamiyati; shakllantirish bag'rikenglik; talaba yoshlar; yoshlik xususiyatlari; bag'rikenglikni shakllantirish omillari; bag'rikenglikni shakllantirish darajasi; universitetning ijtimoiy-madaniy muhiti; bag'rikenglik jihatlarini sifatli tahlil qilish; bag'rikenglik shaxsiy xususiyat sifatida.

MANIFESTATIONS OF TOLERANCE AMONG STUDENTS

Abdusamatova Shaxlo Saidmuratovna,

Chirchik State Pedagogical University

Senior lecturer of the Department of Psychology

Annotation. The problem of the formation and manifestation of tolerance in student youth is revealed. The inconsistency of the interpretation of this concept in various disciplines is determined, as well as the uncertainty of the attitude towards it in modern society. At the same time, it is explained what consequences intolerance can have on the socio-cultural differences of people. The features of youth in the development of social attitudes and behavior are described. In the context of obtaining higher education, methods of demonstrating tolerance in student youth are being considered. the peculiarities of its manifestation are described for different categories of people, as well as work experience in demonstrating tolerance in students.

Keywords: tolerance; tolerance society; formation tolerance; student youth; features of youth; factors of formation of tolerance; degree of formation of tolerance; socio-cultural environment of the University; tolerance

В последнее время проблема толерантности стала популярной во многих информационных источниках всего мира. Именно толерантность сегодня регулирует жизнедеятельность людей, направляет государственное устройство, формирует социальные структуры и индивидуальные стратегии поведения человека по пути социально-культурного равновесия и гуманизации.

Интерес к проблеме толерантности обоснован политическими и культурологическими событиями, происходящими в нашем мире. В представлении наших соотечественников преобладает суждение, что именно толерантности не хватает в современном обществе, так как нетерпимость к различиям (расовым, этническим, религиозным, возрастным, гендерным и т.д.) может привести людей к катастрофическим последствиям. В то же время формируется понимание того, что толерантность нельзя рассматривать как панацею от всех бед. В различных науках толерантность понимается как весьма проблематичное, противоречивое и даже парадоксальное понятие, которое подвергается критике людей недостаточно хорошо разбирающихся в этом социальном явлении. В связи с этим толерантность рассматривается многими современными учёными как инструментальная ценность, т.е. того, что способствует достижению другой, более весомой по своему значению ценности. В силу этого толерантность представляется не как цель, а как средство, как минимальное требование к общественным отношениям. Только в условиях толерантного общества может быть осуществлено полное раскрытие действительных возможностей человека и общества.

История изучения проблемы толерантности указывает на то, что толерантность в настоящее время не может рассматриваться исключительно как модный лозунг или как дань политической моде. В науке и практике особенно остро встают следующие вопросы:

- как можно сформировать толерантное отношение людей друг к другу?
- как можно решить проблему межэтнических конфликтов?
- как можно научиться воспринимать социальные, физиологические и другие отличия людей и уважительно к ним относиться?
- какова должна быть стратегия толерантности сегодня?
- каковы «границы» толерантности?
- где кончается толерантность и начинаются равнодушие, попустительство, конформизм?

В современной теории и практике толерантности нет однозначных ответов на поставленные вопросы. До конца не разработана теория толерантности, которая отвечала бы особенностям современного мультикультурного плюралистического общества и процессам глобализации и обеспечивала бы необходимый политический и моральный консенсус в таком обществе.

Толерантность остается одной из самых противоречивых ценностей современного общества. Однако эта противоречивость не снижает ее значения, а скорее отражает крайнюю сложность того мира, в котором обречен жить современный человек.

Толерантность - это, прежде всего активное отношение, формируемое на основе признания универсальных прав и основных свобод человека. Ни при

каких обстоятельствах толерантность не может служить оправданием посягательств на эти основные ценности. Толерантность должны проявлять отдельные люди, группы и т.д. Плюрализм ценностей и размытость норм в современной культуре определили необходимость разработки самого понятия толерантность.

В различных науках предлагаются разные его толкования. В психологии под толерантностью понимается свойство биологической или социальной системы принятия другой системы или ее элементов, неказания им сопротивления. Б.З. Вульфовой, с педагогической точки зрения, дано разъяснение феномена толерантности как “способности человека (или группы) сосуществовать с другими людьми (сообществами), которым присущи иные менталитет, образ жизни”. При этом под процессом формирования толерантности автор подразумевает «целенаправленную организацию позитивного (преодоления негативного) опыта толерантности, т. е. создание пространства прямого или опосредованного взаимодействия с другими, иными по взглядам или поведению людьми, их сообществами, иначе говоря – сосуществования разного».

Невозможно научить толерантности, исходя лишь из ее формального понимания. Толерантность как внутренняя установка и способ взаимодействия должны иметь характер добровольного индивидуального выбора; она не может навязываться, толерантность приобретает через информацию, воспитание и личный жизненный опыт.

Толерантность проявляется в готовности принять других такими, какие они есть, и взаимодействовать с ними на основе согласия. Прежде всего, она предполагает совместный диалог, взаимность и активную позицию всех заинтересованных сторон.

Толерантность выражается в активной жизненной позиции человека и является важным критерием зрелости личности, имеющей свои ценности и интересы, и одновременное уважение позиций и ценностей других людей.

Разные жизненные периоды имеют свои специфические особенности формирования толерантности.

По утверждению Б.Г. Ананьева, студенческий возраст является сенситивным периодом для развития основных социогенных потенций человека. Получение высшего образования влияет на развитие психики и личностных качеств человека. Но для этого необходимы благоприятные условия, и тогда за годы обучения в вузе у студентов происходит развитие всех уровней психики. Время учебы в вузе совпадает со вторым периодом юности или первым периодом зрелости, который отличается сложностью становления личностных черт. Этот процесс подробно проанализирован в работах таких ученых, как Б.Г. Ананьев, А.В. Дмитриев, З.Ф. Есарева, И.С. Кон, В.Т. Лисовский, Е.Е. Лиликталь и др. В этом возрасте нравственное развитие сопровождается усилением сознательных мотивов поведения. Совершенствуются, по сравнению с другими возрастными периодами, такие качества как решительность, целеустремленность, самостоятельность, настойчивость, инициатива, умение владеть собой.

Молодых людей волнуют моральные проблемы (жизненные смыслы, цели, образ жизни, долг, любовь, и др.) Вместе с тем специалисты в области возрастной психологии и физиологии отмечают, что способность человека к сознательной регуляции своего поведения в 17-19 лет развита не в полной мере. Нередки проявления неумения предвидеть последствия своих поступков, в основе которых могут быть не всегда достойные мотивы, немотивированный риск.

По Э. Эриксону для юношеского возраста характерен кризис идентичности, проявляющийся в социальном и индивидуально-личностном выборе, идентификации и самоопределении. Невозможность разрешения этих задачи в период кризиса может способствовать формированию неадекватной идентичности.

Возраст студенческой молодежи – это наиболее оптимальный период для формирования толерантности, чему способствуют: внимание к вопросам собственной культурной идентичности, их интерес к образу жизни других людей, определение своей позиции в сфере человеческих отношений, стремление заявить о своем мнении по многим актуальным проблемам, развитие рефлексии и чувства социальной ответственности. При этом препятствиями формирования толерантности являются повышенная конфликтность, агрессивность, эгоизм, инфантилизм некоторых молодых людей, стереотипизация мышления, навязанная окружающей средой, группомыслие. Существует множество факторов формирования толерантности:

- окружающая среда как средство приобретения человеком социально значимых норм и правил поведения;

-культурные традиции;

- средства массовой информации, искусство, литература;

- индивидуально-типологические особенности человека, его образ жизни и др.

Ссылаясь на точку зрения Е.В. Картавщицкой, особенности содержательно-смыслового аспекта мотивационной сферы человека так же являются фактором формирования толерантности.

Проблема формирования толерантности актуальна в современных социально-политических условиях российской действительности. Важную роль в формировании толерантности у молодежи играют высшие учебные заведения (как социальный институт), которые призваны создать социокультурную среду, оказывающую непосредственное воздействие на формирование личностных черт и установок поведения студентов, будущих специалистов. В нашем обществе бытует мнение о равнодушии современной молодежи ко многим социально-гуманитарным проблемам, о якобы низком уровне их толерантности.

Отдельно исследуется этническая толерантность-интолерантность (отношение к собственной этнической группе, к людям иной расы и этнической группы, оценка культурной дистанции).

Групповая оценка выявленного уровня толерантности представлена следующими показателями:

- высокий уровень толерантности имеют 32% опрошенных, представители этой группы обладают выраженными чертами толерантной личности. Это проявляется в признании иных культур, признании права людей на иной образ жизни и свободное выражение своих взглядов, в положительном отношении к культурным отличиям, повышенная восприимчивость к любым проявлениям дискриминации. Необходимо учитывать, что попавшие в этот диапазон респонденты, могут демонстрировать высокую степень социальной желательности (особенно если они имеют представление о целях исследования);

- средний уровень – 58%. Такие результаты показали респонденты, для которых характерно сочетание как толерантных, так и интолерантных черт. В зависимости от социальной ситуации поведение может быть различным;

- низкий уровень толерантности – 10%. Такие результаты демонстрируют высокую интолерантность человека и наличие у него выраженных интолерантных установок по отношению к окружающему миру и людям. Это может проявляться в оценке культурных отличий человека как девиантности, в нежелании

признавать иной физический облик или разделять иные ценности.

Как правило, это выражается в отрицательном отношении к таким отличиям, демонстративной враждебности и презрении к таким людям, в желании «очистить» от них пространство собственной жизни.

Для качественного анализа аспектов толерантности мы использовали разделение на субшкалы:

- а) социальная толерантность;
- б) этническая толерантность;
- в) толерантность как черта личности.

Процесс формирования толерантности молодого человека связан с социальным воспитанием, что предполагает создание соответствующей социокультурной среды в вузе, ориентированной на самореализацию личности с учетом специфики социальной ситуации и особенностей ее развития. По мнению многих авторов, занимающихся исследованием этой проблемы, психолого-педагогическими условиями формирования толерантности у студенческой молодежи являются: взаимодействие студентов с иными культурами в среде, привлекательной и ценной для них; проблематизация отношений студентов к представителям иных культур и образа жизни; организация специальных дискуссий для соотнесения мнений студентов по этим проблемам; организация рефлексии студентами этих отношений; оказание помощи студентам в овладении умениями ведения диалога, критического мышления, анализа своей и чужой точки зрения. Эффективность формирования толерантности зависит от особенностей позиции преподавателя, выражающейся в его отношении к студентам, в толерантности к молодежной субкультуре, в признании свободы их ценностного самоопределения.

Толерантное поведение, по нашему мнению, можно отнести к социально-культурными компетенциями, которые будут способствовать эффективной профессиональной подготовке будущего специалиста. Нам представляется интересным опыт формирования толерантности в студенческой среде.

Форма проведения студенческих дебатов предполагает наличие у участников умений аргументировать свою точку зрения, используя разнообразные способы логического доказательства; умений вести диалог, отвечать на вопросы. Каждому участнику предоставлялась возможность в течение 3-5 минут аргументировано высказать свою точку зрения по различным аспектам обсуждаемой проблемы. Оппоненты задавали друг другу вопросы, выслушивая ответы. Экспертная комиссия оценивала выступления, формулирование вопросов и ответов по специально разработанным критериям. Подобные формы воспитательной работы способствуют формированию у студентов толерантного отношения к культурным и иным различиям в поведении и убеждениях людей как необходимой общекультурной компетенции будущего специалиста.

Воспитание толерантности в человеческих отношениях является важнейшей стратегической задачей образования в XXI веке, что обуславливает необходимость разработки особых подходов к организации учебного-воспитательного процесса в вузе, созданию соответствующей социокультурной среды, выбору конкретных форм и методов развития духовного потенциала студентов, формированию у них толерантного отношения к людям разных культур и убеждений. Важнейшей характеристикой демократического государства является толерантность взглядов и суждений его граждан. Развитие гуманного общества предполагает повышение уровня толерантности современного человека.

Литература

1. Ананьев Б.Г. К психофизиологии студенческого возраста // Современные психологические проблемы высшей школы. - Л., 1974. - Выпуск 2.
2. Вульф Б.З. Воспитание толерантности, сущность и средства. // Внешкольник. - 2002, №6. С. 12-15.
3. Декларация принципов толерантности // Век толерантности: Научнопублицистический вестник. - М.: Изд-во МГУ, 2001.
4. Писаревская М.А. Проблема формирования толерантного отношения к детям с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивного образования. Сборник материалов регионального научнопрактического семинара. - Новороссийск, 2013. С. 41-47.
5. Писаревская М.А. Проявление психологических особенностей студентов первокурсников в период адаптации к образовательному процессу в вузе // Естественно-гуманитарные исследования. - Краснодар: Академия знаний. - 2014. №2 (4). С. 84-89.
6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. - М.: Знание, 1996.

6-7 YOSHDAGI BOLALARNING TADQIQIY- TAJRIBA MALAKALARINI SHAKILLANTIRISHNING IJOBIY AHAMIYATI

Igamberdieva Aziza Abdurashitovna

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassisilarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti, 13-00-08 maktabgacha ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi 3-bosqich tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.097>

Annottasiya: Mazkur maqolada 6-7 yosh bolalarning tadqiqiy-tajriba faoliyati orqali bilish jarayonlari rivojlanishi, bolalarda atrof-olamga bo'lgan qiziqishlari, savollariga ilmiylik, tizimlilik tamoyilliga asoslangan holda yondashilganligi, erkin va mantiqiy fikrlash faolligi, maktabga sifatli tayyorlash va tajriba-sinov natijalarning ijobiy tahlili yoritilgan.

Kalit so'zlar: Maktabga tayyorlov guruhi, tadqiqot, tajriba, malaka, shakillantirish, mantiqiy fikrlash, yondashuv, atrof-olam, o'quv dastur, ijobiy natija, samarali metodlar, texnologiya, tamoyil.

ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКО-ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ 6-7 ЛЕТ

Игамбердиева Азиза Абдурашитовна

Институт переподготовки и повышения квалификации директоров и специалистов дошкольных образовательных учреждений, 13.00.08 - Докторант III степени специальности «Теории и методики дошкольного образования»

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие познавательных процессов детей 6-7 лет посредством исследовательско-экспериментальной деятельности, интереса детей к окружающему, подхода к своим вопросам на основе принципа научности и системности, свободного и логического мышления, качественная подготовка к школе и освещен положительный анализ результатов экспериментально-испытательных работ.

Ключевые слова: подготовительная группа, исследование, опыт, компетентность, формирование, логическое мышление, подход, окружающая среда, учебная программа, положительный результат, эффективные методы, технология, принцип.

THE POSITIVE SIGNIFICANCE OF FORMING RESEARCH-EXPERIMENTAL SKILLS OF 6-7-YEAR-OLD CHILDREN

Igamberdieva Aziza

Institute of Retraining and Advanced Training of Managers and Specialists of Preschool Education Institutions, 3rd year basic doctoral student, majoring in Theory and Methods of Preschool Education and Training.

Annotation: In this article, the development of cognitive processes of 6-7-year-old children through research-experimental activities, children's interest in the environment, approaching their questions based on the principle of scientificity and systematicity, free and logical thinking activity, quality preparation for school and positive analysis of experimental-test results illuminated.

Key words: Preschool group, research, experience, competence, formation, logical thinking, approach, environment, curriculum, positive outcome, effective methods, technology, principle.

Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimining rivojlanishi, maktabgacha yosh bolalarning ta'lim va tarbiya jarayoni tashkil etishda bir qancha me'yoriy huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 16 dekabrda "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" gi O'zбекистон Respublikasi Prezidentining 2019-yil

8-maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini

2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi PQ-4312-son Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrda "2017-2021yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-2707-son Qarori va boshqa bir qancha tizimga oid hujjatlar asos bo'la oladi. [1, 2,3]

Maktabgacha yosh davrda bola dunyoni anglashga, barcha savollariga javob topishga bo'lgan ehtiyojlari

oshadi. Ayni shu davrda maktabgacha 6-7 yosh bolalar o'yin orqali faoliyati tadqiqiy-tajribalarni o'tkazishlari katta ijobiy natijalarni beradi. Bolalar bir vaqtini o'zida o'yin o'ynaydilar va tajribalar o'tkazish orqali atrof-olamni anglaydilar. Maktabgacha 6-7 yosh bolalarning tadqiqiy-tajriba malakalarini shakllantirishda bir qancha omillar ta'sir etadi. Xususan, pedagogik sharoit, pedagogik texnologiyalar, pedagogning kasbiy va shaxsiy kompetensiyasi va hokazo.

Har qanday bola tabiatan tadqiqotchi bo'lib, "Tajriba – tadqiqot" faoliyati esa bolaning eng qiziqqan faoliyat turlaridan biridir. Shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda, bolalarning bilish jarayonlarini rivojlantirishda, intellektual anglash, elementar matematik malakalarini rivojlantirishda, tadqiqiy-bilish va samarali refleksiv faoliyatda qiziqarli tajribalar orqali bolalarni fanga qiziqtirish ijobiy samarani beradi. Tadqiqot faoliyati maktabgacha yoshdagi bolaning atrof-dagi dunyoni tushunishdagi sub'yektiv pozitsiyasini rivojlantirishga yordam beradi va shu bilan maktabga tayyorligini ta'minlaydi.

Tajribalar-bolalarning eng yaxshi ko'rgan va qiziqqan faoliyat turlaridan biri bo'lib, bu jarayonda suhbatlar, kuzatuvlar, chambarchas bo'lgan holda tafakkurning tahlil qilish, umumlashtirib xulosa chiqarish, taqqoslashkabi jarayonlarni rivojlantirishga yordam beradi. Tajriba-sinov o'tkazishni bolalar juda yaxshi ko'rishadi. Chunki, bolalarga ko'rgazmali-obrazli tafakkur xos hisoblanadi, shuning uchun tajriba-sinovlar boshqa metodlarga qaraganda aynan maktabgacha yoshdagi bolalarning shu yosh xususiyatlariga muvofiqdir. Maktabgacha yoshda tajriba-sinovlar yetakchi faoliyat bo'lib, bir yoshdan uch yoshgacha-dunyoni o'rganishning deyarli yagona usuli hisoblanadi.[5]

Bolalar tadqiqotchiligi-maktabgacha yoshdagi bolalarning bilish jarayonini rivojlantirish metodlaridan biri hisoblanadi. Tajriba-tadqiqotchilik faoliyati barcha faoliyat turlari va tarbiyaning barcha jihatlarini birlashtiradi, kuzatuv, aql-idrok, dunyoni bilishga intilish, bilish qobiliyatlari, kashfiyot qilish, murakkab vaziyatlarda no'anaviy yechimlar topish malakalarini rivojlantiradi va ijodkor shaxs tarbiyalaydi. Tadqiqotchilik ta'limning asosiy xususiyati-bolalarning tadqiqiy va ijodiy xarakterga ega bo'lgan ta'limiy ishlarini faollashtirish va shu tariqa ularning tadqiqiy bilish faoliyatlarini tashkil etish tashabbuslarini tarbiyalanuvchilarning o'zlariga berishdan iborat. Maktabgacha yoshdagi bolalar tug'ma tadqiqotchidirlar. Mazkur yoshda bolalarning savol berishi faollashadi, atrof-olam, hashorotlar va turli xil vaziyat, hodisalarga qiziqadilar. Ammo ko'p bolalar bir oz ulg'aygan sayin asta-sekin fanga qiziqishlarini yo'qotadilar. Biz kattalarning asosiy vazifalarimizdan biri shundan iboratki, bolajonlarimizni tabiat bilan tanishtirishda xavfsiz, maqsadli, ilm-fan bilan doimiy ravishda bog'likligini sodda, qiziqarli tajriba faoliyatlari orqali tushuntirishdan iborat.

Tadqiqot – bu kognitiv (bilish) faoliyat jarayoni natijasi bo'lib, chuqur o'rganish, har qanday muammo yoki hodisaning obyektivligi, isboti, aniqligi bilan ajralib turadigan, muhim natijalarga erishishga qaratilgan, qayta ishlab chiqarish bilan tavsiflanadi. Tadqiqot faoliyatida ma'lum harakatlar amalga oshirilib, tadqiqotchining hatti-harakatlarining umumiy ko'rinishi yuzaga keladi. Tadqiqot xatti-harakatlarining asosi izlanuvchanlik faoliyatiga bo'lgan ehtiyojdir. Demak, tadqiqot faoliyati deganda tadqiqotchilik xulq-atvoriga asoslangan qidiruv faoliyati mexanizmlari, harakat natijasida shakllanadigan intellektual-ijodiy faoliyatning alohida turi tushuniladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan mustaqil tadqiqiy-tajriba faoliyatini tashkil qilishda quyidagilar muhim ahamiyat kasb etadi:

Tadqiqiy-tajriba faoliyatini olib borishda yosh kesimining muhimligini anglash va unga ko'ra tajriba faoliyatining murakkablik darajasini belgilash;

Maktabgacha yoshdagi bolalarni har bir tajriba faoliyati jarayonidan oldin xavfsizlik qoidalari bilan tanishtirish;

Bolalarga tajriba algoritimini izohlash;

Pedagogik sharoit va didaktik taminot asosida bolalarga mustaqil ravishda tajriba faoliyatini olib borishga imkon yaratish;

Har bir bolaning individligini inobatga olgan holda ularning erkin va mustaqil fikri, g'oyalari xurmat qilish va inobatga ilinishini ta'minlash.

Maktabgacha yosh bolaning tajriba faoliyati jarayonida, yakunida har qanday erishgan natijasidan qat'iyl nazar ularni rag'batlash.

Maktabgacha yoshdagi (6-7 yosh) bolaning tayanch kompetensiyalari

kommunikativ;

ijtimoiy;

shaxsiy («men» kontsepsiyasini qurish);

Bilish kompetensiyasi bilim olish, o'qish va o'rganish; mustaqil ravishda izlanish, tahlil qilish va atrof-olamni tushunish uchun kerakli ma'lumotlarni tanlash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Harakat va o'zaro munosabatlar orqali bolalar bilim olish va o'rganish strategiyalarini ishlab chiqadilar. Ular atrof-olamdagi yangi ob'yektlarni o'rganadilar va kashf etadilar. Boshqalar bilan o'yin va o'zaro muloqot jarayonida ular kuzatadilar

va tajriba o'tkazadilar. Ular muammolarni tushunish va hal qilish uchun yangi imkoniyatlar topadilar. Ular o'zlarining kashfiyotlari bilan o'rtoqlashadilar va asta-sekin mustaqil, o'z-o'zini boshqaradigan, tahlil qila oladigan va ijodkor shaxsga aylanadilar. Bolalar muammoni hal qilishga e'tibor qaratishlari, muammolarni hal qilish strategiyalarini ishlab chiqishlari va atrofda duniyoni tushunish va tushuntirish uchun maqsadlar qo'yishda kognitiv qobiliyatlarini ishga solishlari mumkin. Bolalar o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini davom ettirishlari, o'rganishdan zavqlanishlari va o'rganganlarini baham ko'rishlari, kashfiyotlarini boshqalar bilan bo'lishishlari mumkin

6-7 yosh bolalarda tadqiqiy-tajriba faoliyatidan erishiladigan natijalar quyidagi sohalar kesimi uyg'unligida amalga oshiriladi:

- jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakillanishi;
- ijtimoiy-hissiy rivojlanish;
- nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari;
- bilish jarayonlarining rivojlanishi;
- ijodiy rivojlanish.

6-7 yosh bolalarda tadqiqiy-tajriba faoliyati quyidagi "Bilish jarayonlarining rivojlanishi" kichik sohasi kesimida yoritiladi:

- intellektual-anglash malakalari;
- elementar matematik malakalar;
- tadqiqiy-bilish va samarali refleksiv faoliyat.[4]

«Bilish jarayonining rivojlanishi» sohasi kompetensiyalari «Bilish jarayonining rivojlanishi» sohasidagi ta'lim va tarbiya jarayoni yakunida 6-7 yoshli bola:

- bilim olishga katta qiziqish bildiradi;
- o'quv va hayotiy faoliyat uchun axborotni mustaqil topadi va qo'llaydi;
- predmetlar, voqea-hodisalar va holatlar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunadi va ularni yaxlit bir butunlik sifatida idrok qiladi;

- raqamlar, sanashni biladi va ularni hayotda qo'llaydi;
- makon, shakl va vaqtga mos ravishda ish tutadi;
- elementar matematika hisoblarini amalga oshiradi;
- atrof-muhitni asrab-avaylash munosabatini namoyon etadi.

6-7 yosh bolalarda tadqiqiy- bilish faoliyatini rivojlantirish shakillariga ko'ra:

- tajriba o'tkazish;
- tadqiqotchilik;
- kolleksiya to'plash;
- loyihalash;
- tadqiqiy-tajriba faoliyatiga oid ekskursiya;

6-7 yosh bolalarda tadqiqiy-tajriba faoliyatini o'tkazish quyidagi turlarga ajratiladi:

Bizni o'rab turgan har bir narsa –havo, suv, tuproq, o'simliklar hayvonlar-tabiati hisoblanadi.

- jonli tabiat (inson, hayvonlar, o'simliklar, mikroorganizmlar va hokazo);
- jonsiz tabiat (suv, havo, tog'lar, quyosh, qoyalar va hokazo);
- inson qo'li bilan yaratilgan dunyo (o'yinchoqlar, idishlar, kiyim, poyabzal, transport va hokazo);

6-7 yosh bolalarda tadqiqiy-tajriba faoliyati o'tkaziladigan joyga ko'ra:

- "Fan va tabiat" markazi;
- "Evrika" Tadqiqot laboratoriyasi;
- maktabgacha ta'lim tashkiloti hovlisidagi "Bog'dorchilik" maydoni;
- "Susambil" bolalar issiqxonasi;
- "Ko'k terak" qo'riqxonasi.

6-7 yosh bolalarda tadqiqiy-tajriba faoliyati qo'llanish usuliga ko'ra:

- Namoyish usulidagi tajribalar;
- Frontal usulidagi tajribalar.

Namoyish usulidagi tajribalar- tarbiyachi ko'rsatib beradi, bolalar esa bajarish jarayonini kuzatadilar. Tajribalar bu usulda tadqiqot obyekti yagona nusxada bo'lgan taqdirda, bola qo'lga obyektni berish mumkin bo'lmaganda yoki bola uchun xavf tug'dirish ehtimoli bo'lganda qo'llanadi (Masalan; yonib turgan shamni qo'llagan hollarda).

Frontal usulidagi tajribalar- boshqa turdagi tajribalarga qaraganda, bolalar yosh xususiyatlariga muvofiq bo'lganligi sababli pedagog bolalarning mustaqil faoliyati uchun sharoit yaratib beradi. Shu bilan birgalikda

pedagog tadqiqot jarayonini to'liq nazorat qilish, tajriba yakunida kerakli natijalarga erishishlari uchun bolalarni yo'naltirilishi lozim. [5]

6-7 yosh bolalarda tadqiqiy-tajriba faoliyati bolalar soniga ko'ra:

“Fan va tabiat” markaziga jalb etilgan bolalar (5-6ta);

“Evrika” tadqiqot laboratoriyasida guruhlashgan (16 ta);

jamo'a (butun guruh) holatida.

6-7 yosh bolalarda tadqiqiy-tajriba faoliyati o'tkazish sabablariga ko'ra :

tasodifiy;

rejalashtirilgan;

bolalarning xohishiga ko'ra.

6-7 yosh bolalarda tadqiqiy-tajriba faoliyati o'tkazish davomiyligiga ko'ra:

qisqa (1 ondan)

uzun (soat, sutka, hafta, oy, yillar, asr).

6-7 yosh bolalarda tadqiqiy-tajriba faoliyati jarayonida obyektни kuzatishiga ko'ra:

bir marta;

bir necha marta;

ko'p marta;

muntazam.

6-7 yosh bolalarda tadqiqiy-tajriba faoliyati o'tkazilish metod va usullariga ko'ra:

og'zaki;

ko'rgazmali;

amaliy;

lug'at ishi;

kuzatuv va tahlil;

visual elektron tajriba faoliyati.

Bolalar faoliyatining ijobiy motivatsiyasi uchun turli xil qiziqtiruvchi omillar bo'lishi kerak:

tashqi qiziqtirish obyektlari (obyektning yangi va o'zgachaligi);

sir, kutilmagan sovg'a;

maqsadli yordam;

bilish fursati (nima uchun shunday?);

tanlov vaziyati;

muammoli vaziyat.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan tajriba-tadqiqot faoliyatini tashkil etish uchun pedagoglardan puxta tayyorgarlik ko'rish talab qilinadi va bu talablarga quydagilar kiradi:

Bolalar yoshini hisobga olgan holda mavzuviy rejalashtirish bo'yicha yaxshi o'ylangan tajriba va tadqiqot ishlanmalarini ishlab chiqish. Mazmuniga ko'ra maqsad va vazifalar hamda kutilayotgan natijani aniq belgilash, tanlangan tajribaning tadqiqiy xarakterda bo'lishi.

Ma'lumotlarni samarali eslab qolish, yodda tutish va qayta tiklashni ta'minlash uchun mnemotexnika va mnemojadvallardan foydalanish. Mnemotexnika miya xotirasining tabiiy mexanizmlaridan foydalangan holda ma'lumotni eslab qolish va yodda tutish jarayonini to'liq nazorat qilish imkonini beradi.

Tajriba-tadqiqotchilik faoliyat davomida olingan ma'lumotlardan maktabgacha yoshdagi bolalarning boshqa faoliyat turlarida foydalanish.

Tabiat, tabiat hodisalari, tabiat tovushlari haqidagi ta'limiy filmlardan, qisqa rolliklardan keng foydalanish. Shuningdek, tabiat hodisalarini o'rganish jarayonida musiqani qo'llash. Masalan, qor, yong'ir, va boshqa tabiat hodisalarini musiqa asarlarini tinglash orqali ham o'rganish.

Mavzuviy rejaga asoslangan holda tadqiqiy-tajriba faoliyatini elektron darslik orqali o'zlashtirish.

Tajriba faoliyati jarayoni va xulosalarini “Refleksiv ish varog'i” ga qayd etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 16 dekabrda “Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida” gi O'QRQ 595-sonli Qonuni.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi “O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PQ-4312-son Qarori.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrda “2017-2021yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-2707-son Qarori.

“Ilk qadam” Davlat o'quv dasturining takomillashtirilgan ikkinchi nashri.

“Tadqiqiy bilish va tajriba-tadqiqotchilik faoliyati” metodik qo'llanma. G.A. Omonova, G.G. Ismanova,

BOSHLANG‘ICH SINFI O‘QUVCHILARINI AXLOQI TARBIYALASHDA MILLIY URF-ODATDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI

Boltayeva Nigina Fatullayevna,

Osiyo Xalqaro Universiteti magistri

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.099>

Annotatsiya. Maqola milliy-mintaqaviy va ijtimoiy hayot muhitini hisobga olgan holda o‘quvchilarning ma‘naviy-axloqiy tarbiyasini shuningdek, tarixiy, adabiy, geografik o‘rganish orqali madaniy ongini rivojlantirishga bag‘ishlangan. Bolaning axloqiy sohasini shakllantirishning asosiy sharti bolalarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish, bolalarning muloqot va munosabatlarini shakllantirishdir. O‘quvchilarni ma‘naviy-axloqiy tarbiyalashning eng samarali yo‘llaridan biri milliy o‘rf-odat va an‘analarni o‘rganish orqali amalga oshiriladi. Maqolada o‘quvchilarni ma‘naviy-axloqiy tarbiyalashda milliy va umuminsoniy madaniy qadriyatlarni idrok etish, anglash, idrok etish, an‘anaviy xalq vositalarini so‘zsiz qayta tiklash zarurligiga alohida urg‘u beradi.

Kalit so‘zlar: texnologiya, ma‘naviy-axloqiy tarbiya, xalq madaniyati, xalq pedagogikasi, milliy an‘analar, axloq kodeksi.

Bolalar o‘zlarini o‘rab turgan hamma narsani sezgir qabul qiladilar va ular juda ko‘p narsaga erishadilar. Odamlarga mehribon bo‘lish uchun avvalambor, boshqalarni tushunishni, hamdardlik ko‘rsatishni, xatolaringizni halol tan olishni, mehnatsevar bo‘lishni, atrofdagi tabiatning go‘zalligidan hayratda qolishni va unga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishni o‘rganish kerak. Kelajakdagi jamiyatda insonning barcha axloqiy fazilatlarini sanab o‘tish qiyin, lekin asosiysi, bu fazilatlar bugungi kunda qo‘yilishi kerak va biz, kattalar uchun, xotirjamligimiz va bolalarcha hayajon o‘rtasida uyg‘unlikni topishimiz, farzandlarimiz nigohidagi ishonch va o‘zaro tushunish uchqunlari so‘nmasinligi uchun ham muhim.

Odamlarning pedagogik tajribasi yangi tug‘ilgan chaqaloq bilan bog‘liq turli marosimlarda, chaqaloqning birinchi qadamlari, uni oila manfaatlarini bilan tanishtirish, mehmondo‘stlik an‘analari va rus bayramlari, oqsoqollarni hurmat qilish bilan mustahkamlangan - bularning barchasi xalq tajribasi bo‘lib, o‘tmish va hozirgi vaqtni kelajak bilan bog‘laydi.

Bugungi kungacha saqlanib qolgan marosimlar ko‘plab tarixiy sabablarga ko‘ra sezilarli o‘zgarishlarga duch keldi. Ularning butunlay yo‘qolishiga va unutilishiga yo‘l qo‘ymasligimiz kerak. Biz o‘z buyuk madaniyatiga poydevor qo‘ygan xalqning avlodlari, ma‘naviy merosxo‘rlarimiz, uni asrab-avaylashimiz, rivojlantirishimiz, farzandlarimizga yetkazishimiz kerak.

Zamonamizning ko‘plab global muammolari an‘anaviy madaniy me‘yorlar va qadriyatlarni yo‘q qilish bilan bog‘liq. Shu bilan birga, ushbu salbiy hodisalar bilan bir qatorda, milliy madaniyatlarning tiklanishi, an‘analar va odamlar hayotining ma‘naviy asoslarini qayta tiklash jarayonlari bilan ajralib turadi. Bunday vaziyatda ma‘naviy ahamiyatga ega bo‘lgan me‘yor va qadriyatlarga (insoniylik, vatanparvarlik, fuqarolik, taqvodorlik va boshqalar) e‘tiborni qaratish zarur.

O‘quvchilarni ma‘naviy-axloqiy tarbiyalash har bir ota-ona, o‘qituvchi, ta‘lim muassasasi, jamiyat va butun jamiyat oldida turgan asosiy muammolardan biridir.

Zamonaviy jamiyatida yosh avlodni ma‘naviy-axloqiy tarbiyalash masalasini hal qilishda salbiy sharoitlar paydo bo‘ldi. Ushbu shartlarning xarakterli xususiyatlari quyidagilar:

- yosh avlod uchun ijobiy hayot yo‘l-yo‘riqlarining yo‘qligi;
- jamiyatdagi axloqiy ahvolning keskin yomonlashishi;
- bolalar va yoshlar bilan madaniy va hordiq chiqarish ishlarining pasayishi;
- yoshlarning jismoniy tayyorgarligining keskin pasayishi;
- bolalarning maqsadli ma‘naviy-axloqiy tarbiyasini bir lahzalik deklarativ va ko‘ngilochar tadbirlar bilan almashtirish va boshqalar.

O‘quvchilarning axloqiy tarbiyasi ularning axloqiy tuyg‘ularini, ongi va xulq-atvorini shakllantirishni maqsadli tashkil etishni o‘z ichiga oladi.

O‘quvchi shaxsining axloqiy rivojlanishida o‘qituvchi va uning uslubiy mahorati katta rol o‘ynaydi. Bu borada o‘qituvchi tomonidan maktabda an‘anaviy progressiv va jamiyat tomonidan tasdiqlangan axloqiy, axloqiy va ma‘naviy fazilatlar va shaxsiy fazilatlariga e‘tibor qaratgan holda o‘ziga xos ta‘lim

dasturlari, darslar va sinfdan tashqari tadbirlarni ishlab chiqish va ulardan foydalanish alohida ahamiyatga ega. To'g'ridan-to'g'ri e'tiborni ona xalqining, respublikaning, vatanning haqiqiy qadriyatlariga qaratish kerak, chunki bu qadriyatlar o'quvchilarning axloqiy tuyg'ulari, ongi va xatti-harakatlarini optimal shakllantirish uchun juda muhimdir. Shaxsning jamiyatdagi faoliyati uchun zarur bo'lgan axloqiy fazilatlariga: insonparvarlik, halollik va rostgo'ylik, hayo, adolat, do'stlik va birodarlik, mehnatsevarlik, jamoaviylik, mardlik, matonat, mehnatkashlikka sadoqatni shakllantirish deb anglash mumkin.

Insonparvarlik munosabatlarini shakllantirish, shubhasiz, o'quvchilarni axloqiy tarbiyalashning to'liq jarayonini o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan biz quyidagi tadbirlarni amalga oshirishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- axloqiy mavzularda suhbatlar va bahslar;
- badiiy adabiyotdagi axloqiy g'oyalarni o'qish, tahlil qilish va tizimlashtirish;
- o'quvchilarning madaniyat va fan arboblari, keksalar, xalq donishmandlari va ma'naviyat peshvolari, shonli pedagogik mehnat faxriylari bilan uchrashuvlari;
- turli vaziyatlarda o'quvchilarning ijobiy va salbiy harakatlarini muhokama qilish va jamoaviy baholash.

Ushbu tadbirlarni o'tkazishda o'qituvchining shakllantiruvchi ta'sirini hisobga olish ham muhimdir.

O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash jarayoni ma'naviy va dunyoviy yo'nalishlarning o'zaro bog'liqligida rejalashtirilishi va qurilishi, sinfdan tashqari mashg'ulotlar esa darsda boshlangan ishning mantiqiy davomi bo'lishi kerak. Ma'naviy tarbiya ma'naviy-axloqiy tarbiyaning tarkibiy qismidir. Shu sababli, o'quv ishining rejalari va mazmunini ishlab chiqishda o'quvchilarning yoshini hisobga olish va bolaning shaxsiyatining rivojlanishi va shakllanishidagi ketma-ketlikni kuzatish muhimdir.

Ma'naviy tarbiyaning ajralmas qismi vatanparvarlik tarbiyasidir. Vatanparvarlik tarbiyasini optimallashtirishga pedagogik jihatdan asosli shakllar ko'proq yordam beradi: sinf soatlari, mustaqillik kuniga bag'ishlangan bayramlar, vatanparvarlikni aniq ochib beradigan adabiy kechalar, «Ma'naviyat va madaniyat kunlari», madaniyat arboblari, olimlar, ta'lim faxriylari, muhim hayotiy tajribaga ega insonlar qahramonlar bilan uchrashuvlar. O'quvchilar keksa va donishmandlardan qimmatli insoniy odob-axloq haqida juda ko'p qiziqarli narsalarni o'rganishlari mumkin.

Ma'lumki, bolalar yaxshi mehnat ko'nikmalarini bobosi va buvisidan o'rgansa, ikkinchisi esa shaxslararo va ijtimoiy munosabatlar bolalarga tabiat sirlarini, o'simlik va hayvonot dunyosini o'rganishga yordam beradi. Buvilar bolalarni xalq she'riyatining kelib chiqishi bilan tanishtiradilar, ularga ona tilini o'rgatadilar. Eng muhimi, ular, uzoq, mashaqqatli hayot yo'li orqali bolalarga mehr-oqibatni o'rgatadi. Keksalarning bolalarga bo'lgan mehribonligi va mehr-muhabbati bolalarni insonparvarlik, sezgirlik va boshqalarga e'tiborli bo'lishga o'rgatadi. O'quvchilarni axloqiy tarbiyalashda, eng avvalo, bolalar o'rtasida insonparvarlik munosabatlarini, ularda axloqiy tuyg'ularni, ong va xulq-atvorni shakllantirish juda muhimdir.

Bolaning jamiyatga va birinchi navbatda, maktab hayotiga muvaffaqiyatli kirishini ta'minlaydigan muhim mexanizm - bu bolaning intellektual va shaxsiy rivojlanishining ma'lum darajasini, shu jumladan maktab ta'limi va tarbiyasiga tayyorgarlikning kommunikativ tarkibiy qismlarini o'z ichiga olgan psixologik tayyorgarlik. Shu munosabat bilan, bolaning axloqiy sohasini shakllantirishning zarur sharti - bu bolalarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish, bolalarning bir-biri bilan muloqoti va munosabatlarini rivojlantirishga ko'maklashish, bunda bola ijtimoiy-tarixiy tajribani o'rganadi. Binobarin, ta'lim jarayonini ma'naviy va dunyoviy yo'nalishlarning o'zaro bog'liqligida rejalashtirish va qurish muhim ahamiyatga ega bo'lib, sinfdan tashqari mashg'ulotlar sinfda boshlangan tarbiya ishining mantiqiy davomiga aylanishi kerak.

O'quvchi shaxsini ma'naviy-axloqiy tarbiyalash shakllaridan biri o'lkashunoslikdir. Tajribali o'qituvchilar o'lkashunoslikdan darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlarda tez-tez va samarali foydalanishlari bejiz emas.

Xulq-atvor madaniyati - bu amaliyotda va odamlar ongida mustahkamlangan kundalik hayot va muloqotni tashkil etishning ishlab chiqilgan va tajribadan o'tgan usullari majmuidir. Xulq-atvor madaniyati tabiatdan farq qiladigan narsa, an'analar orqali, ramz, til, to'g'ridan-to'g'ri taqlid va amaliy o'rganish orqali uzatiladi.

Hozirgi vaqtda bolalarni umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalash alohida chuqurlik va ahamiyat kasb etmoqda, chunki u shaxs ongini shakllantiradi va ularga yangi ishtirokchilarni tanishtirishga yordam beradi. Xalq an'analariga qiziqish o'tmishdan tarbiyaviy saboq olish zarurati bilan bog'liq. Shuning

uchun ham respublikamizda xalq an'alariga asoslangan xulq-atvor madaniyatini shakllantirish mazmuni va jarayoniga alohida e'tibor qaratilmoqda. Oilada bolalarning xulq-atvor madaniyatini tarbiyalash an'analari qadim zamonlardan beri mavjud. Hayotiy ehtiyojlar, mehnatga, jangovarlikka, axloqiy va irodali mukammal siljishga tayyorgarlik ko'rish zarurati odamlardan o'zlarining hayotiy tajribasini yosh avlodga etkazish, bolalarda madaniy xulq-atvorning zarur ko'nikmalari va odatlarini shakllantirish haqida doimiy g'amxo'rlik qilishni talab qildi. An'analarning ma'nosini o'rganish ular muayyan xalqning tarixan shakllangan madaniyatining bir qismi ekanligini ko'rsatadi. An'analarda odamlar o'rtasidagi munosabatlar masalalariga, insonning boshqa shaxsga, jamiyatga, oilaga, odamlarning jamoat va shaxsiy hayotini tashkil etuvchi barcha narsalarga munosabati bilan bog'liq.

An'ana – xalq merosining bebaho boyligi. Ko'p avlodlar uni asrab-avaylab, boyitib, yosh avlodga yetkazmoqda. Bu aloqa uzilsa, avlod o'zini milliy madaniyatdan uzib qo'yadi. O'zbek xalqi bolaning ma'naviy-axloqiy shaxsini shakllantirishda oilaning milliy ta'lim tizimining tarkibiy qismi sifatidagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratgan. Oila a'zolarining xulq-atvori va munosabatlari, ularning ichki madaniyati bolalarda axloqiy ko'nikmalarni shakllantirishga ma'lum pedagogik ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni, bunda kattalar, ota-onalar va qarindoshlar xalq tarbiyachisi vazifasini bajaradi, oila tarbiya markaziga aylanadi. O'zbek xalqi azaldan oilani muqaddas maskan deb bilgan va uni qadrlab kelgan. Eng sof va beg'ubor tuyg'ular uchun birinchi hayotiy tushuncha va g'oyalar, avvalo, oila bag'rida shakllanadi [2, 22-b.]. Bu hikmatli so'zlarda o'zbek xalqining oilaga muhabbati, o'lmas urf-odat va an'analari o'z ifodasini topgan. Bolalarning xulq-atvor madaniyatini shakllantirishga ota-onalarning ta'siri juda katta; Bolaning dastlabki taassurotlari ota-onasi bilan bog'liq. Ular xatti-harakatlari va so'zlari bilan bolalarga ta'sir qiladi. Va agar oilada o'zaro tushunish va o'zaro hurmat bo'lmasa, hech qanday yaxshilik kutmang. Ba'zi ota-onalar bolaligidanoq o'z farzandlariga oddiy xushmuomalalik ko'nikmalarini singdirishga harakat qilishadi, chunki bu yosh eng maqbuldir. “Bolani skameykaga sig'dirib o'stirish kerak” deyishlari bejiz emas. Shu bilan birga, xulq-atvor madaniyati va odatda «yaxshi xulq-atvor qoidalari» deb ataladigan narsa bolalarning boshqa bolalar bilan munosabatlarining keng qamrovli va boy sohasi, shu jumladan muloqot madaniyati, ehtiyojlarni qondirish madaniyati va tashqi ko'rinish madaniyati.

Xulq-atvor madaniyati - bu oilaning mikroiqlimi, jamoa, farovonlik, kayfiyat va hatto bolaning sog'lig'iga bog'liq bo'lgan insonning eng muhim ijtimoiy zaruriy va qimmatli sifati. Bola og'zaki (og'zaki) usullar va ota-onalarning shaxsiy namunasi tufayli uyda, ko'chada, oqsoqollar va oiladagi tengdoshlar bilan muloqotda o'zini tutish normalari va qoidalari haqida dastlabki bilimlarni oladi. Kichigi oqsoqolga xizmat qiladi, qo'lini yuragiga qo'yadi, kattalarni «aka» - katta aka yoki «opa» - opa deb chaqiradi. U «xup buladi» (so'zma-so'z - bajariladi) so'zlari bilan buyurtmalarni bajarishga doimo tayyorligini ko'rsatadi va idishdan palovni oxirgi bo'lib oladi.

Yoshlar ko'proq ovqat olishlari uchun oqsoqollar birinchi bo'lib ovqatlanishni boshlaydilar va tugatadilar, chunki yosh tana doimo o'sib boradi va ko'proq ovqatlanishga muhtoj. Kichiki odatda kattasining aytganini qiladi, lekin kattasi kichigi uchun mas'ul bo'lib, unga yomon ish qilishiga yo'l qo'ymaydi. Yoshi kattasiga hamma narsada bo'ysunishi kerak. Bu an'ananing kuchli tomoni shundaki, u o'quvchilarning o'zini o'zi tarbiyalashga undaydi. Barcha bolalarning kundalik xatti-harakatlari qoidalarga ko'ra, ular birinchi navbatda kattalar bilan salomlashishlarini, ularni cheksiz savollar bilan zeriktirmasliklarini, oqsoqollar o'z o'rinlariga o'tirmasdan o'tirmasliklarini, oqsoqollardan oldin uyga kirmasliklarini va aksincha, talab qiladilar. Ular eshikni ochib, oqsoqollar yoki mehmonlar kirguncha ushlab turishlari. Faqat bu qoidalarga rioya qilingan taqdirdagina, bolalar odobli hisoblanardi.

O'zbek oilasining asosiy xususiyati mehmondo'stlikdir. Tashrifga ketayotganda uy egasining bolalari uchun esdalik sovg'alari yoki shirinliklarni olib ketish tavsiya etiladi. Odatda ular faqat erkaklar bilan qo'l silkitadilar. Ayollar va uzoqda o'tirgan odamlar o'ng qo'llarini yurakka qo'yib, boshni ozgina egish bilan salomlashadilar. Qo'l berib ko'rish paytida odamlar an'anaviy ravishda sog'liq, ishdagi va uydagi vaziyatga qiziqishadi. Qishloq joylarda mehmon kelganda, ayollar suhbatiga xalaqit bermaslik uchun, odatda, erkaklar bilan bir dasturxonga o'tirishmaydi. Ayollarning go'zalligiga qoyil qolish va ularga jiddiy e'tibor berish odatiy hol emas. Yashash joyiga kirganda, poyabzal olib tashlanadi. Siz egasi ko'rsatgan joyni olishingiz kerak.

Bundan tashqari, u kirish joyidan qanchalik uzoqda bo'lsa, shunchalik hurmatli. O'rta Osiyo xalqlarida qadim zamonlardan to hozirgi kungacha “yetimni isitmoq, muhtojlarga ulashish” kabi muqaddas an'ana mavjud. O'z qaramog'ida farzandlari bo'lgan (qoidaga ko'ra, o'zbek oilalari ko'p oilalari bilan ajralib

turadi, ayniqsa, qishloqlarda) uyga nafaqat qon, balki e'tiqodi bilan ham o'ziga tegishli bo'lgan odamni olib kirsam, ildizi aynan xalq an'alarida yotib, saxiylik qiladi. Yoki, masalan, nonni hurmat qilish kabi an'ana. Agar o'zbek oilasida bola bir bo'lak non tashlab qo'ysa, kattalar, albatta, ko'tarib, avval lablariga olib kelib, o'pib, so'ng ko'ziga olib, toza joyga qo'yishadi. Odamlar nonni hurmat qilmasa, ko'r bo'ladi, deydilar. Bu an'ana har bir xalqqa xos bo'lgan o'z zaminiga, uning mevasiga, mehnat samarasiga muhabbat tuyg'usini ochib beradi.

Bolalarda urf-odatlar asosida xulq-atvor madaniyatini shakllantirishning ma'lum imkoniyatlari og'zaki xalq ijodiyotida mavjud. Ota-onalar farzandlarini xalq hikmatlari, matal va matallar bilan tarbiyalash ularning hayotiy tajribasini mustahkamlaydi, an'analarga o'zaro hurmat ko'rsatishga turtki bo'ladi. Bir necha avlod matal, matal va matallarni o'rganib, tarbiyalagan bo'lsa, ba'zi matallar ulug' insonlar hayotida shiorga aylangan; Xalq aforizmlari u yoki bu tarbiyaviy g'oyani oddiygina ifodalamaydi, ular yaratiladi, sayqallanadi va go'yo o'ziga xos tarbiyaviy vazifani, xalqning pedagogik intuitsiyasidan kelib chiqqan didaktik maqsadlarni, maqsadga muvofiqlik tamoyilini o'z ichiga oladi. Avvalo, aforizmlar nihoyatda ixcham, ixcham, ixcham, ta'riflovchi, eslab qolish oson va yoshlarga hayotda shior vazifasini o'taydi: "Sabrning oxiri tilla", "Yaxshi so'z asaldan shirin", "Yaxshi so'z asaldan shirin", "Sabrning oxiri – tilla". Farzandli uy – kulgu, betartiblik, bolasiz uy – qamoq", "O'g'il-qiz, peshonangda ko'zlaring nima", "Aql – yillar, ta'lim – bolalikdan". Avitsenna, Beruniy, Jomiy, Xorazmiy, Navoiy, Forobiy, Xayyom kabi buyuk alloma va shoirlarning ilg'or demokratik g'oyalari shakl va mazmun jihatdan xalq donishmandligi g'oyalari bilan hamohangdir.

Shuning uchun ular O'rta Osiyo xalqlari pedagogik madaniyatining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdilar, bugungi kungacha o'z dolzarbligini saqlab qoldilar. Bu olimlar insonparvarlik g'oyalarini ifoda etib, yosh avlod qalbida yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantirish, ularni mehnatga muhabbat, kattalarga hurmat, do'stlik va do'stlik, rostgo'ylik va halollik ruhida tarbiyalash zarurligini ta'kidladilar. Atoqli o'zbek o'qituvchilari A.Avloniy va S.Ayniyalar pedagogik faoliyatlarida insonparvarlik, do'stlik, mehnatsevarlikka katta e'tibor berganlar. Ular o'qitish va tarbiya masalasida o'qituvchiga, uning bilimiga, axloqiy va madaniy fazilatlariga alohida e'tibor qaratganlar, ular o'z asarlarida birodarlik, o'zaro yordam, xalqlarning o'zaro hurmatini odamlarning yuksak axloqiy fazilati sifatida ta'kidlaganlar.

Jamiyatimizda azaldan ajoyib xalq odati mavjud: biror kishi yoki oila yordamga muhtoj bo'lsa, hamma yordamga keladi: do'stlar, qarindoshlar, qo'shnilar, tanishlar. Kelajakda bu odam muhtoj bo'lganlarga yordamga keladi. Bu ajoyib odatning nomi hashardir. Uning asosiy tamoyili - o'zaro yordam va o'zaro yordamni «Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun» degan dono maqol bilan ifodalash mumkin. Xashar ixtiyoriy ravishda o'tkaziladi. Uy-joy va madaniy-maishiy inshootlar qurishda hashar usulining qo'llanilishi Markaziy Osiyo mintaqasidagi ko'plab xalqlarning o'zaro yordam ko'rsatishning eng yaxshi an'alarini boyitgan ajoyib hodisadir. Hashar usulida Farhod GESi, Qayroqum GESi, Katta Farg'ona kanali kabi yirik inshootlar, irrigatsiya majmualari va energetika tizimlari yaratildi. 1966 yilgi zilziladan so'ng vayron bo'lgan Toshkent turli xalqlarning do'stligi va hamkorligi tufayli qisqa vaqt ichida vayronalardan tiklandi. Madaniy xulq-atvor normalari va qoidalari asrlar va ming yillar davomida etnik guruh tarbiyasi uchun zarur shart-sharoitlar sifatida ishlab chiqilgan. Xulq-atvorning axloqiy me'yorlari muqaddas «Qur'on» va «Hadis» kitoblarida shakllantirilgan. Ular ma'lum bir shaxs madaniyatining rivojlanish darajasiga u yoki bu ta'sir ko'rsatgan majburiyat, ruxsat, qoralash, taqiqlash kabi axloqiy toifalarni ma'qulladilar yoki qoraladilar. Shu bois odob-axloqni shakllantirishda ta'lim-tarbiya jarayonida muqaddas kitoblardan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Demak, hadislar va Qur'on turli targ'ibot va nasihatlar orqali xalq ongini kundalik turmushning huquqiy, axloqiy, siyosiy va boshqa me'yorlari bilan tanishtirishga da'vat etadi. Respublikamiz mustaqillik yillarida oilaga e'tibor va g'amxo'rlik davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Eng muhimi, oilaning jamiyatdagi o'rni mustahkamlanib, mas'uliyati oshdi. Oilani muhim ijtimoiy rolga ega institut sifatida takomillashtirishdan ko'zlangan maqsad mustahkam qonunchilik bazasi yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 14-bobi to'liq oila-oila munosabatlariga bag'ishlangan. 63, 64, 65 va 66-moddalarda oilaning jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatidagi o'rni, ota-onalarning voyaga yetmagan bolalarni tarbiyalash va boqish majburiyati, voyaga yetganlarning, mehnatga layoqatli bolalarning ota-onalariga g'amxo'rlik qilish majburiyatiga oid qoidalar mustahkamlangan. , onalik va bolalikni davlat tomonidan muhofaza qilish va boshqalar [1, 46-b.]. Farzandlar ta'lim-tarbiyasi, ma'naviyatini yuksaltirish borasida maqsadli va mashaqqatli ishlar olib borilayotgan oilada bola qalbi va ongida mehr va ezgulik, ma'naviyat va ma'rifat nihollari bardavom bo'ladi. Bu esa nafaqat oila, balki

butun jamiyat taraqqiyotiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bolalar uchun qo'shimcha ta'lim muassasasi sharoitida xalq an'analaridan foydalanish asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarini ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, agar dasturda quyidagilar aks ettirilgan bo'lsa, samarali bo'ladi:

- xalq madaniyatining ichki mohiyati muammolarini tushunishni ta'minlaydigan marosim kalendar bayramlarida qatnashish paytida kichik maktab o'quvchisining tabiatga munosabati;

- milliy madaniyatni targ'ib qiluvchi bolalarni tarbiyalash; har bir xalqning ma'naviy asosi farzandlarimiz uchun o'z-o'zini axloqiy tarbiyalash manbai bo'lgan har bir madaniyat sohasida o'z tushunchalarini, axloqiy tajribasini ifodalashga yordam beradigan an'anaviy urf-odatlar, xalq og'zaki ijodi tili, kundalik buyumlari, bolalar san'ati va hunarmandchiligi kabilar.

Shunday qilib, olib borilgan tadqiqotlar uning maqsad va vazifalariga erishilganligi va ilgari surilgan farazning tasdiqlanganligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — T.: O'zbekiston. 1992. - 46-bet
2. Karimov I. A. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. — T.: O'zbekiston. 1992. - B.22. 3. Ayniy S. Xotiralar. — M.- L.: 1960. - 64–65-betlar.
4. Gurova R. G., Bogdanova O. S. Talabalar xulq-atvori madaniyati. - M.: Uchpedgiz. 1957. - B. 13.
5. Kon I. S. Etika lug'ati. - M.: Siyosiy adabiyot. 1981. - B.144.
6. Xasanov T.X. Kichik maktab o'quvchilari intizomi va xulq-atvor madaniyatini tarbiyalashning nazariy va uslubiy asoslari. — T.: Muxlis. 1980. P.4.

O'QUVCHILARDA KITOB MUTOLAASI VA KITOBXONLIK MADANIYATINI OSHIRISHDA OTA-ONALAR BILAN HAMKORLIK

Zaynitdinova Masuda Abdukadirovna,

Toshkent viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga urgatish milliy markazi «Pedagogika, psixologiya va talim texnologiyalari» kafedrasini mudiri, dotsent

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.0100>

Annotatsiya. Maqolada bosma va elektron kitoblar taqqoslanib, o'quvchi-yoshlar o'rtasida urf bo'lgan kompyuter va telefon orqali keng foydalanib kelinayotgan elektron kitoblar va ularning saviyasi muhokama qilinadi. Turli mamlakatlarda o'qish madaniyati darajasi bo'yicha o'tkazilgan ijtimoiy so'rovlardan aniq ma'lumotlarni taqdim etadi, qog'oz kitoblarni o'qishning afzalliklari haqidagi fikrni tasdiqlaydi. Elektron kitobning ba'zi afzalliklari - foydalanish imkoniyati, hajmi, arzonligiga qaramay, elektron o'qishning salbiy tomonlarini ko'rsatiladi. Yoshlarning yuqori kitobxonlik madaniyati va ularning bilim olishi, yangi bilimlarni egallashi va jamiyatda sotsializatsiyasi o'rtasidagi bevosita bog'liqlikdan dalolat beradi. O'qish madaniyati past bo'lgan mamlakatlardagi tanqidiy vaziyat ko'rib chiqiladi, bu kelajakda qaytarib bo'lmaydigan intellektual inqiroz va iqtisodiy turg'unlikni bashorat qilmoqda. Ta'lim muassasalarida oila, ota-ona nazorati va pedagogik ta'sirni kuchaytirish orqali kitobxonlik madaniyati inqirozidan chiqish imkoniyatlari yuqoriligi qayd qilinadi.

Kalit so'zlar: kitobxonlik madaniyati, kutubxona, kitobxonlik, so'rovnoma, kompyuterga qaramlik, Internet, kitob, kitobxonlik madaniyatini qo'llab-quvvatlash.

Jamiyatni keng miqyosda "elektronlashtirish" va davlatimizdagi global iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar davrida kitobxonlik madaniyati har qachongidan ham ko'proq yangi bilimlarni o'zlashtirish, ta'lim-tarbiyani takomillashtirishning muhim va asosiy vositalaridan biriga aylanib bormoqda. o'sib borayotgan madaniy tajriba, yoshlarni ijtimoiylashtirish va shuning uchun jiddiy va uzoq muddatli yordam talab qiladi. Mutolaa jarayoniga qiziqishning pasayishi jamiyat hayotidagi buzg'unchi hodisa sifatida qabul qilinadi va kitobxonlik madaniyatining tizimli ravishda pasayishini da'vo qilish huquqini beradi.

Kitobxonlik muammosiga beparvo munosabat dunyo hamjamiyatini so'nggi bosqichga olib chiqishi mumkin, bu esa jamiyatning tanazzulga uchrashiga olib kelishi mumkin.

O'qish madaniyati - bu yosh shaxsni ijtimoiylashtirishning asosiy vositasi, zamonaviy jamiyatning qadriyatlarini, g'oyalari va normalarini egallash usuli. O'qiydigan odamlar real hayotga real munosabatda bo'lish, oldindan aytib bo'lmaydigan barcha vaziyatlarga tayyor bo'lish qobiliyati bilan ajralib turadi, ular bir zumda butun narsani idrok etishga qodir, ular katta hajmdagi uzoq muddatli xotiraga ega va ular hamma narsani ijodiy hal qiladilar. muammoli masalalar. O'qish odamning nutqini tezda shakllantiradi - u ifodalilikda yorqinroq bo'ladi va so'z boyligi boyidi. O'qiydigan odamlar ochiqko'ngil, xulq-atvorda mustaqil, ichki erkin va o'zini tanqid qiladi. Binobarin, kitobxonlik, umumiy savodxonlik, insoniy madaniyat, bilim olish yoshlarning ijtimoiy moslashuvi va faol faoliyati uchun zarur bo'lgan muhim shartlardir.

Yoshlar, ayniqsa, maktab o'quvchilari kitobga emas, kompyuter va telefon o'yinlariga, ijtimoiy tarmoqlarga, aqliy mehnatni talab qilmaydigan boshqa multimedia manbalariga murojaat qilmoqda. Bu muammo nafaqat bir davlatga, balki butun dunyoga, butun sayyora tegishli. Bu vaziyatdan chiqish yo'lida davlat va institutsional tizimlar tomonidan olib borilayotgan jiddiy sa'y-harakatlardan tashqari: "...o'qish ko'nikma va ko'nikmalarini asosiy ta'lim kompetensiyalari sifatida, bundan tashqari, o'qishga muhabbatni hayotiy zarurat sifatida singdirish zarur. , birinchi navbatda, eng muhim ijtimoiy institutlar bo'lgan oila va maktabga bog'liq". [1]

Ushbu tendentsiyani o'rganish, kuni saqlab qolish va chora ko'rish uchun kitob olimlari, o'qituvchilar, kutubxonachilar, nashriyotlar, yozuvchilar va siyosatchilar bu masalaga murojaat qilishdi.

Kitobxonlik faolligining pasayishini birinchi bo'lib kutubxonachilar va kitob do'konlari xodimlari kutubxonalaridan o'quvchilarning chiqib ketayotganini va chang bosgan javonlarda kitoblar soni kamayib borayotganini his qilganlarida his qilishdi. Ular birinchi bo'lib 20-asr oxirida kitob ishlab chiqarish va qog'oz o'qish inqirozi haqidagi savolni ko'tarib, o'qishdagi axborot texnologiyalari inqilobi va Butunjahon Internet bilan raqobatlashayotganidan xavotirda edilar. Aynan kutubxonachilar zamonaviy

yoshlarning falsafani o'qishga bo'lgan didi o'zgarganini payqashdi: avval ular bosh qahramonlarga hamdard bo'ladigan va salbiy qahramonlarga salbiy munosabatda bo'ladigan kitoblarni tanlashgan bo'lsalar, endilikda ularning kitob mahsulotlarini tanlashda ko'proq o'yin-kulgi, o'yin-kulgiga intilmoqda. va o'yin-kulgi.[2]

Xo'sh, yigirma birinchi asrning kitobxonlik madaniyati bilan nima sodir bo'lmoqda?

E. Oxunjonovning fikri o'ziga xos bo'lib, o'z vaqtida kitob bozorida qo'lda yozilgan kitoblar bosma kitoblarga o'z o'rnini bosganini tushuntirib beradi: "Gap nafaqat qo'lyozma kitoblarga bo'lgan talabning kamayib borayotganida, chunki uning narxi nisbatan yuqori. bosma kitoblar. Qo'lyozma kitobning tarixiy sahnadan uzoqlashishida hamisha noyob muallif nusxasi va maxsus kitob san'ati asari sifatida yaratilgan uning 20-asr boshlariga kelib o'z mashhuriligini yo'qotgani muhim omil bo'ldi. o'tgan asrlarda ommaviy miqyosda mavjud bo'lgan o'z mijozining o'zgargan ijtimoiy sharoitlarida - haqiqiy biluvchi va sevgilisi. [3]

Qo'lyozma kitob Turkiston ma'naviy hayotining asosiy manbalaridan biri bo'lib, avlodlar fikriy davomiyligi sifatida juda muhim o'rin tutgan. Qo'lda yozilgan kitob jamiyat va davlat uchun bajaradigan vazifasi va ahamiyatiga qaramay, o'z o'quvchisini (muxlisini) yo'qotib, o'z o'rnini yanada tejamkor va qo'llanishi oson bosma kitobga bo'shatib berdi. Bosma kitobning o'rnini elektron, «ekrandagi» kitobga bo'shatish vaqti keldimi? Martin Lyuter «Bosma - bu Xudoning oxirgi va eng buyuk ne'matidir» deganda haq edimi? [4]

Shu o'rinda dunyoda qancha kitob chop etilgani haqida gapirish o'rinli, ba'zida kitobxonlardan ko'ra yozuvchilar ko'pdek tuyuladi. Aforizmda bo'lgani kabi: "Ilgari kitoblar kam edi va ko'p odamlar saqlanib qolar edi. Va endi kitoblar juda ko'p va o'zingizni qanday qutqarishni sizga kim aytadi?" [5] Kitob do'konlari javonlari chang bosgan va ko'pincha talab qilinmagan kitoblarga to'la. Kitob mahsulotlarining obro'sining pasayishi va qadrsizlanishining sabablaridan biri «bir kunlik kitoblarning xilma-xilligi» [6], hech narsa haqida juda ko'p (ba'zan) qimmat kitoblar emasmi? Bizningcha, yozuvchi o'z o'quvchisini his qilishi kerak.

N.A.Rubakin yozganidek, muallif va o'quvchi o'rtasida uzviy bog'liqlik bo'lishi kerak, har bir yozuvchining o'z kitobxonlar guruhi, o'z auditoriyasi, har bir kitobxon turining o'ziga xos mualliflar to'plami mavjud. [7]

V. G. Belinskiy ham shunday fikrda edi: «Xalq uchun kitoblarni na xalqni, na uning xarakterini, na urf-odatlarini, na turmush tarzini, na ehtiyojlarini bilmaydigan yozuvchilar yozmasligi kerak». [8]

Qizig'i shundaki, elektron ommaviy axborot vositalarining hayotimizga tez va keng kirib borishiga qaramay, raqamlashtirish tufayli ko'plab axborot manbalari (kitoblar, jurnallar, davriy nashrlar) Internetga o'tgan - so'nggi o'n yillikdagi so'rov ma'lumotlari. O'n besh yil shuni ko'rsatadiki, yoshlar hali ham qog'oz kitoblarni asosiy ma'lumot (bilim) manbai deb bilishadi.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, bugungi yoshlar hali ham bosma (qog'oz) kitoblarni afzal ko'rishadi.

Insonning kitobni his qilishi, u bilan munosabatda bo'lishi va unga hissiy munosabatda bo'lishi muhim. Ba'zan kitob qiyin paytlarda eng sodiq do'stdir. Bu moddiy boyliklarning barchasi elektron o'quvchilarda, afsus mavjud bo'lmaydi.

Ziyolilar va mamlakat rahbariyati an'anaviy ta'lim orqali olingan bilimlar ma'naviy-axloqiy tiklanish uchun yetarli emasligini tushuna boshladi. Bunday serqirra, madaniyatli, bilimli insonni kitobsiz tarbiyalash juda qiyin. Binobarin, yosh avlodni tarbiyalash va tarbiyalash markazi – maktabda, kutubxonada, oilada kitob mutolaasidir. Ammo faqat kitobdan ta'lim olish mumkin emas, chunki har bir inson individual va noyobdir. Ammo yoshlarni kitobsiz o'qitish va o'qitish mantiqqa to'g'ri kelmaydi, chunki kitoblarda butun dunyo xalqlarining ko'p asrlik hikmatlari, ulkan bilimlari bor. Kitoblarga tayanish - bosh qahramonlardan o'rnak olish, ularning xatolarini takrorlamaslik, kuch va vaqtingizni tejash demakdir. Bir so'z bilan aytganda, rivojlaning. O'rta maktab o'smirlarining hissiy va intellektual sohalari hali etarli darajada shakllanmagan; Voyaga yetganlik yo'liga endigina qadam qo'ygan yigit keksalar – ota-onalar, o'qituvchilar, mas'uliyatli ijtimoiy va davlat xizmatchilari o'rnaklaridan ilhom olishi kerak.

O'zbekiston yoshlari intellektual faollik va salomatlik darajasiga ega bo'lib, u aholining boshqa qatlamlari bilan solishtirganda yaxshi: mehnat kuchi sifatida ham, intellektual manba sifatida ham, aholining yangi sharoitlarga eng moslashgan guruhi sifatida ham yaxshi.

Iqtisodiyot tarmoqlari va davlat organlari malakali yosh kadrlar bilan ta'minlanishi, bu esa o'z

navbatida fuqarolik jamiyati institutlari, ayniqsa, davlatning sa'y-harakatlarini talab etadi.

Bizning oldimizda kitobxonlik madaniyati darajasining pasayishidagi salbiy tendentsiyalarni bartaraf etish algoritmini ishlab chiqish vazifasi turibdi. Mutolaa - bu hayot harakati, adabiyot esa hayotning haqiqiy sinovida o'zini kashf qilish harakatining ma'naviy vositalaridan biridir.

Mutolaa madaniyati tushunchasi shundan iboratki, barkamol shaxsning kamol topishi ta'lim va o'z ustida mustaqil ishlash orqali sodir bo'ladi, bu esa o'qish jarayonisiz mumkin emas. Boshqa tomondan, kitobxonlik madaniyati fenomenining o'zi ham o'qish jarayonining rivojlanishi orqali shakllanadi va jamiyatning o'zi holatiga to'g'ridan-to'g'ri proporsionaldir.

Bilimli va intellektual rivojlangan avlodni voyaga yetkazishda kitobning o'rni muhim. Mutolaa orqali inson bilim oladi, ma'nan boyib boradi, tevarak-atrof bilan tanishadi. Ba'zan kitob murakkab hayotiy savollarga javob berishi mumkin. Mutolaa bilim vositasi sifatida atrofdagi jamiyatga tez moslashishga yordam beradi, shaxs va jamiyat taraqqiyotida muhim vosita hisoblanadi.

Kitob – bebaho ma'naviy boylik, yoshlar tarbiyasida muhim vositadir. Mavzu va janrlarning xilma-xilligi bilan kitobda taqdim etilgan asarning asosiy vazifasi shaxsni tarbiyalash, dunyoqarashi va dunyoqarashini kengaytirish, jamiyatga xizmat qilishga yo'naltirishdir. E.L. Nemirovskiyning so'zlariga ko'ra, "...agar yer tsivilizatsiyasining umumiy ramzini tanlash kerak bo'lsa, kitob unga aylanishi mumkin edi. Yer yuzidagi xalqlar bir xil emas. Ularning urf-odatlarini, turmush tarzi turlicha. Ijtimoiy tuzilmalar va siyosiy tizimlar bir-biridan farq qiladi. Ammo kitob hamma joyda kitob bo'lib qoladi, garchi u ko'p tillarda gapirsa va turli qarashlarni targ'ib qilsa. Yomon kitoblardan ko'ra yaxshi kitoblar ko'p. Kitob odamlarni birlashtiradi - bu isbotlashni talab qilmaydigan aksiomadir" [1].

Shu bilan birga, o'qish jarayoni o'z-o'zidan maqsad bo'lmasligi kerak, chunki o'qish uchun o'qish faqat qiziqarli faoliyatdir. V.A. Suxomlinskiy ta'kidlaganidek, "Mutolaa ma'naviy boyitish manbai sifatida o'qish qobiliyatidan kelib chiqmaydi; bu mahorat bilan endigina boshlanmoqda. O'qish - bu bolalar dunyoni va o'zlarini ko'radigan va o'rganadigan oynadir" [2].

Ayniqsa, ta'kidlash joizki, yosh bolaga umrbod kitobxonlik, birinchidan, bilimga, ikkinchidan, ezgulikka erishish vositasi bo'lgan boladan kam ahamiyatli va zarur emas. Epiktetning ta'kidlashicha, "Kitob o'qish vazifa emas, balki biror ishga tayyorgarlikdir. Biror kishiga yordam berish imkoniyati paydo bo'lganda, siz hech ikkilanmasdan, hatto eng yaxshi va foydali kitobni ham o'qishni kechiktirishingiz kerak." Kitob o'qish o'zi uchun emas, balki odamlarga xizmat qilish, o'qiganlarini hayotda qo'llash uchun bo'lishi kerak" [3].

Asosiy qism. Ko'plab manbalarni o'rganish shuni ko'rsatdiki, o'qishga qiziqishning pasayishi va jamiyatning ta'lim darajasi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud bo'lib, bunday vaziyatda davlatning barqaror rivojlanishiga tahdid va xavf tug'diradi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda belgilangan maqsadlarga turli darajadagi muvaffaqiyatlar bilan erishish, kitobxonlik madaniyatini, shuningdek, butun madaniyat darajasini oshirish bo'yicha faol qadamlar qo'yilmoqda.

O'qishga bo'lgan munosabatni o'rganish doirasida maktablarda o'quv o'yinlari o'tkazish samarali natija beradi. Masalan, «Balda», «Uchta assotsiatsiyani top», «Filka maktubi», «Ajoyib krossvord», «Ifodali o'qish», «O'zingga tashqaridan qarang». Ko'pgina talabalar ularni birinchi marta o'ynashdi va katta qiziqish uyg'otadi. Aniqlik kiritib o'tish joizki, ularda hatto o'qishga qiziqmasligini ochiq aytgan talabalar ham qatnashgan. Bu holat orqada qolgan o'quvchilar ham qiziqarli mashqlar va o'yinlar orqali o'qish jarayonini faol o'zlashtirishga qodir degan fikrni yana bir bor tasdiqladi.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirib, biz quyidagi xulosalar chiqarishimiz mumkin:

- kattalar bolani erta bolaligidan kitoblar bilan tanishtirishlari kerak, buning natijasida u asta-sekin unga tanish va kerakli narsa sifatida ko'nikadi. Onalar va buvilar kitob o'qishlari kerak, hatto bola o'qigan narsalarining ma'nosini tushunmagan bo'lsa ham. Aynan shu vaqtda bolada asosiy yuqori aqliy funktsiyalarning asoslari paydo bo'ladi va rivojlanadi: idrokning barqarorligi, ranglarni farqlash qobiliyati, diqqatni jamlash, vizual va samarali fikrlash. Va eng muhimi, xotira rivojlanadi - boshqa aqliy jarayonlarni keyingi takomillashtirish uchun asos;

- bolani zo'rvonlik usullari bilan o'qishga o'rgatish odatda teskari ta'sirga olib keladi va ko'pincha turli xil psixologik jarohatlar bilan birga keladi. Treningning o'yin shakli doimiy ravishda ijobiy natijalar beradi, bu uni qo'llashning uzoq muddatli amaliyoti bilan tasdiqlanadi;

- yoshlar ko'p vaqt sarflaydigan televizor va kompyuter haqiqati tasavvurni rivojlantirishga yordam bermaydi, chunki inson ko'ziga va ongiga tayyor «rasmlar» beradi. Bunday psixologik holatni, bolaga

asta-sekin munosabat, odatga aylanib ketadigan muhitni yaratish juda muhim, chunki o'qish paytida o'quv jarayoni televizor dasturlari, gadjetlar va kompyuter o'yinlarini tomosha qilishning asosiy yadrosi, asosi bo'ladi. o'yin-kulgi sifatida, ikkinchi darajali narsa sifatida mavjud bo'lishi mumkin. Afsuski, ota-onalarning bandligi tufayli virtual o'yinlar, televizor, keyin esa «ilova» sifatida maktab o'qishlari bolalar uchun birinchi o'rinda turadi;

- o'quvchi oldidagi uy vazifalari va qo'shimcha o'qish mas'uliyati o'zi xohlagan adabiyotni erkin o'qish imkoniyatini bermaydi, bu esa bolalar va yoshlarning o'qish ko'nikmalarini oshirish va kengaytirish jarayonida qiziqish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi aniq. ular o'qigan kitoblar assortimenti;

- muhimi, insonning ma'lum bir vaqtda ko'p o'qishi emas, muhimi, o'qishga tayyor bo'lish qobiliyatidir. Yigit juda ko'p o'qigan, u o'qishni yaxshi ko'radi, lekin hozir u ishlayapti, band yoki o'qishga vaqti yo'q, lekin u istalgan vaqtda o'qishni davom ettirishi mumkin, yillar davomida u allaqachon o'qishni odat qilib olgan. o'qish va endi bu mahorat potentsial tayyor holatda;

- o'quvchining o'zi o'qish zarurligini anglashi kerak. Tajribali o'qituvchi yoki ota-ona doimiy, tajovuzkor va maqsadli ravishda bolani bu ongga olib borishi kerak. Insonning o'zi kitob o'qishning foydasi va zarurligini anglab etmaguncha, unga o'rgatish qiyin bo'ladi. Ba'zan shunday bo'ladiki, bola ob'ektiv sabablarga ko'ra (ota-onadan birining yo'qligi, oiladagi og'ir moddiy ahvol, ijodiy muhit) o'zi bilimsiz, o'qimay turib, o'qish qiyin, degan fikrga keladi. «Dunyoga chiqing.» Bunday ongli tanlov tufayli to'liq savodsizlik va kam daromaddan shuhrat cho'qqisiga ko'tarilgan buyuk zotlar hayotidan yuzlab misollar keltirish mumkin;

- o'qish darajasini boshqa kognitiv jarayonlar darajasiga «ko'tarish». Tasavvur qilaylik, bola (boshlang'ich sinf o'quvchisi, o'smir, yigit) bolalikdan kitob o'qishni yoqtirmaydi. Ammo barkamol shaxsning boshqa tarkibiy qismlari, masalan, o'zini o'zi qadrlash, tabiiy idrok, zukkolik, xushmuomalalik, etakchilik fazilatlar, guruhdagi, uyda ijobiy ijtimoiy-psixologik iqlim, sinfda sog'lom raqobat ruhi, aqlli do'stlar, avtomatik ravishda torting (yoki torting), uyg'oting, u doiraning etishmayotgan qismini o'z ichiga oladi. U o'zining bilimsizligini his qilganga o'xshaydi va ma'lum bir darajaga erishish uchun (masalan, «yaxshi va a'lochilar» guruhiga, jamiyat, maktab talablariga javob berish uchun) o'qishni boshlaydi. Kelajakda o'qish odati barqaror ehtiyoj, mahorat, uning hayotining asosiga aylanadi;

- «pnevmatika qonuni». Endi butun mamlakat kitob o'qish bilan yashaydi - kitoblarni bilish uchun qiziqarli tanlovlar o'tkaziladi, unda g'oliblar taqdirlanadi; yaxshi sovrinli ko'plab yangi televizion o'yinlar mavjud, bu erda siz ko'p narsalarni bilishingiz kerak va shuning uchun o'qing; olimpiadalar va xalqaro intellektual musobaqalar g'oliblari tegishli oliy ta'lim muassasalariga uch yil muddatga kirish imtihonlarisiz kirishlari mumkin. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev o'zining barcha safar va ma'ruzalarida yoshlarimizni imkon qadar ko'proq kitob o'qishga, rivojlantirishga, ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishga chaqirmoqda. Shunday qilib, «pnevmatika qonuni» ishga tushiriladi - germetik muhrlangan quvur liniyasida havo orqali yuqori piston pastki pistonni o'ziga tortadi. Davlat – hokimlik, mahalla mehnatkashlari, maktab o'qituvchilari, ota-onalar, bir so'z bilan aytganda, kitob mutolaasi madaniyatini reklama qilish, kitob mutolaasini rivojlantirishda bolalar bilan ishlash, qiziqarli va qiziqarli nashrlar chiqarish orqali butun jamiyatimiz dvigatelning yuqori porsheniga o'xshaydi. arzon kitoblar va boshqalar. «pastki piston» - bizning bolalarimiz va yoshlarimizni o'ziga tortadi.

Kitobxon bo'lmagan yoshlarni kitobga jalb etishda yana bir muhim jihatni qayd etishni o'rinli deb bilamiz. Maktab, kollej va litsey o'quvchilari bilan olib borilgan izlanish va ish jarayonida kitob o'qimasligini va kelajakda o'qish niyati yo'qligini ochiqdan-ochiq ta'kidlagan o'quvchilar guruhlarini aniqladik, ammo ular “Tezkor O'qish texnikasi” bolalarning kitobga va umuman bilimga bo'lgan munosabati sezilarli darajada o'zgardi. Binobarin, maktab, kollej va kollej o'quvchilarini dinamik, tez va oqilona o'qishga o'rgatish zarur, buning natijasida o'quvchiga yaqqol ko'rinib turadigan ijobiy natijalar tufayli jarayonga qiziqish ko'p marta ortadi.

Tadqiqotimizning maqsadlaridan biri turli sabablarga ko'ra o'qimagan va o'qishga qiziqishi bo'lmagan talabalar guruhlarini aniqlash edi. So'rov, o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra, har bir sinfda o'qimagan o'quvchilar soni 20 foizga yaqinni tashkil etdi. Yettinchi sinfdan boshlab kitob o'qish darajasi 20-30 foizga pasayadi. O'qituvchilar bu tendentsiyani o'smirlik davrining xususiyatlari bilan izohlashadi: gormonal rivojlanish, maktab o'quv dasturining murakkabligi. Bu yoshdagi etakchi faoliyat samimiy va shaxsiy muloqotdir. O'smirning o'qishga vaqti yo'q, u o'zini tushunishni, sinfda, do'stlar orasida o'z o'rnini topishni xohlaydi. 9-10-sinflarda kitobga

bo'lgan muhabbat «uyg'onadi». Talabalar ongli ravishda oliy o'quv yurtiga kirishga tayyorgarlik ko'rishadi, repetitorlarga tashrif buyurishadi va ko'p o'qishni boshlaydilar.

Ta'kidlash joizki, o'qimaydigan guruhda negadir bolalikdan kitobga qiziqish va mehr uyg'otmagan, hozir sinfda qoloqlar qatoriga kirgan adekvat, oddiy o'quvchilar ham bor edi. Ushbu eksperimental guruh ishtirokchilari muallif tomonidan ishlab chiqilgan maxsus kurslar davomida kitoblar va bosma nashrlarning paydo bo'lish tarixi bilan tanishdilar. Keyin darsning har bir ishtirokchisi tomonidan o'qish tezligi va o'qiganlarini tushunish o'lchandi. Sekin o'qish sabablari batafsil tushuntirildi: regressiya (satr yoki paragrafning boshiga qaytish), idrok etishning torligi va periferik ko'rishning kengayishi, ichki talaffuzni (artikulyatsiya) bartaraf etish, kitob bilan ishlay olmaslik, diqqat ustida ishlash. va xotira.

Ish jarayonida ushbu guruh ishtirokchilariga nisbatan ehtiyotkorlik va sezgir munosabat o'z samarasini berdi. Yigitlar ular qandaydir «qoloq» guruh emasliklarini va ular hali ham ko'p narsaga erisha olishlarini tushunishdi. Ko'pchilik o'quv jarayoni uchun ijobiy motivatsiyani va o'qish va uy vazifasini bajarish uchun vaqt ajratishga tayyorligini rivojlantirdi.

Navoiy shahri va Navoiy viloyatidagi maktab, litsey va kollejlarda o'quvchilari o'rtasida kitob mutolaa madaniyati darajasini o'rganish davomida ish bilan bandligi tufayli kam o'qiydigan o'quvchilarning alohida guruhi aniqlandi: ular oilalarida. ota-onalarning asosiy (ko'pincha yagona yoki katta) yordamchilari - maktabdan keyin ular biron bir joyda yoki o'qish uchun etarli vaqtga ega bo'lmasdan yarim kunlik ishlaydi va shu bilan ularning ta'lim darajasini oshiradi.

Xulosa. Yoshlar bizning kelajagimiz. Binobarin, ota-onalar, o'qituvchilar, ta'lim muassasalari xodimlari bolalarda kitob o'qishga mehr uyg'otishni izchil va maqsadli yo'lga qo'yishlari zarur. Bizdan keyin keladigan kelajak avlodga g'amxo'rlik qilish bizning burchimiz va mas'uliyatimizdir.

ADABIYOT

1. Migon, K. Kitob ilmi: muammo bo'yicha esse: [trans. poldan] / K. Migon. - M.: Kitob. 1991. - 198 b.
2. Suxomlinskiy, V.A. Fuqaroning tug'ilishi / V.A. Suxomlinskiy. - M.: Yosh gvardiya, 1971. - 330 p.
3. Epiktet. Bizning yaxshiligimiz nima? Rim donishmandining tanlangan fikrlari [Elektron manba] / Epiktet. - Kirish rejimi: <http://psylib.org.ua/books/epikt01/index.htm>. - Kirish sanasi: 09.05.2021.

Jurnal Ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan 2020 yil 6 oktyabrda o'tgan.
Jurnal har oyda bir marta o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.
Jurnalning hajmi 60x84, 1/8, A-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnali 2020 yil oktyabrdan nashr etilmoqda.

Pedagogika, psixologiya, filologiya va tilshunoslik, matematika, fizika va mexanika, texnika fanlari, tabiatshunoslik, tarix va falsafa, turizm va iqtisodiyot, axborot kommunikatsion texnologiyalari, geografiya sohalardagi ilmiy va ilmiy-uslubiy materi-allarni o'z ichiga oladi. Nashr qilingan materiallar mualliflari O'zbekiston Respublikasi hamda yaqin va uzoq xorijning yetakchi olimlari, tadqiqotchi-izlanuvchilari.

Jurnalning kalit so'zlari:

Oliy pedagogik ta'lim nazariyasi va amaliyoti; umumiy va maxsus pedagogika va psixologiya, pedagogika va innovatsiya, integratsiya, O'zbekiston, Rossiya va xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimi; ta'lim jarayoni; ko'p madaniyatli va mintaqaviy ta'lim; III Renessans, XXI asrdagi ta'lim; ta'lim va tarbiya sohasidagi milliy va qadriyat ustuvorliklari; ta'lim sifatini monitoring qilish; uzluksiz pedagogik ta'lim tizimi; ta'lim dasturlari; umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlari; o'qituvchilarni tayyorlash tizimidagi ta'lim texnologiyalari.

Guvohnoma raqami № 8882

Bosh muharrir: B.B.MA'MUROV

Bosishga ruxsat etildi: 10.05.2024 y.

Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5.

Buyurtma raqami №0324

«FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar.

<https://interscience.uz/> saytida joylashtirildi

